

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут історії України
БОЛГАРСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Інститут історичних досліджень
КОМІСІЯ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УКРАЇНА І БОЛГАРІЯ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

КИЇВ–СОФІЯ
2019

УДК 94(4)(477+497.2)

Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць/ Ін-т історії України НАН України; Ін-т історичних досліджень БАН; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин; упоряд.: Інна Манасієва, Ірина Матяш. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 560 с.

У збірнику наукових праць подано статті учасників Міжнародної наукової конференції «Україна і Болгарія в історії Європи», що відбулася 17–20 червня 2018 року в Софії, підготовлені за матеріалами виступів. Публікації висвітлюють спільні ключові питання історії Болгарії та України від середніх віків до сучасності. Значну увагу приділено персоналіям української і болгарської історії. Окреслено напрями архівних досліджень історії українсько-болгарських відносин.

Для науковців, аспірантів і студентів, які досліджують історію українсько-болгарських відносин, та всіх, хто цікавиться історією Болгарії та України.

РЕДКОЛЕГІЯ:

Валерій Смолій (співголова), Даніель Вачков (співголова), Олена Бачинська, Геннадій Боряк, Степан Віднянський (заст. голови), Валерій Власенко, Юлія Грищенко, Антоанета Кирилова, Інна Манасієва, Ірина Матяш (заст. голови), Благовест Нягулов, Анна Тертична, Ольга Тодорова, Михайло Станчев, Алека Стрезова.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Дмитро Миколенко, доктор історичних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Олександр Тригуб, доктор історичних наук, професор (Чорноморський національний університет імені Петра Могили);

Лариса Якубова, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України).

Рекомендовано до друку рішеннями Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 8 від 04 грудня 2018 року) та Вченої ради Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук (протокол № 14 від 04 грудня 2018 року).

ISBN 978-966-02-8813-3
ISBN 978-954-2903-34-5

- © Автори публікацій, 2019
- © Інститут історії України НАН України, 2019
- © Інститут історичних досліджень БАН, 2019
- © Комісія істориків України і Болгарії, 2019
- © Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин, 2019

НАЦИОНАЛНА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ НА УКРАЙНА
Институт по история на Украйна
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за исторически изследвания
КОМИСИЯ НА ИСТОРИЦИТЕ НА УКРАЙНА И БЪЛГАРИЯ
НАУЧНО ДРУЖЕСТВО ПО ИСТОРИЯ НА ДИПЛОМАЦИЯТА
И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

УКРАЙНА И БЪЛГАРИЯ В ИСТОРИЯТА НА ЕВРОПА

Сборник научни трудове

КИЕВ–СОФИЯ
2019

Украйна и България в историята на Европа: сборник научни трудове/ Ин-т по история на Украйна на НАН на Украйна; Ин-т за исторически изследвания — БАН; Комисия на историците на Украйна и България; Научно дружество по история на дипломатията и международните отношения; съставители: Инна Манасиева, Ирина Матяш. Киев: Ин-т по история на Украйна на НАН на Украйна, 2019. 560с.

В сборника научни трудове са представени статиите на участниците в Международната научна конференция «България и Украйна в историята на Европа», проведена на 17–20 юни 2018 г. в София. Публикациите разглеждат общите ключови въпроси в историята на България и Украйна от Средновековието до съвременното. Голямо внимание се обръща върху личностите в украинската и българската история. Очертани са направленията на архивните изследвания в историята на украинско-българските отношения.

За учени, докторанти и студенти, изучаващи историята на украинско-българските отношения, а също така за всички, които се интересуват от историята на България и Украйна.

РЕДКОЛЕГИЯ:

Валерий Смолий (съпредседател), Даниел Вачков (съпредседател), Олена Бачинска, Геннадий Боряк, Степан Виднянски (зам.-председател), Валерий Власенко, Юлия Гришченко, Антоанета Кирилова, Инна Манасиева, Ирина Матяш (зам.-председател), Благовест Нягулов, Анна Тертична, Олга Тодорова, Михаил Станчев, Алека Стрезова.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Дмитрий Миколенко, доктор на историческите науки, доцент (Харковски национален университет „В. Н. Каразин“);

Олександър Тригуб, доктор на историческите науки, професор (Черноморски национален университет „Петро Могила“);

Лариса Якубова, доктор на историческите науки, професор, член-кореспондент на НАН на Украйна (Институт по история на Украйна на НАН на Украйна).

Препоръчано за печат с решение на Научния съвет на Института по история на Украйна на НАН на Украйна (протокол № 8 от 4 декември 2018 г.) и Научния съвет на Института за исторически изследвания при БАН (протокол № 14 от 4 декември 2018 г.)

ISBN 978-966-02-8813-3
ISBN 978-954-2903-34-5

© Авторите на публикациите, 2019
© Институт по история на Украйна, НАН на Украйна, 2019
© Институт за исторически изследвания, БАН, 2019
© Комисия на историците на Украйна и България, 2019
© Научно дружество за история на дипломатията и международните отношения, 2019

ЗМІСТ

Від редколегії.....	11

БОЛГАРИ І УКРАЇНЦІ ВІД СЕРЕДНІХ ВІКІВ ДО НОВОГО ЧАСУ

<i>Степан Віднянський, Оксана Іваненко.</i> УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ.....	15
<i>Кристья Йорданов.</i> КОЗАЦЬКІ АКЦІЇ У ЗАХІДНОМУ ЧОРНОМОР'І ТА ЇХНЄ ВІДОБРАЖЕННЯ У ДЕЯКИХ ОСМАНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ	38
<i>Теодоричка Готовска-Хенце.</i> ОСИП БОДЯНСЬКИЙ, СЛАВІСТИКА І БОЛГАРИ	45
<i>Тамара Стоїлова.</i> БОЛГАРСЬКА ІСТОРІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ.....	62
<i>Ольга Тодорова.</i> ТРАФІК РАБІВ МІЖ БОЛГАРСЬКИМИ І УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ УПРОДОВЖ ОСМАНСЬКОЇ ЕПОХИ	70
<i>Олена Бачинська.</i> БОЛГАРИ В СИСТЕМІ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ XIX ст.: ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ДОКУМЕНТІВ	81
<i>Антоніна Якімова.</i> МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, ПРОФЕСОР СОФІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	88
<i>Габрієла Ванцарова, Дарина Лієва.</i> ЧЛЕНИ БКТ І БАН — ВИХОВАНЦІ ПАНСІОНУ ТОДОРА МІНКОВА У МІСТІ МИКОЛАЇВ	101
<i>Володимир Полтораєв.</i> ВПЛИВ ПРОЕКТІВ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО НА БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ	111
<i>Нікола Караїванов.</i> РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПРОТИ БОРІТБИ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ ЗА ЦЕРКОВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ВСЕЛЕНСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ (1856–1872)	131
<i>Румяна Чукова.</i> ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МІШО (МІХАЇЛА) ХАДЖИЙСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНІ РАКУРСИ І ПУБЛІЧНА ПАМ'ЯТЬ	148
<i>Вікторія Нікічук.</i> БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЕТНІЧНИХ КАРТАХ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.....	163
<i>Алека Стрезова.</i> БОЛГАРСЬКІ ДИПЛОМАТИ ІЗ БЕССАРАБІЇ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	171
<i>Алла Атаманенко.</i> УКРАЇНЦІ В БОЛГАРІЇ І УКРАЇНА: ПОТЕНЦІАЛ СПІВПРАЦІ	180
<i>Надежда Ніколова.</i> ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТІЙКИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У ТВОРАХ МАРИНА ДРІНОВА	198

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВНІСТЬ І БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1917–1921 рр.

<i>Даніел Вачков.</i> БОЛГАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЛІГИ НАЦІЙ І ЙОГО ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ.....	207
<i>Алла Киридон, Сергій Троян.</i> ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: РЕВОЛЮЦІОНІЗАЦІЯ ЄВРОПИ І Україна	216
<i>Інна Манасієва.</i> УКРАЇНЬСКЕ ПИТАННЯ В БОЛГАРІЇ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1917–1918).....	234
<i>Благовест Нягулов.</i> ДЕРЖАВА, МЕНШИНИ І ПОЛІТИКИ: БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПОРІВНЯННЯ І ВІДНОСИНИ	243
<i>Ігор Дацків.</i> БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР ЯК ЮРИДИЧНА БАЗА ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН	258
<i>Петр Стоянович.</i> БОЛГАРСЬКА ДЕЛЕГАЦІЯ НА ПЕРЕГОВОРАХ У БРЕСТ-ЛИТОВСЬКУ: СКЛАД, СТРАТЕГІЯ, НАЦІОНАЛЬНІ СПЕЦИФІКИ	267
<i>Ірина Матяш.</i> ПЕРШЕ ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО БОЛГАРІЇ В УКРАЇНІ: З ІНСТИТУЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ	283
<i>Людмила Вовчук, Олександр Тригуб.</i> ПІТЕР НЕЙКОВ — БОЛГАРСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ КОНСУЛ У КИЄВІ.....	304
<i>Артем Папакін.</i> УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ СТОСУНКИ У 1918–1921 рр. ЗА УКРАЇНСЬКИМИ АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ.....	311
<i>Детеліна Дінева.</i> ЗУСИЛЛЯ ЩОДО ІНФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ПРО ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1919–1920 рр. («УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИЙ ОГЛЯД» І «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»).....	319
<i>Валерій Власенко.</i> БОЛГАРІЯ Й УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ	327
<i>Теофіл Рендюк.</i> ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН У БОЛГАРІЇ ЯК ДИПЛОМАТ І ВЧЕНИЙ	346
<i>Михайло Станчев.</i> ХРИСТИЯН РАКОВСЬКИЙ ЯК ДИПЛОМАТ (1918–1927 рр.)	359
<i>Олег Павлишин.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ У БОЛГАРІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ГОЛОВНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ.....	379
<i>Луїза Ревякіна.</i> УКРАЇНЬСКА ЕМІГРАЦІЯ В БОЛГАРІЇ. 1920-ті РОКИ ХХ ст. — ПОЧАТОК ХХ ст.....	385
<i>Юлія Грищенко.</i> ВТРАЧЕНІ НАДІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ БОЛГАР УРСР ДОБИ КОРЕНІЗАЦІЇ.....	405
<i>Софія Каменєва.</i> ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ КОЛОНІЇ БОЛГАР У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	415
<i>Цветан Й. Радулов.</i> БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ КРИЗЬ ПОГЛЯД АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ	421

<i>Лілія Білоусова. ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БОЛГАР У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ОГЛЯД ФОНДІВ</i>	430

БОЛГАРІЯ І УКРАЇНА В ХХ–ХХІ ст.

<i>Марія Білга. ПОЛІТИКА БОЛГАРІЇ ЩОДО БОЛГАР УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ ХХІ ст.</i>	451
<i>Саша Лозанова, Стелла Ташева. БОЛГАРІЯ Й УКРАЇНА: АРХІТЕКТУРНІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ</i>	475
<i>Петя Дімітрова. СХІДНА ЄВРОПА І ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ВІД «СТРАНА ОГРОМНАЯ» ДО «КРИВАВІ ЗЕМЛІ»</i>	488
<i>Володимир Левчук. ПОРІДНЕНІ МІСТА РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ ТА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ПОЗИЦІЙ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ</i>	503
<i>Інна Хоменська. ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПОСОЛЬСТВА РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ В УКРАЇНІ</i>	515
<i>Сімона Самуїлова. АМЕРИКАНСЬКІ ПРОГРАМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 1990-ті РОКИ ХХ ст.: ВИПАДОК БОЛГАРІЇ І УКРАЇНИ</i>	523
<i>Олег Машевський, Галина Мінгазутдінова. УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ (1991–2018 рр.)</i>	539
<i>Володимир Бойко. ВИКЛИКИ СУЧАСНОМУ МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННЮ — ВІДПОВІДІ УКРАЇНИ ТА БОЛГАРІЇ</i>	551

СЪДЪРЖАНИЕ

От редколегията.....	13

БЪЛГАРИ И УКРАИНЦИ ОТ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ ДО НОВОТО ВРЕМЕ

<i>Степан Виднянски, Оксана Иваненко</i> УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ: ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ.....	15
<i>Кръстьо Йорданов.</i> КАЗАШКИТЕ АКЦИИ ПО ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ В НЯКОИ ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ XVII в.	38
<i>Теодоричка Готовска-Хенце</i> ОСИП БОДЯНСКИ, СЛАВИСТИКАТА И БЪЛГАРИТЕ	45
<i>Тамара Стоилова</i> БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ОДЕСКОТО ОБЩЕСТВО ЗА ИСТОРИЯ И ДРЕВНОСТ	62
<i>Олга Тодорова</i> ТРАФИКЪТ НА РОБИ МЕЖДУ БЪЛГАРСКИТЕ И УКРАИНСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ОСМАНСКАТА ЕПОХА	70
<i>Олена Бачинска</i> БЪЛГАРИТЕ В СИСТЕМАТА НА КАЗАШКИТЕ ВОЙСКИ НА УКРАИНА ПРЕЗ XIX в.: ИНФОРМАЦИОННИ ВЪЗМОЖНОСТИ НА ДОКУМЕНТИТЕ	81
<i>Антонина Якимова</i> МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ЕВРОПЕЙСКИ УЧЕН, ПРОФЕСОР В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ	88
<i>Габриела Вапцарова, Дарина Илиева</i> ЧЛЕНОВЕ НА БКД И БАН, ВЪЗПИТАНИЦИ НА ПАНСИОНА НА ТОДОР МИНКОВ В ГР. НИКОЛАЕВ	101
<i>Владимир Полторац</i> ВЛИЯНИЕ НА ПРОЕКТИТЕ НА МИХАЙЛО ЧАЙКОВСКИЙ ВЪРХУ БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ВЪЗРАЖДАНЕ	111
<i>Никола Караиванов</i> РУСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА ПРОТИВ БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ ОТ ВСЕЛЕНСКАТА ПАТРИАРШИЯ (1856–1872).....	131
<i>Румяна Чукова</i> ОБЩЕСТВЕНАТА ДЕЙНОСТ НА МИШО (МИХАИЛ) ХАДЖИЙСКИ: ИСТОРИОГРАФСКИ РАКУРСИ И ПУБЛИЧНА ПАМЕТ	148
<i>Виктория Никичук</i> БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В УКРАИНА СПОРЕД ЕТНИЧЕСКИТЕ КАРТИ ПРЕЗ XIX — НАЧАЛОТО НА XX в.	163
<i>Алека Стрезова</i> БЪЛГАРСКИ ДИПЛОМАТИ ОТ БЕСАРАБИЯ ОТ КРАЯ НА XIX — НАЧАЛОТО НА XX ВЕК	171
<i>Алла Атаманенко</i> УКРАИНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И УКРАИНА: ПОТЕНЦИАЛ ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО	180
<i>Надежда Николова</i> ЛИНГВИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА УСТОЙЧИВИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА МАРИН ДРИНОВ	198

УКРАИНСКАТА ДЪРЖАВНОСТ И БЪЛГАРО-УКРАИНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ (1917–1921 Г.)

<i>Даниел Вачков</i> БЪЛГАРСКОТО ДРУЖЕСТВО ЗА ОБЩЕСТВО НА НАРОДИТЕ И ИДЕИТЕ МУ ЗА ЕВРОПЕЙСКО ОБЕДИНЕНИЕ.....	207
<i>Алла Киридон, Сергей Троян</i> ВЕЛИКА ВОЙНА 1914–1918: РЕВОЛЮЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ЕВРОПА И УКРАЙНА	216
<i>Инна Манасиева</i> УКРАИНСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1917–1918)	234
<i>Блавест Нягулов</i> ДЪРЖАВИ, МАЛЦИНСТВА И ПОЛИТИКИ: БЪЛГАРО-УКРАИНСКИ СРАВНЕНИЯ И ОТНОШЕНИЯ	243
<i>Игор Дацкив</i> БРЕСТ-ЛИТОВСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР КАТО ПРАВНА ОСНОВА ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ	258
<i>Петър Стоянович</i> БЪЛГАРСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ НА ПРЕГОВОРИТЕ В БРЕСТ-ЛИТОВСК: СЪСТАВ, СТРАТЕГИЯ, НАЦИОНАЛНИ СПЕЦИФИКИ.....	267
<i>Ирина Матяш</i> ПЪРВО ПОСОЛСТВО НА БЪЛГАРИЯ В УКРАЙНА: ОТ ИНСТИТУЦИОНАЛНА ИСТОРИЯ	283
<i>Людмила Вовчук, Олександър Тригуб</i> ПЕТЪР НЕЙКОВ -- БЪЛГАРСКИ ГЕНЕРАЛЕН КОНСУЛ В КИЕВ	304
<i>Артем Папакин</i> УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ДИПЛОМАТИЧНИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 1918–1921 ГОДИНА ПО УКРАИНСКИ АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ.....	311
<i>Детелина Динева</i> УСИЛИЯТА ЗА ИНФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩЕСТВЕННОСТ ЗА СЪБИТИЯТА В УКРАЙНА 1919–1920 г. («УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИ ПРЕГЛЕД» И «УКРАИНСКО СЛОВО»)	319
<i>Валерий Власенко</i> БЪЛГАРИЯ И УКРАИНСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА ЕМИГРАЦИЯ В МЕЖДУВОЕННИЯ ПЕРИОД: ФОРМИ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ	327
<i>Теофил Рендюк</i> АЛЕКСАНДЪР ШУЛГИН В БЪЛГАРИЯ КАТО ДИПЛОМАТ И УЧЕН	346
<i>Михаил Станчев</i> КРЪСТЮ РАКОВСКИ КАТО ДИПЛОМАТ (1918–1927 г.).....	359
<i>Олег Павлишин</i> ДЕЙНОСТИ В БЪЛГАРИЯ НА ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА СЪЮЗА НА УКРАЙНА И ОСНОВНИЯ УКРАИНСКИ СЪВЕТ	379
<i>Луиза Ревякина</i> УКРАИНСКАТА ЕМИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ. 20-те ГОДИНИ НА XX в. — НАЧАЛОТО НА XXI в.	385
<i>Юлия Гришиченко</i> ИЗГУБЕНИТЕ НАДЕЖДИ: ИСТОРИОГРАФИЯНА ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ В УССР ПРЕЗ ПЕРИОДА НА КОРЕНИЗАЦИЯТА.....	405

<i>София Каменева</i> ДОКУМЕНТИ ОТ ИСТОРИЯТА НА КОЛОНИИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА КОЛОНИЯ В ДЪРЖАВНИЯ АРХИВ НА КИЕВСКАТА ОБЛАСТ	415
<i>Цветан Радулов</i> БЪЛГАРО-УКРАИНСКИТЕ ВРЪЗКИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА АРХИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ.....	421
<i>Лилия Белоусова</i> ДОКУМЕНТИ ОТ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ В ДЪРЖАВНИЯ АРХИВ НА ОДЕСКИ РАЙОН: ПРЕГЛЕД НА ФОНДОВЕТЕ	430

БЪЛГАРИЯ И УКРАЙНА ПРЕЗ ХХ–ХХІ в.

<i>Мария Билга</i> ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРИЯ СПРЯМО БЪЛГАРИТЕ В УКРАЙНА ПРЕЗ ХХІ ВЕК.....	451
<i>Саша Лозанова, Стела Ташева</i> БЪЛГАРИЯ И УКРАЙНА: АРХИТЕКТУРНИ ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ	475
<i>Петя Димитрова</i> ИЗТОЧНА ЕВРОПА И ПАМЕТТА ЗА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА: ОТ «СТРАНА ОГРОМНАЯ» ДО «БЛЪДЛАНДС»	488
<i>Владимир Левчук</i> ПОБРАТИМЕНИТЕ ГРАДОВЕ В БЪЛГАРИЯ И ОДЕСКА ОБЛАСТ: ОСОБЕНОСТИ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ОТ ПОЗИЦИИТЕ НА КУЛТУРНАТА ДИПЛОМАЦИЯ.....	503
<i>Инна Хоменска</i> ИСПОЛЗВАНЕ НА ИНСТРУМЕНТАРИУМА НА КУЛТУРНАТА ДИПЛОМАЦИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ В УКРАЙНА	515
<i>Симона Самуилова</i> АМЕРИКАНСКИТЕ ПРОГРАМИ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ НА ИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ 90-те ГОДИНИ НА ХХ ВЕК: СЛУЧАИТЕ НА БЪЛГАРИЯ И УКРАЙНА	523
<i>Олег Машевски, Галина Мингазутдинова</i> УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ (1991–2018 гг.)	539
<i>Владимир Бойко</i> ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД СЪВРЕМЕННОТО МЕСТНО САМОУПРАВЛЕНИЕ — ОТГОВОРИТЕ НА УКРАЙНА И БЪЛГАРИЯ	551

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Пропонований увазі шановного Читача збірник наукових праць є результатом співпраці науковців академічних інститутів України і Болгарії. Його основу склали виступи учасників Міжнародної наукової конференції «Україна і Болгарія в історії Європи», що відбулася 17–20 червня 2018 року в Софії за фінансового сприяння Міністерства освіти Болгарії. Цей науковий захід, що зібрав понад 50 українських і болгарських дослідників, був складовою започаткованого Міністерством закордонних справ України і Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин науково-просвітницького проекту на відзначення століття української дипломатичної служби. Конференція в Софії присвячувалася століттю встановлення дипломатичних відносин між Українською Народною Республікою і Болгарським царством і відбулася під патронатом Посольства України в Болгарії.

Відкриваючи цю важливу українсько-болгарську наукову зустріч, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Болгарії М. Балтажи зауважив, що обговорення подій столітньої давнини крізь призму документів і подій, за якими стоять конкретні люди — політики, державники, урядовці, дипломати, науковці, митці, що зробили вагомий внесок у розбудову дружніх українсько-болгарських відносин, дає підстави для проведення спільних досліджень історії українсько-болгарських взаємин, коріння взаємної приязні яких через тісні культурно-освітні і релігійні зв'язки сягають часів Київської Русі і Першого болгарського царства. Водночас пан Посол відзначив європейський контекст назви конференції та початок головування Болгарії в Раді ЄС, наголосивши, що Україна і Болгарія — це не лише частина Європи. Від самого початку здобуття незалежності і встановлення дипломатичних відносин наші країни рухалися саме в напрямку до Європи. Проф. Іван Шишманов — батько Панєвропейського руху в Болгарії, ще сто років тому вказував на європейське майбутнє України. А проф. Олександр Шульгин писав про те, що Україна у майбутньому стане членом Європейського Союзу, створення якого він передбачав. Як історик-науковець і дипломат, М. Балтажи вказав на актуальність дослідження участі українців у визволенні Болгарії від османського ярма на тлі продовження російської збройної агресії проти України та посилення міфів російської пропагандистської машини про виключну роль Росії. Таке дослідження потребує спільних зусиль українських і болгарських істориків з широким використанням документів центральних і регіональних архівів наших країн. *«Історична*

правда про наше спільне минуле, — на переконання М. Балтажи, — має зайняти гідне місце у свідомості українців і болгар. Вивчення історії, вільної від догм, стереотипів, політики, незалежний аналіз і експертиза — це головні інструменти захисту від свідомої маніпуляції та пропаганди, які є серйозним викликом для демократії і безпеки».

Слова вітання від Болгарської академії наук виголосив Президент БАН, академік Юліан Ревальський, зазначивши, що академія щиро пишається активною співпрацею з українськими представниками науки та громадськості. Взаємодія дає плідні результати, а такі зустрічі є свідченням щирої поваги народів один до одного.

Відкриття пленарного засідання розпочалося з показу унікального архівного фільму про підписання Брест-Литовського мирного договору, наданого директором Музею української революції Олександром Кучеруком.

Важливою подією наукових заходів в Софії стало підписання Договору про співпрацю між Інститутом історії України НАН України та Інститутом історичних досліджень БАН та спільне рішення про створення академічної комісії істориків України і Болгарії.

ОТ РЕДКОЛЕГИЯТА

Настоящият сборник научни трудове, препоръчан на вниманието на уважаемия Читател, е резултат от сътрудничеството на научните академични институти на Украйна и България. Той отразява докладите на участниците в Международната научна конференция «България и Украйна в историята на Европа», проведена на 17–20 юни 2018 г. в София и осъществена с финансовата подкрепа на Министерството на образованието и науката на Република България. Това научно събитие, събрало заедно над 50 украински и български изследователи, е част от започнатия от Министерството на външните работи на Украйна и Научното дружество по история на дипломатията и международните отношения научно-образователен проект за отбелязване на стогодишнината на украинската дипломатическа служба. Конференцията в София беше посветена на 100-годишнината от установяването на дипломатически отношения между Украинската Народна Република и Царство България и се проведе под патронажа на Посолството на Украйна в България.

При откриването на този важен украинско-български научен форум извънредният и пълномощен посланик на Украйна в Република България Микола Ф. Балтажи отбеляза, че разглеждането на събития със стогодишна давност през призмата на документите и фактите, зад които стоят конкретни лица — политици, държавници, дипломати, учени, творци, които са допринесли за развитието на приятелските украинско-български отношения, дава основания за съвместни проучвания на историята на украинско-българските отношения. Тези приятелски културно-просветни и религиозни връзки могат да бъдат проследени чак до времето на Киевска Рус и Първото българско царство. В същото време Посланикът обърна внимание на европейския контекст в името на конференцията, отбеляза началото на българското председателство в Съвета на ЕС, като подчерта, че България и Украйна не са просто част от Европа. От самото начало на независимостта и установяването на дипломатическите отношения нашите държави гледат към Европа. Проф. Иван Шишманов — бащата на Паневропейското движение в България, още преди сто години говори за европейското бъдеще на Украйна. А проф. Олександър Шулгин предвижда създаването на Европейския съюз и вярва в членството на Украйна в него. Като учен-историк и дипломат, М.Ф. Балтаджи изтъкна актуалността на изследванията за съдбата на украинците в освободената от османско владичество България на фона на продължаващата руска въоръжена агресия срещу Украйна и засилването на митовите на руската

пропаганда за изключителната роля на Русия. Подобни проучвания изискват съвместни усилия на украинските и българските историци и широко използване на документите на централните и регионалните архиви на нашите държави. *«Историческата истина за нашето общо минало, — сподели М.Ф. Балтажи, — трябва да заеме достойно място в съзнанието на украинците и българите. Изучаването на историята, свободна от догми, стереотипи и политика, независим анализ и експертиза — това са ключовите инструменти за защита срещу преднамерената манипулация и пропагандата, които са сериозно предизвикателство за демокрацията и сигурността».*

Приветствени думи от името на Българската академия на науките произнесе председателят на БАН академик Юлиан Ревалски, който отбеляза, че Академията искрено се гордее с активното сътрудничество с украинските представители на науката и обществеността. Взаимодействието има плодотворни резултати, а подобни срещи са свидетелство за искреното уважение на народите един към друг.

Пленарното заседание започна с представянето на уникален архивен филм за подписването на Брест-Литовския мирен договор, предоставен от директора на Музея на украинската революция Олександър Кучерук.

Важно събитие сред научните мероприятия в София стана подписването на Договора за сътрудничество между Института по история на Украйна на НАН на Украйна и Института за исторически изследвания на БАН и решението за създаването на съвместна академична комисия на историците на Украйна и България.

БОЛГАРИ І УКРАЇНЦІ ВІД СЕРЕДНІХ ВІКІВ ДО НОВОГО ЧАСУ

Степан Віднянський,
Оксана Іваненко
(Інститут історії України, НАН України)

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ

Історія дружніх взаємовідносин народів України й Болгарії своїми джерелами сягає сивої давнини, часів етнічного формування давньоруської та давньоболгарської народностей. Тривалий етногенез цих народностей, як відомо, супроводжувався розселенням і відокремленням слов'ян на східних, західних та південних і водночас був пов'язаний з так званим великим переселенням народів у IV–VII ст., коли територією нинішніх України й Болгарії хвилями йшло переселення різних племен і народів. Ці історичні явища здійснювали безпосередній вплив на процес формування давньоруської та давньоболгарської народностей, етнічні компоненти яких багато в чому співпадали. Зокрема, племена протоболгар, до приходу їх на територію нинішньої Болгарії, у III–VII ст. заселяли приазовські та причорноморські степи, і частина з них зазнала асиміляції місцевими слов'янськими племенами та навпаки. Отже, два етнічних елемента — слов'янський та протоболгарський — стали, хоча й різною мірою, складовими частинами як давньоболгарської народності, так і давньоруської, що населяла території нинішньої України.

Водночас, певною мірою спільним у давньоруської і давньоболгарської народностей, що сформувалися в основному до IX–X ст., було й те, що вони тією чи іншою мірою асимілювали в собі елементи багатьох інших племен і народів: спочатку фракійців, скіфів, сарматів, пізніше — печенігів, тюрків, половців та інших кочових племен, що заселяли Причорномор'я й Балканській півострів. Утім, при всьому багатстві етнічних елементів, що брали участь у формуванні і давньоруської, і давньоболгарської народностей, слов'янський елемент був у них головним і визначальним. Загалом, історична спільність у формуванні і давньоруської, і давньоболгарської народностей безсумнівно відіграла важливу роль у подальшій історії їхніх взаємовідносин.

У другій половині першого тисячоліття н.е. на території нинішніх Болгарії та України створюються перші державні утворення. Матеріали археологічних розкопок та літописні джерела свідчать про активні торговельні зв'язки між Руссю і Першим Болгарським царством вже у VII–IX ст. Зокрема, стародавні літописи, описуючи відомий торговельний шлях *«Із Варяг у Греки»*, свідчать, що він проходив по болгарській території і закінчувався в Месемврії (нинішній болгарський Несебр), та що болгари доброзичливо ставилися до давньоруських купців і мандрівників у Варні, Конопі та інших портах і населених пунктах Болгарії. Так само ставилися болгари до руських дружинників під час їхніх походів на Візантію у IX–X ст., особливо за часів правління київських князів Олега, Ігоря та Святослава й болгарського царя Сімеона. Історично складалося так, що і болгари, і давньоруське, а пізніше українське населення часто воювали з одними й тими ж ворогами — візантійцями, печенігами, татарами, турками та ін. У боротьбі з ними вони неодноразово виступали спільно або надавали один одному допомогу й підтримку.

IX і X століття були періодом зміцнення могутності Першого Болгарського царства та Київської Русі, причому воно відбувалося майже паралельно, хоча загалом розквіт і занепад болгарської держави дещо випереджали аналогічні процеси на Русі. Утім, розвиток феодальних відносин в обох державах мав багато спільних рис. Схожі умови економічного, суспільно-політичного й культурного розвитку Болгарської і Давньоруської держав були важливою основою їхніх зв'язків. Не менш значну роль у цих взаєминах відігравала і спільність інтересів у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Однак особливо важливу роль у взаємозв'язках болгарського і давньоруського народів за часів існування Першого Болгарського царства й Київської Русі та в їхній подальшій історії відіграли дві найбільш знакові історичні події — створення слов'янської писемності та прийняття християнства.

Щодо створення слов'янської абетки болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм, то варто наголосити, що деякі дослідники відзначають певний вплив на творчий процес її укладення перебування Кирила в Криму, зокрема в Херсонесі близько 860 р. Тоді ж, за деякими даними, відбулося і прийняття християнства окремими частинами населення Київської Русі, тобто проникнення християнства до Русі розпочалося задовго до офіційного акту його запровадження — 988 р. У Болгарії християнство утвердилося раніше — у 865 р., і це сприяло тому, що як у самому акті хрещення Русі, так і в розповсюдженні християнства до нього, брали участь болгарські проповідники¹. *«На час прийняття християнства за Володимира Святославича (988 р.)*, — писав з цього приводу відомий учений-славист М.С. Державін, — *руські слов'яни вже мали у*

розпорядженні всі необхідні книги для культу спорідненою для них болгарською мовою, а також й інші твори славетної болгарської писемності X ст.»². Дійсно, поряд із перекладами богослужбових книг і проповідницьких творів (таких, наприклад, як збірник болгарського царя Сімеона «Златоструй», «Богословіє» Івана Дамаскіна, «Шестодневи» в обробленні Івана, екзарха болгарського, «Хроніка» Івана Малали та інш.), зробленими як на Русі так і в Болгарії, на руських землях ширилися оригінальні твори церковно-слов'янською (давніоболгарською) мовою, такі, як наприклад, «Учительне Євангеліє» Костянтина Пресвітера тощо. Отже, разом із першими богослужбовими книгами з Болгарії до Русі прийшла церковно-слов'янська мова, ставши основою літературної мови давньої України-Русі.

Утвердження християнства в Київській Русі сприяло поглибленню політичних і культурних зв'язків з Болгарією. Сприятливий вплив болгарської писемності й культури загалом на культурний розвиток Київської Русі чітко простежується протягом не одного століття. Наприклад, чимало книг не лише християнського культу, але й загальних наукових знань переписувалися з грецької на церковно-слов'янську мову саме болгарськими просвітниками. У давньоруських літописах згадується про відкриття за князя Володимира Святославича шкіл для дітей бояр, де викладали болгарські монахи-просвітники. Русько-болгарські культурні взаємовпливи проявлялися також у галузі мистецтва, насамперед в архітектурі, живописі, церковно-співочому мистецтві, в художньому ремеслі й народній творчості загалом, у побуті тощо. Про це свідчать не лише дані археологічних розкопок, але й пам'ятки стародавньої культури України й Болгарії, що збереглися до наших днів. Багато спільних рис у будівництві та внутрішньому художньому оформленні можна виявити, наприклад, у таких славетних будовах культової архітектури XI–XIV ст., як Софійський собор, Золоті ворота, церковно-соборний ансамбль Києво-Печерської лаври в Києві та Боянська церква в Софії, церква сорока мучеників у Тирново, храм Пантократора в Несебрі та ін.

Зв'язки Київської Русі з Болгарією не припинялися і в період поневолення останньої Візантією у XI–XII ст. Важливу роль у їх розвитку за тих часів відігравали придунайські землі, де територія Київської Русі, а після її дроблення — Галицького князівства — безпосередньо межувала з болгарськими землями. Мабуть, не випадковим є факт, що періоди піднесення визвольної боротьби болгар проти візантійського панування часто співпадали із загостренням русько-візантійських відносин. Так було, наприклад, під час першого антивізантійського повстання болгарського народу під проводом Петра Деляна, ймовірно пов'язаного з походами сина Ярослава Мудрого, Володимира, на Константинополь у

1043 р. і в наступні роки. Свідомством добрих відносин між Давньоруською державою й Болгарією є і повідомлення автора «*Повісті времених літ*» від 1116 р. про те, що Володимир Мономах посилав на Дунай Івана Войтишича з метою поставити посадників там, де вже були руські поселення. У літописах зустрічаються згадки про руські міста на Дунаї, мешканці яких були посередниками в торгівлі Русі з Болгарією і часто надавали допомогу болгарам у визвольній боротьбі й у відбитті набігів печенігів та інших кочовиків. Руське населення придунайських земель взяло також безпосередню участь у відновленні незалежності болгарської держави, яка отримала назву Другого Болгарського царства (XII–XIV ст.). А після захоплення Києва у 1240 р. монголо-татарами і спустошення руських земель чимало вихідців з них опинилися на державній службі в Болгарії. Наприклад, один із спадкоємців київського князя Яков Святослав був гостинно прийнятий у Болгарії і майже двадцять років відігравав важливу роль у болгарській історії. У 20-ті рр. XIV ст. талановитим болгарським воєначальником і досвідченим державним діячем проявив себе Іван Русин, який, за свідченням сучасників, чесно служив болгарській державі на різних відповідальних посадах.

Інтенсивні політичні й культурні зв'язки Русі та Болгарії XII–XIV ст. сприяли вирішенню такого важливого в ті часи і для Русі, і для Болгарії завдання, як здобуття незалежності руської і болгарської церков від константинопольського патріарха, котрий зазвичай затверджував митрополитами своїх ставлеників, які проводили чужу Русі й Болгарії політику. Зокрема, завдяки спільним зусиллям церковних діячів Болгарії та Русі у 1352 р. київським митрополитом став слов'янський монах Феодорит. У наступні роки на цьому престолі також були вихідці з Болгарії. Цьому, зокрема, сприяла активна діяльність у другій половині XIV ст. видатного болгарського письменника і просвітника, тирновського патріарха Євтимія — ініціатора проведення низки реформ у галузі літератури і правопису, спрямованих насамперед на очищення їх від зайвих запозичень, установлення єдиної слов'янської орфографії і відповідних норм літературної мови.

Діяльність патріарха Євтимія та його учнів вийшла за межі Болгарії і отримала широкий резонанс в інших слов'янських країнах, особливо на Русі. З нею, зокрема, пов'язаний процес так званого другого південно-слов'янського культурного впливу на Русь, що відбувався у другій половині XIV — на початку XV ст. Саме через Болгарію йшло сприйняття Руссю, як і іншими слов'янськими країнами, елементів візантійської культури, що зазнавали відповідних перетворень на слов'янській основі представниками т.зв. «*тирновської школи*». Чимало з учнів та послідовників Євтимія Тирновського з'явилися на Русі, де розгорнули плідну куль-

турно-просвітницьку діяльність. Серед них були й уродженці Болгарії Кипріян та Григорій Цамблак, які почергово, з деякими перервами з 1375 по 1419 рік були митрополитами Київськими і всія Русі. Бувши водночас талановитими літераторами, вони активно сприяли культурному спілкуванню Болгарії і Русі, зокрема розвитку писемності в Україні. *«Послання Сергію Радонежському»* Кипріяна, *«Похвальне слово про Євтимія»* Цамблака й багато інших їхніх «послань», «сказань», «бесід» тощо користувалися великою популярністю та здійснювали потужний вплив на розвиток літератури. Їхні твори стверджували прогресивні на той час ідеї зміцнення централізованої влади князя й об'єднання всіх православних слов'ян. Вони також виступали ініціаторами різних культурних починань на Русі, зокрема удосконалення писемної орфографії, створення Троїцького літопису (ініціатива Кипріяна) й інших, що мали позитивне значення для подальшого розвитку та зближення культур обох слов'янських народів.

Наприкінці XIV — початку XV ст. і українські, і болгарські землі були поневолені іноземними загарбниками. Зокрема, вторгнення турків-османів на Балканській півострів у середині XIV ст. завершилося повним завоюванням Болгарії у 1396 р., що тривало майже 500 років. Приблизно в той само час українські землі були розчленовані й загарбані різними іноземними завойовниками, зокрема більша частина з них — литовськими й польськими магнатами. Отже, історичні долі українського й болгарського народів знову співпали. Розпочалася їхня тривала й важка боротьба проти іноземного панування, за незалежність, історія якої заповнена багатьма яскравими сторінками українсько-болгарської взаємопідтримки та співробітництва. Особливо відзначилося в цьому запорізьке козацтво, що утворилося в XV–XVI ст. на південних просторах України за дніпровськими порогами.

Проводячи безперервні війни проти постійних набігів турок і татар, які спустошували українські міста й села та викрадали в рабство їхнє населення, запорізькі козаки підтримували зв'язки з болгарами, знаходячи у них дружню підтримку. Історія зберегла чимало фактів про спільну боротьбу козаків і болгар проти турецьких завойовників під Варною та іншими портами, що були опорними пунктами турецької агресії на причорноморських землях. Історичні джерела свідчать і про допомогу болгарського населення козакам та їхнім сім'ям у втечах з турецького полону, і про безпосередню участь болгар у національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Дослідниками, наприклад, виявлено чимало болгарських імен та прізвищ у поіменному списку запорізьких козаків — Реєстрі Війська Запорізького, складеному у 1649 р. після Зборівського договору. До України в цей час

приїжджали також політичні й культурні діячі Болгарії для ознайомлення з результатами визвольної боротьби українського народу чи в пошуках допомоги й захисту. До таких поїздок в Україну можна віднести досить тривале перебування у 1657 р. в резиденції Хмельницького одного з перших діячів болгарського Відродження Петра Парчевича, який очолював посольство австрійського імператора й успішно виступав посередником у переговорах Війська Запорізького з польським урядом. Водночас Парчевич, будиши патріотом своєї батьківщини й активним борцем за визволення Болгарії від турецького ярма, намагався знайти підтримку цієї боротьби і з боку українського козацтва.

Не перервалися українсько-болгарські зв'язки й після Переяславської угоди 1654 р., хоча вони набули дещо іншого характеру. На перший план вийшли торговельно-економічні зв'язки, які інтенсивно розвивалися Росією з т. зв. «*православним Сходом*» — з християнським населенням Балкан і Близького Сходу. Особливе значення в цих зв'язках відігравав сухопутний маршрут, що проходив через українські міста Київ–Ніжин–Новгород–Сіверський–Путивль. Ще Богдан Хмельницький та його наступники, як згодом і російський уряд, своєю політикою активно сприяли в торгівлі грецьким, болгарським та іншим купцям з балканських країн на своїх землях. Чимало з них осідали на постійне мешкання в Україні, головним чином у містах, розташованих на транзитному шляху з Балкан і Близького Сходу до Москви. Особливо багато греків і болгар поселилися в Ніжині, утворивши там у середині XVII ст. цілу колонію — так зване «*Ніжинське купецьке грецьке братство*», перетворене згодом у грецький магістрат, який проіснував до 1873 року. Слід відзначити, що серед ніжинських купців, які вважалися греками, було чимало вихідців із Болгарії, про що свідчать їхні місця народження або типові болгарські імена та прізвища. З другої половини XVII ст. купці з балканських країн уже вели торгівлю майже в усіх українських містах. Вони сприяли розвитку українсько-балканських, зокрема українсько-болгарських економічних і культурних зв'язків.

В історії дружніх взаємин Болгарії і України важливу роль відіграло переселення великої кількості болгарського населення на територію України. Масове переселення болгар на південь Російської імперії, в Україну і заснування ними там колоній розпочалося в середині XVIII ст. і тривало до кінця 70-х років XIX ст. Цей процес зумовлений, як відомо, пануванням Османської імперії у Болгарії, якому було покладено край із звільненням країни внаслідок перемоги Росії у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., у якій, до речі, брало участь чимало українських добровольців. Але це самостійна тема, яка заслуговує на окреме дослідження. Лише зазначимо, що кожна нова російсько-турецька війна супроводжу-

валася новими масовими переселеннями болгар до Російської імперії, зокрема на південноукраїнські землі, головною мотивацією яких було бажання взяти участь у боротьбі проти Османської імперії. Наприклад, у 1811 р. згідно з розпорядженням командувача Дунайської армії М. Кутузова в її складі був створений окремий двохтисячний болгарський загін. А на 1846 р., після нової хвилі масового переселення в 1830–1834 рр., у Херсонській, Таврійській губерніях і в Бессарабії уже існувало близько 100 болгарських колоній, в яких мешкало понад 70 тис. чоловік. Їхня кількість збільшилася після російсько-турецької угоди 1861 р. про взаємне переселення народів: у 60-ті роки XIX ст. у трьох губерніях Новоросійського краю (Херсонській, Таврійській та Бессарабській) вже нараховувалося близько 100 тис. болгарських колоністів, які мешкали в основному компактно. За даними першого загальноросійського перепису населення 1897 р. у цих губерніях мешкало понад 170 тис. болгар, а на початок XX ст. їх нараховувалось у Російській імперії уже понад 250 тис. Працелюбні болгари швидко завоювали симпатії місцевого населення, сприяли економічному розвитку цього регіону й зміцненню дружніх зв'язків між болгарським, російським та українським народами.

Водночас важливо відзначити, що заселений болгарами та представниками інших південнослов'янських народів південь України, зокрема Одеса, з середини XIX ст. стає одним із важливих осередків революційної болгарської еміграції (діяльність Георгія Раковського, Христо Ботева та ін.) у підготовці сил для розгортання національно-визвольної боротьби болгарського народу проти османського панування в Болгарії, в історію якої, до речі, яскравими сторінками вписаний масовий народних рух солідарності українського народу, наприклад на підтримку Квітневого повстання 1876 р. та інших антитурецьких виступів у Болгарії.

Вельми плідними у XVII–XIX століттях були й культурні зв'язки між українським і болгарськими народами, новий могутній імпульс яким надало виникнення й розвиток друкарства в Росії та Україні. Вже перші друки Львівської та Острозької друкарень, наприклад *«Апостол»* (1574 р.) і *«Біблія»* (1581 р.), були широко відомі в Болгарії і понині зберігаються в болгарських музеях та бібліотеках. Важливим центром з видання книг для слов'янських народів стала друкарня при Києво-Печерській лаврі, заснована у 1606 р. Серед пам'яток, збережених у бібліотеках і музеях Болгарії, близько 60 примірників різних українських стародруків XVI–XVII ст., що свідчить про широкі культурні зв'язки України і Болгарії в цей період, є чимало видань друкарні Києво-Печерської Лаври, зокрема *«Антологіон»* — 1619 р., *«Бесіди Іоанна Златоуста»* — 1624 р., *«Толкование Апокалипсиса»* і *«Акафістов»* — 1625 р., *«Євангелія учительськое»* — 1637 р., *«Великий требнік»* — 1646 р., *«Служебник»* — 1653 р., *«Служба з*

житієм Івана Рильського» — 1671 р. та інші. Щодо останньої пам'ятки, то вона була першим друкованим виданням книги, написаної у XIV ст. болгарським просвітителем патріархом Євтимієм про засновника Рильського монастиря Івана Рильського, який ушановувався в Болгарії як національний святий і просвітник. Київське видання цієї книги набуло поширення в Болгарії, зокрема в Рильському монастирі, і неодноразово перевидавалося там. Література, що почала проникати в Болгарію у XVI–XVII ст. з України і Росії, у подальшому стала одним із важливих факторів національного відродження болгарського народу.

Не менш важливу роль у цьому відіграла заснована 1632 р. Києво-Могилянська академія — перший вищий навчальний заклад і великий культурно-просвітницький центр в Україні і Росії того часу. Аж до початку XIX ст. Київська академія була провідним центром підготовки культурно-просвітницьких кадрів не лише для України і Росії, але й для всього слов'янства. Зокрема, серед її учнів було чимало болгар: у XVIII ст., наприклад, у Київській академії отримав освіту майбутній болгарський архімандрит Віктор Черняєв.

З початку XIX ст. важливу роль у зміцненні українсько-болгарських зв'язків почала відігравати Одеса, де з'явилася група впливових болгар (В. Априлов, брати С. і Н. Палаузови та ін.), присвятивши себе просвітницькій діяльності й активно допомагаючи своїм співвітчизникам отримувати освіту в Україні, зокрема в Новоросійському (Одеському) університеті й Рішельєвському ліцеї в Одесі, Миколаївському південно-слов'янському пансіоні, відкритому 1862 р., у навчальних закладах Києва, Харкова, Херсона та інших міст. Багато випускників навчальних закладів України ще в першій половині XIX ст. стали відомими діячами культури Болгарії. Наприклад, лише серед одеських вихованців були відомий болгарський педагог і літератор, видавець першої газети болгарською мовою «*Български орел*» і першого друкованого збірника народної творчості «*Български народни песни и пословици*» Іван Богоров, укладач однієї з перших болгарських граматик Іван Момчилов, один із перших болгарських художників-реалістів Станіслав Доспевський, відомий педагог-новатор Ботю Петков, талановитий поет, автор однієї з перших книг болгарської поезії, що вийшла в Одесі у 1845 р. — «*Стоянъ и Рада*» — Найден Геров та багато інших діячів болгарської культури.

У контексті реалізації ідей імперського панславізму, як однієї з підвалин зовнішньої політики Росії, створювалися сприятливі умови для навчання в університетах імперії молоді із зарубіжних слов'янських країн, і міністерству народної освіти асигнувалися відповідні кошти з державного казначейства. Марк Ветеров, який починаючи з 1859 року навчався в Київській духовній семінарії, у листі від 12 (24) вересня 1861

року просив російського імператора підтримати його прагнення здобути освіту в Університеті Св. Володимира та створити людину, яка не лише серцем, але й розумом розумітиме та цінуватиме прихильність Олександра II до Болгарії. Водночас двоє інших семінаристів Георгій Стаменов і Дмитрій Петров у клопотанні аналогічного змісту зверталися до царя як до *«батька та покровителя задунайських слов'ян»*. Відповідно, 1862 року керівництвом Київського навчального округу прийнято рішення про допуск до лекцій в Університеті Св. Володимира та призначення стипендій у 200 рублів сріблом на рік Мілошу Мілаєвічу, що здобув середню освіту в Болгарії, а також чотирьом вихованцям Київської духовної семінарії: Марку Ветерову з Городеца в Болгарії, Симеону Тепавському з Врачанської єпархії в Болгарії, Георгію Стаменову й Дмитрію Петрову з Македонії³.

Після визволення країни від п'ятивікового турецького панування і утворення незалежної болгарської держави українсько-болгарські суспільно-політичні й культурні зв'язки отримали новий потужний імпульс. Зокрема, в Україні значно розширилося коло навчальних закладів, в яких здобувала освіту болгарська молодь. Наприклад, наприкінці XIX — на початку XX ст. у Київському університеті навчався 21 болгарський студент, у Новоросійському — 33, у Миколаївському південно-слов'янському пансіоні — 132 і т. д. Чимало з них, народившись і отримавши освіту на півдні України, виїхали до Болгарії, присвятивши своє життя розвитку болгарської науки й культури, водночас продовжуючи підтримувати творчі зв'язки з українськими культурними і громадсько-політичними діячами. Так, відомий український історик-болгарист П. Сохань виявив серед них такі відомі особистості, як учений-мовознавець, професор і перший ректор Софійського університету А. Теодоров-Балан; математик Васил Кирилов Василев, який закінчив Новоросійський університет і став одним із засновників фізико-математичного товариства в Софії; історик Агура Димитр Димитров, професор і ректор Софійського університету, голова Болгарського історичного товариства у 1901–1911 рр.; лікар Берон Богомил Василев; ботанік Стефан Георгієв; юрист Греков Димитр Панайотов; економіст Стефан Караджов, який став визначним державним діячем Болгарії і написав у 1896 р. книгу про Київський промисловий банк; юрист, громадський діяч Моллов Володимир Димитров; талановиті оперні співаки Стоян Михайлов і І.Н. Вулпе — один із засновників Народної опери в Софії; відома письменниця і громадська діячка Анна Карима; громадський діяч М. Г. Греков та інші.

Водночас, чимало українців — вихованців Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів України й Росії — виїжджали до Болгарії з метою надання допомоги у розвитку освіти, листувалися й

підтримували творчі зв'язки з болгарськими діячами культури, сприяючи культурному взаємозбагаченню братніх народів. У зв'язку з цим не можна не згадати відомого українського вченого-славіста, вихідця із Закарпаття Юрія Гуца-Венеліна, якому належить особливе місце в історії національного відродження болгарського народу і в українсько-болгарських культурних зв'язках першої половини XIX ст. Його наукова діяльність сприяла не лише пробудженню національної самосвідомості болгарського народу (вже його болгарські сучасники називали вченого *«безсмертним відродженцем болгарського народу»*), але й приверненню уваги вчених Росії та України до вивчення різних проблем болгарської та загальнослов'янської культури. Венеліна по праву можна вважати одним із засновників славістики в Росії та Україні. Зокрема, під впливом його праць сформувалися наукові інтереси таких відомих українських учених-славістів, як М. Максимовича, О. Бодянського, І. Срезневського, В. Григоровича, О. Потебні та інших, які стали поборниками ідеї єдності та дружби слов'янських народів, присвятивши чимало досліджень історії та культурі болгарського народу. Харківський університет, наприклад, з кінця XIX ст. перетворився на великий центр болгаристики: в цьому напрямку тут плідно працювали такі відомі українські вчені, як професори М. Сумцов, І. Платонов, Д. Багалій, М. Халанський, В. Савва, видатний болгарський історик і громадсько-культурний діяч Марін Дрінов (1837–1906), який протягом 30 років очолював харківську школу вчених-славістів, та ін.

Київський університет, своєю чергою, брав участь у забезпеченні новими книжками культурно-освітніх закладів Балкан. 1879 року за посередництва Одеського болгарського настоятельства до ректора М.Х. Бунге звернувся директор Болгарської народної бібліотеки Георгій Кирков з проханням про надання *«Университетских известий»* та інших видань університету. Подарувати болгарському читачеві свої праці зголосилися вчені:

О.В. Романович-Славатинський — *«Жизнь и деятельность Н.Д. Иваннишева»*, *«Пособие для изучения русского Государственного Права»*;

О.П. Матвеев — *«Руководство к повивальному искусству»*;

С.С. Гогоцький — *«Философский лексикон»*, *«Философский словарь»*, *«Критическое обозрение на сочинение „Немецкая психология“»*, *«Философия XVII и XVIII в.»*, *«Критическое обозрение учения Римской церкви»*, *«Речь при открытии высших женских курсов»*, *«Краткое обозрение педагогики»*;

Ф.Я. Фортинський — *«Научно-историческая деятельность Георга Вайца»*, *«Новые открытия в области истории ордена Тамплиеров»*, *«Критико-библиографический отдел 1873–1874, 1875–1876 и 1877»*, *«Причины распада монархии Карла Великого»*, *«Развитие Папской*

власти», «Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г.», «Титмар Мерзебургский и его хроника»⁴.

Висловлюючи подяку Університету Св. Володимира за допомогу в поповненні фондів Болгарської народної бібліотеки, Кирков зауважував: «При цьому вважаю за обов'язок від імені Болгарської Народної Бібліотеки душевно подякувати поважним дарувальникам за їхнє інтелігентне приношення і, загалом, за те спочуття, з яким вони відгукнулись на запрошення Бібліотеки за посередництва Болгарського Настоятельства в Одесі.

Ми, болгари, дуже раді цьому інтелігентному подарунку, і просвітницька участь російської людини в такій святій справі тим більше радує нас, що за вкрай розладженого стану наших шкіл, які були позбавлені під час облаштування краю майже всього освітянського персоналу, Болгарська Народна Бібліотека є ніби випадковим розсадником освіти для всіх поколінь столичного населення, так само, як і для всіх депутатів Народних Законодавчих Зборів»⁵.

Важливою складовою українсько-болгарських взаємин другої половини XIX — початку XX ст. стали зарубіжні відрядження вітчизняних учених. Програма закордонної подорожі (1874–1876) визначного фахівця зі слов'янської філології, доцента Новоросійського університету Олександра Олександровича Кочубинського засвідчує важливість балканського напрямку міжслов'янських зв'язків науково-освітніх закладів України. Складаючи її, учений керувався висловом В.І. Ламанського: «...кожен із росіян, що студіюють в Австрії та Туреччині слов'янські наріччя, має об'їхати за можливістю всі землі, — але нехай кожен з них вивчить переважно один народ»⁶. Початковим пунктом маршруту подорожі О.О. Кочубинського визначені Східна Галичина та Буковина. Його насамперед цікавили питання історії і сучасного стану «руського наріччя», українсько-польського й українсько-румунського етнічних кордонів, ролі слов'янського елемента в румунській культурі. Учений, зокрема, зауважував: «Якщо румунські філологи не бажають знатися зі слов'янською стихією своєї мови та у своїй недоброзичливості до неї готові на будь-яку домовленість, аби лише віддалити свою мову від будь-якого перехрещення зі слов'янством, то вивчення цієї слов'янської стихії закономірно випадає на долю славіста»⁷. У Яссах Кочубинський мав вивчати румунську мову, в Бухаресті — ознайомлюватися з колекціями архівів, музеїв і бібліотек. А відвідання Праги становило для вченого інтерес з погляду дослідження рукописних пам'яток давньочеської мови XIV–XVI ст. та слухання лекційних курсів зі славістичних дисциплін у Празькому університеті. На час перебування у Відні Кочубинський запланував опрацювати в придворній бібліотеці давні чеські рукописи та прослухати курси лекцій одного з основоположників порівняльно-істо-

ричного дослідження граматики слов'янських мов Ф. Міклошича та видатного діяча Чеського національного відродження, філолога й етнографа А.В. Шембери. У Пешті вчений мав розпочати *«вивчення слов'янських народностей північної Угорщини — словаків та росіян»*. Свою особливу увагу до студіювання словацької культури він обґрунтовував тим, що *«...справедливо бачити у мовленні бідних мешканців південних Карпат ланку, що пов'язує мови крайніх слов'ян заходу та сходу — чехів і росіян»*⁸.

О.О. Кочубинський також запланував відвідати Болгарію, зокрема міста Трново та Габрово, але зазначав, що *«наріччя східної Болгарії не входить до програми його занять: воно не становить особливого інтересу для філолога через свою бідність мовну та формальну»*⁹. Серйозне вивчення *«наріччя придунайських болгар»* він уважав можливим лише за умови врахування специфіки його історичного розвитку на базі студіювання пам'яток XIV–XVIII ст. Особливий інтерес для Кочубинського становило дослідження сербських та болгарських елементів *«македонського наріччя»*, а тому після відвідання придунайської Болгарії він мав вирушити до верхньої Македонії. Крім того, програма відрядження вченого передбачала студіювання в Белграді сербської мови й літератури під керівництвом члена Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1866 року) Джуро Даничича, дослідження рукописів церковних пісень і літературних творів Далмації XV–XVII ст. у Загребі, вивчення *«словенських наріч»* Країни, Штірії і Карінтії. Незважаючи на те, що не всі пункти програми подорожі Кочубинського, зокрема і стосовно Болгарії, були реалізовані, вона є цінним джерелом інформації про наукові інтереси вітчизняних славістів XIX ст.

Становлять інтерес міжнародні зв'язки заслуженого ординарного професора Університету Св. Володимира Тимофія Дмитровича Флоринського. Два роки поспіль, 1882 та 1883, перебуваючи на посаді доцента кафедри слов'янської філології, він влітку подорожував болгарськими, хорватськими, сербськими й моравськими землями, північно-західною Угорщиною й Галичиною¹⁰. Матеріали для своїх досліджень учений збирав також під час поїздки 1886 року до південно- та західнослов'янських країн. Історико-філологічний факультет підтримував клопотання Флоринського від 16 (28) грудня 1897 року щодо відрядження його протягом літнього вакаційного часу 1898 року до Болгарії, Македонії, Боснії і Герцеговини з метою збирання рукописних матеріалів для рефератів, внесених до програми XI Археологічного з'їзду в Києві¹¹.

1904 року вченого обрано почесним членом Слов'янського благодійного товариства в Болгарії, від якого до Університету Св. Володимира надійшло запрошення на Слов'янський з'їзд (червень 1910 року, Софія),

покликаний сприяти реалізації ідеї слов'янського єднання. Він присвячувався обговоренню проблем сучасного стану південнослов'янських держав, міжслов'янських культурних та економічних зв'язків тощо. Київський університет на цьому міжнародному форумі представляв Флоринський¹².

Як свідчить послужний список Т.Д. Флоринського, він був обраний членом-кореспондентом Югослов'янської академії наук та мистецтв у Загребі (1890), Королівського чеського товариства наук у Празі (1891), Сербської королівської академії (1897), членом Чеської академії імператора Франца Йосифа (1898), почесним членом Слов'янського благодійного товариства в Болгарії (1904), а також нагороджений королем сербським орденом Св. Савви другого (1892) та першого (1910) ступенів, князем чорногорським — орденом Даниїла першого ступеня (1896)¹³.

Загальне визнання наукових заслуг Флоринського у слов'янських країнах підтверджують урочисті письмові привітання на його адресу, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Болгарська молодь, яка навчалася в Києві на початку ХХ ст., в адресі з нагоди 25-річчя наукової діяльності Флоринського зараховує його до плеяди вчених, що увічнили свої імена в історії слов'янського мовознавства¹⁴. У переддень Першої світової війни, вітаючи вченого з 35-річним ювілеєм наукової діяльності, представники болгарського земляцтва Києва відзначили його заслуги в науковому обґрунтуванні прагнення болгар до реалізації свого національного ідеалу (квітень 1914)¹⁵.

Кореспонденція Андроніка Іоаникійовича Степовича, який 1895 року обійняв посаду приват-доцента слов'янської філології Університету Св. Володимира, засвідчує розмаїття його співробітництва з науковими та громадськими діячами Балкан. Однією з форм міжнародних зв'язків ученого стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов'янськими колегами. У лютому 1907 року міністерство народної освіти Болгарії надало йому один екземпляр першої книги *«Български Старини»*¹⁶. Науковою літературою та власними критичними зауваженнями Степович обмінювався також з болгарським поетом, прозаїком і драматургом Іваном Вазовим, який визнав його розуміння ідейного змісту своєї збірки *«Слівніца»* (1886), пов'язаної з подіями сербо-болгарської війни 1885 року, *«особливо правильним та вірним»*¹⁷. 21 серпня (2 вересня) 1894 року Вазов повідомив Степовича про надсилання йому свого роману *«Під ярмом»* (1889–1890), присвяченого боротьбі болгарського народу проти османського панування¹⁸. У листі від 27 вересня (9 жовтня) 1894 року він просив уточнити дату святкування 25-річного ювілею Слов'янського благодійного товариства: *«Вельмишановний п. Степович,*

одержав Ваш відкритий лист. Я Вам надіслав раніше й інші з моїх праць, але Ви не згадали про їх отримання. Напевно затримані цензурою (і даремно). Я буду Вам дуже вдячний за другу частину „Слав. Беседи”. Не знаю, чи отримали журнал „Българске сбирке”, про що я розпорядився. Будьте люб’язні повідомити мені точно день святкування ювілею Сл. Товариства»¹⁹.

Викладач слов’янської філології Харківського університету (з 1904 р.) Степан Михайлович Кульбакін ще під час перебування в Новоросійському університеті здійснив відрядження (1901–1903), упродовж якого вдосконалив свою освіту в Берлінському, Лейпцигському, Віденському, Празькому університетах, відвідав Познань, північну частину чеських земель, Белград, Софію, Крайну та Адріатичне надмор’я. У 1911 році, перебуваючи на посаді ординарного професора Харківського університету, Кульбакін був командирований за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови (її пам’ятки він вивчав починаючи з 1898 року в бібліотеках Москви, Петербурга, Берліна, Відня, Софії і Белграда). Готуючи розвідку з історії церковнослов’янської мови на теренах Болгарії, учений вивчав Македонський апостол Празького музею з колекції П.Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов’янської академії у Загребі, а також сербські пам’ятки — октоїх і тріодь XIII ст. Здійснивши палеографічне дослідження цих пам’яток, проаналізувавши їхню мову, вчений зробив припущення, що Македонський апостол датується другою половиною XIII ст. та є не менш старовинним, ніж Терновське Євангеліє 1273 року²⁰.

Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності Марина Дринова — видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов’янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті²¹. Міністр народної освіти Болгарії І.Д. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: *«Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вишановують сьогодні тридцятиріччя такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славнозвісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного із найдостойніших представників сучасного слов’янознавства. Нехай це свято слов’янської науки стане новою запорукою*

майбутнього запліднення високоповажної російської і молодой болгарської славистики — невичерпного джерела народної самосвідомості»²².

Творцями історії міжнародних наукових зв'язків були не лише представники професорсько-викладацької корпорації вітчизняних університетів, а й студентство. Так, 1906 року студент В. Липський надіслав із Софії листа з подякою ректору Харківського університету Д.І. Багалію за рекомендації до міністра народної освіти Болгарії І.Д. Шишманова, завдяки яким йому вдалось отримати посаду вчителя російської мови в Софійській жіночій гімназії²³.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної подорожі приват-доцента Новоросійського університету Михайла Георгійовича Попруженка (літо 1907 року). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 року на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої складали сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Учений відзначив прагнення керівництва музею, за відсутності оригіналів, принаймні в копіях зібрати унікальні твори мистецтва: копії фресок із церкви 40 мучеників у Тернові, копії ікон «Несення на хресті» й «Таємна вечеря» з церкви в селі Бояні, гіпсову копію фігури вершника, вирізьбленої у скелі на висоті 23 метрів від підніжжя поблизу села Мадара тощо. Увагу Попруженка привернула колекція понад 100 рукописів — євангелій, апостолів, часословів, служебників, требників, тріодей, молитвословів, міней. На його думку, найбільший інтерес серед них становили Четвероевангеліє, апостол та ірмологіон XIII ст.; рукопис з богослужбовими текстами на пергаменті XIII–XIV ст.; служебник чи молитовник XVII ст. У Софійській народній бібліотеці вчений досліджував південнослов'янські рукописні пам'ятки — «Сказання про Друге пришествя Христове та про антихриста» (кін. XVIII ст.); Четвероевангеліє XVII ст.; Октоїх XV ст.; Служебну мінею XVII ст.; Дамаскін XVIII ст.; рукопис XVI ст. зі статтями моралістичного змісту щодо смиренності, добродісного життя тощо. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр народної освіти І.Д. Шишманов (1903–1907) інформував його про зберігання в міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, служебників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після передачі їх до фондів Софійської народної бібліотеки. Одночасно він ознайомився з єдиним відомим на той час екземпляром першої болгарської газети «Български орелъ», заснованої 1846 року в Лейпцигу. Її перший номер з'явився 20 квітня (3 травня), а другий — 20 вересня (3 жовтня) під назвою «Български народни извѣстникъ». Їхній зміст, на думку Попруженка, засвідчував відсутність

на початковому етапі Болгарського національного відродження політичних вимог та переважання інтересу до етнографії, фольклору болгар. «Для детального зображення в генетичній залежності історії розвитку епохи Болгарського відродження, — зауважував учений, — необхідний розгляд якомога більшої кількості матеріалів, що ілюстрували б як зазначені вище основні мотиви діячів епохи, так і ті спроби покращення долі болгар, що здійснювалися діючими одночасно і прибічниками революційного перевороту в Туреччині з метою звільнення болгар, тобто шляхом збройних повстань, знищення турецьких властей і т.п.»²⁴. Попруженко ознайомився з документами відділення Народного музею в Софії, на базі якого планувалося створення окремого музею епохи Болгарського національного відродження. За сприяння болгарських колег одеський учений зібрав велику колекцію наукової літератури, а видатний історик, професор Софійського університету В.М. Златарський надавав йому консультації щодо бібліографії історії Болгарії. Для ознайомлення з новинками південнослов'янської історіографії учений також відвідав Белград. У Сербському народному музеї його особливо зацікавила колекція зброї часів Косовської битви 1389 року та особистих речей основоположника сербської літературної мови Вука Стефановича Караджича; у місцевому етнографічному музеї він відзначив національні костюми, землеробські знаряддя, ремісничі вироби, моделі будівель тощо. Перебуваючи в Народній белградській бібліотеці, Попруженко досліджував список книг Старого заповіту 1558 року.

Багата палітра міжнародних культурних зв'язків М.Г. Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В.Н. Златарським, який у листі від 7 жовтня 1899 року висловив йому подяку за гостинний прийом: *«Дорогий Михайле Георгійовичу! Дозвольте мені насамперед сповістити Вас про благополучне прибуття на своє місце проживання, а потім уже висловити Вам найглибшу вдячність, і особливо Отtilії Олександрівні, за щирий і незрівнянний прийом, який так глибоко закарбувався в моєму серці і в моїй пам'яті, що, мені здається, ніколи не зітреться звідти. Чи зможу я коли-небудь реваншувати Вам, не знаю, але одне можу лише сказати, що я вічно буду вважати себе у боргу перед Вами»*²⁵. За посередництва Златарського Попруженко здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, передавав книжки для Болгарського літературного товариства й бібліотеки Синоду; 1912 року йому надано право отримувати всі видання Болгарської АН²⁶. У листі від 29 березня 1911 року Златарський надіслав Попруженку інформацію про кращі болгарські хрестоматії для гімназій і повідомив, що не приїде на XV Археологічний з'їзд до Новгороду, оскільки до Софії не надійшло відповідне запро-

шення²⁷. У переддень Першої світової війни (10 квітня 1914 року), уже в статусі ректора Софійського університету, він писав: *«Дорогий Михайле Георгійовичу, звідки, з чого і як розпочати своє послання до Вас, не знаю. Останнім часом ми пережили такі жорстокі події, що, можу сказати, все ще не можемо отямитись. Не буду Вам описувати все, тому що не хочу старі рани ятрити. Не буду Вам писати і про теперішнє, бо воно таке невизначене, що важко сказати що-небудь позитивне. Тільки одне можу розповісти мабуть, а саме, що невірні Ваші відомості, начебто тут у нас „до росіян ставляться дуже недоброзичливо»*²⁸.

У листі від 27 грудня 1911 року І.Д. Шишманов звернувся до Попруженка з проханням про надання йому матеріалів газети *«День»* за 1862 рік, на сторінках якої було опубліковано статтю, присвячену творчості Дімітара й Константина Міладінових²⁹.

На Слов'янському з'їзді у Софії (1910), скликаному з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів, Новоросійський університет представляв ординарний професор кафедри міжнародного права Петро Євгенович Казанський. Він наголосив у своєму вітальному зверненні, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії Новоросійський університет мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь. На зібранні юристів, організованому Софійським юридичним товариством, Казанський виголосив промову, присвячену питанню про місце та роль правознавців у слов'янському русі. Учений закликав до наслідування досвіду національних рухів інших народів, передусім німців та італійців. Основні завдання слов'янських юристів на цьому шляху він убачав у об'єднанні внутрішнього права слов'янських держав; розвитку міжслов'янського права, спрямованого на забезпечення *«загальних інтересів Слов'ян»*; укладенні договорів про вічний мир між слов'янськими державами та про заснування третейського суду; створенні договірно-правової бази для розвитку міжслов'янських поштових, телеграфних, залізничних, судноплавних та ін. зв'язків, а також для запровадження єдиної монети, мір і вагів, календаря тощо, поступу відносин у галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, охорони літературно-артистичної, промислової та іншої власності. Запорукою реалізації цих завдань учений уважав об'єднання юристів — представників різних слов'янських народів — у союз зі своїми з'їздами, постійним бюро та друкованим органом. *«Ми працюємо поки що на ґрунті культурно-економічного зближення Слов'ян, — зазначав у своїй промові Казанський, — майбутнє, можливо, порушить питання про їхнє зближення на ґрунті політичному. І ось на цей випадок ми маємо твердо знати одне, а саме, що є формула, яка дає можливість різним державам зблизитися*

й організуватися на ґрунті політичному з безумовним збереженням суверенітету, повної самостійності кожного, це так званий “союз держав”»³⁰.

Проведення з'їзду набуло розголосу в громадсько-політичному житті слов'янських країн. У європейській пресі з'являлися як захоплені відгуки про міжслов'янський форум, так і критичні зауваження, міркування з приводу того, що цей захід був панросійським за своїм характером. Випробуванням для сербсько-болгарських відносин стало «македонське питання», оскільки під час з'їзду розповсюджувалася інформація про видання Слов'янським благодійним товариством у Болгарії книги, в якій обґрунтовувалися «виключні права Болгарії на Македонію». Лунали зауваження з приводу того, що сербський гімн звучав не так часто, як гімни інших слов'янських країн. Протестні настрої ширилися Болгарією, де навіть виник «комітет проти Слов'янського собору».

Однак, безперечно, найбільшу роль у культурних взаєминах і духовному взаємозбагаченні українського й болгарського народів у ХІХ ст. відіграла творчість геніального українського поета Тараса Шевченка. Болгарські письменники ХІХ ст. виявляли велике зацікавлення глибоко народною поезією Шевченка, і чимало з них зазнали його виразного впливу. Наприклад, під впливом Шевченка писав Райко Жінзифов (1839–1877), зокрема свій видатний твір «Кървава кошуля» (1876). Він же був першим перекладачем поезії Великого Кобзаря. Так само чимало писав під Шевченковим впливом і перекладав його твори основоположник нової болгарської поезії Петко Славейков (1827–1895). До мотивів народної української поезії і творів Шевченка звертався найвизначніший болгарський письменник Іван Вазов (1850–1921), який з 1887 по 1889 рр. проживав в Одесі, де написав чимало своїх відомих творів, зокрема свій найкращий роман «Під ярмом», що увійшов у золотий фонд класичної болгарської літератури. Не менш відомим є болгарський письменник і етнограф Любен Каравелов (1835–1879), що вивчав українську народну творчість, зазнав впливу Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка і Т. Шевченка, твори якого теж перекладав. Про вплив цих українських письменників на свою творчість писав і Теодор Влайков та інші представники новоболгарської літератури. Мабуть не випадковим є і той факт, що серед дійсних членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові було чимало болгарських учених — Михайло Арнаудов, Георгій Бончев, Стефан Ватев, Крум Дрончілов, Іван Ерделяновіч, Анастас Тодор Іширков, Любомир Мілетіч, Стефан Петков, Стоян Романський, Іван Шишманов.

На подальший розвиток українсько-болгарських культурних зв'язків значним був вплив видатного українського вченого, громадсько-полі-

тичного діяча Михайла Драгоманова, який у 1889–1895 рр. був одним із перших професорів першого в Болгарії вищого навчального закладу — Софійського університету й віддав свій багатий досвід, талант і творчі сили інтелектуальному розвитку болгарського народу. За визнанням самих болгар, різнобічна діяльність М. Драгоманова в Софійському університеті стала однією з найяскравіших сторінок історії цього закладу. Не випадково, пізніше у різних галузях болгарської науки й культури виявляють тривку присутність колишні студенти й учні Драгоманова, як наприклад: академік Юрдан Трифонов, літературознавець Божан Ангелов, фольклорист та історик літератури Йордан Иванов, географ Анастас Іширков, директори гімназій Никола Димитров і Петр Скопаков та багато інших.

Широкі зв'язки, особисті контакти і творче співробітництво з болгарськими діячами культури розвивали наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. також видатні українські письменники й поети Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник та ін. Наприклад, перебування Лесі Українки понад рік (1894–1895) у Болгарії на запрошення родини Драгоманових було періодом активної творчості славної доньки України, про що свідчать її листи з цієї країни.

На початку ХХ ст. зміцнювалися зв'язки між учнівською та студентською молоддю України й Болгарії. У квітні 1911 року учні вищих класів трьох Софійських чоловічих гімназій у супроводі викладачів побували на екскурсіях в Одесі, Києві, Москві, Петербурзі й Варшаві. У Києві їх вітали учні Першої Київської гімназії, які подорожували Болгарією влітку 1910 року. Разом з екскурсантами запрошення отримав товариш міністра народної освіти Болгарії. Утім, він не зміг відвідати місто і в телеграмі болгарському консульству в Києві зауважував з цього приводу: *«Зворушений люб'язним запрошенням Його Превосходительства. Дуже шкодую, що службові справи мені не дозволяють приїхати. Дмитров»*³¹. В урочистому прийомі, влаштованому для екскурсантів, мали взяти участь:

— болгарські студенти медичного факультету Університету Св. Володимира Далкалчев Христо Дмитрович, Кара-Іванов Георгій Дмитрович, Полієв Крестю Стефанович, Попов Георгій Дмитрович, Спірідонов Іван Гочевич, Станчев Іван Симеонович, Станчев Ілля Велевич, Странський Миколай Тодорович, Гринчаров Нікола Саввович (вільний слухач) та студент юридичного факультету Драганов Нікола Іванович³²;

— студенти-болгари Київської духовної академії Георгієв Іван, Гяуров Христо, Ілієв Владимир, Снегаров Іван, Харитон Ієродиякон, Хрістов Георгій³³;

— вихованці Володимирського Київського кадетського корпусу південнослов'янського походження Златоустов Матвій, Марков Константин,

Мілічевіч Миколай, Петков Мілен, Роносович Велімір, Іотев Константин, Михайловський Михаїл, Джуркович Любомир, Кажанегре Лазар, Мілічевіч Міліч, Міюшкевіч Новіц, Пантеліч Георгій, Тодоров Василій, Христо-Стоянов Тодор, Пантеліч Градімір, Трізлінцев Олександр, Цеков Іван, Добрілов Асен, Басанкін Дмитрій³⁴.

В організації культурної програми для болгар-екскурсантів важливу роль відіграв відомий історик, фахівець з історії Стародавнього Риму Павло Миколайович Бодянський. Вона передбачала відвідання Володимирського собору, Золотих воріт, пам'ятника Св. Ірині, Софійського собору (де відбулося архієрейське богослужіння з чином омиття ніг), пам'ятника Богдану Хмельницькому, Десятинної, Андріївської і Трьохсвятительської церков, Михайлівського монастиря, пам'ятника Св. Володимиру, Братського монастиря, Аскольдової могили, Миколаївського собору, Міського музею, картинної галереї Г.П. Шлейфера.

Ініціатива болгарського посланника в Петербурзі генерала Р. Дмитрієва щодо екскурсії до Києва влітку 1914 року членів Клубу студентської молоді в Софії (350 осіб у супроводі вчителів середніх навчальних закладів і професорів Софійського університету) викликала негативну реакцію з боку болгарської громадськості, що проявилася під час мітингу в столиці за участю близько чотирьох тисяч чоловік. Натомість у Києві здійснювалася велика робота з підготовки прийому екскурсантів. З метою фінансування одноденного перебування болгар у Києві міською управою було асигновано 1000 рублів. У розробці програми візиту болгарських студентів взяли участь помічник попечителя Київського навчального округу С.В. Певницький, в.о. ректора Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринський, голова правління Товариства сприяння академічному життю вихованців вищих чоловічих навчальних закладів м. Києва генерал-лейтенант П.В. Медер, міський голова Ф.С. Бурчак, директор IV гімназії Д.П. Янковський, директор народних училищ Київської губернії Б.В. Плеський, а також викладачі Імператорської гімназії³⁵. Передбачалося покладення екскурсантами вінка до пам'ятника Олександру II та поклоніння лаврським іконам, відвідання Університету Св. Володимира, Політехнічного інституту, Педагогічного музею, Імператорської Олександрівської гімназії, Київської духовної академії, Терещенківського училища, а також прогулянка Дніпром на пароплаві й відпочинок у Купецькому саду. Кращі київські хорові колективи мали ознайомлювати болгар з російськими піснями під час обіду, організованого міським управлінням.

Загалом у другій половині XIX — на початку XX ст. українсько-болгарські взаємини в культурно-освітній і науковій царині вирізнялися розмаїттям форм. Серед них важливе місце належало зарубіжним науковим відрядженням учених Харківського, Київського та Новоросій-

ського університетів. Подорожуючи Балканами, вони вивчали південно-слов'янські мови, досліджували рукописні пам'ятки в місцевих архівах, бібліотеках, музеях, брали участь у наукових форумах, налагоджували зв'язки з визначними вченими та громадсько-політичними діячами. Динамічному розвитку українсько-болгарського культурного діалогу сприяла наукова кореспонденція, книгообмін, співробітництво за допомогою періодичних видань. Високий рівень авторитету вітчизняних учених на Балканах засвідчує обрання їх почесними членами південно-слов'янських наукових установ, присудження їм престижних нагород, увага до вшанування їхніх ювілеїв, річниць наукової діяльності. Навчання болгар в Україні відіграло важливу роль у формуванні інтелектуальної еліти, що стала рушієм Болгарського національного відродження. На межі ХІХ–ХХ ст. зростало значення українсько-болгарських молодіжних обмінів, важливою складовою яких були екскурсійні програми, утім розвиток культурно-гуманітарних ініціатив гальмувався через загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни як прояву кризи європейської цивілізації³⁶.

Накопичені впродовж багатьох століть унікальні традиції українсько-болгарських зв'язків, що сягають своїм корінням доби Середньовіччя, часів Київської Русі й Першого Болгарського царства, епохи створення слов'янської писемності й поширення християнства, втілювалися в широкому спектрі суспільно-політичних, економічних, культурних процесів, що формують міцні підвалини для динамічного розвитку діалогу між Україною й Болгарією на сучасному етапі та в довгостроковій перспективі.

¹ Див.: Сохань, П.С. *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Киев: Наукова думка, 1976, с. 26.

² Державин, Н.С. *История Болгарии*. Москва–Ленинград: Акад. наук, 1945, т. 1, с. 32.

³ Державний архів міста Києва (далі — ДАК), ф. 16, оп. 301, спр. 221, арк. 1–12.

⁴ ДАК, ф. 16, оп. 318, спр. 153, арк. 8 зв.–9 зв.

⁵ Там само, арк. 17–17 зв.

⁶ Кочубинский, А. Записка о путешествии по славянским землям // *Записки Императорского Новороссийского Университета*, 1874, т. 13, с. 112.

⁷ Там само, с. 127–128.

⁸ Там само, с. 123.

⁹ Там само, с. 129.

¹⁰ *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884)*. Киев, 1884, с. 673.

¹¹ ДАК, ф. 16, оп. 337, спр. 20, арк. 7–8.

¹² ДАК, ф. 16, оп. 349, спр. 18, арк. 61–64.

¹³ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4822, арк. 24зв.–30 зв.

- ¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 219, од. зб. 2, арк. 1–2.
- ¹⁵ ІР НБУВ, ф. 219, од. зб. 30, арк. 1.
- ¹⁶ ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 365, арк. 1.
- ¹⁷ ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 442, арк. 1.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 443, арк. 1.
- ²⁰ Кульбакин, С.М. Отчёт о заграничной командировке // *Записки Императорского Харьковского Университета*, 1911, кн. 1, с. 2.
- ²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 2026, оп. 1, спр. 15, арк. 1; спр. 14, арк. 1; спр. 22, арк. 1; спр. 19, арк. 1; спр. 21, арк. 1.
- ²² ЦДІАК України, ф. 2026, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
- ²³ Державний архів Харківської області, ф. 667, оп. 286, спр. 151, арк. 1.
- ²⁴ Попруженко, М.Г. Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года // *Записки Императорского Новороссийского Университета*, 1908, т. 111, с. 41.
- ²⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 159, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
- ²⁶ Там само, арк. 3–4.
- ²⁷ ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 13, арк. 1 зв.–2.
- ²⁸ Там само, арк. 3.
- ²⁹ ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 42, арк. 1–2.
- ³⁰ Казанский, П.Е. Славянский съезд в Софии // *Записки Императорского Новороссийского Университета*, 1911, в. 4, с. 24.
- ³¹ ДАК, ф. 108, оп. 84, спр. 18, арк. 7.
- ³² Там само, арк. 5.
- ³³ Там само, арк. 11–11 зв.
- ³⁴ Там само, арк. 15.
- ³⁵ ДАК, ф. 175, оп. 1, спр. 123, арк. 107.
- ³⁶ Віднянський, С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // *Історичний журнал*, 2004, вип. 9, с. 7–15.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
stepanvid@ukr.net

Institute of History of Ukraine, the National Academy
of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Oksana Ivanenko

PhD, Senior Researcher
oxana_ivanenko@ukr.net

Institute of History of Ukraine, the National Academy
of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

UKRAINIAN-BULGARIAN RELATIONS: HISTORICAL ORIGINS

Abstract: The article considers historical sources, the main stages and manifestations of Ukrainian-Bulgarian relations, from the times of Kievan Rus' and the

First Bulgarian Empire and till the early 20th century, based on the researches about Bulgaria of Ukrainian historians. The authors highlights the common conditions and features of the formation of the Old East Slavic and Old Bulgarian nationalities. The emphasis is put on the important role of two most significant historical events in deepening Bulgarian-Ukrainian political and cultural relations. These two events are the creation of Slavic writing and the adoption of Christianity. The article examines the interaction of the Kievan Rus' and Bulgarian Orthodox churches as well as the emergence and development of printing in Ukraine in the 16–18th centuries and the mass dislocation of a considerable number of Bulgarians on territory of Ukraine, which started in the middle of the 18th century and continued till the end of the seventies of the 19th century. The focus is also on a significant role of Odessa in strengthening Ukrainian-Bulgarian relations in the 19th century, and their contribution to the development of the activities of prominent representatives of science and culture in Ukraine and Bulgaria. The article covers the Ukrainian-Bulgarian scientific and educational relations in the latter half of the 19th century and in the early 20th century. The authors highlights foreign academic missions of scientists from Kharkiv, Kyiv and Novorossiia Universities. In the Balkans, they learned the South Slavic languages, studied manuscripts in archives, libraries, museums, participated in scientific forums, improved ties with outstanding scholars, public and political persons. Scientific correspondence, book exchange, cooperation with periodicals contributed to the dynamic development of the Ukrainian-Bulgarian cultural dialogue. The elections of domestic scholars to the South Slavic scientific institutions, prestigious awards, celebrations of their anniversaries are indications of the credibility they enjoyed in the Balkans. The education of Bulgarians in Ukraine played an important role in formation of the intellectual elite, who has become the driving force of the Bulgarian National Revival. At the turn of the 19th to 20th century the importance of Ukrainian-Bulgarian youth exchanges, of which excursion programs were an important part, increased. However, the development of cultural and humanitarian initiatives was restrained by the deterioration of international relations on the eve of World War I. This study is based on documents of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv), the State Archives of the City of Kyiv, the State Archives of Odessa Region, the State Archives of Kharkiv Region, the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: Ukraine, Bulgaria, Kievan Rus', First Bulgarian Empire, Slavic writing, Christianity, cultural and religious relations, printing, trade and economic cooperation, Kyiv-Mohyla Academy, Odessa.

Кръстьо Йорданов
(Институт за исторически изследвания, БАН)

КАЗАШКИТЕ АКЦИИ ПО ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ В НЯКОИ ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ XVII в.

Запорожката Сеч възниква през първата половина на XVI в. в слабо-населения район на север от праговете на река Днипро. Тук постепенно отсяда разнородна маса от хора, различни авантюристи, ловци а също така обезземлени селяни, бегълци от именията на полско-литовските панове, все люде, които искат да живеят свободно. Те са наречени казаци, свободни, волни хора¹.

Честите грабителски набези на кримските татари принуждават заселниците да помислят за своята защита. Създават се укрепени селища, оградени от валове, ровове и засеки, укрепления от отсечени дървета. Притиснато между Реч Посполита, кримските татари и техните сюзерени — османците, предимно мъжкото население на Запорожката Сеч брани своята самостоятелност, организирайки се на военен принцип. В Запорожието се формира истинска *«казашка република»*, начело на която са сечевата Рада и атаманите, командири на казашкото войнство. Формално тази територия е под сюзеренитета на Полско-Литовската държава, но често казаците водят своя напълно независима политика².

По ирония на съдбата, мотивирано и обединено на военен принцип главно поради османо-татарската опасност, запорожкото казачество до края на XVI в. на свой ред се превръща в страшен бич за населението по черноморското крайбрежие в османските владения на Балканите и Анадола. Понякога запорожците действат съвместно с донските казаци. Най-значителни са казашките нападения над Варна (1606 и 1620 г.), Синоп (1614 г.), Кефе (1616) и Трабзон (1615 и 1624 г.)³. Някои от нападенията на казаците достигат чак до Босфора и покрайнините на османската столица Истанбул. Казашкото присъствие в Черноморието поставя под въпрос представата за морето като *«османско езеро»*⁴.

В настоящия текст ще се опитам да проследя въз основа на извори от османски произход как османската власт реагира на предизвикателството и по какъв начин казашките акции по западното Черноморие са се отразили върху живота на населението в османските владения и по-конкретно в българските земи.

Първите казашки нападения от втората половина на XVI в. засягат османските крепости по северното Черноморие и в устието на р. Дунав⁵.

В самия край на XVI — началото на XVII в. османската власт реагира на променените условия в този район. Стига се до една сериозна административна промяна. В своя «*Пътенис*» Евлия Челеби (средата и втората половина на XVII в.) пише, че някога, по време на управлението на султан Сюлейман Кануни (1520–1566) санджаците Силистра, Никопол, Видин и др. били част от Румелийския еялет (бейлербейство). Но вследствие на «*върлуването на казаците*» в Черно море, Силистра и съседните и области се отделили в самостоятелен еялет (бейлербейство) под името Йозю еялет⁶. Тази нова административно-териториална единица, която според Евлия Челеби обхващала цяла днешна Северна България, Североизточна Тракия, делтата на река Дунав и североизточното Черноморие с устията на реките Днестър и Днипро⁷, е наречена на крепостта Йозю, днешният украински град Очаков на устието на Днипро. Този район попада под директните атаки на казаците и крепостта Йозю е част от съоръженията за охрана на устието на Днипро с цел да се пречи на казаците да излизат със своите чайки (вид големи лодки) в Черно море. На първо време административният център на новия еялет Йозю е в Силистра, старото средище на санджака Силистра. Обаче самото название на еялета подсказва, че крепостта Йозю, поради стратегическата си важност за османската отбрана срещу казашките нападения, започва да играе ролята на втори административен център. Централната власт отделя голямо внимание на тази стратегическа твърдина. Един султански ферман от 1618 г. до кадията на Силистра и диздара на силистренската крепост показва, че в предишни години от Силистра са били изпращани подкрепления и работници за охраната и ремонта на крепостта Йозю⁸.

Все по-честите казашки нападения по западното Черноморие през първата половина на XVII в. направили несигурен живота на населението от крайбрежните селища. Интересен е въпросът как християнската рая приема казашките акции и какво е отношението ѝ към тях. Както се вижда от някои османски документи, отношението на християнската рая не е еднозначно. Султански ферман от 1627 г. показва как се е отразило казашкото нападение над Варна за християните от града. Ферманът се издава във връзка с това, че християнската рая от Варна е изпратила писмено изложение-молба (арзухал) в което се жалва, че в джизие регистъра са били записани 480 християнски ханета (къщи, домакинства). Но изпратените събирачи на данъка джизие са надписали допълнителни ханета, увеличавайки техния брой до 770. Обаче няколко години преди това се случва едно жестоко казашко нападение над Варна, когато градът е разграбен, а твърде много хора от православната християнска общност са били убити⁹. В петицията се казва, че са оцелели само 400 души православни християни, които се намират в крайна бедност и не са способни да заплатят данъка джизие в изискваната от събирачите сума¹⁰.

Цитираният дотук казус е твърде труден за преценка, тъй като подобни оплаквания през този период са отправяли представителите на православната рая и от други райони на Централните Балкани. Общата тенденция е раята да използва всеки повод, за да смъкне от плещите си тежкото данъчно бреме. В голяма част от случаите оплакването се мотивира от разпръсване на населението и неспособност да се изплати данъчната сума, когато централната власт и събирачите на данъци се опитвали да вземат дължимите суми от останалите в селищата жители¹¹. Не е изключено варненската рая през 1627 г. да се е възползвала от казашкото нападение над Варна преди няколко години, за да мотивира по-убедително желанието си за намаляване на изискваната от нея сума като данък джизие. Но от друга страна, макар вероятно да има известно преувеличение на жертвите, централната власт, която не желае да се откаже току-така от данъчните си постъпления, все пак отстъпва в някаква степен и намалява броя на ханетата на 600¹². Това съобразяване на властта с петицията на варненската рая е едно свидетелство, че все пак местната православна общност, защитавайки имуществото си, е дала жертви при казашкото нападение. Подобно събитие може да се обясни и с предположението, че в хаоса на нападението казаците трудно можели да правят разлика между едновременците си, пазещи своето имущество, и мюсюлманите.

Морските походи на казаците са трудни и опасни. При някои от акциите се завръщали едва половината от участниците. Много казаци загивали при бури или при сблъсък с османците¹³. Този огромен риск съвсем естествено предопределя това, че военните експедиции на казаците са мотивирани най-вече от стремежа към плячка, а не от никакви благородни пориви за подпомагане на православните християни под османска власт. Има редица свидетелства на съвременници, че на грабеж се подлагат както мюсюлманските поданици на падишаха, така и православните християни¹⁴. Казашките нападения засягали корабоплаването и поминъка на населението от крайморските селища, поради което няма как местните православни хора да са приемали напълно положително тези действия, независимо колко големи са били щетите и жертвите им¹⁵. В кадийски сиджили, но от Анадолските османски провинции, са запазени някои сведения как занаятът и поминъкът на някои православни е засегнат. Доста любопитен е казусът с двама гръцки майстори казанджии, които през 1624 г. са обвинени от някой си Сюлейман Челеби, че не са извършили в срок ремонта на котела в Стария хамам на град Трабзон, въпреки че са били снабдени с нужното количество мед и им е платена предварително сумата от 3000 акчета¹⁶. Пред съда двамата гръцки майстори отговорили, че всъщност са извършили ремонта, но при нападението

над Трабзон от казацие през същата година котелът от хамама е задигнат. След разследване се разбира, че двамата гърци са казали истината и съдът постановява да не им се повдигат повече обвинения¹⁷.

За последиците от морските походи на казацие свидетелстват и други съвременници. Описвайки едно сражение с казаци при град Балчик, Евлия Челеби твърди, че те подпалват града от четири страни и започват да плякосват¹⁸. Според Евлия казацие успели да вземат много пленници мюсюлмани, които впоследствие са освободени от сеймените, охраняващи Балчик, при пленяването на казашките лодки-чайки на брега¹⁹. Това сведение показва, че казацие са предпочитали да отвличат преимуществено мюсюлмани. Любопитно е твърдението на Челебията, че при нападението казацие също се опитали да задигнат котела от местния хамам²⁰. Честите казашки набези в района довели до някои промени в градоустройството. В близкото до Балчик селище Каварна, например, където живеят православни християни, местното население дотолкова било препатило, че от страх пред казацие градът е изместен горе в хълмистата част, а долу при брега са останали само житните складове и изворите с питейна вода²¹.

Въпреки отбелязаното дотук общо поведение на християнската рая, която често наравно с мюсюлманите се страхува за живота и имота си, има някои свидетелства, че понякога османските православни поданици си сътрудничели с казацие. Един султански ферман от 1618 г., отправен до бейлербея на Йозю, кадията на Бабадаг и дунавския назър Мустафа, съобщава, че някои представители на християнската рая от казата Бабадаг в района на дунавската делта поддържат незаконни даляни (таляни), съоръжения за риболов, около които в тръстиката (сазлък) се криели казаци и се изхранвали от рибата в даляните²². На всичко отгоре, местните православни християни се наемали като водачи на казацие, като ги упътвали в този осеян с тръстика (сазлъци) район. Султанът нарежда даляните да се премахнат, а районът да се очисти от присъствието на казацие²³. Не е случайно, че казацие са се настанили в района на дунавската делта. Тук те пречат на османското корабоплаване и нападат преминаващите кораби. Това оказва значителни щети за османската държава, защото река Дунав е важен транспортен коридор към крайдунавските крепости и османските владения в Унгария.

През 1629 г. казацие извършили поредното си нападение в района на Созопол и на манастира «Св. Йоан Предтеча». Въпреки че при предходно нападение през 1623 г. част от монасите против волята си са държани за заложници, през 1629 г. монасите оказват съдействие на казацие²⁴. Това се случва, когато 150 казашки бойци се укриват в манастира, преследвани от изпратените от столицата срещу тях няколко галери с еничери. Според

някои документи, заради тази подкрепа, османската власт извършва репресии над монашеското братство от манастира «Св. Йоан Предтеча» и манастирът е разрушен²⁵.

Докато християнската рая реагира по два различни начина на казашките акции по Черноморското крайбрежие, отношението на мюсюлманското население и на османската власт е еднозначно и крайно отрицателно. В османските документи казаците са наричани разбойници, бандити (*kazak eşkiyası*). Изследвани от Виктор Остапчук османски документи показват, че самият султан се е ангажирал с организиране на преследванията на казаците и дори държи главите на убитите техни бойци да бъдат донасяни и представяни пред очите му. Заловените живи казаки също са екзекутирани с необичайна жестокост, а друга част от тях поробвани като гребци на галерите²⁶. Тази жестокост не е случайна. Най-голяма жестокост предизвиква страхът. В свидетелствата на съвременници се долавя ужасът, който казашките акции вдъхват на доскорошните неоспорими господари на Черно море.

Но все пак главната причина за отношението към казаците е друга. Отмъщава се за наранената гордост и чест. Според османската власт е уязвен вековният ѝ престиж като велика сила, която дотогава се гордее със спокойствието и неуязвимостта на вътрешните си провинции. Вече не само османците носят война и разрушения за земята на неверниците (*dar ü'l harb*). Сега е застрашено самото сърце на земята на исляма (*dar ü'l islam*). А това е само един от първите предвестници на бавния упадък на могъщата някога Османска империя.

¹ Яворницький, Д. *Історія запорозьких козаків*. Т. 2. К., 1990, с. 9–25.

² Пак там.

³ Ostapchuk, V. The human landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raids // In: *Oriente moderno. The Ottomans and the Sea*. XX (LXXXI), т. 1, 2001, pp. 43–67.

⁴ Ibidem.

⁵ Тютюнджиев, И. Казашките военни акции по българското Черноморие през първата половина на XVII в. // В: *Българите в северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 3. Велико Търново, 1994, с. 114.

⁶ Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. Прев. от турски Д.Г. Гаджанов // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, LXX (годишнина XXI), свезка 7–8, 1909, с. 697.

⁷ Пак там, с. 660.

⁸ 82 Numaralı mühimme defteri (1026–1027/ 1617–1618). Ankara, 2000, № 231.

⁹ 83 Numaralı mühimme defteri (1036–1037/ 1626–1628). Ankara, 2001, № 95.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Грозданова, Е. *Българската народност през XVII в. Демографско изследване*. С., 1979, с. 549–552.

- ¹² 83 Numaralı mühimme defteri (1036–1037/ 1626–1628). Ankara, 2001, № 95.
¹³ Тютюнджиев, И. Цит. съч., с. 113.
¹⁴ Ostapchuk, V. Op. cit., pp. 43–74.
¹⁵ Ibidem.
¹⁶ Ibidem, p. 65.
¹⁷ Ibidem.
¹⁸ Пътуване на Евлия Челеби..., с. 672.
¹⁹ Пак там.
²⁰ Пак там, с. 673.
²¹ Пак там.
²² 82 Numaralı mühimme defteri (1026–1027/ 1617–1618). Ankara, 2000, № 310.
²³ Ibidem.
²⁴ Тютюнджиев, И. Цит. съч., с. 114–115.
²⁵ Пак там, с. 115.
²⁶ Ostapchuk, V. Op. cit., pp. 75–94.

Krastyo Yordanov
PhD, Associate Professor
k.yordanov1975@abv.bg
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE COSSACK NAVAL RAIDS ON THE WESTERN BLACK SEA COAST AND THEIR REPRESENTATION IN SOME OTTOMAN DOCUMENTS FROM THE 17TH CENTURY

Abstract: The Cossack naval actions in the West coast of the Black Sea in the first half of the XVII century and their impact on the life of the subjects of the Ottoman Empire are examined in the text — mainly on the basis of Ottoman documents from the *mühimme defters* (registers containing Sultan orders) and the travel notes of Evliya Çelebi.

The frequent attacks of the Cossacks on the Northwest coast of the Black Sea and at the mouths of the Dnieper River and the Danube River became the reason for an important administrative change. In order the military administrative system to be reorganized for better protection from the Cossacks, a new Özü Eyalet was established (beylerbeylik). It was named after the Özü Fortress, today's Ukrainian town of Ochakiv at the mouth of the Dnieper River.

The Cossack attacks posed a danger to the economic activity and the property of some Orthodox Christians among the Sultan's subjects. During a Cossack attack of the town of Varna, there is information even about possible casualties among the Orthodox population of the town. But pieces of information were found in the documents that certain Orthodox Christians supported the Cossacks by hiding them, providing them with food and showing them the way during their actions at the mouth of the Danube River.

The Muslim subjects of the Sultan took the acts of the Cossacks unambiguously. They were felons and robbers for them. When the Cossacks would be taken captives, the Ottoman authority would turn them into slaves or would subject them to a cruel execution. This cruelty can be explained with fear of the Cossacks and with the injured pride and honour. According to the Ottoman authority, its time-honoured prestige as a great power that had been proud of the calmness and invulnerability of its internal provinces, was wounded.

Key words: Cossacks, naval raids, Ottoman Empire, subjects, Muslims, Christians.

Теодоричка Готовска-Хенце
(Институт за исторически изследвания, БАН)

ОСИП БОДЯНСКИ, СЛАВИСТИКАТА И БЪЛГАРИТЕ

Осип Бодянски (1808–1877) е между първите четирима млади специалисти, оглавили откритите през 1835 г. славистични катедри в Санкт-петербургския, Московския, Казанския и Харковския университети. Той записва името си в т. нар. «*златна славистична четворка*», която поставя основите на академичната славистика в Русия. Бодянски постъпил на работа в престижния Московски университет, където завършил висшето си образование.

Идейното оформяне на О. Бодянски като славист

Роден в семейство на свещеник, Бодянски се насочва към попрището на баща си и завършва семинария. Тук той получава сериозна подготовка по древни езици, история и литература. Още в семинарията той установява първи контакти със сърби, запознава се с фолклорната сбирка на Вук Караджич и започва да изучава полски¹. Освен лесното овладяване на сродни езици, ранните му контакти с различни славянски народи довеждат до формирането у него на съзнание за широките, общи граници на славянството и за кръвната близост на отделните негови «*племена*», както и на съзнанието, че тези народи имат освен общо минало, и бъдеща обща съдба. Става дума за изграждащата се идеологическа парадигма за славянската взаимност, най-добре разработена на чешка почва.

Между 1831 и 1834 г. семинаристът учи във Филологическия факултет на Московския университет. Тук, под прякото ръководство на Михаил Погодин, интересът му към славянството нараства². В университета се доставя и списанието на Чешкия музей и в него студентът се запознава с извадки от изследването «*Славянските Древности*» на най-известния чешки славист по това време Павел Йозеф Шафарик. Вдъхновен от тях и насърчен и от Погодин, той започва да ги превежда на руски³. По това време младият славист установява и писмовен контакт с пражкия учен. Оказва се, че контактът е от полза и за Шафарик: още в първото си писмо до него О. Бодянски компетентно обяснява различията между великоруския, малоруския и белоруския език, техния обхват и граници. Във второто си писмо от 23 август 1836 г. той изяснява основните характеристики на граматиката на родния си език — точно този език, който Шафарик не познава⁴. Още преди заминаването си в чужбина, младежът

вече е «прихванал» и пропагандираната от доайена на славистиката идея за родовата близост на славянските народи, за славянската взаимност.

Нека отбележим също, че през тези младежки години студентът се движи в кръга на В.Г. Белински, към който принадлежат още А.И. Херцен и К.С. Аксаков. По-това време вече се е оформил неговият интерес към фолклора на отделните славянски народи⁵, но най-силно е влиянието на украинския романтизъм, под чието влияние Бодянски прави и своите поетични опити. През 1832 г. младежът се запознава лично с големия поет и драматург Н.В. Гогол⁶, а две години по-късно — и с Тарас Шевченко. През целия си живот Бодянски продължава да се интересува от украинския фолклор, а през 1843 г. публикува свои стихотворения в поетичния алманах «Молодик».

През 1845 г. Шевченко се отбива в Москва, където се среща лично с Бодянски. Продължителният и душевен разговор на двамата за съдбата на славянските народи дава творчески импулс за написването на поемата «Еретик», посветена на чешкия реформатор Ян Хус. В лирическото встъпление Шевченко споменава името на Шафарик и това не е случайно: поетът познава делото на пражкия славист именно от преводите на Бодянски. Така, от една страна, в идейната атмосфера на украинската романтична школа се формира младият Бодянски и обратно — неговите първоначални славистични пристрастия влияят на видните представители на това поетично направление⁷.

Паралелно с поезията се задълбочават и научните интереси на Бодянски, в това число и българистичните. Свидетелство за това е публикуваното през 1835 г. в «Ученые записки Московского университета» първо негово изследване, посветено на старобългарската литература. В този «Преглед на различните мнения за древния език на северните и южните руси» той разглежда въпросите за езика на славянските просветители Кирил и Методий. Две години по-късно, със защитата на магистърската си дисертация на тема «За народната поезия на славянските племена», той записва името си като първият магистър по славянска филология в Русия⁸. Като първи титуляр на новооткритата катедра по славянски езици и наречия на Московския университет му предстояла професионална командировка сред задграничните славяни. Той я осъществява през годините 1837–1842.

Първа спирка на пътешествието му била Прага. Тук с нетърпение го очаквал Шафарик⁹. Заниманията на Бодянски в «славянската Мека» целят усъвършенстването на езика «до мелочей» и разширяване на познанията за моравски, словашки и лужицкосръбски. В началото на 1838 г. с гордост пише на Погодин, че е овладял до съвършенство чешкия¹⁰. Литературната подготовка включва старочешка литература и старосла-

вянски документи от колекцията на Шафарик. Амбициозният практикант си поставя и по-всеобхватната задача да навлезе в литературната история на четирите основни славянски езика¹¹. В същото време използва възможността да се запознае и с българския, като взима няколко урока при Вук Караджич в недалечната Виена. И всичко това той успява да направи само за половин година! — толкова пребивава той в столицата на Бохемия.

После започва пътуването му из останалите славянски краища. Той не успява да осъществи всичките си планове поради продължително заболяване. Все пак, той пропътува най-югоизточните краища на Дунавската монархия (Сремски Карловци, Нови Сад, Фрушка гора) и посещава Загреб, Словения и Крайна. На изток стига дори до Белград, но пътуването до българските земи не се осъществява. Все пак, в архива на Сремски Карловци той се запознава със някои запазени ръкописни документи, с което познанията му за старобългарската литература се обогатяват.

Бодянский — титуляр на славистичната катедра

От 1842 г. младият специалист вече поема работата си в славистичната катедра на Московския университет. Филологическите и историческите проучвания на славяните тук имат дълга традиция, но Бодянский е «пионерът» на преподаването на славистичните дисциплини на професионално ниво¹². Той и първият, който води курсове по собствени лекции.

Учебната програма, подготвена от първия титуляр на катедрата по славянски наречия, точно следва Шафариковата концепция за преподаване на славистика, изготвена за пруските университети. Москва обаче става първият град в света, където студентите работят по произведенията на Шафарик¹³. Изучават се говоримите езици полски, чешки и сръбски, а заедно с тях и старобългарски. Основният език на Бодянский е чешкият, затова и всеки негов студент го изучава. Намерението на амбициозния млад преподавател е всяка отделна година да се преподава подробно руски, полски, сръбски и чешки, а допълнително и някой от най-близките до тях, така че в края на следването студентите да добият представа за цялото езиково многообразие.

Сериозната езикова подготовка на студентите се допълва от информация за миналото на тези народи и развитието на тяхната писменост¹⁴. Влиянието на Пражката школа се чувства преди всичко в представянето на славянска древност. От Шафарик Бодянский възприел романтичното отношение, любовта към славянските езици и народи — това особено се

чувствало в първите години от академичната му кариера. Той популяризираше трудовете на по-възрастния си колега и сред своите студенти и приятели. Той подарил например своя превод на Шафариковите *«Славянски древности»* на брата на Иларион Макариополски — Никола, както и на Захарий Княжески. Чрез руския си превод съчинението намерило голямо разпространение в българските земи.

Бодянски водил отделен курс по българска история, като в представянето на този предмет ползвал достиженията на пражката славистика. Що се отнася до спора за произхода на първия славянски книжовен език, московският славист решително защитава мнението, че това е древнобългарското наречие. За оформянето на този категоричен възглед му помага и случайността. Още преди да се отправи на научна командировка в Европа, в семинарията в Переяславль той попада на две стари славянски евангелия. Особено важно за него е второто — то е от втората половина на 16 в., писано е от отец Михаил Саноцки и в приписката му се казва, че той превел евангелията *«из языка българского на мову русскую»*¹⁵. За слависта това е най-категоричното доказателство за това, на кой език са превели Светото писание двамата славянски просветители. Той също е съгласен със Шафарик, че от всички съвременни славянски езици най-близък до старославянския е българският¹⁶.

Поддържници на едно и също научно становище за старобългарската основа на църковнославянския език, двамата учени от различно поколение често обсъждат в писмата си литературните останки на тази писменост. Пражкият славист се интересува преди всичко от новите находки на документи от руските книгохранилища, в които Бодянски неуморно работи и често моли по-младия си колега да му изпрати преписи на жития, родословия на български владетели и пр., като приветства намерението му да обнародва по-важните паметници. На кирилицата и на творбите на Черноризец Храбър е посветено и най-крупното изследване на Бодянски — докторската му дисертация *«За времето на произхода на славянските писмена»*, издадена през 1855 г. Големи са заслугите на руския славист и за обнародването на важни документи на старобългарската книжнина, между които и на трудовете на Черноризец Храбър и на Йоан Екзарх.

Революцията и съдбата на руската славистика

През 20–30 години на XIX в. чешките и руските слависти работят в тесен професионален синхрон, в идейната атмосфера на славянския романтизъм и под знака на теорията за славянската взаимност. Московският професор и известен представител на панславизма Михаил Погодин

заема ръководни позиции в РАН и същевременно се радва на достъп до висшите етажи на властта, като използва влиянието си и в просветното министерство за насърчаване на контактите със задграничните славяни. Славянският уклон се подкрепя лично и от министъра граф Сергей Уваров, с чиято *«благословия»* са изпратени зад граница и първите четирима руски академични слависти. От своя страна РАН отпуска годишни парични премии за отличаване на видни славянски учени, в това число и на Шафарик. На разнските на РАН се публикувани и руските преводи на неговите трудове. Рязък и категоричен край на тази определено славянофилска политика в областта на науката и образованието слага едно политическо събитие, а именно — разкриването на нелегалното *«Кирило-Методиево общество»*.

Нека отбележим, че в образуваното през 1845 г. в Киев тайно дружество членуват едва 12 души. Това, което създава истинска паника у царя и правителството, е политическата цел на нелегалната организация: тя ясно очертава унищожаване на самодържавния строй и замяната му с демократично управление. Но заплахата е насочена не само към вътрешния ред на империята, а и въобще към съществуващите граници, защото прокламираният бъдещ демократичен съюз включва всички славянски народи, не само тези в състава на Романовата империя, но и чехи, словаци, лужичани, сърби, хървати и българи. Следователно този политически проект за свободен всеславянски съюз на федеративна основа се базира не само на принципа на демократическото представителство, но и на народността, с което естествено поставя под въпрос и съществуващите граници в Европа.

Но преди всичко е миниран самодържавният ред в Русия. Политическите последствия от разкриването на организацията са незабавни и членовете на *«Обществото»* са жестоко преследвани. На 22 април 1847 г. са направени първите арести — на Костомаров, Шевченко и Белозарски¹⁷. През следващите месеци арестите и разпитите се разширяват и обхващат все повече хора, дори несвързани с организацията, но *«подозрителни»* за самодържавието. Под наблюдение са поставени не само Хомяков, Аксаков и всички руски академични слависти, но за известно време дори и самият Погодин. В крайна сметка, разкритието на киевското съзаклатие води до всеобхватно идеологическо *«затягане»* на режима. Император Николай I достига до заключението, че провежданата от просветния министър Уваров политика на насърчаване на контактите със задграничните славяни не е политически безопасна и води до неприятни политически резултати¹⁸.

След нареждане *«отгоре»* са взети мерки са *«преосмисляне»* на тогавашната просветна политика. В новите насоки, които просветното

Министерство изпраща до университетите, славистичните преподавания са орязани и остават в чисто филологическо русло. Новото е, че се подчертава руската *«особеност»* и *«специфичност»* по отношение на останалите славяни, като при това съвсем ясно се заявява, че: *«Руското славянство в своята чистота е длъжно да изразява безусловна привързаност към православието и самодържавието ... и всичко, което излиза от тези граници, е примес на чужди понятия, игра на фантазията или мечта, зад която зломисленици се стараят да уловят неопитни и увлечени мечтатели...»*¹⁹. В тон със самодържавната доктрина била организирана и образователната система.

Следващ повод за репресии и съответно за идеологическо *«пренареждане»* е избухналата през 1848 г. революция в Централна Европа, която също поставя под въпрос съществуващия в Хабсбургската империя политически ред. Славянският конгрес и неговите политически послания за пореден път убеждават царя в опасността от политизирането на славянската идея. Той разбира, че това, което бушува в Централна Европа, е пред вратите на Русия и поради това изпраща помощта си за потушаването на революцията и умиротворяването на Дунавската монархия. И за да се застрахова допълнително, че подобни идеи няма да проникнат в самодържавна Русия, нарежда чистки на всички нива, специален надзор над висшето образование и отстраняване на всички преподаватели, възбудили подозрение дори и в най-незначителна степен за съпричастност към революционни идеи.

Какъв гротескен вид добиват *«чистките»*, илюстрира и биографията на Бодянски. През 1848 г. той публикувал в *«Чтенията»* превод от английски на съчинението *«За руската държава»* на Джилс Флетчер, в което се описвало по нелицеприятен начин управлението на цар Иван Грозни. Министър Уваров, който успял да направи острия идеологически завой и за известно време да запази обществените си позиции, използвал публикацията като претекст да обвини началника на московския учебен окръг граф Строганов в прекален *«либерализъм»*. Обвинението обаче рефлектирало и върху Бодянски: нищо неподозиращият причината издател бил отстранен от катедрата и свален като секретар на *«Обществото за история и руска древност»*. Издаваните от него *«Записки на Московското историческо общество»*, *«Чтенията»*, сборници и въобще всякакви издания с негово участие били запретиени. Младият учен бил поставен под специален надзор, после арестуван и разследван, а след освобождаването му е издадена заповед за преместването му в Казанския университет. Постепенно положението започнало да се нормализира и след една година той бил възстановен на академичната си позиция в Москва, но бил строго *«инструктиран»* да не допуска каквито и да било

«разсъждения по световни въпроси, нито изказвания, свързани с историята на “новото племе”, нито пък други „полутъмни изрази, които биха могли да вкарат в заблуждение юношите»²⁰. След това сътресение, по-нататъшната му академична кариера се развивала без политически перипетии. През 1854 г. той вече бил избран за член-кореспондент на Императорската Академия на науките по Второ отделение, но като секретар на «Обществото» бил възстановен едва 1858 г., т. е. едва след десет години...

Бодянски оглавявал славистичната катедра в Московския университет до 1868 г. и безспорно се превърнал в емблематична фигура за своите студенти. Блестящата ерудиция на професора контрастирала с неговата небрежна, неугледна външност. *«В понеделник, сряда и събота, като удареше дванадесет по обяд, към входа на новия университет се приближаваше файтон и по стъпалата, не без голямо усилие, се смъкваше мъничък тронав човек, същият през зимата с цяла серия шуби, препасана отгоре само с най-обикновен коларски пояс с червени и зелени ивици. Това беше Бодянски, който пристигаше за своите двучасови, без почивка, славянски лекции — ту славянски наречия, ту сравнителната им граматика, ту славянски древности, протичащи в продължение на четвърт век почти без изменения в една и съща последователност: от езика към историята. Но може смело да се твърди, без опасения от преувеличение, че едва ли някой от студентите на Московския университет е мислил някога лошо за добрия учен, макар и с мрачен вид, за благородния Бодянски. Той беше голям, типичен професор...»* си спомня един от студентите му. А друг впоследствие добавя: *«Ако го нямаше Бодянски, кой може да каже, каква би била съдбата на новосъздадената университетска катедра?»*²¹. Защото благодарение на професионализма и на разностранната дейност на О. Бодянски славистиката в Москва е поставена на солидни основи, а Московският университет се превръща в първият и най-развит център по славянски изследвания в Русия²². Под неговото вещо ръководство са написани десетки курсови и дипломни работи, сред тях и на българи като Никола Катранов и Сава Филаретов. През 60-те години на 19 в. се забелязва увеличаване на часовете, посветени на славянската история — обстоятелство, което авторите свързват и с оживлението в обществения живот на Русия по това време²³.

Бодянски и помощта му за българите

При все че не му се отдава възможност да посети нашите земи, благодарение на многобройните си студенти и контактите с нашите емигранти, московският славист е един от най-осведомените в Русия по

въпросите на българското просветно Възраждане. Всички тези българистични контакти на московския славист са изчерпателно представени в монографията на Лиляна Минкова²⁴.

Още с постъпването си на работа, на обучение под ръководството на Бодянски се записал възпитаникът на Атинската гимназия Георги Бусилин.

Вторият българин, който посещава курса, също е възпитаник на Атинската гимназия: това е споменатият вече Н. Михайловски²⁵, който бил първият стипендиант на Иван Денкоглу. През следващите години броят на българите в университета започнал да се увеличава, тъй като всички стипендианти на щедрия български меценат се записвали да следват във Филологическия факултет и ставали ученици на Бодянски. Лекциите на Бодянски през 50-те и 70-те години на XIX в. посещават също Николай Катранов, Сава Филаретов, Райко Жинзифов, Нешо Бончев, Марин Дринов, Любен Каравелов, Константин Геров.

От лекциите и занятията при Бодянски студентите му неизбежно се запознават и с постиженията на чешката славистика, като възприемат и положителното отношение към нея на преподавателя си. Това важи и за българите. Някои от тях разработват чешка тематика или правят преводи от чешки произведения. В магистерския труд на Спиридон Н. Палаузов например немалко място е отделено и на заслугите на Шафарик, преди всичко на българистичните приноси на неговите изследвания *«Славянски древности»* и *«Разцвет на славянската литература в България»*²⁶.

Палаузов безспорно е сред първитенай-именити в научно отношение възпитаници на московския славист и компетентен бохемист. През 1845 г. одеският емигрант защитава кандидатската дисертация на тема *«Ян Хус и неговите последователи»*. Още на следващата година, по предложение на професора, той е приет и за действителен член на *«Обществото за история и руска древност»*.

След заминаването на Палаузов от Москва през 1846 г., двамата поддържат писмовна връзка, благодарение на която Бодянски научава подробности за живота на одеските емигранти и за перипетиите на църковната борба. Посредством възпитаника си Бодянски се сдобива и с публикации на одеските българи и сп. *«Любословие»*. За тези съвременни издания той съобщава в писмата си до Шафарик.

Бодянски от своя страна съдейства на Палаузов при преместването му от Одеса в Санкт Петербург, където българинът подновява научните си занимания при другия известен славист от първата *«златна четворка»* — Измаил И. Срезневски, но кореспонденцията с московския професор продължава.

Бодянски и появата на първите българи в Прага

Живите лични контакти, които московския професор поддържа с пражките си колеги, преди всичко с Шафарик, скоро стават *«мост»* по който започват да преминават българите. Всички те се отправят за *«златна»* Прага с препоръките на Бодянски.

Най-известен сред първите българи, изпратени от него в Прага, е **Иван Шопов**. Дейността на този безспорно надарен български младеж е добре изследвана, бихме казали, че личността му дори е преекспонирана в славистичната литература. Най-обширното изложение прави през 1929 г. В. Францев, който посвещава 17 страници от общо 47-страничния обем на студията си на двегодишното пребиваване на студента в Прага, като публикува текста на двете му писма до В. Ханка, както и списъка на семестриалните му занимания²⁷. След него чешката изследователка Бехиньова също разглежда пражкия престой, като поставя акцента преди всичко върху връзките му с Шафарик и сътрудничеството му с българския младеж²⁸. След повече от 10 години към темата се връща и нашата изследователка Л. Минкова, която публикува и част от текста на писмата на Шопов от Прага, които са запазени в руските архиви. Тя пък поставя посещението в контекста на връзките на първите наши студенти с Прага²⁹. Може да считаме, че *«случаят Шопов»* като литературна личност и брънка в българо-чешките славистични контакти от средата на XIX столетие е изяснен. Не така стоят нещата обаче от гледна точка на историка, на когото биографията на българския студент предлага тема за друг анализ.

Шопов произхожда от заможное семейство и е роден в будния възрожденски град Калофер. Бащата се погрижва той да получи много добро за времето си образование в училището на остров Халки, а после и в гимназията в Атина — т. е. имаме типичен случай на все още елинистично образование. Биографията свидетелства също и за преориентирането на тогавашното българско общество за получаване на образование в Русия — от 1844 г. Шопов е в Одеса и посещава тамошната гимназия, като усилено изучава руски език. После проф. Н. Мурзакевич го препраща към Бодянски в Москва с надеждата, че на младежа ще се отпусне стипендия, за да продължи обучението си в областта на филологическите науки. През 1846 г. той получава още една препоръка — д-р Иван Селимински пише на архимандрит Порфирий Успенски, че младежът *«желае да получи славянско образование, подходящо за нашия народ»*³⁰. Бащата обаче е против филологическото образование, той обещава финансово подкрепа само в случай, че синът му запише да следва медицина³¹. При това положение очевидно младежът може да реализира мечтата си само ако получи руска стипендия и докато чака това да се

уреди, се прехранва с преподаването на уроци, като същевременно започва да посещава и лекции във Филологическия факултет. През 1848 г. дори написва под ръководството на проф. Бодянски курсова работа на чешка тематика, като успешно прави и преводи от чешки на руски. Следователно — филологическа ориентация, интерес към бохемистиката, първи преводи.

Стипендията не е отпусната и нашият сънародник, снабден с две препоръчителни писма на Бодянски, адресирани до П. Шафарик и до В. Ханка, към края на 1850 г. се отправя за Прага. В писмото до Шафарик кратко се посочва, че Шопов е българин по произход и в продължение на три години е посещавал курсове *«по словесни науки»*. На първо време се очаква съдействието на учения за битовото уреждане на студента. Шопов е настанен на квартира в дома на заможния д-р В. Станек, приятел на Ханка и личен познат на Бодянски. Отзивчивият Ханка също му съдейства за прехраната, като му посредничи по време на ваканцията да го наемат за частен учител по руски в пражко семейство. Шопов не прекъсва волята на баща си — в Прага той се записва да следва медицина, но голяма част от времето си посвещава на любимите си литературни занимания, като по този начин става близък както на Ханка, така и на Шафарик³².

В препоръчителното писмо на Бодянски се подчертава, че калоферецът може да бъде от полза за Шафарик, тъй като познава добре различните български краища. С други думи, любознателните младежи трябва да предоставят познанията си и да послужат като информация и помощ в работата на пражкия славист. От друга страна, от своя бивш възпитаник, Осип Бодянски научава доста подробности за работата на дейците в Народния музей, дори подробности за здравословното им състояние, литературни новости. Писмата, публикувани от Минкова, дават интересни сведения в различни области³³. Но има и информация, която неблагоприятният младеж изпраща, без да се замисля, че с това може да създаде неприятности на професора. В едно свое писмо той например изразява съчувствието си към руския анархист и участник в революцията от 1848 г. Михаил Бакунин, който по това време е в затвора, поставен от хабсбургските власти при тежки условия. Бодянски благо-разумно не отговаря. За сметка на това той моли В. Ханка да поздрави Шопов и да му каже, че *«мен ме интересуват само и единствено чисто литературните»* (подчертано в оригиналния текст — б. м., Т.Г.) *новости, за които моля него и всеки друг...*³⁴. Този случай ясно илюстрира две неща: първо, че славистите в Русия много *«внимават»* връзките им с чешките колеги да си останат *«чисто литературни»* и второ — че българинът очевидно има по-радикални възгледи, за което свидетелства съчувствието му към съдбата на именития руски емигрант...

Подобно на Бодянски и на първите руски академични слависти преди това, и младият българин е приет в кръга от учени, групирани около Народния музей. П.Й. Шафарик, В. Ханка, а и други учени като Фр. Челаковски му подаряват хубави книги. Шопов често посещава музея и съобщава на бившия си професор, че Ханка постоянно е зает с неуморна литературна дейност. Библиотекарят подготвял своя *«полиглот»*, предназначен за работа с Краледворската летопис, но същевременно не изоставял и любимите си занимания с полска и чешка граматика.

Както е известно, най-тясно е сътрудничеството на Шопов с П.Й. Шафарик. Младежът подпомага изследователската работа на учения върху попълването на материалите от неговата българска сбирка (*«bulgaricis»*). Той прави доста преписки от Синодика на цар Борил, както и от дисертацията на Натанаил Стоянович *«За независимото българско архиепископство в древни времена»*³⁵. Въобще, както с основание отбелязват всички автори, всред всички българи, пребивавали в Прага по това време, Шопов има възможност да следи най-отблизо изследователската работа на учения³⁶. Както е известно, по това време, макар и болен и с влошено зрение, славистът издава няколко сериозни специализирани изследвания върху южнославянската и старобългарската книжнина, между които *«Паметници на древнославянската писменост»* (1851), *«Монахът Храбър за славянската писменост»* (1851), *«Разбор на старославянския превод на Светото писание»* (1852), *«Паметници на глаголическата писменост»* (1853) и редица статии в музейното списание.

Въпросите, на които младежът трябва да отговаря, засягат не само литературата и историята, но и географията на българите. Той описва на Шафарик околностите на Търново, Шумен, Пловдив и на редица селища в Стара планина. Всички тези сведения са необходими на учения, който продължава да работи върху събирането на географски данни за Балканския полуостров като част от изработването на обща карта на славянството³⁷.

От своя страна, Шафарик оценява качествата на любознателния младеж и като възрожденец го насърчава за народополезна дейност. Загрижен за напредъка на новобългарската литература и познаващ опита на останалите народи, Шафарик препоръчва създаването на музеи, библиотеки, академии и научни дружества, т. е. на национални институции, както и издаването на списания и вестници и откриването на печатници — всичко това, с което руснаци, чехи и поляци отдавна разполагат. Добре известно е също така, че именно по препоръката на слависта калоферецът съставя и през 1852 г. издава в Прага първия списък на новоиздадени български книги. Неговият *«Очерк за книгопечатането в България»* съдържа 51 заглавия, много от тях невключени в книгописа, изготвен от

И. Срезневски. Трудът на този първи български библиограф още същата година е публикуван на страниците на *«Цариградски вестник»*, допълнен с още около 30 заглавия на книги. Е. Георгиев отбелязва, че младежът подготвя ценното издание под прякото ръководство на слависта³⁸.

Бехиньова обаче допълва, че става въпрос за по-продължителна предварителна работа, започната още в Одеса през 1844 г. и продължена в Москва, както и обстоятелството, че в Русия младежът е имал под ръка сбирките на О. Бодянски и Н. Мурзакевич от български книги, като е имал в тази насока и съдействието на Николай Хр. Палаузов³⁹. Шоповият *«Список»* съвсем не е прецедент, той се появява след десетилетия наред работа на чуждестранни слависти⁴⁰ и реално погледнато, съдържа около 3/5 от излезлите дотогава книги. Освен с непълнота си, недостатъкът на този библиографски списък е и това, че някои заглавия не са пълни, както и че навсякъде не са посочени броят на страниците на изданието⁴¹. Независимо от недостатъците обаче, става въпрос за литературно явление, което дава по-нататъшен тласък за изследване на нашата книгопис⁴².

Друг по-ранен възпитаник на Осип Бодянски е **Сава Филаретов**. Като всеки негов студент, и той получил за разработване и бохемистична тема. Още по това време българинът следи и новите публикации на патриарха на чешката славистика. През 1853 г. под заглавие *«Пишат из Москва»* Филаретов обнародва в *«Цариградски вестник»* подробно съобщение за появата на Шафариковото изследване *«Паметници на глаголическата писменост»*. В него високо се оценяват цялостното творчество на учения, известен по цяла Европа, и неговият принос в изследването на глаголицата и като се подчертава, в чисто възрожденски дух, че изучаването на това най-старо славянско писмо е дълг на всички, които милеят за тази писменост, се изказва загриженост от липсата на учебници за нейното изучаване⁴³. През 1857 г. българинът превежда на родния си език и на руски извадки от *«История на Чехия»* на Фр. Палацки.

След завършването на университета, заедно с благодетеля си Иван Денкоглу на път за София през лятото на 1857 г., двамата се отбиват в Прага. В столицата на Бохемия те остават само един ден, но и той е достатъчен, за да се срещнат със заслужилите дейци на Народния музей. В подробно писмо до доскорошния си преподавател, Филаретов описва тези срещи. Някои от писмата отново публикува Л. Минкова⁴⁴. На Ханка българите донасят писмо и книги, изпратени от И. Срезневски. Както обичайно, домакинът ги приема *«ласкаво»*, развежда ги из музея и накрая им донася в хотела няколко брошури на свои съчинения. Разговорът засяга актуални за чехите възрожденски теми. Заслужилият книжовник се оплакал, че немците засилват натиска си, че в Университета е забранено да се чете на чешки език. Лекционният му курс по руски обаче така и така

не бил заплащан — това бил и поводът той да си направи оглушки и да продължава да чете на чешки, пренебрегвайки формалната забрана⁴⁵. Такава «дързост» — да не изпълняват правителствените заповеди едва ли биха си позволили академичните руски слависти...

Време за среща с българите намира и «старикът» Шафарик. Той ги приема в университета и въпреки че се съвзема от продължително боледуване и буквално «едва се държал на крака», визитата не преминава «от празно приличие». Филаретов изпитвал неудобство, че безпокои «почтения старец», но събеседникът му показвал такъв очевиден интерес към разговора, че на три пъти, когато гостът ставал да си тръгне, го задържал.

Каква ще да е била тази толкова вълнуваща тема, че ученият пренебрегвал изтощението си, за да удължи още визитата? Може би литературните новости от Москва, които току що завършилият студент донася, новите книги? Или пък информация за Бодянски и другите му руски колеги и лични приятели? Разбира се — за всичко е станало дума в разговора. Шафарик, както винаги с южните славяни говорил на сръбски, а Филаретов говорил на руски. «Бодянски е върло честен и справедлив човек» била преценката на слависта⁴⁶. Но както посочва Филаретов в писмото си, Шафарик го задържал най-вече, за да продължи да го наставлява «истинно-отечески», т. е. не на науката е отдавал най-голяма важност големият славист, а на народността, на възрожденските процеси. Той се е вълнувал от съдбата на съвременните българи, разпитвал за напредъка им и давал напътствия за по-бързия им литературен подем. Не бил студен или недостъпен, въпреки болестта и изтощението. Срещата оставя незабравим спомен у Филаретов. «Както Ханка, така и Шафарик ме удостоиха с такава топла, задушевна беседа, че тя никога няма да излезне от паметта ми...»⁴⁷. За българина цялото незабравимо преживяване е повод да отдаде почит към професора, защото, както посочва, благодарение на неговите връзки се е радвал на такъв прием.

От по-сетнешните именити възпитаници на Бодянски определено не можем да не споменем панагюрецът **Марин Дринов**. След тригодишно обучение в Киевската духовна семинария, той се записал в Московския университет през 1861 г. Като студент на Бодянски, младият българин започва да учи и чешки език. Скоро след завършването на университета се отваря възможност Дринов да пребивава в чешките земи като възпитател в семейството на Голицини. Той използва престоя си в Прага, за да работи в архива и в библиотеката на Народния музей. По това време в Прага учил неговият близък приятел Васил Д. Стоянов и с неговото посредничество московският възпитаник се запознал с учени от различни поколения като Фр. Палацки, Л. Ригер, Фр. Браунер, К. Я. Ербен, с някои

от които установил и по-тесни връзки. Особено тясно било сътрудничеството му с библиотекаря на Народния музей А. Патера⁴⁸. По това време възпитаникът на Бодянски пише първите си научни трудове, сред които се открояват изследванията *«За новобългарското азбуке»*, *«История на българската църква»* и *«Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история»*. В тях по примера на Шафарик той включва не само извори от гръцки и латински произход, но и от славянски. Влиянието на пражкия славист се чувства и при разработването на темата за произхода на българите, който той свързва със славянската колонизация на Балканите.

Дринов се оказал не само талантлив ученик на Бодянски, но и бъдещ продължител в неговото научно поприще. След завръщането си в Русия след 1876 г. той оглавил катедрата по славянски наречия в Харковския университет, където останал до края на живота си.

Заклучение

С името на Бодянски се свързва един продължителен, богат и ползотворен период от развитието на славистичните изследвания в Московския университет. Благодарение на него, но и на останалите му колеги от *«златната четворка»*, в средата на 19 в. руската българистика навлиза в нов етап на развитие. Тя започва с академични курсове в няколко руски университета. Заслуга на Бодянски е, че Московският университет бил сред първите, въвели българистиката като учебна дисциплина. Макар че слабо владеел езика ни, благодарение на близките си контакти със свои студенти, московският професор бил много добре осведомен за състоянието на тогавашните просветни, културни и възрожденски процеси в българските земи. Безспорни са заслугите му и за обнародването на важни документи на средновековната ни писмена традиция. Документалната база на академичната българистика в Русия се обогатява, което позволява и разширяване на хронологичен и тематичен обхват на изследванията. Характерното е, че наред с древната и средновековната история на българите, които дотогава, поради наличната база, били традиционен обект на изследване, с откриването на повече материали от османския период, се осветлява и по-новата история. Събирането на фолклористични и етнографски материали пък спомага за изясняването на съвременната им идентичност.

Първото десетилетие в професионалното развитие на Бодянски преминава в тясно сътрудничество с представителите на чешката славистика и под знака на прокламираната от тях теория за славянската културна взаимност. След 1848 г. близкото руско-чешко славистично сътрудни-

чество е преустановено, макар че личните контакти не са прекратени. Московският професор продължава кореспонденцията си с чешките си колеги, препраща към тях свои студенти, в това число и българи, но много внимателно следи контактите да не прехвърлят *«чисто литературното»* русло.

Важен момент в развитието на славистиката и българистиката в Русия е включването в изследователската дейност на самите българи. С появата през 1852 г. на магистърската дисертация на Спиридон Палаузов *«Векът на българския цар Симеон»* са положени и академичните основи на модерната българска медиевистика. С изпращането на Иван Шопов в Прага, заслуга също на Бодянски, се *«прехвърля»* българистичният мост и към чешката славистика. Той записва името си пък като първият български библиограф.

Дългогодишният титуляр на катедрата по славянски наречия в Москва възпитал талантили руски българисти като А.А. Котляревски, А.Ф. Гилфердинг, А.Л. Дюверноа и пр. След изявените възпитаници на школата му бил и М. Дринов. Той оставил името си като първия български професионален историк и славист.

¹ Минкова, Л. *Осип Максимович Бодянски (1808–1877) и българското Възраждане*. С., 1978, с. 8.

² Пак там, с. 9.

³ *«Като прочетох в списанието на чешкия музей няколко извадки от «Славянските древности», аз веднага се реших да се заема с превода на това превъзходно творение, откриващ нов свят в историята на всички славяни и в частност — на историята на Русия, само да излезе на бял свят!»*. Цит. по: Францев, В.А. *Очерки по истории чешского Возрождения*. СПб., 1901, с. 212.

⁴ Вж. подробно у: Францев, В.А. Цит. съч., с. 330–339.

⁵ Аксаков впоследствие си спомнял, че Бодянски имал навика да цитира пословици на различни славянски езици. Вж. подр.: Минкова, Л. Цит. съч., с. 9–10.

⁶ Двамата са обединени от любовта си към украинския фолклор и по-късно, когато се срещали, заедно пеели любимите си песни.

⁷ Когато през 1858 г. Шевченко се завръща от заточение, той отново възстановява приятелските си връзки с Бодянски. Срвн. Минкова, Л. Цит. съч., с. 94.

⁸ Вж. подробно у: Лаптева, Л.П. *История славяноведения в России в XIX в.* М., 2005, с. 133–134.

⁹ Францев, В.А. Цит. съч., с. 231.

¹⁰ Пак там, с. 325.

¹¹ По това време за такива са считани чешкият, полският, словашкият и сръбският езици.

¹² Лаптева, Л.П. Цит. съч., с. 139, 143.

¹³ Францев, В.А. Цит. съч., с. 294.

¹⁴ Минкова, Л. Писма на трима български възрожденци от Прага (Иван Шопов, Сава Филаретов, Марин Дринов) // В: *Българо-чешката дружба в литературата на XIX в.* Е. Георгиев (ред.) и др. С., 1975, с. 90.

¹⁵ Шафарик, от своя страна, извънредно се зарадвал на откритото от Бодянски евангелие.

¹⁶ Минкова, Л. *Осип Максимович Бодянски...*, с. 24.

¹⁷ След тях са арестувани Кулиш и Чижев, а в края на март 1849 г. — и Самарин, а след него и И. Аксаков.

¹⁸ Георгиева, Т. *Славянската идея в Русия (30–50 г. на 19 в.)*. С., 2009, с. 103.

¹⁹ Цит. по: Лаптева, В.П. Преподаване славяноведческих дисциплин в Московском университете // В: *Исследования университетского славяноведения в России*. В.П. Гудков (ред.), М., 1983, с. 37.

²⁰ Подобни инструкции получили всички негови колеги-слависти. Вж. Ламанский, Вл. *Измаил Срезневский (1812–1880)*. М., 1890, с. 22.

²¹ Цит. по: Горина, Л.В. *Проф. Марин Дринов — основоположник на българското академично славянознание*, С., 2009, с. 15.

²² Лаптева, Л.П. *История славяноведения...*, с. 233.

²³ Лаптева, Л.П. Преподавание славистических дисциплин в Московском университете в XIX..., с. 39.

²⁴ Минкова, Л.О. *Осип Максимович Бодянски...*, с. 128.

²⁵ Баща на известния писател Стоян Михайловски.

²⁶ Подробности. вж. у: Бехинова, В. Чешката славистика в България през българското Възраждане // В: *Чехословакия и България през вековете*. Хр. Гандев, Е. Георгиев (ред.). С., 1963, с. 320–321.

²⁷ Пак там, с. 33–79.

²⁸ Bechyňová, V. Bibliografická spolupráce Ivana Šopova s Pavlem Josefem Šafárikem // In: *Сборник в чест на акад. Никола Михов по случай 80-годишнината му*. С. Гановски (ред.) и кол. С., 1959, по-нататък накратко Bechyňová, V. Bibliografická spolupráce...

²⁹ Минкова, Л. Писма на трима български възрожденци от Прага...

³⁰ Пак там..., с. 92–93.

³¹ Това се разбира от писмата, разменени между Спиридон Палаузов и Осип Бодянски през лятото на 1846 г.

³² Бехинова подчертава, че все пак Шопов е бил по-близък на Шафарик, защото е бил и личен приятел на сина на учения Ярослав Bechyňová, V. Op. cit., p. 42.

³³ Минкова, Л. Писма на трима български възрожденци от Прага..., с. 92–127.

³⁴ Пак там..., с. 127.

³⁵ Bechyňová, V. Bibliografická spolupráce..., p. 42.

³⁶ Минкова, Л. Писма на трима български възрожденци от Прага..., с. 96; Bechyňová, V. Op. cit., с. 45.

³⁷ Bechyňová, V. Op. cit., p. 42.

³⁸ Георгиев, Е. Разпространение и влияние на чешката литература в България в епохата на българското Възраждане // В: *Чехословакия и България...*, с. 20.

³⁹ Bechyňová, V. Op. cit., p. 41.

⁴⁰ Първи съобщения за български книги дава П. Кръопен през 1825, Копитар — в 1829, Мурзатевич — в 1836, Юрий Венелин — в 1838 и Срезневски — в 1846 г.

⁴¹ Тези недостатъци установява Константин Иречек, който съставя следващия книгопис на българската книжнина от 1806 до 1870. Списъкът е отпечатан през 1872 г. от Българското книжовно дружество във Виена като приложение на Периодическото

списание. Макар и разширен до 550 заглавия и съставен вече професионално, той също е непълен.

⁴² Не на последно място и на К. Иречек, който в своя «*Книгопис на новобългарската книжнина 1806–1870*» посочва, че именно труда на Шопов го е подтикнал да се захване с подобен труд.

⁴³ Подробности вж. у: Бехинова, В. Цит. съч., с. 340.

⁴⁴ Минкова, Л. Писма на трима български възрожденци от Прага..., с. 99–100.

⁴⁵ Пак там, с. 99.

⁴⁶ Минкова, Л. *Осип Максимович Бодянски...*, с. 147.

⁴⁷ Пак там, с. 99–100.

⁴⁸ Соленкова, Л. Марин Дринов и Адолф Патера. Епизод от българо-чешките научни връзки // *Исторически преглед*, 59, № 1–2, 2015, с. 92–103.

Teodorichka Gotovska-Henze

PhD, Associate Professor

tgotovska@abv.bg

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

JOSEPH BODYANSKY, SLAVONIC STUDIES, BULGARIANS

Abstract: The article presents life and analyses the professional activity of Joseph Bodyansky (1808–1877). Bodyansky was the first professor of Slavonic Studies at Moscow University, a very successful researcher, teacher and publisher. As a young student, he was ideologically influenced by the theory of Common Origin of Slavdom and the ethno-cultural interaction among these people and the Ukrainian Romanticism. He established close professional and personal contacts with leading Czech slavists, especially with Paul Joseph Šafařík.

The international Slavonic cooperation was sharply interrupted in the middle of the 19thC. As the author illustrates, the investigation of the Ukrainian intellectuals' conspiracy, known as „St. Cyril and Method Society“ and the participation of Czech slavists in the revolution of 1848 convinced the Russian Emperor that the theory of the Common Origin of Slavdom could bring undesired political consequences for his rule. The Tsarist's government tightened the ideological control over the academic staff. Bodyansky was banned from Moscow University. Later he was able to restore his previous scientific and academic position, but the contacts with his Prague's colleagues took a shape of „pure“ professional character.

During his long activity at the University Prof. Bodyansky had educated a lot of students, some of them Bulgarians. All of them, who visited Prague, were equipped with cover letters written by him and addressed to Czech scientists. Thus, Bodyansky served as „a bridge“ between Bulgarian students and Czech scholars. This connection proved to be very fruitful for the development of Slavonic studies. In the article is drawn attention to some of the most prominent Bodyansky's students of Bulgarian origin and their cooperation with Czech slavists.

Key words: Slavonic Studies during the 19th C., Bulgarian Studies, The Revolution of 1848, Academic Studies in Russia, Czech-Russian Scientific Cooperation.

Т а м а р а С т о и л о в а
(Институт за исторически изследвания, БАН)

БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ОДЕСКОТО ОБЩЕСТВО ЗА ИСТОРИЯ И ДРЕВНОСТ

Одеското общество за история и древност (ООИД) е сред първите научни исторически общества в Русия. Началото му е поставено през 1839 г., а в организирането му участват водещи по това време учени. Почетен президент на ООИД става новорусийският и бесарабски генерал-губернатор граф М.С. Воронцов. За президент е избран попечителят на Одеския научен окръг Д.М. Княжевич. Обществото има и августейши покровител — престолонаследникът Александър Николаевич. В целите на ООИД влизат издирването и събирането както на автентични документални материали, така и на изследвания за миналото на Южна Русия, подлагането им на критичен анализ, тоест — натрупване на база данни за историята, но и за съвременното състояние на региона. Съществена част в работата на ООИД е публикуването на резултатите от неговата научна дейност. Тази задача изпълнява списанието *«Записки на Одеското общество за история и древност»* (ЗООИД). Първият том излиза през 1844 г. и включва отчета на Николай Иванович Надеждин за командировката му от 1840–1841 г., чиято цел е да изследва *«юга на Средна Европа»*¹, в който е отделено място и на българските земи. *«Българска следа»* в публикациите на ЗООИД оставят братята Херман и Карел Шкорпил, които като сътрудници на Одеското научно общество² предоставят информация за древните археологически паметници в българските земи³. Накратко ще представя и публикациите на А. Кочубински и А. Левицки посветени на различни елементи от бита и обичаите на българите.

* * *

Командировката на Н.И. Надеждин⁴ и неговото участие в дейността на Одеското общество са показателни за целите и задачите, които научната общност в Одеса си поставя. А тъй като става дума за Одеса и за издирване на исторически паметници, ще включа и някои *«български елементи»* в цялостната научна дейност.

Ще разгледам отчета на Н.И. Надеждин, имайки предвид неговите идеи за развитието на руския език и руската история, повлияни от вътрешните и външни фактори в съответното историческо време. Но преди всичко — кратка информация за автора. Н.И. Надеждин (1804–1856) е известен журналист, литературен и театрален критик, историк,

етнограф. Идеите и дейността му са приемани и отричани. Има както приятели, така и множество критици. Но дори идейните му врагове признават неговите положителни качества. Не пропускат обаче и да го обвинят, че те му служат единствено за постигане на корисни цели⁵.

През 1830 г. Надеждин защитава дисертация и до 1836 г. е професор в Московския университет, при Катедрата по теория на изящните изкуства и археология. През 1831 г. започва да издава списанието *«Телескоп»*, където през 1836 г. излиза студията му *«Европеизъм и народност, по отношение на руската словесност»*. Като цяло изследването е посветено на влиянието, което руският език и руската литература изпитват първоначално от църковнославянския език, чийто носител са българските църковни книги и слова, преведени от гръцките оригинали. Основното съдържание на студията обаче обхваща периода, чието начало поставят реформите на Петър I, за който е характерно европейското, конкретно френското, влияние. Френския език и литература Надеждин определя като *«най-опасния враг на всяка народност»*, поробил първо европейския Запад, откъдето прониква и в Русия⁶. Студията завършва в духа на господстващата по това време идеология за официалната народност. За темата, която предлагам, в тази работа на Надеждин са важни разсъжденията, които няколко години по-късно са в основата на научната експедиция, организирана от ООИД. Става дума за писмените паметници, независимо от техния характер, т. е. за всичко написано по различни поводи и с различно значение, което е достойно за внимателно изследване. По първичните писмени паметници *«антропологът може да изучава естествената история на човечеството, неговото постепенно развитие...»*. Като истински човешка, като факт от човешката биография, *«литературата (а не просто “всички произведения на човешкото слово, всички проявления на езика...”)* започва там, където мъртвият език на словото е проникнат и изпълнен с живата сила на духа», който е творческо самосъзнание, характерно за човека. Авторът е категоричен: руският народ има писмени паметници, които са документи от различен характер, а в съвремението те се увеличават непрекъснато⁷.

През 1837 г. в студията *«За историческите трудове в Русия»* Надеждин подлага на критически анализ руската историопис от летописите до съвременните му исторически трудове. Изводът му за незадоволителното изследване и познаване на руската история е последван от предложения за методология, която трябва да бъде в основата на бъдещото търсене на извори и на тяхната критическа обработка, т. е. да бъде създадена система⁸.

След като в *«Телескоп»* е публикувано първото *«Философско писмо»* на П.Я. Чаадаев, списанието е забранено. Надеждин е изпратен на

заточение, след което през 1838 г. пристига в Одеса и активно се включва в създаването и работата на ООИД, публикува множество студии и статии.

С ясна програма за необходимите действия, Надеждин е сред основните участници в работата на ООИД за издирване на свидетелства за руската история в съседните на Русия и в свързаните с нейната история земи. Тоест, в Одеса Надеждин получава възможност да реализира идеите си. По време на споменатото пътуване през 1840–1841 г. в Югоизточна и Средна Европа той събира информация от географски, етнографски, исторически характер. Без да има специален интерес, търсейки свидетелства за руската история, Надеждин предлага и своята интерпретация за началото на българската история на Балканите, а всъщност — и в Черноморския басейн. За да бъде оценена тази негова дейност, смятам за важно целта на пътуването му и резултатите от него да се представят като част от руската научна политика за събиране и съхраняване на историческите паметници, отнасящи се както до руската история, така и до историята на съседните земи, на Европа и на Балканите в частност. Затова накратко ще представя и дейността на Юрий Венелин и на Виктор Григорович. Особено интересно за постигане на изследователските цели е сътрудничеството на Венелин с одеските българи Васил Априлов и Николай Палаузов.

По поръчение на Императорската Руска академия, през 1830 и 1831 г. Юрий Венелин пътува в България *«за събиране на български писмени паметници, народни песни и др.»*. В писмо до Васил Априлов (27 септември 1837 г., Москва) той определя целта на това пътуване като спасителна: *«да спася от унищожаване срещащите се исторически или филологически паметници на българските старини чрез публикуването им»*, *«да запозная Русия накратко с цяла България»*⁹. Венелин не е доволен от резултата, тъй като не успява да постигне много. Българите крият историческите си книги¹⁰, дори *«своите прости ръкописни проповедни книги, написани на прост български език»*. Но описва българските исторически паметници, от които се интересува, както и местата, където биха могли да се намерят. Категоричен е, че *«българските писмени паметници не трябва да остават в България»*, където са подложени на постоянно унищожение. Убеден е, че *«българите ценят своите ръкописи и неохотно се разделят с тях»*, но те биха могли да бъдат запазени само от руските учени заради самите българи, които нямат *«нито обществени архиви, нито печатница»*¹¹.

На молбата за издирване на български писмени исторически паметници Васил Априлов отговаря с готовност да съдейства. Разпраща копия от писмото на Венелин до Рилския манастир (Неофит Рилски), Карлово,

Жеравна, Свищов, Букурещ, Крайова (д-р Петър Берон) и т. н. *«Пока-нихме всички за разчитането на разни ръкописи, паметници, песни»*. За съжаление българските книжовници *«не умеят да снемат планове от развалини на място, както е необходимо...»*¹².

До Неофит Рилски и до игумена на Зографския манастир Николай Палаузов и Васил Априлов изпращат необходимите материали (прозрачна хартия, специално лепило и др.) и указания как да се копират старите български писмени паметници¹³. Игуменът на Зографския манастир получава и указания как да бъде съставена история на манастира. Много е важно описанието на начина, по който копията да бъдат пренесени през границата, за да не бъдат повредени от опушване и надупчване¹⁴. Така в руските издирвания на българските исторически паметници се включват и българските възрожденски дейци, при това с ясното съзнание, че оригиналите трябва да останат в България, а посредством копия да станат известни на руската историческа наука. Направените копия ще са полезни за Венелин, който ще ги помести в българската история *«како намери за добро и потребно»*. Палаузов и Априлов имат намерение да напечатат *«сос наша харч точ в точ несколько экземпляра»* от най-стария хрисовул¹⁵.

Славянски книги, грамоти и различни по характер ръкописи, свързани с местното славянско, конкретно българско, население, издирва през 1844–1845 г. и Виктор Григорович, командирован от Императорския Казански университет. След като обхожда не един български манастир и множество църкви, Григорович отбелязва нехайното отношение към ръкописите и книгите, непознаването на *«колекциите»*. Изключение прави единствено Рилският манастир: *«Книгите на този манастир са в отделна стая изрядно наредени. Като се изключат печатните, към които се отнасят три библии, ръкописите на тази сбирка са до 30 къса...»*. За разлика от Венелин и особено от Надеждин, очевидно командировката на Григорович е била по-успешна¹⁶.

И така, пътуването на Надеждин, организирано от ООИД не е случайно хрумване, а част от целенасочена държавна политика за издирване на ръкописи и други исторически свидетелства. За разлика от Венелин и Григорович обаче, Надеждин има за цел да търси преди всичко информация за руската история и за обвързаността ѝ с историята на народите в Югоизточна Европа. Събраните свидетелства за историята на Югоизточна Европа от древността до началото на XIX век са основание за категоричния му извод: *«няма друго пространство, с което Южна Русия изобищо, а нашият край в частност, да имат по-древни, постоянни и съществени исторически връзки»*, каквито имат с Югоизтока на Европа¹⁷.

В *«Отчета»* си Надеждин предлага кратък преглед на българската история, не съвсем достоверен от гледна точка на съвременната наука, но предаден с добро чувство към българите и с добронамерен разказ за българската средновековна държава в нейната *«блестяща епоха»*. Територията ѝ, християнизацията и славянското богослужение, разпространяването на славянската грамотност Надеждин посочва като доказателство за обвързаността на българските земи с Южна Русия. Историческите факти и особено интерпретирането им са в голяма степен произволни, въпреки твърдението на автора, че разполага с *«неопровержими доказателства»* за предложеното от него историческо повествование.

Османското завладяване Надеждин определя като *«неестествено, принудително, незаконно»*, което обаче не успява да прекъсне историческата връзка на Южна Русия с Балканския полуостров и Подунавие¹⁸. С това още веднъж подчертава силната им обвързаност.

Интересни и важни са и разсъжденията на Надеждин за необходимостта от изследване на историята *«във връзка с всичко, което се отнася до нея, което се намира във взаимодействие с нея»*¹⁹. Пренебрегваната до този момент връзка с Юга е причина за необяснените и неясни исторически факти. Това поставя пред ООИД задачата, *«дълг и чест»* за него, да се заеме с изучаването на пренебрегвания и непознат досега свят на южните славяни, на неговите предания, паметници и исторически свидетелства, изключително важни и за руската история²⁰.

Със съжаление авторът отбелязва, че не намира достатъчно информация за славянския период на полуострова. Малкото славянски надписи, с които се запознава, са с местно значение. Не намира каквато и да било информация, отнасяща се конкретно до Русия²¹. Но все пак завършва с оптимизъм: това е само началото. Предвижданите от Надеждин разширени изследвания *«на всички паметници и свидетелства, отнасящи се до юга на нашето отечество, където и да се намират те»*²², се осъществяват постепенно и резултатите от тях оправдават неговия оптимизъм.

* * *

Александър Александрович Кочубински (1845–1907) е професор в Новорусийския университет, със съществени приноси в изследването на различни области от историята и славистиката. Неговата *«българска»* публикация в ЗООИД, която ще представя накратко, е в областта на етнографията и се гради на предоставените му от ООИД *«няколко страници»* с описание на български национални костюми, на обичаи, свързани с игрите и сватбите, към които са представени и свързаните с тях обредни песнопения.

А. Кочубински проучва записаните обичаи и песни и след подробен анализ на езиковите особености, на хартията и на почерка, установява, че документът е от първата половина на 30-те години на XIX век, съставен е от руснак във Влашко, по време на руското управление там. Според някои особености на българския език, на който е съставен документът, Кочубински го определя като *македонски диалект*.

Няма да се спирам на подробностите в документа относно облеклото и обичаите, но смятам, че специално внимание заслужава изводът на Кочубински по повод двете песни с историко-битов характер от времето на кърджалийските набези: определя ги като разказ на народа за собствена му история, преживяна и запомнена²³.

* * *

Ще завърша с една по-ранна публикация за българските нрави и обичаи, пренесени от българските земи в Бесарабия. Авторът А. Левицки²⁴ ги дели на религиозни, народни и суеверни. Изброените и обяснени религиозни обичаи са общо шест: пътуване до Йерусалим за поклонение до Светите места; празник за Боже име; курбан, който се прави на Гергьовден, в чест на най-почитания български светец; празници на занаятчиите, които отбелязват деня на своя светец-покровител; даване на обет да се празнува някой светец в памет на извършено бракосъчетание; кадене с тамян и палене на свещи на гробовете на починалите. Народните обичаи са представени с много подробности: Бабин ден, сватбени обреди, поздрав и песни под прозорците на стопаните, което става с тяхно разрешение. Обичаите «*пеперуда*» и «*кукери*» са определени като суеверни.

А. Левицки описва причините за възникването на обичаите, както и церемониите, които традицията изисква да се спазват и които демонстрират заложените в обичаите смисъл. Според автора в обичаите е заложен опит да бъдат пресъздадени събития от евангелската история, но с течение на времето първоначалният смисъл е забравен, загубил е своето значение и обичаят се е превърнал в предразсъдък²⁵.

* * *

Прегледът на публикациите в Записките на ООИД, които отразяват елементи от българската история, дава основание за няколко извода. Въпреки липсата на конкретен, ясно формулиран интерес към българската тема, тя присъства в изследванията на Одеското общество от самото начало. Експедицията на Н.И. Надеждин свидетелства за изследователски процес, в който наред с основната цел — издирване на писмени паметници за руската история, се разкриват и елементи от българското

минало, все още доста неосмислени и често с невярна от съвременна гледна точка научна интерпретация. Конкретен интерес към българите и тяхното близко минало отразяват материалите на А. Кочубински и А. Левицки. Публикациите на Надеждин и Кочубински са по поръчение на ООИД, докато Левицки очевидно сам предлага своето описание на обичаите на бесарабските българи такива, каквито ги наблюдава, но и с уточнения, взети от известните по това време изследвания. Братята Шкорпил правят известни изследваните от тях древни паметници по българските земи, а А.В. Лонгинов публикува текста на Паисиевата история. Макар и не много на брой, споменатите публикации отразяват интереса на научната общност в Одеса към историята на българите и българските земи.

¹ Отчетът е прочетен на тържествено събрание на ООИД, 22 март 1842 г. — Вж.: Надеждин, Н.И. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по южно-славянским землям // *ЗООИД*, т. 1, 1844, с. 518–548.

² На 292-то заседание на ООИД, 22 януари 1896 г. двамата са утвърдени за действителни членове // *ЗООИД*, т. 19, 1896, Протоколи. Доклады, с. 38.

³ Вж. например: Шкорпил, Г.В. Доисторические памятники Болгарии // *ЗООИД*, т. 19, 1896, I, с. 69–93; Шкорпил, К.В. Две надписи (греческая и латинская), найденные в Болгарии на месте древнего Дионисополя // Пак там, IV. Протоколи. Доклады, с. 27; Шкорпил, К.В. Объяснение двух греческих надписей, найденные в Болгарии на месте древнего Марцианополя // Пак там, с. 95–98; Шкорпил, К.В. Древние надписи, найденные в Болгарии // *ЗООИД*, т. 21, 1898, V. Протоколи. Доклады, с. 17–22.

⁴ Н.И. Надеждин пътува заедно с председателя на ООИД Д. М. Княжевич.

⁵ Вж. например: Записки Ксенофонта Алексеевича Полевого // *Исторический вестник*, т. 28, СПб., 1887, с. 554–556.

⁶ По този повод интерес представлява споменът на И.А. Арсениев за негативната реакция на Надеждин по повод прекомерното обучение на децата по чужди езици за сметка на руския език и за неговите съвети да се увеличат уроците по «родна словесност». — Арсеньев, И.А. Слово живое о неживых. (Из моих воспоминаний) // *Исторический вестник*, т. 27, СПб., 1887, с. 555–556.

⁷ Надеждин, Н.И. Европеизм и народность, в отношении к русской словесности // *Телескоп*, 1-2, 1836. — URL: http://az.lib.ru/n/nadezhdin_n_i/text_0080.shtml (посетена 15.01.2019); Надеждин, Н.И. Литературная критика. Эстетика. М., 1972. — URL: <http://www.philolog.ru/filolog/writer/nadejdn.htm> (посетена на 15.01.2019).

⁸ Библиотека для чтения, т. 20, 1837. — URL: http://az.lib.ru/n/nadezhdin_n_i/text_1837_ob_istoricheskikh_trudah_oldorfo.shtml (посетена на 15.01.2019).

⁹ Писмо на Ю. Венелин до В. Априлов, Москва, 27 септември 1837. — Вж.: Анчова, К.Д., Пискова, М.А., Тодорова, М.П. Архив на българските архиви. Благоевград: Университетско изд-во «Неофит Рилски», 2003, с. 15–16.

¹⁰ Ю. Венелин подробно описва радостта си от възможността да получи «български ръкопис на пергамент, наречен Цароставник» (съставителите уточняват, че става дума за препис на Паисиевата история, известен като *Царственик*) и разочарованието си от съдбата, която «пожела един българин да го изтръгне от мен» // Пак там, с. 16.

46 години по-късно Историята на Паисий Хилендарски е издадена в Записките на ООИД от А.В. Лонгинов, който уточнява, че публикацията е по ръкописа, принадлежащ на българина Н.С. Тошкович, починал в Одеса. Освен това споменава наличието на още един «разкошен» ръкописен екземпляр. — *ЗООИД*, т. 16, 1893, II. Материали, с. 1–54.

¹¹ Анчова, К.Д., Пискова, М.А., Тодоракова, М.П. Цит. съч., с. 17–18.

¹² Писмо от В. Априлов до Ю. Венелин, Одеса, 10 декември 1837 г. // Пак там, с. 19–20.

¹³ Писма на Н. Палаузов и В. Априлов до Н. Рилски (Одеса, 30 юни 1838) и до игумена на Зографския манастир (Одеса, 2 юли 1838) // Пак там, с. 20–23.

¹⁴ Споменатото писмо на Н. Палаузов и В. Априлов до игумена на Зографския манастир (Одеса, 2 юли 1838) // Пак там, с. 22.

¹⁵ Пак там, с. 23.

¹⁶ Очерк от В. Григорович за пътуването му в Европейска Турция със сведения за славянски ръкописи и паметници на българското минало. 1844–1845 г. // Пак там, с. 23–28.

¹⁷ Надеждин, Н.И. Отчет о путешествии..., с. 522.

¹⁸ Пак там, с. 526.

¹⁹ Пак там, с. 527.

²⁰ Пак там, с. 529–530.

²¹ Пак там, с. 537.

²² Пак там, с. 527.

²³ Кочубинский, А. Материалы для этнографии болгар // *ЗООИД*, т. 15, 1889, Отделение второе. Сборник материалов, с. 828–840.

²⁴ А. Левицкий е преподавател в енорийското училище в град Рени.

²⁵ Левицкий, А. Нравы и обычаи болгар, живущих в Бессарабских колониях // *ЗООИД*, т. 4, 1858, с. 450–463.

Tamara Stoilova

DSc, Professor

Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE BULGARIAN HISTORY IN THE RESEARCH OF THE ODESSA SOCIETY FOR HISTORY AND ANTIQUITY

Abstract: The article presents the activities of the Odessa Society for History and Antiquity (OSHA) in regards to the gathering and publishing of information about the Bulgarian history. The main focus is on the work of N.I. Nadezhdin as a part of the overall purposeful policy for historical monuments search. The activities of V. Grigorovich, J. Venelin and the Odessa Bulgarians V. Aprilov and N. Palauzov are shortly presented. Additionally, short information about the activities of the H. and K. Shkorpil brothers is included, as well as about the publishing of «Slavonic-Bulgarian History» in the Proceedings of the OSHA by A.V. Longinov. The publications of A.A. Kochubinsky and A. Levitsky reflect the interest in the everyday life, customs and recent past of the Bulgarians.

Key words: Bulgarian studies in 19th century Russia; Nikolay Nadezhdin, Alexander Kochubinsky and A. Lewicky; Bulgarian Odessites Vassil Aprilov and Nikolay Palauzov; Odessa Society for History and Antiquity.

О л г а Т о д о р о в а
(Институт за исторически изследвания, БАН)

ТРАФИКЪТ НА РОБИ МЕЖДУ БЪЛГАРСКИТЕ И УКРАИНСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ОСМАНСКАТА ЕПОХА

Историята на контактите между народите, населявали някога днешните български и украински земи, не е изпълнена само със светли моменти. Има в тази история и някои мрачни страници, една от които се отнася до темата, на която ще се спра сега — трафикът на роби, осъществяван през далечните османски векове и по-специално през XVI–XVII в. между териториите на днешни България и Украйна. В следващите редове ще се опитам да представя накратко какъв бил историческият контекст, в рамките на който се развивал този робски трафик, какви били посоките му, кои били неговите основни агенти и не на последно място — какъв бил етническият и религиозен профил на неговите жертви.

* * *

Както е добре известно, в резултат от своите мащабни завоевания още към края на XV в. османците съумели да превърнат Черно море в свое *«вътрешно езеро»*. Османската доминация над Северното Причерноморие обаче приела по-особени форми. Пряко османско управление било наложено единствено над най-южната крайбрежна ивица на Кримския полуостров — там, където се намирали стратегически пристанища като Кефе (дн. Феодосия) например, докато по-голямата част от полуострова, заедно с южните земи на съвременна Украйна, Азовското крайбрежие и Северен Кавказ, били оставени под управлението на Кримското ханство, наследник на някогашната Златна Орда, което в 1475 г. признало османския сюзеренитет¹. Оттук насетне в продължение на няколко столетия Кримското ханство влязло в ролята на стратегически буфер, опазващ Османската империя от северните ѝ съседи в лицето на Русия и Полско-Литовската държава², под чието управление през интересуващата ни тук епоха се намирали украинските земи. Кримското ханство обаче било важно за османците не само в гео-политически и военен, но и в социално-икономически и демографски план. Всъщност, чрез своите регулярни грабителски рейдове из необятните евразийски степи, които продължили чак до поглъщането на Ханството от Русия в 1783 г., кримските татари изпълнявали функцията на основен доставчик на човешка *«стока»* за ненаситния османски робски пазар, а приходите от митнически такси върху трафикираните през Крим роби формирали значителен дял от

османския държавен бюджет. Само в Кефе например, и то само за 1578 г., митническите сборове от търговията с роби се равнявали на около 4,5 млн. акчета³.

Отвлечането на пленници, заробването им и търговията с роби били нещо като *raison d'être* за Кримското ханство и съставлявали фундамента на неговата икономика. Отчасти това се дължало на причини обективни, изразяващи се в липсата на достатъчно годна за обработване земеделска земя на Кримския полуостров⁴, но отчасти и на причини от по-скоро културно естество, свързани с полу-номадския стил на живот на татарите. Не на последно място, търговията с роби била и въпрос на приемственост, защото татарите «наследили» този печеливш бизнес от европейците — както от генуезците, така и от венецианците, чиито колонии/фактории Кафа (осм. Кефе) и Тана (Азак, Азов) оперирали чак до третата четвърт на XV в. като може би най-крупните снабдители на роби за страните от Средизноморския басейн⁵. За разлика от генуезците и венецианците обаче, които се занимавали изключително с търговия, а не с «лов» на роби, татарите отлично съвместявали и двете дейности. «Татаринът е за турчина като чакалът за лъва, — пише през XVII в. добрият познавач на Османската империя, англичанинът Пол Рико — чакалът намира и преследва плячката, а лъвът я побеждава и изяжда»⁶. Важно е при това да се подчертае, че кримските татари «ловували» хора не само в качеството си на османски съюзници по време на «официалните» войни на Османската империя със северните ѝ съседи (още повече, че докъм края на XVII в. тези сблъсъци не били толкова чести⁷), нито само като участници в самостоятелните военни експедиции, организирани и предвождани от кримския хан или неговите подгласници *калга* и *нуреддин*. Наред с големите, непрекъснато се извършвали и малки стремителни набези, известни под симптоматичното име *beş baş* (букв. «пет глави») ⁸.

Невъзможно е да се приведат точни данни за демографските загуби, които Русия и Полско-Литовската държава, в т.ч. и украинските земи (от Подолието до Рутения, Галиция и Волин) понесли от рейдовете на кримските татари. Тези загуби обаче, въпреки очевидната склонност на съвременниците да ги хиперболизират, без съмнение били колосални — по някои най-груби изчисления за периода 1500–1700 г. те възлизали на поне 2 млн. души⁹. Косвено доказателство за огромния брой отвлечени и заробени от двете славянски страни е проникването на славянска лексика в татарския, а чрез него — и в османския «робски» речник. Прочутият османски пътешественик от XVII в. Евлия Челеби например споменава, че татарите наричали младите робини *дифке*¹⁰ — дума, която очевидно възхожда към украинското «дівка» и руското «девка», и двете със значение на девойка, девица. Също по сведения на Евлия Челеби, терминът

дифке бил в употреба и в Добруджа¹¹, където също живеели немалко татари. На българска почва, както изглежда, терминът постепенно еволюирал до лично име — в регистрите на шериатския съд на София например се натъкваме на документ, в който се споменава за малолетна робиня от източноевропейски произход на име Дивке (*rusî esir cariye benâm Divke*)¹². Тъкмо обратната трансформация се наблюдава при друг един робски термин, за който съобщава отново Евлия Челеби — термина *мария*¹³, с който татарите обозначавали робините в по-зряла възраст. В този случай очевидно иде реч за постепенното прерастване на едно широкоразпространено сред източнославянските пленнички лично име в нарицателно. Така например, близо половината от робините, записани в един митнически регистър, който съдържа данни за внесените през 1606–1607 г. в османската столица роби, са отбелязани в документа като *мария*¹⁴.

Точно тук навярно е мястото да се каже, че само една нищожна част от изобилната човешка стока, придобита от татарите по време на техните рейдове, оставала в Крим. Тъкмо обратното, кримската робска икономика била предимно експортно ориентирана. При себе си татарите задържали преди всичко по-«ценните» и високопоставени пленници — било защото се надявали да получат за тях добър откуп, било защото искали да ги използват като разменна монета за освобождаването на свои сънародници, попаднали в християнски плен¹⁵. По-«безперспективните» от гледна точка на размяна или откуп пленници попадали в ръцете на роботърговците¹⁶, като в крайна сметка били натоварвани на кораби, които отплавали на юг, към Истанбул. В османската столица пътищата на неволниците се разделяли. Най-здравите и годни за тежка физическа работа мъже били изпращани като гребци на галерите — тежък жребий, който поради убийственото естество на галерната служба бил почти равностоен на смъртна присъда. Именно това била участта на повечето пленени в хода на различни военни акции запорожки, а и не само запорожки казаци. Ето как например Евлия Челеби описва зрелищната процесия, устроена в Истанбул за ознаменуване на съвместната османотатарска победа над казаците, удържана в рамките на кампанията от 1657 г. срещу трансилванския принц Ракоци: под звуците на барабани и тръби по улиците на столичния град преминало шествие от 11 000 оковани и «унило оглеждащи се наоколо» пленници, сред тях и 70 казашки хетмани¹⁷. Наистина, тези числа може и да са силно преувеличени, но едва ли подлежи на съмнение твърдението на автора, че накрая всички пленени казаци били отведени в Адмиралтейството и определени за работа на галерите. Друга, по-«отбрана» част от транспортираните от Крим в османската столица роби били закупувани за нуждите на двореца,

където пред някои от тях се откривал шанс да направят кариера като елитни държавни служители, а жените — като султански фаворитки (по подобие например на широкоизвестната Хуррем/«Росколана», любимата на Сюлейман Първи, която най-вероятно била украинка или литовка, отвлечена като момиче от татарите¹⁸). Но огромното мнозинство доказани от Крим неволници били отвеждани директно на столичния робски пазар и там разпродавани на различни частни лица. Оттук насетне, следвайки своите собственици, тези роби се разпръсквали из всички краища на Османската империя, като някои от тях достигали и до българските земи.

Да се разпознаят робите от украински произход сред останалите попаднали във вътрешността на империята, включително и в българските ѝ провинции, източноевропейски роби не е никак лесно, тъй като специален османски термин за обозначаване на украинците липсва. Логично е да се приеме обаче (и в това отношение напълно споделям мнението на изследователи като Виктор Остапчук и Дариуш Колоджейчик), че всъщност в османската документация украинските роби се «укриват» зад етнонима «*rusî*»¹⁹. В модерните преводи на български османското *rusî* обикновено се предава твърде буквално — като «*руснаци*», а би трябвало да се интерпретира по-общо — като източни славяни или източноевропейци. В подкрепа на това широко тълкуване бих могла да изтъкна, че през XVI–XVII в. в кажи-речи всички европейски и малоазийски провинции на Османската империя *rusî*, както доказват изследванията, били доминиращата по численост робска етническа група²⁰. Българските земи не правят изключение в това отношение. През втората половина на XVII в. например в Русчук (дн. Русе) най-многобройни били робите, записани в местните сиджали като *rusî*. По-точно, техният дял възлиза на цели 52% от всички роби, за които русенските кадийски документи от този период предоставят сведения за произход²¹. В София пък, по мои пресмятания, направени въз основа отново на кадийски документи, през XVII и първата половина на XVIII в. *rusî* съставлявали 35% от робите в града, изпреварвайки по този начин всички други робски «землячества» (на унгарците, власите, немците, тъмнокожите африканци и др.), които заедно събират останалите 65%²². Това свръхпредставителство на *rusî* би било необяснимо, ако за *rusî* се броят само руснаците — още повече като се знае, че централизиращата се от XVI в. нататък руска държава провеждала една много по-ефективна политика за опазване на своите поданици от татарските набези²³ в сравнение с Жеч Посполита, чието население (вкл. и украинското) било оставено общо-взето само да се грижи за сигурността си²⁴. В полза на не-руската идентичност на поне една, ако не и на по-голямата част от робите *rusî*, на които се натъкваме в османската

документация, би могло да се каже и това, че в своя пътепис например споменатият вече Евлия Челеби предпочита да нарича руснаците «московци», докато наименованието «руси» използва най-вече като наименование за «казашия», както той се изразява, т. е. — за украински народ²⁵. Примери за подобна двойна идентификация на робите — като *rusî* по рождение, но и като казаци «по професия» — могат да се срещнат и в «българските» сиджили. Така, през август 1695 г. пред кадийския съд на Русчук били докарани двама заловени на дунавския бряг избягали роби, които се представили като бивши роби на някои си Омер ага и Ахмед ага от околностите на Кърджали. Обстоятелството, че в документа двамата беглеци са отбелязани като *rusî* по потекло, но също и като «казаци»²⁶, подсказва може би за евентуалната им принадлежност към общността на запорожките казаци.

Пак в русенските кадийски книги от 80–90-те г. на XVII в. се натъкваме и на роби, регистрирани като *tutî* (طوطى)²⁷. Невъзможно е засега да се даде категорична разшифровка на този етноним, но по един или друг начин той също насочва към Украйна. Във всеки случай, като се има предвид, че в своето описание на Лвов Евлия Челеби споменава *тут* като хора, чийто говор бил близък до този на поляците, «русите» (т. е. украинците), «московците» (т. е. руснаците), босненците, херцеговинците, българите, сърбите и пр.²⁸, ясно е, че с термина *тут* османският пътешественик е обозначил представителите на някоя от славяноезичните общности, обитавали по онова време рутенските земи²⁹.

Предполагаемата връзка на енигматичното *тут* с Украйна намира известна опора в един документ от 1696 г. за заловен в Русчук роб-беглец на име Добиаз (явно изкривено от Добиаш), който, по собствените му признания, до бягството си бил собственост на един ага от Белград и бил отвлечен от мястото Тител (дн. във Войводина, Сърбия), където вероятно преди това робувал. Освен като *тут* по рождение, писарят на Русенския кадийски съд е записал въпросния роб-беглец и като *казак*³⁰, което навежда на мисълта, че този човек навярно произхождал нейде от Закарпатieto.

Няколко думи за съдбата на разпръснатите из нашите земи украински роби. От документацията е видно, че по време на робуването си мнозинството от тях се обръщали към исляма. В тази посока свидетелстват не само мюсюлманските лични имена, които носят повечето роби и робини *rusî*, вписани в нашите кадийски регистри — имена, често комбинирани с характерния за конвертитите в исляма патроним «Абдуллах», но и изричните отбелязвания за мнозина от тези роби, че принадлежали към «мюсюлманския миллет»³¹. След освобождаването им тези хора явно се претопявали в местното мюсюлманско общество. Изключение от този

модел като че ли правят най-вече казаците. Показателно е, струва ми се, че и тримата казаци, за които стана дума в цитираните преди малко от мен русенски кадийски документи, дръзнали да побегнат от своите господари. Нещо повече, единият от тях, съдейки по немюсюлманското му име Добиаш, дори си останал християнин. В някакъв смисъл, следователно, поведението на тези реални казаци потвърждава имиджа на казачеството от украинските народни песни, където казаците са представени като корави и горещо предани на вярата и на отечеството си вѝдини, готови да направят всичко по силите си, за да се спасят от «бусурмански» (т. е. от мюсюлмански) плен³².

Именно с казаците е свързана втората посока на робския трафик между днешни България и Украйна — от юг на север. Историците отдавна са стигнали до извода, че през XVI–XVII в. за Полско-Литовската държава и за Русия казашкото население играело роля, аналогична на онази, която кримските татари играели за Османската империя — ролята на геостратегически и военен буфер³³. Във всеки случай, размирните казаци не само отблъсквали нападенията на татарите, но и сами нерядко нападали по суша и по вода Кримското ханство. Към края на XVI и особено в първите десетилетия на XVII в. запорожците чувствително разширили обсега на своите нападения и започнали — кога самостоятелно, кога съвместно със своите донски «колеги» — да предприемат морски експедиции и срещу самата Османска империя. Леките им кораби «чайки» (от осм. «*şayka*») се спускали на юг към Дунавската делта и плавайки покрай днешния български черноморски бряг, достигали чак до Босфора, а понякога дори и до северното крайбрежие на Мала Азия. От тези рейдове, когато били успешни, казаците се завръщали с богата плячка, която понякога включвала и известно, макар и не много голямо, предвид трудностите при транспортирането, количество роби-пленници³⁴.

Обект на казашките нападения през първите десетилетия на XVII в. станали и редица селища на територията на днешна България — главно черноморски³⁵, но също и такива, разположени по Долния Дунав³⁶, както и във вътрешността на съвременна Североизточна България³⁷. Към населението на атакуваните от тях селища обаче пиратстващите казаци подхождали донякъде избирателно. Във всеки случай, при все че причинявали на местните жители немалки материални и морални щети, те все пак като че ли избягвали да заробват християните. През 1652 г. например османците успешно отразили един голям казашки рейд срещу гр. Балчик. По думите на Евлия Челеби, който и сам бил участник в събитията, в хода на тази операция османските отряди освободили пленниците, които казаците водели със себе си, като всички тези пленници, уточнява Евлия Челеби, били мюсюлмани³⁸. Също така и при Варна, където атакуващите

града казаци били разбити от войската на Мелек Ахмед паша, османците пленили няколко казашки гемии, които, както твърди Евлия Челеби, отново били пълни само с пленници-мюсюлмани³⁹. Тази своеобразна религиозна солидарност, проявявана от казаците спрямо подвластната на султана християнска рая, се потвърждава и от някои османски извори, осветляващи казашките военни експедиции към други, не-български региони на Османската империя⁴⁰.

* * *

И така, през разглеждания от мен период робският трафик между земите на днешни Украйна и България вървял и в двете направления — и от север на юг, и от юг на север. В южна посока той се осъществявал от татарите и османците, а трафикираните роби били основно украински и руски християни, в т. ч. и казаци. По северното направление ролите се разменяли — «ловци на роби» били казаците, докато тяхната жива плячка идвала, както изглежда, от средите на цивилното мюсюлманско население, обитаващо селищата по черноморския бряг. По своята честота, интензивност и общ обем обаче трафикът на юг бил несъизмеримо по-голям от този в обратната посока. За отбелязване е, също така, че докато българското християнско население останало практически почти незасегнато от този двупосочен робски трафик, то украинците, наред с руснаците, били неговите най-масови жертви. Има дори основания да се вярва, че жителите на Украйна, «скрити» в османската документация зад етнонимите *руси* или *тути*, съставлявали може би най-значителният дял от всички внесени отвън и експлоатирани по българските земи през XVI–XVII в. роби.

¹ Ostapchuk, V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // In: *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*. XX (LXXXI), т. 1, 2001, p. 27 ff.

² Fisher, A. *The Crimean Tatars*. Stanford, California: Hoover Institution Press, Stanford University, 1987, pp. 37–38.

³ Inalcik, H. Servile Labor in the Ottoman Empire // In: Inalcik, H. *Studies in Ottoman Social and Economic History*. Variorum Reprints, London, 1985, VII, p. 39.

⁴ Ivanics, M. Enslavement, Slave Labour and Treatment of Captives in the Crimean Khanate // In: G. Dávid and P. Fodor (eds.). *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth — Early Eighteenth Centuries)*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 193–194.

⁵ За Кафа и Тана като средища на търговията с роби вж. например: Карпов С.П. Работорговля в Южном Причерноморье первой половины XV в. (преимущественно по данным массарий Каффы) // *Византийский временник*, т. 46, 1986, с. 139–145; Карпов, С.П. Венецианская Тана по актам канцлера Бенедетто Бьянко (1359–1360 гг.) // *Причерноморье в Средние века*, вып. 5, СПб.: Алетея, 2001, с. 9–26; Вж. също Khvalkov, I.A.

The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation (Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute), vol. 1, Florence, 2015, pp. 437–456) и цит. там литература. — URL: (http://www.circassianworld.com/pdf/PhD_Thesis_Khvalkov_voll_main.pdf) (посетена на 27.09.2018).

⁶ Рико, П. *Сегашиното състояние на Османската империя и на Гръцката църква (XVII век)*. Подбор, превод, предговор и бележки М. Киселинчева. С.: Изд. на Отечествения фронт, 1988, с. 68.

⁷ За предимно дефанзивния докъм края на XVII в. характер на политиката на Османската империя спрямо северните ѝ съседи, вж. Ostapchuk, V. Op. cit., pp. 34–37.

⁸ Kołodziejczyk, D. Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries // In: *Oriente Moderno*, XXV n. s. (LXXXVI), № 1, 2006, p. 153.

⁹ Ibidem, p. 151; Davis, B. *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700*. London and New York: Routledge, 2007, pp. 24–25.

¹⁰ Книга путешествий Эвлии Челеби. *Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667)*. Пер. М.Б. Кизилова. Симферополь: Таврия, 1996, с. 172.

¹¹ Пътуването на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. Прев. от турски Д.Г. Гаджанов // *Периодично списание на Българското книжовно дружество*, LXX, 1909, с. 675.

¹² Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий», Ориенталски отдел (НБКМ, ОрО), Колекция сиджили, S1 bis, с. 133, док. 2.

¹³ Книга путешествий Эвлии Челеби..., с. 172.

¹⁴ Güneş-Yağcı, Z. The Black Sea Slave Trade according to the Istanbul Port Customs Register, 1606–1607 // In: Chr. Witzernath (ed.). *Eurasian Slavery, Ransom and Abolition in World History, 1200–1860*. Farnham, UK: Ashgate Publishing, 2016, pp. 212–213.

¹⁵ За практикуването от татарите откупно робство вж. напр.: Ivanics, M. Op. cit., 193–219; Лавров, А. Военный плен и рабство на границах Османской империи и Российского государства в 17 — начале 18 века // *ГИИМ. Доклады по истории 18 века — DHI Moskau: Voträgezum 18. Jahrhundert*, Nr. 5, 2010.

¹⁶ Интересно е, че както сред търговците на роби, така и сред робоприетелите, пък и сред лицата, които посредничели при откупуването на робите от техните роднини, имало немалко немюсюлмани — основно евреи, но също и арменци и др. (Kizilov, M. Slaves, Money Lenders, and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimean Chanate // *Journal of Jewish Studies*, VIII, № 2, Autumn 2007, pp. 1–22).

¹⁷ Эвлия, Челеби. *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. Отв. ред. А.С. Тверитинова. Сост. А.Д. Желтяков. М.: Изд-во вост. л-ры, 1961, с. 151–152.

¹⁸ За изворите и различните версии за произхода на т.нар. в европейската книжнина «Роксолана», както и за украинския национален мит, възникнал около нейното име през XIX в., когато реалната историческа личност Хуррем започва да се отъждествява с фолклорната героиня Маруся Богуславка, вж. Halenko, O. How a Turkish Empress Became a Champion of Ukraine // In: G.I. Yermolenko (ed.). *Roxolana in European Literature, History and Culture*. Farnham, Burlington: Ashgate, 2010, pp. 109–124. В украинския фолклор Маруся Богуславка е представена като «дівка-бранка» (девица-пленница), която, макар след заробването си да приема исляма, все пак не забравя своя род и родина и по време на отсъствието на своя господар помага на 700 пленени от «бусурманите» (мюсюл-

маните) казаци да избягат от тъмница. За украинската народна песен («дума»), посветена на тази героиня, вж. Драгоманов, М. Про українських козаків, татар и турків // В: Драгоманов, М. *Вибране*. К.: Либидь, 1991, с. 184–186.

¹⁹ Ostapchuk, V. Op. cit., p. 50, note 84; Kołodziejczyk, D. Op. cit., p. 159.

²⁰ Например в началото на XVI в. близо 50% от робите, упоменати в кадийските регистри на Бурса, били записани като «*rusî*» (Sahillioğlu, H. Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries // *Turcica*, 17, 1985, p. 104). Като *rusî* са отбелязани и 39% от вписаните в сиджилите на Истанбулското предградие Юскюдар през 1521–1524 г. роби-беглеци (Seng, Y.J. Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 39, 2, 1996, p. 157). Обобщената информация от сиджилите на Коня, Газиантеп, Испарта, Трабзон и Бор за XVII–XVIII в. също извежда *rusî* на първо място — с 20,12%, почти двойно повече от следващата по многочисленост група, тази на чернокожите роби, които събират 11,47% (Sak, I. Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliet ve Eşkalı (17 ve 18 Yüzyıllar) // *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 1994, s. 378–379, 387). В Алепо пък *rusî* съставлявали 32% от всички освободени или търгувани през периода 1640–1700 г. роби, което ги поставя след, но почти наравно с грузинците (33%) (Wilkins, Ch. Slavery and Household Formation in Ottoman Aleppo, 1640–1700 // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 56, 2013, pp. 345–391).

²¹ Процентът е изчислен на базата на данните, събрани от: Tanıdı, D. 1657 ve 1698 Yılları Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler // *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı, 34, 2013, s. 219–235.

²² Това изчисление е направено въз основа на данни, извлечени от следните софийски сиджили, съхранявани в НБКМ, ОпО: S 1 bis (1617–1618 г.); S 308 (1619 г.); S 85 (1680–1681 г.); S 149 (1683–1684 г.); S 4 (1708–1709 г.); S 312 (1722 г.); S 269 (1722–1723 г.); S 312, отк. 2 (1727 г.); S 309 (1728–1729 г.); S 312, отк. 3 (1730–1731 г.); S 17 (1750–1751 г.). Използвани са и данни от някои изчезнали по време на Втората световна война софийски сиджили от първата половина на XVII в., чиито антоции са публикувани в: *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, bearb. Von Galab D. Galabov, herausg. Von Herbert W. Duda. München, 1960.

²³ Кратък преглед на основните насоки на руската политика към Кримското ханство до края на XVII в. по проблема с пленниците (активна дипломатия и размяна на пратеничества с Ханството; омилоствивяване на кримския хан с щедри дарове — «*поминки*», които твърде много напомняли на годишен трибут; въвеждане, още от 1551 г., на специално облагане — «*полоньяничные деньги*», приходите от което се използвали за откупуване на заробените от татарите руски поданици, и най-сетне — изграждане на система от «засеки» и фортификации в пограничните с татарите територии), вж. напр. у: Matsuki, E. The Crimean Tatars and their Russian-Captive Slaves: An aspect of Muscovite Crimean Relations in the 16th and 17th Centuries // *The Mediterranean Studies Group Hito-subashi University*, 18 (March), 2006, pp. 171–175, 180–182.

²⁴ Ivanics, M. Op. cit., p. 195. За разлика от Русия, която се справяла сравнително добре с приобщаването на казачеството и използването му като щит за населението от южните си предели, Жеч Посполита по комплексни, в т.ч. и религиозни причини, така и не съумяла да интегрира истински «своите» (запорожките) казаци. Показателно е, че малко след встанието на Богдан Хмельниcki и присъединяването на Левобрежна Украйна към Русия, през 60-те г. на XVII в. деснобрежният хетман Дорошенко, в стремежа си да се еманципира от поляците, дори се опитал да вкара своите територии в орбитата на османо-татарското влияние. Срв. Ostapchuk, V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // In: G. Kármán and L. Kunčević (eds.). *The European Tributary*

States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Century. Leiden-Boston: Brill, 2013, pp. 123–152.

²⁵ Евлия Челеби. Цит. съч., с. 88.

²⁶ НБКМ, ОрО, Колекция «Сиджли», R 4, л. 112 б, док. 1. Срв. превод на документа на български в: *Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.)*. Ред. М. Калицин, А. Велков, Е. Радусhev. С., 1990, с. 282 (№ 225).

²⁷ Вж. напр.: *Османски извори...*, с. 260–261 (№ 198), с. 279 (№ 221). В кратките заглавия, които издателите са дали на всички тези документи, робите *тутти* са определени като роби «от украински произход».

²⁸ Евлия Челеби. Цит. съч., с. 73.

²⁹ Според някои издатели на пътеписа на Евлия Челеби под «тут» може би трябва да се подразбират словаците. Вж.: Евлия Челеби. *Крым и сопредельные области (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. Перевод, вступительная студия и комментарии Е.В. Бахревского. Симферополь: Доля, 2008, с. 120, бел. 240.

³⁰ НБКМ, ОрО, Колекция «Сиджли», R 4, л. 112, док. 2. Вж. превод на документа в: *Османски извори...*, с. 282–283 (№ 226).

³¹ Като илюстрация ще приведа само някои от многобройните примери, с които разполагаме. През 1619 г. някоя си Сена хатун от софийската махала Кара Данишменд, чрез своя съпруг Ибрахим бей като пълномощник, освободила робинята си Пири, дъщеря на Абдуллах — «руския» по народност и мюсюлманка по вяра, а през 1647 г. друг софийски жител, някой си Мустафа ага бин Махмуд, служител на Румелийския бейлербей, дарил свободата на своя роб от «руско» потекло Дилявер, син на Абдуллах (*Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia...*, № № 1011, 1186). Свой помюсюлманчен роб от «руски» произход на име Юсуф, син на Абдуллах, освободил през 1684 г. и софиянецът Мехмед ага от махала Мансур ходжа — също служещ към Румелийското бейлербейство (НБКМ, ОрО, Колекция сиджли, S 149, л. 18 а, док 3). Две години по-късно пък някой си Елхадж Осман, син на Мехмед, който бил жител на русчущката махала Кара Мустафа, регистрирал в Русенския шериятски съд дарение от 50 гроша в полза на освободената си робиня от «руски» произход и мюсюлманка по вероизповедание Джихун (НБКМ, ОрО, Колекция сиджли, R 3, л. 10 а, док. 1) и т. н.

³² Драгоманов, М. Цит. съч.; Halenko, O. Op. cit.

³³ Fisher, A. Op. cit., p. 42.

³⁴ Ostapchuk, V. *The Human Landscape...*, passim.

³⁵ Вж. напр. Тонев, В. Запорожские казаки и их потомки в болгарских землях (XVII–XIX вв.) // *Bulgarian Historical Review*, 4, 1992, с. 84–94; Димитров, Стр., Жечев, Н., Тонев, В. *История на Добруджа*. Т. 3. С.: Изд-во на БАН, 1988, с. 84–85; Тютюнджиев, Ив. Казашки военни акции по българското Черноморие през първата половина на XVII век // В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 3. Велико Търново: Аста, 1994, с. 113–116; Ostapchuk, V. *The Human Landscape...*, p. 61 ff.

³⁶ Ostapchuk, V. *The Human Landscape*, p. 64.

³⁷ Евлия Челеби например твърди, че веднъж «руски» (т. е. казашки) шайки се промъкнали по устието на р. Камчия навътре към сушата и разграбили селата от района на Провадия. На връщане обаче пътят на нашествениците бил пресечен и те били изклани до един (Срв.: Пътуването на Евлия Челеби из българските земи..., с. 71). За казашки нападения срещу Провадия се съобщава през 1640 г. и в дневника на Збигнев Любенецки — член на посланичеството на Полско-Литовското княжество до Портата (Ostapchuk, V. *The Human Landscape...*, p. 63).

³⁸ Пътуването на Евлия Челеби из българските земи ..., с. 672.

³⁹ Пак там, с. 720.

⁴⁰ Ostapchuk, V. The Human Landscape ..., pp. 58–61.

Olga Todorova

PhD, Associate Professor
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
olgat@abv.bg

SLAVE TRAFFICKING BETWEEN UKRAINIAN AND BULGARIAN LANDS IN OTTOMAN TIMES

Abstract: The aim of this study is to present an overview of the slave trafficking that took place in the 16th-17th centuries between what are now Ukrainian and Bulgarian lands. In the southerly direction, the main agents of this traffick were the Crimean Tatars who supplied the Ottoman slave market with Eastern-Europeans, including Cossacks, captured in the territories of Russia and Poland-Lithuania. A kind of role exchange may be observed in the opposite direction, the enslavers there being Zaporozhian or Don Cossacks whose human prey were predominantly Muslims inhabiting the Bulgarian Black Sea shore. In terms of intensity, frequency and volume however the southerly slave traffick seems to have been much more higher. It is worth also noting that whereas the Bulgarian Christian population remained practically uninflicted by this two-way slave traffick, the Ukrainians and Russians happened to be its main and most numerous victims. Moreover, there is a reasonable ground to believe that in the 16th-17th centuries the Ukrainians (who in the Ottoman sources are sometimes designated as *Cossacks* but are usually concealed behind ethnonyms such as *rusî* or *tutî*) constituted quite a significant if not the biggest part of all slaves imported during this period into the Bulgarian provinces of the Ottoman Empire. Another issue tackled in this study is the problem of the Eastern European slaves' conversion.

The study is based on various types of sources. These include excerpts from the voluminous Travel book (*Seyahatname*) of the famous 17th c. Ottoman author Evliya Çelebi as well as a number of entries from the 17th c. Sofia and Rusçuk Shariat courts registers (*sicills*), which are kept nowadays in the Oriental Department of «St. St. Cyril and Methodius» National Library in Sofia.

Key words: slave trafficking, slave ethnicities, Bulgarian provinces of the Ottoman Empire, Ukraine, Crimean Tatars, Cossacks.

О л е н а Б а ч и н с ь к а
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ У ВІЙСЬКОВО-ГОСПОДАРСЬКИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ ХІХ ст.: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ

Болгарське населення довгий час мало зв'язок з українськими козаками, знало їх традиції, звичаї, господарське становище. Зокрема, українське козацтво і болгарські гайдуки століттями вели боротьбу проти турецьких завойовників. Запорозькі козаки наприкінці ХVІ — ХVІІ ст. здійснювали походи на турецькі фортеці чорноморського узбережжя Болгарії, неодноразово штурмували Варну. Чимало болгар було в українській армії періоду Визвольної війни середини ХVІІ ст., у козацькому війську та військових формуваннях російської армії ХVІІІ ст.¹. У ХІХ ст. уряд Російської імперії сформував в українських землях низку козацьких військ та військових поселень кавалерії з метою захисту південних кордонів та їх участі у російсько-турецьких війнах. Більшість з цих військових підрозділів можна назвати військово-господарськими формуваннями або іррегулярними військами: мали територію поселення, населені пункти, де населення займалось сільським господарством тощо. Основною повинністю у них була військова служба. Серед військово-господарських формувань слід назвати: Бузьке козацьке військо (1785–1796, 1803–1816), Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо (1806–1807), Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828–1868), Азовське козацьке військо (1828–1865), Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії (1817–1857), Українське (Харківське) військове поселення кавалерії (1817–1857), Києво-Подільське військове поселення кавалерії (1837–1857) та Південні поселення (1857–1867). В більшості цих підрозділів були представники болгарського народу, а в деяких навіть, цілі станиці та хутори з болгарським населенням. Документи з історії зазначених вище формувань зберігаються в різних архівосховищах України та Російської Федерації. Найбільша кількість із них у Державному архіві Одеської області, Центральному державному історичному архіві м. Києва, Російському державному військово-історичному архіві. Частина інформації з цих архівних фондів була опублікована в монографічних виданнях, присвячених козацьким формуванням Південної України. Збережені документальні матеріали можна розділити на кілька тематичних груп, що дозволяють характеризувати становище болгарського населення в зазначених вище формуваннях.

Першу групу документів характеризують документи, що висвітлюють входження болгарського населення до військово-господарських формувань та населені пункти, де воно проживало. Так, на початку XIX ст. в Бузькому козацькому війську знаходились села Соколи, Раковиця, Новогригоріївка, Арнаутівка, Скаржинка, Михайлівка, Троїцьке, Димовське та Щербані (в останніх двох проживало близько 600 болгар²). Вже у 1816 р. ці населені пункти увійшли до складу Новоросійського військового поселення кавалерії, в його складі були також села Ольшанка та Болгарка, де також проживали болгарини. Так, статистичний огляд військового поселення в час його переходу до Південних поселень у 1857 р. відзначав, що в ньому є *«малоросіяни, молдовани і болгарини, є також декілька селищ, населених корінними росіянами»*³. Інформацію про розміщення цих всіх населених пунктів, їх карти, кількість чоловічого населення зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ (далі — ЦДІАК України, м. Київ) у фондах колекції мікрофільмів (ф. КМФ-12) та *«Управління херсонських військових поселень»* (ф. 1316), Державному архіві Херсонської області у фонді *«Херсонська губернська креслярня»* (ф. 14), Державному архіві Одеської області у фонді *«Управління Головного начальника Південних поселень»* (ф. 7), Державному архіві Миколаївської області у фондах *«Колекція мап та креслень»* (ф. 2778) та *«Канцелярія Миколаївського військового губернатора»* (ф. 230).

В іншому козацькому війську Усть-Дунайському — Буджацькому, що проіснувало всього півроку і не мало власних поселень, був окремий Болгарський курінь. Документ, що дає уявлення про болгар-усть-дунайців зберігається у Державному архіві Краснодарського краю, і частково був опублікований вченим-дослідником проф. А.Д. Бачинським. Документ має назву *«Список, учиненный в Усть-Дунайском Буджакском войске о состоящих в оном на службе казаках»* у серпні 1807 р. Тут в Болгарському курені зазначалось 32 козаки. Курінним отаманом у ньому був Данило Борщ, козаками — Іван Філіпов, Георгій Бачу, Костянтин Василев, Дмитр Жикол, Панайот Чалак, Тодор Михайлов, Стоян і Георгій Болгар та ін. Крім свого, болгарини служили і в інших куренях. За підрахунками А.Д. Бачинського, у війську було 2,3% болгар із 1400 козаків. «Список» не дає повних відомостей про болгарських козаків. Вони зазначаються як *«болгарини, що мешкають в турецьких областях»*, *«вільні болгарини»*, *«болгарини — задунайські запорожці»*⁴.

Крім Усть-Дунайського козацького війська, напередодні російсько-турецької війни 1806–1812 рр., російське командування, як і в попередніх війнах з Османською імперією, почало формування волонтерських загонів та команд з представників народів Балканського півострова, Молдавії та Волощини. Волонтерські полки формувалися на двох засадах.

Добровольці, які «разом зі службою і вічне російське підданство приймуть, і переселяться з родинами», після війни одержували право на землі та звільнялись від земських повинностей. Вони зараховувались до російської армії на положенні козаків і офіцерів Бузького козацького війська. Волонтери, які не приймали підданства, а *«лише служити будуть»*, отримували платню в розмірі *«арнаутських»* команд. Серед них були й такі, що брали участь у російсько-турецьких війнах 1769–1774 рр. і 1787–1791 рр., в тому числі болгари — капітан Зело Христо, Ангел Доник, Степан Атанасов, Лука Євтодієв. Про це свідчать документи Державного архіву Одеської області у фонді «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» (ф.1, оп. 214, 218, 190) та документах Національного архіву Республіки Молдова, частково опублікованих дослідниками Я.С. Гросулом, Р.В. Даніленком та І.Ф. Греком⁵.

Після укладання Бухарестського миру 1812 р. значна кількість волонтерів і бійців Болгарського земського війська оселилася в багатьох містах і селах Бессарабії. Серед них були болгарські волонтери Велю Баша, Атанас Матушков, Тодор Коста, Христо Бабанов, Георгій Додонов, Ніца Стахіїв, Іван Миртов, Стоян Іванов, учасники Болгарського земського війська — Костянтин Кочев, Добрі Ламан, Хаджи Пенчо та ін. Усього, за даними Ангела Бабанова, який був уповноваженим волонтерів, було їх до двох тисяч осіб. Оселившись у Бессарабії, волонтери почали вимагати надання їм за службу землі, звільнення від десятини та інших повинностей, що сплачували їх місцеві мешканці. Після тривалої боротьби за свої права, врешті-решт влітку 1824 р. їм було відведено землю під поселення на ділянках Редой та Бабей в Аккерманському повіті. Перші переселенці оселилися тут у 1826 р. У 1827 р., їх було вже 32 родини, в тому числі і родини болгарських волонтерів: Олександра Кіртова, Дімо Арабоглу, Гордона Стояна, Тодора Білілова, Георгія Танасова, Василя Жека, Димитра Філова та ін., їм було дозволено користуватися десятирічною пільгою у сплаті податків і відбуванні повинностей. З лютого 1827 р. поселення дістало назву Волонтирівка (тепер в районі Штефан Воде, Молдова), а через рік тут мешкало вже 155 родин.

З початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр. волонтери звернулися з листом до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова з клопотанням про зарахування їх до складу російської армії. Оскільки вирішення справи з зарахуванням волонтерів до армії затягувалося, у середині липня 1828 р. їх уповноважені звернулися з листом до полковника С.П. Челобітчикова, який формував Дунайське козацьке військо, про включення їх до його складу. С.П. Челобітчиков подав рапорт М.С. Воронцову, в якому просив зарахувати до війська волонтерів, оскільки вони своїм знанням театру військових дій і

«східних мов» будуть особливо корисними. М.С. Воронцов підтримав цю пропозицію, і в серпні цього ж року цар Микола I дозволив зарахувати волонтерів до Дунайського війська. Статистичний опис війська за 1840 р. визначав його так: «малоросіяни, великоруські, молдовани, болгары та цигани»⁶. Значна кількість матеріалів та документів з історії станиці Волонтирівка, кількість та динаміка її населення, керівний склад станиці знаходяться в Державному архіві Одеської області у фонді «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» (ф. 1) та його філії Комунальній установі «Ізмаїльський архів» у фонді «Військове правління Новоросійського козацького війська» (ф. 755), а також ЦДІАК України, м. Київ у фонді «Канцелярія Дунайського козацького війська» (ф. 245). План станиці Волонтирівка, її земельний фонд та довічні земельні ділянки офіцерів унаочнює досить унікальне джерело, а саме рукописна книга «Новоросійського козацького війська», що зберігається в Одеській національній бібліотеці (план станиці додається у кінці статті)⁷.

В одному році з Дунайським військом було створено Азовське козацьке військо, до його складу також увійшли представники болгарського народу, про що свідчать документи Російського державного військово-історичного архіву фонду «Канцелярія Азовського козацького війська» (ф. 877) та Державного архіву Одеської області (ф. 1, оп. 218), які частково опубліковані в монографії дослідниці Л.М. Маленко⁸.

Друга група документів характеризує військову діяльність, участь у бойових діях болгарських представників у складі згаданих вище формувань. Так, документи Державного архіву Одеської області свідчать, що серед болгар, зарахованих у волонтери та козаки були такі, які мали значний бойовий досвід. В їх числі можна назвати Луку Євдотієва, Ангела Доника, які брали участь у російсько-турецькій війні 1769–1774 рр. і мали атестати від видатного військовонаачальника П. Румянцева; Тодора і Степана Васильових, Степана Атанасова, Зелеса Кристева, Миколу Діорінева, які брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Багато болгарських волонтерів були учасниками російсько-турецької війни 1806–1812 рр., це зокрема згаданий вже Ангел Бабанов, Тодор Коста, Тодор Станков, Стефан Яковлев, Феодор Григоров, Василь, Андрій, Тодор і Степан Вуткарьови, Степан Афанасьєв, Стоян Іванов, Діордій Танасов, Микола Миколаєв, Борис Стоян удостоєні атестатів генералів М.І. Кутузова, І.В.Сабанєєва, М.Р. Кантакузена та графа Ф.П. Палена.

Разом з козаками-болгарами болгарські волонтери брали участь у війні 1828–1829 рр.; в 1830 р. супроводили до Бессарабії болгарських переселенців; в 1847 р. були відправлені до складу Кавказького корпусу, де перебували до 1856 р.; у складі Дунайського війська брали участь у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. ще 28 добровольців з болгар-

ських колоній: Сава Някулов, Іван Миколаєв, Нейко Дмитрієв, Вельцо Стоянов Бельцов, Міто Кірнєв, Микола Болгар та ін.⁹. Третя група документів характеризує господарські заняття, традиції та побут болгарського населення у складі козацьких та військових поселенців. Так, про заняття сільським господарством, ремеслами, торгівлею повідомляють усі статистичні щорічні звіти керівників військово-господарських поселень, становище з освітою та релігійними уявленнями також відначені у наказах та описах керівництва. Зокрема до станиці Волонтирівка, де проживали болгари та представники інших етносів, наказний отаман Дунайського війська С.Т. Василевський спеціально запросив священика з Володимирської губернії О. Оранського, щоб той відкрив школу для козацьких дітей *«на суто російському діалекті»*. Найбільшу інформацію про традиції та уявлення болгар зазначених вище поселень надавали священики цих станиць. Так, наприклад, про звичаї мешканців станиці Волонтирівка писав священник О. Бур'янов¹⁰, а села Ольшанки Новоросійського військового поселення священник В. Лобачевський¹¹. Так, зокрема він зазначав, що в поселенні були болгари різного віку, в тому числі і старожили, серед них болгарин Йосип, якому цар подарував 100 руб. *«на його старість»*. За його спостереженнями болгарки Ольшанки часто одружувались з болгарами-колоністами з сусідніх колоній, щоб уникнути приналежності до військових поселенців. Про святкування жителями с. Болгарка болгарського свята *«Скалиян»*, також зазначав священник цього села¹².

Таким чином, у фондах архівів та бібліотек України зберіглось чимало документів, що дають уявлення про розселення, кількість, службу та господарство болгарського населення у військово-господарських формуваннях XIX ст. Найбільша група джерел в Україні зберігається в Державному архіві Одеської області та його філії Комунальній установі *«Ізмайльський архів»*. Їх інформаційний потенціал можна поділити на такі тематичні групи: внесок болгарського населення у розбудову населених пунктів (козацьких станиць та хуторів, сіл та містечок); динаміка чисельності; військова служба; збереження звичаїв, традицій та взаємовпливи з іншими етнічними групами; господарство представників болгарських родин. Відзначимо також унікальний рукопис *«Памятная книга Новороссийского казачьего войска»* (1858), в якому надана характеристика станиць та хуторів, де проживало болгарське населення.

¹ Шевченко, Ф.П. Сербі і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст.ст. // *Питання історії та культури слов'ян*, Київ, 1963, ч. I, с. 81–85; Бачинский, А.Д. Българи в Отвьддунавската Сеч // *Векове (България)*, 1974, № 2–3,

с. 30–31; Тютюнджиев, И. Български военни формирования в Украйна през XVIII век // *Българите в Северното Причерноморие*, Велико Търново, 1995, т. 4, с. 134–135; Мильчев В. Болгарська еміграція до України у XVIII ст. // *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ*, Запоріжжя, 1998, вип. 3, с. 114–122.

² Хиони, И.А. К вопросу о происхождении и национальном составе Бугского казачества // *Записки Одесского археологического общества*, Одесса, 1967, т. 1, с. 288–291.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 107–108.

⁴ Бачинський, А.Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII — на початку XIX століття // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*, Київ, 1963, № 4, с. 65–73.

⁵ Гросул, Я.С., Даниленко, Р.В. Документи об участии волонтеров Дунайских княжеств и Балканского полуострова в русско-турецкой войне 1806–1812 гг. // *Труды Центрального государственного архива Молдавской ССР*, Кишинев, 1962, т. 1, с. 123–126; Грек, И.Ф. О проектах планов устройства выходцев из-за Дуная на положении казачьих войск на юге России в конце XVIII — начале XIX ст. // *Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук*, Кишинев, 1979, вып. 3, с. 49–51.

⁶ Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 755, оп. 1, спр. 39, арк. 88.

⁷ *Памятная книга Новороссийского казачьего войска*, 1858. [Одеська національна бібліотека. Відділ рукописів. — Ркп № 736].

⁸ Маленко, Л.М. *Азовське козацьке військо*. Запоріжжя, 2000, с. 87, 309.

⁹ Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 755, оп. 1, спр. 39, арк. 96.

¹⁰ Бурьянов, А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Волонтировка // *Кишиневские епархиальные ведомости*, 1877, №№ 13–21.

¹¹ Лобачевський, В. Бугское козачество и военные поселения: Литературные наброски о. Владимира Лобачевского // *Киевская старина*, 1887, № 12, с. 591–626; Летопись прихода с. Ольшанки Св. Иоанна Милостивого церкви // *Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления*, 1891, № 11, с. 339.

¹² Болгарский праздник «Скалыян» // *Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления*, 1862, № 15, с. 350.

Olena Bachynska

DSc (History), Professor

Olena_an@ukr.net

Odessa I. I. Mechnikov National University
(Odessa, Ukraine)

BULGARIANS AMONG THE IRREGULAR MILITARIANS AT THE TERRITORY OF UKRAINE in XIX c.: INFORMATIONAL POTENTION OF THE SOURCES

Abstract: The Bulgarians through the centuries had contacts with the Ukrainian Cossacs, knew their traditions and economy. Thus, Ukrainian Cossacks and Bulgarian gayduks waged against the Turkish conquerors, a lot of Bulgarians were in the Ukrainian army at the middle of the XVII century. In the first half of the XIX century the significant migration of the Bulgarians to the Ukrainian lands of the Russian Empire was happened. Part of migrants showed up to the irregular military regiments,

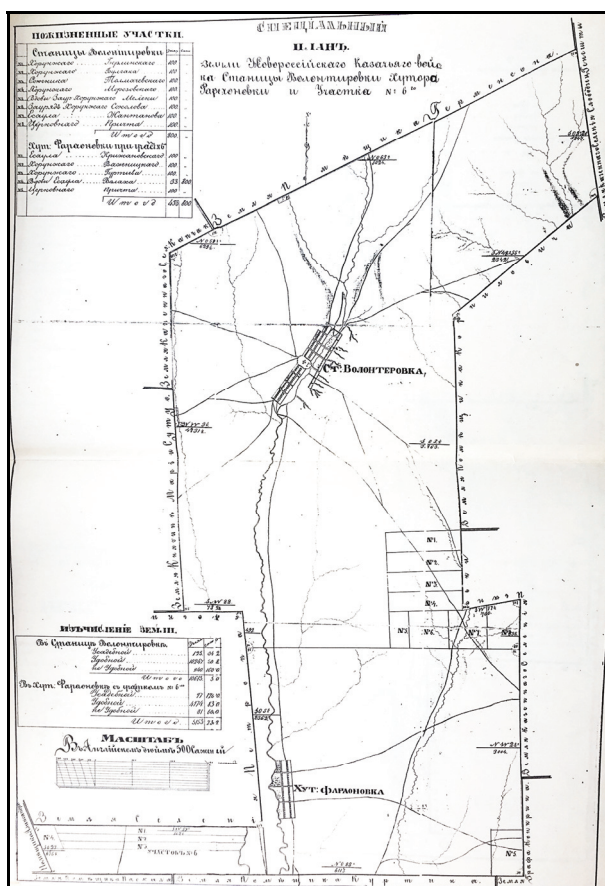
such as Cossacks and Military Settlements of Cavalry. At the funds of archives and bibliotek of Ukraine, there are a lot of documents about the problem. Documents are about distribution, number, service and economy of Bulgarians in the regiments. In Ukraine biggest part of sources is situated at the State archive of Odesa oblast and at it Izmail filial. Informational potential of the documents can be divided on: the contributions of the Bulgarians to colonization (founding of Cossack settlements); demography; military service; traditions; co-influence with the most important ethnic groups; economy and career of Bulgarians. It must be noted, that unique manuscript «Memorable book of the Danube Cossack Regiment» (1858) described the settlements, where the Bulgarians lived.

Key words: Bulgarians, Cossack military regiments, military settlements of cavalry, irregular militarians, State archive of Odesa oblast, Budzhak, Southern settlements of cavalry.

**Спеціальний план станиці Дунайського (Новоросійського) козацького війська.
1858 р.**

(Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858.

[Одеська національна бібліотека. Відділ рукописів. — Ркп № 736])

А н т о н і н а Я к і м о в а
(Спілка українських організацій Болгарії)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, ПРОФЕСОР СОФІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У 2019 р. виповнюється 130 років від часу прибуття до Болгарії європейського вченого-енциклопедиста, відомого українського історика, літературознавця та фольклориста Михайла Петровича Драгоманова. В європейській історії ім'я вченого стало відомим на початку 70-х рр. XIX ст. і було пов'язано з київським періодом його наукової діяльності. Дослідники виокремлюють три періоди в науковій і творчій діяльності вченого: київський, женеvський і софійський.

Після закінчення навчання на історико-філологічному факультеті в Університеті св. Володимира (1859–1863) і початку викладацької діяльності в *Alma Mater*, керівництво університету відправляє М. Драгоманова у трирічне наукове відрядження в Європу (1870–1873). Молодий вчений багато працює у бібліотеках Німеччини, Чехії, Австрії, Італії, Швейцарії, знайомиться з європейськими вченими та новими науковими тенденціями в європейській науці. У Берліні М. Драгоманов відвідує лекції Теодора Моммзена.

Перші публікації вченого в Європі з'являються у 1873–1875 рр. в Італії у журналі *Rivista Europea*, а також у Парижі та Лондоні¹.

Після повернення до Києва у 1874 р. М. Драгоманов видає разом з В. Антоновичем «*Исторические песни малорусского народа*» (1874–1875) у двох томах. Це видання стає одним із найкращих тогочасних досліджень українського фольклору. Перший том автори видали до початку III Археологічного з'їзду в Києві у 1874 р. На з'їзді М. Драгоманов виступив з доповіддю «*Пісні і сказання про кровозмішання (Едіп у слов'янській народній словесності) і сказання про розлучених братів і сестер*»², що зацікавила присутніх на з'їзді європейських учених, серед яких були французький славіст Луї Леже та історик Альфред Рамбо.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. в Європі вперше про М. Драгоманова пише Анжело Губернатіс у своєму біографічному словнику про сучасних письменників (італійське видання 1879 р.) і включає статті про нього у свої пізніші французькі видання словника (1888–1889; 1890)³.

Через свої переконання М. Драгоманов вимушений в 1876 р. покинути Київ. Вчений виїжджає спочатку до Австрії. У Відні знайомиться з болгарським друкарем Янко С. Ковачевим, який пропонує йому співпрацю в болгарській ілюстрованій газеті на основі етнографічних і

фольклорних досліджень вченого⁴. У 1876 р. в друкарні Я. Ковачева вийшла праця М. Драгоманова «По вопросу о малорусской литературе (панславизм, панруссизм и панмалоруссизм)». Процес проти галицьких соціалістів і видавців соціалістичної літератури Остапа Терлецького і Сергія Подолинського, з якими М. Драгоманов підтримував зв'язок у Відні, примусив його покинути австрійську столицю і переїхати до Женеви. У цьому процесі до судової відповідальності був притягнутий також Янко С. Ковачев. Після процесу він теж залишив Відень і повернувся до Болгарії⁵.

Восени 1876 р. М. Драгоманов з родиною переїжджає в Женеву. Женевський період триває до від'їзду вченого до Болгарії у 1889 р.

На початку 80-х рр. XIX ст. в Європі про політичну діяльність Драгоманова пишуть Бенуа Малон⁶ і Альфонс Тун⁷.

У Болгарії з працями М. Драгоманова болгарські читачі познайомилися задовго до його приїзду в Софію. «Чистое дело требует чистых рук» — перша стаття М. Драгоманова, надрукована у листопаді 1886 р. на сторінках газети «Свобода» в болгарському перекладі⁸. Про цей факт Лідія Драгоманова писала в одному з листів до Івана Шишманова⁹. Одночасно газета «Свобода» рекомендувала читачам й інші праці М. Драгоманова, спрямовані проти царського уряду: «Внутреннее рабство и война за освобождение», «Турки внутренние и турки внешние», «До чего доводились»¹⁰.

У статті «Чистое дело требует чистых рук», надрукованій у 1876 р. в петербурзькій газеті «Молва» (10 жовтня, № 41), М. Драгоманов виступив за визволення балканських слов'ян з-під турецького гніту, підкреслюючи, що Росія, перш ніж визволяти південних слов'ян, повинна позбавитися свого внутрішнього політичного та соціального гноблення. Інакше османська неволя зміниться на панування російського самодержавства. Після публікації статті друк газети був призупинений. 27 листопада 1876 р. у женеvській друкарні «Работник» побачила світ брошура «Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю “Нового времени”», в якій М. Драгоманов пояснював значення слов'янського питання на балканському півострові та його вплив на внутрішнє становище у Російській імперії. Після закінчення російсько-турецької війни вчений видав 1878 р. у Женеві брошуру «До чего доводились?». Висловлюючи своє незадоволення Берлінським договором, він зауважив: «Болгари розірвані на чотири частини, з яких одна (Добруджа) віддана румунам, друга (Східна Румелія) повернута туркам, третя (Македонія) — всяким башибузукам і озлобленим мусульманським біженцям»¹¹. У статті «Русский кулак и болгарская свобода» (1882) М. Драгоманов, використовуючи таємні циркуляри, викрив ганебну роль російського самодержавства у квітневому

перевороті 1881 р., внаслідок якого було ліквідовано ліберально-демократичну Тирновську конституцію і вся влада перейшла до князя Баттенберга, а в червні 1882 р. був сформований новий уряд на чолі з генералом Соболевим і воєнним міністром Каульбарсом¹². П. Атанасов стверджує, що після появи цієї статті ім'я Драгоманова стало ще популярнішим в Болгарії і в першу чергу серед лібералів, один з яких оцінив українського історика і публіциста як *«ледве не єдиного російського ліберала, який ставиться без презирства до болгар»*¹³. Оскільки М. Драгоманов належав до числа противників берлінського поділу Болгарії, то він прихильно поставився до об'єднання Східної Румелії з князівством Болгарія 6 вересня 1885 р. Щоб засвідчити свої симпатії до болгарського народу у зв'язку з румелійським переворотом у 1886 р. Михайло Петрович написав рецензію на книгу відомого французького вченого Л. Леже *«La Bulgarie»*.

Таким чином, статті М. Драгоманова засвідчили компетентність вченого щодо перебігу історичних подій в Болгарії та його особисте ставлення до цих подій.

Наприкінці лютого 1886 р. в Женеві Михайло Петрович знайомиться з болгарським студентом Іваном Шишмановим, який навчався у місцевому університеті. І хоча восени 1886 р. І. Шишманов продовжив навчання в Лейпцігському університеті, він підтримував листовно контакти з М. Драгомановим та його дочкою Лідією, з якою 14 червня 1886 р. таємно заручився. Ймовірно, саме завдяки М. Драгоманову І. Шишманов звернувся за порадою щодо навчання до професора А. Лескіна. У листі до Лідії від 14 листопада 1886 р. він розповів про враження від зустрічі: *«Він мене дуже добре прийняв й дуже шкодував, що твій тато вимушений працювати далеко від своєї батьківщини, де він міг би краще використовувати свої глибокі знання з малоруської усної літератури. Він заслужив багато похвал щодо точності своїх досліджень, критичного розуму і т.і. Моє серце стрибало від радості, слухаючи ці такі справедливі слова»*¹⁴.

І. Шишманов говорив про М. Драгоманова з університетськими викладачами. В одному з листів до Лідії він розповів про розмову з професором Пешем, який сказав йому, що дуже хотів би побачитися з М. Драгомановим та дізнатися *«як він проводить свій час в Женеві, що він робить, чим займається»*. *«Ми розмовляли, — пише далі Шишманов, переходячи від фольклору до проекту слов'янської книгарні, — ... Пеш додав, що твій тато йому краще порадив би як треба почати цю справу, бо він використав усі засоби. Можливо тато знає інші, ефективніші засоби»*¹⁵. Процитовані листи свідчать, що український вчений користувався незаперечним авторитетом серед європейських науковців.

Український вчений успішно співпрацює з французьким журналом «*Mélusine*» і, навіть, пише програму фольклору для нього. Вчений спонукає свою старшу дочку Лідію перекласти на французьку мову болгарські релігійні легенди. Про роботу над перекладом Лідія згадує в листах до І. Шишманова. Вона підкреслює, зокрема, що перекладала самотійно і лише коли зустрічалися незрозумілі слова, просила свою подругу Лізу Рубінштейн (родом з Києва і з якою разом вчилася в університеті), котра, в свою чергу консультувалася з болгарським студентом Горановим, якого Лідія не знала. Донька М. Драгоманова зауважила, що всі слова знає і не варто посилати легенди Івану й що вони зараз чекають коментарів, які має написати її батько¹⁶. Про те, що легенди вже перекладені, Лідія повідомила Івану на початку травня 1888 р., а вже в середині того ж місяця М. Драгоманов попросив І. Шишманова зробити йому виписки із сербських казок. На початку червня Лідія прокоментувала це так: «*Тато почав писати коментарі, захопившись темою, й дуже спокуюється написати цілу статтю. Я навіть думаю, що він її пише*»¹⁷. Одночасно М. Драгоманов попросив І. Шишманова списати у А. Лескіна українську народну легенду про зачаття з води в стопах святих, прислати К. Шапкарева¹⁸. Наприкінці червня Михайло Петрович надіслав до редакції журналу «*Mélusine*» болгарські легенди, перекладені Лідією на французьку мову зі своїм обширним коментарем, і вже 30 червня Лідія поштовою повідомила Івану новину: «*...Тато отримав відповідь від «Mélusine» — надрукують у вересні*»¹⁹. Коли восени болгарські легенди вийшли друком, Лідія зізналася Івану: «*Я сьогодні трошки н'яна від щастя! Я отримала також «Mélusine», де французи люб'язно втиснули скрізь моє прізвище, скрізь*»²⁰. М. Драгоманов переслав опубліковані болгарські легенди у Лейпціг І. Шишманову, який по суті отримав зразкову студію у вигляді коментарів М. Драгоманова для своїх майбутніх досліджень болгарського фольклору.

В Софії Лідія продовжила роботу над болгарськими легендами. Її консультував Д. Матов — славіст і фольклорист, випускник Харківського університету (1888) і викладач Вищої школи з 1892 р., який у 1892–1895 рр. разом з І. Шишмановим редагував журнал «*Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*». За наполяганням французького видавця Ернеста Леру у 1896 р. болгарські легенди виходять окремою збіркою в Парижі. У передмові Лідія зазначила, що присвячує збірник пам'яті батька, який надихнув її на цю роботу і обіцяв написати передмову, але смерть обірвала його життя до появи збірника²¹.

Лідія Драгоманова навчалася на філологічному факультеті в Женевському університеті. М. Драгоманов познайомився з улюбленими професорами Лідії — Едуардом Родом (1857–1910) та Жан-Жаком Гурдом

(1850–1909), відвідував їхні лекції²². М. Драгоманов доручив Лідії запитати професора Карла Вогта (1817–1895), де була надрукована його остання стаття про дарвінізм. Лідія із захопленням написала І. Шишманову, що їй пощастило розмовляти з Карлом Вогтом й описала зустріч²³. Підтвердити факт, що професори Женевського університету добре знали М. Драгоманова, може вітальний лист Моріца Шіффа, професора Женевського університету, з нагоди 30-річчя літературно-наукової діяльності українського вченого, адресований М. Павлику (від 26.III/7.IV.1895 р.). Моріц Шіфф дав влучну характеристику М. Драгоманову, підкресливши: *«Соціально, він мав дуже благодатний і втихомиряючий вплив на всіх, хто тут сходився з ним, на многих польських, російських, румунських, болгарських студентів, і навіть на таких із них, що не ділили его поглядів і переконань і належали до дальшого круга знайомих, і его відхід (від'їзд в Болгарію — А.Я.) полишив між тутешньою академічною молодіжню справжню прогалину, що ледви коли й може бути заповнена»*²⁴.

Отже, до приїзду в Болгарію М. Драгоманов публікувався в Європі, про нього писали європейські видання, спілкувався і співпрацював з багатьма відомими європейськими вченими, цікавився Болгарією, знав багатьох болгарських студентів, які навчалися в Женевському університеті. Михайло Петрович прибув до Софії 28 серпня 1889 р. авторитетним європейським ученим, добре обізнаним як з східноєвропейськими, так і західноєвропейськими науковими тенденціями, щоб очолити кафедру загальної історії у новоствореному першому вищому навчальному закладі Болгарії. І. Шишманов зазначив, що *«Вища школа отримала першокласну наукову силу, яка зробила б честь будь-якому іншому європейському університету»*²⁵.

Офіційно М. Драгоманов призначений штатним професором Вищої школи 1 серпня 1889 р. Можна впевнено стверджувати, що український вчений почав популяризувати перший болгарський вищий навчальний заклад у європейському науковому середовищі буквально з перших днів роботи завдяки своїй участі у I Міжнародному конгресі фольклористів, що відбувся 29 липня — 5 серпня 1889 р. в Парижі. У списку учасників конгресу М. Драгоманов представлений професором Софійського університету: *«Dragomanov, professeur à l'Université, Sofia, Bulgaria»*²⁶. Вченого обрали одним із віце-президентів конгресу. На засіданні 31 липня М. Драгоманов прочитав доповідь *«Origines bouddhistes du Dit de l'empereur Constant et leurs traces dans le folklore slave»*²⁷. У листі до І. Шишманова український вчений підкреслив, що в доповіді згадується і Болгарія²⁸. 1 серпня М. Драгоманов головував на засіданні конгресу.

У Парижі вчений зібрав матеріали для навчальних програм для Вищої школи²⁹, які почав писати одразу після приїзду до Софії. Луї Леже у листі

до Шишманова від 7 вересня 1889 р. повідомив, що переклав програму Вищої школи з г. «Свобода» і переправив у «*Revue internationale de l'enseignement*» для друку³⁰.

На Лондонському конгресі, який відбувся 1-8 жовтня 1891 р., М. Драгоманов виголосив доповідь «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого». Українського вченого і професора Вищої школи в Софії було обрано членом Міжнародної ради фольклористів³¹.

8 вересня 1892 р. М. Драгоманов отримав запрошення взяти участь у III Міжнародному конгресі фольклористів в Чикаго (липень 1893 р.) з повідомленням про створення Консультативної Ради з «*видатних особистостей у фольклористиці*» і що М. Драгоманов включений до цього списку³². Головне завдання Консультативної Ради — організація конгресу. Доповідь М. Драгоманова «*Taming of the Shrew, in the Folk-Lore of the Ukraine*» («Зла жінка вмирена в українських народних оповіданнях») була виголошена 15 липня 1893 р. на ранковому засіданні³³. Інформація про його доповідь на конгресі й обрання почесним членом Чикагського конгресу була опублікована і в Україні³⁴.

Слід додати, що М. Драгоманов був членом Паризького етнографічного товариства, Міжнародної ради фольклористів, що була створена на II Міжнародному конгресі фольклористів у Лондоні, почесним членом Британського наукового Товариства та Комітету Чиказького міжнародного конгресу фольклористів.

Після прибуття до Софії М. Драгоманов одразу зустрівся з міністром народної освіти Георгієм Живковим. Михайло Петрович висловив готовність допомогти у справі видання першого наукового журналу «*Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*» (СБНУНК/СБНУ — найпоширеніші умовні позначення журналу в болгарській літературі — А.Я.), а саме, написати програму фольклору. Як відомо, український вчений підготував подібну програму для французького журналу «*Mélanges*»³⁵. Це означає, що М. Драгоманов, завдяки розробленій ним фольклорній програмі, поставив перше болгарське наукове видання на один рівень з подібними європейськими виданнями. Крім того, у передмові до першого тому «*Сборника*» (поширена скорочена назва видання у болгарській літературі — А.Я.), який вийшов 25 листопада 1889 р., він звернув увагу на факт, що за основу класифікації народної творчості взято «*схему, подібну до тої, яка була прийнята у Південно-Західному (Київському) відділі Імпер. рос. географічного товариства*»³⁶, і пояснивши її суть. Тобто, ця схема передбачала розподіл матеріалів відповідно до висвітлення 1) природи й її відображення в релігії та 2) людини, від найпростіших до найскладніших явищ у її житті: особистому, сімейному, суспільному і політичному³⁷. У передмові згадується,

що за цією схемою видані *«Песни малорусскаго народа в Буковине»* (собрал гр. Купчанко, редакция Ал. Лоначевского) та *«Малорусскіе народныя преданія и рассказы. Свод Михаила Драгоманова»* (Київ, 1876).

У статті *«Болгарські праці М. Драгоманова»* І. Франко висловив думку, що М. Драгоманов належить до фундаторів першого болгарського наукового видання. М. Драгоманов, реагуючи на статтю І. Франка, у листі до М. Павлика від 28 серпня 1891 р. зробив цінне зауваження, яке доповнює історію створення *«Сборника»*: *«Фр[анко] явно пересольує: не можна так говорити про своїх, — а до того ја зовсім не починатель Сборника, (починателі Жітков з Шишмановим, редактор властиво Шишм., а моја тільки програма фольклору, — по котрій вибіра матерјали Ат. Ілієв, — та, звісно, приватні розмови з Ш., коли він того потрібує)!»*³⁸. Власне, якщо ідея створення журналу і належить Г. Живкову і І. Шишманову, то факт, що М. Драгоманов написав програму фольклору, відводить йому почесне місце одного з фундаторів *«Сборника»*, як справедливо зауважив І. Франко.

Свої думки щодо *«Сборника»* М. Драгоманов висловлював публічно в Софії 11 травня 1891 р. у промові з нагоди шкільного свята Кирила і Мефодія, акцентуючи, що *«Сборник»*, *«заснований переважно для вивчення болгарської народної творчості, одразу приєднується до пануючого тепер в європейській науці порівняльного напрямку в етнографії і неминуче відкриває свої сторінки для порівняльних досліджень перш за все галузі слов'янської етнографії, вміщуючи при цьому роботи і болгар, напр. Українців»*³⁹. Важливо підкреслити, що саме М. Драгоманов познайомив молодих болгарських учених з порівняльним методом, про який вони не знали і не використовували у своїх дослідженнях.

У статті *«Десетгодишнина на Сборника. 1889–1899»* І. Шишманов окремо зупинився на внеску М. Драгоманова у становлення *«Сборника»*: *«Особливо корисним для нас було те, що програма Збірника знайшла виконавців не тільки між нашими домашніми науковими силами, але й серед деяких іноземців, які заслужено користуються добрим ім'ям в науці. Згадаємо в першу чергу покійного Драгоманова, запрошеного допомогти у зміцненні новоствореного нашого університету, який одночасно дав Збірнику найзріліший плід із своїх багаторічних досліджень»*⁴⁰. Болгарський вчений підкреслив, що *«Сборник»* зазнав *«відчутної втрати зі смертю свого невтомного співробітника М. Драгоманова, який зумів так глибоко познайомитися з болгарським фольклором, розробити одну його частину й презентувати її європейській науці»*⁴¹.

Отже, першим і суттєвим внеском М. Драгоманова у появу *«Сборника»* — першого болгарського наукового журналу, була розроблена ним програма фольклору та допомога з його редагуванням. Наступним

вагомим внеском українського вченого була публікація його наукових порівняльних студій, над якими він працював понад 20 років, присвячених слов'янському і, зокрема, українському та болгарському фольклору. Його роботи стали взірцем для тогочасних молодих болгарських учених.

У своїй книзі *«Очерки по българския фолклор»* (з посвятою І. Шишманову і Д. Матову) та статті *«Михаил Драгоманов. Личност и значение за проучване на българския фолклор»* (з посвятою першому послу УНР в Болгарії, професору О. Шульгину) болгарський вчений М. Арnaudов поглиблено розглядає праці М. Драгоманова, надруковані у *«Сборнику»*, аналізує методи, отримані результати і підсумовує, що український вчений дає молодій болгарській історичній і фольклорній науці *«кілька зразкових досліджень, на яких вчилися і ще вчитимуться нові покоління вчених»*⁴². М. Арnaudов вважав М. Драгоманова одним із засновників порівняльних фольклорних студій в Болгарії⁴³. Відзначаючи заслуги М. Драгоманова перед болгарським університетом і болгарським фольклором, М. Арnaudов підкреслює: *«Ім'я Михайла Драгоманова... дуже тісно пов'язане з історією болгарського університету і з першими кроками сучасної болгарської науки»*⁴⁴. Так, на початку ХХ ст. на історико-філологічному факультеті Софійського університету етнографічні дисципліни читають Стоян Романський і Атанас Іширков. У 1919 р. вводяться два нові курси — *«Болгарські народні пісні»*, який читає Йордан Іванов, і *«Порівняльний фольклор»*, який читає М. Арnaudов⁴⁵. Й. Іванов і А. Іширков — колишні студенти М. Драгоманова, а М. Арnaudов вважав себе учнем і послідовником українського вченого через свого вчителя і наставника І. Шишманова.

П. Атанасов, звертаючи увагу на зусилля М. Драгоманова популяризувати досягнення болгарської науки в Європі, підкреслює, що частина болгарських істориків і фольклористів йому зобов'язані своїми творчими контактами з представниками української і західноєвропейської фольклористики⁴⁶. Ще до приїзду в Болгарію, у 1888 р. М. Драгоманов висилає І. Шишманову список французьких фольклористів, з якими він може познайомитися в Парижі⁴⁷. У своїх *«Спогадах»* Атанас Т. Ілієв пише, що *«за порадою професора Драгоманова, прийняв запрошення Анрі Карнуа, директора видання “La Tradition” (адміністративного директора, викладача ліцею Монтень) в Парижі вислати йому деякі свої біографічні нотатки з тим, щоб він розмістив у своєму “Dictionnaire des Folcloristes contemporaines”. Я погодився їх відіслати і бачив їх опублікованими на с. 45 словника і пізніше вміщеними у журнал “La Tradition», р. XVI, січень 1902, с. 122»*⁴⁸.

У 90-х роках в Європі про наукову діяльність М. Драгоманова пише *Journal of the Anthropological Institute*⁴⁹ і *Brockhaus Konversations*

*Lexicon*⁵⁰. З деякими європейськими вченими М. Драгоманов підтримує творчі контакти впродовж усього життя, про що свідчить і кореспонденція вченого у фонді професора І. Шишманова в Науковому архіві Болгарської академії наук. Між тим і Леся Українка на це звертала увагу у листі до Михайла Павлика від 12 лютого 1895 р. Повідомляючи про погіршення стану здоров'я М. Драгоманова, попросила не завантажувати дуже його роботою, тому що до нього звертаються «і французи, і лондонці, і німці, і Ви»⁵¹.

Софійський період українського вченого розпочався 28 серпня 1889 р., коли він прибув до болгарської столиці. У Вищій школі М. Драгоманов читав курс лекцій з історії східних народів, історії Греції й історії північно-західних народів. Одночасно вчений допомагав своїм молодим колегам. До прибуття М. Драгоманова в Софію, в кінці 1888/1889 н. р. ректор А. Теодоров у річному звіті підкреслив, що у Вищій школі немає достатньої бібліотеки на допомогу викладачам, немає традиції складання планів викладання, як немає і методів викладання різних дисциплін, засвоєних з літератури⁵². У звіті в кінці 1889/1890 н. р. ректор Д. Агура також відмітив, що «всі викладачі, за винятком пана Драгоманова, старого і відомого викладача», були новими і потрібно було спочатку їм «приступати до систематизації і підготовки матеріалу»⁵³. Слід підкреслити, що на початку 1889/1890 н. р. М. Драгоманов був єдиним штатним професором у Вищій школі, який був професором у справжньому університеті⁵⁴.

Професор звернув увагу на деяких своїх молодих колег і зауважив: «Іванов (математик) і Мілетіч (славіст) — молоді і безпосередні, разом з Добревим і Георговим представляють новоєвропейський елемент в університеті»⁵⁵. До цієї групи молодих колег з європейським менталітетом слід додати Івана Шишманова, який у 1894 р. покинув міністерство народної просвіти і перейшов працювати штатним викладачем, а згодом і штатним професором і титуляром на кафедрі загальної літературної і культурної історії у Вищій школі. Лідія Шишманова стверджувала, що І. Шишманов «добровільно покинув Міністерство просвіти, де був головним інспектором, щоб створити кафедру порівняльної літературної історії у Вищій школі», і підкреслила, що «вибір цього предмету стався не без впливу її батька»⁵⁶. Власне, з І. Шишманова почалася історія порівняльного літературознавства в Болгарії. П. Дінеков у статті «Начало на университетското литературознание в България» підкреслив, що викладачі болгарської літератури Й. Иванов, М. Арнаудов, Б. Пенев, які почали викладати у Софійському університеті у першому десятиріччі ХХ століття, по суті, створили цю дисципліну. Перед ними був тільки один спеціаліст — літературний історик — Іван Шишманов⁵⁷.

Незаперечною заслугою М. Драгоманова болгарські дослідники вважають те, що він зумів привчити студентську молодь до методів наукової роботи та передати їм свою методику наукового дослідження. До його найздібніших студентів належать історики Іван Пастухов, Йордан Поп-георгієв, академік Юрдан Трифонов; географ академік Анастас Іширков; етнограф Антон Попстоїлов (серед перших і талановитих вихованців Драгоманова, Матова, Шишманова) — упорядник Софійського Народного етнографічного музею; фольклорист та історик літератури академік Йордан Іванов, фольклорист та літературознавець, професор порівняльної історії Іван Шишманов, літературознавець Бажан Ангелов; вчителі Нікола Дімітров (директор гімназії у м. Веліко Тирново) та Атанас Скопаків (директор гімназії в Софії)⁵⁸.

Отже, постать українського вченого Михайла Драгоманова займає почесне місце в ієрархії видатних особистостей України. Вагомим є його внесок у розвиток болгарської науки та вищої освіти. Досвічений вчений і талановитий педагог, озброєний фундаментальними надбаннями східно-європейської і західноєвропейської наукових шкіл, він, на думку М. Арнаудова, був «у перших лавах болгарських учених» і в Софійському університеті створив свою наукову школу⁵⁹ та сприяв формуванню болгарської наукової школи у фольклористиці.

¹ Нові видання Російського географічного товариства // *Rivista Europea*, 5, Firenze, 1873; *Studi etnografici a Kiev* // *Rivista Europea*. Firenze, 1874. Рубрика: *Notizie letterarie di Russi*; *Congresso Archeologica*, Kiev, nel Agosto, 1874 // *Rivista Europea*. Firenze, 1875, pp. 412–416; *L'Europe Orientale, son état present, son organization*. Paris: Baillière ed., 1873, pp. 211–212; *The Kiev section of Russian geographical society and the last minstrel of Ukraine* // *Atheneum*. London, 29 novem, 1873.

² Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. Київ: Либідь, 2009, с. 105.

³ *Gubernatis de A. Dragomanoff Michele* // *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*. Firenze, 1879, pp. 397–398; *Gubernatis de A. Dragomanow Michael* // *Dictionnaire international des écrivains du jour. Livraisons 1–10. A.–Gui*. Florence; Paris; Leipzig, 1888–1889, p. 1120; *Gubernatis de A. Dragomanow Michael* // *Dictionnaire international des écrivains du jour*. Florence, 1890, pp. 856–857.

⁴ Атанасов, П. Големият украински демократ Михаил П. Драгоманов и България // *Ж-л Септември*, 6, 1959, с. 140.

⁵ Атанасов, Петко К. Из историята на българо-украинските културни отношения. Приносят на Михаил П. Драгоманов // *Известия на ин-та за лит-ра на Българска Академия на науките*. XX, 1969, с. 50.

⁶ Malon, B. *Histoire du Socialisme depuis les temps le plus recules jusqu'aux nos jours*. Paris: Derveaux, 1883, 384 p.

⁷ Thun, A. *Die national-federalistischen Bestrebungen* // *Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland*. Leipzig, 1883, s. 307–329.

- ⁸ Драгоманов, М. Чистата работа иска чисти средства // *Свобода*. 1886.
- ⁹ Научен архив на Българска академия на науките (далі — НА БАН), ф. 11К, оп. 3, а. е. 1941, л. 25 гр.
- ¹⁰ Бакалов, Г. Русская революционная эмиграция среди болгар // *Каторга и ссылка: историко-революционный вестник под общей ред. И.А. Теодоровича*, 4 (65), 1930, с. 116 (III ч.).
- ¹¹ Драгоманов, М. *До чего довоевались?* Женева: Н. Georg., 1878, с. 18.
- ¹² Драгоманов, М. Русский кулак и болгарская свобода // *Вольное слово = La parole libre*: двухнедельное издание. Женева, 42 (1 авг.), 1882, с. 10–12.
- ¹³ Атанасов, П. Големият украински демократ Михаил П. Драгоманов и България..., с. 141.
- ¹⁴ НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. е. 740, л. 38.
- ¹⁵ Там само, а. е. 742, л. 112.
- ¹⁶ Там само, оп. 3, а. е. 1943, л. 28–28 гр.
- ¹⁷ Там само, л. 43–43 гр.
- ¹⁸ Там само, л. 50–50 гр.
- ¹⁹ Там само, л. 66–66 гр.
- ²⁰ Там само, а. е. 1944, л. 41.
- ²¹ Schischmanoff, Lydia. *Légendes religieuses bulgares* / Collection de contes et chansons populaires, Ernest Leroux. Paris, 1896, pp. III–IV.
- ²² НА БАН, ф. 11К, оп. 3, а. е. 1939, л. 65 гр.
- ²³ Там само, а. е. 1941, 86 гр.
- ²⁴ № 188. 1895 р., березня 26 (квітня 7). Лист Моріца Шіффа з Женеви до М. Павлика з привітанням М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності // В.: *Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841–1994* / Г. Болотова та ін. (упоряд.); Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін. Львів, 2001, с. 267.
- ²⁵ Арнаутов, Михаил. *История на Софийския университет св. Климент Охридски през първото му полу столетие 1888–1938*. София: Придворна печ., 1939, (Университетска б-ка № 201), с. 75.
- ²⁶ Якімова, А. Внесок проф. М. Драгоманова у рецепцію першого вищого навчального закладу Болгарії європейським науковим простором через участь в перших трьох міжнародних конгресах фольклористів (1889, 1891, 1893) // *Матеріали восьмої, дев'ятої та десятої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2016, с. 14.
- ²⁷ *Congrès international des traditions populaires, tenu à Paris du 29 Juillet au 5 Août 1889*, Paris, 1889, p. 9.
- ²⁸ НА БАН, ф. 11К, оп. 3, а. е. 1865, л. 64.
- ²⁹ Там само, л. 46гр.
- ³⁰ Там само, а. е. 851, л. 2–3.
- ³¹ Драгоманов, М.П. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)*: [у 8 т.] / зладив [укладач, авт. приміт. та післямови] Михайло Павлик. Чернівці: Друкарня Т-ва «Руська Рада», 1910–1912 (обкл. 1913), Т. 7: (1892–1893), 1911, с. 282–283.
- ³² НА БАН, ф. 11к, оп. 5, а. е. 842.
- ³³ Taming of the Shrew, in the Folk-Lore of the Ukraine, by Professor M. Dragomanov // In: *The International Folk-Lore Congress of the World's Columbian Exposition Chicago, July, 1893*. Vol. I: Archives of the International Folk-Lore Association Editors Helen Wheeler Basset Frederick Starr Chicago Charles H. Sergel Company, 1898, p. 368–373.

- ³⁴ Україна за границею // *Народ*, 17 (1 верес.), Львів, 1893, с. 188.
- ³⁵ НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. е. 822, л. 3.
- ³⁶ Там само, оп. 1, а. е. 243, л. 8.
- ³⁷ *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. I, 1889, с. IX.
- ³⁸ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)*, Т. VI (1890–1891) / Зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910, с. 260.
- ³⁹ Драгоманов, М. По случаю школьного праздника 11 мая // *Slavia*: часопис про слов'янську філологію, 2, Прага, 1925, с. 324.
- ⁴⁰ Шишманов, Ив. Д. *Десетгодишнината на министерския сборник (1889–1899)*. С.: Държавна печатница, 1900, с. 10.
- ⁴¹ Там само, с. 15.
- ⁴² Арнаудов, М. *Очерци по българския фолклор*. Т. 1. Трето фототипно издание. С.: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1996, с. 400.
- ⁴³ Там само, с. 69.
- ⁴⁴ Там само, с. 361.
- ⁴⁵ Георгиева, Иваницка. *Ethnologia in Aula Academica // Ethnologia Academica*. Т. 6. Съст. Веселин Тепавичаров. С.: Гутенберг, 2010, с. 15.
- ⁴⁶ Атанасов, Петко К. Из историята на българо-украинските културни отношения..., с. 47–83.
- ⁴⁷ НА БАН, ф. 11К, оп. 3, а. е. 1864, л. 16.
- ⁴⁸ Спомени на Атанас Т. Илиев съ план на Стара Загора и 80 образа въ текста / Напечатани с иждивение на Теня Начов, старозагорец // *Българска Академия на науките*. С.: Печатница П. Глушковъ, 1926, с. 353.
- ⁴⁹ Slavonic Folk-tales about the Sacrifice of One's Own Children / trans. by Oliver Wardrop // *Journal of the Anthropological Institute*. Vol. 21, 4, 1892, с. 456–469.
- ⁵⁰ Dragomanov Michael // *Brockhaus Konversations Lexicon*. 14 auflage, 6, Leipzig; Berlin; Wien, 1894, pp. 477–478.
- ⁵¹ Українка, Леся. *Зібрання творів*: у 12 т. Т. 10: Листи (1876–1897). Київ: Наук. думка, 1975–1979, с. 280.
- ⁵² № 188. 1895 р., березня 26 (квітня 7). Лист Моріца Шіффа з Женеви до М. Павлика..., с. 78.
- ⁵³ *Очерки по българския фолклор от М. Арнаудов, професор в Софийския у-т*. София: Издание на Министерството на народното просвещение, държавна печатница, 1934, с. 8.
- ⁵⁴ Драгоманов, М.П. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)*: [у 8 т.] / зладив [укладач, авт. приміт. та післямови] Михайло Павлик. Чернівці: Друкарня Т-ва «Руська Рада», 1910–1912 (обкл. 1913). Т. 5: (1886–1889), 1912, с. 400.
- ⁵⁵ Драгоманов, Михайло. *Духовност и свобода. Избрани статии, дневник и писма на учения* / Съставителство и превод Пенка Кънева. С.: Изд-во ПОЛИС, 2005, с. 47.
- ⁵⁶ Шишманов, Иван Д., д-р Кръстев К., Пенев, Боян. *В спомените на съвременниците си* / Под ред. на проф. Георги Димов. С.: Изд-во Български писател, 1983, с. 15.
- ⁵⁷ Якімова, А.М. Розвиток традицій Київської історико-філологічної школи у Софійському університеті «Св. Климент Охридський» // *Мова і культура*. Київ.: ВД Дмитра Бураго, 2005, с. 277.
- ⁵⁸ Там само, с. 276.
- ⁵⁹ Арнаудов, М. *Очерци по българския фолклор*. София, 1968, с. 381.

Antonina Iakimova

Philologist, translator, publisher

ds.sofia@abv.bg

The Union of Ukrainian Organizations in Bulgaria

**MYKHAILO DRAGOMANOV: EUROPEAN SCIENTIST,
PROFESSOR AT SOFIA UNIVERSITY**

Abstract: The article considers the personality of the Ukrainian scientist M. Drahomanov as the well-known European scientist before his arrival in Bulgaria. It is indicated on his publications in Italia, France, England and the articles about him such European authors as A. de Gubernatis, B. Malon, A. Thun. The articles by M. Drahomanov devoted to the historical events in Bulgaria in the 70–80-ies of the nineteenth century are considered separately.

An analysis of his teaching activity at Sofia University is completed. The attention is paid to the contribution of the scientist to the formation of the first Bulgarian university and young Bulgarian science. The undisputed merit of professor M. Dragomanov, the Bulgarian researchers consider the fact that he were able to accustom student youth to the methods of scientific work and passed on them methodology of scientific research.

In the European scientific circles, Drahomanov was well-known as a folklorist. The scientist participated in the international congresses of folklorists in 1889, 1891 and 1893. M. Drahomanov introduced Bulgarian scholars to the comparative method, assisted in the establishment of the first scientific folklore magazine, and published in Bulgaria fundamental folklore studios, over which they had been working for over 20 years. Particular attention deserves the efforts of M. Drahomanov to popularize the achievements of Bulgarian science in Europe, and part of the Bulgarian historians and folklorists owes to him creative contacts with representatives of Ukrainian and Western European folklore.

Key words: Dragomanov, European scientist, professor, Sofia University, the contribution, the comparative method.

Г а б р и е л а В а п ц а р о в а,
Д а р и н а И л и е в а
(Научен архив на Българска академия на науките)

ЧЛЕНОВЕ НА БКД И БАН, ВЪЗПИТАНИЦИ НА ПАНСИОНА НА ТОДОР МИНКОВ В ГР. НИКОЛАЕВ

В България през последните години все по-често се споменава украинският град Николаев, свързан с българската история повече от два века. В него живеят наследниците на историческото българско население, заселило се в областта от 1792 г. Не случайно там е създаден и се развива Южнославянският пансион на големия български педагог и просветител Тодор Минков. Фактите и обстоятелствата около неговото възникване в общи линии са известни на аудиторията. В този смисъл можем да предположим, че е трудно да се каже нещо ново по темата. Нашата работа през последните години опровергава това.

На една от дискусиите в рамките на Третия конгрес по българистика (2013 г.) се роди идеята за по-широко международно изследване на известното през XIX век учебно заведение. Заедно с колегата от Украйна доц. д-р Владимир Гамза взехме решение да потърсим нови архивни източници за ролята на Южнославянския пансион в подготовката на национален елит за балканските страни през XIX век.

В следващите години нашето сътрудничество се задълбочи. Резултатът от общите ни изследвания може да се проследи в няколко научни публикации¹ и доклади от конференции² в България и Украйна. С общи усилия и с подкрепата на Николаевската областна държавна администрация бе издадена и книгата на Петър Абрашев *«Южнославянският пансион на Тодор Минков»*³. Тя бе презентирана на научна конференция в гр. Николаев по повод 150-годишнината от основаването на пансиона. На обсъждане и разискване бяха подложени въпроси от историята на учебното заведение, през чието време на съществуване (от създаването му през 1867 г. до закриването му през 1892 г.) в него са получили образование над 800 български младежи и представители на другите славянски народи. Мнозинството от учениците в пансиона са българи от различни градове и села в българските земи, а също от Цариград, Одрин, Браила, Букурещ, Галац, Тулча и др. В Николаев се обучават деца и от българските колонии в Русия. След завършването на пансиона възпитаниците му тръгват по различни пътища. Някои от тях са активни участници в Априлското въстание и Освободителната война, между които Панайот Волов, Михаил Греков, Яков Петкович, Атанас Узунов и др. Тук учат класиците на българската литература Алеко Константинов и Георги

Стаматов, етнографът и езиковед Димитър Матов, академиците Антон Каблешков, Георги Кирков, Пенчо Райков, първият професор по астрономия Марин Бъчеваров и много други изтъкнати личности. В училището средно образование получават бъдещите министри Петър Абрашев, Константин Никифоров, Коста Панайодов, Петър Пешев, Христо Славейков, Димитър Тончев и още неколцина държавни политически дейци⁴.

Настоящият доклад е посветен на млади българи, получили първоначалното си образование в пансиона на Тодор Минков. В годините след Освобождението, за своите заслуги към науката, те са избрани за членове на Българското книжовно дружество (БКД) и Българската академия на науките (БАН). Всички те продължават своето образование в университети в Одеса и в други европейски градове, но до един се завръщат в родината си, за да бъдат полезни на България. Малко известен факт е, че голяма част от тях са дарители на българското общество, оказали финансова подкрепа на образованието и науката. Днес техните лични архиви се съхраняват в Научният архив на БАН. Житейският път и творческите постижения на тези учени са актуален пример за съвременното поколение.

В поредицата имена, свързани с историята на пансиона в Николаев, започваме с първия негов изследовател, учения и политика Петър Абрашев. Той е роден в Котел на 23 март 1866 г. Първоначално образование получава в родния си град, а по-късно във Враца и Търново. Събитията от Освобождението, които променят съдбите на много българи, засягат и Котел. Случайна среща с подпоручик Кисов от Трета опълченска дружина предопределя житейски път на малкия Петър. Офицерът поема грижата за *«едно чуждо и почти непознато дете»*⁵. Така сиракът Петър Абрашев е изпратен да се учи в Русия⁶. През 1887 г. той завършва успешно Южнославянския пансион на Тодор Минков и Класическата Александровска гимназия в гр. Николаев. Записва право в Новорусийския университет в гр. Одеса, където следва шест семестъра в юридическия факултет. Образованието си продължава в Женева, където се дипломира в 1891 г. Същата година Петър Абрашев се връща в България и последователно е съдия в Разград, Варна, Русе и София. Избран е за подпредседател на Софийския окръжен съд (1894-1895). От 1 август 1895 г. се посвещава на адвокатската професия в столицата и се отдава на обществено-публицистична дейност. Негови статии на страниците на български вестници и списания разкриват обществено-политическите му нагласи. Привърженик и активен член на Прогресивно-либералната партия той заема и високи държавни постове: министър на търговията и земеделието в кабинетите на Стоян Данев (1902–1905); министър на правосъдието в правителството на Ив. Ев. Гешов (1911–1913) и в четвъртия кабинет на Стоян Данев (1913).

Покрай политическата си кариера Петър Абрашев се развива и като учен. През 1901 г. е избран за доцент по съдебно производство и по гражданско право в Балканския блискоизточен институт в София, а от 1925 г. е редовен професор. По същото време ръководи катедра по граждански процес в Софийския университет. От 1905 г. той е един от основателите на Българския юридически съюз⁷. Абрашев е и дългогодишен член на Славянското дружество в България и негов подпредседател⁸.

Изключително разнообразна и многостранна е книжовната дейност на Петър Абрашев. Той публикува във вестниците *«Мир»*, *«Светлина»*, *«Български преглед»*, *«България»* и списанията *«Юридически преглед»*, *«Гражданин»* и др. Автор на редица трудове по право и конкретно по гражданското съдопроизводство, Абрашев дава на правната мисъл и на практическата юриспруденция в България многобройни научни статии и разработки. Негов е първият систематичен курс по граждански процес, който *«се явява завинаги пътеуказателят за наука, знание, мислене и практическа дейност на всеки юрист в България»*⁹.

Научният принос на труда *«Гражданско съдопроизводство»*¹⁰, както и останалото творчество на П. Абрашев, е основание академик Владимир Моллов да напише блестяща рецензия и да го предложи за дописен член на БАН на 7 декември 1921 г.¹¹ В писмо на Иван Пеев до Абрашев от 1922 г. четем: *«Съгласно с наредбите на Академията дописните членове вземат участие в научната работа наравно с действителните: четат реферати, преглеждат и оценяват чужди трудове, взимат участие в научните издирвания в страната и се ползват с право на глас по всички въпроси от научен характер... Управителният съвет е уверен, че Вие ще подпомагате Академията в изпълнение на нейните научни задачи тъй ревностно и усърдно, както сте работили досега в полето на науката и въвн от нея»*¹². В следващите години става ясно, че професионалната нагласа на Петър Абрашев и опитът му в държавното управление като министър го правят особено полезен член на Академията.

След внезапната смърт на професор Абрашев на 17 юни 1930 г. личният му архив и библиотека се съхраняват от неговата съпруга. През 1952 г. тя предлага част от него за откупуване и съхранение в Научния архив на БАН. Заедно с документите от фонда при нас постъпват изключително ценните спомени на Петър Абрашев за Южнославянския пансион на Тодор Минков в Николаев.

Друг български учен, юрист, обществен и политически деец, свързан с пансиона в град Николаев, е действителният член на БКД и БАН Димитър Стоянов Тончев.

Димитър Тончев е роден в гр. Калофер на 26 октомври 1859 г. Първоначално учи в родния си град, след което заминава за гр. Николаев.

Там завършва гимназия през 1879 г. Същата година започва да учи право в Новорусийския университет в Одеса и през 1883 г. получава диплома за юрист¹³.

Завърнал се в родината, Д. Тончев работи като подпредседател на Пловдивския съд и председател на пловдивското углавно съдилище, а след Съединението се премества в София и дори е включен в делегацията до руския цар за привличане на Русия към делото на Съединението.

В следващите години заема различни държавни постове. Като председател на III-то Велико народно събрание (1886–1887) е начело на депутацията, която поднася на Фердинанд акта за избирането му за княз на България. До 1918 г. Димитър Тончев е народен представител в IV–XVII Обикновени народни събрания.

От 1886 г. Тончев е министър в различни кабинети: министър на правосъдието (1886, 1888–1891); министър на търговията и земеделието (1894); министър на обществените сгради, пътища и съобщенията (1899–1900); министър на външните работи и вероизповеданията (1900–1901). От 1913 до 1918 г. Д. Тончев е министър на финансите¹⁴.

В София Д. Тончев се оформя като активен общественик и е един от основателите на националната партия, а по-късно и водач на младолибералната партия. Пише статии за вестниците *«Българска илюстрация»*, *«Борба»*, *«Марица»*, *«Наука»*, *«Южна България»* и др. През 1893 г. написва *«Коментар на закона за задълженията и договорите»*, а през следващите години издава в два тома *«Коментар върху закона за наследството»*. През 1896 г. публикува *«Закон за задълженията и договорите»*, а до 1937 г. — *«Коментар върху закона за задълженията и договорите»* в седем тома.

Димитър Тончев е избран за дописен член на Българското книжовно дружество, а през 1911 г. е провъзгласен за действителен член на БАН.

Умира на 78 годишна възраст в София през 1937 г.

След смъртта на Д. Тончев архивът му е останал в жилището на неговия син Стефан. Различни лица започват да предлагат части от документите за продан и така личният архив на учения е разпокъсан. Част от него е откупена в Народната библиотека, а други лица продават документи на Научния архив на БАН.

Български юрист, също получил първоначално образование в Николаев е действителният член на БКД и БАН Антон Каблешков.

Антон Каблешков, роден в Пловдив през 1857 г., произхожда от възрожденския Каблешков род от Копривщица. Основно образование завършва в родния си град. През 1873 г. започва да учи в семинарията в Москва, а две години по-късно постъпва в пансиона на Тодор Минков, където завършва със златен медал. Юридическо образование получава в

Одеса и Петербург и през 1883 г. се връща в Източна Румелия като помощник — прокурор. Веднага след Съединението става председател на Пловдивския окръжен съд. По-късно е прокурор при Върховния касационен съд, където остава до края на служебната си кариера — 1913 г.¹⁵

Приносът на Антон Каблешков за изграждането на българското правосъдие е изключителен. С рядка съдийска интуиция той има заслугата за създаване в нашата съдебна практика на една стройна система при налагане наредбите на българското законодателство. Каблешков взима дейно участие в изработването на повечето наши съдебни закони по гражданско, търговско, наказателно и процесуално право. Заедно с д-р Петър Данчев през 1888 г. започва да списва и издава *«Юридическо списание»*, на чиито страници помества и много свои статии и студии. В същото време преподава като редовен доцент гражданско и търговско право в Юридическия факултет на Софийския университет (от 1894 до 1908 г.)¹⁶.

През 1898 г. Антон Каблешков е избран за действителен член на Българското книжовно дружество (по-късно БАН). Същата година става и секретар на Философско-обществения клон на дружеството (1898–1905 г.), а негов председател е през 1906–1907 г. На 14 януари 1907 г. по предложение на Антон Каблешков Годишното събрание на БКД взима решение Управителния съвет да обмисли *«не е ли време Дружеството да се обърне на Академия»* и при какви условия. Следващата година, пак по негово предложение, Общото събрание на БКД решава да приеме дар от Ив. Ев. Гешов в размер на 120 000 лв с условие за прерастване на дружеството в Академия.

В своето завещание от 28 май 1917 г. А. Каблешков дарява на БАН сума от 20 хиляди лв, която трябва да се получи от продажбата на къщата му на ул. *«Московска»* № 35. Според волята на дарителя трябва *«да се образува особен фонд, който да носи моето име и лихвите му да се употребяват на вечни времена за премии на научни трудове по правото по реда предвиден за правилника на Академията»*¹⁷.

Изпълнителите на завещанието — сестрата Райна Г. Бонева и братът генерал Н. Каблешков, продават къщата след неговата смърт през декември 1920 г. С писмо от 26 декември 1920 г. те уведомяват БАН за волята на брат си и много скоро — на 10 януари следващата година, Управителния съвет на БАН им съобщава за образуването на фонд *«Антон Каблешков»*.

Най-малко съхранени документи в Научния архив на БАН има за Петър Иванов Пешев, също юрист и действителен член на БАН, държавен и политически деец. Той е роден на 27 юли 1858 г. в гр. Севлиево. (1931). Учи в родния си град, а след това в Богословското училище в Петро-

павловския манастир край Лясковец. През 1877 г. работи като учител и чиновник в различни учреждения в Севлиево. Благодарение на събрани помощи от неговите съграждани П. Пешев заминава за пансиона на Тодор Минков в гр. Николаев през 1878 г. Негови съученици и приятели там са П. Абрашев, А. Каблешков, Д. Тончев, Хр. Славейков и др.

Юридическо образование завършва през 1884 г. в Московския университет, където е изпратен от Марин Дринов с помощта на Ив. С. Аксаков.

След завръщането си в България работи в Министерството на правосъдието, а от 1887 г. е адвокат, отначало в родния си град и след това в София. В столицата е председател на Севлиевската дружба.

Петър Пешев е народен представител от Либералната партия във VII-то, VIII-мото, X-ото и XIII-ото Народно събрание. Избран е за министър на правосъдието (1894 и 1899–1900), както и за министър на просвещението от 1913 до 1918¹⁸.

През ноември 1919 г. заедно с останалите министри от кабинета на Васил Радославов е арестуван, а през 1923 г. е осъден като един от виновниците за втората националната катастрофа.

П. Пешев е избран за редовен член на БКД през 1884 г. Участва активно в живота на БКД и БАН и публикува в Периодическо списание, сп. *«Искра»* и в редица либерални издания.

Петър Пешев е един от големите дарители на родния си град Севлиево. Заслуга на П. Пешев като министър на просветата е да подпомогне финансово построяването на театралната сграда в града¹⁹.

Умира в София през 1931 г.

Със завещанието си от 1925 г. П. Пешев дарява 200 хил. лв. на Министерството на народната просвета (МНП) за учредяване на фонд за построяване на сграда в Севлиево — безплатна трапезария за бедни ученици. След смъртта му неговата съпруга Цанка Пешева дарява книгите на Петър Пешев на Севлиевската градска библиотека.

Бащата на българската химия акад. Пенчо Николов Райков е следващото име, което искаме да представим в това изложение. Роден е в Трявна на 6 декември 1864 г. в семейството на виден и заможен търговец — Никола Райков. Първоначално и прогимназиално образование получава в родния си град и Габрово²⁰. През лятото на 1879 г. заминава за гр. Николаев и се настанява в пансиона на българина Тодор Минков. Негови съученици там са Петър Абрашев, Никола Бобчев, Тодор Джамджиев и др. Пенчо Райков завършва гимназията пръв по успех през 1883 г.²¹ Продължава образованието си в Лайпциг. Първоначално записва и учи медицина, но след един семестър започва да следва химия. Става член на Славянското академично дружество, секция от което се превръща в

Българско академическо дружество под негово председателство. През 1885 г. прекъсва образованието си, за да вземе участие в Сръбско-българската война като доброволец в т.нар. Студентски легион. След подписването на примирието заминава отново в Лайпциг, където завършва курса на обучението си и през 1888 г. полага успешно докторски изпит²². Завръща се в родината и се отдава на творческа дейност като химик, професор и общественик.

Назначен е за извънреден преподавател по химия във Висшето училище²³. Когато последното е преименувано в Университет, Райков става редовен професор и титуляр на катедрата по Органична химия, пост, който запазва до 1935 г. Декан е на Физико-математическия факултет (1900–1901), (1917–1918) и ректор на Университета през учебната 1908–1909 г.

Той е един от основателите на Българското химично дружество в София и негов пръв председател.

За приноса на проф. Райков в областта на химията Управителният съвет на БКД на заседание от 5 август 1898 г. го избира за дописен член на Дружеството²⁴. На 5 ноември 1900 г. е избран за действителен член²⁵. Академик Райков допринася за разширяване дейността на Природо-медицинския клон на БКД, в който активно работи като секретар в периода 1904–1909 г., а по-късно и като председател вече на Природо-математическия клон на БАН от 1914 до 1920 г.²⁶

Личните документи на учения, съхранени в Научния архив (НА) на БАН са подарени на Академията на 2 февруари 1970 г. от дъщеря му Елеонора П. Райкова.

Друг български учен, на който се спираме в нашия доклад, е физикът и математик, действителен член на БАН Георги Яковлев Кирков. Той е роден на 24 април 1848 г. в гр. Плевен. Първоначално учи в родния си град. Учи в Русия от 1868 г. Средно образование завършва в пансиона на Тодор Минков в град Николаев. Учи специалност физика и математика в Санкт Петербург. Поради тежкия климат се премества в Одеса, където завършва вишето си образование (1876). Работи като учител в гимназията на град Симферопол (1876–1878). Специализира графично и печатарско дело в Австрия и Германия (1881–1884)²⁷.

От 1879 г. през Временното руско управление Г. Кирков е съветник на Софийския губернатор Пьотър Алабин. Председател е на новооткрития Софийския окръжен съд. Избран е за народен представител в Учредителното народно събрание. Първи директор на Народната библиотека в София. През 1890 г. е назначен за главен инспектор в Министерството на народното просвещение. Георги Кирков има големи заслуги за организирането на Държавната печатница, чиито директор става през 1881–1887 г.

с прекъсвания и от 1903 до 1913 г.²⁸ Изработва проекта за едни от най-сполучливите български банкноти от първата емисия на Българската народна банка (1885) и е отличен на международна изложба в Антверпен, Белгия²⁹.

Георги Кирков е основател и началник на Картографския институт към Министерството на войната.

От 1881 г. е дописен член, а от 1884 г. е действителен член на Българското книжовно дружество. В периода 1882–1884 г. е ковчежник на БКД.

Умира на 11 април 1929 г. в София.

Личният архив на Георги Кирков постъпва в Научния архив на БАН през 1969 г. като дарение от негова племеница.

Приведените в настоящето изложение данни за живота, дейността и научните приноси на изброените учени, възпитаници на пансиона в град Николаев, недвусмислено свидетелстват за трайния интерес на нашата възрожденска интелигенция към проблемите на развитието на младата българска държава. Специалисти в конкретните свои научни области, тези дейци на БКД и БАН са убедени в необходимостта от развитието на държавно-правните, природните и техническите знания и умения.

Осъзнаването на принадлежност към народ, отварянето към света, особено към развитите свободни държави, изисква повече високообразована интелигенция, изиграла изключително динамична роля в новата българска история.

¹ Вапцарова, Габріела, Ілієва, Дарина. Значення архіву академіка Пенчо Райкова для історії хімічної науки // *Науковий вісник*, МНУ імені В.О. Сухомлинського, 1 (41), 2016, с. 59–64; Вапцарова, Габріела, Ілієва, Дарина. «Личний архів на акад. П. Райков» // *Известия на СМРЗИ — Тръвна*, т. 4, с. 464–473; Ілієва, Дарина, Вапцарова, Габріела. Спомени на П. Абрашев за учението на Алеко Константинов в пансиона на Тодор Минков // *Наука*, 4, 2017, с. 63–66; Ілієва-Петрова, Дарина. Спомени на П. Абрашев за учението на Алеко Константинов в пансиона на Тодор Минков // *Наукові праці*, ЧНУ імені Петра Могили, 299, 2017, с. 114–120 и др.

² Национална конференция с международно участие «Тръвна и тревненци в националната история и култура» с доклад на тема «Личният архив на академик Пенчо Райков, съхраняван в НА БАН» — септ. 2015 г.; Втора Международна научна конференция «Славянские студии», посветена на 150-годишнината от основаването на Южнославянския пансион на Тодор Минков. Кръгла маса «Роль Южнославянского пансиона Тодора Минкова в подготовке национальных элит для балканских стран» в гр. Николаев, Украйна, 21–22 април 2017 г. и др.

³ Абрашев, Петър. *Южнославянският пансион на Т. Н. Минков в Николаев (Спомени)*. Николаев: Илион, 2017, 143 с.

⁴ Гамза, Владимир. *Южнославянският пансион и неговият първи изследовател* // В: *Южнославянският пансион на Т.Н. Минков в Николаев (Спомени)*. Николаев, 2017, с. VII–XIII.

- ⁵ НА БАН, ф. 51к, оп. 1, а. е. 9, л. 9.
- ⁶ Събева, Росица. Преди 135 г. ген. Столетов освобождава Котел // *Котленски край*, ян. 2013 г., с. 5; Стефан Иванов Кисов (1861–1915) — български офицер, полковник.
- ⁷ Йочев, Евгени Благоев. Съборите на българските правници. Ще има ли четвърти събор? // *Съдебно право*, 15 август, 2016.
- ⁸ Тодоракова, М. Славянско дружество в България. — URL: <http://daritelite.bg/slavyansko-druzhestvo-v-balgariya/> (посетена на 12.01.2019).
- ⁹ *Летопис на БАН*, XIII, 1929/1930, л. 65.
- ¹⁰ *Гражданско съдопроизводство. Лекции* (в три тома, 1910–1918).
- ¹¹ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а. е. 764, л. 50.
- ¹² НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а. е. 914, л. 3.
- ¹³ НА БАН, ф. 57к, а. е. 1.
- ¹⁴ В.: *Новини*, бр. 23, 1912 г.
- ¹⁵ *Енциклопедия Дарителството*, т. 1, ред. В. Николова. С., 2011, с. 58–59.
- ¹⁶ Вапцарова, Г., Илиева, Д. Антон Каблешков — един от малко известните дарители на БАН // *Юбилеен вестник на Съюза на учените*, 3, 2009.
- ¹⁷ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а. е. 1103, л. 73, 80; а. е. 1136.
- ¹⁸ *Летопис на БАН*, кн. 14, 1930/1931 г. (1934), с. 32–39.
- ¹⁹ Вълчанов, Х. *Севлиево. 1842–1942*, ч. 2, С., 1942, с. 232.
- ²⁰ НА БАН, ф. 172к, оп. 1, а. е. 1, л. 1.
- ²¹ Пак там, л. 10.
- ²² НА БАН, ф. 172к, оп. 1, а. е. 2, л. 1.
- ²³ НА БАН, ф. 172, оп. 1, а. е. 16, л. 1–5.
- ²⁴ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а. е. 738, л. 11; ф. 172к, оп. 1, а. е. 67, л. 1.
- ²⁵ НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а. е. 173, л. 16; ф. 1к, оп. 2, а. е. 750, л. 23; ф. 172к, оп. 1, а. е. 67, л. 2.
- ²⁶ НА БАН, ф. 1к., оп. 2, а. е. 750, л. 37; ф. 1к, оп. 2, а. е. 765, л. 35. Вапцарова, Габриела, Илиева, Дарина. Личният архив на акад. П. Райков // *Известия на СМРЗИ* — *Трявна*, т. 4, с. 464–473.
- ²⁷ НА БАН, ф. 167к, а. е. 1 и а. е. 3.
- ²⁸ Ефремов, Иван. *90 години държавна печатница 1881–1971 г.* С., 1970.
- ²⁹ НА БАН, ф. 167к, а. е. 22 и а. е. 23.

Gabriela Vapzarova, Darina Ilieva

Scientific archive of the Bulgarian Academy of Sciences
dari_bas@abv.bg

**MEMBERS OF THE BULGARIAN LITERARY SOCIETY
AND THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES WHO GRADUATED
IN THE TOWN OF NIKOLAEV**

Abstract: One of the discussions within the Third Congress of Bulgarian Studies (2013) gave birth to the idea of a wider international study of Todor Minkov's well-known educational institution in the 19th century. Together with our colleague from Ukraine Assoc. Prof. Dr. Vladimir Gamza, we decided to look for new archive sources about the role of the South Slavonic boarding house in the preparation of a national elite for the Balkan countries in the 19th century. The facts and circumstances of its

emergence are generally known to the public. In this sense, we can assume that it is difficult to say something new on the subject. Our work over the last few years has denied this.

This report is dedicated to young Bulgarians who graduated in the town of Nikolaev and later in Odessa and other European universities. For their contributions to the young Bulgarian science in the years after the Liberation they were elected as members of the Bulgarian Literary Society (today the Bulgarian Academy of Sciences) and their personal archives are kept in the Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences. It is a little known fact that many of them are donors of the Bulgarian society that have provided financial support to education and science. The life path and the creative achievements of these scientists are an up-to-date example of the modern generation. Awareness of belonging to the nation, opening to the world, especially to developed countries free, requires more highly educated intelligentsia and she played an extremely dynamic role in the new Bulgarian history.

Key words: Todor Minkov, Nikolaev, Bulgarian Literary Society.

Володимир Полтора́к
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

ВПЛИВ ПРОЕКТІВ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО НА БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Протягом 1841–1872 років на Балканах практично не було справи, в якій Михайло Чайковський (1804–1886) не відіграв би певної ролі, прямої чи опосередкованої. Саме тому болгарський дослідник Боян Пенев назвав Чайковського *«найвідомішим польським емігрантом в Болгарії»*, а польський історик Людвіг Відершал із подивом відзначив, що *«туркофіл Чайковський (Садик) користувався неймовірною популярністю в Болгарії аж до Другої Світової війни»*¹. Без розуміння самої особистості Чайковського, яка мала багаторівневу ідентичність, цей парадокс важко пояснити. Він стає більш зрозумілим з точки зору українофільства Садик-паші. Перекладені на болгарську мову два романи Чайковського (*«Кирджалі»* та *«Болгарія»*) з точки зору літературних образів та впливу на болгарську культуру теж посіли виключне місце в епоху *«Національного відродження»* — і теж зрозуміти визначний їх вплив можна лише з позицій приналежності їхнього автора не стільки до польського, скільки до українського політичного дискурсу. Розглядати Михайла Чайковського як українського політика нам дозволяє його походження, діяльність, а також політико-філософська концепція, висловлена в літературних творах та офіційному листуванні.

Один з базових принципів будь-якого дослідження минулого — застосування методу історизму. Використовуючи термін *«проект»* ми, здавалося б, модернізуємо діяльність Михайла Чайковського в Османській імперії, проте водночас така модель аналізу передбачає відхід від позитивістського підходу, який досі застосовувався для інтерпретації внеску цієї історичної персони в історичний процес і назагал вичерпав свої можливості. Наразі ми маємо доступ до величезного об'єму інформації щодо тридцятирічного перебування Михайла Чайковського на Балканському півострові і структурний підхід з використанням проектного методу дозволить по новому поглянути як на саму креативну діяльність цієї постаті, так і на її результати, які в більшості виявились неочікуваним для *«проектного менеджера»*. Передусім визначимо, що *«проектом»* (в значенні організаційного проекту) зватимемо в широкому розумінні *«комплекс зусиль з боку однієї особи, групи осіб чи організації, здійснюваних з метою отримання конкретних унікальних результатів»*.

Михайлу Чайковському судилося стати знаковою персоною для епохи національного будівництва в Південно-Східній Європі. Польський шляхтич, інсургент, турецький генерал, покровитель болгарської автокефалії та старообрядництва, масон, французький журналіст, козацький отаман та український патріот — ось далеко неповний і здається взаємовиключний перелік ідентифікаторів цієї постаті. Зараз фантазія авторів всесвітньої павутини наділяє його новими *«титулами»*: *«Джеймс Бонд 19 століття»*, *«Найзагадковіший»*, зрештою — *«Авантюрист»*. Додамо до цього ще один — *«ефективний проектний менеджер»*, що докладніше й розберемо нижче.

В даному дослідженні ми звернемось не до всіх узагалі напрямків діяльності Михайла Чайковського, а лише до тих, які були пов'язані із народженням новочасних українсько-болгарських стосунків. До таких слід віднести проекти: *«Козацький»* (визначення Івана Лисяка-Рудницького), *«Українсько-Бессарабський»* та *«Болгарської православної автокефалії»* (сприяння створенню автокефальної болгарської церкви). Також коротко звернемось і до інших проектів, здійснених чи нездійснених (але розпочатих) на Балканському півострові за участі Михайла Чайковського. Значення цих проектів тим більш суперечливе, чим більше уявляється воно з позицій завдань польського, українського та болгарського національних рухів середини XIX століття та ставлення до *«Східного питання»* (майбутнього Османської імперії).

Відомий польський борець за незалежність Зігмунт Мілковський так визначив ставлення до Османської імперії у 1848 році: *«Ми були дуже вдячні Османській імперії за притулок, але ми знали з історії, що наш випадок дуже схожий на становище народів, які Туреччиною були під-*

корені»². Покладаючись на свої переконання, більшість польських та угорських повстанців залишили імперію. Принцип і чистота ідеологічної лінії в поведінці революційних демократів занадто обмежував сферу їхньої дії в Туреччині. Більш гнучким в цьому відношенні був консервативний табір Адама Чарторийського, так званий *Hotel Lambert*, який намагався поєднати в своїй роботі на Балканах здавалося б непокєднувані завдання³:

1. посилити позиції Османської імперії — ворога імперії Російської;
2. сприяти піднесенню південно-слов'янських народів і відриву їх від проросійського слов'янофільства.

Велика дипломатична спритність, гнучкість та політичний хист надали головному агенту Адама Чарторийського на Балканах Михайлу Чайковському можливість жити і діяти в межах Османської імперії протягом тридцяти років. Він перейшов на турецьку службу, коли російський уряд вимагав його вигнання з Туреччини (1850). Досягнувши звання генерала і посади головнокомандувача козацького корпусу, Чайковський як турецький паша неодноразово використовував свої тісні зв'язки з правлячими колами, щоб допомогти християнському населенню на Балканах.

Болгарські вчені Б. Пенев⁴, І. Шишманов⁵, М. Арнаудов⁶ у ряді своїх робіт присвятили увагу діяльності Чайковського на користь болгарського національного руху. Їх погляди багато в чому базуються на уривках з спогадів Чайковського, опублікованих в Болгарії його донькою Кароліною Суходольською. Пізніше болгарська історіографія детально дослідила *«Козацький проект»* Чайковського, його вплив на проголошення автокефалії болгарської церкви, його особисті зв'язки з діячами болгарського національного руху. І. Стойчев декілька десятиліть збирав матеріали про участь болгар у османських козацьких полках⁷, а В. Смоховска-Петрова в двох монографіях та декількох статтях звернулася безпосередньо до архіву князів Чарторийських⁸, де віднайшла звіти Михайла Чайковського щодо його діяльності на Балканах.

Вже в наш час болгарські дослідники Е. Хаджиніколова, а також А. Златанов знов звернулись до визначення ролі Михайла Чайковського та його козаків в болгарському національному русі. В своїх двох статтях вони проаналізували напрацювання попередників і зробили логічний висновок щодо загалом позитивного впливу діяльності Чайковського в 1841–1872 роках на болгарський національно-визвольний рух.

Окремо слід згадати літературознавчі дослідження, адже творчість Чайковського мала чи не менший вплив на національне будівництво, аніж його військово-політична діяльність. Болгарський вчений Е. Георгієв справедливо підкреслив важливу роль романів Чайковського в пробудженні духу опору болгарського народу. Проте без ретельного вивчення

Чайковського як політичного діяча його літературна творчість все ж не може бути належним чином інтерпретованою.

Діяльність Чайковського в напрямі створення козацьких підрозділів в Османській армії відображена у великій кількості опублікованих джерел⁹ та літературі¹⁰. Зокрема, керівництво козацькими загонами в складі османської армії висвітлене (окрім зазначених вище болгарських) в працях турецьких¹¹, польських¹², російських¹³ та українських¹⁴ істориків.

БІОГРАФІЯ¹⁵

29 вересня 1804 року в родовому маєтку батька Станіслава Чайковського гербу Jastrzębiec народився син Михайло. Невдовзі батько відійшов на той світ — досить характерна паралель із Адамом Міцкевичем, теж позбавленим батьківського виховання. Юнака виховувала мати та її рідня — шляхтичі Глембоцькі. Михайлова мати Петронела (в дівоцтві Глембоцька) доводилась правнучкою козацькому гетьманові Іванові Брюховецькому. Цим генеалогічним зв'язком з Гетьманщиною Михайло буде пишатись усе життя¹⁶.

В старості Михайло із захопленням змалював своє дитинство та парубоцтво на батьківщині. Було там усе — шляхетські розваги, бердичівські ярмарки, лови з хортами, навчання в ліцеї англійця Вольсея та школі братів-піарів в Межирічі Корецькому. Михайло вперше закохався — в Северину Залевську з Пилип, що в 20 кілометрах на захід. Недосвідчений романтик при рідних тітках коханої визнав, що любить її наче свого коня, викликавши таким порівнянням неабияке обурення присутніх.

Акценти у спогадах про юність знакові — розповіді про фельдмаршала Івана Гудовича, знайомство з Тимком Падурою, Вацлавом Жевуським, Боніфатієм Антоновичем, Петром Гулаком-Артемовським. *«Першим моїм учителем був пан А(нтонович), пристрасний українець — козак, і більшу частину своїх уроків я брав верхи на коні. Крім цього вчителя в мене був старий дядько на ім'я Левко, який оповідав мені казки про знахарів та чаклунів, передавав козацькі історії, показував урочища, в яких відгомоніли криваві баталії, та співав козацькі думи»*. Свій перший навчальний заклад — Бердичівську гімназію англійця Вольсея — Чайковський красномовно називав в спогадах *«слов'янською мозаїкою»*, де *«дух козацький панував, бо вчителі були гарячими українцями»*. В цьому *«бердичівському гуртку готувались запорозька старовина, думи про українських гетьманів, пісні козацькі та малоруські, які згодом вийшли в Харкові, куди перейшли в університет професорами»* усі згадані вчителі¹⁷.

Молодий шляхтич опинився у гущавині польської політичної боротьби, був близький до студентських таємних товариств у Варшаві, і

коли вибухнуло листопадове повстання, активно до нього долучився. Карл Ружицький (одружений на сестрі Чайковського) сформував волинський повстанський полк і в складі цього підрозділу Михайло бився «*За нашу і вашу Свободу*», а після поразки перетнув кордони Російської імперії. Молодий Чайковський у Франції не одразу потрапив до аристократичного Отелю Лямбер — 1830-ті роки минули в пошуках однодумців та засобів для життя. Юнакові довелося пропонувати свій хист кавалериста та військового аналітика — його статті звернули на себе увагу міністра і колишнього наполеонівського маршала Сульта. Михайло почав писати репортажі з судових засідань, став кореспондентом декількох французьких газет. На той час він належав до демократичних кіл польської еміграції, проте згодом почав «*дрейф вправо*».

Палка пристрасть увінчалась першим одруженням — із Леонідою Габаре, молодою й чарівною дочкою архітектора міста Бурже. Французька дружина відіграла в його житті велику роль — правила чернетки статей та книжок, а згодом народила Михайлові чотирьох дітей¹⁸.

Рішучий вплив на молодого журналіста справив Адам Міцкевич — писати польською мовою була його порада. Перша книжка — і шалений успіх «*Козацьких повістей*» (1837). Потім були повісті та романи «*Вернигора*» (1838), «*Кірджалі*» (1839), «*Гетьман України*» (1841) та ін. Ставши популярним письменником, Чайковський продовжив марити українською козачиною. В Україні уважно читали твори земляка — Тарас Шевченко під час підготовки «*Гайдамаків*» вивчав «*Вернигору*», Володимир Антонович із захопленням гортав сторінки козацьких повістей і згодом віддавав належне їхньому впливові, визнавши одним з чинників формування молодого хлопомана...

З 1835 року Чайковський став співробітничати з Французьким Історичним інститутом, який організував у Парижі «*Європейський Історичний Конгрес*». Виступаючи як спеціаліст з історії козацтва, він виголосив на Конгресі доповідь про вплив козацтва на розвиток літератури. Знаковою виглядає ідентифікація Михайла на Конгресі — серед французів, поляків, турок, росіян та інших народів останнім в переліку згадується «*один Козак*». У 1841 році цей «*Козак*» Чайковський відправляє з документами Історичного інституту до Османської імперії для розшуків козацької старовини. Історична експедиція відкрила перед Михайлом на Сході безкраї можливості. Стамбул саме переживав реформи Танзімату¹⁹.

В Отелі Лямбер Михайло Чайковський запропонував Адаму Чарторийському свої послуги — і очолив Східну Агенцію польського уряду в еміграції. Саме цей період діяльності яскраво висвітлений в польській та болгарській історіографії — завдяки збереженому листуванню з Адамом

Чарторийським. У 1840-х Чайковський патрує утворення окремої церковної ієрархії у старообрядців — втікачів з Росії, домагається відділення від вселенського патріархату болгарської церкви, веде жваве листування з агентами в Бухаресті, Тульчі та Белграді. Російська дипломатія почала бити на сполох — Микола I особисто вимагав усунення Чайковського зі Стамбулу. Шеф жандармів Олексій Орлов в доповідній записці про розкриття Кирило-Мефодіївського товариства зазначив, що керує усіма антиросійським діями *«Чайковський, який перебуває в Константинополі»...*

Відчувши шанс стати самостійною політичною фігурою, Чайковський під впливом другої офіційної дружини — Людвіки Снядецької — приймає підданство султана. Аби стати повноправним підданим з можливістю обіймати офіційні посади в армії чи інших державних структурах — треба було прийняти іслам²⁰. Чайковський ніколи не був фанатичним католиком, питання віри для нього стояло далеко не на першому плані. Пізніше він спокійно охрестить свою дочку за православним обрядом і проситиме російського монарха стати її хрещеним.

Маючи особливий погляд на майбутнє Східної Європи, Чайковський (Садик) заходився реалізовувати фантастичну ідею всеслов'янського союзу під сюзеренітетом нащадка сербських королів — османського султана. Консервативна католицька польська еміграція відвернулася від колишнього свого представника. Козацтво стало головним засобом і головним гаслом Чайковського. Його підтримав в цьому проєкті Адам Міцкевич, який прибув до Стамбула на запрошення Садик-паші. Вони разом мріяли про відродження Польщі в союзі з Україною-Руссю — і разом захоплювались кавалерійською звитягою османських козаків. Міцкевич і Садик-паша запропонували мільйонеру Якобу Ротшильду підтримати козацтво — і утворити в його складі окремий єврейський гусарський полк²¹. Передчасна смерть Міцкевича обірвала ці плани, що як для свого часу виглядали наскільки екстравагантними, настільки ж провісницькими. Мине якихось півстоліття — і буде в Києві гетьман, і будуть по Україні вільні козаки.

Козацький проєкт вступив до етапу реалізації у 1853 році. Створені загони взяли участь у Кримській війні (діяв під Силістрою, Журжею, Бухарестом, Галацем та Тульчею), потім охороняли кордони з Грецією, дислокувалися на Косовому полі, в Шумені, Едірне, Сливені тощо. Декілька сотень добровольців з козаків взяли участь у франко-пруській війні на боці Франції. Згідно переліку турецьких підрозділів, козаки обороняли Плевну. За даними Іван Стойчева, підрозділ був знищений російською артилерією в бою під Горним Дубняком в жовтні 1877 року. У 1854 році утворений другий полк — він став називатись драгунським.

Його бойовий шлях тривав дещо довше — до 1886 року, коли драгуни були розформовані. Часто два підрозділи називають «слов'янськими легіонами» — в них служили поляки, болгари, росіяни, українці, серби. Були серед козаків і угорці, євреї, румуни, турки, черкеси. Справжній іноземний легіон в складі турецької армії. До 1871 року офіційною мовою полків була слов'янська (в спогадах Чайковського вона зветься «малоросійською» — напевно так переклав з оригіналу штатний перекладач «Русской старины») більш властиву творам Михайла «українську мову»).

Останні десятиліття Чайковського були завершенням життєвої «Одісеї» — він повернувся до своєї омріяної козацької України. Карколомний як для його сучасників оберт долі — польський повстанець, турецький генерал скористався запрошенням російського імператора і повернув до України.

Але що то був за час? Покровителька козацтва в Туреччині, Франція розгромлена Другим німецьким Рейхом. Австрія стала Австро-Угорщиною. Османська імперія під ударами слов'янського повстанського руху відступила від ліберальної моделі модернізації і впритул наблизилася до перемоги турецького націоналізму. Польський визвольний рух став на шлях еволюційний. Імперія Російська переживала небачені реформи — селяни звільнені, перед судом усі рівні, автономія університетів, обмеження цензури, земства... У вільнодумців першої половини XIX століття голова йшла обертом від можливостей. А у відставного турецького генерала пробудилась туга за батьківщиною. Тож нічого дивного і непередбаченого.

Перші роки жив в Києві. На пенсію від султана, гонорари від друку книжок та подарунки від Олександра II. Спробував впливати на польську громаду — але був холодно проігнорований. Завершив написання спогадів — пережив наново усе своє життя. Активно листувався з ветеранами османського козацтва. Придбав маєток в Чернігівській губернії і перебрався туди.

Знову став батьком — третя дружина грекиня Ірена Теосколо подарувала йому доньку. Старший син Адам вступив до російського війська — і вже після смерті батька дослужився до чину генерал-майора. Останнє повідомлення про нього — звіт Сімферопольського ВЧК про конфіскацію в 1919 році у генерал-майора у відставці Чайковського фамільної шаблі, яка належала гетьману Брюховецькому. Молодший син Владислав зробив кар'єру при дворі султана — вершиною її стало управління Ліваном у 1900–1907. Дві доньки лишилися спочатку на Балканах, згодом Кароліна перебралась до Трієсту, де й померла у 1901. Третя, найменша донька Анна отримувала освіту в Смольному інституті в Санкт-Петербурзі.

Респектабельна генеральська старість в пасторальних сіверських пейзажах наближала Чайковського до логічного завершення його життя.

4 січня 1886 року в Бірках (тепер Чернігівська область) Чайковський стріляв собі в груди. Але потрапив в брюшину, серце залишилось неушкодженим. Польський історик Францішек Равіта-Гавронський, користуючись чийось особистими свідченнями, докладно змалював останні години Садик-паші в цьому самому будинку. До кімнати на звук пострілу увійшов російський офіцер, що ночував в одній із кімнат, і переніс пораненого Садик-пашу до його кімнати. Поки покликали лікаря, Михайло стік кров'ю. Останні слова, що промовив «*Усе набридло*»²². Поховали козака-шляхтича в сусідньому селі біля могили його бойового товариша та ад'ютанта Морозовича. Лишався мусульманином — тож православного відспівування не було — лише священник окропив небіжчика святою водою. Російські солдати, присутні при похованні, віддали відставному турецькому генералу останню шану.

«*Козацький проект*».

Козацькі підрозділи в складі османської армії перебували на середину XIX століття вже протягом декількох століть. Так, у XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь у війнах проти Речі Посполитої та Московського царства, у XVIII ст. — в Прутській війні (1711–1714), у XIX ст. — під час російсько-турецьких війн 1806–1812 та 1828–1829 рр. Напередодні останньої із згаданих війн козаки отримали статус регулярного підрозділу — був сформований Силістрійський полк. Таким чином, Михайло Чайковський висунув ідею про «відновлення» османського козацтва, а не про створення його. Це сталося 20 жовтня 1853 р., коли султан Абдул-Меджид надав Мехмеду Садик-бею (Михайлу Чайковському після навернення на іслам було надане таке ім'я) указ про утворення «*полку козаків оттоманських*». Польська історіографія відзначає польську приналежність більшості складу цих підрозділів²³, проте з огляду на відкриття нових джерел (або й просто послідовного прочитання старих) стає очевидним багатонаціональність створених на Балканах козацьких полків і їхню виключну роль в формуванні болгарських збройних сил.

Рекрутування до Османської армії відбувалось через збір серед мусульманського чоловічого населення у віці від 20 до 25 за допомогою жеребу (*kur'a*). Призовники могли надіслати замість себе заміну. Військова служба в османській армії тривала шість років в активній формі та потім сім років в резерві (*redif*). Немусульмани не служили в армії, замість того платили подушний податок (*cizye*, після 1855 названий *iane i askeriye*). Тим не менш, турецькі історики відзначають, що патріотичні почуття почали зростати серед османського не мусульманського населення на початку війни. 3 000 болгар з дворянських родин виголосили бажання приєднатись до волонтерів османської армії, згідно повідом-

лення німецької газети *Berliner Zeitung* від 1 вересня 1853. Вони не були прийняті. Деякі патріотично налаштовані османські вірмени та греки із Шарухана та Ізміра звернулись до Порти, бажаючи служити в армії; звернення було чемно відхилене. Таким чином, Османська імперія із загальним населенням близько 35 млн., що в грубому підрахунку на той момент дорівнювало половині населення Російської імперії, мала значно менші ресурси для поповнення рядів її армії, адже це залежало від належності до ісламу, в той час як Росія могла поповнювати армію із значно більшої кількості населення (приблизно в чотири рази)²⁴.

Таким чином, очолений Чайковським козацький корпус був унікальним для османської армії підрозділом, до якого влились представники християнського населення імперії. На думку турецького історика Д. Бандема, Порта обережно не називала ці полки слов'янськими чи польськими, воліючи замість цього використовувати назву «*козацькі*». Османське керівництво також було обережним, аби не брати на службу польських та угорських офіцерів поблизу австрійського кордону, адже Порта раніше дали гарантії цього Австрії²⁵.

Козацький полк Садик-бея увійшов до Румелійської армії на чолі з Омер-пашою і використовувались для протидії російським козакам армії генерала Паскевича, яка обложила фортецю Силістра²⁶. Тут козаки відзначились декількома успішними операціями, а згодом першими увійшли до залишеного росіянами Бухаресту. Садик-бей в цей час активно пропагує козацькі ідеї серед православного населення Балкан, при цьому вступає в конфлікт з польськими офіцерами та англійським командуванням. Він негативно відзивався про одного з офіцерів, який, «*як більшість англійських офіцерів, які купили свої посади, а не отримали їх за службу та звершення, ставились до своїх офіцерів, як до негрів*»²⁷.

В квітні 1855 р. Чайковський був відряджений для перевірки питання щодо можливості прийняття християн на військову службу. Рапорт Чайковського надав великому візирові контрверсійні пункти чи можуть християнські волонтери бути набрані до армії. Він писав, що кавалерійські частини можуть бути набрані з Тирнова, Тіша, Єні Пазара та Сарай-Босна, а піхотні — з Мостара, Ішкодра, Яніна та Салонік. Чайковський писав у своїх мемуарах, що султан бажав, аби цей проект був обговорений з представниками європейських великих держав²⁸. Проте згідно його ж спогадів, їм не сподобалась ця ідея. Лорд Стратфорд де Редкліф навіть сказав йому, що такий проект не буде схвалений, адже тоді через декілька років християнські піддані Османської імперії будуть мати цілу армію, добре навчену та здатну до боротьби. «*Це не є нашим завданням*», — начебто мовив лорд Стратфорд Чайковському. Австрія перебувала у тому самому стані остраху перед появою військового духу

серед османських слов'ян. Таким чином, Порта зустрілась з опозицією зі всіх боків та врешті-решт західні держави не дозволили їй провести цю реформу²⁹.

Особливо цінним джерелом, яке характеризує розвиток структури підрозділу протягом Кримської війни (1853–1856) є «Список іменний корпусу козаків Оттоманських»³⁰. «Список...» містить прізвища та імена 180 осіб, розписаних за головним штабом, двома полковими штабами та полками козаків та драгунів оттоманських. Також подано інформацію про чини, посади та нагороди офіцерів.

Список померлих та загиблих, оскільки містить інформацію про час, обставини та місце смерті офіцера, дає нам можливість простежити в головних рисах бойовий шлях корпусу. У 1853 р. не загинуло жодного офіцера, у 1854 місцями смерті зазначені Гропа-Чорба, Гірліц, Максименіє, у 1855 — Журиловець, Топали, Айдимірзе, Тульча, у 1856 — Салманія, Варна, у 1857 — Стамбул, Теркас. Загалом цікавою виглядає статистика загиблих — 3 сотники (некрасовці), 1 українець (з бузьких уланів), 2 волинянина, 2 павлоградських гусара, 1 поляк (артилерист). Як бачимо з цього переліку, національний склад корпусу був строкатим, і до того ж систематизації приналежності офіцерів до тієї чи іншої національності не існувало. Проте за прямими і непрямими критеріями виходить, що національний склад офіцерського корпусу був таким: 123 поляки, 59 інших (1 українець, 13 сербів та болгар (православних), 4 італійці, 2 французи, 11 німців чи євреїв, 5 угорців, 1 валах чи молдован (румун), а також 12 мусульман (4 в штабі головному, 5 у штабі 1-го полку, 1 у строю 1-го полку, 2 в штабі 2-го полку) та 10 некрасовців. Тобто, дві третини офіцерів на 1857 рік — поляки, третина — інші національності (болгари, турки, албанці, французи, угорці тощо).

Таким чином, протягом 17 років Михайло Чайковський очолював унікальний для османської армії корпус козаків оттоманських — єдиний не мусульманський підрозділ на території під юрисдикцією Оттоманської Порти. Протягом цих майже двох десятиліть козаки під орудою Садик-паші взяли участь у Кримській війні, виконували охоронні та навіть поліцейські функції. Окремого дослідження потребує період 1860–1870-х років в історії османського козацтва. Саме тоді козаки поповнились болгарськими резервістами та взяли участь у деяких операцій проти болгарських повстанських чет.

Козацькі полки з одного боку виступили захисником болгарського населення проти турків — і тому є численні дані, але з іншого цих козаків звинувачували у придушенні виступів болгарських чет (зокрема про це йдеться у листі Філіпа Тотю — одного з четників).

Проблеми, пов'язані з роллю, яку козаки відіграли у житті болгарського народу, були найбільш розроблені в роботах Івана Стойчева. Він

знайшов багато документів, які підтвердили випадки захисту козаками прав болгарського населення від турецького насильства і свавілля. Народ, що називав козаків «*нашою армією*», збирався подивитися на «*християнський хрест на прапорах полкових*», і послухати команди слов'янською мовою. Там, де мешкали козаки, турки не наважувалися пригнічувати християн, бо Садик суворо карав кожний злочин (він сам побив турка, який вішав болгар), а за більш серйозні провини він повідомляв безпосередньо до Стамбулу³¹. Після ліквідації першого і другого болгарських легіонів в Сербії ці полки були єдиною військовою школою для болгар, а Стойчев вважав їх третім болгарським легіоном. Як людина з військовою освітою, Стойчев дуже високо оцінив військову підготовку колишніх козаків Садик-паші.

Стойчев також підкреслює культурну роль, яку козаки зіграли у житті Болгарії. «*Європейський*» спосіб життя польських офіцерів та їхніх родин справив враження на жителів болгарських міст і пробудив бажання їх наслідувати. Громадяни стали відвідувати, влаштовувати обіди, говорити «*в салоні*». У казино «*у Слівені*» у Польщі інтелігенція міста збиралася читати газети і сперечатися. Козаки мали власний полковий оркестр (асистент диригента був болгарин) і церковний хор співав по неділях у місцевих церквах «*на велику радість болгар*». Козаки навчалися з хором і оркестром у різних шкільних та церковних урочистостях, грали болгарські народні пісні, які були заборонені до виконання місцевими оркестрами і навіть революційними піснями. Стойчеву вдалося встановити також, що Слівен і його околиці зобов'язані Садик-паші більш спокійним перебігом репресій Мідхат-паші 1867–1868 рр.³²

Цікавим є питання про ставлення болгар-козаків до четницького руху. Прості болгар-козаки, керовані «*сильним народним інстинктом*», втікали з козацьких лав і приєднувались до чет. Так, трубачі в загоні Ботева були саме з таких козаків-перебіжчиків. Більше того, через велику кількість болгар серед козаків, часто попереджали четників про наступ і ті вчасно відступали. Польські офіцери дивились на такі дії крізь пальці. У цьому замаскованому сприянні четникам з боку козаків можна бачити джерело для появи легенд про зустріч між Чайковським і Христо Ботевим, службу Ботева в лавах козаків, про неіснуючу угоду між Чайковським і Левським³³.

Треба додати, що сам принцип, на якому базувалося Османське козацтво — принцип рівності між християнами і мусульманами — позитивно вплинув на християнські народні маси, яким століттями твердили про їх рабську долю. Болгари вели активну пропаганду серед населення на користь «*своїх полків*».

Серед висновків своєї монографії про військовий корпус Чайковського Іван Стойчев пише, що козаки з усіма їх недоліками були більш

корисними, ніж шкідливими для болгарського національного руху. Як тільки ситуація в Османській імперії перестала бути сприятливою для такого підрозділу на початку 1870-х, Чайковський пішов у відставку і повернувся до України. А подальша доля османських козаків мало відмінна від інших кавалерійських частин османської армії.

«Українсько-бессарабський проект»

Одним з ключових питань в дослідженні політичної концепції Михайла Чайковського щодо подальшого розвитку Південно-Східної Європи є проблема достовірності двох документів, підписаних членами Комітету України та Бессарабії, датованих 16 вересня 1853 р. Вперше опублікував ці два меморандуми Євген Рудницький. За його інформацією папери були власноручними Адама Чайковського (сина Михайла) російськомовними копіями із французьких перекладів, які свого часу здійснила Людвіка Снядецька для Адама Чарторийського. Євген Рудницький робить припущення, що оригінали були україномовними, проте його аргументи слабкі. Адже українізм, названий істориком, є привнесеними в текст перекладачем Адамом Чайковським (і насправді можуть бути полонізмами). Та й як українізм збереглись би при подвійному перекладі на французьку, а потім російську мову?

Комітет України та Бессарабії привернув увагу українських істориків в еміграції — *«Альманах українського національного союзу»* за 1971 рік подає біографічний матеріал д-ра Миколи Рибак *«Михайло Чайковський — Мегмет Садик Паша»*. На думку Миколи Рибак саме згадані папери дозволили султану Абдул-Меджиду видати фірман з призначенням Чайковського *«начальним вождем усіх підданих Туреччині козаків»*. Також важливо, що на думку М. Рибак саме схвалення Чайковським документів Комітету призвело до *«великого обурення в польському екзильному таборі»*³⁴.

Іван Лисяк-Рудницький, звернувшись до аналізу *«Козацького проекту»* Михайла Чайковського не зміг оминати питання достовірності документів Комітету. Історик *«захопився»*, проте й *«здивувався»* фактові існування таємної сепаратистської організації в середині XIX століття, коли *«назагал український рух у XIX ст. був не сепаратистським, а автономістським, тобто спрямованим на культурне самовираження або федералізацію Російської імперії»*. Вважаючи цілком можливим, що *«меморандум сфабрикував сам Чайковський тому, що висловлені в ньому ідеї підозріло схожі на його власні»*, І. Лисяк-Рудницький жалкує неможливості відшукати оригінали паперів. Походження опублікованих Євгеном Рудницьким документів історик оцінив так: *«оскільки вони надійшли від сина Чайковського, не виключено, що їх підробив сам Чайковський»*. Окремо І. Лисяк-Рудницький піддає критиці перелік підписів

під документами. І хоч за участі Омеляна Пріцака вдалося нібито визначити одну персону — генерал-майора Дабіжу — українофіла-мазепинця, проте в цілому згаданих підписантів не вдалося ідентифікувати. *«Цей призабутий епізод є цікавим і важливим, і має більшу вартість, аніж до цього назагал уважалось»*³⁵, — підсумував своє дослідження Іван Лисяк-Рудницький.

Інформація про Комітет України та Бессарабії потрапила на сторінки спогадів Михайла Чайковського. Ці мемуари дійшли до нас у декількох варіантах. Першим можна вважати оригінальні начерки польською мовою, написані у 1870–1886 р. в Стамбулі, Києві та на Чернігівщині, які надійшли до рук сина Садик-паші, генерала російської армії Адама Чайковського, який в свою чергу передав мемуари до редакції «Київської Старовини» для публікації. У 1891 році частково вони були опубліковані, доведені до 1840-х років, але в подальшому їх опублікування призупинилось³⁶. Друге видання, яке ґрунтувалось на мемуарах Садик-паші — це стаття його дочки Кароліни Суходольської³⁷ про участь болгар в козацьких підрозділах її батька. Відомо, що цей варіант мемуарів був написаний французькою мовою і напевно представляв собою начерки мемуарів, написані перед від'їздом Чайковського до України у 1872 р. Сліди цього тексту губляться — архів К. Суходольської до сьогодні не знайдений. Вона померла у 1902 році в Триєсті (тоді Австрійська імперія). Знов виринає перший варіант мемуарів у 1895 році в Москві, де редакція «Российской Старины» за посередництва Адама Чайковського (старшого сина Михайла) береться за їхню публікацію³⁸. Найбільш повна до сьогодні версія мемуарів Садик-паші друкувалась майже десятиріччя в цьому часописі. Саме в цьому виданні вперше згадано про Комітет України та Бессарабії — про те, що саме дві відозви Комітету скомпromетувала ідею М. Чайковського в очах англійських союзників (лорда Пальмерстона)³⁹.

Відштовхуючись від часткового видання мемуарів в «Киевской Старине», у Львові у 1898 році публікується його переклад на польську мову⁴⁰, проте цей текст не йде далі 1840-х років. Ще одна публікація мемуарів була здійснена у 1962 р. у Варшаві польською мовою⁴¹. Це видання ґрунтувалось на тому самому тексті, який свого часу надавав Адам Чайковський, проте за коментарем видавців, було більш повним та стосувалося тільки часу Східної війни. Звірка текстів підтверджує, що редакція «Російської Старовини» скоротила деякі фрагменти тексту, особливо що стосується стосунків між польським, англійським та турецьким офіцерським корпусами⁴². Скороченню було піддано і повідомлення про Комітет — він на думку редакції російського часопису не повинен був привертати великої уваги.

Отже, найбільш повно від імені Михайла Чайковського про Комітет можемо дізнатись у виданих у 1962 році мемуарах про події Кримської війни⁴³. Згідно ним, Чайковський визнає, що папери Комітету стали одним з аргументів у внутрішньо-польській боротьбі навколо українського питання. Опонент Чайковського Владислав Замоїський демонстрував копії меморандумів, надісланих Адамові Чарторийському, в колі польських емігрантів задля доведення сепаратистської діяльності Садик-паші, якого *«оголошено за нового Богдана Хмельницького»*.

В опублікованих у 1962 р. спогадах роз'яснюється питання походження документів — начебто їх передали впливовому турецькому політику Решід-паші (прихильник танзімату, 6 разів — великий візир імперії) два купці-козаки з Кишинева. Оригінали були друкованими російською мовою. Далі Михайло Чайковський в спогадах в цілому передавав зміст поданих вище документів.

Аналізуючи усі відомі на даний момент варіанти текстів документів Комітету, а також супровідні документи щодо подій жовтня–листопада 1853 року, коли ці папери вперше потрапили до уваги турецьких посадовців та самого Михайла Чайковського, можна зробити два припущення. Найбільш вірогідно те, що текст є фальсифікатом. Адже він жодного разу не згаданий в відомих незалежних від Чайковського джерелах. Про фальсифікацію говорить також невластивий наддніпрянським українським текстам того часу стиль, плутана термінологія, наївний пафос відозв. Питання в тому, хто і навіщо створив ці документи.

Перша версія — оскільки Решід-паша передав папери Чайковському, а той вже поширив їхні переклади серед польського середовища, а французький переклад передав султану, то можливо папери відображають бачення турецьких політиків майбутнього Південно-Східної Європи. Протекторат Україна та Бессарабія на правах Валахії та Молдови повинен був стати буфером між Османською та Російською імперіями. Про вірогідність цього факту говорять деякі терміни — *двухбунчужний*, Росія названа *«Північчю»* (хоч це також характерно і для французької політико-географічної класифікації, яка була близька Михайлу Чайковському) тощо. Відновлюваний український гетьманат таким чином розглядався як продовження глибоких традицій козацько-турецьких відносин.

Друга версія — вже висловлювана Іваном Лисяком-Рудницьким — найбільш правдоподібна. Автором паперів міг бути сам Михайло Чайковський, адже обидва документи дуже точно передають відомі з інших джерел ключові моменти його політичної концепції. Вкладаючи в уста представників України (мається на увазі Правобережжя, адже з контексту виходить, що окремо розглядається Мала Росія — тобто Лівобережжя) та Бессарабії прохання прийняти ці території під владу султана, обрати

гетьмана, надати військову допомогу тощо — Михайло Чайковський обґрунтовував свої подальші плановані військові операції та політичні дії. Підтверджує факт авторства Чайковського ще й докладний опис прапора планованого козацького війська, який мала би надати Порти. Він як дві краплі води схожий на той прапор, який в листопаді урочисто був піднятий над козацькими сотнями і проголошений «давнім *штандартом* гетьмана Петра Дорошенка» (як могли делегати у вересні змалювати цей прапор, знайдений за словами Чайковського в сховищах вселенського патріархату в листопаді?).

Отже, два «Українсько-Бессарабських» меморандуми є результатом творчості Михайла Чайковського, і можливо були створені за підказки чи за участі Решід-паші. Вони обґрунтовували участь османських козаків у військових операціях за звільнення України та утворення окремого автономного в складі Оттоманської Порти козацького Гетьманату України та Бессарабії. В такому світлі перед нами унікальна пам'ятка політичної думки середини XIX століття, яка поставила питання щодо суб'єктності України (Правобережної) та її автономного статусу. Документи не суперечать (і відображають в цілому) візіям турецьких політиків середини XIX століття майбутнього причорноморського регіону, і водночас розколювали польський еміграційний табір.

«Проект болгарської православної автокефалії»

Як відзначено вище, завданням *Hotel Lambert* і самого Чайковського в 1840-х роках щодо південних слов'ян було відрізати від російських впливів, а отже в тому числі посилити зв'язок цих народів з Османською імперією.

Чайковський, як головний агент Чарторийського, розвиває широку діяльність, яка в ряді результатів виявилась корисною для південних слов'ян. Перш за все він виступив посередником між Портою і місцевим християнським населенням і неодноразово захищав його інтереси. З матеріалів, опублікованих Вандою Смоховською-Петровою ще у 1973 році, видно, що «агенти Чайковського контролювали дії турецьких властей на місцях; доповіді і звіти агентів направлялися безпосередньо до Порти, яка часто переглядала рішення своїх представників»⁴⁴.

Чайковський, у період 1844–1846 рр. розкрив концепцію Чарторийського перед болгарськими церковниками — вона полягала у звільненні болгарської церкви від фанаріотського гніту, національному самовизначенні болгарського народу. Чайковський наполегливо працював для реалізації цього проекту. Ідея унії болгарської церкви з Римом виявилась на тому етапі вигідним тактичним кроком у боротьбі проти гніту. Після прийняття ісламу 1850 року Чайковський не перестав підтримувати болгарську церковну боротьбу, так як і нові агенти Чарторийського. Але

ситуація стає суперечливою, адже Чайковський (Садик) підтримав болгарські прагнення створити незалежну болгарську церкву, керуючись особистими міркуваннями, тоді як агенти *Hotel Lambert* працювали з чисто ідеологічних мотивів на користь унії з католицькою церквою. Про зміну ставлення Чайковського, який став турецьким пашею, свідчить новий головний агент *Hotel Lambert* у Стамбулі Владислав Йордан. У своєму звіті в січні 1862 р. він висловив обурення, що Садик-паша втрутився в уніатський рух і підтримав прагнення болгар до незалежної церкви. Чайковський, використовуючи тісні зв'язки з Кибризли-пашею (тоді — великий візир), передав уряду Порти петицію пловдивських громадян з проханням про створення незалежної болгарської церкви. Він і після цього підтримував зв'язки з автокефалістами через Ранова і Стояна Чомакова. Коли в 1870 році султан видав указ про незалежну болгарську церкву, козацькі загони Чайковського парадним маршем з музикою вітали читання султанського фірману, адже Садик не без підстав вважав, що його діяльність у справі проголошення болгарської церкви увінчалася успіхом⁴⁵.

Як пояснити цю несподівану зміну ставлення Садика до болгарського церковного питання? У наступний період свого життя, коли Чайковський просить російського царя про помилування і повертається в Україну, він пояснює своє покровительське ставлення до болгарської боротьби за незалежну церкву аргументами ідеологічного характеру і нападає на поляків за їх спроби окатоличити болгар не менш гостро, ніж Г. Раковський. Чайковський стверджував у своїх спогадах, що завжди працював для незалежної болгарської церкви і проти унії з Римом, тому що був переконаний, що православ'я є єдиною правильною релігією слов'ян. Патетичною фразою він свідчив, що незмінно виступав проти поширення католицизму серед південних слов'ян, які не потребують іншої релігії, тому що володіють «своєю православною слов'янською церквою, створеною Кирилом і Мефодієм». Але насправді, як відомо з документів, Чайковський навіть у 1861 році не заперечував руху болгар в напрямку унії з католицизмом. Пізніше, побачивши, що на чолі уніатського руху, розпочатого після Кримської війни Драганом Цанковим і македонськими болгарам, встали нові агенти *Hotel Lambert* на чолі з Владиславом Йорданом, Садик-паша змінив своє ставлення до уніатів. Від 1866 року він став послідовним прибічником утворення саме православної болгарської автокефалії. В 1866 році Чайковський пише з Слівена своєму товаришеві Бистроновському: «Що стосується болгар, я повторюю, що їм слід надати національну церкву». Беручи до уваги його особисті погляди, проголошені в його літературних творах, Садик-паша виступав на користь болгарської церковної боротьби. Саме в містах, де дислоку-

вались козаки (Слівен, Котел, Ямбол, Габрово, Шумен), церковна боротьба набула більш сміливих і більш рішучих форм. В очах місцевих турків болгарський церковний та шкільницький рухи набули більшого авторитету і ваги, оскільки Садик-паша як високого рангу військовий діяч публічно оголошував їм підтримку⁴⁶. Безумовно, на болгарських вчителів та й на учнів така публічна позиція Чайковського впливала заохочувально.

Підсумки

В ставленні до болгарського національного питання з боку Михайла Чайковського слід виділити три періоди. Перший — час, коли Чайковський очолював Східну місію *Hotel Lambert* в Стамбулі. Концепція південно-слов'янської федерації, створена Адамом Чарторийським передбачала лібералізацію політики Османської імперії щодо християнського населення, сприяння уніатському руху серед православних. Другий — час напередодні та одразу після Кримської війни, коли Чайковський став османським військовим та очолив козацький корпус. В цей час його проекти стають вільними від впливів Чарторийського. З'являється ідея щодо утворення Українсько-Бессарабського князівства на чолі з гетьманом. Третій — 1860-ті роки, коли Садик-паша сприяв проголошенню Болгарської автокефальної церкви, вступив у відкритий конфлікт із колишніми колегами з *Hotel Lambert* і водночас почав обґрунтування концепції панславізму.

Отже, проектна діяльність Михайла Чайковського заслуговує нашої уваги, тому що вона відіграла певну позитивну роль у болгарському відродженні, іноді всупереч намірам Садик-паші. Вперше болгари отримали покровителя у верхніх колах управління Османською імперією, що відзначилось передусім в успішному проголошенні автокефалії болгарської церкви у 1870 році. Османське козацтво, очолюване Чайковським, позитивно вплинуло на процеси національного відродження у 1860-х роках. Козацтво заклало підвалини європейського культурного впливу на населення болгарських міст. Козаки пом'якшили репресивні дії османської адміністрації щодо повстанського руху у 1860-х роках. Літературні твори Чайковського познайомили європейського читача з болгарським народом і обґрунтували в умовах «*Весни народів*» прагнення цього народу до незалежності.

¹ Цит. за: Смоховска-Петрова, В. *Михал Чайковски — Садик-паша и Българско възраждане*, София, 1973, с. 7.

² Milkowski, Z. (Jez T.). *Od kolebki przez zycie*, Krakow, 1936, T. I, s. 371.

³ Смоховска-Петрова, В. *Михал Чайковски...*, с. 6.

⁴ Пенев, Б. *История на новата българска литература*, т. IV, Ч. II, София, 1936, с. 753–756.

⁵ Шишманов, И. Студии из областта на българското възраждане // *Сборникъ на Българска Академия на Науките*, Т. 4, 1916, с. 1–220.

⁶ Арнаудов, М. *Неофит Хилендарски Бозвели (1785–1848)*, София, 1930, с. 392.

⁷ Стойчев, И. *Казак–алаят на Чайковски*, София, 1943, 282 с.

⁸ Смоховска-Петрова, В. *Неофит Бозвели и българският църковен въпрос*. София, 1964, 211 с.; Ї ж. *Михал Чайковски — Садык паша и Българско възраждане*, София, 1973, 214 с.

⁹ Записки Михаила Чайковского (Садык Паши) // *Киевская старина*, 1891, 1892; Чайковский, М. Записки // *Русская старина*, 1895–1898, 1900, 1904; Czajkowski, M. *Pamiętniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego* / tłumaczył na polskie A.P., Lwow, 1898, 286 s.; Рудницький, Є. До історії польського козакофільства // *За сто літ*, Кн. 1, С. 62–66; Слабченко, Т. Коли повернув на Україну Садик-Паша? // *Записки Історико-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, кн. XXV, Київ, 1929; Czajkowski, M. *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa, 1962, 314 s.

¹⁰ Chudzikowska, J. *Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim*, 1971, 570 s.; Смоховска-Петрова, В. *Михал Чайковски — Садык-паша и Българско възраждане*, София, 1973, 214 с.; Сень, Д., Пригарин, А. Панславизм Михала Чайковского и история казачества в Османской империи // *Поляки в истории России: история и современность*, Краснодар, 2007, с. 147–160; Пригарин, О. «Козацтво в Туреччині» М. Чайковського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XIII, 2001, с. 26.

¹¹ Gumus, Musa. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi // *Turkish studies*, V. 5/3, 2010, p. 1362–1375; Badem, Candan. *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leiden–Boston, 2010, 432 s.

¹² Rawita-Gawronski, Fr. *Michal Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny*, Petersburg, 1901, 102 s.; Wierzbicki, P. Dziennik generała Feliksa Breanskiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich // *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*, 2000, Т. 5, s. 17–94; Кулецька, А. Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (Мехмет Садик-паша) і проблеми «козаччини» в XIX ст. // *Причорноморський регіон у контексті світової політики: історія та сьогодення*, Одеса, 2008, с. 117–125.

¹³ Борисєнок Ю. Атаман Садык-паша // *Родина*, 5–6, 1998, с. 94–97.

¹⁴ Лисяк-Рудницький Іван. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // *Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе*, К., 1994, Т. 1, с. 251–263; Полтора́к В. Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області // *Чорноморська минувшина*, 5, Одеса, 2010, с. 143–151.

¹⁵ Полтора́к, В. *Козацтво в націєтворенні у Південно-Східній Європі другої половини XIX століття*, Одеса, 2018, с. 9–23.

¹⁶ Chudzikowska, J. *Dziwne życie Sadyka Paszy...* s. 156.

¹⁷ Цит. за: Полтора́к, В. *Козацтво в націєтворенні ...* с. 12.

¹⁸ Там саме.

¹⁹ Стойчев, И. *Казак–алаят на Чайковски*, с. 12.

²⁰ Chudzikowska, J. *Dziwne życie Sadyka Paszy...* s. 245.

²¹ Segel, Harold B. Mieckiewicz and the Jewish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michal Czajkowski) // *The Polish review*, Vol. 10, № 3, 1965, p. 78–81.

²² Rawita-Gawronski, Fr. *Michal Czaykowski (Sadyk-pasza)...* s. 98.

- ²³ Łątka Jerzy S. *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Kraków, 2005, s. 19–20.
- ²⁴ Badem, Candan. *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, p. 50.
- ²⁵ Там саме, р. 51.
- ²⁶ Там саме, р. 185.
- ²⁷ Там саме, р. 243.
- ²⁸ Заметки и воспоминания Михаила Чайковского (Садък-паши) // *Русская старина*, Т. 35, декабрь 1904, с. 573.
- ²⁹ Badem, Candan. *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leidem–Boston, 2010, p. 341–342.
- ³⁰ [Czajkowski Michał] *Kozaczyzna w Turcyi*, Paryż, 1857, s. 355–364.
- ³¹ Смоховска-Петрова, В. *Михал Чайковски...*, с. 199–200.
- ³² Там саме, с. 202.
- ³³ Стойчев, И. *Казак-алаят на Чайковски*, София, 1944, с. 97–123.
- ³⁴ Рибак, М. Михайло Чайковский — Мегмет Садик Паша // В: *Альманах українського національного союзу*, Нью-Йорк, 1971, с. 90–91.
- ³⁵ Лисяк-Рудницький, І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // В: Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*, Київ, 1994, Т. 1, с. 251–263.
- ³⁶ Записки Михаила Чайковского (Садък Паши) // *Киевская старина*, 1891, 1892.
- ³⁷ Суходолска К. Българите в неизданите мемуари на Чайка Чайковски (Садък-паша) // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. X. София, 1894, с. 429–468.
- ³⁸ Чайковский, М. Записки // *Русская старина*, 1895–1898, 1900, 1904.
- ³⁹ Чайковский, М. Записки // *Русская старина*, Т. 96, № 12, 1898. с. 682.
- ⁴⁰ Czajkowski, M. *Pamiętniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego*, Lwow, 1898, 286 s.
- ⁴¹ Czajkowski M. *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa, 1962, 314 s.
- ⁴² Segel, Harold B. Mieckiewicz and the Jewish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michał Czajkowski). // *The Polish review*, Vol. 10, № 3, 1965, p. 78.
- ⁴³ Czajkowski, M. *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, s. 24–25.
- ⁴⁴ Смоховска-Петрова, В. *Михаил Чайковски...*, с. 188.
- ⁴⁵ Там саме, с. 189.
- ⁴⁶ Хаджиниколова, Е. Михаил Чайка-Чайковски (Мехмед Садък паша) и българите в Тулчански санджак (50–70-те години на Х/Хв.) // *Чорноморська минувшина*, 3, 2010, с. 60–76.

Volodymyr M. Poltorak

PhD, Associate Professor
poltorak@onu.edu.ua

I. Mechnikov Odesa National University
(Odesa, Ukraine),

INFLUENCE OF MYHAYLO CZAJKOWSKI PROJECTS TO THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL

Abstract: There should be three periods in the attitude of Myhaylo Czajkowski to the Bulgarian national movement. The first is the time when Czajkowski led the Oriental mission of Hotel Lambert in Istanbul. The Concept of the South Slavic

Federation, created by Adam Czartoryski, included the liberalization of the policy of the Ottoman Empire in relation to the Christian population, and the promotion of the Uniate movement among the Orthodox. The second period — the time before and immediately after the Crimean War, when Czajkowski became an Ottoman general (Sadyk) and headed the Cossack corps. At this time, his projects become free from the influences of Czartoryski. An idea emerges about the formation of the Ukrainian–Bessarabian Principality, headed by the Hetman. The third period — the 1860s, when Sadyk Pasha contributed to the proclamation of the Bulgarian Autocephalous Church, entered into an open conflict with former colleagues from Hotel Lambert and at the same time began to substantiate the concept of Pan-Slavism.

Consequently, the project activity of Mykhaylo Czajkowski deserves our attention, because he played a certain positive role in the Bulgarian revival, sometimes contrary to the intentions of Sadyk Pasha. For the first time, the Bulgarians received patronage in the upper circles of the Ottoman Empire, which was marked primarily by the successful proclamation of the autocephaly of the Bulgarian church in 1870. The Ottoman Cossacks, headed by Czajkowski, positively influenced the processes of national revival in the 1860s. Cossacks laid the foundations of European cultural influence on the population of Bulgarian cities. The Cossacks softened the repressive actions of the Ottoman administration against the insurgent movement in the 1860s. Czajkowski's literary works in the "Spring of Peoples" introduced the Bulgarian people to the European reader and justified the image of Bulgarian movement for the Independence.

Key words: Ottoman Empire, Bulgaria, Ukraine, Ottoman Cossacks, Nation-building, Bulgarian autocephaly, Project activity.

Н и к о л а К а р а и в а н о в
(Департамент за информация и усъвършенстване на учителите
при Софийски университет «Св. Климент Охридски»)

РУСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА ПРОТИВ БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ ОТ ВСЕЛЕНСКАТА ПАТРИАРШИЯ (1856–1872)

В края на XIV век българският народ е завладян от османските турци и е подложен от мюсюлманските поробители на асимилация и жестока верска дискриминация заради православната вяра. При превземането на столицата на българското царство — Велико Търново (1393 г.) и свалянето на последния български патриарх — Св. Патриарх Евтимий, от началото на турското иго, всички български църкви и манастири са под властта на Вселенската гръцка патриаршия. Независимо, че висшият клир е представяван преди всичко от гърци, православната вяра на българите е опора срещу мюсюлманската асимилация и църквата е единствената традиционна народна организация, която осигурява българския духовен живот.

Със зараждането на българската национална идея, в края на XVIII и началните две десетилетия на XIX век и формирането на национално-освободителна програма, отхвърлянето на зависимостта от Вселенската патриаршия се превръща в един от основните въпроси на българската национална революция. Българското църковно-национално движение за духовна независимост преминава през три етапа:

Първият етап. За начало на борбата за българска църковна независимост се определя 1824 г., когато гражданите на гр. Враца излизат с искане пред Вселенската патриаршия да бъде сменен гръцкия владика Методий с българин. Лидер на тази борба е Димитраки Хаджитошев, който е убит от наемни убийци. През 20-те и 30-те години на XIX век борбата за българска църковна независимост се изразява в локални конфликти с патриаршеските митрополити в градовете Скопие, Самоков и други селища, като протестите са насочени против корумпираното гръцко духовенство и се настоява за митрополити етнически българи.

Вторият етап е рез 40-те години на XIX век — 1856 г. Движението за църковна независимост обхваща всички по-големи селища на Централна, Северозападна България, Северна Тракия и частично Македония. Като ръководен център на борбата се очертава българската колония в турската

столица Цариград начело с Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Александър Екзарх, Никола Сапунов и др. Българите в османската столица провеждат акции да издействат ферман (указ) за построяване на българска църква «Св. Стефан» в Цариград (1849). През 1851 г. към тази църква се организира Българска община в Цариград, която поема функциите на представителност на всички българи пред турската власт. Искането гръцките владици да се заменят с български, издигнати при първите локални конфликти се превръща във всенародно желание и заляга в програмните изложения, представени на османското правителство.

Третият етап обхваща периода от 1856 до 1872 г. и е обект на тази статия. През тези години църковно-националната борба се разраства, обхваща всички области на българското землище и емигрантските центрове и се превръща във всенародно движение. За това допринася законовите промени в Османската империя, социалното, духовното и политическото съзряване на българския народ. В отговор на обявените в Хатихумаюна от 1856 г. реформи, Българската цариградска община официално от името на целия народ поставя искане за административно отделяне от Вселенската гръцка патриаршия. Сградата на патриаршията се намира в цариградския квартал Фенер и от там българите започват да наричат духовниците на Вселенската патриаршия с презрителното име «фанариоти».

Българските представители предлагат своите искания на Патриаршески събор (1858–1860), но те са отхвърлени от гръцкото духовенство. Следва Великденската акция от 3 април 1860 г., когато на тържественото Великденско богослужение Иларион Макариополски демонстративно не споменава името на Вселенския патриарх и това е началния акт за отхвърляне зависимостта от Патриаршията и българската църковна йерархия е обявена за самостоятелна.

Следващите важни събития в българската борба за църковна независимост е издаването на ферман (указ) на турския султан на 28 февруари 1870 г., проведеният плебесцит (допитване, референдум) за спорните епархии през 1872 г. и окончателно определяне на границите на Българската екзархия като независима от Вселенската патриаршия. Това е накратко историята на борбата на българския народ за църковна независимост, започнала в гр. Враца през 1824 г. и завършила с победа през 1872 г. Някои от събитията на българската църковно-национална борба не са споменати в краткия преглед, но ще бъдат разгледаме по-долу във връзка с отношението към българското движение на руското духовенство и дипломация.

Руския Синод и царската власт против българското движение за църковна самостоятелност. Ще обърна внимание на един исторически

преглед на политиката която руската държава и църква води към православните народи на Балканския полуостров. Организираният със съдействието на папата и Венеция през 1472 г. брак, на московския княз Иван III с живеещата в Рим племенница на последният византийски император София Палеолог, има за цел да създаде юридическо основание за претенциите на Москва за духовното наследство на Византия. Възниква и все по-широко се разпространява митът за Москва като *«третият Рим»*, пазителка и защитничка на православието, заместница на Константинопол в ролята на ръководен център на целия православен свят. Митологията за Москва като *«трети Рим»* става особено актуална през XVIII век, когато източните проблеми излизат на преден план във външната политика на Русия. В този период особено се подчертава нейното право да бъде призната като единствен покровител за поробените православни народи в Османската империя. В този смисъл по настояване на Русия е включена специална клауза за покровителстване на православните християни в Османската империя в Кичук-Кайнарджийският мирен договор от 1774 г., с който завършва Руско-турската война от 1768–1774 г.¹

Руското религиозно месианство сред поробените балкански народи (включително и българския) е не само политическа демагогия, а отговаря на идеологическата същност на руската държава като защитник на православието. Същевременно обаче и преди всичко, се явява основание и прикритие на руските експанзионистични цели на Изток².

Руската политика се придържа стриктно към теорията за «православното начало» в отношенията си с православните балкански народи. Ръководейки се от идеята за вселенското православие тя всячески поддържа и брани авторитета на първостепенния ръководен център в Османската империя — Вселенската гръцка патриаршия, олицетворяваща единството на поробеното православно население и традиционно свързаната Патриаршия с руската държава и църква. В запазването на това единство Русия вижда стълб за спасяване на своето влияние в Турция от проникване на западни религиозни пропаганди и политически либерални идеи. Затова всеки опит за нарушаване монолитността и силата на Вселенската патриаршия, чрез обособяването на нови църковни центрове и независими територии в Османската империя е посрещнат крайно враждебно, и руската дипломация действа агресивно и брутално против такива начинания.

През вековете на турското иго руската църква и държава оказва помощ на българските църкви и манастири, която се изразява в доставяне на богослужебни книги, църковна утвар, одежди и други. Тук е необходимо да отбележим едно важно обстоятелство — *«руската»* църковна помощ

идва основно от църкви и манастири на украинското етническо землище, т.е. по същество и всъщност това е украинска помощ. Така например през ноември-декември 2018 г. в Националната библиотека «Св. св. Кирил и Методий» — гр. София беше открита изложба на богослужебни книги, отпечатани през XVI–XIX век в Киево-Печьорската лавра и масово разпространявани в църквите и манастирите на поробените български земи. Това е свидетелство за огромната помощ на този украински духовен издателски център за българската православна общност. Украинската духовна помощ не е само от Киевско-Печьорската лавра и тук е дълг на украинските църковни историци, заедно с българските си колеги, да отделят украинската от руската помощ за българските християни. През тези векове българските духовници и миряни не са могли да разберат разликата между руския и украинския етнос, защото всичко, идващо от Руската империя за българските църкви и манастири е било «руско».

Още в първите прояви на борбата на българския народ против гръцките митрополити руската дипломация категорично застава на страната на Вселенската гръцка патриаршия, като всячески я подпомага в нейната борба против справедливите искания на българите. Първият открит враждебен акт на руската дипломация против българското църковно движение е заточението на водачите Неофит Бозвели и Иларион Макариополски през 1845 г. в гръцките манастири на Света гора. Това заточение е осъществено без съгласието на турското правителство, но с решението на Вселенския патриарх и одобрението на руския посланик Титов. Така Вселенската патриаршия и Русия правят опит да обезглавят българското църковно движение. Неофит Бозвели почива в заточение през 1848 г., а Иларион Макариополски се връща в Цариград през 1850 г.³

Нов етап в българската църковно-национална борба настъпва след приключване на Кримската война през 1856 г., следствие промените на политическата обстановка в Османската империя. Още по време на войната на Виенската посредническа конференция (1854–1855 г.) Великобритания, Франция и Австро-Унгария се споразумяват по четири основни точки, на които ще се основава бъдещия мирен договор с Русия. Четвъртата точка е наречена «гаранция» и предвижда Русия да се откаже от претенциите си на официален покровител на православните в Османската империя и техните религиозни привилегии да бъдат пазени от султанското правителство при общото съдействие на западните държави⁴. В прелиминарния протокол от 1 февруари 1856 г. се казва, че между Австро-Унгария, Франция и Великобритания стават разисквания относно осигуряването на религиозните и политическите права на християнските поданици на Османската империя⁵.

На 18 февруари 1856 г. Високата порта (османското правителство) обявява реформаторския акт — Хатихумаюн. Султан Абдул Меджит I

чете документа в следобедно време, 15:00 часа, пред хилядно множество. Първата част на Хатихумаюна се отнася до немюсюлманските малцинства, като им дава равни права с мюсюлманите. Чрез реформите в Хатихумаюна западните съюзници на Турция преследват две основни цели. Първо: да се модернизира и закрепи Османската империя, за да се удължи съществуването ѝ в нейните граници. Второ: да се нанесе удар на Русия, претендираща на изключителното право на покровителство над християнското население (включително и българите) като се покаже, че това право принадлежи само и единствено на султана при моралната и дипломатическа гаранция на Великите сили.

Наред с редицата реформи в гражданското управление на Османската империя, Хатихумаюнът предвижда преразглеждане на «духовните привилегии и имунитети» на немюсюлманските общини с цел тяхното реформиране, наложено от *«прогреса на времето»*. Според този Хатихумаюн трябва да се уточнят начините на избор и назначаване на духовни водачи; да се заменят досегашните им приходи със заплати, *«съответно важността на ранга или сана»*; управлението на немюсюлманските общини да бъде поверено на органи, избираеми между членовете на клира и миряните; безпрепятствено да се поправят старите храмове, училища, болници и да се строят нови; да се осигури на всяко вероизповедание пълна свобода за упражняване на неговия култ и прочие⁶.

Тези пунктове от постановленията на Хатихумаюна предизвикват остра реакция в средите на гръцката Вселенска патриаршия. Първо, защото този закон се разбира от фанариотите като директна намеса на светската османска власт във вътрешните работи на православната църква. Второ, защото напълно се елиминира възможността за руска дипломатическа и църковна намеса при решаване религиозните проблеми на негръцките православни християни и най-вече дава законови основания на българите да настояват за църковна независимост, която вече може да се получи от султана, (както се случва след 14 години) а не от Вселенския патриарх.

През 1857 г. в турската столица Цариград има 40 постоянни български представители (депутати) от градове на цялото българско землище, които започват да пишат декларации до османското правителство, упорито настоявайки за независима българска църква. От многото документи, случки, оплаквания, нарастващи протести добре се разбира, че борбата за независима българска църква има собствена нарастваща сила. Османските управници разбират това, а Вселенският патриарх и руските дипломати го отричат. В това неразбирателство, в това отричане на правата на българите започва да се възпитава тяхната омраза към Русия. Добрият познавач на църковно-националното движение проф. Петър

Ников пише: *«Тази позиция (антибългарската на руските църковни среди и дипломацията — б.а.) създава голямо недоволство и разочарование между българите и ги убеждава, че Русия е враг на българските национални аспирации»*⁷.

Опити на някои видни българи-русофили да повлияят на руската политика. За коригиране на руската позиция по отношение борбата на българския народ за църковно-национална независимост от Вселенската гръцка патриаршия напразни усилия полага Найдено Геров (1823–1900) от януари 1857 г. руски дипломатически служител, вицеконсул в гр. Пловдив. През март–април на 1857 г., използвайки двумесечния си престой в Цариград, Геров се опитва да обясни на руското посолство справедливостта на българските искания и необходимостта те да бъдат подкрепени от руската духовна и царска власт. В същата насока Геров действа и в гр. Одеса, където пристига в края на април 1857 г., за да *«...обясни как вървят църковните ни работи»* на одеските българи и пред влиятелни свои руски приятели⁸.

В няколко изложения до княз Виктор Василчиков, Найдено Геров разкрива същността на българското църковно движение, което според него се заключава в стремежа на българите да бъдат признати като отделна нация в Османската империя, да имат възможност да защитават своите права пряко пред турската власт, а не чрез посредничеството на Вселенския гръцки патриарх. Същевременно Геров набляга на истината, че борбата на българите не е подтикната от външни сили, нито от агентите на държавите от Западна Европа, нито от турското правителство, както погрешно са информирани или си внушават руските политици, църковни дейци и дипломати, заблудени съзнателно от духовниците на Вселенската гръцка патриаршия. Найдено Геров се осмелява да отбележи, че със своята позиция Русия се zlepоставя пред българския народ и губи доверието му, което Русия винаги е имала сред българите и тъкмо това чакат нейните противници от държавите, които имат интереси на Балканите⁹.

В тези свои усилия Найдено Геров има подкрепата и на българите в гр. Одеса, организирани в Одеското българско настоятелство. То е основано през 1854 г. като организационен център на българската колония в Русия и пряко изпълнява директивите на руската власт. Водещи фигури в Настоятелството са Николай Христофорович Палаузов, Стефан Тошкович, Николай Тошков, Стефан Мутев, а също на учителя в Болград Сава Радулов. Тези видни българи от своя страна също използват личните си познания с руски представители на властта, за да пледират за българската национална кауза, за да търсят пълно сближаване на руската политика с българските интереси.

По отношение на борбата на българския народ за църковна независимост Одеското българско настоятелство заема патриотична позиция, като прави усилия да разяснява и популяризира българския църковен въпрос сред руските духовници и дипломати, пледира за руско застъпничество по отношение на българската църковно-национална кауза.

Преди всичко Настоятелството, в лицето на Николай Хр. Палаузов, се опитва да внуши чрез своя попечител, одеския архиепископ Дмитрий Херсонский да застане на позиция за защита на българската кауза. Този висш духовник споделя официалното мнение на руската църква, което е категорично против справедливите искания на българския народ. Идеята, че българите нямат право на църковна независимост архиепископ Дмитрий Херсонский развива в писмото си до Николай Хр. Палаузов от 24 ноември 1860 г. В отговор Палаузов отправя няколко писма до архиепископа, които по същество са критика на руската църковна политика. В писмо от 14 декември 1860 г. Николай Хр. Палаузов пише: *«Русия, въпреки че ни желае доброто, все пак гледа повече своите интереси... Руското посолство води по нашия въпрос съвсем противна политика и причинява вреда не само на Русия, не само унищожава 200 годишините ѝ намерения, но даже много поврежда и на българите»*¹⁰.

В това писмо Николай Палаузов същевременно подчертава, че църковно-националното движение на българския народ не може да бъде спряно и напразен ще бъде труда на всеки, който предлага на българите примирение или подчинение на гърците. И отново прибегвайки към главния аргумент за промяна на руската позиция, Николай Хр. Палаузов подчертава, че да се предотврати разпространението на западното влияние в българските земи, българите трябва да получат удовлетворение на своите желания. А за това е необходима активната намеса на руския Синод пред Вселенската патриаршия, за да допусне тя създаването на отделна българска църковна област начело с митрополит. И Палаузов продължава в писмото си до митрополита: *«Голяма услуга ще направите Ваше Високопреосвещенство, и на православието, и на българите, ако склоните Светия руски синод да вземе непосредствено участие в българо-гръцката разпра»*¹¹. Усилията на дейците на Одеското българско настоятелство и най-вече чрез своя виден активист Николай Хр. Палаузов обаче не могат да повлияят ни най-малко на твърдата позиция на руското духовенство и царска власт. Въпреки тези усилия на тези видни българи, чиито русофилски позиции по всички останали въпроси са извън съмнение и сляпо следват руската политика, но по отношение промяна на руската позиция по българския църковен въпрос те не успяват да постигнат никакъв резултат.

В своя записка до архиепископ Дмитрий Херсонский, Сава Радулов разкрива пагубното влияние на гръцката фенерска църква върху българ-

ския духовен живот и състоянието на духовното положение на българите в тяхното землище. Като резултат на националния подем е възстановяването в почти всички български краища на българското богослужение, което почти никога, подчертава Радулов, не е преставало да се използва по села и градове¹².

През разгледания период, по-голямата част от българските села в Бесарабия и административния център Болград, се намират на територията на княжество Румъния, но църквите в българските селища са под властта на Руската православна църква. Това предполага и поведението на българските духовници в църквите в Бесарабия — да запазват мълчание и лоялност пред своите руски църковни началници.

Изключение в това мълчание прави отец Михаил Казанакли (1833–1908), от 1858 г. до смъртта си през 1908 г. свещеник в Болградския събор «Св. Преображение Господне», който взема активно участие в борбата против гръцкото духовенство¹³. Отец Михаил завършва през 1857 г. Кишиневската духовна семинария, изключително ерудиран духовник, който публикува в българския възрожденски печат три статии, които са българска публицистична класика, с тематика българската църковно-национална борба, направили впечатление на възрожденските читатели: «Болград, 20 декември 1863 г.»¹⁴, статия в която отец Михаил Казанакли защитава българския език от нападките на фанариотското духовенство; «Кой е православен?»¹⁵ в която статия авторът оборва от богословски позиции наложената на Българската екзархия схизма от Вселенската патриаршия и статията «Гърци и българи»¹⁶, в която аргументирано защитава току-що извоюваната църковна независимост и създадената Българска екзархия.

Католическата и протестантската пропаганди по време на българската борба за църковна независимост. В българските земи от 40-те години на XIX век се разпространяват католическата и протестантската пропаганди, но след края на Кримската война през 1856 г. тези агитации се активизират много, а те са голямата заплаха за православието и интересите на Русия. Руските дипломати констатирали активизирането на европейските културни и религиозни пропаганди, но не отчитат своята вина за разширяването им. С антибългарската си позиция по църковния въпрос Русия сама съдейства за укрепване и разширяване на европейската религиозна и културна агитация.

В началото на 60-те години на XIX век особен успех има католическата пропаганда сред българите в Цариград и градовете Одрин и Кукуш (Македония). Отчаянието от тежкото фанариотско иго, което Русия крепи с цялата си мощ е толкова силно, че принуждава хиляди българи да търсят закрилата на римския папа Пий IX с готовност да

склучат с него уния. Това означава, че униатите запазват православно богослужение на български език и обреди, но преминават на подчинение на римския папа. На 18 декември 1860 г. група българи, начело с Драган Цанков, Йосиф Соколски, д-р Георги Миркович и други подписват уния с Рим, а на другия ден султанското правителство признава Българската униатска община¹⁷. Тя бързо построява своя църква «Св. Троица». На 2 април 1861 г. архимандрит Йосиф Соколски е ръкоположен от папата в архиепископски сан като глава на Българската униатска църква, а след това и султана го признава за глава на «българите, които се съединиха с Рим»¹⁸. Едновременно с това се активизират и протестантските мисионери в България, изпращани от Великобритания и САЩ¹⁹.

През март 1859 г. в Цариград започва да излиза вестник «България» с главен редактор Драган Цанков (1828–1911). Този възрожденски вестник подлага на силни нападки руската политика заради поддръжката на Вселенската патриаршия. Изпаднал под западно, главно френско влияние, вестник «България» развява знамето на самобитността на българския народ, за неговата независимост от «фанариотите и московитите», като жизнено важен въпрос за бъдещето на българската нация²⁰. На страниците на вестник «България» често се среща думата за руснаците — «московити».

Успехите на униатите активизират руската дипломация, която счита опасността за много сериозна. От руска страна се предприема бандитско действие — отвличане. На 1 юни 1861 г. канцлерът княз Александър Горчаков иска съгласието лично на императора Александър II за отвличането в Русия на главата на българските униати архиепископ Йосиф Соколски. Резолюцията на императора е следната: «Това е много куриозно, защото ние ще можем да го използваме за връщането на българите в ортодоксията. Съгласен! Действайте!»²¹.

Руският посланик в Цариград княз Александър Лобанов-Ростовский възлага на Найдено Геров и Петко Славейков да «изолират» архиепископ Соколски, който е качен с измама на руски кораб и отведен отначало в Одеса, а след това заточен в Киево-Печьорската лавра²². «Киевският затворник» архимандрит Йосиф Соколски «се покаява» и с молба до руския Свети Синод иска връщане в православието, но това писмо, което никой не е виждал, а се съобщава за него, явно не е писано от архимандрит Соколски. След 1878 г. той отправя няколко молби да се прибере в свободна България, но получава отказ от руските власти.

Отвличането на главата на униатите е удар върху това църковно движение, но действията на руските агенти не спират до тук. Един от видните водачи на униатите Никола Сапунов е наклеветен пред турските власти в антидържавна дейност и хвърлен в затвора. Френският посланик

се застъпва за Сапунов и се взема решение той да бъде освободен, но преди да излезе от затвора руски агенти го отравят в килията.

Но след 1865 г. униатското движение отново набира сили. Начело на българските униати е епископ Рафаил Попов, който е отровен от руски агенти в Цариград на 23 февруари 1876 г., а след него по същия начин пак от руски агенти е отровен на 19 май 1876 г. и неговия брат Софроний Попов, който е определен да замести епископ Рафаил²³. Руските агенти са безскрупулни убийци, усвоили до съвършенство византийското майсторство за убийство с отрова, щом трябва да решават дипломатически казуси.

Великденската акция от 3 април 1860 г. — нов етап на борбата на българите за църковна независимост. На 26 март 1860 г. в Цариград Иларион Макариополски, д-р Стоян Чомаков и десетки други дейци се събират и решават да се обяви Българска независима от гръцкия патриарх църква. На 3 април 1860 г. по време на великденската служба в българската църква «Св. Стефан» в Цариград, Иларион Макариополски, който води богослужението, вместо да спомене името на Вселенския патриарх Кирил, произнася «*Всякое епископство православних*» — формула, използвана от представители на независимите църкви. Този акт означава официално отхвърляне зависимостта на българския народ от Вселенската патриаршия и обявява Българската църковна йерархия за самостоятелна. Актът от 3 април 1860 г. е революционен по своя замисъл и последици и е една от връхните точки в историята на българската църковно-национална борба. Следващата стъпка е признаването на обявената самостоятелност от османските власти, което ще стане след още десет години упорити борби²⁴. Това решително действие предизвиква неописуем възторг по цяла България и огромен проблем за Патриаршията и руските дипломати. Месец след това, на празника на славянските равноапостоли Св. св. Кирил и Методий (11 май 1860 г.) в над 30 църковни служби в българските градове заменят името на патриарха с името на Иларион Макариополски. И отново Вселенската патриаршия при пълната подкрепа на руската дипломация успява да заточи българските духовници Иларион Макариополски, Авксений Велешки и Паисий Пловдивски. В заточение за три години и половина «*безбожните владии*», както ги нарича патриархът, стават национални мъченици и тяхното влияние сред българите още повече се засилва²⁵.

Граф генерал Николай Павлович Игнатиев (1832–1908) е способен руски чиновник от висш ранг — аристократ, генерал и дипломат, който е само на 32 години, когато става руски посланик през 1865 г. в османската столица Цариград с цел да «*промени*» руската политика и по отношение на българо-гръцката църковна разпра. Задачата на граф Игнатиев е чрез

ловка дипломатическа демагогия да убеди българите, че руската дипломация и църква «застава» на тяхна страна, а в своята същност да няма никаква промяна в руската позиция по българо-фанариотския църковен спор.

За граф Николай Игнатиев съществува крайно погрешна митология в българското национално съзнание, породена от масираната психологическа обработка повече от 140 години, както и днес в много големи български градове има булеварди на негово име и няколко бюст-паметника. Например в изследването си за граф Игнатиев Българският патриарх Кирил (1953–1971) признава, че е игнорирал много важни документи, които представят графа, руски дипломат като българофоб²⁶. Този верен на руските интереси висш дипломат е представен в значително количество българска историческа и публицистична литература за голям «българолюбец», като връх на тази манипулация е книгата на журналистката Калина Канева, която даже в заглавието го нарича «*графът на българите*»²⁷. Но маската на български «застъпник и благодетел» е смъкната веднага от съвременните възрожденски българи, които след като граф Игнатиев става руски посланик в Цариград, почти веднага му дават прозвището «*Граф Лъжско*».

Истинският българофобски образ на граф Игнатиев се вижда в преведените на български език негови мемоари, (малко българи ги четеха внимателно!) публикувани през 1986 г.²⁸ В своите мемоарни записки граф Николай Игнатиев споделя, че всичките му действия в Османската империя сред славяните (в това число и българите, които той нарича «племе») в периода 1864 до 1877 г. са насочени единствено към осъществяване на идеята му: «*Русия сама да господства на Балканския полуостров и в Черно море*»²⁹.

В «*Записките*» на граф Игнатиев са направени неприятни за българите заключения, наречени както казахме, от него с думата «племе». Да се говори за «племе» на Балканите през XIX век е исторически анахронизъм, но не и за граф Игнатиев. В употребата на този термин има обиден подтекст, защото племето означава социална и политическа неразвитост. А щом има неразвитост, някой трябва да се грижи за неразвития. Това естествено е «*грижовната*» Русия, присвоила си това право от векове. В мемоарите си граф Николай Игнатиев посочва и целта на руските «грижи» за българския народ: «*...да държим в нравствено подчинение България и да превърнем българското население... в послушно оръдие на руската политика*»³⁰. Ето циничното признание на големия «българолюбец» граф Игнатиев.

Българските борци за църковно-национална борба са критикувани остро от граф Игнатиев заради горещия им патриотизъм и отстояване на

националните им интереси. Българите трябва да отстъпят пред Вселенската патриаршия в името на православието. Руският посланик в Цариград не само критикува и укорява българските водачи, но и директно ги заплашва: *«Царят и руското правителство не ще ви простят никога, ако чрез неразумните си искания и упорита политика вие предизвиквате в лоното на светата православна църква една съблазън и едно разпокъсване»*³¹.

Посланичеството на граф Игнатиев в Цариград съвпада и с дейността на руския ултранационалист и мракобес Константин Леонтиев (1831–1891), който от 1863 до 1877 г. заема различни руски дипломатически служби на остров Крит, Одрин, Тулча, Солун, Цариград. Той се изявява като най-краен българофоб в руските дипломатически среди и също има пряко участие в борбата на руската дипломация против българите. Леонтиев обвинява българите като най-големите рушители на православието и най-опасните врагове-демократи за Русия. Българите, според него, не мислели за православието, а се изявявали като патриоти. Така той признава, че има разминаване между руските имперски цели и българските национални интереси. Леонтиев предупреждава: *«Най-изостаналият, най-последният от възродилите се славянски народи, българският, в този случай се явява най-опасен за нас»*³².

Още един интересен факт изразен от класика на руската литература Фьодор Достоевски (1821–1881), който в своя *«Дневник на писателя»* се изказва по Източния въпрос: *«Константинопол рано или късно ще трябва да бъде наш... Да, Златния рог и Константинопол, всичко това ще бъде наше... Цариград може да бъде наш и без да е столица на Русия»* и все в този дух разсъждава руският литературен класик Достоевски³³.

Създаване на Българска екзархия през 1870 г. Въпреки волята на Вселенската патриаршия и руските църковни служители и дипломати, с ферман (указ) на турския султан Абдул Азис от 28 февруари 1870 г. е създадена Българска екзархия. Това е голяма победа на българския народ. Особено важен е чл. 10 от фермана, който определя границите на Екзархията, която обхваща 15 епархии, всяка начело с български владика. В спорните с Вселенската патриаршия Скопска и Охридска епархии в Македония, съдбата им трябва да се определи с плебесцит (референдум), който се провежда през 1872 г. Резултатите от референдума са категорични в полза на Българската екзархия: в Скопска епархия за българската църква се определят 8 131 къщи, срещу 567 къщи за гръцката църква, а в Охридска епархия резултата в полза на българите е още по-категоричен: 9 287 къщи срещу 139. И в тази две епархии са назначени българи за владии — в Скопска епархия е Доротей, а в Охрид митрополит става Натанаил³⁴.

Граф Николай Игнатиев отправя остър протест тъкмо срещу този чл. 10 от фермана и повежда борба за отмяната му. Не успява, но поведението му е справедливо оценено от българите като вражеско и анти-българско. За сметка на това граф Игнатиев успява да издейства през 1872 г. заточението на трима български владици-патриоти: Паисий Пловдивски, Иларион Ловчански и Иларион Макариополски. За последният това е трето заточение, все с активна руска дипломатическа намеса.

На 16 февруари 1872 г. е провъзгласен за глава на независимата българска църква екзарх Антим I. С това окончателно е утвърдена българската победа в църковно-националното движение и българите не само *«де факто»*, но и *«де юре»* са признати за отделна нация. Според османската държавна традиция духовните учреждения имат и важни светски правомощия — съдебни, административни и финансови. Най-широки са в културно-образователната област. Българската екзархия ръководи народната просвета и може да събира данъци за нейната издръжка. Според чл. 5 на фермата Екзархът има право да представлява българите пред местните, централните власти и пред посланиците на Великите сили. Българската екзархия освен че е църква, тя има и трите компонента, които изграждат държавата като институция — територия, народ и власт. Екзархията притежава характеристики, които позволяват да се говори за българска държавност преди държавата³⁵.

Граф Николай Игнатиев разбира поражението си, но оказва натиск на Вселенската патриаршия, която на 16 септември 1872 г. отлъчва българските владици и обявява Екзархията за *«схизматична»*, т.е. разколническа. Схизмата върху българската църква е отменена от Вселенската патриаршия чак през 1951 г. Граф Игнатиев се опитва да използва схизмата, за да притисне отново българите. За да се отмени схизмата, той настоява българските владици да се съгласят за изменение на фермана за *«доброто и величието на Вселенската православна църква»*. Българските митрополити и светски водачи отказват да се подчинят на граф Игнатиев да се измени фермана³⁶.

Въпреки многото поражения граф. Игнатиев не се отказва да се бори за руските интереси докрай. Той не се примирява и решава да контролира новосъздадената българска църква, като натрапи за църковен глава лице, удобно на Русия. Българския църковно-народен събор през юли 1871 г. избира за екзарх Иларион Макариополски, но султанското правителство отказва да го назначи за български екзарх.

Тук отново граф Игнатиев започва задкулисна дипломатическа игра и успява да наложи руски духовен възпитаник за пръв български екзарх. На 16 февруари 1872 г. за пръв български екзарх е утвърден Антим I (1816–1888). Той е роден в гр. Лозенград (днес в Турция), през 1856 г. завършва

Московската духовна академия и се дипломира като магистър по богословие. Сметките на граф Игнатиев, че Антим I ще бъде послушно руско оръдие също се провалят. В своята дейност като български екзарх от 1872 до 1876 г. той се изявява като истински български патриот. След разгрома на Априлското въстание през 1876 г. Антим I активно защитава пострадалия български народ пред посланиците на европейските държави, затова султанското правителство го сваля от поста и го изпраща на заточение. След освобождението на България през 1878 г. Антим I е видински митрополит и тогава той пита група руски *«офицери-освободители»*: *«Вие хубаво ни освободихте, а сега от вас кой ще ни освободи?!»*³⁷.

В крайна сметка българският народ извоюва победа в църковно-националната борба сам, без външна подкрепа и при яростното противодействие на официална Русия. Тя получава неодобрението, отрицанието, дори омразата на българския народ, защото Русия не само не помага, а с всички сили пречи на справедливата му борба. Един от непримиримите борци в църковно-националната борба е великият българин Георги Раковски (1821–1867), който е безкомпромисен и многократно настоява за самостоятелна Българска патриаршия, което стана през 1953 г. — 86 години след неговата смърт. На много места в своята публицистична дейност Раковски разобличава руската дипломация и църква: *«Тя (Русия) всякога е само своята полза гледала, а собствено за завладетелните си планове е имала грижа, как по-добре да ги приложи в действие. На това тя, (Русия) освен лукавщини, безбожно е употребявала за оръдие и православната вяра и ползувала се е от набожните и простодушните българи, които в тях времена са гледали на нея като на една спасителка. Тя (Русия) най-много е противодействала в последните дни и на нашия свещен за духовенство въпрос и употребила е всички лукави средства да унищожи това народно искане, та да останат българите пак под гръко-фенерското духовно робство; защото тя (Русия) знай, че ако българите добият независимо си свещенство, то не ще ѝ веки допусне да мами и разорява българския беден народ, както е до сега струвала и днес струва»*³⁸. Другият велик българин — Любен Каравелов (1834–1879) във в. *«Свобода»* пише: *«Ние сме уверени, че ако Русия да не беше се мешала в нашите църковни дела, то българският църковен въпрос щеше да бъде решен в наша полза още през 1858 г.»*³⁹.

Равносметката от дейността на руската дипломация против българското църковно-национално движение през разглеждания период от 1856 до 1872 г. е пълен руски провал. Царска Русия не успява да избегне опасността от която най-много се бои — засилването на западно-европейското религиозно, културно и политическо влияние сред българското общество. Униатското движение, което има представители във всички

краища на българските земи е сериозно поражение за руската политика. Действително Русия успя бързо да мобилизира своите многобройни агенти за борба с униатското и протестантското движение и западно-европейските пропаганди, като използва различни начини, а някъде брутални средства за неутрализиране (отвличане и убийства), като успява сравнително бързо да отслаби и ограничи униатството сред българите. Но, така или иначе, чуждите европейски пропаганди успяват да пуснат корени сред българския народ и преустройвайки своите методи на действие продължават да бележат успехи и в бъдеще да създават проблеми на руските дипломати⁴⁰.

Интересен е фактът, че русофилска «партия» сред българите в църковните борби не възниква. Има «националистическа», «крайна» на Георги Раковски, «туркофилска», «проевропейска», но няма «русофилска» партия. Българските борци за църковно-национална независимост разбират, че Русия е основен техен враг⁴¹.

Руската дипломатия не успява да постигне ни най-малко сближаване на позициите между водачите на българското население и Вселенската патриаршия. Това довежда Русия да се компрометира както в очите на гърците, така и в очите на българите. Всяка руска дипломатическа инициатива се натъква освен в упорството и неотстъпчивостта като на гърците, така и на българите, но и на умелото лавиране на турското правителство и противодействието на останалите Велики сили. При това положение, скована от собствената си концепция за предпазливост и въздържане за активни действия пред Вселенския патриарх, руската дипломатия не успя да реши нито един от възникналите в този период конкретни въпроси. В крайна сметка инициативата за тяхното уреждане минава в султанското правителство през 1870 и 1872 г., което създаде Българската екзархия като независима църква от Вселенската патриаршия.

¹ Маркова, Зина. Русия и българския църковно-национален въпрос 1856–1864 г. // *Годишник на Софийския университет. Исторически факултет*, т. 70, София, 1976, с. 172.

² Достян, Ирина. *Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в.* Москва, 1972, с. 8.

³ *Енциклопедия България*, т. VII: Тл–Я, София, 1996, с. 430.

⁴ Генов, Георги. *Източния въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част II. От Парижкия конгрес (1856) до Ньойския договор (1919)*. София, 1926, с. 61–62.

⁵ Пак там, с. 106.

⁶ Генов, Георги. *Международни актове и договори, засягащи България*. София, 1940, с. 151–155.

⁷ Ников, Петър. *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения*. София, 1920, с. 124.

⁸ *Из архивата на Найдено Геров. Кореспонденция с частни лица*. Кн. I: А–Л, София, 1911, с. 411.

⁹ *Из архивата на Найдено Геров. Кореспонденция с частни лица*. Кн. II: М–Я, София, 1914, с. 62–74.

¹⁰ Маркова, З. Русия и българския църковно-национален въпрос 1856–1864 г. ..., с. 244.

¹¹ Пак там, с. 244.

¹² Пак там, с. 186.

¹³ Караиванов, Никола. Отец Михаил Казанакли — бесарабски български духовник, учител, книжовник и общественик // В: *«Бесарабските българи: история, култура и език»*. Кишинев, 2014, с. 163.

¹⁴ Цариград // *Съветник*, (фототипно издание на Националната библиотека «Св. св. Кирил и Методий», София), 24 февруари (бр. 49), 1864.

¹⁵ Букурещ // *Независимост*, (фототипно издание на Националната библиотека «Св. св. Кирил и Методий», София), от 17 март (бр. 26) и 24 март (бр. 27), 1873.

¹⁶ Букурещ // *Независимост*, (фототипно издание на Националната библиотека «Св. св. Кирил и Методий», София) 5 май (бр. 33), 1873.

¹⁷ Темелски, Христо. Архиепископ Йосиф Соколски в лоното на унията // В: *«Българи в Италия и италианци в България»*. София, 1997, с. 284–285.

¹⁸ Антонова, Илонка, Вера Маринкова, Пламен Митев, Александър Антонов. *История на България. Енциклопедия от А до Я*. София, 2001, с. 188.

¹⁹ Константинов, Петър. *История на България. С някои премълчаване досега факти. 681–2001*. София, 2002, с. 60.

²⁰ Кирил, Патриарх български. *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век. (1859–1865)*. София, 1962, с. 112.

²¹ Генчев, Николай. *Франция в българското духовно възраждане*. София, 1979, с. 164.

²² Еленков, Иван. *Католическата църква и католиците в България*. София 2004, с. 32.

²³ Гочев, Янко. *Убийството на Васил Левски. Виновниците*. София, 2016, с. 601.

²⁴ Крамптън, Ричард. *Кратка история на България*. София, 1994, с. 32.

²⁵ Димов, Асен. *Дядо Иван. Мит или действителност*. Велико Търново, 2004, с. 95.

²⁶ Кирил, Патриарх български. *Граф Игнатиев и българския църковен въпрос*. София, 1858.

²⁷ Канева, Калина. *Н.П. Игнатиев — графът на българите*. София, 2008.

²⁸ Игнатиев, Николай. *Записки (1865–1878)*. Съставител Иван Илчев. София, 1986.

²⁹ Пак там, с. 54.

³⁰ Гочев, Янко. *Убийството на Васил Левски...*, с. 578.

³¹ Радев, Симеон. *Македония и българското възраждане*, т. I–II, София, 2013, с. 188.

³² Жечев, Тончо. *Българският Великден*. София, 1980, с. 212.

³³ Достоевски, Фьодор. *Събрани съчинения*. Т. XI, София, 1989, с. 373.

³⁴ *Документи за българската история*. Т. IV, София, 1942, с. 22–23.

³⁵ *Държава & църква, Църква & държава в българската история*, София, 2006, с. 232.

³⁶ Гочев, Янко. *Убийството на Васил Левски...*, с. 610.

³⁷ Пак там.

³⁸ Раковски, Георги. *Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите*. Букурещ, 1861, с. 9.

³⁹ В. Свобода, *Букурещ*, (фототипно издание на Националната библиотека «Св. св. Кирил и Методий»), бр. 52 от 10 декември 1870.

⁴⁰ Маркова, Зина. Русия и българския църковно-национален въпрос 1856–1864 г. // *Годишник на Софийския университет. Исторически факултет*, т. 70, София, 1976, с. 260.

⁴¹ Гочев, Янко. *Руската империя срещу България*. I част. София, 2006, с. 97.

Nikola Karaivanov

karaivanov_n.b@abv.bg

Department for Information and Improvement of Teachers,
Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Sofia, Bulgaria)

THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH AGAINST THE COMBAT OF THE BULGARIAN PEOPLE FOR CHURCH INDEPENDENCE FROM THE ECUMENICAL PATRIARCHATE (1856–1872)

Abstract: The article examines the third, final stage of the struggle of the Bulgarian people for church independence from the Ecumenical patriarchate (1856–1872) and the categorical actions of the Russian Orthodox Church, Russian power and diplomacy against the legitimate demands of the Bulgarians. Russia declared itself against the Bulgarian church independence and with all its strength defended the unity of Orthodoxy within the limits of the Ottoman Empire, and in this unity it sees guarantees for the Russian state aspirations and interests. Against the struggle of the Bulgarians, the Russian ambassador to Constantinople, Count Nikolay Ignatiev, was actively working. The struggle of the Bulgarian people for church independence is nationwide and ends with victory in 1872.

Key words: struggle of the Bulgarians for church independence (1856–1872), the Ecumenical Patriarchate, Russian Orthodox Church.

Р у м я н а Ч у к о в а
(Институт за исторически изследвания, БАН)

ОБЩЕСТВЕНАТА ДЕЙНОСТ НА МИШО (МИХАИЛ) ХАДЖИЙСКИ: ИСТОРИОГРАФСКИ РАКУРСИ И ПУБЛИЧНА ПАМЕТ

Настоящият доклад е посветен на обществената дейност на един забележителен творец и патриот от българската диаспора в Украйна — тавриеца Мишо Пантелеев Хаджийски. През годините на Втората световна война той превръща в кауза на своя живот спасяването на таврийските българи и преселването им в етническата Родина — Царство България.

Историографски ракурси

В българската историография до 1989 г. темата за етническата и социалната голгота на таврийските българи е табу. Едва след демократичните промени тя набира популярност, а интересът към нейното изследване е съпоставим с този към други «бели петна» на прикритата истина за комунистическия геноцид през 40-те години на XX век. Въпреки това, за широката общественост тази тема остава слабо позната. Първото задълбочено документално издание излиза през 1994 г. под съставителството на П. Тодоров и Б. Нягулов¹. В сборника са намерили място дипломатически документи, издадени от официални български институции — Министерството на външните работи и изповеданията, от българските дипломатически мисии в Букурещ и Кьолн, писма на Всебългарския съюз «*Отец Паисий*», меморандуми на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България и други. Сред публикуваните документи са също писма и рапорти под авторството на Мишо Хаджийски до официални български институции по различни въпроси, касаещи преселението, а също така доклади на дипломата Иван Станчов и офицера Любомир Кузупов, натоварен от правителството с мисията на пълномощник по преселението. За първи път са извадени на светло документи, издадени непосредствено след деветосептемврийския преврат от 1944 г., които хвърлят светлина върху принудителната депортация на таврийските българи обратно в СССР, тъй като са третираны като съветски граждани. Те отразяват различията в линията на Съвета на народните комисари на СССР, от една страна, и на българското правителство, от друга. Докладните записки на министъра на външните работи Петко Стайнов до Министерския съвет ясно свидетелстват за безуспешните постъпки пред съветското върховно командване таврийците с българско

гражданство да останат в страната. Публикуваните заповеди на областните директори във Варна, Шумен и Добрич от началото на 1945 г. илюстрират начина, по който практически е организирана депортацията. Благодарение на сериозния обем публикувани за първи път документи и на тяхната важност за изясняване на таврийското преселение в България, този сборник и досега има хрестоматийно значение за всеки изследовател.

По повод 70-годишнината от трагичните събития, през 2014–2015 г. в Добрич — градът, който е най-тесно свързан със съдбата на пристигналите в етническата родина таврийци, бяха реализирани редица инициативи. Сред тях е проектът на Регионалния исторически музей *«Да помним сталинизма: таврийските българи в Добруджа»*. В рамките на проекта са реализирани монографията на Радослав Симеонов *«Депортацията на таврийските българи в СССР през 1945 г.: премълчаната история»*² и филмът *«Таврийските българи — 70 години по-късно»*. Монографичното изследване на Р. Симеонов има приносен характер за българската историография основно в две направления: привличането на нови спомени и документи от областните архиви на Добрич, Русе, Силистра и Варна, а също така пресъздаването на цялостна и исторически достоверна картина на драматичните събития за периода 1943–1945 г.

През 2016 г. българският читател се среща с още един забележителен труд, посветен на превратната съдба на таврийските българи: монографично-документалното изследване на Василий Митков *«Голготата на българите в Таврия. Анатомия на репресиите (1920-те — 1940-те години на XX век)»*³. Ценният принос на автора, който е от таврийски произход, се изразява в публикуването на нови мемоарни свидетелства на таврийски българи, преживели насилствената депортация от България и въдворяването като спецпреселници в други области на Съветския съюз. Освен това авторът е имал възможността да публикува разсекретени документи от руските архиви, които красноречиво илюстрират съветската национална политика по време на войната. По достойнство трябва да бъде оценен подходът на В. Митков да анализира в ретроспективен план отношението на съветската власт към българската етническа диаспора в Украйна, сравнявайки го с останалите неруски малцинства. През 2012 г., непосредствено след смъртта на автора, излиза от печат сборникът на краеведа Атанас Марков *«Българи в Таврия и таврийци в България»* с предговор на проф. Т. Балкански⁴. Второто издание от 2014 г. е посветено на 70-годишнината от трагичната смърт на М. Хаджийски и депортацията на таврийските преселници. Изданието представлява компилация от подбрани откъси от мемоарни и документални свидетелства, чиято цел е да запознае обстойно читателя с превратната история на таврийците, които се заселват в България.

Съдбата на таврийските българи е намерила интерпретация също в по-общи изследвания, каквито са монографията на И. Грек и Н. Червенков⁵, както и в статията на Б. Василева⁶. Отделни аспекти от живота и културната идентичност на таврийските българи са отразени в трудовете на В. Калоянов⁷, Й. Бонов⁸ и Т. Балкански⁹. Стоян Райчевски разглежда процесите на разкулачване на българите в Украйна, Бесарабия и Молдова, довели до етносоциален геноцид през годините на Гладомора¹⁰.

Трагичните събития по преселването в България и изселването обратно в СССР на близо 2000 таврийски българи са разказани особено емоционално в мемоарната литература. Сред тях се откроява *«Гласът на кръвта»* на Георги Журков, който е жив свидетел на таврийската трагедия¹¹. Деветдесет-годишният днес автор, чието семейство от Тулча успява да избегне депортацията, разказва с подробности за събитията в края на 1944 и началото на 1945 г. от дистанцията на преосмислената и обогатена с познание история.

Интересна, наситена с информация и лични впечатления е монографията на отец Камен Гарена *«Българският кръст в Таврия»*¹². Авторът е първият свещеник, който през 2002 г. води църковна служба на майчин език сред българите в Украйна. В монографията е отделено внимание на културната и духовна история на българската диаспора, а също така на приноса на Мишо Хаджийски за духовното и социално-политическото възраждане на българския дух в родната му Таврия.

Особено ценни са спомените на видния дипломат Иван Станчов¹³, генерален консул в Галац и на офицера Любомир Кузупов¹⁴ — пълномощник на българското правителство в Транснистрия, натоварен с мисията по преселването на таврийските българи. Спомените на двамата дипломатически служители, ангажирани активно с фактическото провеждане на емиграционната кампания, придават необходимата институционална дълбочина и прецизност, допълвайки от друг ъгъл спомените на самите преселници.

Прави впечатление фактът, че е постигнато натрупване на определена критична маса от документална информация, която циркулира в повечето публикации. Долавя се необходимостта не само от привличането на нови документални свидетелства, които да попълнят събитийния пъзел, но и от прилагането на неординарни историографски ракурси. Така по-ясно би могла да се очертае както цялостната картина на репресиите срещу българските диаспори в СССР, така и да се изследват различните аспекти на българската национална политика спрямо малцинствените общности извън пределите на Царството. Освен това редица проблеми, свързани с идентичността и мотивацията на преселниците остават недоизяснени. В съществуващата литература таврийските българи са представени като

жертви на сталинската политика и на зловещата геополитическа игра. Не се поставя под съмнение тяхната лоялност към българската национална общност. В същото време на заден план са оставени или въобще не са разгледани болезнени теми, каквато е сътрудничеството с германските и румънските окупационни власти. Осветляването на историческата истина неизбежно следва да премине и през отговора на подобни въпроси. Съдбата на българското етническо население на територията на Украйна е трагична и не се различава от тази на украинския народ и другите етноси — немци, поляци, гърци и др. Те преживяват превратностите на гражданската война. Населението страда и от белия, и от червения терор, гладомора, колективизацията и разкулачването. В края на 30-те години местната интелигенция става жертва на политически репресии, които в редица случаи са съчетани с обвинения в *«български буржоазен национализъм»* и довеждат до закриване на национални институции и отнемане на правото им за изява на етнокултурната идентичност.

Личността на таврийския писател и общественик Мишо Хаджийски присъства активно във всички трудове за драматичното преселение. Впрочем, като изключим документалния филм на бесарабския българин Васил Барков *«Един изстрел»* (2008 г.), няма публикуван цялостен монографичен труд, в който всестранно да бъде представена неговата апостолска мисия по спасяването и прехвърлянето в етническата родина на близо 2000 българи от Таврия. За съжаление, слабо е изследвана и литературната дейност на талантливия писател и поет. Публикациите, посветени на неговото литературно творчество, също се броят на пръсти¹⁵.

Личност и обществена дейност

Мишо Хаджийски е интелектуалец, журналист, писател и публицист, общественик и родолюбец. Наречен е от своите съвременници *«таврийският Йовков»*, заради неговия ярко изразен талант и литературен стил, чрез който описва живота и духовния свят на своите съселяни. Той получава признанието на колоси в българската литература като Ангел Каралийчев и Елин Пелин. Тяхната оценка е, че чрез произведенията на Мишо Хаджийски родната литература е обогатена с романтичния патриотизъм на българска Таврия¹⁶.

Роден е на 27.11.1916 г. в село Инзово (Инзовка), Запорожка област в днешна Украйна. Баща му загива на фронта като войник през 1917 г. Майка му Елена Вълчанова умира от изтощение вследствие на големия глад от 1921 г. Отгледан е от своя дядо. Към тези трагични събития от своето детство писателят често се връща в своите оригинални произведения. През 1933 г. завършва Педагогическия техникум с преподаване на български език в село Преслав (Таврия) — един от символите на българ-

щината. През 1937 г. записва руска филология в Киевския държавен университет. След дипломирането си работи като журналист и редактор в Украинското държавно издателство за националните малцинства в Киев¹⁷. Още тогава неговият литературен талант е оценен високо и през 1938 г. излиза първият сборник с разкази *«Разлив»* на 22-годишния писател. Като литератор Мишо Хаджийски е широко скроен: От 1938 до 1944 г. той издава цели четири сборника с разкази — *«Нощите край Лозоватка»*, *«Из Бесарабия»*, *«Пуста чужда чужбина»*, *«Българи в Таврия»*, поставя в Българския държавен театър в Одеса драмата *«Банови дворища»*, подготвя за печат последния си сборник с разкази *«Стара Таврия»*. Публикува и лирика. Войната обаче преобръща неговия живот и пренасочва творческата му енергия към политическата съпротива и обществената дейност в защита на българското малцинство. През лятото на 1941 г. е мобилизиран в Червената армия. След разгрома на неговата военна част край Киев е пленен от немците. Успява да избяга и да се укрие в родното си село Инзово. Именно тогава у него се заражда желанието да се посвети на апостолската мисия — спасяването на изстрадалите българи и връщането им в *«първата Родина»*, възползвайки се от съюзническите отношения между България и Германия.

В качеството си на представител на 60-хилядната българска общност в Таврия, Мишо Хаджийски получава разрешение от немската комендатура да замине за Букурещ. На 12.05.1942 г. той пристига в българската легация в Букурещ¹⁸, където представя на пълномощния министър Стоян Чомаков писмото на таврийските българи до цар Борис III с молба да бъде прието и изпратено лично до министър-председателя проф. Богдан Филев¹⁹. Това възвание, иницирано от Мишо Хаджийски и подписано от авторитетни българи, болшинството от които са учители, фактически задвижва емиграционния процес. Жителите на българска Таврия — това са етническите българи от 28-те села, компактно заселили се по бреговете на Азовски море между градовете Мелитопол и Бердянск, отправят няколко молби до цар Борис III, в които изразяват следните желания: да бъдат приети в своята етническа родина наравно с останалите свои братя от Добруджа, Тракия и Македония; да бъде изпратен български консул, който да гарантира защитата на техните културни и социални права пред немските власти. Основното им искане обаче е да получат българско поданство и възможност да се завърнат в родината на своите предци — царство България.

Мишо Хаджийски получава открит лист и на 13.V.1942 г. и неговата мечта да стъпи на земята на своите предци се осъществява. Получава българско гражданство и се установява в София²⁰. Сърдечно е приет от членовете на Всебългарския съюз *«Отец Паисий»*, които активно

подпомагат всички негови инициативи в полза на патриотичната кауза. Той намира съмишленик в лицето на председателя на съюза проф. Георги Генов. На страниците на списанието за първи път са отпечатани някои от разказите на Мишо Хаджийски²¹. На 4 септември 1942 г. Дирекцията на националната пропаганда издава открит лист, чрез който му се разрешава да изнася сказки на тема «Българите в Украйна» от името на Всебългарския съюз «Отец Паисий»²². В следващите две години той действително разгръща активна мисионерска дейност, целяща да запознае обществеността с облика и проблемите на българската диаспора в Украйна и по-конкретно с живота в българска Таврия. С огромен успех и патриотичен ентузиазъм изнася над 40 сказки в редица градове, включително и в столицата. Благодарение на тях българите от «Старата родина» (както често тавричани наричат своите събратя от Царството) за пръв път се докосват до духовния свят на своите далечни сънародници. Особено емоционално преминава срещата с ямболската общественост, тъй като българските преселници в голямата си част са от региона на Ямболско и Сливенско. Родът на самия Мишо Хаджийски е от Ямбол, който той нарича свой роден град. В изложението си пред ямболската общественост таврийският писател акцентира върху факта, че въпреки опитите на русите да ги асимилират, таврийците са запазили своя бит, език и чувство за народностна принадлежност. Старинният дух на българщината, родовата привързаност и солидарността са добродетелите, които са им помогнали да оцелеят в размирните времена на гражданската война, разкулачването и гладните години, а също и в сегашните смутни времена на чужда окупация. М. Хаджийски посочва, че българите са се възползвали от германо-съветската война, за да получат възможността да се завърнат в етническата си родина²³.

В България М. Хаджийски развива активна дейност в изпълнение на своята кауза по организиране на преселението. По негова инициатива се създава «Институт за опазване на Таврия», в който са привлечени изтъкнати български интелектуалци, учени и писатели като проф. Стоян Романски, проф. Борис Йоцов, Стилиян Чилингиров, Иван Леков, Петър Динеков, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и други²⁴. В началото на януари 1943 г. Съюзът организира редица мероприятия с благотворителна цел, приходите от които отиват за подпомагане на кампанията. Хаджийски публикува своите омагьосващи разкази за живота и хората в своята родна земя на страниците на сп. «Отец Паисий» и вестниците «Зора» и «Днес». През 1943 г. излизат книгите «Българи в Таврия» и «Пуста чужда чужбина», публикувана от издателство «Хемус» във внушителния за времето си тираж от 4200 екземпляра²⁵. За краткия период на своето пребиваване в родината на своите прадеди популярността на

писателя Мишо Хаджийски расте, а заедно с нея се увеличават и обществените симпатии в полза на таврийската емигрантска кауза.

В своята патриотична мисия Мишо Хаджийски е подкрепян от редица български дипломати, чиито усилия реализират обединителната политика на цар Борис III. Двама от тях имат особени заслуги: Любомир Кузупов — офицер от запаса, пълномощник на българското правителство по преселването на българите от Украйна и Иван Станчов — българският консул в Галац, Румъния. В своите спомени Иван Станчов изразява най-чистосърдечно мотивите на един български дипломат да вземе присърце тази национална кауза: *«Когато ги заговорих, отговаряха ми на старинен, чист български език. Не ми беше трудно да си представя какво пътуване е било. Ужасих се... Установих, че имам законно право и човешко задължение да ги репатрирам в България»*²⁶. Мишо Хаджийски води активна кореспонденция и сътрудничество със секретаря на българското консулство в Кьолн Георги Шишков, който се ангажира със съставянето на списъци на български младежи от Таврия, отведени за упражняване на трудова повинност в Германия. Издирени и включени в списъците са над 300 младежи. Ходатайствата му пред главната дирекция на Германския трудов фронт тези младежи да бъдат освободени и изпратени в България завършват с неуспех, поради факта, че те не са български граждани и не попадат под защитата на трудовите споразумения между България и Германия. Друга причина за мудността и нежеланието на българската администрация да съдейства на таврийските младежи за получаването на български документи е страхът, че след войната те няма да останат лоялни към България и ще се завърнат в СССР. Това опасение споделя пълномощният министър в Берлин Димитър Тошев в свое донесение от 12 юли 1944 г. до Константин Сарафов, главен секретар на Министерството на външните работи и вероизповеданията. Освен това той предполага, че допуснати в България, тези младежи могат да предявят правата си на съветски поданици, българи по произход, и да поискат да бъдат снабдени с паспорти от съветската легация²⁷. В Министерството на външните работи постъпват десетки молби от родители, които са намерили спасение в България. Те молят техните деца да бъдат освободени от трудовите лагери в Германия и да получат български пътни листове, за да се присъединят към тях в родината. Самият Мишо Хаджийски също има подобни съмнения и се стреми да не допусне включването в списъците на хора, за които няма твърда гаранция, че ще останат лоялни на българската държава, а не преследват конюнктурни икономически интереси. Друг аргумент в подкрепа на неговата визия за контролирана миграция е опасението, че едно масово напускане на родните села в Таврия ще обезличи окончателно българския характер на региона и ще ускори

процесите на русификация. По този въпрос той влиза в дискусия с консула в Кьолн Георги Шишков, който не споделя опасенията на таврийския общественик. Самият Шишков в кореспонденцията си многократно подчертава своето възхищение от патриотизма на младите таврийци, както и на всички българи от задграничните диаспори: *«Аз съм имал възможността да общувам отблизо с наши сънародници от всички почти несвободни земи. Всички далеч надминават нас по силата и напрежението на народното съзнание, по въпросите касаещи се до народното благо в по-тесен смисъл. Но в най-чист, непокарен или замъглен от чужди и некултурни влияния, вид го намирам у добруджанци и бесарабци, сега и у тавричани»*²⁸.

Благодарение на инициативността на Мишо Хаджийски и на близките контакти, които той установява с видни писатели, интелектуалци и политици, таврийската кауза получава институционална подкрепа. С тази цел той пише обръщения до народните представители и до редица обществени организации, чрез които се стреми подробно да изложи проблемите на своите сънародници от Таврия. На 20.08.1942 г. ръководството на Съюза *«Отец Паисий»* изпраща до МВРИ писмо, в което предлага цялостна национална програма за решаване на таврийския въпрос. Съюзът възприема и настоява да се изпълни молбата на таврийците на място да се изпрати български консул или поне висш офицер, който да защитава правата на българите пред румънската администрацията на Транснистрия и германските военни власти. Предлага се назначаването на българи в местната власт, възстановяване на отнетите културно-национални права: отваряне отново на българските училища, издаване на български вестник, командироване на български свещеници и изпращане на спешна помощ от лекарства и храни. Визията на Мишо Хаджийски за решаване на таврийския въпрос е възприета както от ръководството на *«Отец Паисий»*, така и от кабинета на Богдан Филев. Осъзнато е положението, че националният интерес повелява компактната и немногочисленна общност на етническите българи от Таврия да не се разпилява, а в близко бъдеще *«вкупом да бъде преселена в България»*²⁹. С личното съдействие на Мишо Хаджийски още през ноември 1943 г. в България пристигат първите 47 семейства — изселници от неговото родно село Инзово.

Закономото решаването на таврийския бежански въпрос се осъществява според Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи. Кабинетът на Добри Божилов успява да сключи междуправителствено споразумение с Германия, разрешаващо преселването на 2500 души от района между р. Днепър, Одеса и полуостров Крим. Формално това е район под германска окупация, но фактически по-голямата част се

управлява от румънската администрация на Транснистрия. Изпълнението на тази мисия е поверено на Любомир Кузупов — опитен военен, съветник във Външно министерство и на Мишо Хаджийски. Те са натоварени с практическото осъществяване на операцията. Възложено им е да установят контакт с бежанците и да организират транспортирането на хората и тяхното имущество до България. В края на декември 1943 г. Л. Кузупов и М. Хаджийски пристигат в Одеса, получават от губернатора на областта ауторизация, разрешаваща им многократното преминаване на границите. Любомир Кузупов се представя като генерален консул, делегат на българското правителство по операцията на изселване, а Мишо Хаджийски като секретар на българската делегация. Именно върху този екип пада цялата усилена дейност по посредничеството и преговорите с институциите на няколко държави за издаване на открити листове, осигуряване на средства, организацията по транспортирането и настаняването, обмяната на валута и други³⁰. В периода на организиране на репатрирането, между 6 ноември 1943 и 10 април 1944 г. Мишо Хаджийски многократно предприема пътувания до Таврия³¹. Там той разгръща активна информационна и агитационна кампания. В списъците за преселване с предимство са записвани онези, които са пострадали при разкулачването и гладомора, а също така са имали политически проблеми със съветските власти.

Мишо Хаджийски и Л. Кузупов подготвят и осъществяват две компактни миграционни вълни в края на 1943 и през ранната пролет на 1944 г. Отделни групи успяват самостоятелно да се доберат до България. Затова е трудно да се отговори на въпроса какъв е общият брой на емигрантите от Таврия³². Официално българското правителство отпуска квота за 2500 души българи от Русия и Украйна, които могат да се заселят в Царство България³³. Процесът продължава перманентно през цялата 1944 г. като пикът е през март — април. Първата група пристига с влак от Гюргево — 500 души, втора — с шлеп до Силистра (600 души), подготвя се и трета група от 100 души. В писмо до министъра на външните работи Димитър Шишманов от 20 април 1944 г. М. Хаджийски информира, че за периода на работата на специалната комисия през периода 20 декември 1943 — 10 април 1944 г. са се преселили 1575 души от Украйна, Таврия и Крим. Делегацията е била принудена да приема документи само на българите отвъд Днепър. Причините, които изтъква, са наложената квота от българското правителство и внушителният брой на кримските българи (25 000 души). Според М. Хаджийски опитите за тяхното извеждане само биха довели до напразни надежди и бежански страдания³⁴. В Одеса са останали 274 души с пътни листове, които не са пожелали да заминат с първите групи и за чиято благонадеждност съществуват съмнения. Той

изразява опасения, че сред бежанците могат да се промъкнат «неблагонадеждни елементи», които да застрашат обществения ред в Царството. Затова настоява стриктно да се следи и да се дава предимство на етническите българи, които са станали обект на репресии от съветската власт. Подобни опасения изразява и дипломатическият представител в Букурещ Иван Попов. В изложение от лятото на 1944 г. той предупреждава кабинета, че след отстъплението на немските войски и терора, на който е подложено населението в Украйна, се задава масова бежанска вълна, която не може да бъде контролирана.

След пристигането си в България таврийските преселници са настанени в няколко околии: Добричка, Балчишка, Варненска, Силистренска, Генерал Тошевска, Дуловска и Тутраканска. Българското правителство, въпреки своите ограничени финансови възможности към този момент, поема грижите за тяхното настаняване и предоставянето на земя за обработване.

Съветската реакция не закъснява. Още през лятото на 1944 г. се появяват първите остри критики на официална Москва по политиката на българското правителство. Съветските служби са били добре информирани за действията на българската делегация, чиято дейност се определят като насилствено евакуиране на 600 семейства съветски граждани от български произход, извършено под натиска на германските и румънските власти³⁵. Българското правителство е обвинено, че веднага след пристигането им преселниците са били принуждавани да се откажат от съветско гражданство и да приемат българско поданство. За промените в съветската позиция съобщава и пълномощният министър в Москва Иван Стаменов. В телеграма от 12 август той информира кабинета, че в официалния печат е излязла публикация под заглавие: «Насилия от българските власти над съветски граждани». Информацията гласи, че от началото на 1944 г. българското правителство е делегирало в Одеса специална делегация, начело с Кузупов, която по списъци се е заела с евакуацията на съветски граждани. Стаменов цитира: «Веднага след пристигането им в България властите започват да ги принуждават да се откажат от съветското поданство. Стига се дотам, че евакуираните съветски граждани, без съгласието им, по списъците на Кузупов, се превърнаха в български поданици»³⁶.

Мишо Хаджийски е арестуван на 26 септември по обвинение в сътрудничество с германските власти и до 16 ноември е задържан по нареждане на Дирекцията на народната милиция. Според сведения на близките му, една телеграма спасява неговия живот. Тя е изпратена от Двореца и неин автор е най-влиятелният сред регентите — академик Тодор Павлов, представителят на комунистическата партия в регентския

съвет. Телеграмата гласи: *«От мое име и на цялото регентство благодаря за поздравите. Ще се помъчим да оправдаем надеждите Ви, но Ви моля за пълна дисциплина, разум и откровеност при осъществяване задачите на Отечеството и народната власт»*³⁷.

Не само в персонален план, но и самото съдържание на тази телеграма заслужава да бъде коментирано. Тя не само изразява симпатиите на Тодор Павлов към М. Хаджийски и неговата обществена дейност. Телеграмата свидетелства за това, че на този етап отечественофронтовската власт няма намерение да репатриране обратно таврийските бежанци, получили българско поданство. Актът на националното обединение все още се възприема положително, в унисон с настроенията на цялото общество. След подписването на Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г. в Москва, положението в България коренно се променя. Страната поема тежки ангажменти, за чието изпълнение е учредена специална Съюзна контролна комисия (СКК). Споразумението между съюзниците възлага на съветски представител да оглави нейната работа. Практически комисията се ръководи от генерал С. Бирюзов. Очаквано една от първите акции на СКК е насочена към връщането на съветските граждани обратно в СССР. На 4 октомври 1944 г. министърът на външните работи Петко Стайнов предлага на Министерски съвет *«да се реши да го упълномощи да направи необходимите постъпки пред съветското върховно командване с цел 381 семейства таврийски българи да останат в страната»*. Неговите аргументи са, че правителството трябва да се застъпи за тези свои кръвни братя, дошли доброволно в етническата си родина, за да избегнат участието да бъдат полуроби в Германия. Много от тях са получили българско поданство съгласно чл. 3 от Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи. Те вече са създали свои стопанства върху предоставената им земя, а синове на тези семейства се сражават в българската армия срещу германците³⁸. Така на практика министър Стайнов продължава да отстоява линията, която провежда кабинетът на Багрянов. Промяната на отечественофронтовското правителство по таврийския въпрос настъпва в края на 1944 — началото на 1945 г.

Мишо Хаджийски е освободен, но здравето му е разбито, тъй като в ареста и затвора е бил подлаган на жестоки инквизиции. При повторния опит да бъде арестуван, на 7.XII.1944 г. той слага край на живота си³⁹. Трагична е и съдбата на голяма част от таврийските емигранти. Макар че документите за репатрирането обратно в СССР са оскъдни, става ясно, че в края на 1944 и началото на 1945 г. по искане на съветските представители в Съюзната контролна комисия на околийските управители е наредено да съставят списъци на всички съветски граждани, включително и на тези, които са получили български паспорти. Със заповед от 20 март

1945 г. пълномощният представител на Съвета на народните комисари на СССР по репатрирането нарежда всички съветски граждани, в това число и таврийските българи, да се явят за регистрация в гр. Варна⁴⁰. С телеграма № 1486 от 2 април 1945, подписана от околийския управител на Варна — земеделеца Георги Трайков, е наредено на 20 април всички таврийски българи, които са съветски граждани и подлежат на заминаване, с багажа и покъщнината си да се явят в околийския център, от където ще се отправят за СССР. Аргументът е ясен: *«Таврийските българи са съветски граждани и подлежат на отправяне към родината им, съгласно чл. 4 от Съглашението за примирие»*⁴¹. Другият *«сборен пункт»* за репатриране е град Русе. Политическата обстановка в страната през тези свирепи години на терор не предполага българското общество да се противопостави на депортацията. За самия процес на репатриране се знае недостатъчно, главно от спомените на самите преселници. Част от тях загиват по пътя, друга част следват съдбата на останалите неруски народи — *«спецпреселници»*. Таврийските българи са депортирани във Вахшката долина на далечен Таджикистан, където остават до края на 50-те и началото на 60-те години⁴². Едва след Приемането на постановлението на Съвета на министрите на СССР *«За снемането на някои ограничения в правовото положение на спецзаселниците»* от 5 юли 1954 г. режимът започва постепенно да се либерализира, а едва след 1956 те получават правото да напуснат лагерите. Днес за краткото, но емоционално присъствие на таврийските българи в своята етническа Родина и за страданията по време на тяхното преселение свидетелства новооткритият през 2015 г. паметник в гр. Добрич⁴³.

В заключение, бих желала да изразя своето убеждение, че е назрял моментът българската историография да бъде обогатена с един задълбочен труд, който да сглоби пъзела на българската миграционна голгота в Руската империя и в СССР. Това би осмислило за поколенията патриотичната мисия и саможертвата на Мишо Хаджийски и на други десетки родолюбиви българи, които оставиха своя почерк в анализите на националната ни памет.

¹ Тодоров, П., Нягулов, Б.(съставители) Българите от Украйна и Молдова 1941–1945 г. Документи и материали // В: *Трудове на Великотърновския университет «Св. Св. Кирил и Методий»*, т. 31, кн. 3, Исторически факултет, В. Търново, 1994. 392 с.

² Симеонов, Р. *Депортацията на таврийските българи в СССР през 1945 г. Премълчаната история*. Добрич: Регионален исторически музей гр. Добрич, 2015.

³ Митков, В. *Голготата на българите в Таврия. Анатолия на репресиите (1920-те — 1940-те години на XX век)*. Превод Людмила Минкова, С.: Изд-во «7 лъча», 2016. 272 с.

Оригинално издание: Митков, В. *Голгофа болгар Таврии: анатомия репресий (1920–1940 г.)*. Запорожие, 2009.

⁴ Марков, Ат. *Българи в Таврия и таврийци в България*, второ издание. Добрич: Изд-во «Матадор», 2014.

⁵ Грек, И., Червенков, Н. и др. *Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще*, С.: Изд-во «Хр. Ботев», 1993.

⁶ Василева, Б. Миграцията на население от Украйна в България през 1943–1944 г. // *Векове*, 4, 1986, с. 36–40.

⁷ Калоянов, В. *Българската просвета през 20-те и 30-те години на Х век*. С., 2005.

⁸ Бонов, Й. *Таврийските българи. Кратка история на сънародниците ни от Приазовието*, Враца, 1998.

⁹ Балкански, Т. *На пусто пладне: Българите в Руската империя и днес*. В. Търново, 2009.

¹⁰ Райчевски, Ст. *Геноцид над българите през ХХ век*. С.: Български бестселър, 2005.

¹¹ Журков, Г. *Гласът на кръвта*. С.: Изд-во «Колобър», 2011.

¹² Гарена, К. *Българският кръст в Таврия. Драматичната съдба на българите от диаспората в Украйна...* Кърджали, 2004.

¹³ Станчов, Иван Д. *Дипломат и градинар. Мемоари*. С.: Изд-во «Лик», 2000.

¹⁴ Кузупов, Л. Българите от Таврия, 1943–1944 г. // *Един завет*, 4, 2005.

¹⁵ Налбантова, Ел. *Подстъпи към съвременната българска поезия от Бесарабия и Таврия*. В. Търново, 2014; Рацеева, Ел., Писателят Мишо Хаджийски // В: *Българите в северното Причерноморие, Изследвания и материали*, т. VIII, В. Търново, 2004, с. 119–130; Цанов, С. Прозата на Мишо Хаджийски — човекът в контекстите на патриархалното и историческото битие // *Литературне място*. — URL: <http://litmisto.org.ua/?p=25878> (посетена на 14.01.2019).

¹⁶ Миланов, Ал. А можел да стане таврийският Йовков. Предговор към Мишо Хаджийски // В: Хаджийски М. *Пуста чужда чужбина*. С., 1994.

¹⁷ Български исторически архив (БИА), ф. 813, а. е. 1, а. е. 12 — Биографични материали за Мишо Хаджийски.

¹⁸ БИА, ф. 813, а. е. 1, л. 2.

¹⁹ Писмото до Н.В. цар Борис III е публикувано на челната страница на в. «Българите в Таврия», неделя 4 април 1943 г., издание на Всебългарския съюз «Отец Паисий», БИА, ф. 813, а. е. 1, л. 3–5.

²⁰ БИА, ф. 813, а. е. 1, л. 1–2.

²¹ «Коледа в Таврия» — за първи път отпечатана в сп. «Отец Паисий», год. XV, кн. IX–X, 1942, с. 390–397; Български селища в Таврия, сп. «Отец Паисий», год. XV, кн. VI, 1942, с. 249–258.

²² БИА, ф. 813, а. е. 1, л. 1, 4 септ. 1942.

²³ Златаров, В. *Българите в Украйна. Германо-съветската война. Сказка от Мишо Хаджийски*. Ямбол 1942.

²⁴ БИА, ф. 813, а. е. 13, л. 1.

²⁵ БИА, ф. 813, а. е. 3, л. 1.

²⁶ Станчов, Ив. Цит. съч.

²⁷ ЦДА, ф. 1477, оп. 1, а. е. 81, л. 76.

²⁸ БИА, ф. 813, а. е. 6, л. 5–7, Писмо на Г. Шишков до Мишо Хаджийски, Кьолн, 23 март. 1943 г.

²⁹ Тодоров, П., Нягулов, Б. Българите от Украйна и Молдова..., с. 72–74.

³⁰ Журков, Гл. Цит. съч., с. 41–53; Подробна информация за дипломатическите и чисто организационните проблеми на преселването са публикувани в спомените на Любомир Кузупов.

³¹ Граничен контролен лист, № 4384/26, 1943, издаден в София, Комисия по досиетата, документи на Мишо Хаджийски.

³² В спомените и литературата са посочени различни цифри, вариращи около 2000–2500 души.

³³ Открита телеграма на посланика в Букурещ Иван Попов до министъра на външните работи № 625 от 14 март 1944 г.

³⁴ ЦДА, ф. 1477, оп. 1, а. е. 81, л. 79.

³⁵ Пак там, а. е. 84, л. 2–3. Радиотелеграма № 536 от 12 август 1944.

³⁶ Пак там, л. 2–3.

³⁷ БИА, ф. 813, а. е. 5, л. 1. Телеграма от регента Тодор Павлов до Мишо Хаджийски от 12.IX.1944 г.

³⁸ Докладна записка на министъра на МВРИ Петко Стайнов до Министерски съвет № 512-44-I от 4...1944г.

³⁹ БИА, ф. 813, а. е. 44. Служебна бележка от Дирекцията на народната милиция, че лицето Мишо Пантелеев Хаджийски бе задържан от 26.IX до 16.XI.

⁴⁰ Тодоров, П., Нягулов, Б., Българите от Украйна и Молдова..., с. 242–243.

⁴¹ Телеграма № 1486 от 2.IV.1944, гр. Варна, публикувана в: Журков, Г. Цит. съч., с. 62–63.

⁴² Митков, В. Цит. съч., с. 123–125.

⁴³ Надписът на паметника гласи: *«В памет на таврийските българи, преселили се през 1943–1944 г. в прародината си България с благословията на цар Борис III — Обединител. През пролетта на 1945 г. в условията на фактическа окупация на България от Червената армия, стават жертва на Сталин и отечественофронтовската власт при депортирането им обратно в СССР».*

Rumyana Chukova

PhD, Associate Professor

rumy_ch@yahoo.com

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE PUBLIC ACTIVITIES OF MISHO (MIHAIL) HADJIYSKI: HISTORIOGRAPHIC ASPECTS AND SOCIAL MEMORY

Abstract: This paper is dedicated to the public work of a remarkable writer, human rights activist and patriot of the Bulgarian diaspora in Ukraine — the Taurian Misho Panteleev Hadjiyski. During the years of World War II, he unfolded a broad campaign for the resettlement of the Taurian Bulgarians into the ethnic homeland — the Kingdom of Bulgaria. This activity has become the cause of his life, which ended tragically with his death on December 7, 1944. After Nazi Germany invaded the Soviet Union and occupied Ukraine, Taurian Bulgarians wrote a letter to the Bulgarian king Boris III on April 20, 1942 in which they asked for Bulgarian citizenship. Misho Hadjiyski presented this letter to the Bulgarian Legation in Bucharest and by this way he triggered the deportation mission. In Bulgaria, Misho Hadjiyski has taken an active campaign to support the migration of the Taurian population. He received the support

of prominent politicians and public figures such as Boris III and the Prime Minister Bogdan Filov. The Bulgarian government allowed the resettlement of 2,500 Bulgarians from Taurica. Misho Hadjiyski together with the authorized diplomat Lyubomir Kuzupov had been charged with the practical implementation of the migration process. During the period Autumn 1943 — Summer 1944 they organized two compact migratory waves of ethnic Bulgarians who were threatened by Stalin's repressions. The occupation of Bulgaria by the Red army terminated the residence of the Taurian Bulgarians in their motherland. The Soviet authorities refused to recognize the Bulgarian citizenship status of this group. Therefore, as Soviet citizens, in early 1945 they have been forcibly deported back to the USSR. Most of them were imprisoned to the deserts of Kazakhstan and to the Vahsh Valley in Tajikistan. Taurian Bulgarians had become one of the many nationalities who were repressed by the Stalinist regime.

The paper analyzes the main events during this dramatic process, as they have been observed in the modern Bulgarian historiography. During the totalitarian regime, this topic was a taboo both for the historians and for the heirs of the repressed Taurian Bulgarians. After the democratic changes in Bulgaria and Ukraine, it was possible to pay homage to Misho Hadjiyski and his noble activity as well as to observe an objective historiographical assessment based on new facts and historical interpretations.

Key words: Misho Hadjiyski, Taurian Bulgarians, Stalinist repressions against Bulgarians during the World War II.

Вікторія Нікічук
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЕТНІЧНИХ КАРТАХ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Початок ХІХ ст. характеризується активними міграційними процесами на території України, зокрема масовим переселенням болгарського населення з правого на лівий берег Дунаю, внаслідок цього болгари стали найчисленнішим етносом на півдні України, зокрема у Буджаку. Важливим джерелом для вивчення розселення болгарського населення України є карти. Вони створювались на основі різної джерельної бази: переписи, звіти, метричні книги тощо. Саме на основі динаміки чисельних даних створювалися етнічні карти, де репрезентували етнічну строкатість країни. Згідно даних Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., де головним критерієм визначення приналежності до різних національностей була мова, вказано, що болгарське населення в Аккерманському та Ізмаїльському повітах складає 16,9%, а за кількісними показниками — близько 87 тис. осіб¹. Звичайно, що робота над етнічними картами на основі лише переписів населення викликала певні труднощі та ставила під питання проблему достовірності даних і їх відповідного відображення на картографічних матеріалах. Російську імперію з поділом на губернії і відображенням їх етнічного складу вчені не мали можливості аж до початку Першої світової війни у зв'язку з відсутністю даних по кожній губернії².

Дослідженням етнічних карт займалися різні дослідники. Так, А. Байцар вивчає визначення етнічних меж українського населення на етнічних картах ХІХ–ХХ ст. Дослідник унаочнює свої дослідження зразками карт ХІХ–ХХ ст. та надає коротку характеристику історії створення відповідних карт³. Водночас варто звернути увагу й на інші етноси, що проживали на українських землях, і відзначались на етнічних картах у кордонах сучасної України. Саме це стало завданням нашої публікації.

Зауважимо, що етнічні карти досить специфічне джерело, за допомогою якого можна визначити межі розселення болгарського населення, назви населених пунктів, де проживали болгари, навіть кількість болгарського населення. Розглянемо частину картографічного матеріалу, що створений в ХІХ — початку ХХ ст. різними картографічними школами та за різними критеріями.

Вже на початку ХІХ ст. починають створюватися етнічні карти території Російської імперії, де зображувалися особливості розселення

різних етнічних груп, у тому числі болгарського населення. Досить часто на картах його зображували як окрему етнічну спільноту. Одну з перших етнічних карт, де автор звернувся до картографічного відображення етнічного населення був П. Кеппен, один із засновників Російського географічного товариства. Його «*Етнографічна карта Європейської Росії*» (1851 р.) була частиною більш значного «*Етнографічного атласу Європейської Росії*» (1848 р.). Це перша в Росії карта етнічного складу держави «за ознакою «племінної приналежності»». На карті показано ареали розселення 38 етносів та етнічних груп, кожен з яких виділено відповідним кольором. В легенді карти серед слов'янських народів позначено лише росіян, поляків, сербів і болгар⁴. Зокрема останні зазначені як «*булгари*» та визначені помаранчевим кольором. Згідно з картою значна кількість болгарського населення проживала на території Аккерманського повіту Бессарабської губернії. Також можна зустріти незначну кількість болгар на території сучасної Запорізької області України.

У 1875 р., за дорученням Російського географічного товариства, видатним етнографом і військовим картографом О. Ріттіхом була складена «*Этнографическая карта Европейской России*»⁵. Від карти П. Кеппена вона відрізняється масштабом і охопленням більшої території (тут наявні західні губернії Росії, Фінляндія і Закавказзя). Всього на карті показано 46 народів, що населяли сучасні території Європейської Росії, України, Білорусі, Молдови та частин Прибалтійських та Закавказьких країн. Серед слов'ян автор окремо виділяє такі етноси, як малоруси (українці), білоруси, великоруси (росіяни), болгар, поляки та ін. Зокрема, болгарське населення визначається сталим ареалом проживання — Аккерманський повіт Бессарабії та сучасна територія Запорізької області. Проте, на відміну від карти П. Кеппена, на карті О. Ріттіха чіткіше можна прослідкувати території, які заселяло болгарське населення⁶.

В 1862 р. опублікована карта «*Carte Ethnographique de l'Empire de Russie par R. D'Erckert Membre effectif de la Societe geographique imperiale de Russie a S Peterbourg par H. Kiepert a Berlin*». Карта репрезентує народності які заселяють Російську імперію станом на 1862 р. На цій карті болгар представлени як окремий народ, що заселяє територію на півдні Бессарабії. Карта є досить загальною та важко прослідкувати конкретність заселеності вказаної території. Цікавим фактом є також відображення на карті таких народностей як козаки, що зображені поблизу р. Дунай, валахи русини⁷.

В 1888 р. опублікована «*Карта поширення німців в Європі*» Г. Норберта, німецького лінгвіста та етимолога та який активно займався географією поширення мов, зокрема німецької. При дослідженні поширення німців в Європі, укладаючи свою карту, Г. Норберт показав проживання

і інших етнічних груп. Так, на вказаній карті Г. Норберт визначає ареал проживання німців на півдні Бессарабії, а поруч з німцями автор вказує на проживання інших етносів, зокрема болгар та українців, тощо. Проте на відміну від німців, які проживають суцільним ареалом, болгар показані на карті невеликими групами, що знаходяться на незначній відстані одна від одної. Поруч з богарами проживають подібними групами і українці на цих територіях. До того ж Г. Норберт вказує також на проживання незначної кількості болгарського населення на північ від міст Тирасполь та Бендери⁸.

Вже на початку XX ст. в етнографічних картах робився акцент на визначення ареалу проживання різних етносів в сільській місцевості, а даними для укладення етнічних карт слугували переписи населення та певні статистичні матеріали. Особливістю картографічного матеріалу Бессарабської губернії є розробка карт на основі додаткового статистичного матеріалу, зокрема проведення фахового анкетування у 1907 р. В. Бутовичем. Педагогічний діяч В. Бутович провів фахове анкетування учителів шкіл, православних і лютеранських священників щодо розподілу мешканців усіх сільських громад Бессарабії за мовою та віросповіданням. Відповідне анкетування В. Бутович провів заручившись підтримкою Дирекцією народних училищ Бессарабською губернією та Духовною консисторією. У 1916 р. і дані були опубліковані, а в 1920 р. на основі цих даних Л. Берг розробив етнографічну карту «*Этнографическая карта сельского населения*» (див. додаток А). Цікавим фактом є не лише проведення В. Бутовичем анкетування та відображення цілісної характеристики по кожному повіту Бессарабської губернії, а й надання короткої довідки про кожен повіт із зазначенням його географічного розташування⁹. Болгари згідно «*Этнографической карты сельского населения*» Л. Берга, проживали на півдні Бессарабії. Проте, варто відмітити, що карта показує не суцільний ареал проживання, а виокремлено райони сільського населення, що проживало поблизу великих міст, зокрема, Болграду та поблизу озер Кагул та Ялпуг¹⁰.

Продовжив картографічну традицію відображення розселення різних етносів на території Російської імперії один із дослідників слов'янської народності Т. Флоринський — викладач Київського університету св. Володимира. У одній із своїх робіт «*Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства*» (1907 р.) він розробив карту проживання слов'янського народу. Так, болгарське населення визначено як окрему спільноту та виділено суцільним ареалом проживання на території Південної Бессарабії із зазначенням основних міст, зокрема Комрат, Болград, Кілія, Рені, Ізмаїл, тощо. У легенді карти вже відображені кількісні показники народностей, що унаочнює сприйняття засе-

леності території. Зокрема, чисельність болгарського населення в Бессарабії визначена 45.000 осіб¹¹.

Проживання болгарського населення станом на 1907 р. також відображено на більш детальній карті «*Аккерманского уезда Бессарабской губернии*», виданої Аккерманським земством. Карта вказує на суцільний ареал проживання болгарського народу переважно на півдні повіту¹².

Цінним джерелом для дослідження болгарського населення на етнічних картах є карта «*Besarabia. Harta etnografica intocmita de Alexis Nour*» (1916 р.). На карті болгарське населення відображено окремим етносом, але варто зазначити, що акцентовано увагу на болгар-колоністів, саме так вони вказані в легенді карти. До того ж вказано і кількісні показники кожного народу, зокрема, болгар-колоністів станом на 1916 р. налічувалося 60 000, дещо більший кількісний показник у порівнянні з картою Т.Д. Флоринського 1907 р. Тобто, при порівнянні цих карт, майже за десять років кількість болгарського населення зросла на 15 тис. осіб. Особливістю зазначеної карти є також зображення не ареалу заселення «народностей», а запропоновано за допомогою діаграм кількісний склад населення кожного населеного пункту. Також можна визначити співіснування болгарського народу з іншими у кожному місті чи селі. Наприклад, на карті визначено, що с. Карагач, с. Пеліней-Болгар, с. Василівка виключно болгарські селища. В с. Балаклія-Стара — болгарське населення проживає в рівному співвідношенні разом з українським. В с. Івановці-Болгарській половину населення села складає болгарське населення, іншу половину — росіяни, українці, румуни, євреї. Отже, карта надає більш детальну характеристику заселеності Бессарабського регіону (див. додаток Б)¹³.

З утворенням СРСР, постало питання у відображенні різних національностей на радянському просторі. Звертається увага до створення географічних атласів, що складаються з різноматичних карт, у тому числі і етнографічних. Так, у 1929 р. український географ С. Рудницький зробив українське видання Географічного атласу під редакцією заслуженого професора Ю. Шокальського. У вказаному атласі містилася Етнографічна карта СРСР. На території Бессарабії зазначено, що проживали румунці, росіяни, українці, німці, греки, болгари. На зазначеній карті болгари не представлені як окремий етнос, оскільки в легенді карти вони позначені під сумнівною позначкою як німці, або греки, або болгари. Тобто на Етнографічній карті СРСР чітко не визначено ареал проживання болгарського населення та ставиться питання про можливе їх проживання на цій території¹⁴.

Таким чином, етнографічні карти показують географічне розміщення різних народностей, до того ж історико-етнографічні карти репрезен-

тують розселення народів в історичній ретроспективі, тощо. Болгарське населення України протягом XIX — початку XX ст. відображувалося на етнічних картах як окремий етнос з відповідними позначками в легенді. Етнографічний картографічний матеріал П. Кеппена, А. Ріттіха, складений в другій половині XIX ст., Л. Берга, Т. Флоринського, складений вже на початку XX ст. визначають головний ареал проживання болгар — південь Бессарабії. Карта Besarabia (1916 р.) та карта Т. Флоринського подають картографічний матеріал разом з кількісними показниками, що значно унаочнюють та конкретизують уявлення про заселеність відповідних територій болгарами.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. (<http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0> відвідана 27.01.2019).

² Старик, В. *Між націоналізмом і толерантністю*. Чернівці: Прут, 2009, с. 130–131.

³ Байцар, А. *Етнічні карти українських земель у працях вітчизняних та зарубіжних вчених XIX ст.*, 25.01.2017 (<https://plus.google.com/108479767894146159369> відвідана 12.01.2019).

⁴ Кеппен, П. *Этнографическая карта Европейской России*, Репринтное издание 1851 г., СПб.: Альфарет, 2008, 18 л.: 1 к. — (<http://baitsar.blogspot.com/2016/12/1851.html> відвідана 15.01.2019).

⁵ Ріттіх, О. *Етнографічна карта Європейської Росії*, СПб.: Картогр. заведение А.А. Ильина, 1875.

⁶ Байцар, А. *Українські етнічні землі на «Етнографічній карті Європейської Росії» О. Ріттіха (1875 р.)* (http://baitsar.blogspot.com/2016/12/1875_20.html відвідана 15.01.2019).

⁷ *Carte Ethnographique de l'Empire de Russie* par R. D'Erckert Membre effectif de la Societe geographique imperiale de Russie a S Peterbourg par H. Kiepert a Berlin, 1862.

⁸ Ноберт, Г. *Karte der Verbreitung der Deutsche in Europe*, Глогау, 1888 // Ширяев, Е.Е. *История Приднестровья в картах*, М., 1993, 24.

⁹ Бутович, В. *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии*, Київ, 1916, 59 с.

¹⁰ *Этнографическая карта сельского населения составлена Л. Берг по данным Бутовича 1907 р.*, 1920.

¹¹ Флоринський, Т.Д. *Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства*, Київ, 1907, 206 с.

¹² *Карта Аккерманского уезда Бессарабской губернии*. составлена 1907 для Аккерманского земства.

¹³ *Besarabia. Harta etnografica intocmita de Alexis Nour* (http://dacoromania.net/maps/basarabia_harta_etnografica_intocmita_de_alexis_nour відвідана 1.02.2019).

¹⁴ *Етнографічна карта СРСР* // Географічний атлас укр. видання під ред. С. Рудницького, Харків, 1929.

Viktoriia Nikichuk
postgraduate student
vnikichuk@ukr.net

I. Mechnikov Odesa National University
(Odesa, Ukraine),

BULGARIAN POPULATION OF UKRAINE ON ETHNIC MAPS XIX — BEGINNING OF XX CENTURY

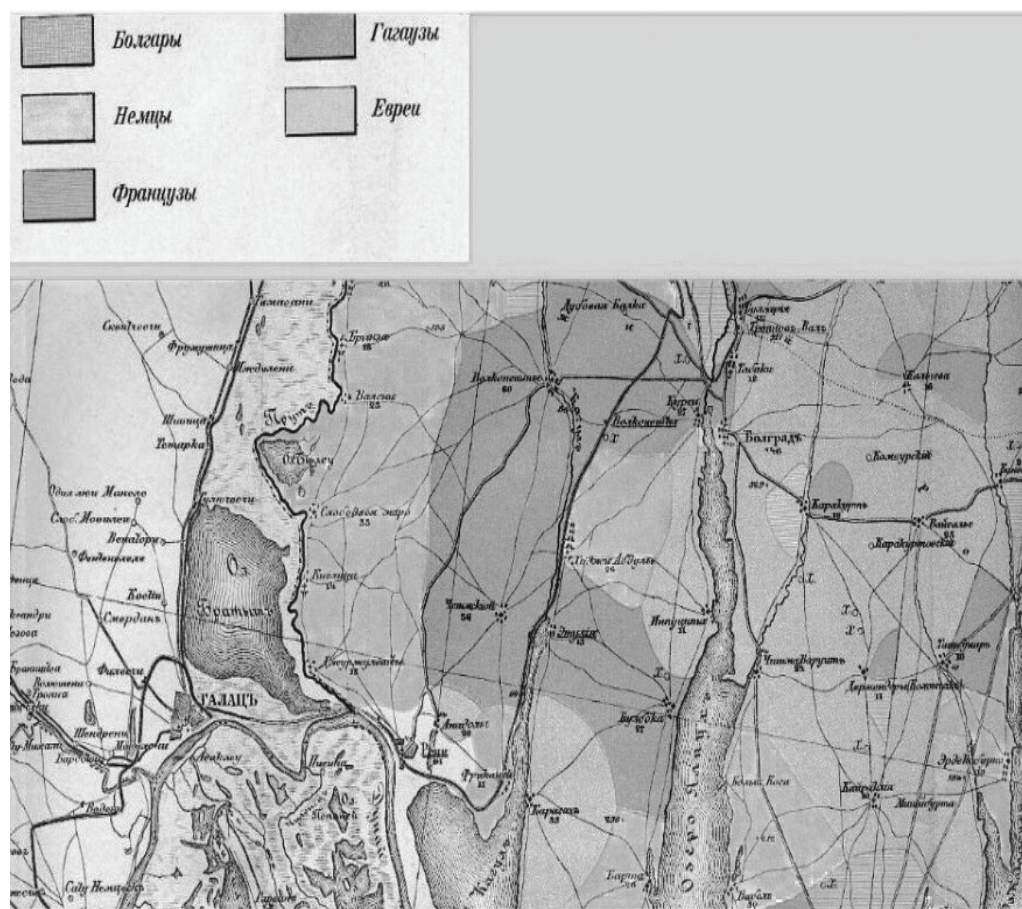
Abstract: The aim of this study is to the Bulgarian population of Ukraine on the ethnic maps of the 19th and early 20th centuries. In the analysis of ethnic maps it is determined that during the 19th and early 20th centuries. Bulgarians became the largest ethnos in the south of Ukraine, in particular in Bujak. Most ethnic maps clearly indicate a solid habitat for a significant number of Bulgarian populations in the territory of the Ackermann district of Bessarabia Province, but one of the researchers, P. Keppen, indicates a small number of inhabitants in the modern Zaporozhye region. Cartographic material of the 19th and early 20th centuries. Sometimes it was characterized by quantitative indicators, which greatly specifies the idea of the population of the territories concerned by the Bulgarians.

The study is based on cartographic sources of the 19th and early 20th centuries — An Ethnographic Map of European Russia, compiled by P. Keppen, An Ethnographic Map of European Russia. O. Rittich (1875), Ethnographic Map of the Rural Population L. Berg., Slavonic Tribe. A statistical and ethnographic review of contemporary Slavism by T.D. Florinsky, Map of Akkermansk district of Bessarabian province, Besarabia. Harta etnografica intocmita de Alexis Nour, The ethnological map by the geographical institute de Agostini of Novara.

Key words: ethnic maps, Bulgarians, Ukraine.

Додаток А

Етнографическая карта сельского населения составлена Л. Берг по даним Бутовича 1907 р.

* Этнографическая карта сельского населения составлена Л. Берг по даним Бутовича 1907 р., 1920.

А л е к а С т р е з о в а
(Институт за исторически изследвания, БАН)

БЪЛГАРСКИ ДИПЛОМАТИ ОТ БЕСАРАБИЯ ОТ КРАЯ НА XIX — НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Още от края на XVIII в. в южните части на Бесарабия започва да се формира компактна българска емигрантска общност. Причината за засилената имиграция откъд Дунава се корени в различни причини, едни от най-важните сред които са зачестилите войни между османците и руснаците, последвани от тежки турски репресии над българското население. Съпътстващи други фактори са трудното икономическо положение на българите в Османската империя, липсата на лична сигурност, злоупотребите, липса на земя за обработване и др.¹

Няколко са етапите на българската колонизация на земите в Южна Бесарабия. За най-масов е смятан този след Руско-турската война от 1828–1829 г. и следващите петнадесет години след това, когато е регистрирана най-голямата имиграция на българи в района — около 150 хил. души, които основават 26 нови колонии. Със съществуващите 57 селища отпреди това, българите се установяват в общо 83 колонии на въпросната територия².

Организираната имиграция на българите има положителен ефект върху икономическото и социално положение в района. Руската империя поощрява заселването на областта, защото има лична изгода от притока на ново население. С подкрепата на колонистите, Петербург засилва личния си авторитет на защитник на християните и осигурява благоприятни условия за развитието на този дотогава изоставен край. Още през 1807 г., във връзка с преселението, са издадени *«Привилегии, дарувани от господаря император на идващите в Русия за заселване българи»*. Документът гарантира на имигрантите не само правата на руски поданици, но и особеното покровителство на правителството. В замяна се очаква заселниците да се занимават със земеделие, скотовъдство и овощарство³. Десетилетие по-късно, с императорски указ от 29 декември 1819 г., се фиксира правното, административно и социално-икономическо положение на колонистите. Българите получават свобода на изповеданията и сдружаванията, освободени са от данъци за 7-годишен период от време, освободени са от военна и гражданска служба. Всяко новоприсигнало семейство получава безплатно 600 декара земя, ползва улеснения при тегленето на заеми и упражняването на търговия⁴.

Освен със земеделие и животновъдство, в градска среда българите се занимават и с градинарство и търговия. Те активно се вписват в иконо-

мическите и търговски отношения на региона и допринасят за динамизирането на търговските отношения на Балканите⁵.

Значителните привилегии, отпуснати на българското население, както и трудолюбието на заселниците (признато от самите руснаци), фактът, че им е дадено самоуправление гарантират просперитета на колонистите. Българската имиграция създава града Болград, както и редица други селища, които се превръщат в центрове на българска просветна и обществена активност. Новооткритата Болградска гимназия (1859), сполучливо наречена от Е. Сюпюр *«истинска цитадела на съвременното българско образование»*⁶, играе голяма роля в образоването на заселниците и формирането на национално чувство у българите в последните две десетилетия преди Освобождението. Макар да обитават чужда земя, те остават тясно свързани със своята родина, затова не е странно, че след създаването на Княжество България голяма част добре образовани и способни млади българи се завръщат в старото отечество и влагат своите умения и енергия в изграждането на новата държава.

Бесарабски българи могат да бъдат открити на ключови постове в различни сфери на обществения и политически живот в нова България. В Княжеството и Източна Румелия бесарабски българи са 87 от управниците, 42 гимназиални професори и учители, 33 лекари, 15 военни, 7 инженери, 5 университетски професори, 4 финансиста, 4 дипломати, 2 духовници, 2 агрономи, 2 артисти и др.⁷ Този текст разглежда дейността на бесарабските българи — дипломати и техния принос за развитието на модерната българска дипломация⁸.

* * *

Първ сред бесарабските българи — дипломати безспорно е Димитър Греков, един от първостроителите на нова България. Роден е в Болград през 1847 г. в семейството на влиятелния и почитан български търговец Панайот Греков. Бащата е един от активните представители на бесарабската емиграция: участва в управителните съвети на бесарабските колонии, личен приятел на Г.С. Раковски, член на Училищния инспекционен комитет в Болград, отговорен за изготвянето на правилника на гимназията и учебните програми. Младият Димитър завършва Болградската гимназия (1865) и за кратко е надзирател на пансиона ѝ (1868). Като стипендиант на попечителството на училището заминава за Франция да учи право и завършва специалността с докторат в Екс ан Прованс (30 юни 1876⁹). След завръщането си в Румъния се установява като адвокат и служител в Окръжния съд в Браила (1876–1877). През този период той взима активно участие в дейността на Българското централно благотворително общество, заето с подпомагането на българите след потуша-

ването на Априлското въстание. Развива активна дейност като представител на българската колония по време на Руско-турската война (1877–1878). Скоро е забелязан от руската временна администрация, която не закъснява да го привлече в управлението на новата държава, първоначално като председател на Софийския окръжен съд (ноември 1878), впоследствие и като председател на Върховния съд (май — юли 1879). Греков е депутат «по звание» в Учредителното събрание (1879), по време на което естествено се налага като един от лидерите на българите и основоположник на Консервативната партия на България¹⁰. Впоследствие става лидер на Народнолибералната партия. Тринадесет пъти е избран за народен представител и *единственият* българин, участвал в четири Велики народни събрания (1879, 1881, 1886–1887, 1893).

И все пак включването на Греков в политическия живот на България не е безпроблемно. През април 1880 г. либералите касират неговия избор за депутат с мотива, че е румънски гражданин. Няколко месеца по-късно обаче е приет първият Закон за поданството (27 ноември 1881 г.), който решава въпроса в негова полза и от този момент нататък той участва пълноправно в управлението на Княжеството¹¹.

Авторитетът и образованието на Греков го нареждат сред първите български министри — четирикратен министър на правосъдието (1879–1880, 1882–1883, 1891–1892), управляващ Министерството на вътрешните работи (24–29 ноември 1879), подпредседател на Държавния съвет (31 декември 1881 — 2 юли 1882). Особено енергична е дейността на Димитър Греков като министър на външните работи и изповеданията. По време на мандата му от 1890–1894 г., ведомството получава своя модерен облик, изградено структурно по европейски образец. Греков допринася и за подобряването на отношенията със съюзеренната Османска империя и е първият министър, който издейства разрешение за откриването на две български търговски агентства в Турция — тези в Дедеагач и Мустафа паша¹².

Изборът на Димитър Греков за външен министър не е случаен — паралелно с политическата му кариера, той участва в различни дипломатически мисии на Княжеството: след Съединението е изпратен от княз Александър I да преговаря със сръбския крал Милан за предотвратяване на войната. Член е на тристранната депутация (заедно с д-р К. Стоилов и К. Хаджикалчов), изпратена от българското Регентство в Западна Европа да търси кандидат за българския престол (1886)¹³. Възходящата му политическа кариера кулминира в избора му за министър-председател на Княжеството (1899), отново и с ресор Министерство на външните работи и изповеданията. Малкото време, което управлява, не му позволява да осъществи замислените реформи във ведомството си. Димитър Греков

умира в дома си в София след усложнения при операция от перитонит (1901).

Друг български дипломат с бесарабски произход е Хараламби Сърмаджиев. Роден е през 1860 г. в семейството на търговеца Георги Сърмаджиев, един от първите материални поддръжници на Българското книжовно дружество в Браила. Дипломант е на Болградската гимназия (1876) и бакалавър по право на Букурещкия университет (1879). Той е първият българин — доктор по право на Парижкия университет (1899), защитил тези в областта на римското и международното право. Блестящото му образование открива пред него вратите на българското външно министерство. Сърмаджиев постъпва в министерството първо като юрисконсулт, след това е главен секретар, а впоследствие започва и дипломатическа кариера като български представител в Белград и Виена (1895–1902). Хараламби Сърмаджиев е и княжески делегат на Международната конференция за борба срещу анархистите, която се провежда в Рим (1898)¹⁴. Той излиза от дипломатията през 1902 г. и през последните години от живота си работи като адвокат. Умира в санаториума в Пуркерсдорф в околностите на Виена, където е бил на лечение (1908).

Трети дипломат сред бесарабските българи е Александър Малинов¹⁵. Също добре познат като петкратен министър-председател на България, той е роден в с. Пандъкли в семейството на свещеник. Учи в Болградската гимназия и завършва право в Киевския университет (1891). След дипломирането си пристига в България, където работи като съдия и прокурор (1891–1897) и адвокат (1897–1938). Той е сред ръководните дейци на Демократическата партия и неин лидер (1903–1938).

Александър Малинов започва личната си политическата си кариера от най-високото възможно стъпало на управлението: министър-председателското кресло. Първият му премиерски мандат започва със силен старт: на 22 септември 1908 г. е обявена независимостта на България, която шест месеца по-късно, благодарение на активната дипломатическа политика на правителството, е международно призната: Царството официално се нарежда сред суверенните държави в Европа. Малинов поема държавното кормило и в тежките последни месеци на Първата световна война и показва, че не се страхува да поема отговорност и да води страната в кризисни обстоятелства. Малинов продължава активния си политически живот до смъртта си като един от създателите на Конституционния блок срещу земеделския режим на Стамболийски (1922), създател на коалицията *«Народния блок»* (1931), сред водачите на легалната опозиция след Деветнадесетомайския преврат. Показателно за енергията и отдадеността му в политиката е, че той умира, докато произнася реч на предизборно събрание (20 март 1938).

Негов партиен съмишленник е Георги Калинков, последният от нашите бесарабски дипломати. Роден в с. Твардица (1860/1861), той учи в Кишиневската класическа гимназия. Започва да учи право в Новорусийския (Одески) университет, което завършва в Женева. Доктор по право на Новия брюкселски университет (1899). Има дългогодишна практика като адвокат. Калинков е сред ръководните членове на Демократическата партия, няколкократно общински съветник и Софийската община, депутат. Кмет на София в тежките години след Първата световна война (1918–1920). Царски пълномощен министър в Букурещ в динамичните дни на Балканските войни (1910–1913). Познат е и като един от големите български дарители¹⁶.

* * *

Разглеждайки колективния образ на четиримата бесарабски българи — представители на българската дипломация, можем да открием няколко общи черти в житейската им биография.

Като начало, и четиримата са потомци на семейства на български преселници в Бесарабия сред Руско-турската война от 1828–1829 г. (всъщност само за Хараламби Сърмаджиев това не е потвърдено, но е твърдо вероятно). Бащите и на четиримата са влиятелни членове на местната преселническа общност, трима от тях са търговци, а четвъртият — свещеник. Безспорно обаче, за четиримата родители най-важното капиталовложение е доброто образование на техните синове. Греков, Сърмаджиев и Малинов са възпитаници на Болградската гимназия. Четиримата дипломати завършват право — една от най-добрите за времето си професии, добила престиж покрай приемането на конституциите на XIX в. и разделението на властите, които превръщат правото в самостоятелна и фундаментална дисциплина. Трима от тях (Греков, Сърмаджиев и Калинков) завършват с образователна степен *«доктор по право»*. Не е случайно, че и четиримата в известни периоди от живота си упражняват адвокатската професия и са ангажирани в ключови за българския политически живот дела. Така например Александър Малинов защитава земеделския лидер Александър Стамболийски през 1915 г., който от своя страна *«му връща жеста»* като го арестува и подвежда под отговорност за втората национална катастрофа осем години по-късно (1923). Трима от дипломатите (Греков, Малинов и Калинков) имат опит в парламентарния живот като депутати в различни народни събрания. Трима сред тях (Греков, Малинов и Калинков) са партийно ангажирани, докато за Сърмаджиев не са известни ясно заявени партийни предпочитания.

В малка България, както преди, така и днес, личните връзки оказват важно влияние при професионалните номинации. От този аспект може да

погледнем към взаимовръзките между разглежданите дипломати и да изградим хипотеза за кариерния им път. И макар да е трудно да се прецени каква е точно тежестта на земляческите връзки, все пак могат да се направят някои заключения в нашия случай, особено ако разглеждаме изброените лица като свързани двойки представители.

Първата разглеждана двойка са Димитър Греков и Хараламби Сърмаджиев. Както стана дума, и двамата са от Болград, бащите им са сред влиятелните болградски граждани, ангажирани с просветно-културното развитие на българската общност. Панайот Греков е сред съоснователите на Болградската гимназия, а Георги Сърмаджиев — сред спомоществувателите на Българското книжовно дружество. Няма съмнение, че семействата са се познавали, а оттам и младежите, въпреки възрастовата граница между тях. След като пристига в България, през пролетта на 1890 г., Хараламби Сърмаджиев е назначен за юрисконсулт на Министерството на външните работи и изповеданията. През есента на същата година Димитър Греков става титуляр на ведомството, а землякът му — негов служител. Внимателният анализ на документацията на Министерството на външните работи и изповеданията разкрива едно плодотворно сътрудничество между министър и подчинен, а здравата връзка между тях се отразява във факта, че при честите отсъствия на Греков негов заместник става именно юрисконсултът¹⁷ (въпреки че по закон главният секретар трябва да поеме ръководството на делата). Видни са общата им дейност и целенасочени усилия в опитите да отхвърлят османския сюзеренитет при казуса с назначаването на чужди консули в България директно от Цариград¹⁸. Сърмаджиев е сред доверените, които са посочени да осъществят политиката на модернизация на министерството, вследствие делегирането му на права за изработване на вътрешен правилник на ведомството¹⁹. Отново по време на министерството на Греков е и първият досег на Сърмаджиев с дипломатията, когато през лятото на 1891 г. той замества управляващия Букурещкото княжеско агентство²⁰. Министърът му гласува и доверие като го изпраща с дипломатическа мисия в Цариград, за която Сърмаджиев впоследствие е награден с имперския орден «Меджидие» (1894). Независимо че скоро мандатът на Димитър Греков приключва и Хараламби Сърмаджиев продължава дипломатическата си кариера и при следващото правителство, то видно е, че кариерата на последния във външнополитическото ведомство започва именно при управлението на неговия земляк от Болград, характеризира се с особена активност и отговорности, и е предпоставка за оставането му в корпуса и в следващите години.

Другата двойка разглеждани лица в настоящия текст са Александър Малинов и Георги Калинков. Те също имат по-тясна връзка не само като

бесарабски българи, но и като съмишленици — партийци в Демократическата партия. След като Александър Малинов поема управлението на министерството през септември 1910 г., два месеца по-късно Георги Калинков е неговият избор за пълномощен министър в Букурещ. Осем години по-късно, отново при министерството на Малинов през лятото на 1918 г., Георги Калинков става кмет на София (1918–1920). През този период двамата партийни съмишленици застават заедно и в национални каузи като защитата на правата на българското население в Бесарабия и искането на автономия за областта²¹.

Заклучение

В първите години след Освобождението в Княжеството няма достатъчно подготвени лица, които да поемат важни ресори на държавното управление. Наличният вакуум обаче бързо е запълнен от добре образованите, усвоили модерни професии и живели на Запад представители. Сред тях значима е групата на бесарабските българи. Те намират своето място в различни сфери на общественно-политическия живот. Оставят и своята диря на полето на дипломатията: премиерите и външни министри Димитър Греков и Александър Малинов записват името си в историята: единият като голям организатор на Министерството на външните работи и изповеданията, а другият — като творец на българската независимост. Своето място в пантеона на бесарабските българи оставят и по-малко познатите, но също така активни Хараламби Сърмаджиев и Георги Калинков — единият с успешната си дългогодишна дипломатическа кариера, а другият — с политическата, дипломатическа и дарителска дейност.

¹ Интересът към историята на бесарабските българи датира още от началото на XX в. и библиографията по въпроса е богата. Тук ще бъдат споменати само някои основни заглавия, които имат отношение към темата: Титоров, Й. *Българите в Бесарабия*. С., 1903; Дякович, Вл. *Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения*. С., 1930; Сюпюр, Е. *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век*. С.: Изд-во на БАН, 1982; Дойнов, Ст. *Българите в Украйна и Молдова през Възраждането 1751–1878*. С.: Академично изд-во «Марин Дринов», 2005; Думиника, Ив. *Българските преселници в Бесарабия в края на XVIII — първата половина на XIX в. в историографията*. Кишинев, S.Ş.B., 2015; Duminika, Iv. *Coloniile bulgarilor în Basarabia (1774–1856)*. Red. şt. I. Gumenăi, N. Cervencov. Chişinău: Lexon-Prim, 2017.

² Duminika, Iv. *Coloniile bulgarilor...*, p. 225.

³ Дойнов, Ст. *Българите в Украйна и Молдова...*, с. 170.

⁴ Дякович, Вл. *Българите в Бесарабия...*, 9-10; Думиника, Ив. *Българските преселници...*, с. 177–178.

⁵ Duminika, Iv. *Coloniile bulgarilor...*, p. 225–226.

⁶ Сюпюр, Е. *Българската емигрантска интелигенция...*, с. 86.

⁷ Данните са изложени според Дякович, Вл. *Българите в Бесарабия...*, с. 25.

⁸ В настоящия текст биографията и дейността на дипломатите е изложена според Стрезова, А. *Българската дипломация: институции и представители 1879–1918*. С.: Авангард Прима, 2017. Там, където са използвани други заглавия, те са посочени на съответното място.

⁹ В българската историография съществува различна датировка за доктората на Д. Греков. Тук датата е цитирана според Bengesco, G. *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à nos jours*. Paris, E. Leroux, 1907, p. 182.

¹⁰ За дейността на Димитър Греков в Учредителното събрание вж. Гешева, Й. Д-р Димитър Греков: първи политически изяви на българска земя // В: Гешева, Й. *Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава 1879–1886 г.* С.: Издат. Къща Дю Мира, 2013, с. 69–91.

¹¹ Неслучайно три години по-късно, именно по времето на своя мандат като министър на правосъдието, Димитър Греков изготвя нов Закон за поданството, който остава в сила в продължение на две десетилетия: вж. Закон за българското поданство, утвърден с княжески указ № 121 от 26 февруари 1883 г.

¹² Повече за българските търговски агентства в Османската империя вж. Strezova, A. *Les agences commerciales ou les consulats bulgares dans l'Empire Ottoman — établissement, développement, influence et effectif (1896–1912)* // *Etudes Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, Paris (под печат).

¹³ За ролята на българската депутация вж. Стоянович, П. *Междущарствието, кризата и битката за българския трон (1886–1887). Солисти и статисти — от Батенберг до Кобург — с поглед върху медийното им отразяване*. С.: Изд-во «Захарий Стоянов», 2017, с. 84–107.

¹⁴ Стрезова, А. Д-р Хараламби Сърмаджиев — българският делегат на Международната конференция за борба срещу анархистите (Рим, 1898 г.) // *Известия на Регионален исторически музей*. Стара Загора, т. IV, 2011, с. 610–614.

¹⁵ За Александър Малинов вж. също Стоянова, Р. *Политикът и неговият избор. Александър Малинов (1867–1938)*. С.: Световит, 2008.

¹⁶ *Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951*. Т. 3, С.: Български дарителски форум, 2011, с. 544–545.

¹⁷ Виж например *Държавен вестник*, 135 (24.VI), 1892.

¹⁸ Виж кореспонденцията по въпроса в НБКМ-БИА, II Д 2426-2427; Пак там, ф. 290, а. е. 131, л. 15–18.

¹⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 18, а. е. 42, л. 29.

²⁰ НБКМ-БИА, ф. 237, оп. 2, а. е. 62, л. 36–42.

²¹ Виж Мемоар на бесарабските българи до Председателя на Парижката мирна конференция относно положението на българите в Бесарабия с искане за плебисцит и автономия, София, 1 март 1919 г. — публ. в Тодоров, П. Съюзът на бесарабските българи в България. Изследване и документи // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, т. 8, Велико Търново, Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2004, с. 330–347.

Aleka Strezova

PhD

a_strezova@abv.bg

Institute for Historical Studies, BAS

BULGARIAN DIPLOMATS FROM BESSARABIA END OF 19TH — BEGINNING OF 20TH CENTURY

Abstract: The text tells about four Bulgarian diplomats born in Bessarabia and their contribution to the establishment of modern Bulgarian diplomacy. They were all descendants of Bulgarian emigrants who came to Bessarabia after the Russian-Turkish war of 1828–1829. The fathers of the future diplomats were prominent men of their community. Their sons received an excellent modern education which enables them thereupon to be among the first to take part in the establishment of the new Principality of Bulgaria. The oldest one is Dimiter Grekov, followed by age by Haralambi Sirmadziev, then came Georgi Kalinkov and Alexander Malinov at the end. Four of them were men of law and three of them received a PhD on the subject which makes them influential and significant representatives of their time. Two of them, Dimiter Grekov and Alexander Malinov, were prime ministers and ministers of foreign affairs, the other two — Haralambi Sirmadzhiev and Georgi Kalinkov — diplomats of modern Bulgaria. The paper gives a short biography of the four men which stresses on their origin, education, profession they exercised and their contribution to the establishment of the new Bulgarian diplomacy. Grekov was the originator of the first modern structure of the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs and Denominations, Malinov proclaimed the Bulgarian independence, Sirmadzhiev was a devoted diplomat of the new Principality and Kalinkov — a loyal servant of the country and a generous benefactor of the society. The text aims to trace the connections between the mentioned representatives and to stress on the Bessarabian link in their political and diplomatic realization.

Key words: Bulgarian diplomats, Bessarabia, biography, end of 19th — beginning of 20th century.

Алла Атаманенко
(Національний університет «Острозька академія»)

УКРАЇНЦІ В БОЛГАРІЇ І УКРАЇНА: ПОТЕНЦІАЛ СПІВПРАЦІ

Історія українців в Болгарії вже нараховує кілька століть і пов'язана з іменами відомого українського вченого та громадського діяча М. Драгоманова (1841–1895), поетеси Лесі Українки (1871–1913) та інших діячів цього часу, еміграційної хвилі періоду українських визвольних змагань, представники якої створили низку культурних і громадських організацій, з котрих деякі проіснували до 1944 р. Серед українців цієї еміграційної хвилі також були ті, хто зробив помітний внесок у розвиток болгарської культури, зокрема — відомий скульптор Михайло Парашук (1878–1963), який залишив по собі унікальну мистецьку спадщину, що належить Республіці Болгарія та Україні. Таким чином, українська присутність ХІХ — першої половини ХХ ст. на болгарській землі заклала початки українознавства в Болгарії та співпраці між болгарськими та українськими вченими, а згодом викликала появу значної кількості праць у сфері історії, літературознавства, культурології тощо. Проведені дослідження мають потужне джерельне підґрунтя (є вдалі спроби публікації цих джерел), що дозволяє різнобічно дослідити українсько-болгарські зв'язки, внесок українців у розвиток болгарської освіти, науки й культури в цілому, характеристики міжвоєнної української еміграції, її діяльності тощо. Сподіваємось, що інтерес дослідників до цієї епохи українсько-болгарських відносин буде продовжуватись і надалі.

Вивчення сучасного болгарського українства також представлене низкою досліджень, але, на жаль, маємо відзначити, поки що їх відносно мало. Дослідження закордонного українства і в Болгарії, і в Україні переважно відбуваються в межах україністики (що включає різні наукові напрями), але врахуємо, що для болгаристики дослідницькою сферою може вважатись все, що стосується болгарського етносу/нації, археології, етнології, історії, культури, мово- та літературознавства тощо, а також — різноманітні явища на території Болгарії, в т. ч. й функціонування української еміграції та діаспори.

Розвиток болгарознавчих досліджень протягом багатьох років, в т. ч. в незалежній Україні, не в останню чергу пов'язаний з існуванням кількох спеціалізованих наукових центрів при університетах та дослідницьких інститутах. Помітне місце в розвитку болгарознавчих досліджень посідає Харківський університет ім. В.Н. Каразіна, де діє Центр болгаристики і

балканських досліджень імені Марина Дринова, проводяться Дриновські читання й видається *«Дриновський збірник»* (як видання Комісії істориків Україна–Болгарія, спільний проект Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Болгарської академії наук)¹. Болгарознавчі дослідження проводяться також в університетах Дніпра, Запоріжжя, Одеси, Києва, Львова, Маріуполя та інших міст. Різноманітні публікації знаходимо у виданні Асоціації болгаристів України *«Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали»*, на сторінках журналу *«Слов'янський світ»* Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України, в журналі *«Українознавство»* Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, в наукових збірниках університетів (Київський славістичний університет видав кілька випусків *«Болгарського щорічника»*) та інших виданнях. Серед цих публікацій зустрічаються й присвячені сучасному болгарському українству, часом — авторства його представників.

Не одне десятиліття розвивається українознавство в Болгарії. Традиції, закладені у ХІХ ст. — на початку ХХ ст. М. Драгомановим, І. Шишмановим та Д. Матовим були розвинуті у другій половині ХХ ст. На початку 1960-х було засновано гурток, пізніше — факультатив української мови на факультеті слов'янських мов, який переріс у відкрите в 1996 р. українське відділення, де викладали М. Дилевський, С. Русакієв, Л. Терзійська, І. Стоянов, В. Драгулева та інші відомі болгарські україністи². За п'ять років до відкриття відділення, у 1991 р., було створено Асоціацію україністів Болгарії, яку очолила Л. Терзійська³. Від 2012 р. в рамках проекту «Болгарська віртуальна україністика» почалось видання журналу *«Българска украинистика»*⁴, на сторінках якого з'являються різноманітні дослідження, серед яких — і з історії еміграції.

Складовою та інструментом вивчення українсько-болгарських зв'язків, в тому числі й функціонування сучасної української громади в Болгарії, є засновані в 2006 р. щорічні конференції «Драгоманівські студії», в яких беруть участь україністи з Болгарії та України, та видання в Софії матеріалів цих конференцій — збірника *«Драгоманівські студії»* (назву подаємо за обкладинкою). Однією з ініціаторів та промоторів проведення цих конференцій та видання (за підтримки Посольства України в Республіці Болгарія) збірника є представниця української спільноти в Болгарії, філолог — випускниця Київського університету ім. Т.Г. Шевченка Антоніна Якімова⁵. При цьому відзначимо, що саме на сторінках збірника з матеріалами конференції опубліковано на сьогодні найбільшу кількість матеріалів про сьогодення українців у Болгарії, при цьому аналіз здійснюється її активними представниками. Це публікації журналіста, заснов-

ника та редактора єдиного в Республіці Болгарія українського електронного видання *«Українски вести / Болгарські вісті»*⁶ (*Българо-українски вести*)⁷ та одного з керівників громадської організації — Фондації *«Мати Україна»* — Василя Жуківського, викладача та керівника української недільної школи в Софії, що була відкрита при підтримці Фондації *«Мати Україна»* та Посольства України в Болгарії Антоніни Якімової, журналіста, кандидата філологічних наук, однієї з керівниць Фондації *«Мати Україна»* Олени Коцевої та ін. Чи не єдиною монографією, що розкриває історію українців у Болгарії не лише XIX — першої половини XX ст., а й сьогодення, є науково-популярна книга Антоніни Якімової *«Філософія історичного буття світового українства: нариси науково-просвітницької діяльності української діаспори в Болгарії»* (2011), яка отримала низку позитивних рецензій в Україні⁸ та Болгарії⁹.

Вивчення болгарського українства не обмежується працями його істориків. Згадки про українську меншину в Республіці Болгарія, часто в контексті можливостей реалізації нею прав та ролі в цьому процесі України, є у публікаціях з етнополітології, розміщених в українських виданнях, хоча зауважимо, що в більшості наголос робиться на вирішення проблеми взаємовідносин Болгарії з турецькою етнічною меншиною¹⁰. Є потреба (і це вже здійснюється) вивчення української діаспори в Болгарії на сучасному етапі з точки зору соціології і демографії, що дасть розуміння особливостей її формування, структури, рівня української ідентичності, зв'язків з батьківщиною. Важливими з точки зору розкриття теми є й публікації з порівнянням болгарської та української етнополітики, де серед робіт болгарських етнополітологів, варто відзначити дослідження Благовеста Нягулова¹¹.

Етнополітика двох держав — донора (щодо експатріантів) та реципієнта (щодо етнічних та національних меншин) — визначає рівень можливості реалізації меншинами людських прав. Водночас, вже низку років роль діаспор у публічній та культурній дипломатії активно обговорюється дослідниками в різних країнах, а для України ця тема сьогодні, з врахуванням сучасної геополітичної ситуації, є, як ніколи, актуальною. Мета нашого дослідження: розглянути історію формування та сучасну структуру болгарського українства, етнополітику стосовно нього Болгарії та політику України щодо закордонного українства в Болгарії, діяльність останнього в рамках публічної та культурної дипломатії, можливості та перспективи співпраці та взаємної підтримки діаспори та України.

Джерельна база досліджень, присвячених нашим сучасникам-українцям в Болгарії, має особливості. Частина джерел ще не зберігається в архівних установах, тому варто ставити питання щодо збереженості, можливо, оцифрування листування, спогадів та документальних матеріалів як

окремих представників діаспори, так і створених ними організацій. Крім того, завдяки наявності й активному використанню сьогодні для спілкування електронних засобів, можна припустити, що ми втрачаємо важливий комплекс джерел: листування. Інформацію до дослідження містять статистичні матеріали та офіційні документи, розміщені на сайтах організацій, офіційних інформаційних видань, урядових та інших офіційних електронних ресурсах, зокрема, сайті МЗС України. До джерел дослідження сучасного закордонного українства відносяться й наукові публікації представників громади, що містять елемент мемуарів через те, що їх автор брав участь у тих подіях, про які пише. Важливість цього джерела в тому, що його автори не дотримуються прийнятого в українській історичній науці принципу історичної перспективи, й подану інформацію може оцінити з точки зору її верифікації будь-який інший учасник цих подій. Цінним джерелом є спогади, тому варто продовжити вже розпочате їх збирання та публікацію¹². Проблему збереження ідентичності болгарського українства одночасно із виокремленням та збереженням відповідних джерельних матеріалів, можливо, буде розв'язано завдяки реалізації спільного проекту Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України спільно з Етнографічним музеєм Болгарської академії наук «*Конструювання ідентичності в контексті пан'європейської мобільності (українці — в Болгарії, болгарі — в Україні)*» (керівники: від Болгарії — проф. Петко Христов, від України — Ганна Скрипник)¹³.

Процес формування української громади в Болгарії має відмінності від такого процесу в більшості країн Західної Європи. Відмінності були пов'язані із тим, що представників загально визнаної дослідниками української еміграції т.зв. третьої еміграційної хвилі (що призвела до поповнення т.зв. західної діаспори), яка виникла під час Другої світової війни, в силу низки причин Болгарія не приваблювала як країна-реципієнт, тому до неї переїздили тоді одиниці переселенців. З приходом до Болгарії у вересні 1944 р. радянських військ і встановлення «*режиму народної демократії*» частину керівників та членів українських громадських організацій було репресовано. У наступні роки до «*шістнадцятої республіки СРСР*» переїздили переважно представниці так званої шлюбної міграції, що виходили заміж за болгарських хлопців, які навчалися в Україні. Шлюбна міграція з теренів СРСР як явище під час його існування та після сьогодні є одним із об'єктів досліджень у Російській Федерації та в інших колишніх радянських республіках, і починає привертати увагу в Україні. Виховані в СРСР, емігрантки далеко не завжди мали сформовану українську ідентичність, більшість була російськомовною в побуті та радянською за ментальністю. Як згадувала викладач

української мови у Софійському університеті Валентина Драгулева, що переїхала з чоловіком до Болгарії у вересні 1958 р., у 70–80-і роки Будинок радянської культури та науки був тим осередком, де могли зустрічатись та спілкуватись вихідці з СРСР¹⁴. Іноді дехто з них при зустрічах все ж спілкувались українською мовою¹⁵.

У другій половині 1980-х — на початку 1990-х років, коли розпочався потік української трудової міграції в Європу, названий четвертою еміграційною хвилею, Болгарія, на відміну від країн Піренейського півострова чи Західної Європи так і не стала занадто привабливою для українських мігрантів. Після розпаду Радянського Союзу, за інформацією першого дослідника сучасної української громади в Республіці Болгарія В. Жуківського, більшість таких емігранток одержала або болгарське, або російське громадянство, що було також викликано дещо запізніним відкриттям українського посольства (у травні 1993 р.)¹⁶.

Скільки вихідців з України було в Республіці Болгарія в останнє десятиліття другого — у третьому тисячолітті? На думку В. Жуківського, з близько 5–6 тис. вихідців з України у 1991 р., за даними національного перепису населення Болгарії 2001 р. українцями себе визнали 2489 осіб¹⁷ (кількісно — восьма за розміром етнічна група)¹⁸. При цьому найбільше українців мешкали у Софії (571 особа), Варні (208 осіб), Бургасі (185 осіб), Пловдиві (197 осіб), Старій Загорі (109 осіб)¹⁹. Показники перепису 2011 р. (1789)²⁰ свідчать про зменшення кількості болгарських громадян, які визнавали своє українське походження. За умовами проведення обох переписів від респондентів не вимагалось вказувати етнічне походження та віросповідання й таких, хто не дав відповіді за цими показниками, було понад 62 тис. у 2001 та понад 226 тис. (переважно з Софії, Пловдива та Варни) у 2011 р.²¹. Можна припустити, що певна кількість українців, що є громадянами Болгарії, також мігрувала з відкриттям європейських кордонів зі своїми сім'ями, хоча найбільший відтік населення з Болгарії відбувся у 1985–1986 рр. і це були переважно болгарські турки. Перепис населення 2011 р. показав також кількість громадян інших країн, які проживали у Болгарії постійно, серед яких українців було зареєстровано 3064 особи²². При цьому серед них, на відміну від громадян Російської Федерації, ніхто не зголосився як той, що має одночасно два громадянства²³.

Таким чином, результати перепису 2011 р. свідчать, що в Болгарії на той час офіційно загалом проживало понад 4,5 тис. осіб — болгарських громадян, що визнавали своє українське походження та українських громадян, які з тих чи інших причин перебували в Болгарії. У пізніших статистичних матеріалах українська етнічна група або мігранти з України не згадуються²⁴ на відміну від найбільших етнічних груп (турків та

ромів), сайт МЗС України щодо українців у Болгарії подає цифру 1,8 тис.²⁵, але можемо припустити, що їх кількість зберігається в межах 5 тис.

Якими є вихідці з України? За соціальним статусом більшість українців Болгарії — представники інтелігенції²⁶. В. Жуківський ще у 2008 р. стверджував, що *«більшість болгарських громадян українського походження є зросійщеними, української мови не знає або володіє незадовільно, у спілкуванні з багатьма з них відчувається ностальгія за СРСР. Вони не схильні брати активну участь у діяльності українських осередків»*²⁷. І не зважаючи на те, що *«українська діаспора в Болгарії має свою історію, якою може пишатися, ...майже 45-літня доба комунізму позбавила тутешніх українців зв'язку між поколіннями»*²⁸. Принагідно відзначимо, що, зберігаючи цей зв'язок між поколіннями, В. Жуківський довгий час особисто підтримував відносини із *«дуаєм української еміграції в Болгарії»* Сергієм Юзефовичем (1915–2015)²⁹, який був одним із нечисленних представників третьої міграційної хвилі, членом ОУН, що був скерований до Болгарії у 1942 р. Водночас, характеристика українських експатріантів свідчить про потребу популяризувати Україну в Болгарії, демонструвати її розвинену європейську культуру, сприяти виникненню інтересу до України та створювати можливості для вивчення української мови, культури, історії. Можливо, в організації роботи з українською діаспорою в Болгарії варто використовувати *«польові»* дослідження щодо психологічних, мовних та інших особливостей сучасного болгарського українства, що проводяться болгарськими вченими, зокрема, співробітницею Інституту етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм Танею Матановою³⁰.

Активізації болгарського українства сприяв візит до Болгарії у 2000 р. тодішнього президента Світового Конгресу Українців Аскольда Лозинського³¹. На жаль, не маємо інформації, скільки осіб є членами восьми (за даними сайту *«Украински вестни / Болгарські вісті»*³²) або дев'яти (за даними сайту МЗС³³) офіційно зареєстрованих (рішенням суду) українських організацій в Болгарії. Основними осередками проживання українців є Софія, Варна, Бургас, Добріч, Сілістра, Велико-Тирново, Плевен. Українські організації діють у Софії (фундація *«Мати Україна»*), Бургасі (Товариство *«Діаспора–Україна»* та Товариство *«Українська діаспора Балканська Січ»*), Добрічі (Товариство *«Добруджа–Україна»*), Варні (Українсько-болгарське товариство *«Чорноморіє»* та *«Співдружність українців у Болгарії Українська діаспора»*³⁴), Сілістрі (Товариство *«Український дім»*), Пловдиві (Українсько-болгарська асоціація *«Пловдив»*). В Софії також діє Спілка українських організацій Болгарії (СУОБ) *«Мати Україна»*.

Створення українських товариств було пов'язане як з потребою спілкуватись із людьми, з якими пов'язує спільна батьківщина, мова, культура та, значною мірою, із необхідністю розв'язання певних потреб закордонних українців шляхом звернення до офіційних болгарських установ³⁵. Більшість їх представників згадували, що неформальні «*посиденьки*» українок з «*ностальгічними стравами*» (вареники, гречана каша тощо) та розмовами про Україну поступово перетворювались на усвідомлення потреби створення організацій, що об'єднували українців не тільки в містах, а і в їхніх околицях³⁶. Їх діяльність свідчить про бажання популяризувати Україну в болгарському суспільстві (в якому історично доволі сильними є проросійські симпатії й значною кількісно є російська діаспора), а в часи, складні для батьківщини — надавати можливу підтримку. Цю думку може підтвердити факт створення двох організацій у 2014 р. Важливо, що відбувається доволі багато заходів, організованих українськими організаціями спільно з Посольством України та Почесними консульствами.

Найстаршою із сучасних організацій є Фундація «*Мати Україна*», що була заснована 25 липня 2000 р. На прикладі її роботи (з врахуванням діяльності інших українських об'єднань) можна визначити основні заходи, серед яких святкування традиційних українських свят — Різдва, Великодня, Масляної, свят, що пов'язані з українською державністю та історією України — Дня українського козацтва, вшанування жертв Голодомору, ювілеїв визначних постатей — Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Драгоманова, М. Паращука та інших. Окрім традиційних заходів, члени Фундації беруть участь (як і представники інших українських організацій) в акціях протесту в захист України, підтримують бійців антитерористичної операції, що прибули на лікування до Болгарії, дітей учасників бойових дій тощо. При Фундації діє молодіжне відділення, створене у 2009 р. під керівництвом Красіміра Панковського. Показовим є склад молодіжного відділення, що об'єднало українців, що постійно проживають у Болгарії, тих, що там навчаються (серед яких — болгари з України), а також громадяни Болгарії, що симпатизують українській громаді³⁷. Молодіжне відділення Фундації представляє молодих українців у Болгарії на різноманітних міжнародних та українських форумах. Фундація ж є членом Європейського конгресу українців та підтримує відносини зі Світовим конгресом українців.

У Фундації склались дружні стосунки з українським відділенням факультету слов'янських філологій Софійського університету «*Св. Климент Охридський*», члени Фундації постійно підтримують зв'язки з болгарськими українцями³⁸. Безперечним позитивом є близька співпраця в рамках наукових конференцій, відзначень пам'ятних дат,

діяльності своєрідного центру розвитку української мови, літератури та культури в Софійському університеті — клубу «*Благодатна середа*», до роботи якого долучились і представники болгарського українства³⁹.

«*Український дім*» у Сілістрі займається благодійницькою діяльністю, підтримуючи малозабезпечених українців фінансово, допомагаючи ново-прибулим — з вивченням болгарської мови, з перекладами, підготовкою та оформленням документів тощо. Часто проводять культурні заходи, зокрема, літературні вечори, часто — спільно з бібліотекою імені Парфенія Павловича. Товариство допомогло у відновленні пам'ятника радянським авіаторам, серед яких був один українець, зібравши кошти у сумі 18 тис. левів⁴⁰.

Зареєстроване рішенням Пловдивського окружного суду у травні 2012 р. Українсько-болгарське товариство «*Пловдив*», що об'єднало українців — громадян та негромадян Болгарії, популяризує та розвиває спільні громадські, культурні та економічні ініціативи шляхом організації та сприяння громадським та економічним заходам, зустрічам, семінарам, з метою допомоги культурним, громадським та торговим ініціативам між представниками України та Болгарії⁴¹. Товариство співпрацює з мерією м. Пловдив, Інформаційним центром мігрантів з неєвропейських країн, діаспорними об'єднаннями різних національностей у Пловдиві (вірменським, єврейським, російським та ін.)⁴², що сприяє організації діяльності та поширенню інформації про Україну. За інформацією Мар'яни Імреорової, ідея створення товариства на противагу російськомовним організаціям, в яких був відсутнім український етнічний характер, виникла після відкриття в Пловдиві Почесного консульства України⁴³.

Діяльність у сфері публічної та культурної дипломатії проводить і Болгарсько-українське товариство «*Добруджа–Україна*», що було створене у листопаді 2003 та зареєстроване в лютому 2004 р. і об'єднує українців, що проживають у м. Добрич та болгар-друзів України⁴⁴. Товариство інформує суспільство про актуальні події в Україні та Болгарії, організовує зустрічі з представниками українського консульства м. Варна та мерії м. Добрича, організовує і проводить тематичні виставки, вечори, святкування українських і болгарських національних свят і пам'ятних дат, підтримує українців у Добруджі тощо⁴⁵.

Сприяння розвитку українсько-болгарських відносин слугує діяльність Асоціації болгарсько-української дружби та співробітництва (м. Софія), спрямована на популяризування України, української культури, мови, літератури та видатних українців у Болгарії⁴⁶. Як стверджує одна із активних діячів Асоціації О. Конова, організація «*бере участь самостійно та спільно з відповідними державними установами в заходах з приводу надання допомоги різноманітним культурним, громадським і*

торговим ініціативам, що організовуються між представниками Республіки Болгарія та України»⁴⁷. Крім того, Асоціація залучає фахівців та меценатів для надання організаційної та фінансової допомоги заходам, пов'язаним із популяризуванням української та болгарської культури, літератури, видатних людей і дат, якими гордяться Україна та Болгарія⁴⁸. Організація підтримує ініціативи українців — спільно з Посольством України сприяла реалізації проекту з встановлення меморіальної дошки на честь загиблих українських воїнів під час російсько-турецької війни, стала спонсором видання книги викладача Софійського університету Ніколи Караіванова, присвяченої видатним діячам української культури тощо⁴⁹.

Популяризації інформації про Україну та діяльності болгарського українства сприяють українські медіа в Болгарії. Відомо, що після існування цілої низки видань у міжвоєнний період, за часів комуністичного режиму в Болгарії не виходило жодного україномовного видання⁵⁰. У серпні 1994 р. В. Жуківський видав сигнальний примірник болгаромовного видання *«Україна плюс»*, яке від січня 1995 р. до квітня 2001 р. виходило як щомісячник *«Україна прес»* — чорно-біле видання, що від 8 сторінок за обсягом збільшилось до 16⁵¹. Від червня 1998 р. *«Україна прес»* з'явилась в Інтернеті як *«Українски вести / Болгарські вісті»*, і виходить дотепер. Відзначимо, що інформація про події в Україні подається і болгарською мовою, для інформування болгаромовного читача⁵². Крім того, останнім часом на You Tube діє інформаційний канал *«Українски ТВ вести»*.

Інтернет-видання є приватним проектом, хоча і вважається трибуною української діаспори в Болгарії. Головним завданням *«Українски вести / Болгарські вісті»* є інформування українців та болгар один про одного. Завдяки сайту, поширюються новини, коментарі, інтерв'ю, подаються матеріали з історії України та з історії Болгарії, накопичується база даних про лідерів України та Болгарії, поширюється бізнес-інформація. Також читачі мають змогу ознайомитися з матеріалами, які надсилають українські організації у світі, зокрема, Світовий конгрес українців та Європейський конгрес українців. На сайті є адреси всіх офіційно зареєстрованих українських організацій у Болгарії, банери Інтернет-видань української діаспори, Посольства України в Болгарії, а також банери органів влади України та Болгарії — Президента, Парламенту, Уряду, Міністерства закордонних справ. Інформуванню про діяльність української спільноти сприяє діяльність сайтів регіональних та міських об'єднань українців у Болгарії, зокрема, у м. Варна. Втім, важливість функціонування сайту *«Українски вести / Болгарські вісті»* є непересічною й потрібно віддати належне його власнику, промотору та ентузіасту Василеві Жуківському.

Інформуванню про Україну, її культуру, літературу та розвитку україністики в Болгарії сприяють започатковані від 2006 р. з ініціативи А. Якімової українсько-болгарські конференції *«Драгоманівські студії»*, з виданням їх матеріалів. Конференції проводяться при підтримці українських дипломатів і також є складовою образу України в Болгарії, а крім того в них активно беруть участь болгарські україністи: як дослідники з провідних болгарських університетів, так і вчені Болгарської академії наук.

Не можна не погодитись із думкою А. Якімової, що Т. Шевченко є унікальним символом ідентифікації сучасної української спільноти в Болгарії. В усі часи й у багатьох країнах українська еміграція з великою шановністю ставиться до Кобзаря⁵³. Сучасна українська спільнота в Болгарії багато робить для вшанування його пам'яті, що висвітлюється на сайтах організацій, Посольства, Почесних консульств України. Серед заходів — літературні та поетично-музичні вечори, вистави, виставки, конкурси на кращий твір про Т. Шевченка й багато іншого. Важливою подією стало встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку в центрі Софії на площі Відродження у 2009 р., до чого активно долучились представники діаспори⁵⁴. Біля пам'ятника завжди урочисто відзначаються Шевченківські дні. 9 березня 2017 р. в рамках флешмобу GlobalShevchenko, до якого приєдналася й Українська недільна школа в Софії, що діє при фундації *«Мати Україна»*, відбулося читання віршу Великого Поета *«В казематі (Мені однаково, чи буду...)»*⁵⁵.

Вшановується пам'ять інших видатних діячів української культури, особливо тих, чийі імена пов'язані з Болгарією — М. Драгоманова, Лесі Українки та ін. У 2010 р. спільно з Посольством України в Болгарії в його приміщенні було організовано виставку української вишивки⁵⁶, українці в Бургасі організовують щорічний міжнародний фестиваль *«Слов'янський вінок»* до Днів української культури, під гаслом *«В єдності — сила!»*, відбуваються інші заходи, що вписуються в контекст публічної та культурної дипломатії.

З початком російської агресії в Україні українці в Болгарії намагаються інформувати болгарське суспільство про події, використовуючи для цього різноманітні форми — від участі в телепередачах, болгаромовних публікацій на сайтах та в пресі, до акцій протесту, в тому числі і з залученням представників інших діаспор, країни яких стали жертвами агресії Кремля. Прикладами можуть стати наведені нижче події. Так, у листопаді 2013 р. українці в Софії зорганізували Євромайдан. На мітинг вийшли представники української діаспори, студенти-україністи та українські студенти, що навчаються в Болгарії, з прапорами України, Болгарії та ЄС, з плакатами *«Україна — це Європа»*, *«Софія європейської України»* та ін.⁵⁷

У лютому 2016 р. біля російського посольства в Софії сирійські опозиційні активісти, що мешкають в Болгарії, та українські активісти з *«Мати Україна»* провели акцію протесту проти агресії, окупації та вбивств мирних громадян, в тому числі дітей, що чиняться в їх державах, проти війни, розпаленої в Сирії та Україні Російською Федерацією. Пікет підтримали також болгари та представники іракської та ліванської громад⁵⁸. Інформацію про пікетування розмістили на Facebook та в YouTube.

19 квітня 2016 р. на Болгарському національному телебаченні (БНТ-1) відбувся показ передачі *«Світ поруч»*, присвяченої Україні. Заступник голови Співки українських організацій в Болгарії *«Мати Україна»* Антоніна Якімова та представник діаспори Маргарита Теламим ознайомили телеглядачів із традиціями та звичаями культурного життя українців, головними святами та обрядами, релігійною історією, а також туристичним потенціалом України. У передачі визначили Україну як наймирнішу країну світу. Також поговорили про АТО, показали відео про Київ, згадали українське походження Міли Йовович та той факт, що Одеса надихнула композитора Едуардо ді Капуа на написання пісні *«O, sole mio»*, а українська колискова *«Ой ходить сон»* — Джорджа Гершвіна на написання *«Summertime»*. Як зазначає Посольство України у Болгарії, студію було прикрашено Державним Прапором України та національною символікою⁵⁹.

У березні 2018 р. низка з українських активістів, серед яких — кандидат філологічних наук Олена Коцева була викликана до поліції Софії за критику інтерв'ю на Болгарському національному телебаченні керівника Російської православної церкви Кирила (Гундяєва). Вона відмовилась підписати обіцянку не повторювати подібного⁶⁰. Стурбованість фактом тиску на активістів і антиукраїнськими висловлюваннями в інтерв'ю Болгарському національному телебаченню патріарха Кирила висловив Посол України в Болгарії Микола Балтажи⁶¹. Тоді ж в березні в Софії відбувся протест під назвою *«За гідну Болгарію! За єдину Україну»*, організований неурядовими організаціями *«Рух Громадський тиск»* та Співка українських організацій Болгарії *«Мати Україна»*. Протестувальники закликали керівництво Болгарії не визнавати референдуми та вибори, які проводяться на окупованих та анексованих територіях, оскільки вони є незаконними⁶².

В цілому, названі вибірково заходи болгарського українства свідчать про його доволі активну діяльність у сфері публічної та культурної дипломатії. Позитивом є те, що багато заходів, організованих діаспорою, знайшло підтримку як Посольства України в Болгарії⁶³, так і науковців-україністів, культурних діячів та ін. Важливо, що наприкінці 2009 р. при Посольстві України було відкрито Культурно-інформаційний центр, про

потребу чого неодноразово говорили представники діаспори й діяльність якого, безперечно, сприяє розвитку культурної дипломатії України та збереженню національної ідентичності українців.

Безперечно, формуванню національної ідентичності має сприяти робота українських шкіл. Всі українські організації, зареєстровані як неприбуткові в Болгарії, мають можливість надання освітніх послуг у вигляді суботніх чи недільних шкіл, що зафіксовано в їхніх статутних документах. Найстаршою є українська недільна школа, що була створена при фундації «Мати Україна» в 2002 р. Перше заняття відбулося 14 листопада 2002 р. і після 1944 р. в Болгарії така школа створена вперше. У зв'язку з тим, що українська діаспора в Софії не має власного приміщення, з 2002 до 2008 рр. заняття проводилися в офісі болгарської фірми «МІТРЕЙД» у вечірній час, з 2009 р. — у Посольстві України в Болгарії, де було встановлено й обладнання для навчання. Заняття проходили раз на тиждень, тривалістю одна година. Вікові параметри учнів: від осіб пенсійного віку до студентів. Заняття відвідували не тільки українці а й болгар, що обумовило спеціальний підхід до викладання української мови — української як іноземної. Базовою методикою навчання була комунікативна методика. Двічі на рік проводилися тестування. Навчальний процес включав такі компоненти: мовознавчий, країнознавчий, культурознавчий, інформаційний. Школа проводить багато різноманітних заходів, що дають не лише знання мови, а й формують українську національну ідентичність⁶⁴. У 2004 р. Українська недільна школа розпочала працювати при Генеральному консульстві України у Варні. Основним організатором навчального процесу була дружина співробітника генконсульства Ніна Кирилич⁶⁵.

Зауважимо, що в Болгарії майже відсутній крупний бізнес представників діаспори, тому болгарські українські організації не знаходять значного внутрішнього фінансування, хоча неодноразово брали участь у благодійних проектах. І хоча українство не представлене в болгарському політикумі, воно має певне політичне лобі на рівні столичної мерії та парламенту. Депутатом софійської міської ради є професор Атанас Тасев — вихованець Київського університету імені Тараса Шевченка, голова товариства «Болгарія–Україна» при Федерації дружби з Росією і народами СНД. А в Народних Зборах є Група дружби «Болгарія–Україна»⁶⁶.

В Болгарії, на відміну від України, відсутній спеціальний закон про національні чи етнічні меншини і її законодавство в цілому не передбачає самоврядування етнічних груп (саме так тут зазначаються під час переписів особи, що мають різне етнічне походження). Втім, забезпечення прав представників етнічних груп гарантується Конституцією Болгарії, національними та міжнародними нормативно-правовими актами. У 1999 р.

країна приєдналась до *«Рамкової конвенції захисту національних меншин»*, а питання забезпечення прав їх представників координує Національна рада з етнічних і демографічних питань при Раді Міністрів Республіки Болгарія, у підпорядкуванні якої є відповідні обласні ради. Враховуючи, що головний наголос в діяльності установи робиться на потребу захисту від дискримінації (з відповідною Комісією Національна Рада тісно співпрацює), основну увагу приділяється інтеграції в суспільство численної ромської спільноти⁶⁷. Українська спільнота є відносно нечисленною, багато її представників не є болгарськими громадянами й тому їх організації не мають державного фінансування від відповідних органів Республіки Болгарія. Можливо, тут варто було б продумати і конкретизувати допомогу України щодо розвитку недільної школи (щоб уможливити вступ дітей до закладів вищої освіти України), фінансово підтримувати українські видання та функціонування сайтів тощо.

В Україні про закордонне українство йдеться в Конституції, від 1994 р. на законодавчому рівні співпраця із закордонними українцями почала розглядатись як один із напрямів зовнішньої політики. У 2004 р. було прийнято Закон України *«Про правовий статус закордонних українців»*. Нову редакцію Закону під назвою *«Про закордонних українців»* було прийнято 6 червня 2012 р. В липні 2006 р. вперше було затверджено Державну програму співпраці із закордонними українцями до 2010 р., в жовтні 2006 р. Указом Президента було схвалено *«Національну концепцію співпраці з закордонними українцями»*, в 2011 р. було схвалено нову *«Концепцію Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року»*, Постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. затверджено нову *«Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року»*. На жаль, у попередні роки не було достатнього фінансування для програм співпраці (особливо це стосується реалізації Державної програми від 2012 р.), хоча в Болгарії співпраця з діаспорою продовжувалась у цей час доволі активно.

У червні 2017 р. держава повернулась до ідеї реалізації програм співпраці із закордонним українством: 21 червня 2017 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено *«Концепцію Державної програми співпраці із закордонними українцями на 2017–2020 роки»*, а 10 травня 2018 р. Кабмін прийняв Постанову *«Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року»*, на проекти якої передбачено фінансування. Значна частина коштів передбачена для МЗС для підтримки освітніх і культурних потреб закордонних українців.

Отже, діяльність болгарського українства має три головні вектори, які є потенціалом для співпраці з Україною: 1) формування та збереження української ідентичності; 2) інформування болгарського суспільства про

Україну; 3) підтримка України та її населення на сучасному етапі. Значна частина зробленого може розглядатись у рамках культурної та публічної дипломатії, що в цілому має сприяти розвитку українсько-болгарських відносин, створенню позитивного образу України і спільна праця в цьому напрямі має бути активізована та розвинена. Важливо, що в Болгарії діаспора у більшості проектів знаходить підтримку українських дипломатів. Сподіваємось, що підтримка Україною освітніх і культурних потреб болгарських українців покращить можливості розвитку української спільноти Болгарії, сприятиме розвитку української освіти, що формуватиме мовні навички та українську ідентичність, розвиватиме інформаційні та культурні проекти, а діти з Болгарії зможуть відвідати Україну для навчання у літніх таборах, навчатись в українських університетах та інтегруватись в українське суспільство.

¹ Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. URL: http://www.univer.kharkov.ua/ua/research/publications/digests/drynov_collection.

² Див.: Стаменова, А., Мартинова-Иванова, П. Петнадесет години украинска филология в Софийския университет «Свети Климент Охридски» // *Българска украинистика*, 2, С., 2012 с. 215; Якімова, А. До ювілею Лідії Терзійської // *Українознавство*, 2, 2010, с. 233; Якімова, А. Спеціальності «Українська філологія» у Софійському університеті — 15 років // *Українознавство*, 2, 2012, с. 220–221.

³ Якімова, А. До ювілею Лідії Терзійської // *Українознавство*, 2, 2010, с. 233.

⁴ Болгарська віртуальна україністика. URL: <http://www.bgukrainistika.com/uk/?pIID=1&scID=153&page=PageLayout&lang=uk>.

⁵ Драгоманівські студії — майданчик для українців у Болгарії. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/dragomanivski-studiyi-maydanchyk-dlya-ukrayinistiv-u-bolgariyi>.

⁶ Українські вісті. URL: <https://www.ukrpressbg.com/diaspora.html>.

⁷ Българо-украински вести. URL: <http://www.ukrpressbg.com/ar-dia-2004.html>.

⁸ Дідух, Л., Иванченко, О. Філософія історичного буття світового українства: нариси науково-просвітницької діяльності української діаспори в Болгарії (рецензія на монографію Антоніни Якімової «Українці в Болгарії: філософія історичного буття». — Софія, 2011. — 100 с.) // *Українознавство*, 4, 2011, с. 254–255; Власенко, В. Якімова Антоніна. Українці в Болгарії: філософія історичного буття. — Софія, 2011. — 100 с. // *Сумський історико-архівний журнал*. XII–XIII, 2011, с. 202–204.

⁹ Камберова, Р. Рецензия на книгата на А. Якімова «Украинците в България: философия на историческото битие» // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2013, с. 68–72.

¹⁰ Волкова, Я. Турецкое меньшинство в Болгарии: основные этапы социальной интеграции // *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. Т. 21, вип. 2, Одеса, 2016, с. 29–42; Грушецкий Б.П. Этнические меньшинства и политика интеграции Болгарии в ЕС и НАТО // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология», т. 24 (65), 2012, вип. 4, с. 226–236; Бурдяк, В. Прагматизм етнополітичних аспектів розвитку Республіки Болгарія // *Наукові записки*, вип. 34. К.:

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007, с. 287–300 та ін.

¹¹ Нягулов, Б. Малцинствата в етническата политика на България и Украйна: сравнителни аспекти // *Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали*. Т. 9. Одеса: Друк, 2006, с. 237–256.

¹² Драгулева, В. Спогади про викладачів Софійського університету М. Дилевського, С. Русакієва (записала Антоніна Якімова) // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 16–17; Драгулева, В. Українці в Болгарії у 60–80-х роках XX століття // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 42–43 та ін.

¹³ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. URL: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1880&Itemid=356.

¹⁴ Драгулева, В. Українці в Болгарії у 60–80-х роках XX століття // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 43.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Жуківський, В. Українська громада в Болгарії // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 20.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Етнічески състав на населението на България. URL: <http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1039432230349>.

¹⁹ Там само.

²⁰ 2011 POPULATION CENSUS — Main Results, с. 23. URL: http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf.

²¹ Там само, с. 23.

²² 2011 POPULATION CENSUS — Main Results, с. 3, 21. URL: http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf.

²³ Там само, с. 22.

²⁴ Население и демографски процеси през 2017 година. URL: http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Population2017_R5PBSJP.pdf; Bulgaria Demographics Profile 2018. URL: https://www.indexmundi.com/bulgaria/demographics_profile.html.

²⁵ Міністерство закордонних справ України. Закордонні українці. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad>.

²⁶ Якімова, А. Українство в Болгарії // *Українознавство*, 2, 2010, с. 231.

²⁷ Жуківський, В. Українська громада в Болгарії // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 21.

²⁸ Там само, с. 23.

²⁹ Посольство України в Республіці Болгарія висловлює глибоке співчуття з приводу відходу з життя дуайєна української діаспори в Болгарії Сергія Юзефовича. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/42708-posolystvo-ukrajini-v-respublici-bolgarija-vislovlyuje-gliboke-spivchuttya-z-privodu-vidkhodu-z-zhittya-duajjena-ukrajinsykoji-diaspori-v-bolgariji-sergija-juzefovicha>

³⁰ Див.: Матанова, Т. Носталгічні врзки с Украина сред украински мигранти в община Сливен // *Матеріали восьмої, дев'ятої та десятої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Присвячується 25-річчю незалежності України. С., 2016, с. 105–109; Матанова, Т. Етнічно себевзприемане и локална принадлежност при деца от украинско-български семейства // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С.: Бетапринт — Петрови и Сие, 2013, с. 55–60 та ін.

³¹ Жуківський, В. Українська громада в Болгарії // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 23.

³² Украински вести. Українські організації в Болгарії. URL: <https://www.ukrpressbg.com/diaspora.html>

³³ Міністерство закордонних справ. Закордонні українці. Перелік громадських організацій закордонних українців, які співпрацюють з закордонними дипломатичними представництвами України. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad>.

³⁴ Цю організацію не зазначено на сайті Украински вести /Болгарські вісті.

³⁵ Коларова, Т. «Український дім» у Сілістрі // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 95;

³⁶ Там само; Драгулева В. Фундації «Мати Україна» — 10 років // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 92.

³⁷ Гніденко, В. Українська молодь при Фундації «Мати Україна» // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 96.

³⁸ Драгулева В. Фундації «Мати Україна» — 10 років // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 93.

³⁹ Сорока, О. «Благодатна середина» — болгарський осередок розвитку української мови, літератури та культури // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С.: Бетапринт — Петрови и Сие, 2013, с. 51–54.

⁴⁰ Коларова, Т. «Український дім» у Сілістрі // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 96.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, с. 196; Імреорова, М. Співпраця українсько-болгарського товариства «Пловдив» з Міжнародною організацією з міграції // *Матеріали восьмої, дев'ятої та десятої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Присвячується 25-річчю незалежності України. С., 2016, с. 24–25.

⁴³ Імреорова, М. Про створення українсько-болгарського товариства «Пловдив» // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С.: Бетапринт — Петрови и Сие, 2013, с. 195.

⁴⁴ Дімітрова, О. Болгарсько-українське товариство «Добруджа-Україна» // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С.: Бетапринт — Петрови и Сие, 2013, с. 62–68.

⁴⁵ Там само, с. 196–197.

⁴⁶ Конова, О. Вітання Фундації від українських товариств Болгарії // *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2008, с. 94.

⁴⁷ Конова, О. Перший «Календар українців в Болгарії» // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2013, с. 60.

⁴⁸ Там само, с. 61.

⁴⁹ Конова, О. Асоціація українсько-болгарської дружби та співробітництва (АБУДС) // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 32.

⁵⁰ Жуківський, В. Українська преса в България // *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С.: Бетапринт - Петрови и Сие, 2013, с. 62–68.

⁵¹ Там само, с. 67–68.

⁵² Украински вести. URL: <http://www.ukrpressbg.com/>

⁵³ Якімова, А. Тарас Шевченко як унікальний символ ідентифікації сучасної української спільноти в Болгарії // *Матеріали восьмої, дев'ятої та десятої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Присвячується 25-річчю незалежності України. С., 2016, с. 51–58.

⁵⁴ Там само, с. 52–53; Софія — місто храмів, термальних джерел і українців. URL: <https://nday.te.ua/sofiya-misto-hramiv-termalnyh-dzherel-i-ukrajintsi/>

⁵⁵ Наша діаспора у Болгарії приєдналася до флешмобу GLOBALSHEVCHENKO. URL: <https://www.ukrpressbg.com/dia-070510Pametnik-Kobzar-Sofia.html>.

⁵⁶ Якімова, А. Перша виставка української вишивки в Софії // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 77–78.

⁵⁷ Украинцы в Болгарии вышли на Евромайдан. URL: <https://www.segodnya.ua/politics/ukraincy-v-bolgarii-vyshli-na-evromaydan-478198.html>

⁵⁸ Сирійці і українці провели спільну акцію протесту біля посольства Росії в Болгарії. URL: <https://informnapalm.org/ua/syrijtsi-j-ukrayintsi-provely-spilnu-aktsiyu-protestu-bilya-posolstva-rosiyi-v-bolgariyi/>

⁵⁹ Болгарське телебачення присвятило передачу українській культурі. URL: <http://expres.ua/ukrsvit/2016/04/19/183240-bolgarske-telebachennya-prysvyatylo-peredachu-ukrayinskiy-kulturi>.

⁶⁰ Голову української діаспори Болгарії обвинувачують у порушенні безпеки країни. URL: <https://glavcom.ua/news/golovu-ukrajinskoji-diaspori-bolgariji-obvinuvachuyut-uporushenni-bezpeki-krajini-485576.html>.

⁶¹ Там само.

⁶² Антипутінські протести в Болгарії. URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Antiputinski-protesti-v-Bolgari.html>

⁶³ Пейчев, В. Підтримка Посольством української діаспори в Болгарії // *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. С., 2011, с. 23–25.

⁶⁴ Українська недільна школа в Софії. URL: <https://www.facebook.com/groups/1661842044088260/permalink/1666316643640800/>

⁶⁵ Стан української громади (закордонних українців) в Болгарії. Звіт підготовлений для IV Всесвітнього форуму українців та Річної наради Світового конгресу українців. URL: <https://www.ukrpressbg.com/dia-060810zvut.html>

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Див.: Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015–2020). URL: <http://nccedi.government.bg/bg/taxonomy/term/22>

Alla Atamanenko

PhD in History (Dr. hab), Professor

alla.atamanenko@oa.edu.ua

National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine),

UKRAINIANS IN BULGARIA AND UKRAINE: THE POTENTIAL OF COOPERATION

Abstract: The history of Ukrainians in Bulgaria encompasses several centuries and is related to the names of a famous Ukrainian scholar and statesman M. Drahomanov (1841–1895), a poetess Lesia Ukraiinka (1871–1913) and other prominent figures of the second half of 19th century and early 20th century. Being the representative of a rather powerful migration wave that occurred during the Ukrainian War of Independence, they founded a set of cultural and civil organizations, which made their mark in cultural and other fields of Bulgaria (some of them survived until

1945). One of the most significant representatives of this interwar emigration is a sculptor Mykhailo Parashchuk who left a unique legacy that also belongs to the Republic of Bulgaria.

The paper majorly focuses on the peculiarities of today's Ukrainian community in Bulgaria. The study analyzes the community's state of affairs, respect for its national minority rights, and possible partnership with Ukraine. One of the conclusions that the author has made is that the Republic of Bulgaria can set an example of efficient cooperation between the diaspora's civil organizations and Ukraine. Today's Ukrainians in Bulgaria not only understand the necessity of preserving their own national or ethnic identity but also actively promote Ukraine. It often happens in association with the Embassy of Ukraine in the Republic of Bulgaria collaborating within the framework of public and cultural diplomacy, informing Bulgarian society about the events taking place in Ukraine. It is important that the scientific partnership is also developing at a high pace, which facilitates research in Ukrainian studies in Bulgaria, establishing strong scientific bonds and maintaining Ukrainian studies in the university education.

At the same time, the state support of its own expatriates and their organizations in Bulgaria will promote further preservation of Ukrainian identity of Ukrainian youth and successful mutually beneficial cooperation between the states in the cultural, economic and political fields.

Key words: contemporary Ukrainian community in the Republic of Bulgaria, public diplomacy, cultural diplomacy, cooperation between the diaspora and Ukraine, preservation of Ukrainian identity.

Надежда Николова
(Институт за български език «Проф. Л. Андрейчин», БАН)

ЛИНГВИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА УСТОЙЧИВИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА МАРИН ДРИНОВ

В центъра на духовното обновление през епохата на Възраждането стои въпросът за изграждането на българския книжовен език, който е един от най-съществените културни процеси, неразривно свързани с укрепването на националното самосъзнание на българина, и със социално-икономическите условия, при които българският народ се оформя като нация¹. Както и в другите славянски култури в аналогична историческа ситуация, с особена актуалност се налагат въпросите за създаване на единен общобългарски книжовен език като израз на единство на нацията. Книжовният език е бил исторически необходим, за да обслужва обществения живот и да се превърне в основен двигател на новата национална демократична култура. Част от книжовноезиковото строителство е и устройството на българската книжовна лексика, която най-бързо реагира на бурните социални и културни промени в българското общество.

Марин Дринов е един от първите български учени, който продължава и обогатява възрожденската традиция, като разработва на широка научна основа проблемите на нашия книжовен език на нивото на славистичната научна мисъл на своето време². Лексиката, използвана в научните и публицистичните му съчинения, в преобладаващата си част е от общонародния книжовен фонд на българския език от този период и е показател за динамиката и развитието на общественно-политическата лексика, която е съществената негова съставка.

Предмет на изследване са *устойчивите словосъчетания* в 67 произведения на Марин Дринов, включени в Том I. Трудове на М.С. Дринова по българска и славянска история. София. 1909. Том II. Трудове на М.С. Дринова. Съдържащи: I. Българска църковна история; II. Езикознание, литературна история, етнография и народни умотворения. София, 1911; Том III. Трудове на М.С. Дринова. Съдържащи: I. Публицистични статии; II. Служебни записки, наредби и разпоредби; III. Критични оценки и отзиви; IV. Поменици. София, 1915, издадени в София под редакцията на проф. В. Златарски³.

Теориите за устойчивите словосъчетания, за тяхната същност, състав и структура са разнородни — противоречиви или частично припокри-

ващи се в различните изследвания. Съществува широк кръг от терминологични употреби за назоваване на лингвистичните единици, които включват повече от една графична дума и се отличават като специфична комбинация с цялостна семантика. Устойчивите словосъчетания са изследвани от български и чуждестарни учени като: К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова, В. Кювлиева, Т. Бояджиев, В. Попова, А. Паули, Р. Джакендоф, Ш. Бали, Дж. Ербах, А. Савъри, Т. Болдуин, В. Телия, М. Леонидова, В.М. Мокиенко и др.

Изследователите отбелязват относителността на посочваните характерни белези при разграничаване на едни групи устойчиви словосъчетания от други. Във връзка с теоретичното представяне на устойчивите словосъчетания А. Паули⁴ посочва, че при някои от тях конкретната систематизация не е възможна. Според него изборът на устойчиво словосъчетание при изразяването на определено значение се определя от познанията на носителя на съответния език. Ако говорещият разпознава определена езикова форма едновременно като лексикална единица и като резултат от действието на синтактични правила, тогава лингвистът трябва да опише и двата типа познание.

Проф. Т. Бояджиев в *«Българска лексикология»* отбелязва, че *«определението „устойчиви“ характеризира словосъчетанията в широкия смисъл на думата и няма терминологично значение»*. Във фразеологията терминът устойчиво словосъчетание е синоним на фразеологична единица⁵.

Устойчивите словосъчетания се отличават с устойчива, повтаряща се във всички речеви актове синтактична връзка, те са социално възпроизводими езикови единици с относително постоянен (изцяло или само на част от думите) лексикален състав, понякога една или всички думи са преосмислени, което поражда по-малка или по-голяма образност на номинацията; за разлика от свободните словосъчетания, те имат по-свободна структура и могат да включват повече от две думи, да имат структурата на изречение. Те са общоизвестни в дадения езиков колектив и обикновено имат цялостна семантика⁶.

В настоящето изследване терминът *«устойчиво словосъчетание»* се използва като родово понятие, което обединява полилексикални езикови единици, характеризиращи се с диалектическо единство на външната, формална разчлененост и вътрешната семантична и структурна неразчлененост, неделимост на компонентите (два на брой най-малко). Тази неделимост, цялост прави възможна възпроизводимостта и устойчивостта на разглеждащите езикови единици. Те не се създават наново, а съществуват в системата на езика като готови единици.

Устойчивите словосъчетания в произведенията на Марин Дринов са представени като съчетания с описателно изразено действие, глаголни

перифрази, предложно именни съчетания и сложни (съставни) названия⁷. Глаголните съчетания, както и предложно-именните съчетания, са широко разпространени във възрожденската публицистика и книжнина. Употребата им в изследваните текстове представлява интерес, от една страна заради факта, че те са присъщи на книжнината и показват книжовната съотнесеност на текстовете на Марин Дринов, а от друга страна, че повечето от тях са типични за публицистичния и административно-деловия стил на съвременния български книжовен език.

1. Съчетания с описателно изразено действие

Тази категория е представена от съчетания, образувани от глагол и съществително име, които по описателен начин показват някакво действие, при което общото значение на словосъчетанието се извежда като резултат на извършеното действие.

В текстовете на Марин Дринов⁸ се срещат устойчиви словосъчетания като: *взимам мерки* — в значение *'спасявам се'*;

давам дума — в значение *'обещавам'*;

давам мнение — в значение *'обсъждам'* и др.

Повечето от глаголните съчетания с описателно изразено действие днес за нас са съвсем естествени, което потвърждава при сравнение с Речника на Найдено Геров, Речник на българския език и др.

2. Глаголни перифрази

Цветана Македонска⁹ отбелязва, че *«през Възраждането глаголните съчетания стават много продуктивни в книжнината»*.

Глаголните перифрази са тип свързвания, характерни за книжовния език, изградени обикновено от глагол и съществително име. Глаголът се свързва с кръг от съществителни имена и обобщаващото значение се получава от извършване на действието по значението на съществителните имена.

Под влияние на книжовните образци, Марин Дринов си служи често с този тип свързвания.

Например в писмените текстове на Марин Дринов се срещат устойчиви словосъчетания като:

земам за гаранция — в значение *'гарантирам'*;

приемам участие — в значение *'участвам'*;

паднат в съмнение — в значение *'усъмнявам се'*;

имам доверие — в значение *'вярвам'*;

падна в подозрение — в значение *'подозирам'* и др.

Повечето от устойчивите глаголни съчетания в писмените текстове на Марин Дринов се пазят и днес в книжовния ни език, като: *обърна внимание, остава на наше разположение, заплашва действителните народни интереси, одобрява различни разпоредби, изказаха готовност да*

се присъединят към коалицията, да контролира дейността на народното събрание, да запозная членовете с други мнения за организацията, да се възползват при обсъждането на устава, да се помисли за народния кредит, да се учреди въпросната банка, да се обнародват съдебните решения, да вземем участие в заседанието, Доста е да припомним, Като се има предвид, по-отблизо да разясним, тук трябва да напомним и др.

По-малко са на брой онези глаголни съчетания, които са архаични и са отпаднали от лексикалния състав на българския книжовен език, но присъствието им в изследваните от нас текстове показва за тяхното разпространение през 19в. Такива са устойчивите съчетания като: *дадем внимание, дават причина* и др.

3. Предложно-именни словосъчетания

Характерни за административно-деловия стил са предложно-именните словосъчетания, които намират широка употреба в съчиненията на Марин Дринов, например: *по съгласието на, във всяко отношение, по волята на народа, в обсада, за уверение, отговарям за действията, във всяко отношение, според обстоятелствата, според общото положение, по вишегласието, по волята на, според препоръката на, в противен случай, за наказание, за стойността на средствата, вследствие на предложението, във всяко отношение, според нашето мнение* и др.

Прави впечатление, че предложно-именните устойчиви словосъчетания като книжовни елементи от трудовете на Марин Дринов оформят богата група от съчетания с предлози и абстрактни съществителни имена, което показва, че те са дълбоко внедрени в лексикалната система на българския език през този период. Присъствието им в текстовете на Марин Дринов е предизвикано от активното му участие в общественно-политическия живот на България. Марин Дринов е бил министър на народното просвещение и духовните дела (1878–1879), както и съветник на княз А.М. Дондуков-Корсаков, заедно с когото участва в изработването на проекта за Търновска конституция¹⁰. Той разработва серия важни циркулярни писма и програми, отнасящи се до училищното обучение. Дринов съставя програмите и правилата за народните училища. Той взима участие и в разработването на програми за класическите гимназии. Наложило се е и да редактира няколко параграфа, а именно отнасящи се до вероизповеданието и просвещението. Параграфът, в който става дума за църквата, влиза след това в окончателния вариант на конституцията с предложената от Дринов редакция.

Дринов взема активно участие в работата на Учредителното събрание в Търново, открито на 10 февруари 1879 г. Той взема участие в заседанията на специалната комисия по изработване основите на конституцията. По-късно през 1904 г. в статията за изработване на Търновската

конституция, той подробно разказва за своето участие в това отговорно дело.

Следователно употребата на тези устойчиви словосъчетания се обуславя от съдържанието на текстовете на Марин Дринов, тяхното предназначение и същност.

4. Сложни (съставни) названия

Категорията на сложните (съставни) названия обхваща различни по характера си устойчиви словосъчетания, създадени да назовават даден предмет, явление и под., т. е. тяхното предназначение е да служат за номинация. Характеризират се с това, че са лишени от експресивност и всяка дума от компонентите им пази значението си. Към тази категория спадат множество сложни названия, свързани с общественно-политическия живот на обществото, които могат да бъдат тематично класифицирани в съчиненията на Марин Дринов:

а) Човек и общество — *человеческий род, славянски род, славянски племена, нови племена, български народ, многочислен народ, българско поколение, православни жители, чужди народности, норвежки кръстоносци, свирепи варваре, древни царе, народни дейци, влашки господар, езически славяни, домашен бит, съвременна действителност, обществен живот* и др.

б) Държава и държавно устройство — *държавна власт, държавна администрация, гражданско управление, руско посолство, генерално консулство, държавно учреждение, окружний център, държавна система, български области, Венецианска република, Турска империя, Самуилово царство, Никейски император, Египетски султан, велик везир, татарски хан, български боляри, български господар* и др.

в) Политика — *чужда политика, политическа партия, византийска власт славянски идеи, велика идея, Народно събрание, папско правителство, Привременно правителство многошумно заседание, високопоставени дипломати, руска дипломация, Берлински конгрес, Санстефански договор, консервативна партия, веци депутати, горна камара, всички съветници, депутати по право, Учредително събрание, горонокамарски въпрос, различни партии, парламентарна комисия, народни представители, българско правителство, военен министър* и др.

г) Икономика — *икономическо състояние, годишен данък, земеделски данък, поземлен налог, счетоводна отчетност, училищни приходи, правителствени приходи, земеделски каси, българска банка, народна банка, финансов отдел, търговски кредит, рагузки търговци, манастирски имоти, търговски стоки, митнически надзор, статистически сведения* и др.

д) Право — *българска конституция, каноническо право, гражданско право, наказателно право, конституционно право, беззаконно дело, офи-*

циални актове, кратки извлечения, юридическа връзка, правни документи, държавни дела, нови наредби, законодателен орган, криминални престъпления, прокурорските длъжности, съдебни съвети, съдебен отдел, български съдилища и др.

е) Наука и образование — славянски учени, общославянски просветители, руска академия, университетски професори, български филолози, български историци, народни училища, класически училища, училищен съвет, училищно настоятелство, университетска лекция, български студенти, университетска катедра, славянско езикознание, славянска лингвистика, българска фонетика, българска литература, духовно просвещение, народопросветителска дейност, общославянски просветители, български трактат, български ръкописи, Климентово житие, новооткрит надпис, ватикански препис, Анжуйските регистри, гръцка грамота, гръцки сборник, български речник, книжовни трудове, ново-българска книжнина, църковни поучения, историческа бележка, занимателни четива, основна теория, окръжно писмо, образователен ценз, Българско книжовно дружество и др.

ж) Култура — български читалища, народна библиотека, публична библиотека, солунска типография, славянска топография българска книга, Венецианска кирилова печатница, Византийска старина, автентични документи, фотографски копия, византийски летописци, драгоценно сказание, гръцка приказка, църковноисторически хроники, българска летопис, Периодическо списание, български вестник, политическа брошура, философски списания, издателска дейност, български книгоиздатели, немски писател, почетен съчинител, писмен паметник, българска летопис, публичен музей, стари паметници, нашите читатели, Охридски археолог, препис на Манасиева хроника и др.

з) Религия — духовна власт, църковно управление, църковен въпрос, църковна наредба, православни християни, мохамеданска вяра, духовни глави, духовни пастири, духовен началник, папски легат, папски интриги, папски престол, архиепископско звание, вселенски патриарх, костурски владици, свети изповедници, католически проповедник, източни йерарси, ръкописно евангелие, ръкописен миней, българска Екзархия, Охридска патриаршия, римски мисионери, манастирски игумен, христово учение, българска църква, христова вяра, Грачаницки манастир, костурски владици, римско вероучение, римски католицизъм, Методиев канон, глаголическо евангелие, църковни дейци, църковни песни, латинско духовенство, християнски храмове, български синодик и др.

д) Военно дело — военен съюз, военна стратегия, знаменита победа, татарски плен, силна войска, малобройна войска, опълченска дружина, действаща армия, стоева рота, българско освобождение, българско въстание, военно дело и др.

От направения преглед на устойчивите словосъчетания може да обобщим, че при връзката между произведенията на Марин Дринов и съвременния книжовен език ясно проличават тези устойчиви словесни комплекси, защото по-голямата част от тях се свеждат до комуникативната функция на езика, които се срещат и днес в книжовноезиковата практика. Устойчивите словосъчетания, присъщи на публицистичния и административно-деловия стил, придават на изследваните писмени текстове документален характер.

Марин Дринов създава фундаментални трудове в българското езикознание, които имат приноси за развитието на националния книжовен език. Безспорно достойнство на публикациите му са точният, стегнат и прецизен изказ, терминологичната последователност и яснота по актуални проблеми. Ценни за нас са филологическите му изследвания, които са част от новобългарската езикова история. Те са пряко свързани с ония процеси и явления, които водят до осъзнаването на необходимостта от изграждането на единна нормирана и кодифицирана езикова система като представителна и определяща книжовноезиковия облик на нацията¹¹.

Изказаните от Марин Дринов специални тези и становища по езикови въпроси обикновено са точни, разбираеми и мисловно разграничени от другите съвременници. Той е добър популяризатор на научните знания за историята, българския език и езиковата култура. При дискусии със своите съвременници относно някои езикови проблеми личат богатата филологическа информираност, обективното представяне на обзорната теза, стремейт да се опознаят цялостно конкретните и общите причини за отделно езиково явление, уменията да се набележат средствата за широкото усвояване на научнообоснованите становища.

Наследил книжовноезиковите традиции от своите предшественици, докоснал се до постиженията на чуждестранните лингвисти от световна класа, Марин Дринов притежава дълбока и проникваща научна мисъл, отличава се като учен с широка ерудиция, достигнал до висините на европейската научна мисъл.

¹ Николова, Н. *Марин Дринов и българската обществено-политическа лексика*. С.: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2009, с. 27.

² Пак там, с. 35.

³ Текстовете от Марин Дринов са нормализирани от автора.

⁴ Паули, А. Pawley, A. Two puzzles for linguistic theory: nativelike selection and nativelike fluency // In: Richards, J. C., and R. W. Schmidt, eds. *Language and communication*. London: Longman, 1983, pp. 217.

⁵ Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. С.: УИ «Св. Климент Охридски», 2011, с. 301.

⁶ Зидарова, В. Устойчиви словосъчетания — същност и класификация // В: *Очерк по българска лексикология*. Пловдив, 1998, с. 135.

⁷ Устойчивите словосъчетания са екскертирани от Трудове на М.С. Дринова по българска и славянска история. С., 1909, т. I; Трудове на М.С. Дринова. Съдържащи: I. Българска църковна история; II. Езикознание, литературна история, етнография и народни умотворения. С., 1911, т. II; Трудове на М.С. Дринова. Съдържащи: I. Публицистични статии; II. Служебни записки, наредби и разпоредби; III. Критични оценки и отзиви; IV. Поменици. С., 1915, т. III.

⁸ Пак там.

⁹ Македонска, Цв. Лексико-фразеологични особености в «Христоуитията» на Райно Попович // *Български език*, 1, 1965, с. 38.

¹⁰ Николова, Н. Марин Дринов и българската обществено-политическа лексика..., с. 38.

¹¹ Пак там, с. 48.

Nadezhda Nikolova

PhD, Assist. prof.

nvnikolova@abv.bg

Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

LINGUISTIC FEATURES OF STABLE WORD COMBINATIONS IN THE WORKS OF MARIN DRINOV

Abstract: Marin Drinov is one of the first Bulgarian scientists who continued and enriched the Renaissance tradition by developing on a broad scientific basis the problems of the Bulgarian literary language at the level of the Slavonic scientific thought of his time. The vocabulary used in his scientific and publicistic works is predominantly a part of the Bulgarian nationwide literary language heritage of that period.

In Marin Drinov's works, phraseological units are presented as descriptive word combinations, verbal paraphrases, prepositional-nominal combinations and complex (compound) names. Verbal combinations, as well as prepositional-nominal combinations, are quite common in the Bulgarian publicistic texts and literature from the National Revival period. Their use in the texts studied in this research paper is of particular interest because, first, they belong to the literary tradition and show the literary nature of Marin Drinov's texts, and, second, most of them are typical of the publicistic and administrative-formal style of the contemporary Bulgarian literary language.

Following the comparison of Marin Drinov's works and the contemporary literary language, these phraseological units are easy to discern because the majority of them relate to the communicative function of language and they can be observed in the literature and language of today. Since these phraseological units belong to the publicistic and administrative-formal style, they add to the documentary character of the written texts under examination.

Marin Drinov created some fundamental works in the Bulgarian linguistic studies that have contributed to the development of the national literary language. He was a

good propagator of the scientific knowledge of history, the Bulgarian language and language culture.

The paper analyzes the stable word combinations in the works of Marin Drinov. Classification and semantic characterization of stable word combinations are made. The conclusion presents implications and summaries about the diversity of the stable word combinations in the linguistic practice of Marin Drinov.

Key words: stable word combination, author's word combination, Marin Drinov, lexicology, linguistics.

УКРАЇНСКА ДЕРЖАВНІСТЬ І БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1917–1921 рр.

Даниел Вачков
(Институт за исторически изследвания, БАН)

БЪЛГАРСКОТО ДРУЖЕСТВО ЗА ОБЩЕСТВО НА НАРОДИТЕ И ИДЕИТЕ МУ ЗА ЕВРОПЕЙСКО ОБЕДИНЕНИЕ

Скоро след избухването си Първата световна война показва на европейските общества огромните размери на смърт, опустошения и нещастия, които носи със себе всеки мащабен въоръжен сблъсък. Бързо отшумяват първоначалният ентузиазъм и наивна романтика, обхванала голяма част от населението при нейното обявяване. И подобно от времето на опустошителните войни на Наполеон, когато Имануил Кант пише своя знаменит трактат *«Към вечния мир»*¹ и сега в започват да се издигат призови за изграждането на съвсем нова система на международните отношения, която да направи в бъдеще невъзможни военните конфликти.

Както във воюващите, така и в неутралните държави в Европа още през 1915 г. се появяват различни дружества, поставящи си за цел прекратяването на войната и установяване на траен мир посредством изграждане на единна световна организация. На 3 май 1915 г. в Лондон е официално основано Дружество за Общество на народите. Такива структури се създават и в скандинавските държави и в САЩ. С възникналото в хода на войната движение все повече се обвързват и водещи политически личности, което му придава по-голяма обществена значимост и открива възможност за осъществяване на поставените цели. Във Великобритания то намира подкрепа от външния министър Едуард Грей и лорд Робърт Сесил. А в САЩ с дейността на дружеството лично се ангажира самият президент Уудроу Уилсън, с което се дава тласък за по-нататъшно развитие на идеята не само в Америка, но и сред световната общност².

В страните от Централните сили, в това число и България, до края на военните действия подобни организации не възникват. Едва след прекратяване на войната става възможно тяхното учредяване. Така на

20 октомври 1918 г. в София по инициатива на проф. Стефан Киров, проф. Бончо Боев, Григор Начович, Стефан Караджов, ген. Иван Фичев и Петър Матеев се свиква събрание на видни български учени, журналисти и общественици, но което се обсъжда и одобрява идеята за създаване на Българското дружество за мир. Сформиране е комитет, който освен инициаторите, включва още Ив. Ст. Гешов, проф. Ал. Теодоров-Балан, проф. Т. Кулев, проф. К. Кръстев, Ю. Малинова, Хр. Мутафов, Гр. Василев и К. Хербст. Комитетът има за задача да изработи за следващата среща устава на дружеството. На 3 ноември 1918 г. официално се учредява организацията. Тя приема името Дружество за мир чрез съюзяване. Член 2 на устава определя целите на дружеството, а именно *«да работи за траен мир на Изток (Балканите — б. м. Д.В.) чрез разбирателството на България с нейните съседи, като крайната цел е федерацията между народите»*³. За председател на Дружеството е избран Стефан Киров — професор по публично право в Софийския университет и член на БАН, а за подпредседатели: Юлия Малинова — председател на Съюза на българските жени и Бончо Боев — бивш управител на БНБ, професор в Университета и член на БАН. В ръководните орган на организацията влизат още редица видни учени, обществени дейци, висши духовници, политици, бизнесмени и адвокати⁴.

Членският състав на Дружеството за мир чрез съюзяване показва, че в организацията се включват не само авторитетни личности, но и че повечето от тях още преди войните са се изявявали като привърженици на идеята за стабилен мир посдრеством създаването на Балканска федерация, така например много от споменатите по-горе дейци са участвали активно в дейността на създадения през септември 1908. Съюзен комитет за сближаване с Турция⁵.

На учредителното събрание от 3 ноември се подготвя и обръщение на дружеството към българските граждани. В него са представени основните идеи на новата обществена организация и изложението има чисто програмен характер. В него се заявява, че Дружеството ще се бори за установяване на траен мир на Балканите и в европейския Изток по пътя на разбирателството и изграждането на федерация между народите. То си поставя за задача да разпространява сред обществото идеите за федерация чрез словото и печата, да изучава споровете между България и съседите ѝ и да търси мирното им разрешаване, да установи редовни контакти с подобни дружества в другите страни⁶.

На следващото заседание на Административния съвет на 12 ноември е взето решение да започне издаването на периодично списание. То започва да излиза от януари 1919 г. на български и на френски и е озаглавено *«Мир чрез съюзяване»*, а френското му издание *«Pax per foederationem»*

имено на страниците на списанието и в организираните от членовете на дружеството публични конференции и лекции се отразяват идеите за федерация на Балканите и в Европа и отношението на организацията към изработването на мирните договори и изграждането на Обществото на народите. Освен тези основни теми периодично се разглеждат развитието на международната политическа обстановка, вътрешните и външните проблеми на съседните държави, а също така и на по-далечните страни.

Централно място в дейността на дружеството заема разпространението и утвърждаването на идеята за федерация. Темата се разработва и представя пред обществото предимно от проф. Ст. Киров, а също се засяга в публикации в списанието и на иказвания а конференции от Ю. Малинова, С. Бобчев, С. Гидиков, П. Габе. Историческите традиции на федеративната идея се представят от гимназиалния учител Цв. Стоянов, а икономическите ѝ аспекти — най-често от изтъкнатия финансист Б. Боев. Представители на дружеството се включват активно и в изработването на официалните отговори и становища, представени от българската делегация на Парижката мирна конференция, относно яростната антибългарска кампания в западната, и най-вече, във френската преса⁷.

На 8 декември в лекция, изнесена пред широка аудитория, проф. Ст. Киров развива тезата за необходимостта от изграждане на федерация между държавите в Европа и дори целия свят, която единствена може да гарантира траен и справедлив мир. Лекторът изхожда от прокламираните от У. Уилсън принципи за равните права на всички нации, малки и големи, върху които трябва да се градят бъдещите международни отношения. Според С. Киров това означава *«равенство на нациите пред всеобщовалидните закони»*, което може да се установи само с включването им в един *«федеративен съюз»*⁸. Пример на подобно законодателство представляват американската конституция от 1787 г., швейцарската от 1848 г. и германското държавно устройство след 1870 г. Новата световна организация е нужно да разполага със специализирани органи, които да упражняват трите независими власти: законодателна, изпълнителна и съдебна. В изказването си, което е сравнително кратко, председателя на дружеството не уточнява виждането си как конкретно ще бъдат конституирани тези върховни федерални власти и по какъв начин ще бъдат представени отделните нации в тях.

По въпроса за изграждането на световната федерация, Ст. Киров изказва мнението, че тя първо трябва да бъде предхождана от създаването на по-малки съюзи, предимно между съседни държави, в които поради по-малките им размери ще може по-лесно да се осъществят общите държави структури и най-вече ще се постави началото на преодоляването на споровете и противоречията, тъй като те възникват главно между

граничещи страни. В тази връзка лекторът се позовава на изказване на британския министър лорд Нортклиф, затова че Антантата ще подкрепя създаването на регионални съюзи. Несъмнено по-късно историята на създаването на Европейския съюз, преминал през различни етапи на разширяване — в началото започнал с шест държави, а в момента обединяващ двадесет и пет, показва колко аргументирано и далновидно е това предложение. Ст. Киров смята, че е възможно да се започне с формирането на «балканска», дори в широкия вариант «източна федерация». Тя ще бъде в интерес на малките и разпокъсани нации в Източна Европа, като ще гарантира по-голямата им сигурност и по-благоприятни икономически перспективи. Много е важно подобни федерации да се изградят и в други части на Европа. По този повод в една своя статия Ст. Киров развива идеята си като заявява, че на континента няма да настъпи стабилен мир, докато Франция и Германия не формират помежду си един федеративен съюз⁹. С основание се изтъква първостепенното значение на френско-германските отношения като определящи до голяма степен цялостния политически климат в Европа. Изказването на подобно мнение през 1919 г. звучи напълно безпочвено и дои фантастично, като се има предвид тогавашната обстановка, но наистина половин век по-късно се потвърждава правилността на това становище. Днес стабилността на Европейския съюз, а оттам и на мира, се гради именно на изключителното сътрудничество и разбирателство между Франция и Германия.

Представените в лекцията идеи Ст. Киров доразвива подробно в статията «Защо чрез съюзяване (*per foederationem*)?», публикувана в кн. 5 на списанието «*Pax per foederationem*». В началото проблемът за федерацията е развит теоретично, като авторът изхожда от класическата теза, че така както една човешка общност, за да преустанови насилието и личните си противоречия, се организира в държава и създава правила и закони, на които доброволно се подчинява, по същия начин и отношенията между нациите и страните се нуждаят от изработването и спазването на правила, а това от своя страна изисква пълно подчинение на една върховна власт, която да следи за изпълнението им¹⁰. Страните, които се включват във федерацията, ще трябва да се откажат от част от суверенитета си в името на високата цел — съхраняването на мира между тях, като ще запазят пълна свобода при решенията и действията в сферата на вътрешната си политика. Макар тезата да не е оригинална, тя е представена компетентно и е придружена с множество примери от световната история, което показва изключителните познания на автора в областта на държавното и международното право.

Освен институциите на общата власт Ст. Киров извежда като задължителни компоненти на бъдещите международни отношения арбитража и

разоръжаването. Поставянето на всички спорове пред независим арбитраж ще направи военния конфликт лишен от всякакви основания пред обществеността и по този начин правителствата трудно биха се решили да предприемат конфронтационни действия. Що се отнася до разоръжаването проблемът също е съществен, тъй като никоя държава не би предизвикала въоръжен сблъсък, ако не разполага с необходимата техническа и материална подготовка.

От изключително значение е да се изградят отношения във федерацията, или още както авторът я нарича Световна лига и Общество на народите, на абсолютна равнопоставеност между отделните ѝ членове. Всяка нация да има равните права и възможности за развитие и на свой собствен политически и културен живот. Всички заедно да участват в изграждането на общия политически организъм на съюза. Само при такива условия федерацията ще бъде жизнена и трайна.

В статията си проф. Ст. Киров отново защитава тезата си, представена в лекцията, че първо е необходимо в Европа да се създадат няколко помалки федерации, които впоследствие вече утвърдени, да се включат в световната организация. За тази цел трябва да се уредят спорните проблеми между съседите, които най-често са териториални. Необходимо е населението на спорните земи да има свободата само да определя своя политически статут и национална принадлежност. Като обикновено поради смесеното си население областите могат да участват като основи за изграждането на федерациите и по този начин не да разделят народите, а да ги сплотяват. Пример в тази връзка е даден с бъдещо включване на Македония като независим член на една Балканска федерация¹¹. Тази идея е пряко заимствана от националната концепция на основателите на ВМОРО, които издигайки искането на автономна Македония, я разглеждат само като етап в постигането на крайната цел — Балканска федерация¹². В изложението е изтъкнато, че подобна обединителна роля могат да играят и много други райони като Тракия, Добруджа, Бесарабия, Босна, Банат, Черна гора, както и редица по-далечни страни¹³.

В статията Ст. Киров се обявява за създаване на едно по-голямо обединение, което нарича *«Източна федерация»*. Тя трябва да включва народите от Балканите, Карпатите, страните от Черноморския басейн и Мала Азия, в това число и Украинската държава. Предлага се за политически център на Източната федерация да бъде Константинопол. Това гигантско обединение ще включва над сто милиона души и ще създаде условия за успешното им икономическо, културно и политическо развитие. С него освен това ще се разреши и Източният въпрос — един вековен и остър проблем в международните отношения, който неведнъж е бил причина за избухването на европейски войни. Подобно на

«Източната федерация», могат да се изградят «Западна федерация», «Славянска федерация», «Тевтонска федерация», «Латинска федерация», които всички заедно да образуват «Европейска федерация»¹⁴. В заключение авторът заявява, че федерацията е единственият шанс за европейските народите и на практика е без алтернатива.

Членовете на дружеството обсъждат и други аспекти на проблема за федерацията. Юл. Малинова в статията си «Към нов живот», разглежда страданията, причинени от войната, като фактор за провеждане на дълбоки политически и социални промени в целия свят. Поуките от продължителните години на смърт и разрушения ще накарат човечеството да потърси нова организация на политическите, стопанските и социалните си отношения. В световното обединение авторката вижда едно ново място на жената в обществените процеси. Жената осъзнала своите пълни права, ще може безпрепятствено, без предразсъдъци и догми да участва в световното интелектуално развитие¹⁵. В бъдещото общество ще се даде възможност за изява на всички индивиди, независимо от пола и произхода им, да градят свободно, съобразно способностите си, както своя личен, така и обществен живот. Според Юл. Малинова особено важна роля организацията трябва да има в помощта си за по-изостаналите в стопанско и културно отношение страни, където все още жената е подложена на лично и обществено потисничество и заема най-безправното социално положение. Акцентът в цялото изложение е поставен върху тезата, че федерацията е главното средство за осъществяване на социалния прогрес. Значението на тази идея се потвърждава по-късно от факта, че са създадени специализирани служби към ОН, а след това и към ООН за решаване на остри социални проблеми, в това число и за преодоляване на половата дискриминация към жената в повечето райони на света.

Интерес представляват вижданията на дружеството по въпросите на икономическото възстановяване на Европа и на света след приключване на войната и възможностите за стопанско развитие на народите в условията на федеративното им обединяване. В тази връзка проблемите са анализирани и са предложени конкретни решения от изтъкнатия специалист по банково дело и финанси проф. Бончо Боев в статията му «Икономическата основа на мира» и в доклада му «Икономическите причини за войните», изнесен на организирана от Дружеството конференция на 23 март 1919 г. тях е направен преглед на основните насоки в стопанската и финансовата политика на големите европейски държави през епохата на Новото време, представени са острите противоречия и безкомпромисната конкурентна борба за завладяване на световните пазари, като се изтъква, че именно този тип отношения насаждат омраза между нациите и са определящи за избухването на въоръжените конф-

ликти. Ето защо се налага изграждането на световния мир да започне с установяването на нова стопанска среда, в която всички нации да имат възможност да развиват максимално икономическия си потенциал.

За да се създадат предпоставки за сътрудничество и обединение е необходимо да се приемат някои нови принципи в световната стопанска система. На първо място всички нации, големи и малки, трябва да са поставени в еднакви условия на конкуренция на международните пазари. Световните пътища и комуникации, както морските, така и сухопътните, да се използват свободно от всички. Макара тази идея да принадлежи на президента Уилсън и да е заявена в неговите «14 точки», Б. Боев предлага вариант как тя конкретно да се осъществи и гарантира. Той смята, че това най-добре ще стане като световният военен флот бъде предаден под управлението на Обществото на народите. Така не само ще се реши част от проблема за разоръжаването, но ще се осигури пълният достъп до морските пътища. Свободата на земния транспорт ще се гарантира ако основните железопътни линии също преминат под контрола на световната организация. Ефектът от тези предложения би бил двустранен — воденето на военни действия ще стане невъзможно и същевременно ще се даде тласък за развитие на световната търговия¹⁶.

Но най-важното изискване, за да се установи икономическото сътрудничество, според автора, е да се премахнат всички митнически бариери пред свободния обмен на стоки и капитали между отделните страни. Протекционизмът е политика, която пречи на икономическото развитие на света, а освен това култивира постоянно чувство на вражда между народите. Все пак проф. Боев смята, че ликвидирането на митата трябва да стане не изведнъж, а постепенно, за да могат някои индустрии да се адаптират към новата среда и да не понесат големи загуби. Той предлага първоначално от приходите на вече намаляващите мита да се формират специални фондове, поставени под разпореждане на ОН, с които да се компенсират засегнатите производства.

Според проф. Б. Боев обединението трябва да започне на първо място в икономическата сфера, не само защото с това ще се премахнат главните причини за войните, но и защото в тази област може най-лесно и най-бързо да се утвърди идеята за единство. Нито международните арбитражни съдилища, нито общото законодателство, нито формирането на общи въоръжени сили, не биха предизвикали стремеж за обединение, така како би га направило тясното икономическо и търговско сътрудничество между нациите¹⁷.

Сключването на мирните договори през 1919 и 1920 г. показват, че световните ръководни фактори все още не са готови да изградят система на международни отношения, основаваща се на справедливостта и равно-

правието. Крайната враждебност, изразена към победените страни погребва всякакви надежди за създаването на някакви политически, икономически и социални обединения на Европа. Дълбоко разочаровано от установената във Версай политическа система Дружеството за мир чрез съюзяване в България прекратява издаването на периодичното си списание и почти преустановява публичните си изяви.

Само може да се съжاليا, че неговите идеи от 1919 г. както и на други подобни обществени организации по света не са чути и на Европа ще ѝ се наложи да преживее още една, далеч по-смъртоносна и разрушителна война, за да се върне отново към проекта за обединение.

¹ Когато се появява през 1795 г. трудът на И. Кант предизвиква изключителен интерес сред германското общество. Тиражът бързо е изчерпан и още същата година книгата е преиздадена, а през 1796 и 1797 излизат две нови допълнени издания. Кант, И. *Към вечния мир* / превод и предговор Ц. Торбов. С.: Издателство на БАН, 1993, с. 8–9.

² Birn, D. *The League of Nations Union*. Oxford, 1981, p. 7.

³ *Pax per foederationem*, 1919, livre 1, p. 21.

⁴ Ibidem, p. 24–25.

⁵ Иванов, М. Радикалдемократическата партия в България и македонският въпрос на страниците на списание «Демократически преглед» // *Демократически преглед*, 4, 1994, с. 76.

⁶ *Pax per foederationem*, 1919, livre 1, p. 26.

⁷ НБКМ-БИА, ф. 361, а. е. 886, л. 10–29.

⁸ *Pax per foederationem*, 1919, livre 1, p. 30.

⁹ Ibidem, livre 5, p. 372.

¹⁰ Ibidem, p. 364–365.

¹¹ Ibidem, p. 373.

¹² *Борбите Македония и Одринско 1878–1912*. Спомени. съст. К. Пандев, С.: Български писател, 1981, с. 80, 95.

¹³ *Pax per foederationem*, 1919, livre 5, p. 373.

¹⁴ Ibidem, p. 374–375.

¹⁵ Ibidem, livre 1, p. 96–97.

¹⁶ Ibidem, livre 1, p. 14.

¹⁷ Ibidem, livre 3, p. 16–197.

Daniel Vatchkov

PhD, Associate Professor

daniel.vatchkov@gmail.com

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE BULGARIAN ORGANIZATION FOR THE LEAGUE OF NATIONS AND ITS IDEAS FOR EUROPEAN UNIFICATION

Abstract: Just before the end of World War I, on November 3 1918 in Sofia, the Bulgarian organisation for the League of Nations was established. It drew its members from within the ranks of prominent Bulgarian jurists, diplomats, financiers, journalists and public figures. Stefan Kirov, a professor of law, became its chairman. Starting 1919, the Organisation began publishing its own periodic paper in French and Bulgarian, the «Pax per foederationem». The Organisation's members made their views on post-war European establishment known on the pages of the paper, and through their public lectures. They believed that enduring peace was feasible on the continent only due to the creation of a big federation, one which should include all European countries. According to their beliefs, the unification should happen in stages. Regional federations should be established first, which would merge into one union at a later stage. The process of European unification is also expected to solve the problems of post-war economic recovery on the continent. Gradually, customs barriers have to be eliminated and established between European Free Trade Areas. In addition, it is hoped that the federation will create the political conditions for the development of social and cultural progress in Europe. After the signing of the Parisian treaties, it became clear that Europe was not on the track towards unity, but was rather divided between victors and the defeated. Not seeing any perspectives for realising its ideas, the Bulgarian organisation terminated its paper and its public appearances.

Key words: League of Nations, European federation, Pax per foederationem.

Алла Киридон
(Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)
Сергій Троян
(Національний авіаційний університет)

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: РЕВОЛЮЦІОНІЗАЦІЯ ЄВРОПИ І УКРАЇНА

Вступ. Перша світова війна, яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої¹, різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона привела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914–1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в Німеччині, Австро-Угорщині й Росії² та мало своїм наслідком кардинальні політичні, суспільні, геополітичні зміни в облаштуванні та функціонуванні держав і народів.

Назрівання революційної кризи у Європі

Німецька імперія. На відміну від своїх майбутніх супротивників, Німеччина готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидку перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий потенціал став вищим, ніж у противників. На цій основі імперія Вільгельма II прагнула реалізувати низку стратегічних планів у сфері європейської та колоніальної політики³ і активно підштовхувала початок війни у Європі⁴.

Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів «блискавичної війни» привела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеціальне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монопо-

лістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону «Про допоміжну службу вітчизні», який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче привело до загострення політичної ситуації в Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. 1915–1916 рр. нарастав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила потужний якісний стрибок. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції в Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ю. Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу «Спартак».

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував «Великоднє послання», в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Однак під тиском блоку католицької партії «Центр», прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення «до миру на основі порозуміння». Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні–вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференції групи «Спартак» 7 жовтня 1918 р. були розроблені заходи з підготовки збройного повстання й прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир, намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про «парламентаризацію», внесення змін до виборчої системи. Однак ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції⁵.

Австро-Угорська монархія. З початком війни в Австро-Угорщині запанувала жорстока реакція й фактично встановилася військова дикта-

тура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни було проведено понад 500 судових процесів за звинуваченням у «русофільстві». Проте кожен рік війни невблаганно наближав «клаптикову» Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов'янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури І. Тиси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство 21 жовтня 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Ф. Адлером голови австрійської ради міністрів графа К. Штюргка.

У зв'язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною боротьбою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії⁶. На піднесення національно-визвольного й робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні–травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тиси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів. Влітку й восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперії Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею й розпочали створення самостійних держав. До них долучилися українці: Українська Національна Рада проголосила 19 жовтня 1918 р. у Львові створення Західноукраїнської Народної Республіки, Буковинське народне віче 03 листопада 1918 р. в Чернівцях прийняло рішення про приєднання до України. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні–листопаді 1918 р., наступ італійської армії призвели до краху та розпаду імперії Габсбургів⁷.

Російська імперія. Найболючіше події Першої світової війни позначилися на Російській державі. Військові поразки, великі втрати в армії,

розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні після поразок 1914–1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала М. Алексєєва — начальником штабу збройних сил, генерала О. Поливанова — військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І. Горемикіним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемикін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи «тільки законопроектами, викликаними потребами війни», а потім за підтримки правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Криза верхів, поразки й важке становище на фронті, масштабні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продтоварами — все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. Країну охопила хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які поширилися не тільки на великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище загострилося, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам — полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам — відродити або створити свою державність⁸.

Революційні події в Росії, а потім і в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річпосполита) та проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, становленню державності Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, а також радянських республік — Росії, Білорусії, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Революції в Німеччині, Австро-Угорщині, Росії, Фінляндії

Німеччина. Велика війна особливо революціонізувала імперський простір, завдавши потужного удару кільком головним гравцям на арені міжнародної політики і бойових дій. Насамперед йдеться про кайзерів-

ську Німеччину, Австро-Угорську монархію, Російську й Османську імперії⁹.

У Німеччині метою революції була боротьба за вихід держави з війни, повалення кайзерівської монархії, встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Умовно в революції виокремлюється три періоди: I — з 3 по 10 листопада 1918 р.; II — з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III — з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм II утік до Голландії. Німеччину проголошено республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф. Ебертом створено уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада опубліковано програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16-21 грудня відбувся I з'їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи «Спартак» і лівих соціал-демократів створено Комуністичну партію Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки й демонстрації під лозунгами «Геть уряд Еберта-Шейдемана!» і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К. Лібкнехта і Р. Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф. Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову спробу революційного виступу, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. проголошено Баварську Радянську Республіку. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є. Левіне й запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування Червоної Армії, створення революцій-

ного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з'їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську Радянську Республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарську конституцію ухвалено Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної й суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: «Німецька імперія є республікою». Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно з цим основним законом запроваджувалося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права й свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

Австро-Угорщина. Австрія та Угорщина. Після Першої світової війни на політичній карті світу з'явилися нові держави у Центральній і Південно-Східній Європі. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні–листопаді 1918 р. змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування¹⁰.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрію проголошено республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К. Реннер став державним канцлером,

Ю. Дейч — військовим міністром, О. Бауер — міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Револьюційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М. Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодої республіки залишалося складним, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р. Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Однак цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об'єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була створена об'єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд — Револьюційна урядова рада на чолі з соціал-демократом центристом Ш. Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б. Кун. Уряд проголосив створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією — революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання, церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до

створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні–травні 1919 р. відтіснили її до р. Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши 133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919–1921 рр. в Угорщині був установлений хортистський режим — авторитарна влада регента держави адмірала М. Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі створено Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі. Останній очолював відомий політичний діяч Т. Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила відокремлення Словаччини від Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою й обрали президентом Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові проголошено Словацьку Радянську Республіку, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехословацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину «чехословацьку націю», конституція фактично відкидала самобутність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословаччини було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькі й закарпатські землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Улітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії І. Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу Ю. Пілсудському, який став «начальником держави» і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є. Морачевським. Формування Польської республіки — Другої Речі посполитої — завершилося встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Остання затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали повноваження. Було встановлено диктаторський режим Пілсудського, що одержав назву «санация». Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку склали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави увійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що привело до встановлення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство сербів, хорватів і словенців перейменовано на Королівство Югославія.

Росія. Трагедія Першої світової війни, складна економічна й суспільна обстановка в державі, напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і мала своїм прямим наслідком крах імперії¹¹. Це, безумовно, значно полегшило завдання європейським народам, зокрема полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам, відродити або новелізувати чи вперше проголосити свою державність в історичних реаліях завершення Великої війни.

Російська революція 1917 року послідовно пройшла два етапи: перший — Лютнева буржуазно-демократична революція; другий — Жовтнева пролетарська (соціалістична) революція (до 1927 р. вживався, як правило, термін Жовтневий переворот, а потім — Велика Жовтнева соціалістична революція). Упродовж них відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з розпадом і припиненням існування Російської імперії, проголошенням республіки, а також з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків. Разом з тим, революційний рух в українських землях у 1917–1921 рр. проходив у гострій і драматичній боротьбі, яка, втім, так і не призвела до утвердження в післявоєнному світі незалежної української державності. Революційні події на просторі Російської імперії привели до створення тільки низки радянських республік — Росії, Білорусії, України, Закавказької Федерації у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії, які наприкінці 1922 р. об'єдналися в єдину федеративну державу Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Фінляндія. Країна до 1917 р. знаходилася в складі Російської імперії, відтак великий вплив на неї справили Лютнева та Жовтнева революції. Навесні і влітку там виникли революційні Ради, створювалися загони Червоної гвардії. 18 липня 1917 р. сейм проголосив автономію Фінляндії у складі Росії. 26 листопада сформовано буржуазний уряд Свінхувуда, а 6 грудня 1917 р. сейм прийняв декларацію, яка проголосила Фінляндію незалежною державою. В останній день цього революційного року Радянська Росія надала незалежність Фінляндській республіці.

Буржуазні політичні сили в Фінляндії, спираючись на свої озброєні загони (шюцкори), посилили боротьбу проти революційного руху. Було прийнято рішення про розпуск створених фінськими робітниками загонів Червоної гвардії. Уряд закуповував зброю в Німеччині. Все це привело до різкого загострення внутрішньополітичної боротьби і протистояння різних сил, яке вилилося на перших порах у сутички між червоногвардійцями і шюцкорівцями.

22 січня 1918 р. в Фінляндії розпочалася революція, у ході якої 28 січня був сформований робітничий уряд — Рада народних уповно-

важених. Загони Червоної гвардії навіть зайняли столицю Фінляндії — Гельсінгфорс (сьогодні — Гельсінкі) і південь країни. Революційні сили спиралися на підтримку Радянської Росії. Так, з метою надання економічної допомоги фінським революціонерам з Петрограду для них відправили 10 вагонів з продовольством. Рада народних уповноважених підписала договір про дружбу з Радянською Росією і почала здійснювати соціалістичні перетворення.

Уряд Свінхувуда, який перебазувався в північні райони Фінляндії, змушений був укласти сепаратний мир з німцями. Наприкінці березня на південь країни почали прибувати німецькі війська під командуванням фон дер Гольца. На півночі проти революції виступила армія Маннергейма. Спільними зусиллями вони на початок травня 1918 р. придушили революцію і ліквідували Раду народних уповноважених.

За підтримки німців у Фінляндії 15 серпня 1918 р. встановився монархічний режим на чолі з німецьким принцом Карлом-Фрідріхом Гессенським, проголошеним «королем Фінляндії і Карелії». Але після Листопадової революції в Німеччині вплив останньої на Фінляндію підірвано, німецькі війська залишили країну. 12 грудня 1918 р. за підтримки Антанти Маннергейм став регентом Фінляндії. Уже в липні 1919 р. сейм відмінив монархічний режим і обрав президентом країни діяча прогресивної партії К.Стольберга. Спроби фінських військ протягом 1919–1922 рр. повернути Карелію завершилися поразкою від Червоної Армії і укладенням прикордонної угоди з Радянською Росією. У 1920 р. Фінляндія вступила до Ліги Націй.

Таким чином, упродовж 1917–1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії і Австро-Угорщині на карті Європи виникла низка нових держав, що закріплювалося відповідною системою міжнародних договорів та угод¹² у контексті роботи Паризької мирної конференції.

Перша світова війна і Українська революція 1917–1921 рр.: особливості державотворчих процесів

Велика війна 1914–1918 рр. революціонізувала українські землі, які на той час входили до складу Російської імперії (Лівобережна, Правобережна, Центральна, Східна, Південна Україна, Крим, Волинь) й Австро-Угорської монархії (Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття). З одного боку, упродовж понад чотирьох років вони були театром запеклих бойових дій, а, з другого, ареною і об'єктом гострого геополітичного протистояння ворогуючих коаліцій¹³. Перша світова війна сприяла і поклала початок формуванню українських національних військових частин по обидві сторони протистояння. Так, Легіон українських січових

стрільців з'явився в Австро-Угорщині в 1915 р., а українізовані військові з'єднання російської армії влітку 1917 р.¹⁴

Революції, а потім і розпад обидвох багатонаціональних імперій сприяв піднесенню революційного руху в українських землях і формуванню там державницьких владних структур. Лютнева революція в Росії, ліквідація царизму і проголошення республіки привели уже навесні 1917 р. до революційного вибуху в Україні. Наслідком цього став перехід «українського питання» в площину практичної політики та становлення української державності. Водночас реалізація проектів національно-державного будівництва українського народу певною мірою полегшувалася тим фактом, що обидві держави, до складу яких перед Великою війною входили українські землі, за її наслідками не були серед держав-переможниць¹⁵.

Революція 1917–1921 рр. увиразнюється як символ державотворчих процесів та творення ідентичності. Період національно-визвольних змагань характеризувався бурхливим розвитком тогочасної правової, державницької думки, національної ідеї, пошуком моделі суспільного розвитку, інтелектуальним аналізом історії України, її традицій тощо. Сприйняття та інтерпретація подій переосмислюється під впливом соціокультурних змін межі ХХ–ХХІ ст. Образ революції структурується відповідно до морально-ціннісних імперативів конкретного суспільства у часовій перспективі. За роки існування сучасної Української держави не лише у вітчизняній історіографії, але й колективній свідомості нації ствердилося і стало загальновживаним поняття «Української революції», яке інтегрує в єдину цілісність величезний масив суспільно-політичних подій та явищ, що мали місце на території України упродовж 1917–1921 рр.¹⁶

Лідерами Української революції стали, насамперед, Голова Генерального секретаріату В. Винниченко, Голова Центральної Ради М. Грушевський, Голова Директорії Української Народної Республіки С. Петлюра. На основі I Універсалу Української Центральної Ради від 23 червня 1917 р. проголошувалося створення УНР. Проголошення української держави неминуче вело до пошуку нової моделі організації влади, а відтак — потреби облаштування практично всіх сфер життя. II універсал Центральної Ради від 16 липня 1917 р. задекларував утворення Генерального Секретаріату як виконавчого органу влади, а в його складі одразу розпочало діяльність Генеральне секретарство з національних справ, яке фактично стало прообразом першого зовнішньополітичного відомства України. 20 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада III універсалом проголосила створення УНР у складі федеративної Росії. IV Універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 р. Українська Народна Республіка була проголошена вільною, незалежною, самостійною, суверенною державою українського народу.

За місяць до цього, 22 грудня 1917 р., на засіданні Уряду УНР був схвалений підписаний Головою Генерального Секретаріату УНР Володимиром Винниченком і Генеральним секретарем з міжнародних справ Олександром Шульгиним «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ». Документ визначив обов'язки Генерального секретарства міжнародних справ, зокрема йшлося про здійснення міжнародних зносин держави, охорону інтересів українських громадян поза межами УНР, а також (тимчасово) про загальне влаштування національних непорозумінь в межах УНР.

Водночас розпочалася активна робота над створенням мережі дипломатично-консульських установ, діяльність яких регулювалася державними законами та нормативними документами¹⁷. Навесні 1918 р. співробітниками українського зовнішньополітичного відомства було підготовлено проект закону «Про закордонні установи УНР»; у червні 1918 р. — прийнято «Закон про посольства і місії Української Держави», в липні 1918 р. — «Закон про українську консульську службу». Розпочали діяльність перші вітчизняні Консульські курси для забезпечення держави дипломатичними і консульськими фахівцями. У січні 1918 р. українська делегація на чолі з В. Голубовичем взяла участь у мирних переговорах у Бресті, де 09 лютого 1918 р. підписала мирний договір між УНР і Четверним союзом — перший мирний договір періоду світової війни 1914–1918 рр. Договір складався з двох частин — політичної та економічної, які були підготовлені українськими дипломатами. Не менше значення мала й військова конвенція, яка дозволила зберегти на той час Україну в якості держави і суб'єкта міжнародних відносин¹⁸.

Активна державотворча діяльність у сфері внутрішньої та міжнародної політики продовжувалася і в період перебування при владі гетьмана П. Скоропадського (Українська Держава) і Директорії УНР. Уряд Української Держави сформував окрему делегацію для мирних переговорів з РСФСР. Переговори відбувалися у Києві з травня до жовтня 1918 р., а російська делегація на чолі з Християном Раковським і Дмитром Мануїльським виконувала одночасно функції тимчасового дипломатичного представництва в Українській Державі. Окрім того Українська Держава започаткувала роботу своїх дипломатичних місій у Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції і низці інших держав, а також прийняла понад двадцять повноважних представників зарубіжних країн (Австро-Угорщини, Болгарії, Грузії, Німеччини, Туреччини, Польщі, Румунії, Фінляндії тощо). В наступні роки мережа дипломатичних представництв України за кордоном була значно розширена, в тому числі й за рахунок діяльності ЗУНР. Відбувалися з'їзди послів і глав дипломатичних місій, з яких найважливішими стали два: у Карлових Варах (1919 р.) та Відні

(1920 р.). Делегація УНР взяла участь у Паризькій мирній конференції (де вона активно співпрацювала з дипломатичною місією ЗУНР), одночасно виконуючи функції тимчасового дипломатичного представника України у Франції.

Державотворчі процеси на території України, яка включала українські землі колишніх Російської імперії й Австро-Угорської монархії уже під час Української революції 1917–1921 рр. призвели до практичної реалізації спроби об'єднання всіх земель в єдину українську державу. 22 січня 1919 р. був прийнятий «Акт Злуки» — урочисте проголошення універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР, цей день став Днем соборності України. Однак у складних і суперечливих повоєнних реаліях українцям не вистачило як власного порозуміння і єдності в досягненні й укріпленні державницьких цілей, так і підтримки з боку зовнішнього чинника, насамперед головних держав-переможниць у Першій світовій війні, від яких залежала реалізація на практиці державотворчих проектів народів Центрально-Східної Європи.

Паралельно з державотворчою і зовнішньополітичною діяльністю урядів УНР, ЗУНР, Української Держави (Гетьманату Павла Скоропадського), Директорії відбувалося формування паралельних державних структур Радянської України в грудні 1917 — березні 1918 рр. Виконання зовнішньополітичних функцій покладалося там на Народне секретарство міжнаціональних справ, яке згодом було перетворене на Народне секретарство міжнародних справ на чолі з В. Затонським. У січні 1919 р. сформовано Раду народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським, який одночасно очолив і зовнішньополітичне відомство радянської України. Уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв, зокрема у Варшаві, Берліні, Празі. Діяльність Наркомату закордонних справ УСРР була спрямована насамперед на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства в межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР. Ситуація кардинально змінилася після утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Вся сфера зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин України перейшла у підпорядкування союзного центру, а УСРР позбавлялася права на власну зовнішньополітичну діяльність. 20 вересня 1923 р. НКЗС УСРР було офіційно ліквідовано. Загалом це означало, що в результаті революційних подій, викликаних Першою світовою війною в українських землях, життєздатним виявився саме більшовицький державницький проект. Україна остаточно сформувалася як соціалістична держава республіканського типу в складі федерації — Союзу Соціалістичних Радянських Республік.

Тільки після проголошення незалежності України в 1991 р. остаточно повернулися в історичний дискурс події Української революції 1917–1921 рр., які супроводжувалися боротьбою за українську державність і змаганням різних державницьких проектів¹⁹. Символічний потенціал державотворчих ідей періоду Української революції актуалізовано в ході відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.: Указом Президента України заходи щодо відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників визначено одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 рр. Мнемонічні коди Української революції водночас є частиною загальнонаціонального проекту віднайдення ідентичності через історичну ідентифікацію й використовуються для зміцнення сучасних процесів націє- та державотворення.

Висновки. Новий європейський і світовий геополітичний порядок було зафіксовано в міжнародно-правовому ключі внаслідок рішень післявоєнних міжнародних мирних конференцій. Вироблені на Паризькій (1919–1920 рр.), а потім і Вашингтонській (1921–1922 рр.) конференціях нові реалії, засади і принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи²⁰. Остання не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі й породила нові (між переможцями й переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що в контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі:

- По-перше, припинили існування чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська.
- По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі.
- По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави.
- По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі.
- По-п'яте, умови мирних договорів і рішень міжнародних конференцій не змогли усунути низку суперечностей політичного і національного характеру, а також зберегли, а то й загострили суперечності як у таборі держав-переможниць, так і між ними та переможеними державами, а також між державами Заходу і радянською Росією²¹.

Усе це принципово змінило розстановку сил на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української Держави гетьманату П. Скоропадського, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-української Народної Республіки, але так і не змогли реалізувати свій незалежний національний державницький проект на завершальному етапі Першої світової війни і під час Української революції 1917–1921 рр.

¹ Münkler, H. *Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918*. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 S.

² Віднянський, С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) // *Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання*, 9, Київ, 2004, с. 7–15; *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации* / Под ред. Л.С. Белоусова, А.С. Маныкина. М.: Издательство Московского университета, 2014. 816 с.

³ Троян, С.С., Фисанов, В.П. *Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX — начала XX века)*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 96 с.; Leonhard, J. *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges*. München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 S.

⁴ Neiberg, Michael S. *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 352 s.

⁵ Эйзенштадт, Ш. *Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций*. М.: Аспект Пресс, 1999. 416 с.

⁶ Сыч, О.И. Национальный аспект Версальской системы // *Вопросы истории*, 1, Москва, 2004, с. 126–133.

⁷ *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*. Т. 1 / отв. ред. М. Волос, Г.Д. Шкундин. М.: Квадрига, 2012. 456 с.

⁸ Лиддел, Г.Б. *История Первой мировой войны*. М.: АСТ, 2014. 574 с.; *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 350 с.

⁹ *Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій* / Наук. ред. С.С. Трояна. К.: Кондор-Видавництво, 2017. 280 с.; Юджин, Роган. *Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920 гг.* М.: Альпина Нон-фикшн, 2018. 559 с.

¹⁰ Віднянський, С.В. Перша світова війна і її вплив на країни та народи Центральної і Східної Європи // *Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)* / наук. ред. С.С. Трояна. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014, с. 30–39; *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*. Т. 1 / отв. ред. М. Волос, Г.Д. Шкундин. М.: Квадрига, 2012. 456 с.

¹¹ Венгер, Н.В. Монархія та народ: еволюція образу влади на тлі подій Великої війни 1914–1918 рр. // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки*, наук. ред. С.С. Трояна. Київ: Кондор-Видавництво, 2018, с. 182–212.

¹² *Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників)*: хрестоматія / авт.-уклад. О.І. Овчаренко, О.В. Сухушина. Черкаси: Вертикаль, 2016. 708 с.

¹³ *Галичина: історія, політика, культура*. В 11-ти томах. Т. 6. Перша світова війна / [Голова ред. ради М. Литвин; відповід. ред. І. Патер]; Львів; Тернопіль: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича 2016. 966 с.

¹⁴ Пінак, С., Чмир, М. *Військо Української революції 1917–1921 років*. К.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 432 с.

¹⁵ *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Ресент; ред. кол.: В. А. Смолій (голова). К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 784 с.

¹⁶ Киридон, А.М. Образ революції 1917–1921 рр.: формування мнемонічних кодів за доби незалежної України // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки* / Наук. ред. С.С. Трояна. Київ, Кондор-Видавництво, 2018, с. 516–531.

¹⁷ Троян, С.С. Українська дипломатія: шлях тривалістю 100 років // *Зовнішні справи*. Серія «Політичні науки», 11, Київ, 2017, с. 31–34.

¹⁸ Дацків, І.Б. Брестський мир в історії української дипломатії // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки* / наук. ред. С.С. Трояна. Київ, Кондор-Видавництво, 2018, с. 281–308; Солдатенко, В.Ф. Перший мир Великої війни // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки* / наук. ред. С.С. Трояна. Київ, Кондор-Видавництво, 2018, с. 309–339.

¹⁹ *Нариси історії української революції 1917–1921 років* [Текст]: у 2 кн. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2011. Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. 2011. 390 с.; Кн. 2. / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. 2012. 464 с.

²⁰ *Первая мировая война, Версальская система и современность*. Сб. статей / Отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. СПб.: СПбГУ, 2014. 408 с.

²¹ *От миропорядка империй к имперскому миропорядку* / Отв. ред. Ф.Г. Войтовский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. Москва: НОФМО, 2005. 204 с.

Alla Kyrydon

Doctor of History, Professor, Honored Scientist of Ukraine
akyrydon@ukr.net
State Scientific Institution «Encyclopedic publishing»
(Kiev, Ukraine)

Serhiy Troyan

Doctor of History, Professor
kattis@ukr.net
National Aviation University (Kiev, Ukraine),

GREAT WAR 1914–1918: REVOLUTIONIZATION OF EUROPE AND UKRAINE

Abstrakt. The First World War was the result of significant changes in the various states and groups of states, a consequence of the deep economic and political processes, advanced countries struggle for dominance on the European and global international arena. As a result, global conflict have changed the borders of Europe and the world, they are tragically affected the destiny of individuals and peoples, has changed the whole system of international relations. Total in the First World War was

attended by 38 states with over 1 billion persons. The total number of armies reached 70 million. During the war killed 10 million and wounded 18 million humans. The First World War had serious political consequences, led to a series of revolutionary upheavals and significantly altered the political map of not only the European continent, but the world at large. Produced in Paris and later the Washington Peace Conferences in 1919–1922 years new principles of international coexistence were called Versailles-Washington system. It did not eliminate all conflicts, but only temporarily weakened the old and new bore (between winners and losers among the victors, between the West and Soviet Russia, etc.). The main thing is that in the context of summing up the First World War was recorded, confirmed and secured system of contracts new geopolitical changes in Europe and worldwide. Firstly, dissolved the four great empires — the Russian, Austro-Hungarian, German and Ottoman. Secondly, there were a number of new European states in Central and Eastern Europe. Thirdly, for the first time were formed the socialist Soviet states new type. Fourth, were significantly altered changed in the interests of winners and emerging countries borders in Europe. The Ukrainian Revolution of 1917–1921 is manifested as a symbol of state-building processes and the creation of identity. The Ukrainians enriched the experience of statehood, but failed to realize their independent national state project at the final stage of the First World War and during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It fundamentally changed the balance of power both at European and international arenas and identified important new trends in the development of the entire system of international relations that drastically affected their evolution in the interwar period.

Key words: The First World War, Great War 1914–1918, revolution, imperia, international relations, Europe, Ukraine, European and global international arena.

И н н а М а н а с и е в а
(Институт за исторически изследвания, БАН)

УКРАИНСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1917–1918)

Със започването на Великата война в България започват да пристигат новини относно желанието на част от украинските национални сили да отделят Украйна от Русия. В началото на август 1914 г. всички украински партии в Австро-Унгария създават Главна украинска рада (ГУР), а украинските революционери-политемигранти създават в Лвов Съюз за освобождението на Украйна (СОУ). И двете организации изразяват надежда за победа на Австро-Унгария в настоящата война и разгрома на Руската империя.

Още през есента на 1914 г. членовете на СОУ и ГУР пристигат в България, за да се срещнат с българските политици и общественици. На тези срещи те разясняват същността на украинския въпрос, разказват за духовните и материалните ресурси на украинския етнос и неговите възможности за създаване на собствена държава. Те представят необходимост от създаването на независима украинска държава като въпрос от първостепенна важност за националните интереси на България¹. Пристигайки в София, емисарите на Съюза разгръщат мощна антируска агитация, чиято цел е да се предизвика обществен интерес към украинския въпрос, както и да бъде повлиян неутралитетът на България и тя да бъде подтикната в настоящата война да застане на страната на Централните сили. В столичната и провинциалната преса се появяват редица материали, посветени на украинския въпрос. В крайна сметка след така нареченото Българско лято, въпреки обявления в началото на военния конфликт неутралитет, през септември 1915 г. България се включва във войната на страната на Централните сили. Стопанската криза и вътрешнополитическото напрежение, предизвикани от войната, карат правителствените кръгове и обществото в България временно да спрат да се интересуват от украинския въпрос. Интересът им се заражда отново в началото на 1917 г. и е свързан с избухването на Февруарската революция в Руската империя.

През цялата 1917 г. българските управляващи внимателно следят развитието на събитията в Руската империя. През пролетта на 1917 г. българският пълномощен министър в Австро-Унгария А. Тошев в доклада си до министерството на външните работи съобщава, че до дипломатически кръгове във Виена по околни неофициални пътища достига

желанието на руската страна да бъде сключен общ мир. В този доклад за пръв път се споменава за стремежа на Украйна, при подписването на мира тя да бъде конституирана в автономна република в рамките на република Русия². През ноември 1917 г. в България пристигат известия за създаването на Украинската народна република. За българската дипломация на преден план излиза необходимост да се разбере гледната точка на съюзниците си относно претенциите на украинците. Оказва се, че украинската независимост е добре дошла за държавите на Централните сили и най-вече за Германия. В доклада си до министър-председателя В. Радославов относно геостратегическите цели на Германия, българският генерален консул в Хамбург съобщава, че германските политически кръгове приветстват републиканското движение в Русия, подкрепят създаването на повече самостоятелни държавни единици и одобряват отцепването на Украйна³.

Същевременно в Русия се шири анархия. От ситуацията се възползва болшевишката партия начело с В. Ленин, която идва на власт в резултат на извършения на 7 ноември 1917 г. преврат. Първият указ на новата власт е приетият на 8 ноември 1917 г. *«Декрет за мира»*, основаващ се на принципа *«незабавен мир без анексии и контрибуции»*. Той е отправен към всички воюващи народи и правителства с предложение да бъдат започнати преговори за справедлив демократичен мир.

България не бърза да даде отговора си на предложението на болшевиките. Предложената от тях формула *«мир без анексии и контрибуции»* е болезнена за националните интереси на страната, затова е неприемлива и даже *«опасна за България»*⁴. Освен това българските дипломати не са допуснати да участват в определянето на линията на поведение на обединената делегация на Централните сили нито при сключването на примирието между Четворния съюз и Русия в средата на декември 1917 г., нито на започналата на 22 декември конференция за мир в Брест-Литовск. Българите настояват в съюзническия отговор на руското предложение за мир да се направи специална уговорка, че терминът *«анексии»* не се отнася до България, която *«воюва за своето самообединение»*⁵. Съюзниците не са съгласни да се включи подобна клауза в общата декларация. Централните сили отказват въпросът за Добруджа и Македония (чието безусловно решение по време на започналите преговори за мир, без да се чака края на войната, е изключително важно за България) да се обсъжда на конференцията. Българските териториални претенции не намират подкрепа и от съветската делегация в Брест-Литовск.

Пристигането на делегацията на Украинската народна република на преговорите в Брест-Литовск създава нова обстановка и връща надеждите на България за положително разрешаване на териториалните въпроси.

Създаване на новата държава е обявено на 20 ноември 1917 г., а на 11 декември правителството ѝ изпраща нота към воюващите и неутрални държави за намерението на Украйна да провежда самостоятелна външна политика. Съответно е необходимо УНР да има собствени представители и на конференцията в Блест-Литовск⁶.

Отчаяни от неотстъпчивостта на съюзниците си и популизма на съветската делегация по въпроса за териториалните придобивки на България, българите виждат в идването на делегатите от УНР нова възможност да повдигнат на форума въпроса за Добруджа. Възвръща интереса си към украинския въпрос и българската преса, където в края на 1917 — началото на 1918 г. се появяват редица публикации, посветени на събитията в украинските земи и създаването на новата държава⁷.

Присъствието на украинците на конференцията в Брест-Литовск улеснява държавите на Четворния съюз в преговорите им с руснаците. Съперничеството между украинската и руската делегация се използва като средство за шантаж спрямо болшевиките. По този повод българският пратеник полк. Ганчев докладва на министър-председателя: *«Едно скъсване на преговорите с болшевиките не е изключено... По за вярване е обаче, че болшевиките под угрозата на един сепаративен мир между Съюза и Украйна, да останат и ще продължат преговорите»*⁸. В доклада си до началника на Българския генерален щаб ген. Жеков Ганчев отива още по-надалеч. Той смята, че за съюзниците и най-вече за България мирът с Украйна е по-важен и по-изгоден. Първо, според него, Украйна има по-силна и по-организирана армия от тази на болшевиките. И второ, много показателен е фактът, че Съгласението признава Украйна, изпращайки в Киев свои представители, но не признава Съветска Русия⁹.

Българските управляващи смятат, че с идването на делегацията на УНР въпросът за Добруджа отново може да се повдигне на Брест-Литовската мирна конференция. В българския печат се появяват сведения, че украинското правителство предава на Румъния железопътна линия Яш-Унгени и не възпрепятства придвижването на румънската армия в Бесарабия чак до Днестър¹⁰. Полк. Ганчев съобщава, че един германски делегат го е уверил, че ако Украйна бъде склонена да отстъпи част от Бесарабия на Румъния, това ще улесни реализирането на българските териториални претенции. Отделянето на Украйна от Русия, според Ганчев, създава *«нова обстановка, която може би ще бъде благоприятна за нас по отношение на Добруджанския въпрос»*¹¹.

Ръководителят на българската делегация Хр. Попов е убеден, че въпросът за българските граници интересува много повече Германия и Австро-Унгария, отколкото Русия или Украйна: *«Напълно съм уверен, че*

ако се предложи на украинците и русите въпросът: тези или тези граници да се признаят за граници на България (понеже в тях българският народ се е самоопределил отдавна), то те — понеже искат мир — няма да откажат, ако ще и целият Балкански полуостров да влиза в територията на България... Уверен съм, че руските републики няма да се върнат в Русия без мир само за това, че България искала известни земи»¹². Попов пита стоящите начело на германската делегация Рихард фон Кюлман и ген. М. Хофман дали признаването на определени български граници от Русия или Украйна би противоречило на германските интереси и получава отрицателен отговор: «Да се иска от украинците или от русите признаването на бъдещите граници на България, това би означавало да се признаят за някакъв фактор на Балканите, което не било желателно за Германия, нито за България и Австрия»¹³. Все пак той се осмелява да обсъди българските териториални претенции с председателя на украинската делегация Вс. Голубович. Попов допуска, че ако Украйна бъде склонна да признае евентуални български териториални придобивки, това ще създаде прецедент и ще улесни признаването им от другите държави. Разговорът, който според полк. Ганчев «имаше характер на обяснение в силна любов с Украйна и на незадоволство от съюзниците»¹⁴, вбеси германците. Те заявяват, че обсъждането на българските граници с Украйна се тълкува от Германия като «опекунство от Русия и Украйна, от което е крайно време България да се избави»¹⁵. Българското ръководство смята, че в рамките на тази конференция възможностите на страната да постигне своето национално обединение са изчерпани. В крайна сметка надеждите на България да повдигне въпроса за следвоенните си граници на тези преговори за мир претърпяват крах.

На 9 февруари 1918 г. в 2 часа през нощта договорът между УНР и държавите на Централните сили е подписан. Според българо-украинския допълнителен договор към мирния договор, сключен на 12 февруари 1918 г., двете страни «се съгласиха незабавно да уредят възстановлението на публичните и частни правоотношения между България и Украинската народна република по размяната на военнопленниците и на интернираните цивилни, по въпроса за амнистията, която ще се даде по повод на сключения мир и по въпроса за попадналите в неприятелска власт кораби, като за тази цел ще сключат специален допълнителен договор»¹⁶. От българската страна договорът е подписан от В. Радославов, министър на външните работи на България, А. Тошев, царският извънреден пратеник и пълномощен министър във Виена, И. Стоянович, пълномощният министър и П. Ганчев, полковник от Генералния щаб, българския военен пълномощник при германския император. Пълномощниците на Украинската народна република са членовете на Централната рада А. Севрюк, М. Любински и М. Левицки.

Подписването на договора с Украйна в България е представено като дипломатически успех. Пресата публикува изявление на министър-председателя, който заявява: *«Аз считам извършеното в Брест-Литовск като първа стъпка към общия мир. Мирният договор с Украйна е интродукция към световния мир. Ние, българите, както и нашите съюзници сме доволни от този дипломатически успех»*¹⁷. Вестникът на опозицията *«Мир»* изказва мнение, че с подписването на договора с УНР *«фактически мир с цяла Русия трябва да се брои за сключен»*¹⁸. Българската легация в Холандия определя подписването на мира с Украйна като *«първи успех от голямо значение»* за България, на която пожелава още по-значителни успехи. Българската дипломатическа мисия в Швейцария от името на всички българи, живущи там, поднася на правителството на България *«сърдечни поздравии и най-искрени благодарности»*. От българското консулство в Смирна, Турция, наричат Брест-Литовския мирен договор с УНР *«щастливо, велико събитие, предвестник на недалечен общ мир»*. Поздравите за българското правителство пристигат и от легациите в Австро-Унгария и Германия¹⁹. Споменава се политическото значение на събитието, но се изтъква икономическото. В началото на 1918 г. продоволствената криза в България стига невиджани размери. Налага се В. Радославов да откаже на австроунгарския посланик граф А. Тарновки, поискал провизии за страната си. Като основание за отказа си министър-председателят сочи факта, че *«общото положение на нещата в Четворния съюз изисква на първо място да се сключи мирът с Русия, но най-вече с Украйна, за което трябва дори да се направят жертви»*²⁰. Подписването на мира с *«хубавата и плодородна Украйна»*²¹, се представя за сигурен начин да се овладее кризата и пресата предрича успешния за България завършек на войната: *«Съглашенската блокада ще изгуби своето значение. Русия е земеделска страна и когато съобщенията и търговията бъдат напълно възстановени, първи държавите от Централния съюз ще използват това положение, защото най-силното средство за борба на Съглашението — огладняването — се притъпява»*²².

На 3 март 1918 г. е подписан мирният договор между Германия, Австро-Унгария, България и Турция от една страна и Съветска Русия от друга страна. Предвид сключения преди месец договор с УНР сключването на този договор донякъде е въпрос на време за държавите на Централните сили. От страна на България договорът е подписан от пълномощния министър във Виена А. Тошев, оглавил българската делегация за водене на преговорите със Съветска Русия след заминаването на В. Радославов, който напуска конференцията след подписването на мира с Украйна. Връщането на министър-председателя в България красноре-

чиво говори за увереността на управляващите в страната, че мирът със «скромните украинци буржоа» има по-голяма полза за България, отколкото отношенията с «большевиките, които въплъщават в себе си най-дивия на света социализъм»²³.

Необходимостта от доставка на храни и стоки кара българското правителство да побърза с изпращането на дипломатически представител в Украйна. При назначаването на българския пълномощен министър в Украйна цар Фердинанд и В. Радославов спират вниманието си върху проф. д-р И. Шишманов. Въпреки че последният не е нито политик, нито дипломат, известността му като изследовател на украинско-българските литературни връзки, украинофил и не на последно място зет на М. Драгоманов предопределят избора му²⁴. И. Шишманов не крие удовлетвореността си от това назначение. Смятан за един от най-големите познавачи на украинския въпрос в България, той лично се познава с лидерите на украинското национално движение, писатели и учени И. Франко, Л. Украинка, В. Гнатюк. В интервюто си за в. «Камбана» И. Шишманов отбелязва: *«Отивам с пълна вяра, че ще мога да използвам според силите си своето дългогодишно изучаване на Украйна, украинската култура и украинското движение, своите лични връзки, своите горещи симпатии към един народ, който в своето възраждане представя толкова поразителни аналогии с нашия, — за да се създадат по възможност трайни, неразривни политико-икономически и културни връзки между България и Украйна... Аз оставам прочее с това твърдо убеждение, че България и Украйна притежават всички условия за едно бъдещо близко приятелство. Нека засилим тъй щастливо съществуващите между двата народа симпатии, като се пазим да не дадем и най-малкия повод за съмнение в нашите топли чувства»*²⁵. *«Ако биха ме пратили някъде другаде, нямаше да се съглася, но в Киев отивам с огромно задоволство»*, — цитира думите на българския пълномощен министър украинският вестник «Діло»²⁶.

Правителството на В. Радославов очаква болшевишкия режим в Русия да е нетраен. То смята, че в Москва трябва да се установи «временна» българска мисия, а членовете на легацията да заминат за руската столица като «временно командировани»²⁷. Това схващане е и в основата на осуетяването на изпращането на съветски представител в България. В София се опасяват, че представител на Съветска Русия в България ще се занимава изключително с популяризирането на идеите на болшевизма. За сметка на това България не се противопоставя на изпращането на украински пълномощен министър в София. Ив. Шишманов участва в обсъждането на кандидатурите и с неговото съгласие за дипломатически представител на Украинската държава в България е утвърден А. Шуль-

гин²⁸. Двете държави очакват да имат дългосрочни съседски отношения, за целта е планирано отварянето на консулства: украински в София и Варна и българско в Одеса.

Поради затруднението с организирането на доставката на храни от Съветска Русия, надеждите на България са свързани с Украйна. В края на март 1918 г. в. «Мир» публикува статия, озаглавена «*Украинските храни*», в която е отпечатано интервю на украинския дипломат и журналист Гасенко. Публикацията възторжено цитира думите на украинеца, че «само излишъците от реколтата, обещани на Централните сили от мирния договор, съставляват грамадни количества, които след възстановяването на съобщенията ще могат да се изнесат»²⁹. Въпреки специалната спогодба, сключена в Берлин през април 1918 г. за организиране размяната на стоки с Украйна, разпределянето им от обща комисия на представителите на Централните сили е неблагоприятно за България. Затова се водят преговори между двете правителства за установяване на непосредствени българо-украински търговски отношения, но в крайна сметка нито България, нито Украйна рискуват да въведат непосредствен стокообмен. Ив. Шишманов се среща с Кр. Раковски, като разговорът касае възможната стокова размяна между България и Съветска Русия и уреждането на транзита на руските стоки през Украйна³⁰. Статистиката сочи, че през 1918 г. от Съветска Русия са внесени общо 4 550 603 кг стоки, а от Украйна — 5 984 051³¹.

За разлика от българо-съветските отношения, българо-украинските не спират с излизането на България от войната. България и Украйна успешно решават въпроса за репатриране на военнопленниците, което е улеснено от размяна на дипломатическите мисии между двете страни. Въпреки тежките икономически условия се активизират и културните връзки между двете държави.

Създава се впечатление, че през 1918 г. очакванията на България за добросъседски отношения и партньорство са свързани не с Русия, а с Украйна. За разлика от Съветска Русия новосъздалата се държава одобрява постоянството на българите да докажат правата върху Добруджа, Македония и Нишка област и упоритостта на България да се укрепи в тези земи. Въпреки че през 1918 г. във външнополитически аспект правителствата на Съветска Русия и Украйна са в аналогична ситуация, т. е. не са признати от никого освен от държавите на Централните сили, управляващите в България са склонни да вярват, че режимът в Украйна е способен да се задържи на власт по-дълго време, отколкото този на болшевиките.

¹ Воля, 521 (22 октомври), 1914; Дневник, 4366 (23 октомври), 1914; 4370 (27 октомври); Камбана, 2065 (25 октомври), 1914.

² Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176к, оп. 3, а. е. 602, л. 3.

³ Пак там, а. е. 678, л. 19–25.

⁴ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2463, л. 61.

⁵ Пак там, л. 63.

⁶ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. Київ, 1996. с. 529.

⁷ См. напр.: Мир, 5288 (24 ноември), 1917; 5300 (1 декември), 1917; 5309 (20 декември), 1917; 5312 (24 декември), 1917; 5326 (12 януари), 1918; 5327 (14 януари), 1918.

⁸ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а. е. 2465, л. 35.

⁹ България на мирните преговори в Брест-Литовск (1917–1918). Сборник документи. Велико Търново, 2007, № 108, с. 175.

¹⁰ Камбана, 3058 (4 януари), 1918; 3080 (2 февруари), 1918.

¹¹ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а. е. 2463, л. 176.

¹² ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а. е. 2465, л. 186–187.

¹³ Пак там, л. 189.

¹⁴ ЦДА, ф. 313к, оп. 1, а. е. 2464, л. 41.

¹⁵ Пак там, а. е. 2461, л. 42.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 2592, оп. 1, спр. 17, арк. 16, 16зв; ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а. е. 1035, арк. 303.

¹⁷ Мир, 5351 (15 февруари), 1918; Работнически вестник, 222 (1 март), 1918.

¹⁸ Мир, 5347 (11 февруари), 1918.

¹⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а. е. 1035, л. 9, 12, 13, 39.

²⁰ Цит. по: Нотович, Ф. Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914–1918 г. М., 1947, с. 144.

²¹ Мир, 5348 (12 февруари), 1918 г.

²² Мир, 5347 (11 февруари), 1918 г.

²³ Пак там.

²⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а. е. 1266, л. 1–3, 41.

²⁵ НА БАН, ф. 11к, оп. 2, а. е. 536, л. 1.

²⁶ Пак там, а. е. 539, л. 1.

²⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 1263, л. 1.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1 спр. 22, арк. 12.

²⁹ Мир, 5386 (29 март), 1918.

³⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а. е. 1331, л. 105.

³¹ Панайотов, П. Българо-съветски отношения и връзки 1917–1923. С., 1982, с. 83.

Inna Manasieva

PhD, Associate Professor

innamanasieva@abv.bg

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE UKRAINIAN QUESTION IN BULGARIA AT THE END OF THE FIRST WORLD WAR (1917–1918)

Abstract: National problems of the Russian Empire, and in particular the Ukrainian question, became the focus of Bulgarian society at the beginning of the First World War. In the autumn of 1914 the members of The Union for the Liberation of Ukraine arrived to Bulgaria to meet Bulgarian politicians, scholars and public figures and explain them the essence of the Ukrainian question. The interest in the Ukrainian question became stronger in 1917 when Bulgaria learned about Ukraine's aspiration to become an independent state. The direct contacts between Bulgaria and Ukraine take place at the Brest-Litovsk Negotiation. On 9 February 1918, the Central Powers signed an exclusive protectorate treaty with the Ukrainian People's Republic (UPR). On 12 February an additional Bulgarian-Ukrainian agreement was signed. Bulgaria and the Ukrainian People's Republic established formal bilateral diplomatic relations. The need to supply food and goods has led the Bulgarian government to hurry with the exchanging of a diplomatic representatives. Professor Ivan Shishmanov was appointed the Ambassador of the Kingdom of Bulgaria to Ukraine. Accordingly, Professor Oleksandr Shulhyn, the first minister of foreign affairs of the UPR, was appointed the Ambassador of Ukraine to Bulgaria by the government of Ukrainian State.

In 1918, Bulgaria expected to develop good neighbourly relations and partnership with Ukraine. The problem of the repatriation of the prisoners of war was successfully resolved. Despite the difficult economic conditions, cultural ties between the two countries have intensified. The authorities in Bulgaria believed that the regime in Ukraine would be longer than that of the Bolsheviks. For the Ukrainian People's Republic Bulgaria as a part of the Central Powers became the main political and economic partner.

Key words: Kingdom of Bulgaria, Ukrainian question, Brest-Litovsk, Ivan Shishmanov.

Б л а г о в е с т Н я г у л о в
(Институт за исторически изследвания, БАН)

ДЪРЖАВИ, МАЛЦИНСТВА И ПОЛИТИКА: БЪЛГАРО-УКРАИНСКИ СРАВНЕНИЯ И ОТНОШЕНИЯ

След края на Студената война, който е последван от междуетнически конфликти в бившата Източна Европа, проблематиката на правата на националните, етническите или религиозните малцинствата става приоритетна за общоевропейските организации като Съвета на Европа и Съвещанието/Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа. Зачитането на малцинствата и тяхната защита е един от критериите от Копенхаген (1993) за присъединяването на държавите кандидати към Европейския съюз (ЕС). Според Договора на ЕС (2009) зачитането на правата на лицата, принадлежащи на малцинства, се определя като една от ценностите, на които се основава най-големия политически и икономически съюз в досегашната история на Европа.

В този европейски контекст статията предлага сравнително изследване за мястото на малцинствата в политиките на България, която е държава член на ЕС (от 01.01.2007) и на Украйна, която има споразумение за асоцииране към ЕС (с пълно прилагане от 01.09.2017). Вторият акцент на статията е мястото на малцинствената проблематика в съвременните българо-украински отношения¹.

* * *

Какво мястото на малцинствата в демографската структура на България и Украйна? И България, и Украйна са национални, но мултиетнични държави. Според официалните преброявания от 2001 г. общият относителен дял на етническите или националните малцинства е съответно 16,1% в България и 22,2% в Украйна (в българското преброяване се дават данни по *«етнически групи»*², а в украинското — по *«националности»*³). И в двете страни има по една значителна малцинствена общност — съответно турците в България (746 664 д. или 9,4% от цялото население) и руснаците в Украйна (ок. 8 834 000 или 17,3%). И двете числено най-многобройни малцинства са свързани етнически с империите, владели териториите на двете държави в миналото, съответно Османската и Руската империя. Разликата между двете общности се състои не само в религиозните и езикови различия или съвпадения с мнозинството — турците са мюсюлмани за разлика от българите, а

руснаците са православни както украинците и езикови близки с тях. От значение е също така и отношението на големите малцинства към национално-формиращите и модернизационни процеси. В исторически план предимно аграрното турско население в границите на българската държава след 1878 г. е традиционно малцинство, което има догонващо положение спрямо етническото мнозинство на българите във връзка с процесите на модернизация⁴. Напротив руснаците в Украйна, които попадат в положение на малцинство едва след разпадането на Съветския съюз през 1991 г., са били и са свързани предимно с индустриалното производство, същевременно бидейки и носители на доминиращите в Руската империя и Съветския съюз руски език и руска култура⁵.

Що се отнася до реципрочните малцинствени общности в България и Украйна, те съвсем не са равностойни като численост и компактност. Идентификацията на украинците в България е избор, който се затруднява от силните процеси на русификация на населението в украинските земи в миналото, а този процес се развива и след миграцията в България, особено през периода на социализма. През 2001 г. като принадлежащи към украинската *«етническа група»* в България се самоопределят едва 2489 д. български граждани⁶. По данни на украинските консулства в София и Одеса още ок. 2700 украински граждани живеят постоянно или временно в България, а според представители на самата украинска диаспора, тя наброява общо ок. 6000 д.⁷ Украинците в България са наследници на т. нар. бяла емиграция след третата руска революция от 1917 г. и последвалата гражданска война в Русия, или установили се в страната поради семейни и други причини след Втората световна война и в наши дни. Те са разпръснато, предимно градско население, имат свои културни организации и печатно издание, и провеждат без ограничения своите културни инициативи.

Българското малцинствено присъствие в Украйна е значително по-многобройно и компактно, като до миграционните вълни по икономически причини от България след 1989 г. това всъщност е най-многочислената българска общност зад граница. Към 2001 г. българите по *«националност»* наброяват ок. 204 600 д. и съставляват 0,4% от цялото украинско население. Те са концентрирани преимуществено в Одеска област (ок. 150 600) и в Запорожка област (ок. 27 700). Ок. 64,2% от българите определят българският език като майчин, докато за останалите такъв език е руският (30,3%) или украинският (5%) език⁸. Българската диаспора в Украйна произхожда от етнически българи, които са се преселили от българските земи под османска власт предимно в края на XVIII и първите десетилетия на XIX в. Както и в случая с емиграцията в България от украинските земи, и в този случай основният асимилационен

фактор в миналото се обяснява с напредналата русификация. В наши дни организираните българи имат няколко по-големи малцинствени организации с културно-просветен характер — най-влиятелната Асоциация на българските общества и организации в Украйна, както и Конгрес на българите в Украйна, Всеукраинска асамблея на българите в Украйна, Българско народно събрание в Украйна. Те издават печатни издания като вестник *«Роден край»* и *«Украина: Болгарское обозрение»*. Етнически българи заемат административни и изборни постове, включително и като представители на различни партии в украинския парламент — Върховната дума.

Като най-значим проблем пред българската малцинствена общност в Украйна се откроява езиковият, или по-точно — този за отношенията между запазените архаични български диалекти, вторично усвоявания български книжовен език и неговия статут като регионален език, все още широко разпространения като език за обща комуникация и образование руски, и необходимия, но не напълно и не от всички усвоен официален украински език. Този проблем, който при това се отнася до съотношения между близки славянски езици, има своите измерения в сферата на етнокултурната идентификация, както и на етнополитическата мобилизация и легитимация на българската общност в Украйна. Друг приоритет на българите там е запазването на административната обособеност на Болградския район в Одеска област на Украйна, където етническите българи наброяват над 60% от цялото население. Въпреки че няма специален статут на автономен, този район се възприема като център на българското малцинство и затова то реагира тревожно на всеки опит за накърняване на неговата самостоятелност.

Какви са проблемите и политиките, свързани с малцинствата? Историческото наследство на България и Украйна в сферата на междуетническите отношения се определя от смесения характер на населението в двете държави, преживените исторически травми и особено от *«общата»* история в рамките на бившия Източен блок през втората половина на 20 век. Теоретичните постановки на комунистическата идеология за решаване на *«националния въпрос»* в резултат на социалната революция и за надделяване на *«класовата»* над националната солидарност като че ли *«замразяват»* временно етническото многообразие. На практика в политиката на управляващите комунистически партии и в Съветския съюз, и в България се проявяват три подхода: признаване и стимулиране на етнокултурните различия; интеграция на малцинствата чрез модернизация, но и чрез приобщаването им към партията-държава; асимилация на малцинствените общности с цел създаване на единни нации. Крахът на комунистическите режими и разпадането на Съветския

съюз са последвани от неизбежни промени в политиките спрямо малцинствените реалности, които се извършват в нов политически контекст. Във всички държави от бившия Източен блок се развиват сходни процеси на ескалация на национализма на етническите мнозинства, както и на *«етническо възраждане»* сред малцинствата.

След политическата промяна от 1989 г. **България** успява да избегне крайните форми на междуетническа конфронтация въпреки конфликтното наследство на т. нар. *«възродителен процес»* или принудителната смяна на имената на турското население и отричането на неговата идентичност след 1984 г. Българският етнически модел⁹ през 90-те години се основава на добрите традиции на междуетническо съжителство и на някои прагматични политически действия за съвместяване на еднонационалния характер на държавата с мултиетничния характер на нейното население. Основните негови елементи са: политическите права, предоставени на малцинствата; разграничаването на най-многобройното малцинство — турците, от крайния етнически национализъм и религиозния фундаментализъм, както и тяхното пряко участие в политическия живот чрез собствена партия, която има етнически произход, мобилизира гласове на турци и мюсюлмани, но се декларира като национална партия с либерална политическа ориентация¹⁰; първоначалната политическа маргинализация на етническия национализъм на мнозинството. Формалното противоречие между забраната за образуване на *«политически партии на етническа, расова или верска основа»* според българската конституция от 1991 г. (чл. 11, ал. 4)¹¹, и практиката не предизвиква трайно дестабилизиране на политическата система. По парадоксален начин българският етнополитически модел се доближава до класическата демокрация, която създава коалиции, преминаващи етническите бариери, и осигурява до голяма степен интеграцията на малцинствата без да ги отрича, но и без да ги признава изрично. Ситуацията през 21 век се променя с повишаване на политическото влияние на българския етнически национализъм (след появата на политическа партия *«Атака»* през 2005 г. и последвалия икономическата криза възход на популизма и националистическите партии) и след отпадането на еднопартийния монопол върху малцинствения вот на турците и мюсюлманите.

След възстановяването на правата на турското и мюсюлманското население в страната и при липсата на радикални искания от неговите политически говорители, като най-трудно решим проблем се откроява този за социалната интеграция на ромите в българското общество. Макар и маргинален на пръв поглед, напрежение създава и т. нар. политически македонизъм с исканията за признаване на македонско малцинство в страната. При липсата на сериозни вътрешни и външни *«дразнители»*, но

и при наличието на потенциално конфликтни малцинствени теми в миналите и съвременни отношения с повечето съседни държави, политиката на България към малцинствата в страната, към българските общности зад граница и по отношение на препоръчваните европейски стандарти в малцинствената сфера като цяло е по-сдържана и предпазлива в сравнение с политиката на други постсоциалистически държави.

През последните години дефицитите в държавната политика спрямо българите в чужбина започват да се запълват. Това става не толкова заради подема на политическия национализъм в страната — процес, който е част от глобални тенденции. Значително увеличените като численост български общности в чужбина и специално новите емигранти все повече напомнят настоятелно сами за себе си, своите потребности и права. В условията на задълбочаване на демографската криза и нарастване на недостига на работна ръка, управляващите в националната държава все повече осъзнават необходимостта от законодателни и политически действия по посока на «външните» българи, включително и за тяхното завръщане (на новите мигранти) или заселване (на историческата диаспора) в страната.

Постсъветското наследство и утвърждаването на **Украйна** като национална държава след разпадането на Съветския съюз имат определящо значение върху новата етническа политика и положението на малцинствата в страната. Продължителната липса на собствена държавност и напредналата русификация създават големи трудности пред изработването на чувство за нова национална солидарност и териториално единство у населението на държавата. В новите условия се издигат искания за отделяне или автономия в проруски ориентирани райони (Донбас, Крим, Одеска и другите южни области), както и в Закарпатието¹². Етническият и регионалният компоненти се вписват в новосъздадената партийно-политическа система на Украйна, която отразява амплитудите на противостоящите геополитически ориентации в страната.

Етническите проблеми в съвременна Украйна са свързани с процеса на украинизация на държавата, започнал със *Закона за езиците* от 1989 г., който превръща украинския в официален език, с реакциите спрямо този процес от страна на руското и рускоезичното население, с преодоляването на разделението между предимно рускоезичните източни и южни области, и предимно украиноезичната и ориентирана към Запада западна част на държавата. Вътрешните украинско-руски отношения са проекция на сложните проблеми в междудържавните отношения между Украйна и Русия, свързани с морската база в Севастопол, газовия въпрос и икономическите отношения, историческите интерпретации на миналото и пр. Като особено трудно решим изпъква проблемът с административния

статут на рускоезичния Кримски полуостров (Автономна република Крим), който се усложнява след завръщането на депортираното от там по време на Втората световна война население — кримски татари и други народи, и достига своята кулминация с руската анексия на полуострова през 2014 г., маскирана с контролиран референдум сред местното население. Войната в Източна Украйна (Донбас), която се разгаря през есента и зимата на същата година води до създаване на нов тлеещ регионален конфликт. Днес украинско-руските отношения се намират сякаш в състояние на *«нова Студена война»*. След обявяване на независимостта украинската политика среща някои предизвикателства и в лицето на т. нар. *«политически рутенизъм»* в най-западните територии на страната, който получава и задгранична подкрепа¹³.

Като цяло вътрешните етнически проблеми и намесата на външни фактори в украинския случай се оказват много по-силни отколкото в България и това стимулира украинската държава да реагира ускорено, да търси вътрешни законодателни и институционални гаранции, както и да приема международното посредничество.

Какви са законодателствата и институциите на малцинствените политики? Новата конституция на България, приета само две години след политическия поврат през 1989 г. и законодателството на страната зачитат индивидуалните права и свободи на лицата, принадлежащи към малцинствени общности, без да използват термина *«национални малцинства»*. Едва препоръчителните клаузи на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства, ратифицирана от България през 1999 г., и *«импертивите»* на европейския интеграционен процес, включващи зачитането на малцинствените права, водят до повишаване на вниманието на държавата към *«вътрешните»* малцинства. Израз на тази промяна са: създаването на специализиран държавен орган за работа с тези малцинства, а именно *Национален съвет по етнически и демографски въпроси към Министерския съвет* (1997 г.); приемането на *Национална рамкова програма за интеграция на ромите* (1999 г.); отпускането от държавата на финансови помощи за етно-културните дейности на малцинствените групи (от 2001 г. с прекъсване след 2009 г. във връзка с икономическата криза); приемането на *Закон за защита срещу дискриминация* (2003)¹⁴, който се отнася съответно и до антидискриминационната страна на малцинствената проблематика. В страната не се обсъжда идеята за специален закон за малцинствата.

Освен Министерството на външните работи, най-пряко ангажирана с българите зад граница е *Държавната агенция за българите в чужбина*, създадена през 1992 г. като агенция и преобразувана в държавна агенция през 2000 г. В Народното събрание функционира постоянна Комисия по

политиките за българите в чужбина, а като съвещателен орган към вицепрезидента — Съвет за работа с българите в чужбина. По силата на Постановление на Министерския съвет № 103/1993 България осигурява държавно субсидирано обучение и специализация във висши училища на чуждестранни граждани с български произход, изпраща учители и методисти сред българските общности, подпомага с печатни и други материали българските културни организации в чужбина. През второто десетилетие на новия век държавата засилва значително подкрепящите мерки по отношение на диаспората. Нарастващият брой на българските неделни училища зад граница, включително и в Украйна, води до приемането на специално постановление на Министерския съвет № 334/2011 по въпросите за тяхното функциониране и финансиране; през 2012 г. се изработва и влиза в сила Националната програма *«Роден език и култура зад граница»*, която се изпълнява от Министерството на образованието и науката (МОН) и чрез която се осигурява на проектен принцип финансирането на неделните училища; в края на 2016 г. се създава специална Дирекция *«Образование на българите зад граница и училищна мрежа»* към МОН; по-късно е прието и ново правителствено постановление за неделните училища № 90/2018. През 2017 и 2018 г. се увеличават значително (до 2000) местата за обучение на студенти от диаспората, като приетите студенти от Украйна са най-многобройни. Държавата въвежда и нормативни облекчения за придобиване на българско гражданство от етнически българи. Но интересът в тази насока не рядко е спекулативен и създава корупционни практики с оглед възможностите, които българското гражданство предоставя за безвизови пътувания, миграция и работа в развити държави. През 2014 г. Министерският съвет приема *Национална стратегия за българските граждани и историческите български общности по света*, а през 2016 г. е приет изменения *Закон за българите, живеещи извън Република България*, първият вариант на който датира от 2000 г.¹⁵

Регламентирането на малцинствената политика на **Украйна** започва с *Декларацията за националния суверенитет на Украйна* и *Декларацията за правата на националностите в Украйна* от 1991 г., които гарантират равни права на всички националности, правото им да развиват своята култура и да използват своя майчин език във всички сфери на социалния живот. През 1992 г. с президентски указ се създава *Фонд за развитие на културата на националните малцинства в Украйна*, а парламентът — Върховната рада приема специален *Закон за националните малцинства в Украйна*¹⁶. Законът е съобразен със съществуващите по това време международни норми като гарантира в най-обща форма използването и образованието на майчиния език, създаването и функционирането на

малцинствени културни институции и правото на национално-културна автономия. Основните положения на малцинствения закон са включени и в украинската конституция, приета през 1996 г., която освен вече използвания термин «*национални малцинства*» въвежда и термина «*коренни народи*»¹⁷. На институционално равнище, за разлика от ситуацията в България, в Украйна вътрешните и външните малцинствени аспекти се намират в обхвата на централизиран орган на изпълнителна власт — *Държавният комитет на Украйна по въпросите на националностите и миграциите*, създаден през 1996 г.

Законодателната основа на украинската политика преживява динамични промени през годините, които от една страна предоставят по-широки права на малцинствата, а от друга — засилват процеса на украинизация и централизация като противовес на наложената в миналото русификация. Пряко отражение върху етнополитическата обстановка в страната има дълго време обсъжданата административно-териториална реформа, която предвижда окрупняване на териториалните единици. Проектът за закон от 2002 г. предизвиква ред възражения по места, особено в районите със смесено население. Новаторска в рамките на Европа е украинската инициатива за *Закон за статута на коренните народи в Украйна*, която е свързана с исканията на кримските татари за признаване на такъв статут. Този проект се обсъжда от 2004 г. включително и в Европейската комисия за демокрация чрез право (т. нар. Венецианска комисия) към Съвета на Европа. Много възражения във вътрешен и международен план заради опасения от нахърняване на малцинствени права предизвикват отмяната през 2014 г. на закона «*За основите на държавната езикова политика*» (2012), който дава регионален статут на малцинствените езици, както и влизането в сила през 2017 г. на новия закон «*За образованието*», който засилва украинизацията в образователната система.

Какви са ангажиментите спрямо международните инструменти за защита на малцинствата? България подписва основният европейски инструмент — *Рамковата конвенция за защита на националните малцинства* (приета през 1995 г.) и я ратифицира с интерпретираща декларация (1997–1999 г.). след голям обществено-политически дебат по въпроса за терминологията и за наличието на «*национални малцинства*»¹⁸. Но българската държава не е подписала вторият основен инструмент на Съвета на Европа в малцинствената сфера — *Европейската харта за регионални и малцинствени езици* (1998)¹⁹ и този проблем не присъства в българското публично пространство. Държавата се въздържа да приложи и принципа на реципрочност спрямо малцинствата в двустранните отношения и договори със съседните държави. Същевременно темата за

правата на етническите българи в Украйна и Република Молдова при-
съства и то на реципрочна основа в двустранните договори на България с
двете постсъветски републики, които нямат «свои» значителни мал-
цинства на българска територия.

За разлика от случая с България, вътрешните етнополитически проб-
леми на **Украйна** стават обект на постоянно внимание от страна
Върховния комисар за националните малцинства — институция за ранна
превенция на етнически конфликти, създадена от Организацията за сигур-
ност и сътрудничество в Европа (ОССЕ). От 1994 г. Върховният комисар
посредничи чрез различни форми за решаването на въпросите около
автономния статут на Кримската автономна република, заселването и ин-
тегрирането на завърналите се кримски татари и другите депортирани
народи, украинско-руските противоречия във връзка с малцинствата.
Организацията създава своя специална мисия със седалище в Киев и с
филиал в Симферопол.

Украйна е по-отворена от България към международните стандарти в
сферата на малцинствените права, приети през 90-те години от Съвета на
Европа. Още през септември 1995 г. тя става първата държава от бившия
Съветски съюз, която се присъединява към *Рамковата конвенция за
защита на националните малцинства*, ратифицирана от Върховната рада
две години по-късно. През 1996 г. украинската държава се обвързва
окончателно и с прилагането на *Европейската харта за регионални или
малцинствени езици*, въпреки че някои проблеми отлагат окончателната
ратификация на този документ до 2006 г. Специални клаузи за взаимна
защита на правата на малцинствата са включени в двустранните де-
klarации и договори на Украйна с нейните западни съседи, а именно с
Полша (декларация от 1990), Молдова (договор от 1991 г.), Унгария
(специална декларация от 1991 г.), Румъния (договор от 1997).
Прилагането на законодателните и договорни ангажименти спрямо мал-
цинствата в Украйна се затруднява поради недостига на финансови
ресурси, административните пречки и социално-културната ситуация по
места.

**Какво е мястото на малцинствените проблеми в двустранните
отношения?** Съвременните българо-украински отношения са проекция
не толкова на минали двустранни връзки и контакти, колкото на ролята на
Русия и процеса на европейската интеграция. Руският фактор се определя
от продължителната принадлежност на украинските земи към Руската
империя и Съветския съюз и от дългия избор на независима Украйна
между Русия и Европейския съюз (окончателно решен със Споразу-
мението за асоцииране на страната към ЕС), както и от противоречивите
българо-руски/съветски отношения в миналото и днес, и съответно от

традиционното разделение в отношението на българското общество и на съвременните политици спрямо Москва. С оглед европейските стремежи на днешна Украйна България се намира в сравнително по-силна позиция в качеството си на член на Европейския съюз от 2007 г. В този общ контекст се вписват и малцинствените аспекти в българо-украинските отношения.

Договорът за приятелски отношения и сътрудничество между България и Украйна, подписан в София през 1992 г. от българския президент Жельо Желев и украинският – Леонид Кравчук, гарантира *«осъществяване[то] на правата на всички лица от българска националност, постоянно пребиваващи на територията на Украйна и на лицата от украинска националност, постоянно пребиваващи на територията на Република България, в съответствие с международните стандарти в тази област»*²⁰. Пълната реципрочност в случая не е постижима поради различните количествени параметри и потребности на българското национално малцинство в Украйна и на украинската етническа група в България. Въпреки това принципът на реципрочността присъства в двустранните споразумения между правителствата и образователните министерства на двете страни относно сътрудничеството в сферата на образованието и науката²¹. Същевременно той не е пречка за предприемането на двустранни мерки с оглед по-големите потребности на българската малцинствена общност в Украйна. Такава мярка е например Протоколът за Болградската гимназия, сключен през 2000 г. между украинското и българското министерства на образованието и науката²².

Българо-украинските отношения навлизат в нов етап по време на т. нар. *«украинска криза»* през 2013–2015 г., когато след улични протести се извършва драматична смяна на властта в Киев, надделява проевропейската ориентация на Киев, Русия анексира Крим, започва сепаратистки бунт в ориентирания към Русия Донбас, разменят се санкции и контрасанкции между ЕС и САЩ, от една страна и Русия — от друга. Реакциите на управляващите в България спрямо тази криза в международните отношения имат свои нюанси в зависимост от това, които политически сили и политици са на власт, но се вписват в общоевропейската политика за запазване на териториалния суверенитет на Украйна. Официалното отношение на страната спрямо международните санкции, наложени на Русия, я поставя в групата между крайните привърженици на санкциите и техните критици. Политическите сили не са единни в отношението си към Москва и Киев, като някои от тях се опитват да инструментализират украинската криза с оглед своите партийни интереси и обществените настроения, които са повече в полза на Русия.

По време на кризата, която съвпада с активизацията на политиките на България спрямо «външните» българи, българската дипломация и управляващите търсят многократно гаранции за правата на българското малцинство в Украйна. Такъв повод създава споменатата отмяна през февруари 2014 г. от Върховната рада на влезлия в сила през 2012 г. закон «За държавната езикова политика». Законът предвижда наред с украинския език официален статут да имат езиците, говорени най-малко от 10% от населението в районите и съответно се отнася до статута на българския език в седем района на Одеска област, но неговата отмяна всъщност така и не влиза в сила. Друг повод за реакции в България е информацията за повишена мобилизация на етнически българи в украинската армия и опасенията, че те могат да станат жертва на бойните действия в сепаратистките Донецка и Луганска републики в Източна Украйна. През февруари 2015 г. правителството прави специална декларация по случая, а българският външен министър получава гаранции от своя украински колега, че няма непропорционална мобилизация на българи²³.

Както и в други случаи, темата за българите в чужбина често се обсъжда спекулативно в българските медии и се употребява за политически цели. Остро критичните коментари в страната по повод новия украински закон «За образованието» (2017), които са съпроводени със заплахи за спиране на евроинтеграцията на Украйна и с включване на българската дипломация в постъпките на Унгария и Румъния за блокиране на закона, скоро се оказват твърде пресилени. Законът, който предвижда обучението на майчин език на малцинствата да се извършва предимно в началния курс, е насочен към утвърждаване на официалния украински език и съответно към ограничаване на широко използвания в украинската образователна система руски език. При това, за разлика от унгарското и румънското малцинство в Украйна, тамошните българи нямат средни училища, в които обучението да се извършва изцяло на майчин, тоест на български език. В крайна сметка, след консултации с властите самите представители на общността, заявяват, че Законът не е «опасност» и дори създава някои възможности, за да се разшири изучаването и обучението на български език. На 26 април 2018 г. в София двамата образователни министри — на България Красимир Вълчев и на Украйна Лилия Гриневич, подписват Декларация за прилагане на закона «За образованието» и гаранции за правата на българското малцинство в Украйна²⁴. Добронамереното сътрудничество в тази сфера очевидно ще продължи.

* * *

Особеностите на вътрешните реалности и външните намеси определят различната ангажираност на България и Украйна с регламентирането и осъществяването на политиките спрямо малцинствата. Мястото на малцинствената проблематика в двустранните отношения не съдържа непреодолими проблеми, а доколкото съществуват, те могат да бъдат решени с добра воля от двете страни. Общоприет европейски модел за защита на малцинствата няма. Но ангажиментите на държавите с европейските инструменти, които имат характер повече на препоръки, или с двустранни договорености действат макар и бавно по посока към трансфер на политика на малцинствени права в международните отношения. Затова въпреки че приоритетът на националните интереси в подхода към малцинствата се запазва, дългосрочната еволюция води до по-широка интернационализация на националните малцинствени политики и по-интензивно двустранно сътрудничество.

¹ Този текст е синтезиран и допълнен хронологически вариант на друга моя статия: Нягулов, Б. Малцинствата в етническата политика на България и Украйна: сравнителни аспекти // В: *Българите в Северното причерноморие*. Т. IX, 2006, Одеса, с. 237–256.

² Национален статистически институт. Население към 01.03.2001 г. по области и етническа група. — URL: <http://www.nsi.bg/Census/Census.htm> (посетена на 15.01. 2019).

³ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/perepis.html> (посетена на 15.01. 2019).

⁴ За турското малцинство в България вж. например Стоянов, В. *Турското население в България между полюсите на етническата политика*. София, 1998.

⁵ Поради продължителната липса на собствена държава модернизацията в Украйна се извършва бързо и травмиращо в условията на Съветския съюз предимно от неукраинци. В резултат на това до днес се запазва «известно противопоставяне между украинското и модерното». — Субтелни, О. *Украйна. История*. София, 1995, с. 6.

⁶ Национален статистически институт. Население към 01.03.2001 г. по области и етническа група. — URL: <http://www.nsi.bg/Census/Census.htm> (посетена на 15.01. 2019). Според преброяването от 2011 г. в България живеят 1789 украинци.

⁷ Болгаро-українські весті: Українська меншина в Болгарії нараховує... 2489 осіб. София, 7 липня 2003. — URL: <http://ukrpress.bol.bg/ar-dia-2003.html> (посетена на 15.01.2019).

⁸ Болгаро-українські весті: Българското малцинство в Украйна. — URL: <http://ukrpress.bol.bg/spu-bulgari.html> (посетена на 15.01. 2019).

⁹ Терминът «български етнически модел» се въвежда в българския политически дискурс по време на войната в Косово през 1999 г., за да се предаде едно позитивно послание на международната общност. По-късно той е подет от изследователите и експертите, за да се означаи специфичния опит на България в управлението на етнокултурното многообразие. — Кръстева, А. Българската етническа политика // В: *От етничност към миграция*. С.: Нов български университет, 2004, с. 35 и сл. Вж. също

Zhelyazkova, A. The Bulgarian Ethnic Model // *East European constitutional review*, vol. 10, 2001, № 10; Kertikov, K. Le modèle ethnique bulgare: formation et évolution // In: *Penser l'Europe. Séminaire international — troisième édition: Religion and European Culture*, Bucharest, 2004, p. 120–126.

¹⁰ Около 7% от членовете на движението са етнически и православни българи. За ДПС вж. например: Кръстева, А. Цит. съч., с. 52–54; Ishiyama J.T., M. Breuning. *Ethnopolitics in the New Europe*. London: Boulder, 1998, p. 21–50.

¹¹ *Държавен вестник*, 56 (13.07), С., 1991; Също — URL: http://www.online.bg/law/const/const1_b.htm (посетена на 15.01.2019).

¹² Субтелни, О. Цит. съч., с. 608.

¹³ Рутените или русините са население, което е родствено с украинците и което населява Закарпатската област на Украйна, както и още няколко източноевропейски държави. През 1990 г. в посочената област възниква движението на т. нар. политически рутенизъм, което има сепартистки потенциал. Неговите представители предявяват искания за автономия на Закарпатската област, организират референдум през 1991 г., на който 78% от гласувалите подкрепят идеята за териториална автономия, създават през 1993 г. временно правителство на Закарпатска Украйна, провъзгласяват Република Закарпатска Рус и търсят подкрепа от Москва и международните организации. При проучвания обаче се оказва, че само 6% от жителите на териториите, за които се иска автономия, декларират, че са рутени, докато голямото мнозинство от населението се самоопределя като украинско. — Belitser, N. Political and Ethno-Cultural Aspects of the Rusyn's Problem: A Ukrainian Perspective. — URL: <http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.pdf?type=pdf&serial=1036425198529> (посетена на 15.01.2019). Всъщност този проблем условно може да бъде сравнен с проблема за «политическия македонизъм» в България, най-малкото по сходствата в отношението на официалните власти към етнополитическото обособяване на общност, чиито културни характеристики съвпадат в общи линии или са сходни с тези на етническото мнозинство в държавата.

¹⁴ *Държавен вестник*, 86 (30.09), София, 2003.

¹⁵ *Държавен вестник*, 58 (26.07), София, 2016; Също — URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134916612> (посетена на 15.01.2019).

¹⁶ <http://dev.eurac.edu:8085/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1019479568831>

¹⁷ <https://dev.eurac.edu:8085/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1019221174489>

¹⁸ Вж. Нягулов, Б. Европейската защита на малцинствата и България — съвременни аспекти // *Исторически преглед*, 5–6, 2000, с. 287–295.

¹⁹ Хартата е приета като конвенция през 1992 г. и влиза в сила през 1998 г. За нейния текст вж. — URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/FR/Treaties/Html/148.htm> (посетена на 15.01.2019).

²⁰ *Държавен вестник*, 25 (25.03), С., 1994. На пресконференцията след подписването на договора президентът Желев заявява, че въпросът за малцинствата в Украйна се решава по толкова демократичен начин, че като проблем просто не съществува. А на въпрос на български журналист дали украинското държавно ръководство ще удовлетвори искането за български национален окръг в Бесарабия, президентът Кравчук отговаря, че Украйна има закон за националните малцинства, който позволява културна автономия, но всяко обособяване на друго равнище Киев смята за недопустимо. — *Демокрация*, 238 (06.10), С., 1992.

²¹ Спогодба между правителството на Република България и правителството на Украйна за сътрудничество в областта на образованието, науката и културата, София, 5.10.1992; Споразумение между Министерството на науката и образованието на Република България и Министерството на образованието на Украйна, Киев, 9.12.1994;

Протокол за сътрудничество и обмен между Министерството на образованието и науката на Република България и Министерството на образованието и науката на Украйна за учебните 2004/2005, 2005/2006 и 2006/2007 години, Киев, 4.06.2004 и др.

²² Протокол между Министерството на образованието и науката на Украйна и Министерството на науката и образованието на Република България за Болградската гимназия «Георги С. Раковски» (Одеска област, Украйна), София, 29.07.2000.

²³ Вж по-подробно Димитров, П. В крак с Брюксел. Българската реакция спрямо украинската криза // В: *Украинската криза и Балканите*. София: Изд-во «Парадигма», 2017, с. 94–118. За политиката на България спрямо българите в Украйна вж и статията на Мария Билга в настоящия сборник.

²⁴ Драгнева, С. Украйна и България подписаха Декларация за прилагане на Закона «За образованието» и гаранции за правата на българското малцинство в Украйна – GlasPress.ru, 26.04.2018. — URL: <https://www.glaspress.rs/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%B8-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D1%85%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0/> (посетена на 15.01.2019).

Blagovest Njagulov

PhD, Associated Professor

bna2002@mail.bg

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

STATES, MINORITIES AND POLICIES: BULGARIAN-UKRAINIAN COMPARISONS AND RELATIONS

Abstract: Since the end of the Cold War, followed by interethnic conflicts in former Eastern Europe, the issue of the rights of national, ethnic or religious minorities has become a priority for the European organizations. The respect for minorities and their protection is one of the criteria for the accession of candidate states to the European Union. In this context the article «States, Minorities and Policies: Bulgarian-Ukrainian Comparisons and Relations» offers a comparative study of the place of minorities in the policies of Bulgaria which is an EU member state and Ukraine which has an association agreement with the EU. The author presents an overview on: the presence of minorities in the demographic structure of Bulgaria and Ukraine; the problems and policies related to minorities in both countries; the relevant laws and institutions of minority policies; the commitments of both states to international instruments for the protection of minorities. The second accent of the article is the place of minority issues in Bulgarian-Ukrainian relations. Bulgaria and Ukraine are national but multiethnic countries. In both countries, there is one significant minority community – the Turks in Bulgaria and the Russians in Ukraine who are ethnically related to the empires, ruled the territories of the two countries in the past, respectively the Ottoman and Russian Empires. The reciprocal minority communities in Bulgaria and Ukraine are not equivalent as the Bulgarian minority

presence in Ukraine is significantly more numerous and more compact than the Ukrainian presence in Bulgaria. The characteristics of the internal realities and external interventions determine the different engagement of Bulgaria and Ukraine with the regulation and implementation of policies towards minorities. In general, the internal inter-ethnic tensions and the intervention of external factors in the Ukrainian case prove to be much stronger than in Bulgaria, and this encourages the Ukrainian state to respond by seeking more internal legislative and institutional guarantees, and to accept international mediation. The minority issues in bilateral relations refer mainly to the Bulgarian minority in Ukraine, but it does not contain insurmountable problems. And as these problems exist, they can be resolved with goodwill on both sides. Although the priority of national interests in the political approaches to minorities remains, the long-term evolution leads to transfer of minority rights policy into international relations, wider internationalization of minority policies and more intensive bilateral co-operation in this sphere.

Key words: minorities, minority policies, Bulgaria, Ukraine, Bulgarian-Ukrainian relations.

Ігор Дацків
(Тернопільський національний економічний університет)

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР ЯК ЮРИДИЧНА БАЗА ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН

З проголошенням незалежності України і виходом на міжнародну арену одним із найважливіших завдань є розв'язання проблем зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, встановлення взаємовигідних паритетних відносин із європейськими державами, визначення пріоритетних напрямів української міжнародної політики.

Вивчення українсько-болгарських відносин в добу Української революції 1917–1921 років має, насамперед, практичне значення, адже, щоб у майбутньому уникнути помилок минулого, доречно детально вивчити та проаналізувати як позитивні, так і негативні аспекти, досягнення та прорахунки двосторонніх відносин.

Проведення такого дослідження є доцільним не тільки в контексті історії Болгарії та України, а й у контексті світової історії, оскільки еволюція українсько-болгарських відносин у цей період значною мірою залежала від розвитку подій на міжнародній арені. Окрім того, у світі періодично відбуваються геополітичні зміни, що приводять до виникнення нових держав, перед якими постають проблеми утвердження на міжнародній арені шляхом налагодження двосторонніх відносин із провідними країнами на засадах рівності і міжнародного права.

Враховуючи актуальність даної проблеми, наукове і практичне значення, спираючись на досягнення попередніх дослідників та зважаючи на недостатній рівень її розробленості, нами поставлено за мету дослідити значення Брестського мирного договору як правової засади встановлення українсько-болгарських відносин у 1918 р. Цей договір між країнами Четверного союзу та Українською Народною Республікою було підписано 9 лютого 1918 р. за кілька годин до одержання звістки про захоплення Києва більшовицькими військами під командуванням Антонова-Овсієнка.

Історіографія проблеми містить досить потужний пласт науково-історичних і мемуарних праць українських, діаспорних і зарубіжних дослідників, які розглядають історію підготовки і укладання Брестського мирного договору на тлі утворення і становлення Української Цент-

ральної Ради, формування її зовнішньополітичних пріоритетів у взаємодії з ситуацією у державі і на геополітичному просторі, насамперед, у стосунках з Росією, країнами Антанти та Четверного блоку.

Творчі здобутки дослідників проблеми, на наш погляд, треба розподілити на групи, які відрізняються не тематично, а методологічними підходами до вивчення і висвітлення аспектів доленосної для українського народу та його держави події — Брестського мирного договору. До першої групи треба віднести наукові праці, творчий доробок безпосередніх і найактивніших учасників Української революції та її провідників: М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, О. Шульгина, М. Шаповала, Д. Ісаєвича та інших.

Когорту визначних діячів українського національно-визвольного руху та його літописців очолює Михайло Грушевський, що у своїх науково-історичних дослідженнях, опрацьованих документах, зокрема в усіх чотирьох Універсалах Центральної Ради, всебічно обґрунтував ідею суверенності України, причому його погляди суттєву еволюціонували, залежно від конкретних історичних обставин — від автономно-федеральної концепції державного будівництва до повної незалежності. Потужним внеском у викристалізацію зовнішньополітичного курсу України на зламі 1917–1918 рр. стала його праця «На порозі нової України», написана у розпал українсько-більшовицької війни й активних пошуків можливості зберегти незалежність України, а одним з визначальних заходів став Брестський мирний договір. У праці окреслені причини кінця «московської орієнтації» і розглядаються історичні корені західної. *«Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так називати) західних народів, — наголошував М. Грушевський, — подібно як болгари, серби, іспанці, — і ми повинні не забувати, а розвивати і використовувати те цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія»*¹. Ця його концепція не втратила актуальності й сьогодні.

Треба відзначити також одну з найперших праць проблематики — збірку статей і виступів першого міністра закордонних справ Центральної Ради Олександра Шульгина *«Політика»*², що вийшла у Києві 1918 р. Ця невелика за обсягом книга містить широкий огляд і аналіз розбудови зовнішньополітичного відомства, напрями його діяльності на реалізацію міжнародної політики України у сфері взаємин з європейськими державами через призму Брестських мирних угод. Додані документи характеризують зовнішню політику та основні дипломатичні заходи, до яких О. Шульгин був причетний.

Проблемі Брестського мирного договору України з Центральними державами, її виходу на міжнародну арену, становлення двосторонніх зв'язків української держави з іншими країнами і, отже, розбудові зовнішньополітичного відомства та консульської служби присвятили чимало

наукових праць і мемуарів історики українського зарубіжжя. Треба відзначити, що цьому потужно сприяло утворення за кордоном визначних центрів дослідницької та археографічної діяльності: Українських наукових інститутів у Варшаві, Торонто й Берліні, Українського вільного університету і високого педагогічного інституту в Чехословаччині, Музею визвольної боротьби у Празі, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі та ін. Професійні історики, колишні політичні діячі і дипломати УНР не могли обійти увагою таку історичну подію, як укладання Брестського мирного договору, присвятили їй чимало наукових праць.

Особливе значення для глибокого розуміння проблематики надають збірники, які вийшли у Львові у міжвоєнні часи: *«Берестейський мир»* (1928) та *«Україна на дипломатичному фронті»* (1939). У них містилися розвідки і спогади українських дипломатів про хід переговорів у Бресті. Автори аргументовано переконують, що Брестський мир — величезна перемога молодій українській дипломатії на шляху до визнання УНР та її виходу на міжнародну арену. Збірник статей *«Україна на дипломатичному фронті»* в Історичному Календарі-альманасі *«Червоної Калини»* за 1939 рік містив розвідки М. Залізняка *«Перший виступ української держави у світовій політиці»*, голови української дипломатичної місії у Бресті О. Севрюка *«Підписання Берестейського договору»*, та *«Галичина в берестейських перемогах»* та ін.

На наш погляд, серед науково-історичних праць українського зарубіжжя можна виділити монографію С. Воляника *«Берестейський договір. 9.II.1918»*³, видану у США 1989 р. У передмові слушно відзначалося, що автор «хоче відсвіжити нашу історичну пам'ять про часи і події, в яких український народ виступив на історичну арену як підмет історії у змаганні й будові своєї державності. Історичний факт за існування української держави, визнаної де факто і де юре багатьма державами, записаний назавжди в анналах всесвітньої історії»⁴.

Новітній етап історіографії проблеми пов'язаний з радикальними суспільно-політичними перетвореннями після досягнення Україною незалежності, спонукає вітчизняних істориків об'єктивно відтворити визначні події нашого минулого, зокрема процеси державного будівництва України в добу Центральної Ради та зовнішньополітичної діяльності її дипломатії.

Українсько-болгарські відносини є потужним пластом європейської історії, політики та культури. Як, зазначалось, українсько-болгарські дипломатичні відносини стали можливі завдяки укладенню Брестської мирної угоди між державами Четверного союзу та Українською Народною Республікою.

Як союзниця Центральних держав у Першій світовій війні, Болгарія визнала Українську Народну Республіку та підписала з нею в Бресті мирний договір.

Історичний акт про укладення мирного договору між Україною та Центральними державами підписано у ніч на 9 лютого 1918 р. урочисто із запрошенням усього складу учасників конференції та представників засобів масової інформації — журналістів, кінореporterів тощо.

Підписання договору свідчило про успіх української делегації, яка гідно запрезентувала новостворену державу, здійснила перший впевнений крок до її міжнародного визнання завдяки патріотизму, заповзятливості і іфаховості всього складу української дипломатичної місії у Бресті.

Про досягнення українських дипломатів красномовно свідчать результати історичної угоди в якій йдеться, що *«український народ в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виявив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини постановили заключити мирний договір з правительством Української Народної Республіки; вони хочуть цим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, який не тільки має покласти кінець страхиттям війни, але також має довести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і у мовному. В тій цілі до нав'язання мирових переговорів в Бересті Литовському зібралися повновласники вище означених правительств, а саме:*

За Правительство Української Народної Республіки — члени Української Центральної Ради: Пан Александер Севрюк, Пан Микола Любинський і Пан Микола Левитський;

За Цісарсько-Німецьке Правительство: Державний Секретар Заграничного Уряду, Цісарський Дійсний Тайний Радник пан Ріхард фон Кюльман;

За ц. і к. Спільне Австрійсько-Угорське Правительство: Міністер Цісарського і Королівського Дому і Справ Заграничних Його Ц. і К. Апостольського Величеста Тайний Радник Отокар Граф Чернін фон і Худеніц;

За Королівсько-Болгарське Правительство: Президент Міністрів Пан Др. Василь Радославов, Посол Пан Андрій Тошев, Посол Пан Іван Стоянович, Військовий Повновласник пан Полковник Петро Ганчев, Пан Др. Теодор Анастасов;

За Цісарсько-Османське Правительство: Й. В. Великий Везір Талаат Паша, Міністер Справ Заграничних Агмет Нессіні Бей, Й. В. Ібрагім Іаккі Паша, Генерал Агмет Паша»⁵.

У заключній частині договору зазначалося, про необхідність його ратифікації законодавчими органами держав за обміну ратифікаційними грамотами у Відні. Загалом договір складався з десяти статей.

У Бресті було підписано ще один важливий окремий документ, який було вирішено не розголошувати: *«Таємний договір про Галичину та Буковину»*, суть якого зводилася до того, що *«...не пізніше 31 липня 1918 р. ... частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені в один суцільний коронний край»*⁶. Цей окремий регіон, названий у документі Королівство Галичина й Володимирія з воєводством Буковина, мав стати у межах Австрійської імперії окремою державою.

Повідомлення про визначну подію у Бресті набули розголосу у всьому світі. Однією з перших повідомила уряд України про перемогу у виснажливій дипломатичній війні делегація О. Севрюка. Голова делегації пропонував урядові якнайшвидше ратифікувати договір і повідомляв про укладення додаткових військової, торговельної та інших угод.

При усталенні границь нового державного простору виявились труднощі відносно Холмської губернії. *«Україна з найбільшою рішучістю поставила свої вимоги до Холмщини як умову сіне ква нон. З цього приводу постала навіть небезпека зірвання мирових переговорів. Хоч поляки були невдоволені і почувались покривдженими признанням Холмщини Україні, ми не могли відповісти на вимоги українців зірванням з ними мирових переговорів. Немає зрештою найменших причин до занепокоєння. Становище поляків у цій справі можна було згори передбачити»*⁷.

Отже, перші заяви урядів Центральних держав засвідчили, що укладення Брестського мирного договору уможливило Україні, перш за все, зміцнення й легалізацію її державності на міжнародному рівні, оскільки Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія визнали Україну де-факто і де-юре.

12 лютого підписано додатковий двосторонній договір України з Болгарією аналогічний з основним текстом, але з додатками щодо налагодження консульських стосунків, обміну військовополоненими.

За Брестським мирним договором Україна мала забезпечувати держави Четверного союзу основними багатствами своєї землі — продовольством і сировиною. Однак апетити Німеччини розпалювались. Вона посилила побори в Україні за допомогою торговельного договору від 8 квітня 1918 р. Хоча основні поставки йшли в Німеччину, незначна частина їх потрапляла й її союзникам, у тому числі Болгарії.

Зокрема 19 квітня 1918 р. укладено договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією про спільну закупівлю продовольства й сировини в колишній Російській імперії, в тому числі Україні. Визначалася частка

болгарської закупівлі в Україні, вона становила ікри — 5%, цукру — 4%, худоби — 3% тощо. Ці товари перевозилися німецьким і австро-угорським військовими флотами. Для виконання зазначених торговельних акцій Дирекція по постачанню і плануванню Болгарії створила спеціальну господарську місію⁸.

Хоча Брестський договір і передбачав негайний обмін дипломатичними представництвами між сторонами згоди, процес введення постійного дипломатичного представництва Болгарії в Україні та відправки українського посольства в Болгарію затягнувся. Лише 15 липня 1918 р. у Відні український посол в Австро-Угорщині В. Липинський і заступник болгарського посла М. Джебаров здійснили обмін грамотами про ратифікацію Брестського миру Україною та Болгарією. Першою своїх дипломатів до Києва вислала Болгарія.

Міністр закордонних справ Української Держави поінформував свого болгарського колегу про призначення Олександра Шульгина послом у Болгарію 15 липня. Українська дипломатична місія виїхала до Болгарії 16 липня 1918 р.

З огляду на важливість міжнародних взаємин Української держави та її прагнення до рівноправного членства у світовому співтоваристві штат посольства у Болгарії було укомплектовано досвідченими і фаховими дипломатами. Посольству визначено статус 1-го розряду з повноважним представником у ранзі міністра-резидента. На цю посаду призначено колишнього міністра закордонних справ Олександра Шульгина, а радниками, секретарями, аташе — досвідчених громадсько-політичних і дипломатичних діячів Федора Шульгу, Василя Драгомирецького, Петра Сікору, Дмитра Шелудька, Миколу Лаврика, військовим аташе — генерал-значкового Бориса Бобровського. Загалом в штат посольства склався з десяти працівників⁹.

Визначною і вдалою для українського посольства варто вважати подорож із Києва до Софії у липні 1918 р. О. Шульгин з дипломатами мали важливі зустрічі у Львові з видатними галицькими політичними діячами, керівниками української репрезентації в австрійському парламенті К. Левицьким і Є. Петрушевичем, митрополитом Греко-Католицької церкви А. Шептицьким, у Відні відвідали українське посольство, брали участь у переговори з українськими та болгарськими дипломатами, а також у важливій політичній події — церемонії обміну ратифікаційними грамотами.

27 липня українське посольство через Будапешт і окупований австро-угорцями Белград виїхало до Софії, куди Надзвичайний Посланник і Уповноважений Міністр (так звучав повний титул посла Української Держави) О. Шульгин прибув на наступний день. Там О. Шульгин мав зустріч із головою Ради міністрів — уряду Болгарії А. Маліновим¹⁰.

Від перших днів відвідин Софії українські дипломати виявили велику активність: заініціювали численні зустрічі і переговори з болгарськими діячами зовнішньополітичного і військового відомств, брали участь в офіційних прийняттях, зокрема, на честь царя Фердинанда і австро-угорського імператора Карла I. О. Шульгин 7 вересня урочисто вручив главі держави вірчі грамоти у надзвичайно ширій, доброзичливій обстановці за присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра та інших високих посадовців. Про це красномовно засвідчено у промові, яку цар завершив словами: «Передайте Його Світлості Ясновельможному пану Гетьману і всьому українському народові від мене і всього болгарського народу найсердечніше поздоровлення! У Вашій особі я з великою радістю вітаю першого українського міністра при моєму дворі»¹¹.

Суспільно-політичні заходи українських дипломатів, доповідав посол Києву, скеровані на зміцнення стосунків між Україною і Болгарією та встановлення відносин з дипломатичними представництвами інших країн, у першу чергу нейтральних, отримали з болгарської сторони цілковите порозуміння і ставлення¹².

Важливого значення у діяльності українського посольства надавалось сприянню розвитку економічних відносин згідно з умовами Брестського мирного договору, значному зростанню обсягів товарообігу між державами, до чого Болгарія виявила особливу зацікавленість. Однак Німеччина, а, надто, Австро-Угорщина намагалися відвести головні потоки українського експорту продовольства у власні русла й ретельно їх контролювали. За таких обставин дипломати дружніх країн, уникаючи перепон з боку великих держав, сприяли налагодженню прямих зв'язків з підприємцями. Щоправда, торгово-економічні зв'язки практично не набули систематичного характеру і помітних масштабів.

Таким чином, можемо констатувати, що Брестський мирний договір відкрив шлях до встановлення дипломатичних відносин між Болгарією й Українською Народною Республікою. Обидві країни були зацікавлені в цьому процесі. Болгарія сподівалася зав'язати двосторонні болгарсько-українські стосунки, насамперед торгові, й цим самим покращити своє економічне становище, підірване війною. Зі свого боку УНР, утверджуючи свою державність, була зацікавлена в дипломатичному визнанні її якомога ширшим колом держав.

Загалом можна стверджувати, що ці відносини були встановлені внаслідок підписання Брестського мирного договору між УНР та Центральними державами, і мали продовж 1918 р. характер відносин між двома союзними державами, хоча і не встиг набути систематичного та тривалого характеру і принести помітні вигоди для обох сторін. Проте українсько-болгарські відносини є потужним і багатющим пластом європейської історії, політики та культури.

- ¹ Великий українець. Київ, 1992, с. 154.
- ² Шульгин, О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. Київ, 1918, 110 с.
- ³ Воляник, С. Берестейський мир. 2.ІІ.1918. Клівленд, 1989, 208 с.
- ⁴ Там само, с. 6.
- ⁵ Дацків, І.Б. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008, с. 128–131.
- ⁶ Притуляк, П. Брестський мир: зміст і наслідки // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. / НАН України, Ін-т історії України; Відпов. ред. В.А. Смолій. Київ, 1997, вип. 2, с. 394.
- ⁷ Воляник, С. Брестський договір..., с. 128–130.
- ⁸ Павленко, В. Іван Шишманов — Повноважний посол Болгарії в Україні / URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/40628/08-Pavlenko.pdf?sequence=1>
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк 4.
- ¹⁰ Українські архівні документи з історії українсько-болгарських дипломатичних стосунків 1918–1920 рр. // Славистична збірка: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.) / За ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, вип. 1, Київ, 2015, с. 33.
- ¹¹ Дацків, І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009, с. 231.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк 4.

Ihor Datskiv

Ph.D., professor Department of International
law, international relations and diplomacy
idatskiv@ukr.net
Ternopil National Economic University
(Ternopil, Ukraine)

BREST-LITHUANIAN PEACE AGREEMENT AS THE LEGAL BASIS FOR THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN-BULGARIAN DIPLOMATIC RELATIONS

Abstract: It is clarified that Ukrainian-Bulgarian diplomatic relationships became possible due to the conclusion of the Brest Peace Agreement between the states of the Fourth Alliance and the Ukrainian People's Republic. As an ally of the Central Powers in the First World War, Bulgaria recognized the Ukrainian People's Republic and signed a peace treaty with Brest in 1918. The signing of the treaty showed the remarkable success of the Ukrainian delegation, which duly represented the newly created state, made the first firm step towards its international recognition thanks to the patriotism, enterprising and professionalism of the entire Ukrainian diplomatic mission in Brest, and, moreover, its young representatives.

It was emphasized that on February 12 an additional bilateral agreement between Ukraine and Bulgaria was signed similar to the main text, but with annexes on the establishment of the consular relationships and the exchange of prisoners of war.

Under the Brest Peace Treaty Ukraine was supposed to provide the states of the Fourth Alliance with the main wealth of its land - food and raw materials. However, the appetite of Germany was burning, inasmuch as it tightened its wages in Ukraine through a trade agreement of April 8, 1918. Although the main supplies went to Germany, a small part of them fell to her allies, including Bulgaria.

It was concluded that the Brest Peace on February 9, 1918 opened the way for the establishment of the diplomatic relationships between Bulgaria and the Ukrainian People's Republic. Both countries were interested in this process. Bulgaria hoped to engage the bilateral Bulgarian-Ukrainian relationships, first of all the trade ones, and thereby improve its economic situation, undermined by the war. For its part, the UPR, affirming its statehood, was interested in diplomatic recognition of it by a wide range of states.

Key words: Ukraine, Bulgaria, Brest peace, treaty, relations, Fourth alliance.

Петър Стоянович
(Институт за исторически изследвания, БАН)

БЪЛГАРСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ НА ПРЕГОВОРИТЕ В БРЕСТ-ЛИТОВСК: СЪСТАВ, СТРАТЕГИЯ, НАЦИОНАЛНИ СПЕЦИФИКИ

На 9 февруари 1918 г. Централните сили сключват мир и признават независима Украйна, а на 3 март с.г. подписват мир с болшевишката Русия. За България участието в тези два акта носи четири големи контроверзии, които в годините на комунистическия режим прераснаха в забрана над събитията, а в последвалата специфична демокрация все още трудно се преодоляват.

На първо място това е фактът, че това забележително събитие на практика скрепява военния и дипломатическия погром на Ленин и неговите съратници. Революцията, извършена с парите и за целите на германската стратегия, дава блестящи резултати. Източният фронт спира да съществува, налице е реална възможност за обръщане хода на цялата война. С други думи: празнуването на 3 март е обидна за СССР и неговите сателити, в това число НРБ, защото показва продажната същност на болшевишките водачи и манифестира погрома над тях.

На второ място: 9 февруари ражда една нова държава — от плътта и кръвта, *«откраднати»* от бъдещия СССР. Държава по заявка демократична и с всички данни да не следва Лениновия курс на развитие. С други думи — ветото над спомена за Брест-Литовск¹ в прогресия е сигурно и задължително, защото премахва спомена за независима от Русия Украйна.

Като продължение на външнополитическата зависимост на комунистическа България: датата 3 март 1918 г. влиза в остър задочен конфликт със светая светих на пропуските и просъветски правителствени кръгове, превърнали 3 март 1878 г. в неоспорима тема на изключителна славословие и пълна липса на критичност. В този смисъл единият 3 март засенчва, хвърля нечестива светлина над другия, *«истинския»*. Оттам и необходимостта да бъде потопен окончателно.

На четвърто, но не и последно по важност място, договорите от февруари–март 1918 г. показват един стил на преговори и вътрешна мотивираност на българската държава, която априорно не съответства на онова, което се очаква от една *«малкия съюзник»*, от една страна, и от една *«продажна»* дипломация, от друга. Българската делегация защитава по изключително последователен и компетентен начин националния

интерес до степен, че той става неизгоден за останалите Централни сили и води дори до сблъсъци сред съюзниците. А за последвалата българска марксистка историография манифестацията на компетентност, родолюбие и твърдост е напълно контрапродуктивна.

* * *

Преди да навлезем по същества в темата, нека за кратко обърнем поглед към предисторията на мирните преговори в Брест-Литовск. В началото на 1917 г. в Русия започва Февруарската революция. Тя е резултат на общата мизерия, военните поражения, обществения упадък, откъснатостта на висшата класа, неспособността на царя, нерешения конституционен проблем, ролята и обвързаността на Распутин с двора, традиционните левичарски настроения на интелигенцията и много още. На 2/15 март император Николай II следва съвета на приближените си и абдикира в полза на брат си. Великият княз Михаил Александрович² отказва поста поради липса на гаранции. На следващия ден е назначено Временното правителство на княз Лвов, съставено от прогресисти и есери (*«социалисти революционери»*). Широки части от страната са в ръцете на т.нар. Съвети (Съвет на работническите и селските депутати), което поставя Русия в състояние на двувластие. През април в Петроград пристига и Ленин с антуража си. Месец по-късно Керенски³ поема военното ведомство и организира последен отчаян опит за контраофанзива начело с генерал Брусилов. Пропадналият опит води до германско-австрийско контранастъпление, като през юли съюзническите армии завладяват цяла Буковина и Галиция. През същия месец Керенски оглавява правителството, подложено на военен пуч от главнокомандващия генерал Корнилов, който опитва да сложи край на двувластието и да минимизира влиянието на Съветите. Катастрофата завършва с обявяването на република на 16 ноември и начало на диктатурата на Керенски.

Само месец и половина по-късно, на 6 срещу 7 ноември (24/25 октомври, ст.ст.) 1917 г., в Петроград побеждава болшевишката революция. Изборите за Конституиращо Народно събрание от 25 ноември, насрочени още от Керенски, дават интересни резултати: от 41,7 милиона с право на глас, 9,8 милиона гласуват за болшевиките на Ленин, но 22 милиона подкрепят есерите (останалото се разпределя между меншевиките и други формации). Още първото заседание на Думата през януари 1918 г. е осуетено и практически разбито от червени въоръжени части, с което болшевиките манифестират новите политически принципи в Русия. Постигнатите от Ленин резултати във вътрешността имат нужда от паралелна защита навън, на първо място с излизане от войната. Народният комисар на външните работи Лев Троцки отправя през ноември пред-

ложение за примирие, отхвърлено от Антантата и прието от Централните сили⁴. На 15 декември 1917 г. Германия и Русия подписват примирие, на 22 декември под председателството на Главнокомандващия Източния фронт генерал-фелдмаршал принц Леополд Баварски⁵ стартират мирните преговори в офицерското казино на малката гранична белоруска гара Брест-Литовск⁶.

* * *

Сред делегациите на Централните сили логично и вече доказано през войната лидерското място е заето от Райха — обстоятелство, което се запазва до края на преговорите.

Германците (около 18 души, най-вече в първия състав) са водени от държавния секретар Фон Кюлман⁷; делегацията е съставена почти изключително от дипломати на различни длъжности и военни⁸. Монархията е представена начело с министър граф Чернин⁹, като и при тях съставът е подобен, а дипломатите и военните са приблизително паритетно представени¹⁰. Османската империя се води от посланика в Берлин Ибрахим Хакъ паша¹¹ (22.12.1917–09.01.1918) и от Великия везир Мехмед Талат паша¹² (09.01.–03.03.1918) и е най-малобройна¹³. На този фон руската делегация изразява както желанието за максимален експертен обхват на преговорните теми (в интерес на който в нея са включени и *«старорежимни»* представители), така и необходимостта от видима доминация на новата большевишка власт в Петроград¹⁴.

Какво прави впечатление при първи прочит на състава на делегацията на Царство България?¹⁵

В политическия, както и в експертния си състав тя е много добре подбрана, взаимодопълваща се като капацитет, съставена е от близки на кабинета и монарха лица, без същевременно да съдържа крайни партизани или личности, включени от чисто партийни или външнополитически съображения.

Царството е представен от делегация в три състава — ръководители: министърът на правосъдието Христо Попов¹⁶ (22.12.1917–01.02.1918), министър-председателят д-р Васил Радославов (01.02–01.03.1918), пълномощният министър във Виена Андрей Тошев (01–03.03.1918).

На Попов, чиято патриотична безкомпромисност и характерна строгост е известна, е възложена цялата голяма подготвителна фаза на преговорния процес. И той се справя отлично до момента, в който българският интерес — според него — не влиза в колизия с формулировката на съюзниците за анексиите, каквито българският министър отказва да приеме в текста на договора, което в края на краищата му коства и главата. Попов е еднозначен представител на правителствените среди и член на Либералната партия (Радослависти).

Участието на самия Радославов като ръководител в решаващите четири седмици на преговорите е наложително (поради оттеглянето на Попов) и логично (като премиер). Ръководното място на Тошев е по-скоро формално, доколкото се простира върху два дни, няма съществени възложения и е плод на дипломатическо старшинство.

Членове на делегацията са пълномощният министър и генерален консул в Будапеща Иван Стоянович¹⁷, пълномощният министър и и.д. главен секретар на МВРИ Рачо Косев¹⁸, полковникът от ГЩ и военен представител на България в германската Главна квартира Петър Ганчев¹⁹, легационният секретар д-р Анастасов, германският съветник подп. Медес, д-р Христов. Първите трима са гръбнакът на делегацията, като същевременно представляват различни центрове на паралелна власт и политическо влияние.

Към датата на привличането си в делегацията Стоянович-Аджелето е с едва четиримесечен опит като старши дипломат, а и няма логика в едно тяло да са представени и двамата пълномощни министри в една държава (Тошев от Виена и Стоянович от Будапеща). Биографията и дългогодишната кариера в държавния сектор на Стоянович подсказват чие е истинското решение за неговото поставяне в челото на мисията. Когато броени месец преди началото на преговорите, заради неговата официална титла в унгарската столица, България изпада в малка дипломатическа криза с Монархията, на *«Балхаусплац»* са наясно с разположението на силите в балканската столица и негодуват от *«любимца на Двора»*, както посланик Ото Чернин характеризира Стоянович в писмо до външния министър (и негов братовчед) Отокар Чернин²⁰. И добавя: *«в последно време България среща от нас едно почти неестествено голямо разбиране по отношение на всички дворцови и национални аспирации»*²¹. Като несменяем член на делегацията, от първия до последния ден на работата ѝ, Аджелето докладва за важните ѝ стъпки директно в Двореца, със знанието и за особено недоволство на Радославов²². На 15 декември 1917 г. Радославов телеграфира до Стоянович, в която го известява за тръгването от София на Попов и Косев за Брест: *«(...) към тях ще се присъедините и Вие, ще бъдете наши делегати в преговорите за сключване мир с нова Русия. На добър час»*²³.

Ако Стоянович е еднозначният *«човек на Двореца»*, то Ганчев, е човекът на военното командване, и най-вече на германския Голям ГЩ (макар той също да е спряган за дворцов човек, впоследствие споделил години от живота на Монарха в изгнание и негов последен хофмаршал, но с много двулична роля). В последните години на войната във държавното управление на всички държави на Централните сили (и не само) основна роля започват да играят висшите военни и България не прави

изключение от тази тенденция. Ганчев има дългогодишни връзки с Германия и тамошния двор, като 1910-1913 е военно аташе в Берлин, от 1 август 1915 г. до края на войната е военен пълномощник при *«Особата на Негово Величество Германския Император и Пруския Крал»*. След абдикацията последва цар Фердинанд и се ползва до смъртта си през 1950 г. с особеното благоволение на Берлин. За участие в брестката делегация Ганчев е командирован от главнокомандващия генерал Жеков така: *«Най-подходящ за целта намирам полковник Ганчев, който е в течение на всички условия по въпроса и ще може най-добре да представи нашето искане»*²⁴.

Пълномощният министър Рачо Косев е дългогодишен главен секретар на МВРИ и практически през цялата война е в някаква степен *«външен министър под прикритие»*, при титуляр премиерът Радославов. В края на периода срещу него е заведено военно съдебно разследване за фалшификация на подписа на премиера: от негово име и без знанието му Косев телеграфически изпраща в легацията в Берлин документална молба за съдействие на предприемач, замесен в афера²⁵. За участието на Рачо Косев в съпроводителното пътно писмо (Feuille de Route № 4169) на МВРИ на 15 декември 1917 г. пълномощният министър е описан като 46-годишен, ръст среден, коси, очи и мустаци кафяви, нос нормален, лице кръгло, с малка брадичка, особени белези няма, фигура татарска²⁶.

В подкрепа на делегацията Радославов командирова от Берлин първия легационен секретар Тодор Анастасов²⁷.

Тъй като във военно време армията и правителството са в немалка степен отделни властови центрове, премиерът уведомява главнокомандващия за крайния състав на правителствените делегати и очаква упълномощаване на военните експерти, което става на следващия ден²⁸. В средите на цивилните експерти са такива блестящи имена на учени като проф. Любомир Милетич, проф. Юрдан Иванов, проф. Атанас Иширков, проф. Милев²⁹. Сред военните им колеги са инженер Загорски, военният прокурор капитан Милан Марков и кап. II ранг Неделчо Недев³⁰. Секретар на делегацията е Александър Кермекчиев³¹. Делегацията напуска София на 19 декември 1917 г.³², на следващия ден, в Будапеща, към нея се присъединява Иван Стоянович³³.

Безспорни са причините за избора от българска страна на Попов (I състав) и Радославов (II състав) — хора с авторитет, а в лицето на министър-председателя и безспорна доминанта в страната и сред съюзниците. Радославов влиза в играта не само защото с реакцията си по българските искания в първата фаза (иначе напълно в руслото на националния интерес) министър Попов става негласно *persona non grata* за германско-австрийските делегации, а за да включи логично българската

тежка дипломатическа артилерия. Причината за невъзможността на Попов да отиде отново в Брест е твърдата позиция на делегацията ни против отказа от анексии на останалите съюзници.

В случая с България не става дума за анексии, а за освобождение на земи с българско население, насилствено отнети от вече победени в Първата световна война държави. Затова за анексии на сръбски или румънски земи българите не дават да се издума. Този неочакван скандал носи допълнителни проблеми на Кюлман и Чернин още на старта на преговорите, те опитват да уверят Попов, че въпросните земи няма да се разглеждат като анексирани, но българският министър настоява това условие да се впише в отговора на Централните сили на руското предложение. Бурният темперамент на ръба на дипломатичния тон разтревожава сериозно Виена и Берлин — можем да си представим как го е възприел болезнено невротичният Чернин например, който внимава да не възбуди излишни подозрения у украинци и руснаци с думата *«анексия»*... Именно той телеграфира на брат си Ото³⁴, пълномощен министър в София, да въздейства на Радославов за вразумяването на Попов: Австро-Унгария е готова да защитава всячески българските интереси, но подобно настояване поставя под съмнение върховния смисъл на преговорите — изолацията на Русия от Съглашението и изваждането ѝ от войната. Както пише самият Чернин: *«Такава клауза би свела до нула цялата наша работа и не може да бъде приета при никакви условия»*³⁵. Попов стига дотам, че заплашва форума с официално напускане на българската делегация, но все пак без резултат. Както обикновено, старшите партньори умеят да извиват ръце, пък и глобалните им аргументи са повече от резонни: *«Кюлман и аз останахме твърди докрай и заявихме, че нямаме нищо против тяхното [на българите] отпътуване, както и против това да направят самостоятелно изявление, но че в съвместния редактиран отговор нищо няма да бъде променено»*³⁶. Провалили първото заседание, българите се оттеглят на телеграфа за инструкции. Изходът е ясен, защото на следващия ден *«българите бяха много потиснати, но престанаха да създават проблеми и се включиха в общите акции»*³⁷.

Регионалният патриотизъм на министър Попов и личната му доблест остават в историята, но му костват главата като шеф на делегацията. Около средата на януари 1918 г. Попов телеграфира до Радославов с молба да му се разреши идването до София за личен доклад по преговорите в Брест. На 20 януари събитията явно принуждават ръководителя на делегацията ни да потегли към столицата, без да изчака одобрение на молбата си. Стоянович, който първоначално иска да използва паузата за сондиране на неспокойната ситуация в Будапеща, не заминава за Унгария, а по предложение на полк. Ганчев тръгва с Попов, за да даде

пълнота на общия доклад на българските пратеници пред премиера. Придружава ги капитан Недев. Възползвайки се от прекъсването на преговорите и отсъствието на делегациите от Брест-Литовск, полк. Ганчев информира царя, че ще използва времето да реши в съюзническата Главна квартира висящи дела, ще се върне на 24 януари в Берлин за връзка с германските делегати, с които три дни по-късно ще се върне в Брест. Така, ако следващият състав на българската делегация закъснее, поне Ганчев ще може да присъства на първото заседание, насрочено за 29 януари 1918 г. На 20-и полковникът заминава с Кюлман за Берлин³⁸.

Един документ от януари 1918 г. ни дава интересен поглед върху някои аргументи по избора на втория състав на делегацията, за същинските преговори. На 25 януари Иван Стоянович има двучасов разговор с премиера Радославов за събитията и последващите действия в Брест. Двата постигат съгласие относно следните няколко констатации: Попов не може да се върне повече в Брест-Литовск. Нещо повече — на германците се дължи удовлетворение за *«некоректното поведение»* на ръководителя на българската делегация. Нужен е някакъв жест, с който *«покрушеният престиж на нашата делегация да се повдигне в очите на съюзниците и чуждите делегации»*. Вниква се в аргумента на съюзниците за ненавременността от повдигане на въпроса за Добруджа и Моравско, но се очаква от делегацията ни *«легално осветляване (...) относително историческото и етнографското самоопределение на българския народ»*. Няма да е удобно назначаването на друг делегат на мястото на Попов, за да не възникнат погрешни тълкувания в ущърб на България. Вторият делегат — пълномощен министър Рачо Косев, също трябва да се прости с международната си задача: междувременно той е следствен за злоупотреби и пуснат на свобода под гаранция, а освен това се подчертава, че поведението му в Берлин е неприемливо и вредно за имиджа на страната³⁹. На базата на тези си констатации в дългия разговор Радославов и Стоянович вземат следното решение (като благовидно предвиждат августейше одобрение): министър-председателят да отпътува за няколко дни за Брест-Литовск за сериозната фаза на преговорите, а техническия финал (подписването) да остави в ръцете на своята делегация. После: Попов и Косев да останат в България, понеже първият става излишен, а вторият ще е нужен в МВРИ в отсъствието на титуляря. Стоянович пише, че той лично предлага тези две решения, защото те по най-адекватен начин ще оборят слухове за разногласия между пратеничество и правителство и ще спрат интригите. Накрая изплува и още една заплаха, която Стоянович се опитва да избегне:

«Това (...), което най-много ме кара да възприема казаното вече разрешение, е обстоятелството, че Радославов произнесе името на

Кочо Калчов като заместник на Попова, което име ме накара да настръхна. Според мене, да се допусне Калчев да отиде в Брест-Литовск значи да се направи съзнателно още по-голяма грешка, понеже той е човек на други крайности и е в състояние да направи още по-големи пакости»⁴⁰.

Този двучасов дебат по важни предстоящи събития е показателен за личната оценка на Радославов за Стоянович. Подобно доверие показва, че освен царят, и премиерът споделя високата оценка за личността и компетенцията на Аджелето. Всъщност през януари 1918 г. (след отстраняването на Попов и Косев) Иван Стоянович остава единственият висш цивилен представител на държавата от първия състав на Брестката делегация⁴¹. Само четири дни след цитирания разговор между Радославов и Стоянович относно формулата за по-нататъшното участие на България в преговорите в Брест, Външно министерство известява:

«Преговорите за мир в Брест-Литовск продължават.

На 30 того заминава за Брест-Литовск господин Министър-председателят д-р В[асил]. Радославов, който ще вземе участието в преговорите като пръв български делегат; той ще се придружава от: Пълномощния министър в Виена г[осподин]. Андрей Тошев, като втор[и] делегат; от Пълномощния министър, натоварен с Генералното консулство в Буда-Пеща, г[осподин]. [Иван] Стоянович; полковник [Петър] Ганчев и от д-р Анастасов. Другите делегати: г.г. Попов и Косев остават в София»⁴².

Официалната позиция буквално повтаря решението, взето от премиера и Стоянович на 25 януари. Без да сме наясно със степента на влияние на Стоянович върху това решение, неслучайното съвпадение говори само за себе си. Два дни по-рано Радославов уведомява Тошев във Виена за пътуването си и намерението да го привлече за втори делегат. Съставът на делегацията за същинските преговори се оформя: Радославов, Тошев, Стоянович, Ганчев, Анастасов⁴³.

Началото на януари 1918 г. е повратно за преговорите, като крайната агитация на Троцки кръстосва шпаги с директните заплахи на германския генерал Хофман за продължаване на преговорите с военни аргументи. Ръководителят на руската делегация отказва да подпише «анексионен мир» като обявява войната за прекратена и демобилизира армията⁴⁴, отказва следващо заседание и заявява готовност да се върне в Петроград. На 18 февруари германската армия атакува към столицата, за което София е информирана поверително⁴⁵. Същият ден, под натиск на Ленин преговорите са възобновени, на 23 февруари ЦК приема германските условия⁴⁶.

Връщайки се от Брест с вагона на министър-председателя, Радославов и Стоянович заминават за оборотни сондажи в Берлин, Тошев се връща във Виена⁴⁷.

На 28 февруари германската (с Розенберг) и австро-унгарската (с Фон Мерей) делегация са отново в Брест за техническите подробности по договора. Позицията на упълномощения за ръководител на делегацията след опътуването на Радославов и бъдещ премиер Андрей Тошев е да избягва намеса в *«битката на големите»* и да защитава германско-австрийската позиция⁴⁸. В оперативен порядък упълномощаването на Тошев става с премиерска телеграма от 24 февруари до легацията в Берлин, с която същият се задължава да вземе със себе си в Брест Ганчев, Анастасов и досегашния секретар на делегацията Кермекчиев⁴⁹.

Междувременно Тошев прави първото си донесение от Брест, където е пристигнал със секретаря Кермекчиев на 27 февруари. Същия ден се очаква Анастасов от Берлин, а на следващия ден — Ганчев. Германският ръководител Розенберг свиква съюзниците на първо вътрешно заседание с австрийци и българи. Преглежда се текстът, дебатира се пристигането на руснаците на следващата сутрин. Първото пленарно заседание е насрочено за 28-и, от 3 следобед, когато на руснаците ще се дадат 3 дни за действие — германците губят време за преместване на свободни дивизии към Западния фронт⁵⁰. Второто пленарно заседание от 2 март минава в познатата атмосфера на взаимни обвинения и опит за увъртания, като започва със закрыта сесия само на председателите на делегациите.

На 3 март 1918 г. масата за преговори в Брест-Литовск за последен път става арена на шумна словесна пропаганда и взаимни обвинения. Въпреки това същия следобед под председателството на посланик Мерей де Капош-Мере се пристъпва към подписване на Брест-Литовския мир между Германия, Австро-Унгария, България и Турция, от една страна, и Русия, от друга⁵¹. По силата на тези условия Русия загубва 26% от предишната си територия, 27% от плодородните земи, 26% от жп мрежата, 33% от текстилната индустрия, 73% от стоманодобивната индустрия, 75% от добива на въглища, което я превръща във второстепенна световна сила⁵². Излишно е да се споменава какво задоволство извиква у държавите от Централните сили капитулацията на източната империя. За пръв път — от 1914 г. насам — дори в Цариград е разрешено издигането на руско знаме, което на 4 март първа закичва местната Руска банка⁵³.

Още в деня на подписването, в 21.40 ч., секретарят Кермекчиев телеграфира до Радославов, че делегацията опътува на следващия ден и настойчиво пита дали му се разрешава да пристигне в София за 2–3 дни, като донесе със себе си договорите и архивата. Премиерът е лаконичен в резолюцията си: *«Да доде и донесе книгата»*⁵⁴. Застраховайки се в

размирните времена и сложните комуникации, главният секретар на МВРИ Златанов дублира премиерската воля, нареждайки в Берлин и Виена да съобщят на легационния секретар Кермекчиев, *«ако се яви в легацията, да дойде в София и донесе книжата на делегацията»*⁵⁵.

* * *

В началото на 21 век преговорите и сключеният мир в Брест-Литовск са част от периферния спомен на българите. Заради кратката победа, заради русофилията и последвалата съветска принадлежност на България, заради поредица от факти, които изложихме по-горе.

На практика Царство България от времето на и непосредствено след Брест-Литовския мир е най-голямото реално съществувало и законово уредено териториално формирование, което да се припокрива с етническото българско землище. България влиза в Първата световна война с площ от 114 424 кв. км⁵⁶. През войната тя нараства, съответно: 1916 г. — до 116 117 кв. км и 5 132 800 души; 1917 г. — до 123 702 кв. км и 5 517 700 души⁵⁷. С присъединяването на Македония, Моравско, Добруджа, Беломорието-Драмско (обща площ от 77 293 кв. км и 3 203 500 души), към началото на 1918 г. Царство България има територия от 200 995 кв. км и население от 8 721 200 души⁵⁸.

Начинът на водене и развитието на мирните преговори показват подготвеността и мотивацията на управляващата класа на Царството. Макар и в различен диапазон и темперамент, защитата на националния интерес е първостепенна задача на всеки от трите състава на делегацията, като един от ръководителите ѝ заплаща за това с главата си. През 1918 г. световната политика получава доказателство, че и второто поколение български държавници и дипломати гледа на териториалните размествания и претенции на Балканите най-вече през призмата на историческата справедливост. Основна теза на българската делегация в Брест-Литовск е отхвърлянето на *«мир без анексии»*, тъй като — за разлика от съюзниците си — България воюва за националното си обединение. Самите те, германци и австрийци, остават в недоумения от невъзможността и и нежеланието на българските си съюзници да приемат преговорната философия на водещите Централни сили. За България *«анексия»* продължава да е непочтена дума, защото тя не анексира, а се самообединява. Макар и кратко, обединението на българските земи в единна държава благодарение на Брест-Литовския мир е справедливо и е последният лъч на национална гордост преди финалните битки на Южния фронт, края на световния конфликт и погромът на България.

¹ Днес Берасце в Беларусия, рус. Брест. По-рано известен и като нем. Brest-Litovsk, пол. Brześć nad Bugiem и Brześć Litewski. Лежи на р. Буг, днес с население около 300 000 души. Побратимен с Плевен.

² Михаил Александрович Романов (1878–1918), руски велик княз, син на цар Александър III, брат на цар Николай II.

³ Александър Фёдорович Керенский (1881–1970), руски политик. Министър в двете правителства на княз Лвов след Февруарската революция (1917) и е председател на Временното правителство на Руската република преди вземането на властта от болшевиките в резултат от Октомврийската революция от 1917.

⁴ На 1 декември 1917 г. Радославов прави декларация пред Народното събрание за направеното от Ленин и Троцки предложение за примирие и мир. Текстът се разпраща, шифрован, до девет дипломатически представителства. Вж. Гл. секретар Златанов до Берлин, Виена, Стокхолм, Хага, Берн, Цариград, Будапеща, Хамбург, Одрин, шифрована № 1439/01.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 33.

⁵ Leopold Maximilian Joseph Maria Arnulf, Prinz von Bayern (1846–1930), германски генерал-фелдмаршал. Брат на баварския крал Лудвиг III. През ПСВ се отличава на Източния фронт.

⁶ Виж подробно: Стоянович, П. *Известният непознат. Иван Стоянович-Аджелето (1862–1947)*. С.: Сиела: 2012, с. 416–419.

⁷ Richard von Kühlmann (1873–1948), германски дипломат и индустриалец. Външен министър (август 1917 — юли 1918). Начело на германската делегация на преговорите в Брест-Литовск.

⁸ Делегацията на Германския Райх се води от държавния секретар Фон Кюлман (22.12.1917–30.01.1918), от кралския баварски държавен министър граф Фон Подевилс-Дюрниц (30.01–01.03.1918) и от пълномощния министър Фон Розенберг (01–03.03.1918); в първоначалния ѝ състав фигурират пълномощникът на Главната квартира ген.-майор Макс Хофман, министерските директори Криге и Йоханес, пълномощен министър Фон Розенберг, легационните секретари Симонс, Едлер фон Щокхамерн, Шюлер, Фон Балигаанд, легационните секретари Фон Хьош и Фон Бюло, аташето граф Рекс, придворният съветник Лорц, морски капитан Хорн и капитан Хей. От 1 март към нея се придава и действителният таен съветник Фон Корнер.

⁹ Ottokar Theobald Otto Maria Graf Czernin von und zu Chudenitz (26.09.1872, Димокур, Бохемия — 04.04.1932, Виена), австро-унгарски аристократ и водещ дипломат на империята. Външен министър (22.12.1916–14.04.1918).

¹⁰ Делегацията на Австро-унгарската Монархия се води от министъра на външните работи и на Височайшия дом Отокар граф Чернин (22.12.1917–01.03.1918) и политическия директор на външното ведомство посланик Мерей (01.03–03.03.1918); съставът ѝ включва Мерей, секционен началник Грац, пълномощен министър Ритер фон Визнер, легационните съветници барон Адриан, граф Колоредо и барон Бергер, легационните секретари барон Гауч и граф Чаки, генерала от пехотата и таен съветник Чечирич фон Бачани с личния му адютант ст.л-т Улман, подполковник Покорни, корветния капитан Вулф, майора от ГЩ Фон Глайзе-Хорстенау и майор Флек. От 1 март се присъединяват легационен съветник Фон Алмайер-Бек, секционният съветник Петри, военният интендант Фон Рабл, майор барон Мирбах и консул Виднер.

¹¹ İbrahim Hakkı Paşa (1862–1918), османски политик. Велик везир (1910–1911). Посланик в Берлин и Рим.

¹² Mehmet Talât (1874–1921), османски политик. Министър на финансите (1914–1917), на вътрешните работи (1913–1917), велик везир (1917–1918).

¹³ Освен ръководителите си тя включва още външния министър Незими бей, генералът от кавалерията Зеки паша, държавният подсекретар Хикмед бей, легационните секретари Орхан бей и Низамедин бей и германският съветник ротмистър Фон Шмит.

¹⁴ Руската делегацията се ръководи от пълномощния министър в Берлин Адолф Йофе (22.12.1917–09.01.1918), народния комисар на външните работи Лев Троцки (09.01–01.03.1918) и от народния комисар на банките (финансов министър) Григорий Сокольников (01 — 03.03.1918). Сред членовете са: Лев Каменев, Анастасия Биценко, Покровски, Карахан и вещите лица Валтман-Павлович, контраадмирал Алтфатер, ген. Самойлов, капитан Липски и Чеплит. След 30 януари настъпват промени в състава, като са включени Карл Радек, като експерт по националностите, Стучка, Бовински, Микаевич-Капускас и няколко украински болшевики. В делегацията на Сокольников са включени още новоназначеният зам.-нарком на външните работи Чичерин, генералът от пехотата Датнилов и професорът по международно право Андокски. Виж: Bihl, Wolfdieter. *Österreich-Ungarn und die Fiedenschlüsse von Brest-Litovsk*. Wien, 1970, s. 40. Има разминаване в руската делегация, сравнявайки телеграмата на Тошев в Брест-Литовск до Добрович в София, без № /01.03.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 28. По-нататък тя е цитирана в оригинал. За българските експерти вж.: Бележки на Стоянович, София, 25.01.1918 г., петък // ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а. е. 70/7.

¹⁵ При работата със състава на делегацията е ключово важно да се има предвид, че няма фотография, на която да са изобразени всички членове от българска страна, поради което е погрешно фиксирането на някоя от малкото известни фотографии като единствено правилно изображение на българската делегация на преговорите в Брест-Литовск.

¹⁶ Христо Иванов Попов (1862, Стояково, Гевгелийско — 1933, ?), български юрист и политик. Завършва гимназия в Пловдив и право в Москва. Директор на охридските училища. Съдия в Русенския окръжен съд (1899). Адвокат в Пловдив (от 1892). Член на Върховния македонски комитет (1898). Депутат в X, XV, XVI и XVII ОНС. Министър на правосъдието в кабинета Радославов II (1913–1918). Ръководител на I състав на българската делегация в Брест-Литовск (1917–1918). Осъден на доживотен затвор от Третия Държавен съд (1923), амнистиран на следващата година.

¹⁷ Иван Стоянович (1862–1947), български революционер, журналист, политик и дипломат. Сред ръководителите на Съединението от 1885 г. Създател и Главен директор на българските пощи, телеграфи и телефони (1885–1886, 1894–1917). Пълномощен министър и генерален консул в Будапеща (1917–1918).

¹⁸ Рачо Косев (1871–1938), български журналист и дипломат. Заема редица длъжности в администрацията. Пълномощен министър. Главен секретар на МВнРИ (1914–1918).

¹⁹ Петър Ганчев (1874–1950), български военен и дипломат. Генерал-майор. военен пълномощник към германския император (1915–1917). Флигел-адютант на цар Фердинанд. Хофмаршал на царя в изгнание.

²⁰ Otto Rudolf Theobald Ottokar Maria Graf Czernin von und zu Chudenitz (1875–1962), австро-унгарски аристократ и дипломат. Заема редица дипломатически постове. Пълномощен министър в София (от януари 1917 до 4 ноември 1918) с голямо влияние върху правителството и Двореца.

²¹ Otto Czernin in Sofia an Ottokar Czernin in Wien, streng geheim, Bericht Nr 61/21. Juli 1917 // HHStA MdÄ AR Fach 9/26, Bulgarien Budapest 10, 10.

²² Въпреки голямата им близост от революционните години, Съединението и битката срещу Стамболов, отношенията между двамата са охладнели и причината е ясна: (...) последните ми идвания в София не са се харесали на г. Радославова, който,

както се знае, не обича непосредствените сношения на Двореца с лица, които не се стесняват да донасят за всичко, което той, г. Радославов, не иска да се знае. (...) За личен доклад върху последната фаза на преговорите в Брест-Литовск, както и по пребиваването ми в Берлин [на връщане от Брест], гдето стояхме 5 дни, и във Виена, ще чакам Височайше разпореждане. Бележки на Иван Стоянович, Будапеща 22.02.1918 г. // ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а. е. 70/7, л. 26 и 27.

²³ Радославов в София до Стоянович в Будапеща, тв. бърза № 1516/15.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 53.

²⁴ Ген. Жеков в Кюстендил до Радославов в София, строго поверително № 8428/29.11.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 31.

²⁵ Не знаем за развитието на съдебното дело, но кариерната съдба на Косев ни подсказва възможното: той е изваден от първия състав на Брест-Литовската делегация. Виж също: Стрезова, А. *Българската дипломация. Институции и представители 1879–1918*. С.: Авангард Прима, 2017, с. 130–131.

²⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 50.

²⁷ Радославов в София до легацията в Берлин, шифрована № 1486/10.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а. е. 602, л. 48.

²⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 54 и 55.

²⁹ Тримата професори се очакват да пристигнат в Брест на 4 януари 1918 г., където ще ги чакат пълномощията. В случай на проблем берлинската легация е инструктирана да им съдейства. Вж. Радославов в София до Недков в Берн, шифрована № 1599/27.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 92. Същия ден легацията е приканена да осигури свои или да закупи и изпрати в Брест две пишещи машини за нуждите на делегацията (л. 94).

³⁰ Александър Кермекчиев (1881–?), български дипломат. Завършва право в Сорбоната.

³¹ Секретарят на легацията в Хага Александър Кермекчиев е командирован като секретар на делегацията в Брест на 27.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 95. За Ганчев, Недев и Марков главнокомандващият Жеков уведомява Радославов на 16 декември // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 56. На официалната снимка на българската делегация в Брест-Литовск — това фактически е вторият □ състав, ръководен от Радославов, но останал в историята като «снимката на делегацията», се разпознават Радославов (единственият седнал, в средата), Стоянович, Тошев, Анастасов, Недев, Ганчев, Милетич.

³² Радославов в София до легацията Виена, шифрована и тв. бърза № 1549/19.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 64.

³³ Баламезов в Будапеща до МВРИ, № 3337/21.12.1917 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 77.

³⁴ Otto Rudolf Theobald Ottokar Maria Graf Czernin von und zu Chudenitz (27.08.1875, Димокур, Бохемия — 14.06.1962, Залцбург), австрийски аристократ от бохемски произход, австро-унгарски дипломат. По-малък брат на Отокар Чернин. Завършва дипломатическата академия «Терезианум», след което постъпва на дипломатическа служба. Последният му пост е на пълномощен министър в София (01.1917–04.11.1918) с голямо влияние върху българската политика.

³⁵ Czernin, Ottokar. *Im Weltkriege*. Wien, 1919, s. 306.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Петър Ганчев в Брест-Литовск до Добрович в София, шифрована № 2326/20.01.1918 г. // ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а. е. 2465, л. 192. Същия ден Попов телеграфира до

Радославов: *Днес тръгваме със Стоянович за София, гдето ще стоим два дни, за да се осветлим подробно. Днес всички си отиват от тук и на 29 того пак ще дойдат* (л. 193).

³⁹ В същия дух е и съветът на Ризов до Радославов: оставяне на Попов и Косев в София и привличане на Симеон Радев. Вж. Ризов в Берлин до Радославов в София, шифрована и лична № 203/25.01.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 215.

⁴⁰ Notice на Иван Стоянович, вероятно писана в София, 25.01.1918 г. // ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а. е. 70/7.

⁴¹ Доказателство за участието на Стоянович още в първия състав на българската делегация в Брест, водена от правосъдния министър Попов, е телеграмата на управляващия Генералното консулство в Будапеща до МВРИ: (...) *замина за Брест-Литовск 20 декември [1917], съобщено (...) на 21 декември [1917]*. Вж. Баламезов в Будапеща до МВРИ, 18.01.1918 г., телеграма № 277 // ЦДА, ф. 176К, оп. 18, а. е. 974, л. 15. Интересно е, че комплектът портретни шаржове на участници в преговорите, направени, доколкото ми е известно, от австрийски карикатурист, включва само Стоянович от българската делегация (те явно са били разпространени по-масово, защото освен в семейния архив ги намерих налични и в ЦДА, и в HHStA-Wien). Отдавам това обстоятелство именно на продължителното знаково присъствие на Аджелето в Брест.

⁴² Изх. телеграма на МВРИ, София, 29.01.1918 г. // ЦДА, ф. 304К, оп. 1, а. е. 1678, л. 284.

⁴³ Радославов в София до Тошев във Виена, шифрована № 226/28.01.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 602, л. 224. На официалната снимка на основния състав на делегацията ни в Брест (до проф. Милетич) е двайсетгодишният Петър, син на Иван Стоянович, привлечен като преводач или технически сътрудник.

⁴⁴ Това дума по дума повтаря една от трите възможности в програмната реч на Ленин «*За мира и войната*», произнесена на 11 януари 1918 г.: *1. сепаративен анексионен мир; 2. революционна война; 3. обявяване на войната за прекратена, да се демобилизира армията, но мир да не се подписва*. Вж. Ленин, Вл. Събрани съчинения. Т. 49, С., 1982, с. 249. Оказва се, че Троцки е действал в единомислие с болшевишкото ръководство, а не самостоятелно.

⁴⁵ Колушев в Цариград до МВРИ, шифрована телеграма № 64/18.02.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 847, л. 36.

⁴⁶ 7 «за» (сред които Ленин, Сталин и Зиновиев), 4 «против» (Бухарин, Ломов, Урицки, Бубнов), 4 «въздържали се» (Троцки, Крестински, Йофе, Дзержински).

⁴⁷ След посещението в Берлин, вече от Будапеща, Стоянович донася в Тайния кабинет на царя: (...) *Изглежда, че в Букурещ [където се подготвя мира с победените румънци и за където пътуват Чернин и Фон Кюлман] се крои не красив план за наша сметка, вследствие на което, наклонен съм да вярвам, че е необходимо въпросът за Добруджа да се уреди окончателно между София и Берлин и след това да се почнат преговорите за мир с Ромъния. Имам основание да вярвам, че този въпрос е бил зле поставен в самото начало и зле третиран впоследствие. Стоянович. Стоянович в Будапеща до Добрович в София, шифрована и строго поверителна №363, 19.02.1918 г. // ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а. е. 70/7, л. 30.*

⁴⁸ Александров, В. Цит. съч., с. 172.

⁴⁹ Радославов до легацията в Берлин, бърза телеграма № 513/24.02.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 5. Тошев благодари многословно и дълбоко за честта и доверието. Вж. Тошев във Виена до Радославов в София, шифрована телеграма № 489/25.02.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 7.

⁵⁰ Тошев в Брест-Литовск до Радославов в София, шифрована телеграма без № /27.02.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 11. Съобщава се също за новия водач

на руската делегация Сокольников, пристигащ с 21 човека *спомогателен персонал*. Една нарочна телеграма на Тошев описва делегацията така: *Сокольников, професор по националната икономика, председател на делегацията; Петровски, народен комисар за вътрешните работи; Чичерин, помощник на народния комисар за външните работи и Карахан — членове на делегацията. Първите трима били ленинисти, а четвъртият — троцкист. Граждански експерти: Йоффе и Алексеев, помощник на народния комисар за земеделието. Военни експерти: генерал Данилов, бившия комендант на Главната квартира на руския цар; контраадмирал Алфатер; генерал Андогс[ки?], военен писател, и Липски, капитан от Генералния щаб. Министър Тошев*. Вж. Тошев в Брест-Литовск до Добрович в София, без № /01.03.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 28 (на бланка на Телеграфната служба на Германския Райх, печатно, на латиница). Междувременно проектотекстът на договора е получен в София, защото Радославов го одобрява по телеграфа и инструктира Тошев по очевидно повдигнат от него въпрос: *имаме около десет хиляди руси пленници, а наши в Русия около три хиляди; тъй щото, не настоявайте да се изплати издръжката*. Вж. Радославов в София до Тошев в Брест-Литовск, бърза телеграма № 3/28.02.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 176 (печатно, на латиница).

⁵¹ Резюме на по-важните условия: прекратяване на войната; въздържане от агитация за Русия и в заетите територии; самостоятелност за Полша, Литва, Курландия, Латвия и Финландия; руснаците напускат Ердехан, Карс и Батуми, предоставяйки на населението да се самоопредели с помощта на Турция; руският флот и армия се демобилизират; Русия се задължава да сключи мир с Украйна, да признае договора между нея и Централните сили от 09.02. и да опразни територията □ от войските си, Украйна става независима държава; Русия напуска Прибалтика, Финландия и Рижкия залив; Русия признава независимостта на Персия и Афганистан. Цар Фердинанд I ратифицира договора на 2 май 1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 29 и 30.

⁵² Biehl, Wolf Dieter. *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk*. Wien, 1970, s. 117.

⁵³ Кореспонденцбюро от Цариград, № 175.2/05.03.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 10.

⁵⁴ Кермекчиев в Брест-Литовск до Радославов в София, много спешна телеграма № 248/03.03.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 83 (на бланка на Телеграфната служба на Германския Райх, печатно, на латиница).

⁵⁵ Златанов в София до легации във Виена и Берлин, телеграма № 571/04.03.1918 г. // ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а. е. 849, л. 34.

⁵⁶ СГЦБ, год. V–XIV, 1913–1922. А. Територия и население, I. С., 1924, с. 4

⁵⁷ Данните са според месечните статистически известия на Главната дирекция на статистиката на Царство България. Цитирано по: <https://www.faktor.bg/bg/articles/politika/na-vseki-kilometar/100-godini-ne-poznavame-istinskata-brest-litovska-balgariya-a-plachem-za-sanstefanska-falshiva-i-ruska> (посетена на 15.01.2019).

⁵⁸ Месечни статистически известия на Главната дирекция на статистиката на Българското Царство, 1918 г., № 4–5, с. 1. цитирано по <https://www.faktor.bg/bg/articles/politika/na-vseki-kilometar/100-godini-ne-poznavame-istinskata-brest-litovska-balgariya-a-plachem-za-sanstefanska-falshiva-i-ruska> (посетена на 15.01.2019).

Peter Stoyanovich

DSc, Associate Professor
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
pstoyanovich@gmail.com

THE BULGARIAN DELEGATION OF THE BREST-LITOVSK NEGOTIATIONS: STRUCTURE, STRATEGY, NATIONAL SPECIFICATIONS

Abstract: The article looks at the evolution of the events at the end of the First World War. An in-depth analysis of the structure of the delegations involved in the negotiations has been made. The main focus is placed on the tasks and behavior of the Bulgarian delegation, not missing important contradictions in the strategy within the Central Forces.

The main disagreement among the Allies is that: in the case of Bulgaria, it is not about annexes, but about the liberation of land with Bulgarian population, forcibly taken away from countries already defeated in WWI. Therefore, the Bulgarians do not agree to talk about “annexing» of territories of Serbia or Romania. The persistence of the main Bulgarian negotiator Popov leads the talks between Sofia, Berlin and Vienna to a dead end and threatens the main negotiations. Unlike Germany and Austria-Hungary, Bulgaria consistently considered peace talks at the end of the war as a return of its undisputed territories, not the annexation of foreign regions.

The author also suggests the reasons why the Brest-Litovsk peace is doomed to oblivion for ideological reasons over the past 50 years.

Key words: Brest-Litovsk, First World War, Radoslavov, Bulgaria, Soviet Russia.

Ірина Матяш
(Інститут історії України НАН України)

ПЕРШЕ ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО БОЛГАРІЇ В УКРАЇНІ: З ІНСТИТУЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ

Українсько-болгарські відносини на офіційному рівні в ХХ столітті започатковано відповідно до Брестського мирного договору між Українською Народною Республікою та країнами Четверного союзу (в тому числі — Болгарським царством), підписаного 9 лютого 1918 р. та додаткових договорів УНР і кожної країни-підписанта від 12 лютого 1918 р., що разом становили пакет міждержавних угод. Договір передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених (ст. VI), започаткування товарообміну (ст. VII)¹. Українсько-болгарська додаткова угода унормовувала публічні та приватно-правові відносини між УНР і Болгарським царством, питання про амністію та визначала статус захоплених ворожою стороною морських суден.

Історія становлення українсько-болгарських дипломатичних відносин у 1918–1921 рр. знайшла висвітлення в українській та зарубіжній історіографії, зокрема в працях В. Павленко², В. Власенка, П. Гая-Нижника, І. Дацківа, І. Манасієвої, І. Матяш та ін³. Дослідження переважно базувалися на виявлених в українських архівах джерелах. До століття української дипломатії 2017 р. зусиллями Посольства України в Болгарії в співпраці з болгарськими та українськими науковцями (І. Дацків, І. Манасієва, І. Матяш та ін.) побачило світ ювілейне число журналу «Європа-2001»⁴, в якому зокрема розглядалася діяльність перших українських і болгарських дипломатичних представництв. Увагу українських науковців привертала постать болгарського представника в Україні І.Д. Шишманова⁵.

Спогади І.Д. Шишманова є важливим джерелом до інституційної історії дипломатії в цей період⁶. Залучене до наукового обігу в Україні харківським науковцем і дипломатом М.Г. Станчевим це автокомунікативне джерело уможливорює реконструкцію діяльності болгарського посольства в Українській Державі та вказує на напрями архівної евристики щодо подальших досліджень. Основний масив документів, що відображають процес становлення українсько-болгарських дипломатичних відносин, зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Їх склад охарактеризував київський дослідник А.Г. Папакін⁷. Деякі документи, утворені в діяльності МЗС Української Держави та українського посольства в Болгарії, опубліковано з

збірниках документів «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали», «Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників» та ін.⁸

В Архіві Болгарської академії наук відклалися документи, що уможливають відтворення діяльності І.Д. Шишманова в Києві (ф. 11к, Иван Д. Шишманов). Тут збереглися документи про призначення професора Шишманова надзвичайним посланником і повноважним міністром у Києві, інформація про його діяльність в Україні, тексти статей та листування з українськими і болгарськими державними діячами та дипломатами, зокрема Михайлом Грушевським, Олександром Шульгиним, Тихоном Баламезовим, Михайлом Драгомирецьким, Олександром Лотоцьким, Петром Сікорою, Дмитром Чижевським, німецьким генералом В. Гренером та ін. У фондах Центрального державного архіву Болгарії відклалися болгарський примірник Брестського мирного договору (ф. 284 К — Рада Міністрів), документи щодо його ратифікації, дипломатичне листування щодо організації товарообміну (ф. 176 К — Міністерство закордонних справ та віроповідань).

Завдання цієї статті полягало в відтворенні основних напрямів діяльності болгарського дипломатичного представництва в Українській Державі та з'ясуванні ролі першого представника Болгарії в Україні І.Д. Шишманова в започаткуванні українсько-болгарських дипломатичних відносин у 1918 році та реалізації міждержавних домовленостей, викладених у Брестському мирному договорі.

Болгарське представництво в Українській Народній Республіці в статусі посольства було засновано в березні 1918 року, за доби Центральної Ради. В день приїзду до Києва офіційного репрезентанта Німеччини (А. Мумма фон Шварценштейна) київська та одеська преса анонсувала призначення представником Болгарського царства в Києві — Стояновича, що ніби був болгарським послом у Будапешті⁹. Однак це повідомлення, очевидно, було помилковим¹⁰. Збереглися відомості про ще одного претендента на посаду посла Болгарського царства в УНР — правника й інтелектуала Д.І. Шишманова¹¹. На пропозицію обійняти цей пост він відповів відмовою, жартуючи, що дипломатія — це канцелярська справа, яка йому не імponує¹². Натомість до Києва до офіційної ратифікації Болгарією Брестського мирного договору як Повноважний Міністр поїхав його батько — професор Іван Дмитрович Шишманов (болг. Иван Шишманов, 1862–1928)¹³. Знесилена Першою світовою війною Болгарія, де назрівала економічна криза, мала сподівання на постачання продовольства з України, відтак була зацікавлена в якнайшвидшій ратифікації договору для реалізації домовленостей. Місія представництва полягала у встановленні українсько-болгарських політичних і торговельних зносин,

налагодженні поставок у Болгарію продовольства, захисті прав та інтересів болгарських підданих в Україні, допомозі біженцям та військово-полоненим¹⁴.

Болгарський посол їхав до країни, яка «як і Болгарія має блискуче історичне і культурне минуле», «з великою охотою»¹⁵. За характеристикою Д.І. Дорошенка, «це був щирий друг України, котрий справу національного українського відродження і відбудови української державності приймав так близько до серця, як і свою болгарську справу»¹⁶. Однією з «найясніших постатей, яких довелося зустрічати,» вважав І.Д. Шишманова О.Г. Лотоцький¹⁷. Тісні зв'язки мав професор Шишманов із українськими науковими організаціями як дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові¹⁸. О.Г. Лотоцький зауважував, що його призначення на дипломатичну посаду відбулося «не без огляду на його зв'язки з українством та через те саме і прийнятий тут з надзвичайною повагою й сердечністю»¹⁹.

До Києва І.Д. Шишманов прибув у перший день офіційної діяльності гетьманського уряду. Він виїхав до місця призначення 21 квітня 1919 року з Софії через Відень, де перебував упродовж тижня — з 22 по 28 квітня, відтак потрапив до Києва, зупинившись на день ще й у Львові, вже після гетьманського перевороту, 1 травня 1918 року. Встановлення дипломатичних контактів з Українською Державою мало важливе значення для Болгарського царства як з економічної точки зору (відкривалися можливості для закупівлі продовольства і необхідних товарів), так із політичної — становлення незалежної держави перешкоджало втіленню планів Росії на Балканах. Як зауважував Д.І. Дорошенко «...цар Фердинанд дуже тішився з того, що тепер замість заборчої, імперіалістичної Росії сусідом Болгарії по північному берегу Чорного моря являється Україна»²⁰. Вирушаючи в Київ, І.Д. Шишманов дав інтерв'ю газеті «Камбана», в якому наголосив, що Україна не створена в Бресті, це держава з давньою історією і культурою, і висловив сподівання на те, що йому вдасться реалізувати свою місію — налагодити зв'язки між Болгарією та Україною²¹.

На залізничному вокзалі його ніхто не зустрів. З'ясувавши адресу консульського представництва Німеччини, болгарський посланник вирушив на вулицю Банківську, де в буд. № 2 розташувався генеральний консул Еріх Тіль. У його особі І.Д. Шишманов знайшов сприяння щодо пошуків приміщення для болгарського посольства. Із запропонованих з цієї метою українською та німецькою комендатурою готелів і приватних квартир, обрали спершу готель «Франсуа», розташований на вулиці Фундуклеївській, в буд. № 17, неподалік будинку МЗС Української Держави, в діловому центрі міста. В цьому готелі працювало й Морське міністерство Української Держави.

Виконувати свої безпосередні обов'язки болгарський посол розпочав ще до вручення вірчих грамот. Очікуючи визначення дати офіційної аудієнції, наступного дня після приїзду І.Д. Шишманов наніс перші візити представникам Німеччини та Австро-Угорщини. Знайомство з дипломатичним корпусом він розпочав із відвідання німецького посла А. фон Мумма у його резиденції в готелі «Паласт». Під час бесіди А. фон Мумм повідомив, що П.П. Скоропадський визнав Брестський мирний договір, тому німецька сторона вважає за необхідне стежити за розвитком подій і залишатися нейтральною, ухильно оцінив інцидент з арештованим українською владою банкіром А.Ю. Добрим, який поза офіційними домовленостями займався організацією поставок продовольства до Німеччини. Болгарський посол зауважив стриманість оцінок німецького представника.

Із австрійським представником В. Прінцігом фон Гервальтом та консулом Ріттером фон Гофінгером наступного дня він обговорив новий склад Кабінету міністрів Української Держави та проблему зручнішого розташування болгарського посольства. І.Д. Шишманов дістав пораду звернутися за допомогою в пошуках приміщення до «всесильного» генерала Вільгельма Гренера, начальника штабу командувача німецькими військами в Україні генерала-фельдмаршала Германа фон Айхгорна²².

Окрім офіційних візитів, І.Д. Шишманов мав спілкування з місцевими колегами. Автор праці про національного героя Болгарії, тісно пов'язаного з Одещиною, Христо Ботева, професор Одеського університету Євген Волков, відвідав професора Івана Шишманова, щоб обговорити свій намір потрапити до складу посольства Української Держави в Болгарії. Побував у нього і звільнений з апарату МЗС колишній віце-консул в Софії Борис Чемерзін. Ділився своїми скорботами: втратив дружину й страшенно бідував після звільнення²³.

Скориставшись порадою австрійських колег, 7 травня 1918 року І.Д. Шишманов разом із полковником Хітровим, Дончо Івановим та керівником дирекції з питань продовольства Командировим, які щойно прибули з Одеси, відвідав генерала В. Гренера в його «прекрасному палаці» на вулиці Катерининській (нині — Липська), в будинку № 9. Начальник німецького штабу, «гарний статечний чоловік, років 45–48», невимушено розповідав про свою зустріч із царем Болгарії, жорстко критикував уряд Центральної Ради («ніхто немає уяви і поняття про механізми управління», «ідеологи не бажать визнавати свої помилки») і висловлював сподівання на успіх гетьманського правління («до нинішнього уряду, вочевидь, увійшли добрі і дисципліновані люди»), зрештою в разі потреби запропонував звертатися до нього щодо пошуку житла в Києві²⁴. Невдовзі болгарський посол за сприяння німецького генерала перемістився до

готелю «Континенталь» на вул. Миколаївській (нині — архітектора Городецького), буд. № 5, де мешкали також деякі представники Німеччини та Австро-Угорщини, зокрема посольський радник Ганс фон Берхем.

Наступного дня, 8 травня 1918 р., І.Д. Шишманова прийняв міністр закордонних справ М.П. Василенко. На звернення посла щодо аудієнції жодних зволікань не було. Під час розмови болгарський представник наголосив на тому, що має лише спеціальну місію переважно економічного характеру, подібну до місії посла А. фон Мумма, і висловив прохання організувати йому зустріч із прем'єром Ф.А. Лизогубом, міністром продовольства Ю.Ю. Соколовським та міністром юстиції М.П. Чубинським. М.П. Василенко засвідчив готовність до найширшої співпраці з Болгарією, наголосив на потребі культурного зближення та розширення контактів у сфері науки і мистецтва. Зауваживши в позиції міністра схильність до «федерації з Великоросією», болгарський представник чітко окреслив позицію своєї країни: *«Ми стоїмо на засадах самостійної України і нехай майбутнє вирішить, з ким Україні крокувати далі»*²⁵.

Під час нових зустрічей із німецькими представниками (бароном А. Муммом, радником Г. Берхемом, консулом Е. Тілем, представниками економічної комісії доктором К. Мельхіором і Г. Відтфельдом) І. Шишманов намагався детально їм розповісти про важку продовольчу кризу в Болгарії, оскільки чітко усвідомлював, що успіх переговорів з цього питання з українським урядом безпосередньо залежав від рішень німецької адміністрації. Практичний аспект переговорів він спробував реалізувати, передавши послу А. фон Мумму зміст телеграми прем'єра Болгарії Василя Радославова щодо прохання відправки в Софію до 10 червня 1918 року зерна однією партією (50 тис. тон) зерна або двома партіями (по 25 тис. тон кожна). Під час зустрічі з міністром продовольства Української Держави Ю.Ю. Соколовським він дізнався, що *«німці та австрійці вивезли 1 047 вагонів продуктів харчування»*, а *«до кінця травня відправлять ще 10 млн. пудів»*²⁶. У таких умовах пріоритетного виконання зобов'язань перед Німеччиною та Австро-Угорщиною реальної перспективи українсько-болгарського товарообміну не окреслювалося.

Невдовзі німецька сторона поінформувала про своє рішення щодо запиту болгарського прем'єра. Економічна комісія пропонувала надати Болгарії до 10 червня 50 тис. тон хліба або одну партію 25 тис. тон до кінця травня, а наступну — 25 тис. тон, до 10 червня. Обмеження в кількості вагонів (не більше 75–100) пояснювалося «невиконанням Україною своїх зобов'язань», яка ніби не відправила обумовленої кількості харчів. Збільшення поставок до 8–11,5 тис. тон очікувалося в зв'язку з виявленням у Криму і Таврії запасів зерна.

А в цей час у родині І. Д. Шишманова трапилося непоправне горе — пішла з життя Л. М. Кучинська (Драгоманова). На відспівуванні покійної в Маріїнсько-Благовіщенській церкві був присутній міністр закордонних справ М. П. Василенко, інші офіційні особи, від П. П. Скоропадського передали вінок з написом *«Вдові М. П. Драгоманова від Гетьмана всієї України»*.

Перша неофіційна зустріч І. Д. Шишманова з гетьманом П. П. Скоропадським відбулася під час відкриття 19 травня 1918 року Українського клубу. Разом із німецьким представником А. фон Муммом, представниками Австро-Угорщини Й. Форгачем, В. Прінцігом та майором М. Фляйшманом, іншими дипломатами І. Д. Шишманов взяв участь в урочистостях. Їх найвищий рівень засвідчувала не лише участь зарубіжних дипломатів, а й гетьмана. Промова на цьому святі була першим прилюдним виступом П. П. Скоропадського на посаді глави держави²⁷.

Під час свята І. Д. Шишманов отримав від Гетьмана запрошення на обід, який відбувся наступного дня в саду гетьманського будинку на Інститутській, 40. Тут, як зазначав Д. І. Дорошенко, *«дуже багато часу йшло на прийоми чужоземних представників і дипломатів», «навіть сніданки і обіди не були часом відпочинку, бо, крім найближчого оточення Гетьмана, в них завжди брали участь запрошені сторонні особи, — міністри, дипломати, члени делегацій, щоб Гетьман мав більше часу поговорити з ними ще й під час столу»*²⁸.

В обіді за участі І. Д. Шишманова взяли участь 30 осіб, зокрема австрійський посол Й. Форгач, якому було відведено почесне згідно з дипломатичним протоколом місце праворуч від гетьмана, і прем'єр Ф. А. Лизогуб. І. Д. Шишманов отримав місце за столом ліворуч від гетьмана, теж почесне. Під час розмови посол зауважив, що гетьман дуже цікавиться болгарами. Для більш тривалої аудієнції і розмови про можливість зближення України і Болгарії гетьман пообіцяв його запросити згодом. Чекати запрошення довелося майже місяць.

Місію іноземних дипломатів І. Д. Шишманов вбачав у підтримці гетьмана та його планів побудови самостійної держави. Знайомитися з новим керівником зовнішньополітичного відомства Д. І. Дорошенком він прийшов з дуже важливим документом — телеграмою прем'єра Болгарії щодо доручення посольствам у Відні й Берліні вручити відповідним урядам вербальну ноту про те, що *«Болгарія не може симпатизувати передачі всієї Бессарабії Румунії»* та поінформувати про це український уряд. Від імені Української Держави також готувалася відповідна нота, щодо змісту якої І. Д. Шишманов порадив враховувати позицію Німеччини й шукати компромісу. Вдалося поговорити під час зустрічі про питання ратифікації Брестського мирного договору, обмін полоненими, підготовку поштової

конвенції, проблеми колоністів та обговорити кандидатуру претендента на очільника Посольства Української Держави в Болгарському царстві.

Прем'єр Ф.А. Лизогуб рекомендував на цю посаду колишнього директора департаменту поліції і губернатора Полтавщини, болгарина Русчу (Романа Георгійовича) Моллова, який не знав української мови, але знав болгарську, кілька разів їздив до Болгарії й зустрічався з болгарським царем²⁹. Кандидатура не імпонувала І.Д. Шишманову. Він вважав, що українським послом мав би бути обов'язково українець. Ця офіційно висловлена думка дала підстави Д.І. Дорошенку вважати її позицією болгарського царя. Як згадував він згодом, *«болгарський цар Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Української держави й дуже тішився з факту її постання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча»*³⁰. Прийнятими кандидатами на посаду очільника українського посольства в Софії І.Д. Шишманов назвав М.М. Галагана, який мав контакти зі Святозаром Дагомановим і вже встиг отримати дипломатичний досвід на чолі офіційної делегації УНР для переговорів з Південно-Східним Союзом, що об'єднував автономні утворення Кубані та Області Війська Донського, про утворення загальноросійського федеративного уряду³¹ та як *«перший посланник незалежної України в Румунії»*³², або ректора Українського народного університету та заступника голови Українського клубу проф. І.М. Ганицького. Д.І. Дорошенко обіцяв представити І.Д. Шишманову узгодженого кандидата.

Вже після першої зустрічі їхні контакти стали довірливими. 25 червня 1918 року І.Д. Шишманов відвідав гетьмана з іншої причини — задля висловлення співчуття болгарського царя з приводу трагедії, що сталася 6 червня 1918 року через вибухи військових складів у Звіринському форті³³. Як наголосив посол, болгарський цар зберіг найкращі спогади про недавні відвідини Києва, й тому ця трагедія була для нього особливо чутливою. Гетьман П.П. Скоропадський разом із Головою Ради міністрів Ф.А. Лизогубом особисто прибув на місце трагедії незадовго після вибуху. На його пропозицію Рада міністрів надала вже 8 червня 1918 року 500 000 карб для негайної допомоги постраждалим³⁴. На користь постраждалих від вибуху на Звіринці розпочав збирання коштів спеціальний Комітет під опікою гетьмана зі збору пожертвувань. До участі в роботі бюро Комітету під керівництвом Ф.А. Лизогуба залучалися представники міністерств продовольчих справ, народного здоров'я, фінансів, військового, організації Червоного Хреста і Земського Союзу, розпочалася реєстрація потерпілих, відкривалися спеціальні рахунки в банках, проводилися «кружечні збори» на користь потерпілих у церквах³⁵, організо-

увалися обіди, надавалися місця в гуртожитках³⁶. Свої пожертви долучали й іноземні представництва. І.Д. Шишманов передав листа українською мовою Ф.А. Лизогубу, в якому зазначив: *«Страшна біда, яка спричинила в столиці України глибокий сум, не могла не знайти співчуття болгарського народу. Я маю відомості, що це лихо зустрінуте у нас з важкої боєм, як невеликий знак глибокого співчуття прошу прийняти 3 000 рублів для нещасних жертв катастрофи»*³⁷. Гетьман подякував від себе особисто і від українського народу за співчуття.

25 травня 1918 року І.Д. Шишманов наніс візит міністру освіти М.П. Василенку з метою вручення телеграми від міністра освіти Болгарського царства Петра Пешева. В телеграмі йшлося про важливість для обох народів запровадження в Україні 24 травня 1918 року дня пам'яті болгарських просвітників святих Кирила і Мефодія як спільного свята, що сприятиме зближенню болгарського і українського народів³⁸.

Довелося болгарському послу долучитися й до обговорення питання про автокефалію в Україні. Як «почесний українець» (за визначенням графа Й. Форгача) І.Д. Шишманов брав участь у створенні Української автокефальної церкви, спілкувався щодо цієї проблеми з державними діячами. Добре враження справив на нього міністр ісповідань проф. В.В. Зінківський: *«тактичний, розумний, психолог»*³⁹. Його діяльності впродовж нетривалого перебування на посаді було притаманне прагнення до реалізації реформ (створив Учений комітет при міністерстві, підтримав реформування Київської духовної академії, ініціював переклади Святого Письма та богослужбових текстів українською мовою) та обстоювання широкої автономії Православної Церкви в Україні, хоч і без підтримки ідеї автокефалії⁴⁰. Зокрема, під час обговорення рішення щодо виборів українського Синоду, відокремленого від російського, вони дійшли спільної думки, що воно відкриє шлях до автокефалії.

Схвальну думку з цього питання І.Д. Шишманов почув від міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, коли представляв йому 1 червня 1918 року призначеного в Київ консула Болгарії Петра Нейкова (1879–1968). Уродженець румунського містечка Браїлова, той мав хорошу освіту (навчався в Софії й Женеві) та достатній дипломатичний досвід (працював у Серресі, Скоп'є, Бухаресті, Константинополі), вільно володів французькою мовою, був відомим журналістом. Проте їхати до Києва категорично відмовлявся, однак змушений був прийняти посаду. Його упереджене ставлення до українців поглибило викрадення першого дня після приїзду в готелі *«Франсуа»* пошитого у Відні пальта⁴¹.

Тоді в зв'язку з відхиленням кандидатури І.М. Ганицького через його необережні висловлювання щодо гетьмана, загострилося питання про призначення посла Української Держави в Болгарії. Єдиним претен-

дентом на цю посаду залишався Р. Моллов. Роздобута інформація про нього не давала підстав для позитивного вирішення питання: *«Моллов родом із Слівена, там народився, 11-річним переселився до Росії і виховувався у російського полковника. Одружився із заможною росіяною. Зав'язав тісні стосунки з тогочасною владою, приблизився до царського режиму та реакції. В Одесі був прокурором Судової палати. Потім став губернатором в Полтаві, а відтак — помічником міністра внутрішніх справ. Знає болгарську, але з 1913 р. ненавидить офіційну Болгарію і вороже ставиться до її нинішньої політики. Має брата в Болгарії — лікар і офіцер. Зрозуміло, що нічого українського в нього немає»*⁴². Відтак І.Д. Шишманов був категорично проти призначення Р. Моллова представником Української Держави в Софію. Д.І. Дорошенко запитав про його думку щодо М.А. Славінського, редактора *«Вестника Европы»* і приятеля Лесі України. Отримавши позитивну відповідь, висловився за скерування М.А. Славінського до Софії, однак попросив поки що не повідомляти про це рішення керівництву в Болгарії. Невдовзі ця пересторога виявилася не зайвою — М.А. Славінський відмовився від посади. І.Д. Шишманов пропонував ще Ф.Г. Шульгу і М.М. Міхновського, але й ці кандидатури з різних причин були відхилені. Проте одесита Ф.Г. Шульгу до складу Посольства Української Держави було таки включено, а згодом йому довелося деякий час керувати посольством.

Через день після представлення міністрові закордонних справ Петра Нейкова посол представив його гетьманові. Говорили французькою. Особливе зацікавлення під час зустрічі П.П. Скоропадський виявив до питання автокефалії церкви з точки зору її значення для політичної розбудови України. Розповів послу про намір створення Академії наук, в діяльності якої пріоритетне значення мало б питання мови, очищення її від полонізмів і галицизмів, проте активної роботи П. Нейков розгорнути не встиг. Уже в середині червня він попросив відпустку для зустрічі з родиною, яка залишилася в Болгарії, а наприкінці серпня 1918 року отримав повідомлення про переведення на службу до Будапешту⁴³.

Питання науки, освіти і культури, попри політико-економічні пріоритети в діяльності посла, були близькі й цікаві І.Д. Шишманову. Він невідкладно інформував болгарського міністра освіти П. Пешева про одне з перших рішень М.П. Василенка на посаді міністра освіти після залишення ним зовнішньополітичного відомства — запровадження відзначення св. Кирила і Мефодія як загальношкільного свята — й передав у зв'язку з цим вітальну телеграму українському міністрові. Разом із М.П. Василенком, заступником міністра освіти П.І. Холодним та ректором Київського українського народного університету І.М. Ганицьким І.Д. Шишманов взяв участь у врученні атестатів випускникам Другої

київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства⁴⁴. Саме з цієї гімназії в січні 1918 року в бій під Крутами пішли юнаки, отримувати атестат яким разом із іншими однокласниками не довелося. Для побудову пам'ятника героям Крут призначалися кошти, які планувалося виручити за демонстрацію фільму «Перший випуск Української гімназії», знятого під час урочистостей⁴⁵. Як зауважував Д.І. Дорошенко, *«Болгарський посол... одвідував усі важніші національні свята, такі як перший випуск 1-ої української державної гімназії в Києві, відкриття Українського Державного Університету і т. д.»*⁴⁶.

Про обмін газетами та виданнями між українською та болгарською телеграфними агенціями І.Д. Шишманов домовлявся під час офіційної зустрічі з Д.І. Донцовим, який очолював Українську Телеграфну Агенцію. Завдання УТА полягали в об'єктивному висвітленні всіх найважливіших подій громадянсько-політичного і соціально-економічного характеру, що відбувалися в Україні та за кордоном; її агенти працювали в найважливіших містах України, в Німеччині та Австро-Угорщині⁴⁷. Тому Українська Держава, що могла в такий спосіб поширити інформацію про українські події, була зацікавлена в запровадженні обміну, не менше, ніж Болгарія. Досі такого обміну з іншими країнами встановлено не було, а всі повідомлення підлягали німецькій цензурі. Окрім офіційного спілкування, у І.Д. Шишманова склалися з Д.І. Донцовим приязні особисті контакти⁴⁸.

7 червня 1918 року болгарський прем'єр Васил Радославов зобов'язав посла вручити П.П. Скоропадському грамоту-декларацію, аналогічну до врученої 2 червня послами А. фон Муммом та Й. Форгачем. Щодо змісту грамоти і формули звернення до Гетьмана І. Шишманов радився з А. фон Муммом, який розумів, що вручена ним грамота була «надто сухою», і з Д.І. Дорошенком, котрий пропонував звернутися до гетьмана з використанням слова «ясновельможний». Після консультацій було вирішено, що звернення І.Д. Шишманов виголосить болгарською, текст грамоти теж буде болгарською, а Гетьман відповідатиме українською⁴⁹.

Підготовка до урочистої церемонії відбувалася в умовах поглиблення продовольчої кризи в Болгарії і систематичних нагадувань прем'єра В. Радославова про потребу поновлення звернень до німецького та австро-угорського представників щодо поставок хліба. Натомість А. Мумм і Й. Форгач радили звернутися прем'єру безпосередньо до Берліна і Відня.

Офіційну грамоту болгарський посол вручив П.П. Скоропадському 12 червня 1918 року. Процедура відбулася відповідно до виробленого церемоніалу, який передбачав участь почесної варти, урочисту зустріч. Церемонія відбувалася на другому поверсі гетьманського палацу, поруч із кабінетом гетьмана, в великій залі, по її периметру і на сходах розташову-

валася почесна варта, одягнута в парадні однострої. В урочистостях зазвичай брали участь з української сторони члени уряду і відбувалося протокольне фотографування. Як іронізував І. Шишманов, *«це — трюк Гетьмана. З усіма, хто його відвідує у серйозних справах, він фотографується. Щоби згодом не заперечували, що мали з ним зносини»*⁵⁰.

Акт вручення грамоти засвідчував визнання Болгарським царством уряду Української Держави і гетьмана як главу держави. Текст болгарської грамоти згідно з вказівкою з Софії наслідував тексти грамот, вручених німецьким та австро-угорським представниками: *«Пану Гетьману Павлу Скоропадському. На виконання отриманого наказу маю честь, Пане Гетьмане, найпокірніше повідомити Вам, що мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з нинішнім українським урядом. Принагідно, Пане Гетьмане, висловлюю Вам свою найщирішу повагу. Д-р Ів. Шишманов»*⁵¹. У своїй промові болгарський посол згідно з наданими йому повноваженнями «вступити у службові зносини» з гетьманським урядом висловив сподівання на тривалі стосунки з «дорогою, рідною нам, вільною, незалежною Україною»⁵². Титул *«Ваша Світлість»* (*«Durchlaucht»*), із яким І.Д. Шишманов звернувся до Гетьмана, був застосований і в зверненні до нього царя Фердинанда I, а надалі почав використовуватися в офіційних зносинах представниками Центральних держав поряд з титулом *«Ваша Ясновельможність»*⁵³. Саме так пропонував називати гетьмана своєму керівництву посол А. фон Мумм під час організації державного візиту П.П. Скоропадського до Берліна⁵⁴.

Однак після урочистостей способи виконання завдання щодо організації товарообміну, попри встановлені добрі стосунки як з українською владою, так і з бароном А. Муммом та графом Й. Форгачем, не спростилися через повну залежність державних органів від окупаційної влади. 15 червня віце-президент Української ради продуктів харчування фон Греневіц повідомив І. Шишманову про те, що *«німецьке верховне командування на може виконати обіцяну доставку пшениці»*⁵⁵. Спроби з'ясувати причину відмови з А. Муммом ні до чого не привели. Не додало оптимізму й спілкування з питань організації товарообміну з міністром торгу і промисловості С.М. Гутником. У відповідь на питання, чи може Українська Держава самостійно встановлювати торговельні зносини з іншими державами, І.Д. Шишманов почув від міністра: *«теоретично — да, фактично — ні»*⁵⁶. Надалі болгарський посол не порушував питання про підписання торговельної угоди між Болгарським царством та Українською Державою.

Набуття офіційного статусу болгарським послом зумовлювало потребу прискорення вирішення питання про кандидатуру українського представника в Болгарському царстві. По завершенні церемонії в осо-

бистій розмові гетьман доручив Д.І. Дорошенкові порадитися з І.Д. Шишмановим щодо кандидатури на посаду посла Української Держави в Болгарії. Відтак за кілька днів відбулася зустріч І.Д. Шишманова з О.Я. Шульгиним, першим міністром закордонних справ УНР, який дав згоду на призначення в Софію. Болгарський посол детально поінформував О.Я. Шульгіна про *«все важливе, що його очікує в Софії»* і зауважив рису, яка була для нього визначальною в роздумах на кандидатуру українського посла в Болгарії: *«щирий українець»*⁵⁷.

Постанову про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави та асигнування коштів на їх утримання, згідно з якою такі представництва створювалися в країнах — підписантах Брестського мирного договору, Рада Міністрів Української Держави ухвалила 21 червня 1918 р. На утримання тимчасового представництва в Болгарії виділялося 245 600 карб.⁵⁸, планувалося також відкрити консульства. Червнева постанова не мала реалізації, а вже в липні 1918 р. було створено посольство 1-го розряду в Болгарії та призначено на посаду посла в ранзі *«надзвичайного посланника і уповноваженого міністра при Королівському Болгарському Урядові і при Його Величності Королі Болгарії»* О.Я. Шульгіна. *«Видатні здібності пана Олександра Шульгіна, — зазначалося в вірчій грамоті, — і його непохитна відданість інтересам Держави Української суть для мене запорукою того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Болгарією»*⁵⁹. Звернення до міністра закордонних справ щодо призначення *«в законному порядку»* О.Я. Шульгіна було датовано 15 липня — днем обміну ратифікаційними грамотами між Україною і Болгарією у Відні.

Прибувши в Софію, О.Я. Шульгин також розпочав переговори з офіційними представниками болгарської влади щодо підписання угоди про торгівлю між Українською Державою і Болгарією. Товарами, які користувалися б попитом в Україні, він вважав тютюн, дубильні речовини, потрібні для шкіряних заводів, вугілля, нафту. Натомість до Болгарії він пропонував доставляти з України цукор, деякі хімічні речовини, вироблену шкіру, мануфактуру, ліс тощо⁶⁰. В Софії ці питання він обговорив з прем'єр-міністром Александром Маліновим. У листі міністра закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенка він наголошував на необхідності переконати І.Д. Шишманова після невдалої розмови з С.М. Гутником повернутися до підготовки відповідної угоди⁶¹.

Більшу впевненість І.Д. Шишманов почав виявляти після обміну ратифікаційними грамотами Брестського мирного договору, здійсненому в Відні Послом Української Держави В.К. Липинським та заступником Посла Болгарського царства Миколою Джебаровим⁶². Видана йому бол-

гарським царем вірча грамота була датована 2 липня 1918 року⁶³. У середині липня 1918 року І.Д. Шишманов висунув пропозицію щодо встановлення радіозв'язку між Україною і Болгарією. В зверненні з цього приводу до МЗС Української Держави він наголосив, що технічні можливості для цього існують⁶⁴. Проте австро-угорське військове командування заборонило передавати по радіо шифровані телеграми до Болгарії та приймати з Болгарії⁶⁵, німецька адміністрація подібних заборон не встановлювала.

Під час офіційних зустрічей і напівофіційного спілкування болгарський посол висловлював щире зацікавлення в поглибленні українсько-болгарської співпраці та незмінну віру в майбутнє Української Держави. Урочиста аудієнція у гетьмана з приводу вручення вірчої грамоти за участі голови Ради міністрів, міністра закордонних справ та його заступника відбулася 1 серпня 1918 року. Іван Шишманов вручив лист Болгарського царя П.П. Скоропадському, який розпочинався зі звернення *«Драгий и Великий Приятелю»*, наголошував прагнення закріпити *«щасливо встановлені приязні відносини між Болгарією і Україною»*, а в тексті використовувалося запропоноване І.Шишмановим звернення *«Ваша Светлость»*⁶⁶. Грамота мала класичну структуру: в ній вказувалося на заслуги І.Д. Шишманова, висловлювалося доручення посланникові докласти всіх зусиль, щоб заслужити повагу і довіру гетьмана, та прохання до гетьмана *«мати повну довіру до того, що він матиме честь передати»* від імені царя⁶⁷. В своїх промовах І.Д. Шишманов і гетьман П.П. Скоропадський наголосили на непорушності українсько-болгарської дружби.

Можливість ще раз продемонструвати симпатію до Української Держави болгарський посланник отримав зовсім скоро. На початку серпня В.К. Липинський привіз із Відня підписану королем Фердинандом І ратифікаційну грамоту⁶⁸. Таким чином, всі формальності у встановленні дипломатичних відносин було завершено. Можливо, у зв'язку з цим промова І. Шишманова під час влаштованого гетьманом на його честь обіду 14 серпня 1918 року на відзначення річниці сходження на престол болгарського царя Федринанда була особливо яскравою. До Софії П.П. Скоропадський скерував вітальну телеграму, в якій висловив вдячність за прихильність до Української Держави і віру в нерозривність дружніх зв'язків між Україною і Болгарією⁶⁹. В урочистостях взяли участь увесь склад Кабінету міністрів Української Держави та представники штабу гетьмана. І.Д. Шишманов прибув на обід з дружиною⁷⁰. В своїй промові він наголосив: *«Я оптиміст, я глибоко вірю в успіх української справи. Сю віру я здобув не тільки дослідями над українською духовною культурою: вашою наукою, літературою, мистецтвом і пресою, але й зокрема спостереженнями за економічними організаціями*

особливо кооперативами. Не менше зміцнює мій оптимізм приклад Болгарії, котра пережила вже подібні фази вашого культурного і політичного життя. Як раз через два дні буде 14 серпня, буде 31 рік, як Болгарія була в стані, що дуже нагадує сучасний стан України. І тоді з'явилася сміла людина, яка подала їй свою міцну руку і сьогодні Болгарська Держава, хоч і невелика своїм простором, грає неабияку роль в європейській політиці. Я бачу час, коли й Україна, зміцніла і заспокоєна, займе гордо місце, котре вона заслуговує серед культурних держав. Але на то треба віри, напруженої праці повсякчасної енергії обороти свої національних прав. Лише тоді можна буде не тільки говорити, що «не вмерла Україна» або «вже воскресла Україна», але й що Україна живе повним життям міцна, непереможна, незламна! Слава Україні! Слава Ясновельможному пану Гетьману!»⁷¹. Таким чином болгарський посол завершив свій виступ закликом, який згодом став національним гаслом українців. Невідомо, чи він згадав рядки Тараса Шевченка, чи повторив заклики сердюків, але його промова залишилася на сторінках київських газет, засвідчуючи, що цей найкращий друг України долучився до формування гасла «Слава Україні».

Готовність до співпраці з Болгарією виявляли українські кооператори, пропонували поставляти в Болгарію полотно кустарного виробництва, запрошували І.Д. Шишманова на з'їзд кооператорів 31 серпня⁷². Утім наміри не знайшли реалізації, як не вдалося виконати І.Д. Шишманову й доручення Військового міністерства і Міністерства закордонних справ Болгарії щодо купівлі у Миколаївського суднобудівного заводу 4 контрміноносців, 5 підводних і 12 моторних човнів⁷³. Натомість закупівлю домашнього скота (коней, волів, корів), риби, пшеничного борошна, цукру, масла, хімічних виробів та інших товарів⁷⁴ посольству вдавалося здійснювати з надлишком. У зв'язку з цим МЗС Української Держави зверталося на початку серпня 1918 року з нотою щодо «надужиття при вивозі матеріалів з України»⁷⁵ та вимогою розслідувати випадки завантаження генералом Кацаровим на паролав «Болгарія» 2 141 коня для вивезення за кордон та завантаження попри протести митниці на паролав «Бори» 434 пудів крему для взуття, 310 пудів сургуча, 124 пудів рицинової олії, 83 пудів олова, 8 пудів лимонної кислоти, 10310 пудів пенькових канатів, 620 пудів солі, 300 пудів соляної кислоти та 62 пудів двоокису марганцю⁷⁶. Увагу української сторони ці закупівлі привертали ще й у зв'язку з Постановою Ради міністрів Української Держави про тимчасову заборону на вивіз за кордон коней віком до 12 років, від двох аршин і вище ростом. Виняток складало вивезення за дозволом департаменту державного коневодства за згодою міністра земельних справ⁷⁷. Утім ноти протесту мали формальний характер, оскільки, зокрема відряд-

жений для купівлі коней генерал Кацаров був представлений І.Д. Шишмановим німецькому послові А. фон Мумму, а його дії погоджені «відповідно до Берлінського протоколу ...з німцями і австрійцями»⁷⁸.

Впродовж вересня у Болгарії відбулися кардинальні зрушення в політичному житті. Натиск військ Антанти на Балканському фронті у середині вересня 1918 року спричинив антивоєнні виступи у військових частинах. Повстанці зайняли місто Радомир неподалік Софії, де 27 вересня було проголошено республіку. Тимчасовий уряд республіки очолив Александр Стамболійський. Військо повстанців на чолі з Р. Даскаловим вирушило на столицю, висунувши ультиматум здати місто без бою з метою уникнення кровопролиття. Царський уряд звернувся за допомогою до німецького командування. 29 вересня 1918 року на умовах капітуляції болгарської армії було підписано перемир'я, а наступного дня за допомогою німецьких частин розгромлено основні сили повстанців. Вересневі події в Болгарії вимагали від посла детальних коментарів. Реагуючи на появу в місцевій пресі тривожних повідомлень про болгарське повстання та військові поразки, І. Шишманов неодноразово спілкувався з журналістами. Після отримання в Києві 17 вересня газет із Софії, де ще не було відповідної інформації, І. Шишманов опублікував заяву про те, що внутрішнє становище в Болгарії нормалізувалося після припинення військових дій і умиротворення деяких заворушень в одній з частин, які відступали. Новий уряд користується повною довірою і підтримкою в країні та має всі засоби для відновлення нормального життя, порушеного тривалою війною⁷⁹. 2 жовтня 1918 року посол прокоментував журналістам події в Болгарії на підставі отриманих ним 30 вересня депеш, повідомивши, що болгарське командування уклало перемир'я на всьому македонському фронті і веде далші мирні переговори. Водночас він висловив сумнів у правомірності слухів щодо «серйозних політичних ускладнень» у Болгарії як аграрній країні, що «не знає робітничого питання», а аграрне питання вирішено в прийнятній для селян формі⁸⁰. Інтерв'ю завершилося офіційною заявою про те, що болгарське вище керівництво та болгарський уряд роблять одночасно мирні кроки.

Вихід Болгарського царства з війни ще більше загострив питання повернення колишніх вояків на батьківщину. Захист прав та інтересів болгарських громадян (у тому числі військовополонених) в Українській Державі належали до завдань болгарського посольства, яке виконувало й консульські функції. В цьому напрямку помічником І.Д. Шишманова став Т.Г. Баламезов. Він прибув у Київ 10 вересня і обійняв посаду першого секретаря посольства⁸¹. Щодо розташування його в готелі «Континенталь» МЗС Української Держави звернулося до коменданта Києва напередодні⁸². Разом із Т. Баламезовим до Києва приїхав на посаду

військового аташе посольства ротмістр Георгій В. Сархілієв, флігель-ад'ютант болгарського царя⁸³. Таким чином, штат посольства склали керівник (повноважний міністр — І. Шишманова), перший секретар (Т. Баламезов), представник Дирекції продовольства і сільського господарства (Д. Влахов), три аташе (Г. Папазов, Г. Димитров, Л. Георгієв), бухгалтер (Д. Відінлієв), охоронець (К. Колєв)⁸⁴. Всі співробітники посольства отримали «охоронні листи», в яких містився наказ військовим, цивільним і залізничним установам не чинити перепон власникам таких документів і вживати заходів для допомоги в їхній діяльності.

Щодо організації допомоги біженцям і військовополоненим І.Д. Шишманов співпрацював із Болгарським Червоним Хрестом, через який болгар, що проживали в Києві, передавали кошти для допомоги військовополоненим⁸⁵. Зусиллями посла в жовтні 1918 року було організовано перевезення до Болгарії українським судном «Євфрат» звільнених військовополонених болгар (200–300 осіб) та повернення його з українцями⁸⁶.

Не залишав без уваги посол і порушення прав співвітчизників, які потрапляли під арешти та обшуки, позбавлялися майна. Він звертався зовнішньополітичного відомства з протестами і проханнями про допомогу. Посольство готувало відповіді на запити з Болгарії щодо болгарських громадян, які проживали Олександрійському, Бердянському повітах, Києві та Одесі. Зважаючи на велику кількість скарг від болгарських підданих, які займалися городництвом і під час більшовицького повстання понесли великі втрати, 19 жовтня 1918 року посол просив МЗС Української Держави утворити міжвідомчу комісію, яка б зробила відповідні висновки⁸⁷. Прикладів порушення прав болгарських підданих було дуже багато. Так, мешканець Одеси Ілія Іванович Скочев орендував землю в міській управі. Літом 1917 року міська влада встановили значно нижчі за базарні ціни на його городину, внаслідок чого він мав збитки на 11 000 рублів. Літом 1918 р. міська управа реквізувала у нього насіння на суму 5 576 крб.⁸⁸ Були й колективні звернення від болгарських підданих, що займалися городництвом і орендували земельні ділянки на полях зрошення в Одесі на Пересипу⁸⁹. МЗС скерувало листа до Міністерства торгу і промисловості з проханням утворити міжвідомчу комісію і якнайскоріше повідомити⁹⁰.

Напередодні зречення влади гетьманом П.П. Скоропадським І.Д. Шишманову довелося звернутися з вербальною нотою і щодо повернення двох переданих посольству німецьким військовим командуванням телефонних апаратів, які зняли в приміщенні посольства⁹¹. Міністерство пошт і телеграфів помилку швидко виправило.

* * *

Загалом діяльність посольства Болгарського царства в Українській Державі впродовж періоду Гетьманату відіграла помітну роль у становленні українсько-болгарських міждержавних зносин. Важливе значення при цьому мав вибір особи, яка представляла державу, та її статус. Посольство Болгарського Царства в УНР/Українській Державі очолив шанований у Болгарії і в Україні вчений і державний діяч професор І.Д. Шишманов у ранзі повноважного міністра. Обрання такого типу дипломатичного представництва як посольство також свідчило про повагу до держави, в якій створювалася дипломатична установа. Діяльність проф. І. Шишманова на чолі Посольства Болгарського царства заклала підвалини українсько-болгарських дипломатичних відносин, основною характеристикою яких стала взаємовизнання і взаємоповага.

¹ Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав// В: *«Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали»*. Київ, 2010, с. 84–87.

² Павленко, В. Дипломатична місія Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) // *Український історичний журнал*. 1992, № 12, с. 18–31; Її ж. *Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995, 224 с.; Її ж. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2010, вип. 19, с. 59–70.

³ Попенко, О.Я. Встановлення українсько-болгарських міждержавних відносин за доби гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // *Гуржіївські історичні читання*. 2014, вип. 7, с. 288–290; Манасієва, І. Болгарія та Українська Народна Республіка на Брест-Литовській мирній конференції: відстоювання національних інтересів // *Дриновський збірник*. 2011, т. 4, с. 230–238; Власенко, В.М. Візит Костя Мацієвича до Болгарії навесні 1921 р. // В *«Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 17 квітня 2015 р.)»*. Ред. колегія : В.М. Власенко, С.І. Дегтярьов, С.М. Король та ін. Суми: Сумський держ. ун-т, 2015, ч. 1, с. 3–7.

⁴ Європа-2001. 2017, № 3–4, год. XXIV, бр. 142.

⁵ Москаленко, В. Драгоманов і Шишманов // *Євроатлантика*. 2010, № 2, с. 27; Павленко, В. Іван Шишманов та розбудова болгарсько-українських дипломатичних відносин у 1918–1919 рр. // *Дриновський збірник*. 2011, т. 4, с. 239–246; Павленко, Вікторія. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010, № 19, с. 59–70; Піскіжова, В. Роль родини Драгоманових-Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець XIX — перша половина XX ст.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012, № 21, с. 110–126; Якімова, Антоніна. Роль Івана Шишманова у виборі першого посла Української Народної Республіки в Болгарії // *«Драгоманівські студії»: матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій*. Софія, 2013, с. 112–115.

⁶ *Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927*. URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>.

⁷ Папакін, А. Українські архівні документи з історії українсько-болгарських дипломатичних стосунків 1918–1920 рр. // *Славістична збірка: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.)* / За ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, вип. 1, Київ, 2015, с. 31–38.

⁸ *Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) : документи і матеріали* / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010, 592 с.: табл.; *Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах* / Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. Слово В.С. Огризка. Київ: Укр. письменник, 2008, т. 1, 369 с.; іл.; Т. 2, 379 с.

⁹ Прибытие послов // *Одесский листок*. 1918, 17 (4) марта, № 46, с. 3.

¹⁰ Стрезова, Алека. *Българската дипломация: институции и представители. 1879–1918*. София, 2017, 239 с.

¹¹ Жуковский, Василь. Дімітр Шишманов — дипломат, письменник, онук Михайла Драгоманова // *Драгоманівські читання. Матеріали четвертої і п'ятої конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2011, с. 50.

¹² Там само.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 120, арк. 7.

¹⁴ Див.: Павленко, В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. ... с. 15.

¹⁵ Науковий архів БАН, ф. 11к, оп. 2, спр. 539, арк. 1.

¹⁶ Дорошенко, Дмитро. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)*... с. 276.

¹⁷ Лотоцький, О.В. Царгороді. Варшава, 1939, с. 122.

¹⁸ Там само, с. 123.

¹⁹ Там само, с. 122.

²⁰ Дорошенко, Дмитро. *Історія України 1917–1923 рр.*: У 2-х томах: Документально-наукове видання / Упоряд. К.Ю. Галушко; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002, с. 98.

²¹ Камбана (Софія). 1918, 13 април / Науковий архів БАН, ф. 11к, оп. 2, а. е. 536, л. 1.

²² *Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927...*

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Дорошенко Дмитро. *Історія України 1918–1923 рр.*, т. 2, с. 56.

²⁸ Там само. С. 55.

²⁹ Невдовзі, 14 червня 1918 р., рішенням Ради міністрів Української Держави, Р. Моллова було призначено на посаду помічника головноуповноваженого з управління і ліквідації установ і організацій військового часу. Див.: *Українська Держава*. Т. 2. ... С. 77.

³⁰ Дорошенко, Дмитро. *Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920*. : в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен, 1969, с. 270.

³¹ Веденєєв, Дмитро. Нашадок славного роду: дипломат Микола Галаган // *Україна дипломатична: наук. щорічник*. Київ, 2004, вип. IV, с. 674.

³² Галаган, Микола. *З моїх споминів*. Львів, 1930, ч. III, с. 171; ч. IV, с. 18.

³³ *Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали*. У 2-х томах. Т. 2, Київ: Темпора, 2015, с. 107, 109, 111–112.

- ³⁴ Там само, т. 2, с. 107, 109.
- ³⁵ Там само, с. 111.
- ³⁶ Помощь пострадавшим // *Киевская мысль*. 1918, 8 июня (26 мая), № 97, с. 2.
- ³⁷ Болгарский посол у гетмана // *Одесский листок*. 1918, 28 (16) июня 1918 г., № 128, с. 1.
- ³⁸ Болгарский посол у министра просвещения // *Одесский листок*. 1918, 28 мая (15), № 102, с. 1.
- ³⁹ *Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927...*
- ⁴⁰ Ульяновський, В.І. В. Зеньковський // *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 10: 3–Зор. Київ, 2010, с. 555.
- ⁴¹ Нейков, П. *Спомини*. София: Издательство на отечествения фронт, 1990, с. 196.
- ⁴² *Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927* // URL: www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html
- ⁴³ Нейков, П. *Спомини...*, с. 191–195.
- ⁴⁴ Скальський, Віталій. Випускний однокласників героїв Крут: свято з присмаком трагедії — URL: <http://incognita.day.kiev.ua/vipusknik-odnoklasnikiv-geroyiv-krut-svyato-z-prismaom-tragediyi.html>
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Дорошенко, Д.І. *Історія України, 1917–1923*, т. 2, с. 99.
- ⁴⁷ Українське телеграфне агентство//*Відродження, безпартійна щоденна газета*. 1918, 28 (15) березня, ч. 2, с. 4.
- ⁴⁸ *Донцов, Д.І. Рік 1918*, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко, Київ: Темпора, 2002, с. 58.
- ⁴⁹ *Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927...*
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Дорошенко, Дмитро. *Історія України 1917–1923 рр...*, с. 52.
- ⁵⁴ *Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г.]* / под ред. М. Горького, И. Минца; пер. с нем. С. Драбиной, О. Шаргородской. Москва: ОГИЗ, 1936, с. 133.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені...*, с. 209.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само, с. 164.
- ⁵⁹ Там само, с. 205.
- ⁶⁰ Там само, с. 210.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Дорошенко, Д. *Історія України, 1917–1923 рр.*: в 2 т. Т. 2. С. 96; ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 20, арк. 7.
- ⁶³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 20, арк. 7.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 118, арк. 3.
- ⁶⁵ Там само, арк. 47.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 286, арк. 15–15 зв.
- ⁶⁷ Прием болгарського посланника // *Киевская мысль*. 1918, 6 августа (24 июля), № 130, с. 2.
- ⁶⁸ Ратификационные грамоты // *Киевская мысль*. 1918, 6 августа (24 июля), № 130, с. 2.
- ⁶⁹ Телеграмма царю Болгарии// *Киевская мысль*. 1918, 16 (3) августа, № 136, с. 2.
- ⁷⁰ Обед у гетьмана // *Киевская мысль*. 1918, 15 (2) августа, № 135, с. 1.

- ⁷¹ Науковий архів Болгарської Академії Наук, ф. 11к, оп. 2, спр. 537, арк. 6.
⁷² Павленко, В. *Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.* ..., с. 16.
⁷³ Там само.
⁷⁴ Там само, с. 18.
⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 118, арк. 5.
⁷⁶ Там само.
⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 3, арк. 124.
⁷⁸ *Шишманов в Україні — «Щоденник» 1879–1927...*
⁷⁹ Сообщение болгарского посольства // *Кіевская мысль*. 1918, 6 (19) вересня, № 190, с. 2.
⁸⁰ Мнение болгарского дипломата // *Кіевская мысль*. 1918, 2 октября (19 сентября), № 174, с. 2.
⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 120, арк. 2.
⁸² Там само, арк. 1.
⁸³ Там само, арк. 3.
⁸⁴ Там само, арк. 7. Див. також: Павленко В. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні..., с. 61.
⁸⁵ Див.: Павленко, В. *Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.* ..., с. 19.
⁸⁶ Власенко В. Перша хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії // *Альманах болгарська україністика*. 2013, вип. 3, с. 181.
⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 119, арк. 101.
⁸⁸ Там само, арк. 20.
⁸⁹ Там само, арк. 21–23.
⁹⁰ Там само, арк. 102.
⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 120, арк. 20.

Iryna Matiash

Doctor of Historical Sciences, Professor,
 Senior Researcher at the Department
 of History of International Relations
 and Foreign Policy of Ukraine
 matio@ukr.net

Institut of History of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

FIRST DIPLOMATIC MISSION OF BULGARIA IN UKRAINE: FROM INSTITUTIONAL HISTORY

Abstract: The article is devoted to the activities of the Bulgarian diplomatic mission in the Ukrainian state in 1918 and its role in the initiation of Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations. Particular attention is paid to the person of the first representative of Bulgaria in Ukraine, professor I.D. Shishmanov and his participation in the implementation of the intergovernmental the agreements set forth in the Brest Peace Treaty. The achievements of the Ukrainian and Foreign historiography were taken into consideration in the article (V. Vlasenko, I. Manaseeva, V. Pavlenko, A. Papakin, I. Petrenko, V. Piskun and others). The reference database of the study includes archival information contained in the documents of the Central State Supreme

Authorities and Governments of Ukraine, the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, periodicals, memoirs of the direct participants of the events (D. Doroshenko, I. Shishmanov). The diplomatic representative of the Bulgarian kingdom received his powers in accordance with the Brest Peace Treaty. His status was testimony to respect for Ukraine. And the person of I.D. Shishmanova, who had family, scientific and public relations with Ukraine, was crucial in establishing bilateral states' relationship. The diplomatic representation of Bulgaria had little in this regard a more pronounced economic interest and made efforts to organize the exchange of goods, obtain food from Ukraine, established contacts with this purpose not only with the Ukrainian government, but also the German and Austro-Hungarian representation. The Bulgarian Embassy existed for more than 7 months, but the activity of I.D. Shishmanov played a significant role in laying the interstate relationship between Ukraine and Bulgaria, featured by mutual recognition and mutual respect.

Key words: Ukrainian State, Bulgarian kingdom, I. Shishmanov, Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations.

Людмила Вовчук,
Олександр Тригуб
(Чорноморський національний університет
імені Петра Могили)

ПЕТРО НЕЙКОВ — БОЛГАРСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ КОНСУЛ У КИЄВІ

Нині все більшого інтересу серед науковців набуває дослідження двосторонніх дипломатичних і консульських відносин України з країнами Європи у період національно-визвольних змагань. Підтвердженням цього можуть слугувати праці В. Соловйової¹, І. Дацківа², Д. Веденєєва та Д. Будкова³, які на основі широкого кола документальних матеріалів висвітлюють складний процес становлення та діяльності українських дипломатичних представництв УНР доби Центральної ради та Директорії, періоду Гетьманату П. Скоропадського, розкривають становлення й основні напрями діяльності українських посольств і надзвичайних дипломатичних місій у країнах Європи.

У той же час, що стосується питання наявності іноземних дипломатичних місій і консульств на теренах сучасної України у зазначений період, то воно сьогодні належить до маловивчених проблем. Однак, деякі аспекти визначеної теми дослідження знайшли своє відображення у роботах сучасних дослідників, які автори неодноразово згадували у своїх роботах. Оскільки, дана стаття присвячена саме діяльності болгарської дипломатичної місії в Україні, то на особливу увагу заслуговує монографічне дослідження І. Матяш⁴ і наукова праця Я. Попенко⁵, де автори безпосередньо висвітлюють діяльність цієї місії у Києві упродовж 1917–1918 рр., і власне особистість глави посольства І. Шишманова, досить відомого серед тогочасної еліти, який будучи професійним дипломатом, залишив яскравий слід в історії міста, та про якого сам П. Скоропадський у своїх споминах відгукується досить тепло⁶.

Проте, абсолютно недослідженою залишається сторінка щодо ролі та місця інших дипломатичних представників цієї місії, серед яких і болгарський генеральний консул П. Нейков. На сьогоднішній день серед українських дослідників ніхто не займався даною тематикою. Тому, при написанні цієї статті в основу були покладені власне спогади І. Шишманова⁷, де є коротка замітка про прибуття до Києва болгарської делегації та біографічні спогади самого П. Нейкова⁸, які, на жаль, досі не мають перекладу українською мовою. Дана робота є справжньою знахідкою, оскільки, окрім свого життєвого шляху, автор досить ґрунтовно описує

тогочасні події, місце Болгарії серед впливових європейських гравців і власне той жах, який довелося пережити болгарському населенню у період до та після двох Світових воєн. Досить цікавим видається і його позиція до тогочасного болгарського уряду, який він неодноразово засуджував, звинувачуючи у жорстокості та відсутності патріотичності, оскільки сам Нейков позиціонував себе справжнім патріотом⁹.

Отже, з приходом до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського, одним з основних зовнішньополітичних напрямів Української Держави стає співпраця з країнами Четверного союзу, серед яких особлива увага відводиться Болгарії, як ключового партнера у басейні Чорного моря. Тому, вже наприкінці квітня 1918 р. до Києва прибула болгарська дипломатична місія, яку очолив І. Шишманов. 12 червня 1918 р. він, відповідно до протокольних вимог, вручив гетьманові свої уповноважувальні документи.

Окрім нього до складу посольства увійшли Т. Баламезов, Г. Сархілієв, Д. Влахов, Д. Відінлієв, Г. Папазов, Г. Димитров, Л. Георгієв, за проханням І. Шишманова також приїхав П. Нейков, який очолив посаду генерального консула¹⁰.

Петро Нейков народився у 1879 р. у мальовничому містечку Браїлові (Румунія, Валахія), де його родина мала «великий будинок і гарний садок... А також льох, де зберігалось найсмачніше вино...»¹¹. Тут він і розпочав своє навчання, продовживши його у Свиштові, Софії та Женеві. Отримання відповідної освіти дозволило йому працювати професійним дипломатом. Упродовж всього свого життя він працював у Серресі, Скоп'є, Бухаресті, Константинополі, Києві, Будапешті, Афінах і Празі. Окрім того, він був відомим діячем, журналістом і публіцистом¹².

Досить цікавим видається призначення та власне діяльність даного болгарського консульського представника в Україні. Оскільки, працюючи на благо своєї держави, Нейков аж ніяк не бажав їхати до Києва та лише під тиском і погрозами про звільнення від Прем'єр-міністра Болгарії, погодився зайняти дану посаду¹³.

Вирішивши питання про облаштування своєї сім'ї, яку йому не дозволили взяти із собою, він вирушає до Києва. Прибувши до місця призначення, потім у своїх спогадах він напише: «*Наступного дня опівдні ми були у Києві. Станція була в основному дерев'яною, і це не виглядало чудово. На платформі блукав сірий натовп, переважно — чоловіки, у куртках і кепках, але без військових знаків. Натовп, безликий, три-вожний, навіть сумний. Я не можу сказати, що моє перше враження про місто було обнадійливе*»¹⁴.

Цікавими видаються і спогади власне про Київ: «*...Київ є одним з наймальовничіших міст Європи, який можна порівняти з Прагою та*

Будапештом. ...Але у першу ж ніч у готелі «Франсе», де і був розташований офіс, у мене вкрали моє пальто, пошите у Відні. У той момент я почувався самотнім і розлюченим на ту людину, яка мене відправила в цю, здавалося б невідому та негостинну країну, а найгірше — розлучила з моєю родиною»¹⁵.

Але не дивлячись на це, він знайшов у собі сили та приступив до виконання своїх обов'язків. Так, 1 червня 1918 р. він був представлений міністру закордонних справ України П. Дорошенку, а вже 4 червня — П. Скоропадському, який під час зустрічі проявив особливий інтерес до автокефалії церкви та її місця у Болгарії¹⁶.

Орендувавши на Нікольсько-Ботанічній будиночок у відомої на той час співачки, П. Нейков знайомиться з багатьма цікавими представниками культури, з якими він у подальшому проводитиме спільні вечори, слухаючи гру на фортепіано та спілкуючись на різного роду теми культурного життя.

Працюючи у посольстві разом з І. Шишмановим, він неодноразово зустрічав складнощі в питаннях співпраці з Міністерством закордонних справ Української Держави. Окрім того, у своїх спогадах, він говорить і про той факт, що інформація, яка надсилалася до Болгарії, не завжди була достовірною, і відрізнялася від добутої ним. Основними його інформаторами були у більшій мірі болгарські громадяни, які упродовж багатьох років проживали у Києві.

Із його спогадів стає відомо, що це був доктор Странський, колишній військовий лікар, який неодноразово говорив Нейкову, що він не вірить у майбутнє незалежної Української Держави. Він стверджував, що «*новостворена держава є штучним утворенням, без будь-яких коренів у країні. А малороси — це люди, що завжди прагнули до культурної автономії, а не до політичної незалежності. Тепер першочерговим завданням нової влади є забезпечення дотримання у школах, у пресі, у літературі галицьких діалектів абсолютно чужих для читача Малоросії*»¹⁷.

На жаль, ця інформація не була серйозно сприйнятою І. Шишмановим, який, по-перше, маючи позитивне ставлення до українського народу та вірячи у незалежність України, а, по-друге, не переносячи на дух власне самого Странського, відмовився вірити у почуте. А у майбутньому взагалі почав уникати зустрічей з цією людиною¹⁸.

Як і більшість тогочасних іноземних дипломатичних представників у Києві П. Нейков, вів і світське життя. Його неодноразово запрошували на різні заходи. Так, напередодні Великодня, він мав кілька запрошень на обід і вечерю, де, на його подив, було чимало смачних страв, продукти для яких господарі брали у селян з навколишніх сіл, які на той момент ще не були повністю обложені реквізіціями¹⁹.

На той час до болгарського посольства у Києві прибув підполковник Кристю Ангелов з проханням посприяти вирішенню питання щодо надання болгарським нужденним Україною та Німеччиною продовольства. Головна проблема полягала у тому, що болгарські кораблі, які упродовж тижня стояли в Одеському порту, не могли залишити територію, а усі дії К. Ангелова були абсолютно марними. Тому, П. Нейков вирішує з цим питанням звернутися до Х. Раковського, лекції якого він слухав, будучи студентом, і кілька років потому зустрівся з ним у Констанці.

Під час зустрічі мова йшла в основному про політику й уряд Болгарії, який Х. Раковський назвав злочинним і божевільним, а українську владу — найманцями іноземних інтересів. Він досить співчутливо поставився до долі болгарського народу та підкреслив, що болгари повинні «відродитися, знайти своїх лідерів і подолати зловісну систему уряду». А вже 15 червня 1918 р. І. Шишманов отримав листа від віце-президента Української ради продуктів харчування Фон Гревіца у якому повідомлялося, що *«німецьке верховне військове командування не може виконати обіцяну доставку пшениці»*²⁰.

Надалі П. Нейков, бажаючи побачитися з родиною, бере двотижневу відпустку та прибувши до Одеси, сів на пароплав до Браїлова. Але вже 22 червня 1918 р. він повертається назад до Києва, повідомляючи І. Шишманова про тривожні болгарські справи: *«у деяких містах спалахнули бунти, розхитався фронт, хоча й не скрізь. Те саме каже й кур'єр: у Пловдиві жінки хотіли лінчувати градоначальника, а у Софії перед Дирекцією продовольства пройшли демонстрації, у Стара-Загорі натовп спалив гімназію!»*²¹.

Проте, вже наприкінці серпня П. Нейков отримує повідомлення про те, що він переїздить на службу до Будапешту. У подальшому він напише у своїх спогадах, що досвід перебування у Києві був марним, оскільки він став очевидцем неприродних політичних експериментів над країною. *«Дивна шахова гра, в якій народ [мова йде про український] — це звичайні пішаки у руках завойовників, які здійснюючи свої ворожі наміри, зазнали фіаско. Я повністю переконаний, що якщо навіть Німеччина не прогала б, ідея існування тогочасного державного ладу не була б реалізованою...»*²².

У той же час у нього залишилися теплі спогади про гостинність українського народу.

Приїхавши до Будапешту, Нейков продовжував тут діяти до 1920 р.²³, після чого повернувся на батьківщину, де працював до 1923 року. Проте, враховуючи досить складний тогочасний період у Болгарії, П. Нейков змушений був на два роки піти у відпустку. Забравши родину, він (маючи у кишені 25 тис. фунтів) поїхав до Румунії. Досить цікавими є його

спогади про цей час: «ми часто відвідували Синай, де разом із дружиною полюбляли пити смачний чай з тостами. У Трансільванії нам подобалося здійснювати прогулянки гірськими стежками...»²⁴. Досить теплими є і його спомини про його дітей у цей час: «Діти почувалися прекрасно, вони стали набагато здоровішими. Син, якому було десять, закінчив четвертий клас та увесь свій вільний час проводив з румунськими друзями, граючи у футбол. Румуни його так полюбили, що називали Стамболійський»²⁵.

* ... Ми провели з дітьми незабутнє літо. Ми збирали суницю, малину, пізніше ліщину. Це було неймовірно»²⁶.

У 1925 році Петро Нейков повернувся до дипломатичної діяльності²⁷. Упродовж 1931–1935 років був помічником міністра закордонних справ в Афін²⁸. Після чого знову повернувся до Болгарії, де займав різні державні посади до 1945 р., залишивши різноманітні спогади про цей складний буремний час²⁹.

У 1968 р. Петро Нейков помер і похований у Софії.

Отже, можна зробити висновок, що Петро Нейков був професіоналом своєї справи. Він віддано ставився до виконання своїх обов'язків дипломата, при цьому не забуваючи про свою родину, якою він дуже сильно дорожив. Його послужний список вражає. Упродовж всього свого життя він працював у Серресі, Скоп'є, Бухаресті, Константинополі, Києві, Будапешті, Афін і Празі. Окрім того, він був відомим діячем, журналістом і публіцистом.

¹ Соловйова, В. *Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.*, Київ: Інститут історії України НАН України, 2006, 394 с.

² Дацків, І. *Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр.*, Тернопіль: Астон, 2009, 520 с.

³ Веденєєв, Д.В. *Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр.*, Київ: К.І.С., 2006, 312 с.

⁴ Матяш, І.Б. *Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії*. Київ: Інститут історії України, 2016, 482 с.

⁵ Попенко, Я.В. Встановлення українсько-болгарських міждержавних відносин за доби Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // *Гуржіївські історичні читання*. 2014, 7, с. 288–290.

⁶ Скоропадський Павло. *Спогади: кінець 1917 — грудень 1918* / гол. ред. Я. Пеленський. Київ, Філадельфія, 1995, 494 с.

* Александр Стамболійський — Прем'єр-міністр Болгарії 1919–1923 рр.

⁷ Шишманов, І. (посол Болгарії в Українській Державі). Щоденник (травень–червень 1918 р.) Переклад М.Г. Станчева // *Особистий сайт П. Гай-Нижника*. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php)

⁸ Нейков, П. *Спомини*. София: Издательство на отечественния фронт, 1990, 500 с.

⁹ Там само, с. 8–9.

¹⁰ Попенко, Я.В. Вказ. пр., с. 289.

¹¹ Нейков, П. *Спомини*, с. 15.

¹² Там само, с. 7.

¹³ Там само, с. 191.

¹⁴ Там само, с. 192.

¹⁵ Там само, с. 196.

¹⁶ Шишманов, І. (посол Болгарії в Українській Державі). Щоденник (травень–червень 1918 р.)...

¹⁷ Нейков, П. *Спомини*, с. 196.

¹⁸ Там само, с. 201.

¹⁹ Там само, с. 202.

²⁰ Шишманов, І. (посол Болгарії в Українській Державі). Щоденник (травень–червень 1918 р.)...

²¹ Там само, с. 203–204.

²² Там само, с. 206–207.

²³ Там само, с. 208–209.

²⁴ Там само, с. 273–274.

²⁵ Там само, с. 274.

²⁶ Там само, с. 274–275.

²⁷ Там само, с. 289.

²⁸ Там само, с. 341.

²⁹ Там само, с. 440.

Liudmyla Vovchuk

Candidate of historical sciences,

PHD of Department of International Relations and Foreign Policy

Luda_vovchuk@ukr.net

Black Sea National University by Petro Mohyla

(Mykolayiv, Ukraine)

Oleksandr Trygub

Doctor of historical sciences, professor Head of the Department

of International Relations and Foreign Policy

alextrigub@ukr.net

Black Sea National University by Petro Mohyla

(Mykolaiv, Ukraine),

PETR NEIKOV — BULGARIAN CONSUL GENERAL IN KIEV

Abstract: One of the little-studied pages of contemporary Ukrainian historiography is the establishment and activity of foreign diplomatic missions and consulates on the territory of modern Ukraine for the period of national liberation struggle.

Therefore, this article is devoted to the coverage of the activities of the Bulgarian Consul General in Kiev, Petr Neikov, who in June 1918 began to perform his functions.

Petr Neikov was born in Braila (Romania). He devoted his diplomacy to all his life. He worked in Serres, Skopje, Bucharest, Constantinople, Kyiv, Budapest, Athens and Prague. In addition, he was a well-known figure, journalist and publicist.

The interesting fact — P. Neykov did not want to go to Kyiv, and only under pressure and threats of his release from the Prime Minister of Bulgaria, he agreed to take up position of the consul in Ukrainian State. While in Kiev, he faithfully performed the functions entrusted to him. Like most of the then foreign diplomatic representatives in Kyiv, P. Neikov also led a secular life.

However, already in late August 1918, P. Neikov was transferred from Kiev to service in Budapest. In the future, he will write in his memoirs that the experience of staying in Kyiv was not useful, since he became an eyewitness to the unnatural political experiments on the country. He died in 1968 in Sofia.

Key words: Petr Neikov, diplomacy, Consul General, Bulgaria, Kyiv, Ukraine.

Арте́м Папа́кін
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ СТОСУНКИ У 1918–1921 рр. ЗА УКРАЇНСЬКИМИ АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ

Початок дипломатичної діяльності України в ХХ ст. пов'язаний з підписанням Брестського мирного договору і встановленням дипломатичних контактів з Центральними державами. Брестська угода 9 лютого 1918 р. і подальші домовленості засвідчили визнання Української Народної Республіки з боку Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії. Через територіальну близькість, перспективу співпраці в чорноморському регіоні і культурні зв'язки особливе місце серед Центральних держав для України займала Болгарія. Головні документи українського походження, що висвітлюють стосунки між Україною і Болгарією після Брестського миру 1918 р., зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, м. Київ (ЦДАВО України). До 90-х рр. ХХ ст. всі фонди ЦДАВО України, що містять документи органів влади українських державних утворень 1917–1921 рр., перебували на таємному зберіганні, тому українські дослідники отримали можливість висвітлити історію українсько-болгарських стосунків цього часу лише в період незалежності. За цей час опубліковано ряд досліджень, присвячених повністю або частково цій темі¹.

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. завдяки діяльності представництва Союзу визволення України в Болгарії болгарська громадськість була в деякій мірі обізнана з цілями українського національного руху. Боротьба УНР за незалежність поєднувалася зі спробами встановити дипломатичні стосунки з іншими державами і дістати визнання незалежності на міжнародній арені. Хоча перші контакти молодшої республіки були здійснені у грудні 1917 — січні 1918 рр. з представниками Англії та Франції², у подальшому керівництво УНР зробило ставку на співпрацю з австро-німецьким блоком, в т. ч. з Болгарією. Прагнення керівництва УНР вийти зі стану війни з Центральними державами співпало з бажанням правлячих кіл Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини закрити для себе Східний фронт. Болгарія, крім того, прагнула вирішити певні економічні питання завдяки миру з Україною та, пов'язавши українські претензії на Бессарабію з питанням розділу Румунії, намагалася закріпити за собою окуповану Добруджу³.

Хоча Брестський договір і передбачав негайний обмін дипломатичними представництвами між сторонами згоди, процес введення постійного дипломатичного представництва Болгарії в Україні та відправки українського посольства в Болгарію затягнувся. Лише 15 липня 1918 р. у Відні між українським послом в Австро-Угорщині В. Липинським і заступником болгарського посла М. Джебаровим був здійснений обмін грамотами про ратифікацію Брестського миру Україною та Болгарією⁴.

Першою своїх дипломатів вислала Болгарія. Ще з кінця 1917 р. в Україні діяли представники військово-морського флоту Болгарії для врегулювання питання про судноплавство в акваторії Чорного моря та інших питань⁵. А в квітні 1918 р. до Києва прибуло посольство Болгарії на чолі з Іваном Шишмановим, відомим філологом, україністом⁶. Вручення акредитивного листа гетьману України П. Скоропадському відбулося 1 серпня⁷.

Документи цього періоду зберігаються у ЦДАВО України у фонді Міністерства закордонних справ Української Держави (ф. 3766). Серед них, зокрема, є документи про особовий склад болгарського представництва в Україні: 14 вересня 1918 р. І. Шишманов повідомив у міністерство закордонних справ Української Держави про призначення у посольство першого секретаря Тихона Баламезова і військового аташе Георгія Сарилієва⁸; у листопаді 1918 р. у болгарському посольстві працювали також Д. Влахов, Д. Відінлієв, Г. Папазов, Г. Димитров, Л. Георгієв і К. Колєв⁹.

У фонді 3766 є документи, що містять інформацію також про українські кадрові призначення. За схваленим 14 червня 1918 р. «Законом про посольства і місії Української Держави» передбачалося створення посольств І розряду на чолі з Послом чи Уповноваженим Міністром, з 12 штатними одиницями (для країн, що вважалися союзними) і II розряду — на чолі з Міністром-Резидентом, з 3 осіб (для інших країн)¹⁰. Вже 21 червня П. Скоропадський підписав закон про створення в Болгарії посольства І розряду (оскільки тоді Брестський мир ще не був ратифікований Болгарією — тимчасового), на чолі якого з 25 червня в якості Надзвичайного Посланника і Уповноваженого Міністра стояв Олександр Шульгин¹¹. Відповідно до штату посольства, в липні 1918 р. при ньому працювали також радник Федір Шульга, секретар Василь Драгомирецький, старші урядовці Дмитро Шелудько і Петро Сікора, драгоман (у деяких документах посада вказана як аташе) Іоанікій Додул і молодші урядовці Микола Лаврик і Юліан Налісник; не зайнятими залишилися посади старшого секретаря, другого секретаря, бухгалтера і другого драгомана, в той же час при посольстві працювали дипломатичний гонець Олександр Пеленський, розсильний Іван Дараган і Іван Вільчинський — молодший урядовець по вільному найму¹². Міністр закордонних справ

Української Держави поінформував свого болгарського колегу про призначення О. Шульгина послом в Болгарію 15 липня¹³. 27 липня з подачі Головного управління Генерального штабу Української Держави військовим аташе при посольстві України в Болгарії був призначений генерал Борис Бобровський; скоро була отримана згода болгарської сторони на це призначення, про що 5 серпня український міністр закордонних справ поінформував військове міністерство¹⁴. Українська дипломатична місія (у складі О. Шульгина, В. Драгомирецького, І. Додула, П. Сікори, Д. Шелудька, Ю. Налисника і М. Лаврика) виїхала до Болгарії 16 липня 1918 р., заїхавши по дорозі до Львова і Відня. 22 липня О. Шульгин наніс візит послу Болгарії у Відні, а на наступний день на честь приїзду місії і ратифікації Болгарією Брестського мирного договору у посольстві України у Відні був влаштований прийом за участю членів українського посольства в Болгарії та болгарського посольства в Австро-Угорщині. 27 липня українське посольство через Будапешт і окупований австро-угорцями Белград виїхало до Софії, куди Надзвичайний Посланник і Уповноважений Міністр (так звучав повний титул посла Української Держави) О. Шульгин прибув на наступний день. Там О. Шульгин мав зустріч з головою Ради міністрів — уряду Болгарії А. Маліновим¹⁵.

У фонді міністерства зберігаються копії акредитивного листа П. Скоропадського до болгарського царя Фердинанда (оригінал отримав адресат) від 1 липня 1918 р. — французькою та українською мовами. У листі гетьман повідомив царю, що *«після того, як Україна ввійшла в круг суверенних держав і установлене мною Правительство було признане Правительством Вашої Королівської Величності, завданням моїм зробилося встановлення безпосередніх і трієких зносин дипломатичних з Болгарським Королівством»* і звернувся з проханням прийняти посла заради *«зкріплення приязних взаємин України з Болгарією»*¹⁶. Лист було вручено 7 вересня, після повернення царя Фердинанда до столиці Болгарії¹⁷.

Документи свідчать, що існували серйозні проблеми на шляху до встановлення безпосередніх торгово-економічних відносин між Болгарією та Україною, чого так прагнули уряди обох країн восени 1918 р. Болгарія була зацікавлена передусім українським зерном, Україна ж могла експортувати туди також цукор, хімічні товари, шкіру та служити транзитером для товарів з Росії; Україні Болгарія могла запропонувати тютюн, дубильні речовини, і — у невеликих кількостях — вугілля та нафту¹⁸. Однак вивезення всякого продовольства з України суворо контролювався німцями, що створювало перешкоду на шляху до українсько-болгарської співпраці в економічній сфері. Зокрема, посол І. Шишманов за дорученням прем'єр-міністра Болгарії спробував розпочати переговори з міністром торгу і промисловості Української Держави С. Гутником з питання про підписання українсько-болгарського торгового договору, але

отримав відповідь з натяком, що такі домовленості в обхід Німеччини та Австро-Угорщини неможливі¹⁹. Не був встановлений також прямий телеграфний зв'язок України з Болгарією, і навіть поштова кореспонденція йшла через треті країни²⁰. Нез'ясовані торгово-економічні відносини Болгарії та України призводили до неприємних інцидентів: наприклад, одного разу на болгарські кораблі були завантажені і вивезені товари, заборонені українським урядом до експорту (зокрема, коні, взуття, пенькові шпагати і хімічні речовини), про що міністерство закордонних справ Української Держави повідомило у ноті болгарському посольству від 4 серпня 1918 р.²¹

У документах фонду 3766 зберігаються листи О. Шульгина до міністра закордонних справ Д. Дорошенка, що висвітлюють умови праці українського посольства в Софії. Хоча посол України повідомляв про те, що *«до мене болгари дуже добрі, і до полонених»*, від відвідувачів посольства — українців та росіян — постійно надходили скарги на їх важке становище і прохання допомогти. Практично повністю був відсутній зв'язок з Україною — О. Шульгин повідомляв, що протягом першого місяця праці від отримав лише дві телеграми з Києва, причому одну з них, шифровану, вдалося розшифрувати лише частково, а інша завершувалася словами *«ніяких важливих подій»*. Це призводило до того, що співробітники посольства не були поінформовані про події в Україні, дізнаючись про них лише з газет, а сам О. Шульгин визнавав, що *«посланник без інформації від свого уряду — це, при теперішніх умовах, нуль»*²².

Судячи з документів, одним з основних питань діяльності українського посольства в Болгарії були справи військовополонених. Колишні російські піддані, захоплені у полон в ході Першої світової війни, за умовами Брестського миру повинні були бути звільнені; болгарський уряд не перешкоджав цьому, але на перешкоді стали дії української сторони: затягування зі створення спеціальної комісії, відсутність військового аташе генерала Б. Бобровського, відсутність грошей²³. До українського посольства зверталися також і військовополонені-росіяни з проханням посприяти поверненню додому²⁴. Об'єктом опіки посольства Української Держави в Болгарії стали і болгарські військовополонені в Україні — в листі до українського міністерства закордонних справ від 15 жовтня 1918 р. О. Шульгин просив з'ясувати, скільки болгар-військовополонених перебуває в Україні та скільки може бути зібрано в Одесі для відправки до Варни з українськими пароплавом²⁵.

Документи фонду міністерства, на жаль, не повністю висвітлюють обставини завершення болгарським посольством роботи у Києві. Так, 12 листопада 1918 р. посольство Болгарії попросило українське міністерство закордонних справ надати всім членам посольства і членам їх родин охоронні листи (посвідчення для вільного пересування)²⁶. Після зміни

влади в Україні посольство ще діяло — 27 листопада І. Шишманов звернувся до міністерства закордонних справ УНР у справі підписання економічної угоди про постачання до Болгарії зерна²⁷. Останній за хронологією документ від болгарського посольства в Україні датується 9 грудня 1918 р.²⁸ У березні 1919 р. посольство Болгарії повернулося до Софії²⁹.

Відомості про українсько-болгарські відносини заключного періоду Першої світової війни доповнюють дані фонду 1118 — Міністерства торгу і промисловості Української Держави. Тут є дані, зокрема, про вивезення з Одеси до Варни без дозволу шкіри, мішків, хімічних речовин, металів та ін.³⁰, а також пропозиції міністерства щодо відкриття консульських установ у Болгарії. Так, Міністерство торгу і промисловості пропонувало відкрити консульство в столиці Софії, а також в містах Варна, Бургас, Констанца, Руштук, Кавала або Дедеагач³¹. Інші проекти збереглися у згаданому фонді 3766, вони передбачали відкриття консульства в Софії та віце-консульства в Констанці, або ж генерального консульства в Софії та віце-консульства у Варні³². В результаті обговорення різних пропозицій, 6 листопада 1918 р. був прийнятий закон, за яким у Софії мало бути відкрите консульство, а в Варні — віце-консульство³³.

У фонді Міністерства закордонних справ УНР (ф. 3696) зберігаються, зокрема, документи з роботи українського посольства у Софії у період Директорії. Серед них — документи про особовий склад посольства та щодо фінансування його роботи. У зв'язку з від'їздом О. Шульгина до Франції в січні 1919 р. обов'язки глави посольства УНР в Болгарії став виконувати радник Ф. Шульга, у 1919 р. в посольстві залишилися працювати також старший секретар В. Драгомирецький, секретарі П. Сікора і Д. Шелудько, молодші (з 20 вересня — старші) урядовці М. Лаврик і Ю. Налісник, драгоман І. Додул та Ю. Вільчинський — за вільним наймом³⁴, 8 вересня на чолі посольства УНР в Болгарії був поставлений старший секретар В. Драгомирецький в якості *«повідомного у справах посольства»*³⁵. 12 липня 1919 р. Ф. Шульга виїхав до Стамбулу, де отримав передані з міністерства закордонних справ УНР гроші на існування посольства; 6 серпня, після повернення до Софії, Ф. Шульга попросив про звільнення через поганий стан здоров'я і виїхав до Одеси. Поступово відносини з Болгарією, яка програла війну і не відігравала у світовій політиці помітну роль, перестала розглядатися керівництвом УНР як першочерговий напрямок української зовнішньої політики. У зв'язку з цим, в листопаді 1919 р. відбулася зміна класифікації українських дипломатичних представництв. Так, посольство в Болгарії було переведене у представництво III розряду, в складі якого було передбачено лише три штатні одиниці³⁶. Через це рішення у Софії залишилися працювати лише

керуючий справами посольства В. Драгомирецький та два старших урядовця — Ю. Налісник і М. Лаврик. Стало складним фінансове становище посольства: гроші, передані на утримання посольства в серпні 1919 г. через посла УНР в Туреччині, виявилися останніми. Навіть незважаючи на кардинальне скорочення штатів і скорочення платні співробітникам посольства (урядовцям — на 50%, керуючому — на 35%), українське посольство було змушене позичати гроші, і навіть продавати меблі³⁷.

За свідченням документів, однією з головних проблем у діяльності посольства продовжувала бути непоінформованість. Так, В. Драгомирецький на початку листопада 1919 р. писав, що *«болгарські правительственні круги, а також болгарське суспільство цікавляться українськими справами, ми стараємося одвічать на їх питання»*, але посольство більше півроку не отримувало ніяких вістей з України та абсолютно не орієнтується в ситуації³⁸. Головними справами посольства в цей час було листування, опіка над військовополоненими та біженцями, слідкування за болгарською та іноземною пресою, консульські справи та видання журналів *«Українсько слово»* й *«Українсько-Български Преглед»*³⁹.

У фонді 3696 зберігаються документи, що висвітлюють останні дні роботи українського представництва у Софії. 25 листопада 1920 р. міністерство закордонних справ УНР повідомило посольству, що за рішенням міністра воно змушене тимчасово припинити роботу в Софії, а його співробітники звільняються з 1 грудня 1920 р. Оскільки *«факт скасування зазначеного Посольства може перешкодити державному престижу та інтересам УНР в Болгарії а крім цього поставити в трудне становище також і громадян УНР в Болгарії, які в офіційному софійському Представництві УНР мали заступника своїх прав та інтересів»*, то обов'язки українського посольства в Болгарії, а також його майно і архів, були передані надзвичайній дипломатичній місії УНР в Бухаресті⁴⁰. Наприкінці року міністерство направило до Софії юрисконсульта Івана Храпка для здійснення ліквідації посольства (він також привіз гроші, необхідні для виїзду трьох співробітників посольства та його майна), що і було здійснене у січні 1921 р.⁴¹

Таким чином, документи до історії дипломатичних відносин між Україною та Болгарією 1918 — початку 1921 рр. засвідчують, що ці відносини були встановлені внаслідок підписання Брестського мирного договору між УНР та Центральними державами, і мали протягом 1918 р. характер стосунків між двома союзними державами, хоча і не встигли набути систематичного та тривалого характеру і принести помітні вигоди для обох сторін. Документи фондів міністерств закордонних справ та торгу і промисловості УНР та Української Держави, що зберігаються у ЦДАВО України, не повністю і нерівномірно висвітлюють діяльність болгарського посольства в Києві та українського посольства у Софії,

однак дають змогу зробити висновок, що найбільш тісними українсько-болгарські стосунки були на завершальному етапі Першої світової війни, а з кінця 1918 р. і до початку 1921 р., коли припинило своє існування посольство УНР в Болгарії, вони не носили активного характеру.

¹ Див.: Заруда, Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського*, Київ, 1993, с. 66–82; Козакевич, І.О. Діяльність представництва військово-морського флоту Болгарії в Україні в 1918 році // *Вісник Київського славістичного університету*. Серія Історія, 2003, вип. 14, с. 85–94; Павленко, В.В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920 рр.) // *Український історичний журнал*, 1992, № 12, с. 18–31; Її ж. Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні (1918–1919) // *Проблеми слов'янознавства*, 1993, вип. 45, с. 3–14; Її ж. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, т. 19, К., 2010, с. 59–70; Її ж. Іван Шишманов та розбудова болгаро-українських дипломатичних відносин у 1918–1919 рр. // *Дриновський збірник*, т. IV, К., 2011, с. 239–246; Петренко, І.Є. Дипломатичні відносини Української Держави з Болгарією та Османською імперією (квітень–грудень 1918 р.) // *Гілея: науковий вісник*, 2012, № 59, с. 66–72.

² Веденєєв, Д., Будков, Д. *Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки*, К., 2006, с. 70.

³ Див.: Манасієва, І. Болгарія та Українська Народна Республіка на Брестській мирній конференції: відстоювання національних інтересів // *Дриновський збірник*, 2011, т. 4, с. 230–238.

⁴ Петренко, І.Є. Дипломатичні відносини, с. 69.

⁵ Козакевич, І.О., Цит. праця, с. 85–91.

⁶ Петренко, І.Є. Дипломатичні відносини, с. 70.

⁷ Дорошенко, Д. *Історія України 1917–1923 рр. В 2-х тт.: Документально-наукове видання*. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року, К., 2002, с. 98.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 119, арк. 2, 3.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 119, арк. 7–7 зв.

¹⁰ Веденєєв, Д., Будков, Д. Цит. праця, с. 106; Заруда, Т. Цит. праця, с. 75.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 11; спр. 34, арк. 127.

¹² Там само, оп. 1, спр. 1, арк. 133; спр. 2, арк. 57, 200; спр. 22, арк. 4, 6 зв., 9 зв.; спр. 34, арк. 4, 4 зв.

¹³ Там само, оп. 1, спр. 116, арк. 3, 4.

¹⁴ Там само, оп. 1, спр. 116, арк. 11, 12; Петренко, І.Є. Цит. праця, с. 68; Тинченко, Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, кн. 1, К., 2007, с. 49.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 117, арк. 3–3 зв.; оп. 3, спр. 1, арк. 55 зв.

¹⁶ Там само, оп. 1, спр. 116, арк. 1–1 зв., 2.

¹⁷ Петренко, І.Є. Цит. праця, с. 69.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 177, арк. 5 об–6; спр. 119, арк. 122.

¹⁹ Там само, спр. 117, арк. 5–5 зв.

²⁰ Там само, арк. 9–9 зв., 10, 22, 23 зв.

²¹ Там само, спр. 118, арк. 5.

²² Там само, оп. 3, спр. 1, арк. 34–34 зв.; спр. 2, арк. 5 зв., 5а, 5а зв., 47, 47 зв.

- ²³ Там само, спр. 2, арк. 6–7 зв.
²⁴ Там само, оп. 1, спр. 195, арк. 30.
²⁵ Там само, спр. 195, арк. 27, 31.
²⁶ Там само, спр. 119, арк. 7.
²⁷ Там само, спр. 287, арк. 16.
²⁸ Там само, арк. 19.
²⁹ Павленко, В. Іван Шишманов — повноважний посол, с. 67.
³⁰ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 21, арк. 43–43 зв.
³¹ Там само, арк. 100.
³² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 22, 23.
³³ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 21, арк. 99.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 22, арк. 15; оп. 2, спр. 160, арк. 10, 19, 20.
³⁵ Там само, арк. 8; оп. 2, спр. 160, арк. 3, 4.
³⁶ Веденєєв, Д., Будков, Д. Цит. праця, с. 164–165.
³⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 160, арк. 12; спр. 194, арк. 24.
³⁸ Там само, спр. 160, арк. 7.
³⁹ Там само, арк. 10, 12.
⁴⁰ Там само, спр. 194, арк. 14–16, 40, 57.
⁴¹ Там само, арк. 32, 38.

Artem Papakin

PhD, Assistant Professor
artempapakin@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN-BULGARIAN DIPLOMATIC RELATIONS in 1918–1921 BASED ON UKRAINIAN ARCHIVAL DOCUMENTS

Abstract: Although the first contacts of the Ukrainian National Republic were made in December 1917 — January 1918 with representatives of England and France, in the aftermath the UNR relied on cooperation with the Austro-Germanic bloc, including Bulgaria. The Brest Peace Treaty of February 9, 1918 and subsequent agreements confirmed the recognition of the Ukrainian National Republic on the part of Bulgaria. Bulgaria in turn sought to resolve certain economic issues through peace with Ukraine.

The article deals with the archival sources on the history of Ukrainian-Bulgarian relations in 1918–1920 preserved in Ukrainian Archives. The documents on this problem can be found in the fonds of the Ukrainian Ministries which developed those relations. The diplomatic contacts between Ukrainian National Republic and Bulgaria that started after the Brest Peace Treaty, can be characterized as allied. Nevertheless they did not have time to acquire a systematic and long-lasting character and bring significant benefits to both parties. From the end of 1918 to the beginning of 1921, when the embassy of the UNR ceased to exist in Bulgaria, the bilateral relations were not active.

Key words: Ukrainian National Republic, Bulgaria, Brest Peace Treaty, Embassy, archival documents.

Детелина Динева
(Институт за исторически изследвания, БАН)

УСИЛИЯТА ЗА ИНФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩЕСТВЕННОСТ ЗА СЪБИТИЯТА В УКРАИНА 1919 1920 г.

(Украинско-български преглед и Украинско слово)

Не са много украинските периодични издания в България. През 30-те години на XX в. в София се публикуват три периодични издания на украински език — *«Гуртуимося»* (Обединение), *«На сторожі»* (На пост) и *«Незалежність»* (Независимост)¹ и разбираемо, тяхна аудитория са украинците, пребиваващи в страната. Според историка Дончо Даскалов през периода 1920–1941 г. в България се публикуват четири украински периодични издания, а по мнението на редактора на създадения през 1998 г. и поддържан и днес сайт *«Украински вести/Болгарські вісті»* Васил Жукивский те са общо шест на брой (като добавим към вече споменатите издания на украински език и тези на български — *«Украинско-български преглед»*, *«Украинско слово»*, както и представеното само с една книжка с материали на двата езика издание на Българо-украинското дружество в София от март 1935 г. *«Украино-български вести»*)².

Във връзка с разглежданата тук тема интерес за нас представляват насочените към българските читатели издания *«Украинско-български преглед»* и *«Украинско слово»*. Преди да се съсредоточим върху представяните в тях проблеми, обаче, е необходимо да обърнем внимание на това с какви ресурси — кадрови и финансови — са в състояние да разполагат занимаващите се с тази дейност. В чисто човешки план нормално би било да се разчита както на сътрудничеството на пребиваващите в България украинци, както и на съпричастността на дружески настроени българи.

Съществуват различни данни за числения състав на украинската диаспора в България по това време. Сравнявайки пристигналите в страната украинци след събитията от 1917 г. в Русия и последвалата гражданска война с по-ранната емиграция, *«представена от незначителна група украински интелектуалци»*, Васил Жукивский се позовава на данни, според които те са повече от 2000³. Пенка Пейковска и Нина Киселкова посочват резултатите от преброяванията на населението в България през 1920 и 1926 г., според които числеността на украинците е минимална — 97 по народност, 80 по матерен език и 67 по поданство през 1920 г. и 162

по народност, 103 по матерен език и 60 по поданство през 1926 г. Тези авторки отбелязват, че «посочените данни противоречат на възприетите становища, че украинското присъствие в миграционния поток от Съветска Русия към България е преобладаващо — заедно с руското, второ по значимост след руското или пък просто характерно, а украинската емиграция се разглежда като част от белогвардейската». Припомнят и мнението на някои изследователи, че тази емиграция се отличава заради използването на термина «украински» при назоваването на своите организации⁴.

Що се отнася до финансирането на двете украински издания на български език, наличните сведения говорят за изпитваните от издателите съществени трудности. Двуседмичното списание *«Украинско-български преглед»* започва да излиза на 15 октомври⁵ 1919 г., като последният, 17-ти брой, който може да се намери в Националната библиотека *«Св. Св. Кирил и Методий»*, е от 21 юни 1920 г. Имената на членовете на редакцията не се посочват никъде в изданието, но тъй като според позовавания се на работилия по това време в украинското посолство в София Юлиан Налисник автор И. Петренко именно посолството издава *«Украинско-български преглед»* и *«Украинско слово»*⁶, това са най-вероятно сътрудници на дипломатическото представителство. Не само на мен прави впечатление, че адресът на редакцията на списанието е сменян няколко пъти⁷. Допустимо е предположението, че членовете на редакцията са изпитвали затруднения от организационен и вероятно от финансов характер. За последното — проблема с финансите — пише И. Петренко, споменавайки, че на моменти на работещите в украинското посолство липсват средства дори за закупуването на канцеларски материали⁸.

От *«Украинско слово»* би трябвало да разполагаме с поне четири книжки, ако съдим по каталога на Националната библиотека *«Св. Св. Кирил и Методий»*. Интересно е, че Васил Жукивский е имал достъп до само една книжка, аз успях да се запозная с две — трета и четвърта (съответно от 1 септември и 15 октомври 1919 г.) и се радвам, че членът на украинската общност у нас и заместник-председател на дружеството *«Мати Украйна»* Антонина Якимова има ценна публикация за материалите в неоткритата от мен първа книжка⁹.

Освен общата предполагаема читателска аудитория, в даден момент двете издания споделят и една и съща печатница. Докато в книжка трета на *«Украинско слово»* е отбелязано, че е печана в печатница *«Право»*, в материала си за книжка първа Антонина Якимова посочва печатница *«С.М. Стайков»*¹⁰ — а тя е същата, в която се печата и *«Украинско-български преглед»*. Това е поредното доказателство за организационната близост, ако не и пълно съвпадение на стоящите зад двете издания. По

отношение на читателите, според публикувания на 15 януари 1920 г. в *«Украинско-български преглед»* материал *«Програмни разговори»* те се делят на две *«ясно определени категории»*. Представителите на едната са определени като аристократични четци с пояснението, че става дума за интелектуална аристокрация, *«с просто и чисто академически искания»*, докато читателите от другата категория — *«обладаващи по-жив и впечатлителен темперамент»* — предпочитат актуалната политическа информация. И двата вида читателски предпочитания са оценени като допълващи се едни други и отговарящи напълно на духа на програмата на редакцията¹¹.

Що се отнася до авторите, пишещи за двете издания — в *«Украинско-български преглед»* публикуват материали от българска страна историкът, писател и обществен деец Димитър Тодоров Страшимиров (1868–1939), литературоведът и театрален критик Никола Балабанов (1893–1966), световноизвестният езиковед и диалектолог проф. (по-късно академик) Стефан Младенов (1880–1963), филологът проф. Иван Шишманов (1862–1928), за кратко български пълномощен министър в Украинската народна република (УНР). За украинските автори знаем, че Дмитро Шелудко е секретар при посолството на УНР (1918–1920) в София, отговарящ за информационно-пропагандната дейност, а за подписващия се като *«А. Шульговски»* автор Васил Жукивский изказва предположението, че това е министърът на външните работи и посланик на УНР в България Олександр Шульгин¹². Има неподписани материали и в двете украински издания на български език, а за пишещите в *«Украинско слово»* Д. Доленко, Ю. Лемко, П. Стебницьки за съжаление не можах да открия информация. Някои от публикуваните материали са почерпани от украинските пресбюра в Париж и Рим¹³.

Сремежът и на двете издания — *«Украинско-български преглед»* и *«Украинско слово»* е да спечелят българските си читатели за украинската кауза. С тази цел те не само ги запознават с историята и културата на Украйна, с *«най-характерните отзвуци за общославянска взаимност»*, но и търсят прагматични аргументи за възприемането на основаващ се на взаимен интерес подход към проблемите. *«Ако големи и почти всесилни народи на Запад тъй неуморно изучават и се интересуват от близки и далечни тях държави, за да създадат индустриални и всякакви материални връзки с тях в своя полза»*, се казва в първия брой на *«Украинско-български преглед»* в публикацията, озаглавена *«Вместо програма»*, *«още повече малки, едва сигурни в съществуването си държави като Украйна и България могат и трябва да търсят познанство и допирни точки помежду си в името на своите неизчислими нужди»*. Заявявайки, че *«като оставим настрана тесния морски бряг около устието на Дунав,*

който се владее от Румъния», Украйна е най-близкият съсед на България, авторите определят «познанството с политически и икономически свързаните съседи» като «дълг, граждански дълг за политиките и обществото»¹⁴.

От гледна точка на икономиката, интересни са материалите в «Украинско-български преглед», посветени на природните богатства на Украйна — каменни въглища, желязна руда, сол¹⁵. Но особено силно впечатление прави публикацията на П. Стебниcki в «Украинско слово», озаглавена «Украйна и Русия. Икономически основи за украинския сепаратизъм». Цитирайки съответните данни за периода най-вече от началото на века до Първата световна война, Стебниcki прави извода, че «само половината и малко нещо повече от това, което се е получавало от Украйна по обикновения бюджет, се е харчило от държавата за нуждите на украинските губернии. Следователно, Украйна е играла в държавния бюджет роля на надежден източник за покриване общодържавните разходи или недостига в другите райони и преди всичко на столичния (...)». С този подход, който оценява като «финансово-икономическа експлоатация на ресурсите им от страна на центъра», авторът обяснява икономическия упадък на украинските губернии. В съчетанието на тези фактори с потискането на «опитите за организирана обществена работа» и на културното развитие на населението той вижда причините за «хроническата културна назадничавост» на Украйна. Като доказателство за твърдението си авторът привежда факта, че според статистиката за грамотността на населението в Русия украинците заемат едно от последните места¹⁶.

Излагането на тези факти далеч не означава, че авторите в разглежданите издания не оценяват постиженията на украинската култура. В редица публикации се представя постигнатото от изявените украинските творци. Особено място е отделено на творчеството и живота на Тарас Шевченко, като един брой на «Украинско-български преглед» е почти изцяло посветен на него¹⁷. Представен е Иван Франко (1856–1916), определен като «не само най-забележителния украински писател от последната епоха», но и като «най-забележителния деец на украинското движение през изминалите десетилетия»¹⁸. Обект на изключително положителни съпоставки с Толстой и Тургенев е Михаил Коцюбински (1864–1913), като е публикуван и неговият етюд «Цветът на ябълката»¹⁹.

С особена острота, обаче, се разглеждат съвременните събития и проблемите, свързани с тях. Подчертава се правото на самоопределение на народите и желанието на украинците политическите граници да съвпадат с етнографските и да се обединят териториите, където те

составляват повече от 50 процента от населението, както и тези, където те са по-малко от половината население, но надвишават по брой представителите на всеки друг народ²⁰. Разбираемо, в публикуваните материали Симон Петлюра (1879–1926) е разглеждан в положителна светлина, като най-популярния сред водачите на украинците²¹. Изключително критични са от своя страна оценките и спрямо ген. Антон Деникин (1890–1947)²², и спрямо болшевиките и техните лидери. Деникин е обвиняван в прояви на крайна според авторите реакционност. Те не приемат желанието на белогвардейския генерал да се възстанови старата единна Русия и считат, че подобно развитие на нещата би довело до още по-тежки последици, трусове и разчленяване на страната. Що се отнася до болшевиките, в материал, посветен на наложения от тях терор и огромния брой техни жертви се разказва за открити документи от работата на извънредния съветски съд («чрезвычайката») в Киев и множеството смъртни присъди, подписани от Кръстю Раковски, Яков Петерс, Мартин Лацис²³. *«Украинското дело е чисто национално дело»*, заявяват авторите на публикацията *«Програмни разговори»* в *«Украинско-български преглед»* и продължават: *«Двата главни фронта, които се борят днес за трайно надмощие в бившата Руска империя — болшевишкият и доброволческият — и които, по една или друга причина, още не са се определили под една дадена форма спрямо украинския проблем, тези два фронта ние третираме еднакво отрицателно от гледна точка на националното знаме на Украйна»*²⁴.

Съчувства на украинците д-р Димитър Страшимиров и в силно критичен текст укорява българските политици, които след подписването на договора от Брест-Литовск са *«ухажвали»* Украйна, разбира се, насърчени и от своите съюзници. *«Бяхме назначили»*, казва Страшимиров, *«съвсем церемониално и тържествено посланик в Киев (цял един бивш министър!) и приехме видни водители от там за посланичество в София. (...) И в един момент всичко туй (...) се скри в пропастта. (...) политиците — по даден знак отнякъде — надянаха мъртва маска»*²⁵.

Страшимиров, несъмнено, е наясно с реалностите. *«Разбира се, явиха се нечакани обстоятелства. Разбира се, трябва да се държи сметка и за новите условия, най-после!»*, заявява той. Но чувствата му не се подчиняват на логиката на момента, още повече, че ставащото му напомня за съдбата на Македония и ролята в нея на *«старата, неоправима Европа»*²⁶. И двете страни, обаче — и Украйна, и България — трябва да се справят с крайно сложни обстоятелства. Водещите началото си от подписването на Брест-Литовския мирен договор българо-украински отношения се развиват в условията на дълбоки промени. Украйна е арена на политически битки и ожесточени военни сблъсъци. Победената във

войната България е твърде силно зависима от външните фактори, а и във вътрешен план състоянието ѝ изисква неимоверни усилия за справянето с проблемите от икономически, социален и политически характер. Запознатите с украинските проблеми българи могат да съчувстват на украинците, макар че мнозина таят надеждата, че една възстановена Русия би могла да помогне за отхвърлянето на Ньойския диктат. Те обаче не са в състояние да помогнат за осъществяването на стремежите на украинците.

¹ *Българският периодичен печат 1844–1944*. Анотиран библиографски указател, съст. Димитър П. Иванчев със сътрудничеството на колектив при Българския библиографски институт, т. III. С.: Наука и изкуство, 1969, с. 47. Малко по-различен превод на заглавията на две от трите посочени издания на украински език дава В. Жукивский, съответно «*Да се сплотяваме*» и «*На стража*». — Жукивский, Васил. Украинската общност в България // *Европа 2001*, 6, 2010, с. 18.

² Даскалов, Д., Бялата руска емиграция в България между двете световни войни // *Военноисторически сборник*, 1, 1994, с. 56; Жукивский, В., Украински издания в България до 1944 г. // *Украински вести* — URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrpress.html> (посетена на 12.01. 2019).

³ Този автор прави и уговорката, че ако се включат и рускоезичните емигранти, те биха наброявали към 20000, но добавя: «*Но те се водят като белоемиграция и украинските организации, съществували тук през 20-те и 30-те години на XX в. и забранени през 1945 г., предпочитат да не контактуват с тях*». — Жукивский, В. Украинската общност в България..., с. 17.

⁴ Пейковска, П., Киселкова, Н., Руската емиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 година // *Статистика*, 3–4, 2013, с. 226.

⁵ И. Петренко подава като начална дата 3 октомври. — Петренко, І.Є. Політико-дипломатична діяльність урядів УНР на Балканах на прикладі відносин з болгарським царством (1918–1920 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXIX, 2014, с. 114.

⁶ Петренко, І.Є. Цит. съч., с. 114. В. Жукивский също посочва, че според някои данни «*Украинско-български преглед*» е издание на посолството на Украинската Народна Република в България или поне е подпомаган финансово от него. — Жукивский, В. Украински издания в България до 1944 г.

⁷ Вж Васил Жукивский, цит. съч.

⁸ Петренко, І. Є. Цит. съч., с. 114.

⁹ Жукивский, В. Цит. съч.; Якімова, А. Про перший номер видання «Украинско слово» в Софії // *Украински вести*, 9 ноември 2011 г. — URL: <http://ukrpressbg.com/his-ukr-Ukrainko-slovo-2011.html> (посетена на 12.01.2019).

¹⁰ Якімова, А. Цит. съч.

¹¹ *Украинско-български преглед*, 7 (15 януари), 1920, с. 60–61.

¹² Жукивский, В. Цит. съч.; Петренко, І. Є. Цит. съч., с. 114.

¹³ *Украинско-български преглед*, 7 (15 януари), 1920, с. 61–62.

¹⁴ *Украинско-български преглед*, 1 (15 октомври), 1919, с. 1–2.

¹⁵ *Украинско-български преглед*, 7 (15 януари), 1920, с. 66–67; 10 (1 март), 1920, с. 86–87.

¹⁶ *Українсько слово*, 4 (15 октомври), 1919, с. 29–30.

¹⁷ *Українсько-български преглед*, 6 (1 януари) 1920, с. 46; 11 (15 март), 1920; 12 (1 април), 1920, с. 105–108.

¹⁸ *Українсько-български преглед*, 7 (15 януари), 1920, с. 64–65.

¹⁹ *Українсько-български преглед*, 6 (1 януари), 1920, с. 47–51.

²⁰ *Українсько-български преглед*, 1 (15 октомври), 1919, с. 7.

²¹ *Українсько-български преглед*, 1 (15 октомври), 1919, с. 5–6; 13 (15 април), 1920, с. 113–114, 118–120; *Українсько слово*, 3 (1 септември), 1919, с. 33–35.

²² *Українсько-български преглед*, 13 (15 април), 1920, с. 113–114; 14 (1 май), 1920, с. 121.

²³ *Українсько-български преглед*, 1 (15 октомври), 1919, с. 8. Първият председател на Съвета на народните комисари на Украинската съветска република, българинът Кръстьо Георгиев Станчев (1873–1941), известен като Христиан Георгиевич Раковски, предизвиква вниманието и на учени, и на журналисти. Сред написаното за него се открояват преведеното от руски изследване на историка от български произход, Михаил Станчев.. *Доктор Кръстьо Раковски — държавник, политик, дипломат* (С.: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2004) и съвместният труд на Михаил Станчев и Георгий Чернявский. *В борьбе против самовластья: Х. Г. Раковский в 1927–1941 гг.* (Харьков: Харьк. гос. ин-т культуры, 1993). Вж също «*България 20 век: Алманах*», ред. Филип Панайотов (С.: Книгоиздателска къща «Труд», 1999), с. 1022–1024; Инджов, М. Българинът Кръстьо Раковски е първият премиер на Украйна // *24 часа*, 11 декември, 2013. — URL: <https://www.24chasa.bg/Article/2586452> (посетена на 12.01.2019).

²⁴ *Українсько-български преглед*, 7 (15 януари), 1920, с. 62.

²⁵ *Українсько-български преглед*, 1 (15 октомври), 1919, с. 3–4.

²⁶ Пак там, с. 4.

Detelina Dineva

PhD, Associate Professor

detelinadineva@abv.bg

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

EFFORTS TO INFORM THE BULGARIAN PUBLIC ABOUT THE EVENTS IN UKRAINE, 1919–1920 (Ukrainian-Bulgarian Review and Ukrainian Word)

Abstract: Only a small number of Ukrainian periodicals have been published in Bulgaria. In the 1930s in Sofia, three periodicals were published in the Ukrainian language — *Гуртуємося* (Unification), *На сторожі* (On Guard) and *Незалежність* (Independence), intended understandably for Ukrainians residing in the country. To another audience, the local one, were directed the editions in Bulgarian — *Українсько-български преглед* (Ukrainian-Bulgarian Review), *Українсько слово* (Ukrainian Word), as well as the single issue of *Україно-български весті* (Ukrainian-Bulgarian News) published in both languages in March 1935 by the Bulgarian-Ukrainian Society in Sofia.

The biweekly *Ukrainian-Bulgarian Review* was launched on 15 October 1919 and its last, 17th issue was dated 21 June 1920. Of the other Bulgarian-language edition,

Ukrainian Word (marked as a non-periodical), at least four issues are known to have been published, all of them in 1919.

The names of the editorial members of both editions are not mentioned anywhere in the publications, but they were most likely members of the Ukrainian Embassy staff. Regarding the funding the publishers could rely on, available data speaks of the substantial difficulties experienced by them. Addressing this question, Ukrainian author I. Petrenko writes that at times the employees of the Ukrainian Embassy in Sofia lacked the funds even for the purchase of stationery.

Among the Bulgarian authors writing for the two editions were the historian, writer and public figure Dimitar Todorov Strashimirov (1868–1939), literary and theatrical critic Nikola Balabanov (1893–1966), world-known linguist and dialectologist prof. (later academician) Stefan Mladenov (1880–1963), and philologist prof. Ivan Shishmanov (1862–1928), for a short time Bulgarian Plenipotentiary Minister in the Ukrainian People's Republic. About the Ukrainian authors we know that Dmitro Sheludko was a secretary at the Embassy of the Ukrainian People's Republic in Sofia, and there are assumptions that behind the name «A. Shulgovski» was the Minister of Foreign Affairs and Ambassador to Bulgaria Oleksander Shulgin.

Regarding the readers of *Ukrainian-Bulgarian Review* and *Ukrainian Word*, the publishers saw them as consisting of two groups of people — members of the intellectual aristocracy with purely academic interests, and readers with a clear preference for up-to-date political information.

Both editions aspired to win the Bulgarians for the Ukrainian cause. For this purpose, they introduced their readers to the history and culture of Ukraine, told them about the great Ukrainian poets and writers like Taras Shevchenko and Ivan Franko, and also described the natural resources of their fatherland.

Special attention was dedicated to the problems related to contemporary events. The authors stressed the importance of the right of the peoples of self-determination and the Ukrainians' desire for the political boundaries to coincide with the ethnographic ones. Understandably, Symon Petliura (1879–1926) was seen as the most popular among the leaders of the Ukrainians. Extremely critical were, in turn, assessments against gen. Anton Denikin (1890–1947), and the Bolsheviks and their leaders.

Bulgarians familiar with the Ukrainian problems might sympathize with the Ukrainians, although many hoped that a rebuilt Russia could help Bulgaria in rejecting the dictate of Neuilly. They, however, were unable to help the Ukrainians achieve their aspirations. Both Bulgaria and Ukraine had to deal with extremely complex circumstances. Ukraine was the arena of political and military battles. After losing the war Bulgaria, on its part, was too heavily dependent on external factors, while at the same time having to address grave internal economic, social and political problems.

Key words: Bulgaria, Ukrainian periodicals, Embassy of the Ukrainian People's Republic.

Валерій Власенко
(Сумський державний університет)

БОЛГАРІЯ Й УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ

У зв'язку з відзначенням у 2018 р. 100-літнього ювілею встановлення українсько-болгарських дипломатичних відносин посилюється інтерес до вивчення міжвоєнної української політичної еміграції, яка виникла внаслідок поразки Української революції 1917–1921 рр. та розпорошилася по багатьох країнах Європи. Ставлення місцевої влади до новоприбульців різнилося в кожній країні-реципієнті. Воно також могло змінюватися в кожній окремій країні впродовж усього міжвоєнного періоду. Це залежало як від внутрішньої ситуації в країні (економічна криза, зміна політичного режиму чи політичних партій у владі), так і міжнародної (світова економічна криза, встановлення дипломатичних відносин з СРСР, прийом СРСР до Ліги Націй тощо).

На відміну від Польщі, Румунії та Чехословаччини, в Болгарії влада не виокремлювала українців із російського емігрантського загалу, тому на них повною мірою поширювалося законодавство щодо правового статусу, працевлаштування, соціального і медичного забезпечення, права на освіту російських емігрантів. Окремої політики Болгарії щодо української еміграції не існувало, але в межах загальної іммігрантської політики мали місце дії суб'єктивного характеру з боку членів уряду, парламенту, чиновників центральних державних інституцій і правоохоронних органів, які були як прихильниками українців, так і тими, хто сприймав їх крізь призму російської еміграції. Саме тому автор поставив собі за мету визначити форми взаємодії влади і суспільства з українською еміграцією в міжвоєнній Болгарії.

В українській історіографії докладно висвітлені такі аспекти цієї проблеми, як українсько-болгарські взаємини у 1918–1939 рр.¹, українська преса в Болгарії², хвилі еміграції до цієї країни³, натуралізація емігрантів⁴, громадсько-політичні організації еміграції⁵, її культурні заходи⁶ та діяльність лідерів української еміграції⁷.

В російській історіографії українську еміграцію в Болгарії або взагалі не виділяють із загального масиву міжвоєнної еміграції з колишньої Російської імперії, або розглядають її як невід'ємну складову російської еміграції. Такої ж точки зору дотримувався і сербський дослідник М. Йованович⁸. На існування так званого «українського питання» серед російської еміграції взагалі й у Болгарії зокрема звертають увагу лише В. Косик⁹ та В. Шнірельман¹⁰.

Серед болгарських дослідників російської еміграції, які вказують на наявність в Болгарії українських громадських організацій та преси, слід назвати Д. Даскалова та Ц. Кьосеву. При цьому перший автор називає керівників українських організацій, наприклад, В. Колесниченка, Я. Малиновського, І. Орлова, М. Паращука, П. Романюка та В. Филоновича, діячами російської еміграції¹¹, які насправді були її опонентами. Не зовсім зрозуміло, за якими критеріями підданого Австро-Угорської імперії, члена Союзу визволення України, колишнього співробітника Дипломатичної місії УНР в Естонії й Українського товариства Червоного Хреста, учасника українських емігрантських з'їздів, керівника низки українських громадських організацій в Болгарії, скульптора М. Паращука обидва автори вважають «*русским*» художником¹². Зауважимо, що Ц. Кьосева відзначає національну відокремленість українців від російської еміграції¹³. У 2011 р. в Болгарії побачила світ книга журналіста П. Мангачева про міжвоєнну українську еміграцію, яка має, скоріше, публіцистичний, ніж науковий характер¹⁴. Інформацію про українську еміграцію містять також довідкові видання¹⁵ та збірник документів¹⁶, що побачили світ в Софії.

В сучасній науковій літературі переважає точка зору, за якою еміграція з колишньої Російської імперії до Болгарії була цілком «*русской*» або російською, тобто без врахування національної специфіки. З цим важко погодитися, оскільки в межах загального масиву емігрантів було багато українців. При цьому виникає питання: кого з тогочасних емігрантів можна вважати українцем? При визначенні національності застосовувалися різні ознаки або критерії. По-перше, найчастіше українців виділяли за *географічно-територіальною ознакою*, тобто місцем народження або проживання. Але ж більшість «*Русской Армії*» (РА) П. Врангеля складали мобілізовані молоді люди переважно з Катеринославської, Полтавської, Харківської і Херсонської губерній, менше — з Київської і Чернігівської, зовсім мало — з Волинської та Подільської губерній¹⁷. Як згадував член першої військової місії УНР до Криму полковник І. Цапко, 14 травня 1920 р. в Севастополі під час зустрічі делегації з П. Врангелем головнокомандувач РА зазначив, що «*в Криму, в складі Добровольчої Армії є до 80% військовиків родом з України та Кубані й він має замір, на майбутнє, при сприятливих обставинах, з українців зформувати один корпус або принаймні кадри корпусу*»¹⁸. За даними дипломатичних представництв УНР в Болгарії і Румунії та Генерального штабу Армії УНР, питома вага українців у складі РА коливалася від 50%¹⁹ до 70%²⁰ і навіть 80%²¹. Велика питома вага уродженців українських губерній у складі РА підтверджується і працями російських²² й українських²³ дослідників. Але не всі народжені в Україні вважали себе українцями, так само як частина

кубанських козаків в еміграції ототожнювала себе більше з Україною, ніж з Росією.

Для багатьох біженців, які опинилися за межами Батьківщини на початку 1920-х рр., поділ на українців і росіян був умовним і мінливим. Так, з одного боку, колишні професори Новоросійського (Одеського) університету В. Зав'ялов і М. Попруженко спочатку прихильно поставилися до української справи в Болгарії, у 1922 р. були членами Тимчасового комітету Українського товариства Червоного Хреста, але згодом стали її критиками і вважали себе російськими емігрантами. З іншого боку, у 1923 р. до правління Української громади в Болгарії звернулося кілька учнів російської гімназії в Софії з пропозицією прийняти їх до складу організації, щоби мати можливість *«дочекатися тої години, коли ми всі станемо під жовто-блакитний стяг»*²⁴.

Крім того, багато українців під час революційних подій 1917–1920 рр. служили у різних військових формуваннях: арміях УНР й Української Держави, Українській Галицькій Армії, Збройних Силах Півдня Росії, РА, Червоній армії, партизанських і повстанських загонах. Наприклад, після занепаду Української Держави чимало членів уряду П. Скоропадського, вищих державних чиновників і військових стали на бік державних утворень білої Росії, проте в еміграції багато примусово мобілізованих до армії Врангеля українців, особливо з Катеринославщини, Полтавщини та Херсонщини, переходило *«до Петлюри»*²⁵. В еміграції вони могли прилучитися як до української, так і російської еміграції. Тому при виборі визначальною могла стати як матеріальна сторона (орієнтація на того, хто забезпечить найнеобхіднішим — їжею, ночівлею та ліками), так і національне самоусвідомлення, незважаючи на матеріальну скруту.

По-друге, українців розрізняли і за *юридичною ознакою*, тобто приналежністю їх до певної держави (підданство чи громадянство). Пануючою в науковій літературі з історії російської еміграції є така точка зору, що нібито на момент виходу на еміграцію всі біженці, незалежно від національності, були колишніми російськими підданими (особи російського походження)²⁶. При цьому не зверталася увага на те, що частина емігрантів вважала себе не тільки громадянами УНР, Української Держави чи ЗУНР, які у 1918–1920 рр. визнавалися самостійними державами, їхні дипломатичні представництва діяли в інших державах, в тому числі і Болгарії, але і мали відповідні паспорти. Українські дипломатичні установи також видавали паспорти, що визнавалися всіма країнами, крім Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС). Ба більше, УНР, Українська Державна та ЗУНР мали закони про громадянство²⁷.

По-третє, українців розрізняли і за *рівнем національної свідомості*. Вже тоді з-поміж емігрантів виділяли свідомих, малосвідомих, несвідомих

мих і ренегатів або малоросів. При цьому майже всі вони в Болгарії перебували у російському емігрантському середовищі, під впливом російських старшин та численної російської інтелігенції і тому думати про *«якусь там Україну»* на початку еміграції, як стверджував В. Филонович, просто не могли. До того ж, на емігрантів впливало і русофільство болгар²⁸. Дипломатичний агент УНР в Болгарії В. Драгомирецький поділяв усіх українців на дві групи. До першої відносив свідомих українців, які в еміграції зовсім відокремилися від армії Врангеля, підтримували зв'язок з Українським посольством і негативно ставилися до добровольців. Друга група — *«українці по назві», служать Врангелю може ще й вірніше як великороси. Вони переважно в частині Корніловської, не люблять ніяких політичних балачок, задоволені харчами, вихваляються дисципліною і дуже підозріло приймають інформації про Головного Отамана Петлюру і його військо»*, а далі поглиблює характеристику малоросів: *«часом і вони з'ясовуються перед нами в своїй прихильності, але це все постійно робиться при звісних умовах: «без Петлюри», “без самостійності”, при признанні “общерусского языка”, “единой общей родины” і т. д.»*. Дипломат зауважив, що між цими двома групами існував певний прошарок емігрантів, які ще *«не зовсім відійшли від Врангеля і тримаються його за для харчів, але кількість їх з кожним днем зменшується»*²⁹.

Українська еміграція в Болгарії сформувалася внаслідок кількох хвиль і потоків еміграції у 1918 — на початку 1920-х рр. Визначити її кількість складно, оскільки в Болгарії на той час не було єдиної системи обліку новоприбулих, спостерігався високий рівень мобільності емігрантів, коли одночасно через територію Болгарії до інших країн і на Батьківщину, а також в межах самої країни пересувалася велика кількість емігрантів, що ускладнювало їх облік. За даними болгарського історика Л. Спасова до середини 1923 р. з Болгарії на Батьківщину (в Росію й Україну) було репатрійовано 11,3 тис. осіб. З них близько 2 тис. репатріантів прибуло до Болгарії з Греції, Італії, КСХС та Румунії³⁰.

Узагальнюючи підрахунки сучасних дослідників та матеріали тогочасних болгарських, російських (білих і червоних) й українських установ, можна навести такі дані. На початку 1920-х рр. із 35–36 тис. емігрантів з України і Росії в Болгарії³¹ не менше 50% (приблизно 17–18 тис. осіб) складали уродженці і жителі України. Велику частину з них складали малороси. Тих, хто вважав себе українцем, в тому числі і частина кубанських козаків, та жив *«своїм національним життям»*, налічувалося 9–11 тис. осіб³², які сповідували ідею незалежної України — 6–8 тис. осіб³³; *«організованих»* українців, тобто об'єднаних в емігрантських громадських організаціях — 1,5–2 тис., а серед них *«свідомих»* (інтелігентних) українців — 200–500 осіб³⁴.

Зауважимо, що впродовж усього міжвоєнного періоду кількість українців в Болгарії поступово зменшувалася внаслідок репатріації (повернення на Батьківщину), рееміграції (вторинна міграція або переїзд до інших країн), асиміляції, натуралізації (прийняття громадянства іншої держави) та біологічного фактору (смерть).

У даній роботі йдеться не про всю українську еміграцію, а лише політичну, тобто ту її частину, яка була політично вмотивованою, ідеологічно визначеною, організаційно структурованою та сповідувала ідею самостійної української держави в будь-якій її формі. Іншими словами, це ті емігранти, які публічно визнавали себе українцями, сповідували певну ідеологію (консерватизм, націоналізм, соціалізм тощо), були прихильниками або членами політичних інституцій (Державний Центр Української Народної Республіки, Українське національне козацьке товариство, Організація українських націоналістів тощо), тією чи іншою мірою брали участь у діяльності українських громадських організацій та ставили за мету побудову самостійної і суверенної української держави. Таких упродовж усього міжвоєнного періоду в Болгарії було 1–2 тис. осіб з тенденцією до зменшення.

Українська політична еміграція в Болгарії мала розгалужену мережу громадських організацій. Найбільшими і впливовими серед них були *Українська громада в Болгарії* (УГБ, 1921–1924, 1929–1938 рр.), *Українське культурне об'єднання в Болгарії* (УКОБ, з 1926 р.), *Союз українських організацій в Болгарії* (СУОБ, з 1933 р.) й *Українсько-Болгарське товариство* (УБТ, 1920, 1926–1939 рр. з перервами). Перша організація мала філії у містах Бургас, Варна, Велико Тирново, Відін, Казанлик, Кочериново, Лом, Ловеч, Перник, Пловдив, Русе, Севлієво, Сливен, Стара Загора, Ямбол та інші. Одна частина з них згодом перетворилася на самостійні організації (Варна, Пловдив, Русе), інша припинила існування. Керівниками УГБ були В. Филонович, Б. Цибульський, М. Парашук та Я. Малиновський. Друга організація мала філії в Бургасі та Пловдиві. Очолювали УКОБ І. Орлов, В. Колесниченко, Д. Шелудько, П. Литвиненко та П. Майстренко. СУОБ об'єднувала близько 10 громадських організацій і комітетів. Його керівниками були П. Блажко, Д. Майстренко, Я. Малиновський та М. Тарабан. До складу УБТ входили українські емігранти, болгарські громадські діячі, науковці, літератори та митці. Очолювали Товариство І. Шишманов та М. Арnaudов.

Серед емігрантів існували такі політичні середовища (течії):

1. *Національно-демократичне* (республіканці), представлене прихильниками С. Петлюри, ДЦ УНР, Уряду УНР в еміграції. Мало організаційну структуру: представник військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині (В. Филонович), представник військового міністра (Уряду) УНР в

Болгарії (Б. Цибульський, М. Паращук, Я. Малиновський). Мало вплив на УГБ, СУОБ, Український гурток імені М. Драгоманова, Українське громаду в Пловдиві та інші організації³⁵.

2. *Консервативно-гетьманське* (монархісти), прихильники спочатку П. Скоропадського, а з 1923 р. — І. Полтавця-Остряниці. Було представлено політичною організацією — філією Українського національного козацького товариства (УНАКОТО) в Болгарії на чолі з Д. Гулаєм та Ф. Жеребком. До початку 1930-х рр. мало вплив на УКОБ³⁶.

3. *Радикально-націоналістичне*, члени та прихильники Організації українських націоналістів. В Болгарії діяло відділення ОУН на чолі з І. Шиманським (до 1933 р.) та М. Ніцкевичем (з 1933 р.). Мало вплив на УКОБ та Культурно-просвітне товариство ім. Т.Г. Шевченка у Варні³⁷.

Взаємодія влади і суспільства Болгарії з українською політичною еміграцією була багаторівневою.

Перший рівень — *міждержавний*. Існував у 1918–1921 рр., коли діяли дипломатичні інституції обох країн. Вони ж і вирішували проблему військовополонених. Після третьої хвилі еміграції (на початку 1921 рр.) українським аспектом російської еміграції не переймалися ні міжнародні організації, ні уряд Болгарії. Верхівка російської еміграції намагалася применшити його значимість, а Уряд УНР й Українське посольство, навпаки, актуалізувати.

Спочатку ставлення болгарського уряду до України було невизначеним. Стисло його позицію висловив тогочасний керуючий справами МЗС С. Радев:

«Наше положення юридичне в справі України зараз є досить неясне. В часи Гетьмана Скоропадського ми визнали Україну як самостійну Державу. Після Версальського миру, коли Брест-Литовський договір пав, наше визнання згубило міжнародну основу. Разом з тим і у вас на Україні ситуація стала невиразною. Наше відношення до України було теж невизначене ні яким актом аж до постанови Міністерства Т[е]одорова, в якій воно заявило про відсутність офіційних відношень до якого будто Уряду України. На цьому ґрунті стоїмо ми зараз і по нашому міжнародному положенню ми не можемо з нього зійти. Тим більш, що тепер, коли вся Україна занята большевиками, а ваш Уряд і армія знаходяться на емігрантському становищу, питання Українське з правно-формального боку являється дуже трудним і заплутаним»³⁸.

Але згодом ставлення до українського питання поступово змінювалося під впливом зустрічей прем'єр-міністра Болгарії з головами надзвичайних дипломатичних місій УНР у Варшаві та Бухаресті наприкінці 1920 — на початку 1921 рр., коли А. Стамболійський вперше виявив прихильність до УНР і висловив упевненість у тому, що незалежна

Україна буде існувати³⁹. Подальше з'ясування обопільних позицій відбулося вже під час візиту у березні 1921 р. до Болгарії нового керуючого Українським посольством в Софії К. Мацієвича. 10 березня під час офіційної зустрічі з А. Стамболійським у приміщенні Ради Міністрів Болгарії прем'єр-міністр пообіцяв сприяти роботі українського дипломатичного представництва настільки, наскільки це можливо з боку Болгарії, та запевнив, що Болгарія визнала УНР де-факто, а при зміні ситуації готова зробити це де-юре⁴⁰. К. Мацієвич мав також зустрічі з С. Радевим, головою Народних Зборів Болгарії А. Ботевим. Під час візиту були вирішені такі фінансово-майнові питання, як передача у розпорядження УНР земельної ділянки з будівлями та 3 цистернами для нафти на березі Дунаю у м. Свищов (Свиштов), отримання від болгарського уряду грошей за перевезення вантажів Дунайським пароплавством, розрахунок за конфісковане військове майно, яке під час Першої світової війни направлялося до Сербії і належало Дунайському пароплавству, та повернення Болгарією 2 пароплавів і 5 барж⁴¹. Після візиту К. Мацієвича до Болгарії ставлення місцевої влади до української еміграції змінилося від нейтрального до прихильного, але без відображення цього у законодавстві. Українське посольство видавало бажаним український паспорт, який спочатку визнавався болгарською владою, але незабаром його замінили на болгарський або картку особистості.

Під час напруги у зв'язку з мобілізаційними планами П. Врангеля та рішенням Вищої адміністративної ради Міністерства внутрішніх справ і народного здоров'я Болгарії від 26 березня 1922 р., яким передбачалося розформування російської армії та висунення військовим ультиматуму щодо працевлаштування в Болгарії або повернення на батьківщину, Українське посольство подало А. Стамболійському ноту і меморандум, а Міністерству закордонних справ — 4 заяви, в яких заперечувався будь-який зв'язок Уряду УНР з врангелівськими організаціями⁴². Як писав на сторінках тогочасної української емігрантської преси анонімний автор, *«переслідування “Руснаків” при бувшому хліборобському уряді не торкалися Українців, населення, часами і в де-яких групах вороже до Руснаків, до Українців відноситься з симпатією»*⁴³.

Після державного перевороту у червні 1923 р. до влади прийшла правочентристська партія *«Демократически сговор»* на чолі з А. Цанковим. Чимало обмежень щодо російських біженців було не тільки скасовано, але і запроваджено для них низку пільг. Уряд створив сприятливі умови для збереження національної ідентичності російських емігрантів, відкриття для них навчальних закладів, дитячих притулків, закладів для інвалідів тощо. У справі позначення у *«нансенівських»* паспортах (сертифікат ідентичності) національності *«українець»* уряд виступив проти. Всіх

емігрантів з колишньої Російської імперії, в тому числі й українців записували як «руснак» (русский). За допомогою у цій справі українські емігранти зверталися до депутата Народних Зборів Григора Василева та міністра фінансів Володимира Моллова.

19 травня 1934 р. в Болгарії відбувся державний переворот, який призвів до ліквідації багатьох елементів демократії, запровадження жорсткої централізації державного апарату та посилення ролі поліції в житті країни. Новий уряд на чолі із К. Георгієвим у своїй декларації та програмі заявив про зміну зовнішньополітичних пріоритетів. Один з них — встановлення дипломатичних відносин із СРСР. Уряд Болгарії зобов'язувався не підтримувати на своїй території антирадянські сили, а це, на думку М. Парашука, негативно вплинуло на становище емігрантів⁴⁴.

Другий рівень — *співпраця еміграції з окремими державними діячами*.

У березні 1921 р. за сприяння головного інтенданта болгарської армії полковника Г. Кратункова, дипломатичного агенту УНР В. Драгомирецького та допомоги Тимчасового комітету Українського Червоного Хреста в Софії була відкрита «Українська хата» (вул. Гробарска)⁴⁵. Там розмістилися притулок для хворих, інвалідів і німецьких українських емігрантів на 100–150 осіб, бібліотека-читальня, керівні органи українських організацій, здійснювалися культурно-освітні акції (лекції, концерти, відзначення свят, курси українознавства тощо).

У 1928–1929 рр. у справі легалізації Української громади в Болгарії колишній посол УНР в Болгарії О. Шульгин листувався з прем'єр-міністром А. Ляпчевим, болгарськими дипломатами, депутатами парламенту та громадськими діячами⁴⁶. У цій справі Г. Крупицький, М. Парашук, Б. Цибульський та інші емігранти зустрічалися з депутатом Народних Зборів Болгарії, відомим діячем правлячої партії «Демократически сговор» Г. Василевим, міністром фінансів В. Молловим, військовим міністром І. Вилковим (*Вълков*), міністром внутрішніх справ І. Русевим, заступником міністра освіти Зубовим та начальником софійської поліції полковником Карагьозовим⁴⁷. Як зазначав Б. Цибульський на І Конференції української еміграції, що відбулася у 1929 р. в Празі, А. Ляпчев «самостійно вирішення цього питання на себе брати не хоче, передавши його до звичайного ходу міністер[ству] внут[рішніх] справ. Керуючі кола російської еміг[рації] вживають всі заходи, аби орган[ізація] не була затверджена. Остільки цей вплив сильний можливо судити з того, що навіть сам міністр-председатель, він же і міністр внутрішніх справ, почасти йому піддався: наш прихильник, член болгарського народного зібрання (Григор Василев — В.В.), особа дуже впливова в уряді і в партії, зараз веде політику в Болгарії, з обуренням мені передав, що міністр

п. Ляпчев звертався до Мілюкова, бажаючи знати opinie цього пана що до нашої справи. Загалом цю справу видвигнуто майже на міжнародний ґрунт. Затверджувати не затверджують, але з політичних мотивів і не відмовляють»⁴⁸.

«Каменем спотикання» при затвердженні статуту УГБ, на думку Карагьозова, була постать М. Парашука. Полковнику доручили остаточно владнати всі формальності щодо легалізації Громади та навести відомості про членів організації. Але, за висловом Карагьозова, «коли в Раді є Парашук, він уже може судити про всю Раду». Це означало, що комендант не затвердить статут УГБ⁴⁹. Негативне ставлення Карагьозова до М. Парашука пояснювалося кількома причинами. При поданні статуту Громади на затвердження у 1926 р. Карагьозов пропонував головою УГБ обрати/призначити його колишнього вихователя в Єлисавеградській військовій школі полковника Григоренка, з чим М. Парашук не погодився. У 1928 р. М. Парашук взяв участь у похованні пропагандиста марксизму в Болгарії, засновника і керівника Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) Д. Благоева⁵⁰. М. Парашук був одружений з донькою (Цветана) одного з провідних діячів Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС), члена уряду А. Стамболійського, журналіста Й. Пекарева, робив скульптурні портрети лідерів БЗНС⁵¹.

За легалізацію УГБ виступали Г. Василев, В. Моллов, І. Вилков, проти — І. Русев, Зубов і Карагьозов. А. Ляпчев не мав певної позиції.

У 1928 р. голова софійського осередку Болгарського гімнастичного товариства «Юнак» Г. Василев сприяв створенню громадської організації «Український сокіл в Болгарії» — філії товариства «Юнак»⁵².

Третій рівень — *співпраця еміграції з болгарськими громадськими діячами*.

По-перше, почесними членами Української громади в Болгарії були донька М. Драгоманова і дружина першого Посла Болгарії в Україні Л. Шишманова-Драгоманова, ректор Софійського університету М. Арнаудов та болгарський письменник С. Чілінгіров⁵³.

По-друге, ініціатором створення Українського культурного об'єднання в Бургасі та філії УГБ у Відні був уродженець Бессарабії, син болгарського емігранта, старшина Армії УНР, випускник Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина) П. Чекаров (Чькаров)⁵⁴.

По-третє, у березні 1920 р. з ініціативи І. Шишманова було створено Українсько-Болгарське товариство. Головним завданням УБТ було взаємне ознайомлення та зближення між болгарами й українцями. Головою управи обрали І. Шишманова⁵⁵. Проіснувало воно недовго. Відновилося у лютому 1926 р. Серед засновників — відомі болгарські громадські діячі

М. Арнаутов, Н. Балабанов, А. Будевска-Ганчева, С. Младенов, Цв. Парашук, В. Стефчев, С. Чілінгіров, І., Л. та Д. Шишманови й інші. Також проіснувало недовго. У лютому 1932 р. УБТ відновило свою діяльність. Серед засновників — Р. Алексієв, М. Арнаутов, Н. Балабанов, Г. Генев, С. Омарчевські, І. Пенаков, С. Чілінгіров та інші.

Важливими громадсько-політичними й культурними акціями УБТ були відкриття в Софії пам'ятника на могилі М. Драгоманова та влаштування в актовій залі БАН урочистого зібрання з цього приводу⁵⁶; видання двомовного журналу «Украино-Български Вести»⁵⁷, книги про М. Драгоманова; відзначення днів незалежності Болгарії й України, ювілеїв В. Влайкова, М. Грушевського, С. Чілінгірова та Т. Шевченка; публікація матеріалів про Україну, українців й українську культуру в болгарській пресі.

По-четверте, болгарські громадські діячі відгукнулися на Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. У жовтні 1933 р. Українська головна еміграційна рада в Парижі ініціювала проведення Дня національної скорботи по жертвам від голоду. 28 жовтня 1933 р. в Софії був створений Українсько-Болгарський комітет з підтримки Всеукраїнської акції щодо дій радянської влади та допомоги голодуючим в Україні. Наступного дня Комітет організував панахиду по жертвам Голодомору в Україні та віче протесту, на якому виступив почесний голова Комітету С. Чілінгіров⁵⁸. 11 листопада 1933 р. на сторінках болгарської газети «Българска независимост» було опубліковано «Звернення до розуму та совісті цивілізованого світу» щодо трагедії 1932–1933 рр. в Україні⁵⁹.

Четвертий рівень — *взаємовідносини місцевого населення й української еміграції*. Він коливався від доброзичливого і нейтрального до напруженого (конфліктного), оскільки обидва соціуми суперничали у соціально-економічній сфері — на ринку праці, в освіті, соціальному забезпеченні тощо. Особливо високий рівень напруженості спостерігався в період світової економічної кризи 1929–1932 рр.⁶⁰

Більшою чи меншою мірою болгарське населення позитивно сприймало культурні акції української еміграції. Майже завжди на таких акціях були присутні болгари. Болгарські організації «Славянска беседа» та «Младежно славянско дружество» запрошували на свої засідання представників громадських організацій слов'янських народів в Болгарії, в тому числі й українців, і пропонували інформувати про їхню країну, культуру, літературу тощо. Українці зазвичай робили це болгарською мовою.

Організаційними формами співпраці в культурно-освітній галузі, поперше, були лекції. Так, навесні 1924 р. з ініціативи Комітету допомоги українським біженцям і з метою ознайомлення болгарської громадськості

з історією та культурою України у кількох містах була організована низка лекцій. Лекторами виступили голова Комітету, колишній керуючий Посольством УНР в Болгарії В. Драгомирецький, художник, професор М. Паращук, колишній директор Народної бібліотеки й етнографічного музею, перекладач творів Т. Шевченка, письменник С. Чілінгіров, начальник культурного відділу Міністерства народної освіти Болгарії, автор багатьох праць з української літератури Н. Балабанов та белетрист, перекладач праць українських учених, професор Д. Шишманов. Заходи відбулися в Бургасі, Софії, Русе, Ямболі та інших містах⁶¹. УБТ організувало низку лекцій з історії українсько-болгарських відносин. Так, у 1932 р. до Софії на запрошення Товариства приїздив Р. Смаль-Стоцький, який на його засіданні прочитав лекцію «Украина и България»⁶², 1935 р. — про творчість Ю. Венеліна⁶³, а доцент Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі Г. Омельченко там же прочитав лекцію про Ю. Венеліна⁶⁴. Під час зустрічі з болгарськими, чеськими і польськими культурними та державними діячами, що була організована Товариством у 1932 р. в Софії з нагоди відкриття пам'ятника М. Драгоманову, О. Шульгін виголосив промову, присвячену українсько-болгарським відносинам. Йшлося про автора першої історії Болгарії Ю. Венеліна, вплив творчості Т. Шевченка на розвиток болгарської літератури та діяльність М. Драгоманова в Болгарії⁶⁵. Доповіді виголошували і болгарські культурні діячі. Так, 1 грудня 1934 р. УБТ влаштувало у приміщенні Музичної державної академії публічну лекцію професора академії Х. Панчева на тему «Українська музика і пісня»⁶⁶.

По-друге, організаційними формами культурних заходів української еміграції були вечірки, вечірки-концерти, концерти та театральні вистави. Зазвичай вони були приурочені до певних міжнародних, національних, державних або релігійних свят, акцій громадсько-політичного чи культурно-освітнього характеру, академій, ювілеїв історичних подій або персоналій тощо. Вечірки відбувалися у приміщеннях українських громадських організацій, концерти — в спеціально орендованих приміщеннях — залах на 600 місць Товариства «Славянська беседа» і на 200 місць Християнського союзу молоді (*Young Men's Christian Association*) та салоні міжнародної організації «*Alliance Française*». В Болгарії існувало декілька українських хорових колективів. Найбільш відомим не тільки серед української еміграції, але й болгарського культурного середовища був Український народний хор під орудою полковника І. Орлова, який переїхав з Варни⁶⁷. У квітні 1924 р. він виступав ще під псевдонімом І. Сеславін, згодом — під власним ім'ям. Тоді хор налічував у своєму складі 40–50 виконавців. 5 січня 1935 р. він виконав низку українських народних пісень на Софійському радіо⁶⁸. Іноді на культурних заходах

української еміграції виступав українсько-болгарський хор під керівництвом І. Орлова. 26 березня 1938 р. цей колектив взяв участь у музичній програмі (1 година) із вшанування пам'яті Т. Шевченка на Софійському радіо⁶⁹.

У культурних акціях української еміграції брали участь і болгарські артисти та музичні колективи. Серед них — хор «Кавала»⁷⁰, «Родина»⁷¹, «Гусла» під керівництвом А. Дімітрова⁷², церковні хори⁷³, в тому числі під орудою Дінева⁷⁴, артисти і музиканти Болгарської національної опери М. Василєва, М. Люцканов, С. Петрова (співачки), М. Столярчук, А. Краєв, Х. Панчев (піаніст), Е. Попов (скрипаль), Ц. Цанков (диригент), співачки Н. Воденічарова, Р. Кацарова (романси) та викладач Музичної академії С. Кімрянова-Столярчук⁷⁵.

У 1927–1928 рр. Український гурток аматорів драматичного мистецтва (м. Кочериново) поставив низку українських п'єс для працівників фабрики Балабанова⁷⁶, благодійні спектаклі на користь Болгарського товариства «Юнак»⁷⁷ та Македонського благодійного братства ім. Тодора Александрова (м. Горна Джумая). Всі виручені від спектаклю у м. Горна Джумая кошти в сумі 7 тис. левів були передані постраждалим від землетрусу⁷⁸.

Інші українські емігрантські організації також влаштовувати театральні вистави, на яких була присутня болгарська публіка. У 1930 — на початку 1931 рр. Українське культурно-просвітнє товариство ім. Т. Шевченка у Варні організувало 7 вистав, в тому числі «Катерина» М. Аркаса (старшого), «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «По ревізії» М. Кропивницького, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Лихо з жінкою» та інші⁷⁹. Аматорська група учнів гімназії м. Ловеч на чолі із Г. Слободянюком двічі ставили оперу «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського у м. Севлієво. Там же українська трупа під керівництвом С. Іванченка, відома ще своїми виступами під час перебування у 1920–1921 рр. в таборі на півострові Галліполі, поставила низку українських п'єс⁸⁰.

По-третє, організаційною формою співпраці була українсько-болгарська й українська преса. У 1919–1920 рр. зусиллями Українського посольства в Болгарії болгарською мовою виходили неперіодичний збірник «Украинско слово» та журнал «Украинско-български преглед». В їх підготовці, редагуванні та коректурі брали участь майже всі співробітники Посольства⁸¹. Д. Шелудько на сторінках віденського журналу «Воля» згадував, що спочатку українські дипломати вважали за необхідне поширювати інтерес до українського питання через болгарські засоби масової інформації, потім — за допомогою власного друкованого видання⁸². Серед авторів першого видання — члени Посольства, другого —

українці, росіяни та болгари, в тому числі такі відомі, як Н. Балабанов, С. Младенов, Д. Страшиміров, С. Чілінгіров, Д. Шелудько, І. Шишманов, А. Шулговські (імовірно, псевдонім О. Шульгина). Друкувалися також твори Т. Шевченка, І. Франка, О. Олеся в перекладах Н. Балабанова, Л. Каравелова, Х. Цанкова-Дерижана та С. Чілінгірова.

У 1922 р. в Софії виходило неперіодичне видання — інформаційний листок *«Українська громада»*. Видавець — Рада Української Громади в Софії, редактор — В. Хвиля⁸³.

У 1931 р. прихильники УНАКОТО започаткували газету *«На сторожі»*. Вийшло лише кілька чисел. Редактор — І. Орлов, директор — Ф. Жеребко, періодичність — 2 рази на місяць, тираж — 1 тис. примірників⁸⁴. Лише перше число журналу було тематичним і приурочене до 70-х роковин смерті Т. Шевченка. Серед авторів — болгари Н. Гайдов, Д. Різов, Ц. Цанков, П. Чекаров, С. Чілінгіров, українці Ф. Жеребко, І. Коршун, І. Орлов та Т. Полтавців.

У березні 1935 р. УБТ започаткувало свій друкований орган — двомовний журнал *«Украино-български вестн = Українсько-болгарські вісті»*. Побачило світ лише 1 число. Стрижневою темою журналу були українсько-болгарські культурні зв'язки. Йй присвячені статті М. Арнаудова, Т. Влайкова, І. Пенакова, С. Чілінгірова, життю Михайла Грушевського — статті О. Шульгина й Д. Шелудька, творчому доробку Т. Влайкова — Н. Атанасова. На сторінках журналу були вміщені уривки з *«Кобзаря»* Т. Шевченка у перекладі Д. Стоєвського та 3 вірші О. Олеся.

У 1929–1936 рр. в Празі виходив журнал *«Гуртуймося»*. У зв'язку з переїздом до Болгарії видавця та редактора В. Филоновича у Софії побачили світ 2 числа журналу (XIX та XX–XXI). Співвидавець у Болгарії — П. Романюк. Перше *«софійське»* число *«Гуртуймося»* було присвячене 19-й річниці проголошення Українською Центральною Радою незалежності України. Про це йшлося у передовиці. У статтях висвітлювалися такі питання, як традиції українського державотворення, бій під Крутами, участь тогочасного Головного отамана військ УНР А. Лівницького в Українській революції 1917–1921 рр. та Другий зимовий похід Армії УНР. У *«Хроніці»* подавалася інформація про відзначення Свята Державності (Проголошення IV Універсалу УЦР) українською еміграцією в Болгарії. Наступне число було присвячене 20-річчю *«Новітнього самостійного Українського Війська»*. У передовиці йшлося про створення у 1917 р. української армії та її значення для майбутньої боротьби за незалежність України. З 1938 р. журнал знову почав видаватися в Празі.

Українські громадсько-політичні організації в Болгарії мали гарні стосунки із близькими за ідеологією місцевими політичними партіями. Так, філія УНАКОТО співпрацювала з Націонал-ліберальною партією

(*Национал-либернаната партия*), що легально діяла у 1920–1934 рр. В її друкованому органі «*Незалежност*» (вісник) часто публікувалися І. Орлов та Т. Полтавців. В їхніх статтях йшлося про українське питання, ставлення УНАКОТО до інших суспільно-політичних середовищ української еміграції, українсько-польські й українсько-французькі відносини тощо⁸⁵.

На ниві журналістики і публіцистики виявив себе колишній член Українського посольства в Болгарії Д. Шелудько. Проживаючи в міжвоєнній Болгарії, він опублікував низку статей наукового і публіцистичного характеру в таких виданнях, як «*Воля*» (Відень), «*Литературен глас*», «*Сборник в чест на профессор Ив. Д. Шишманов по случай на тридесетгодишната му научна дейност (1889–1919)*», «*Слънце*», «*Украинско слово*», «*Украинско-български преглед*», «*Украино-български вести = Українсько-болгарські вісті*» (Софія) та інші. Його роботи присвячені діяльності та творчості Х. Ботева, Р. Жінзіфова, Л. Каравелова, П. Славейкова, М. Грушевського, українсько-болгарським культурним зв'язкам, впливу поезії Т. Шевченка на творчість болгарських письменників, розвитку української мови тощо.

Отже, взаємодія болгарської влади, окремих державних і громадських діячів, місцевого населення з українською політичною еміграцією мала різноманітний і багаторівневий характер, що залежало від внутрішніх і зовнішніх економічних чинників, політичної кон'юнктури в Болгарії та світі. Найбільш плідною та взаємовигідною була взаємодія в культурно-освітній галузі. Відмова влади зафіксувати у «*нансенівських*» паспортах національність «*українець*» не вплинула на легалізацію громадських організацій української еміграції, які і були рушіями налагодження взаємних відносин з болгарами.

¹ Павленко, В. *Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.* Київ, 1995. 224 с.

² Павленко, В., Сохань, П. Українська емігрантська преса в Болгарії міжвоєнного періоду // *Українська діаспора*, 1, Київ–Чикаго, 1992, с. 85–98; Власенко, В. Українська емігрантська преса міжвоєнного періоду в Болгарії // *Сумська старовина*, LI, 2017, с. 35–47.

³ Власенко, В. Перша хвиля міжвоєнної української політичної еміграції до Болгарії // *Българска украинистика*, 3, С., 2013, с. 172–184; Власенко, В. Третя хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії // *Дриновський збірник*, т. 8. Харків–Софія, 2014, с. 184–195.

⁴ Власенко, В. Натурализация украинской эмиграции в Болгарии в межвоенный период // *Анамнеза*, кн. 1, Софія. 2015, с. 18–33.

⁵ Власенко, В. Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923–1936) за матеріалами болгарського і чеського архівів // *Дриновський збірник*, т. 5,

Харків–Софія, 2012, с. 428–443; Власенко, В. Українське культурне об'єднання в Болгарії // *Дриновський збірник*, т. 7, Харків–Софія, 2014, с. 87–97.

⁶ Власенко, В. З історії встановлення пам'ятника М. Драгоманову в Софії // *Българска украинистика*, 2, С., 2012, с. 126–135; Власенко, В. Шевченковские дни украинской политической эмиграции в Болгарии в межвоенный период (по материалам парижского еженедельника «Тризуб») // *Сумський історико-архівний журнал*, XVIII–XIX, 2012, с. 18–24.

⁷ Степовик, Д. *Скульптор Михайло Паращук: життя і творчість*. Торонто; Едмонтон; Київ: Вид-во Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту, 1994. 226 с.; Ониськів, М., Хаварівський, Б. *Українець Михайло Паращук: Ровесник болгарської волі, Страдник нашої долі*. Тернопіль: Збруч, 2003. 173 с.; Власенко, В. До громадсько-політичної діяльності Василя Філоновича у Болгарії у 1921–1922 рр. // *Київська старовина*, 6, 2010, с. 97–115; Власенко, В. Філонович Василь Захарович // В: *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 6. Біографічна частина: Н–Я. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016, с. 273–276.

⁸ Йованович, М. *Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940*. М.: Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2005, с. 136–139.

⁹ Косик, В.И. Украинский вопрос и проблема «балканизации» России в среде русских эмигрантов в 1930-е годы: в связи с выходом в свет сборника документов «Чему свидетели мы были» // *Славяноведение*, 4, Москва, 1999, с. 64–70.

¹⁰ Шнирельман, В.А. Русские, нерусские и евразийский федерализм: евразийцы и их оппоненты в 1920-е годы // *Славяноведение*, 4, 2002, с. 3–20.

¹¹ Даскалов, Д. *Бялата емиграция в България*. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1997, с. 161–166.

¹² Там само, с. 169; Даскалов, Д. Издательская деятельность русской эмиграции в Болгарии // *Славяноведение*, 5, 1996, с. 89–91; Кьосева, Ц. Русские художники-эмигранты в Болгарии // *Славяноведение*, 4, 1996, с. 21, 23.

¹³ Кёсева, Ц. *Болгария и русская эмиграция: 1920-1950-е годы*. Москва: Библиотека-фонд «Русское Зарубежье»; Русский путь, 2008, с. 13–14, 190.

¹⁴ Мангачев П. *Украинската емиграция в България през периода между двете световни войни (1918 г. — 1944 г.)*. С.: Колбис, 2011. 321 с.

¹⁵ *Украинската емиграция в България след първата световна война: Документален каталог* / Автори и съставители В. Москаленко, Е. Хакова. София: [б. и.], 2000. 151 с.; Хакова, Е., Москаленко, В. *Проф. Михайло Иванович Паращук. Скулптор и общественно-политически деец (1878–1963): Научно-инвентарен опис на личния архив на проф. Михайло Паращук ЦДА на Р. Б. Ф. 1717К*. София: Парадигма, 2007. 349 с.

¹⁶ Хакова, Е., Москаленко, В. *Проф. Михайло Иванович Паращук украински скулптор и виден обществен деец (1878–1963). Сборник документи, снимки и публикации*. София: Парадигма, 2016. 843 с.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 107.

¹⁸ Цапко І. Перша українська військова місія в Криму (Травень 1920 р.) // *Вісті комбатанта*, 3, Нью-Йорк, 1963, с. 25.

¹⁹ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 448, арк. 7.

²⁰ Там само, спр. 308, арк. 66–67; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-9145, оп. 1, д. 324, л. 160б.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 269, оп. 2, спр. 282, арк. 212.

²² Гетманенко, О.Д., Юшко, А.А. Черная белая гвардия (о судьбе белогвардейцев-эмигрантов) // *Военно-исторический журнал*, 11, Москва, 1989, с. 41.

²³ Трошинський, В.П., Шевченко, А.А. *Українці в світі [Україна крізь віки. Т. 15]*. К.: Альтернативи, 1999, с. 218–219.

²⁴ Українська еміграція в Болгарії // *Трибуна України*, 2-3, Варшава, 1923, с. 114–115.

²⁵ ЦДАВО, ф. 4, оп. 1, спр. 567, арк. 3зв.

²⁶ Йованович, М. Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940..., с. 180; Бочарова, З. С. *Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории*. Москва: АИРО-XXI, 2011, с. 118–119; Серапионова, Е.П. Правовое положение русских беженцев в Чехословакии // В: *Правовое положение российской эмиграции в 1920-1930-е годы*: Сб. науч. тр. СПб.: Сударыня, 2006, с. 140–152.

²⁷ Закон про громадянство Української Народної Республіки. 2 березня 1918 р. // *Архіви України*, 1/3, К., 1992, с. 69–70; Закон Ради міністрів про громадянство Української Держави. 2 липня 1918 р. // *Державний вістник*, 21 (11 липня), К., 1918; ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 7–9; Закон «Про право горожанства на Західній Області Української Народної Республіки». 8 квітня 1919 р. // *Вістник державних законів і розпорядків Західноукраїнської Народної Республіки*, 10 (5 травня), Станіслав, 1919, с. 69–70.

²⁸ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 282, арк. 212.

²⁹ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 103 зв.–104, 108.

³⁰ Спасов, Л. Съюзът за завръщане на родината (1922–1923 г.) // *Исторически преглед*, 11, 1987, с. 95–96, 98.

³¹ Чернявски, Г.Й., Даскалов, Д. *Борбата на БКП против врангелисткия заговор*. С.: Изд-во на БКП, 1964, с. 37; Даскалов, Д. *Бялата емиграция в България*. София, 1997, с. 59; Йованович, М. Обзор переселения русских беженцев на Балканы // В: *Русский исход*. СПб.: Алетейя, 2004, с. 189; Кюсева, Ц. *България и руската емиграция (20-те — 50-те години на XX в.)*. София: IMIR, 2002. С. 24.

³² Павленко, В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. ..., с. 167; ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29; ЦДАВО, ф. 1429, оп. 2, спр. 153, арк. 2.

³³ Учасник конференції. Перша конференція української еміграції // *Тризуб*, 29–30, Париж, 1929, с. 43; 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // *Тризуб*, 50, 1929, с. 13; Трошинський, В.П., Шевченко, А.А. *Українці в світі...*, с. 180.

³⁴ Українська еміграція в Болгарії // *Трибуна України*, 2–3, Варшава, 1923, с. 114; Н.Н. Українська справа в Болгарії (Від нашого кореспондента) // *Український вістник*, травень, Прага-Подєбради, 1925, с. 30; *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали*. Київ: Парламентське вид-во, 2008, с. 355; ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 352, арк. 3–3 зв.; спр. 355, арк. 9.

³⁵ Власенко, В., Гузун, В. Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи // *Сумська старовина*, XLVIII, 2016, с. 25–49.

³⁶ Власенко, В. Консервативно-гетьманське середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи (1918–1939 рр.) // *Сумський історико-архівний журнал*, XXV, 2015, с. 56–67.

³⁷ Власенко, В. Радикально-націоналістичне середовище міжвоєнної української еміграції в Південно-Східній Європі // *Сумська старовина*, XLIX, 2016, с. 23–42.

³⁸ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 113–113 зв.

³⁹ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 169; спр. 354, арк. 2–4; спр. 404, арк. 187.

⁴⁰ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 51–51 зв.

⁴¹ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 54 зв.–55 зв.

⁴² ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 82, арк. 43.

⁴³ Софіянець. Українці в Болгарії (Допис із Софії) // В: *Літопис політики, письменства і мистецтва*. зшиток 19–20 (17 травня), кн. II, Берлін, 1924, с. 305 [обкладинка].

⁴⁴ Централен държавен архив на Република България (ЦДА), ф. 1717К, оп. 1, а. е. 289, л. 1–3.

⁴⁵ ЦДА, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 415, л. 2.

⁴⁶ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 270, арк. 81, 140, 162; спр. 271, арк. 176зв; спр. 275, арк. 109 зв.–110.

⁴⁷ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 268, арк. 57 зв, 59 зв; спр. 271, арк. 89–90; спр. 272, арк. 50–52.

⁴⁸ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 273, арк. 161 зв.

⁴⁹ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 273, арк. 59, 71.

⁵⁰ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 272, арк. 160 зв.–161 зв.

⁵¹ Степовик, Д. Скульптор Михайло Парашук..., с. 78, 79, 84; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 262, арк. 57.

⁵² ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 265, арк. 39, 47–48; спр. 269, арк. 253; спр. 270, арк. 1; спр. 273, арк. 161 зв; ЦДА, ф. 1717К, оп. 1, д. 415, л. 3.

⁵³ Хроніка. В Болгарії. Г.О. Загальні збори Української Громади в Софії // *Тризуб*, 8, 1936, с. 15.

⁵⁴ Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії. Засновання Української Громади у Видині // *Тризуб*, 16, 1934, с. 13; Малиновський, Я. † Інж. Петро Чекарев, хорунжий Армії УНР [некролог] // *Гуртуймося*, I–II (XVII–XVIII), Прага, 1936, с. 30; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 281, арк. 156.

⁵⁵ Наріжний, С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Прага, 1942. С. 261; Наріжний, С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939*. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999, с. 119; Шелудько, Д. Українська справа в Болгарії (Лист з Болгарії) // *Воля*, т. II, ч. 5, Відень, 1920, с. 213.

⁵⁶ Д.Г. Подорож проф. О. Шульгина // *Тризуб*, 48, 1932, с. 15.

⁵⁷ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 18, арк. 99.

⁵⁸ Хроніка. В Болгарії. М. День жалоби і протесту в Болгарії // *Тризуб*, 42, 1933, с. 15.

⁵⁹ ЦДА, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 510, л. 27.

⁶⁰ Карачівський А. Поміж чужих людей (Вражіння українського студента) // *Український студент*, 3–4 (жовтень–листопад), Прага, 1923, с. 20; Кёсева Ц. Болгария и русская эмиграция..., с. 126; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 277а, арк. 149.

⁶¹ Софіянець. Українці в Болгарії (Допис із Софії) // В: *Літопис політики, письменства і мистецтва*, зшиток 19/20, кн. II, 1924, с. 304; ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 157, арк. 77; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 267, арк. 36.

⁶² Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939...*, с. 119.

⁶³ ЦДА, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 289, л. 57.

⁶⁴ Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939...*, с. 119.

⁶⁵ Д.Г. Подорож проф. О. Шульгина // *Тризуб*, 48, 1932, с. 15.

⁶⁶ ЦДА, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 289, л. 98.

⁶⁷ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 267, арк. 36, 59 зв.

⁶⁸ Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939...*, с. 121.

- ⁶⁹ ЦДА, ф. 1717К, оп. 2, а. е. 354, л. 20.
- ⁷⁰ Хроніка. Болгарія. Софія // *Гуртуймося*, I (XIX), 1937, с. 27.
- ⁷¹ Хроніка. Болгарія (Софія). Панахида і жалібна академія в пам'ять М. Грушевського // *Гуртуймося*, I (XIII), 1935, с. 30.
- ⁷² Болгари Шевченкові // *Український тиждень*, 19 (177), Прага, 1936, с. 3.
- ⁷³ Вшанування світлої пам'яті Симона Петлюри на 11 роковини його смерті // *Тризуб*, 25, 1937, с. 6.
- ⁷⁴ Хроніка. В Болгарії. Свято державности // *Тризуб*, 6, 1936, с. 13; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 287, арк. 16.
- ⁷⁵ Хроніка. В Болгарії. Софіянець. Свято Шевченка в Софії // *Тризуб*, 25, 1928, с. 29; Хроніка. В Болгарії. Шевченкове свято в Софії // *Тризуб*, 13–14, 1934, с. 43; Хроніка. В Болгарії. Балкан. Урочиста академія св. пам'яті С. Петлюри в Софії // *Тризуб*, 27, 1935, с. 14; ЦДА, ф. 1717К, оп. 2, а. е. 347, л. 3; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 282, арк. 233; спр. 283, арк. 24; НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. е. 300, л. 12–13.
- ⁷⁶ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 268, арк. 7–7 зв, 181 зв, 197.
- ⁷⁷ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 262, арк. 34.
- ⁷⁸ В. Х. Лист з Болгарії // *Тризуб*, 31, 1928, с. 18–19; ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 269, арк. 196.
- ⁷⁹ ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 276, арк. 154.
- ⁸⁰ ЦДА, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 712, л. 3–4.
- ⁸¹ Павленко В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920 рр.) // *Український історичний журнал*, 12, 1992, с. 22–23.
- ⁸² Шелудько Д. Українська справа в Болгарії (Лист з Болгарії) // *Воля*, т. 2, ч. 5, Відень, 1920, с. 213.
- ⁸³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 207, арк. 1–5 зв.
- ⁸⁴ Мангачев П. Украинската емиграция в България през периода между двете световни войни..., с. 128.
- ⁸⁵ ЦДАГО, ф. 269, оп. 3, спр. 124, арк. 1–7.

Valerii M. Vlasenko

PhD, Associate Professor

v_m_vlas@ukr.net

Sumy State University (Sumy, Ukraine),

BULGARIA AND UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION DURING THE INTERWAR PERIOD: FORMS OF INTERACTION

Abstract: Ukrainian emigration in Bulgaria was formed as a result of several waves and emigration flows in 1918–1922. The article does not observe the whole emigration from Ukraine, but its political one. The part that was politically motivated, ideologically identified, organizationally structured, as well as hangs up the idea of Ukrainian independent state in any of its forms. In the period between the First and Second World Wars there were 1 to 2 thousands political émigrés with the tendency to reduction of their amounts.

The paper is objected to define the levels and forms of interaction of Bulgarian authorities and society with Ukrainian political emigration. The achievements of Ukrainian, Bulgarian and Russian historiography are considered. The distinction of the

given research is ensured by the use of little-known documents and materials of the Central State Archives of the Supreme Authorities and Governments of Ukraine, the Central State Archives of the Republic of Bulgaria and the State Archive of the Russian Federation. It is approved that there was no separate Bulgarian policy on Ukrainian emigration, but within the limits of the general immigration policy, subjective acts had taken place by members of the parliament, government, officials of central state and law enforcement bodies, who were both supporters of Ukrainians and those who perceived them through the prism of the Russian emigration. It has been confirmed that the interaction of Bulgarian authorities and society with Ukrainian political emigration was diverse and multilevel, depending on internal and external economic factors, political situation in Bulgaria and the world. The following levels of interaction were identified: interstate (1918–1921), cooperation with certain statesmen and the cultural-artistic community, and relations with the population. It was shown that the most fruitful and mutually beneficial interaction was in the cultural and educational sphere.

Key words: Bulgaria, interaction, power, public organization, Ukrainian political emigration.

Теофіл Рендюк
(Інститут добросусідства)

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН У БОЛГАРІЇ ЯК ДИПЛОМАТ І ВЧЕНИЙ

У 2018 р. виповнилося 100 років від того часу, коли було засновано перше посольство Української Держави у Болгарському царстві. Про це нагадує пам'ятна дошка, встановлена у 2008 р. на фасаді приміщення за адресою вулиця Цар Крум, 11, де впродовж 1918–1920 рр. була розміщена перша українська дипломатична місія в Софії. Політико-дипломатичні відносини між Українською Народною Республікою та Болгарським Царством були встановлені під час мирних переговорів у Бресті, куди в грудні 1917 р. було запрошено українську делегацію для вироблення і підписання мирної угоди з країнами Четверного союзу.

* * *

6 січня 1918 р. українські та болгарські дипломати розпочали офіційні переговори в рамках Брестської конференції, яка завершилась підписанням 9 лютого того ж року мирного договору. Голова української делегації та член Центральної Ради О. Севрюк з цього приводу зазначив: *«Твердою і радісною рукою підписую я його в імені України... Берестейська конференція скінчена. Україна визнана Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною як самостійна держава, заключила перший міжнародний трактат»*¹.

Дипломатичну місію для роботи в Україні першою, вже у квітні 1918 р., сформувала Болгарія. Її очолив надзвичайний посланник і повноважний міністр, професор Іван Шишманов, який був українофілом і пов'язаний з українським народом сімейними та науковими зв'язками.

Аналогічний процес з боку України певною мірою був затриманий державним переворотом від 29 квітня 1918 р. та приходом до влади гетьмана П. Скоропадського. Керівництво Української Держави, у контексті складного військово-політичного становища країни того часу, не відразу приступило до розбудови дипломатичних відносин із зарубіжними країнами. Лише 21 червня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив «Постанову Ради Міністрів Української Держави про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави і про асигнування коштів на їх утримання», в якій давалося розпорядження *«до часу остаточної ратифікації мирового договору вислати тимчасові дипломатичні представництва Української Держави до Німеччини, Австро-*

*Угорщини, Болгарії та Румунії»*². Того ж дня П. Скоропадський підписав наказ про створення посольства першого розряду в Болгарії. Фактично ж, Болгарія фігурувала серед перших країн у списку, за яким Українська держава навесні-влітку 1918 р. відкривала власні дипломатичні місії першого розряду за кордоном, оскільки у Німеччині та Австро-Угорщині посольства вже існували ще з часів УНР. Це підкреслювало значимість дипломатичних відносин з цією державою Четверного союзу.

Актуальною на той час стала робота щодо підбору кандидатури на посаду посла у Болгарії та формування штатів української дипломатичної місії для її відрядження до Софії. У травні–червні 1918 р. серед кандидатів на посаду керівника майбутнього посольства Української Держави в Болгарії фігурували Полтавський губернатор Р. Моллов, ректор Київського народного університету І. Ганицький, досвідчений український дипломат, экс-керівник дипмісії в Бухаресті М. Галаган та інші. У кулуарній боротьбі в кінцевому варіанті перемогла точка зору Управляючого Міністерством справ закордонних Української Держави Д. Дорошенка, який 15 червня 1918 р. звернувся до болгарського посла І. Шишманова з проханням надати агреман О. Шульгину³ — на той час новопризначений радник МЗС й голова політичної комісії української делегації на переговорах із Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою.

Сам О. Шульгин, як переконаний антантофіл, не відразу сприйняв пронімецький політичний режим П. Скоропадського. Проте поступово, успіхи гетьмана в розбудові української державності, особливо на міжнародній арені, призвело до перегляду О. Шульгиним свого ставлення до нового керівництва Української Держави, погоджуючись увійти до складу Міністерств закордонних справ, яким керував його давній товариш по політичній роботі Д. Дорошенко.

Слід підкреслити, що позитивна відповідь болгарської сторони щодо надання О. Шульгину агреману надійшла у максимально можливий на той час короткий термін — вже 21 червня 1918 р. із Софії надійшла телеграма про погодження кандидатури О. Шульгина на призначення його послом Української Держави у Болгарському Царстві. Через два дні — 23 червня того ж року відбулась приватна зустріч О. Шульгина з І. Шишмановим, під час якої майбутній посол Української Держави, зокрема, оприлюднив ідею М. Грушевського про Чорноморську конфедерацію за участі Болгарії, України, Румунії, Туреччини та тодішніх Кавказьких республік⁴, проект, що з певними змінами щодо сторін-учасниць не втратив актуальності і сьогодні.

Після зустрічі, І. Шишманов охарактеризував його як «30–35-річного чоловіка, симпатичного щирого українця. У минулому він був приват-

доцентом з історії у Петербурзькому університеті, учень Карєєва, перший міністр закордонних справ України. Був федераліст, зараз самостійник. Одружений, має трирічну дитину»⁵.

Позитивну характеристику новопризначеному послу пізніше надав сам гетьман П. Скоропадський у своїх спогадах: «В Болгарію поїхав Шульгин, людина, яку я дуже поважаю, у вищій мірі порядний, служив міністром закордонних справ при Раді, але зовсім не належить і за освітою і за духом до людей того уряду»⁶. Тобто, Українська Держава відрядила до Болгарії одного з найкращих своїх представників — сформованого дипломата, визнаного науковця та видатного політичного діяча.

У цьому контексті не можна не погодитися з думкою нинішнього Надзвичайного і Повноважного Посла України в Республіці Болгарія М. Балтажи про те, що «дипломатичною мовою сьогодення можна стверджувати, що сто років тому відносини між Києвом і Софією мали характер особливого партнерства. Переконливим аргументом, передусім, було призначення послом в Болгарію першого міністра закордонних справ УНР проф. Олександра Шульгина, а послом Царства Болгарії в Україну — відомого державника і науковця проф. Івана Шишманова. Сьогодні ми із вдячністю згадуємо цих видатних політичних і громадських діячів, зусиллями яких було написано епохальну сторінку нашої спільної історії. Адже вони наполегливо й цілеспрямовано працювали задля утвердження справжньої незалежності наших держав та налагодження між ними дружніх стосунків»⁷.

О. Шульгин виїхав потягом з Києва до Болгарії 16 липня 1918 р. за маршрутом Жмеринка–Львів–Краків–Відень–Будапешт–Белград–Цариброд–Софія. Прибув до болгарської столиці 28 липня — у символічний День Святого Володимира. Показовим є те, що його зустріли на вокзалі поручники царя Фердинанда I-го та представники Міністерства закордонних справ Болгарії, що підкреслювало підвищену увагу до першого посла Української Держави, а також гурток болгарської інтелігенції на чолі із сином І. Шишманова — Дмитром.

Але на час прибуття до Софії українського посольського представництва, яке складалося з 10-ти співробітників, Фердинанд I-й перебував у відпустці, тому О. Шульгин провів першу офіційну зустріч головою Ради міністрів А. Маліновим⁸, з яким обговорив весь спектр інтересів Української Держави щодо болгарського напрямку зовнішньої політики, особливо акцентуючи на необхідності розбудови двосторонніх політичних відносин, повернення військовополонених українців на Батьківщину, сприяння налагодженню торговельно-економічних зв'язків між Болгарією та Україною тощо.

Зі свого боку, цар Фердинанд виключно позитивно ставився до молоді Української Держави. Як пригадував керівник зовнішньополітичного

відомства того часу Д. Дорошенко, «сам болгарський цар Фердинанд що дуже близько приймав до серця справи Української держави й дуже тішився з факту її постання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча»⁹. Тому офіційна церемонія вручення вірчих грамот новопризначеним послом Української Держави царю Фердинанду І-му Кобургу пройшла в урочистому та святковому дусі. На церемонії, з болгарської сторони, були присутні царевич Борис, голова Ради міністрів А. Малінов та низка урядовців, а з української сторони — радник посольства, український громадський діяч з Одеси Ф. Шульга, перший секретар, галичанин, колишній урядовець російського Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі В. Драгомирецький та аташе Й. Додул. Посол О. Шульгин вручив царю Фердинанду І-му свої акредитаційну грамоту та гетьманський лист, підписані П. Скоропадським 1 липня 1918 р. У своєму листі гетьман Української Держави зазначив таке: *«Після того, як Україна ввійшла в круг суверенних держав і установлене мною Правительство було признане Правительством Вашої Королівської Величності, завданням моїм зробилося встановлення безпосередніх і тривких зносин дипломатичних з Болгарським Королівством. З цією метою рішив я надати бувшому Міністру Справ Закордонних України, Олександру Шульгину, ученому-історикові, письменникові, скінчившому Петербургський Університет, особливо почесне доручення: бути надзвичайним посланником і Уповноваженим Міністром-Представником Української держави при Вашій Величності». У листі говорилося про «видатні здібності пана Олександра Шульгина і його непохитну відданість інтересам Української держави» як запорука того, «що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Болгарією»¹⁰.*

З перших днів діяльності посольства Української Держави в Болгарії виокремились декілька важливих напрямів роботи керівника дипломатичної місії та її співробітників.

Перший напрям складала політична та юридична робота, пов'язана, насамперед, із впорядкуванням договірно-правової бази двосторонніх відносин. Користуючись особливим і прихильним ставленням царевича Бориса III та переважної частини політичної еліти Болгарії того часу, О. Шульгин, у рамках візитів ввічливості та робочих зустрічей, активно приступив до з'ясування питання, чи болгарська сторона передала українській стороні договори, конвенції та умови, які існували між Росією та державами-членами Четверного союзу до початку війни та чинність яких мала би бути продовжена з Україною після підписання Брестського мирного договору. У листі О. Шульгина до Управляючого Міністерством

справ закордонних Української Держави Д. Дорошенка з цього приводу зазначалося, що *«на випадок, коли болгарський уряд цих документів ще не надіслав українському правительству, прохаю доручити мені вимагати їх від болгарського уряду»*¹¹.

Водночас, український посол не міг не надати першочергової уваги контактам з офіційними представниками країн-членів Четверного союзу в Болгарії. Так, 8 серпня 1918 р. О. Шульгин, *«в супроводі секретаря В.С. Драгомирецького наніс особисто візит германському посланникові графу Оберндорфу, з котрим мав довгу розмову про політичні питання»*¹². А 12 і, відповідно, 13 серпня того ж року керівник української дипмісії *«наніс особисті візити посланникам австро-угорському графу Черніну і турецькому Сефа-бею, з котрими також мав нагоду розмовляти про українські справи»*¹³.

Про активну роботу першого посольства в Болгарії переконливо свідчить наступний факт: лише за перший місяць діяльності дипустанови, з врахуванням обмежених можливостей листування того часу через технічні параметри і умови ведення війни, до посольства надійшло понад 200 вхідних документів, а вихідних листів було зареєстровано у двічі більше¹⁴. Переважна більшість з них складали щоденні записи посла та співробітників дипломатичної місії, інформації про незадовільні умови роботи посольства в готелі «Болгарія» та про необхідність збільшення платні співробітникам, переадресування листів українських поданих, які тимчасово перебували в Болгарії, до рідних на Батьківщину, заяви про набуття українського громадянства, зарахування до новостворених військових частин на території України тощо. Проте, в складних умовах жвавих військових операції в Чорноморському регіоні в цілому та на територіях України і Болгарії зокрема, поштовий та кур'єрський зв'язок між Софією та Києвом і у зворотному порядку був вкрай незадовільним, що негативно впливало на роботу української дипмісії в болгарській столиці. З цього приводу сам О. Шульгин писав, що *«посланник без інформації від свого уряду — це, при теперішніх умовах, нуль»*¹⁵.

Політичний напрям роботи українського посольства значно посилювався після вересневої поразки болгарських військ на Салонікському фронті та підписання 29 вересня 1918 р. Болгарією перемир'я з Антантою. Антантофіл О. Шульгин виявив готовність і надалі залишатися працювати в Софії. Цим скористувався Управляючий Міністерством справ закордонних Української Держави Д. Дорошенко, доручивши О. Шульгину встановити контакти з представниками держав Антанти. Незабаром український посол надіслав телеграму до державного секретаря США Р. Лансінга з проханням врахувати необхідність представництва України на післявоєнній мирній конференції. Паралельно з цим,

О. Шульгин звернувся до урядів країн-членів Антанти з обґрунтуванням необхідності залишення німецьких військ в Україні на тимчасовій основі — до завершення процесу формування власної національної армії. Зокрема, у ноті до міністра закордонних справ Франції С. Пішона керівник української дипмісії в Болгарії переконував його у тому, що керівництво Української Держави розраховує на Німеччину та Австро-Угорщину лише з міркувань збереження порядку в країні і має наміри відновити відносини з Антантою. Безперечно, союз Української Держави з Німеччиною не міг сприяти позитивному ставленню до України з боку країн-членів Антанти. До того ж, держави Антанти на той момент користувалися лише антиукраїнськими російськими джерелами інформації, що також негативно відображалось на ставленні їх представників до України. Отже, О. Шульгину було складно вступити в повноцінні дипломатичні контакти з представниками Антанти. Але талановитому українському послу вдалося провести переговори з військовим командуванням та дипломатичними агентами Антанти у Салоніках, а також із послом США в Софії А. Мерфі¹⁶. Останній ж зазначив, що в США негативно ставляться до створення незалежної України, висловлюючись за її перебування у федеративному форматі з Росією. З цього приводу Д. Дорошенко писав: *«Шульгин переговорював з американським послом і той дав зрозуміти, що Антанта неприхильно ставиться до існування окремої Української Держави і воліла б її бачити у федеративнім зв'язку з Росією... Шульгин провадив переговори також із представниками антантського командування і з дипломатичними агентами. Спочатку вони і чути нічого не хотіли про Україну, тим більш самотійну. Після впертої роботи протягом місяця, антантські представники почали ніби прихильніше ставитись до України... Про це Шульгин, прибувши до Києва, повідомив українське правительство»*¹⁷. Це — безперечно, висока оцінка дипломатичній роботі українського посла з боку його керівника Д. Дорошенка. На жаль, контакти О. Шульгина з представниками держав-членів Антанти так і не були до кінця використані керівництвом Української Держави, насамперед, через падіння політичного режиму гетьмана П. Скоропадського у листопаді 1918 р.

Другим за значимістю напрямом діяльності посольства складали питання, пов'язанні з налагодженням торгово-економічного співробітництва між Україною та Болгарією. Ними О. Шульгин зайнявся з перших днів перебування в Софії, про що свідчить його узагальнений лист до міністра Д. Дорошенка про українсько-болгарські взаємини від 8 вересня 1918 р., дві третини якого присвячені питанням торгівлі та обміну товарами між двома країнами. У ньому, зокрема, зазначалось, що посол, разом з радником Ф. Шульгою, який був призначений *«торговим агентом*

молодої держави», провели спеціальну зустріч з прем'єр-міністром Болгарії А. Маліновим, який повністю підтримав наміри української сторони щодо розвитку торгово-економічного співробітництва.

Болгарія, де влітку 1918 р. назрівала серйозна економічна криза як наслідок знесення країни в ході Першої світової війни, була зацікавлені в постачанні українського продовольства, що стало однією з передумов прискорення ратифікації миру з Українською Державою 15 липня 1918 р. у Відні¹⁸. За таких обставин, поява на політичній карті Східної Європи нової Української Держави давала надію на подолання Болгарією економічної блокади. Для болгарського уряду вирішення власних економічних проблем було пріоритетним напрямком у політико-дипломатичних відносинах з офіційним Києвом того часу. Як повідомляв, О. Шульгин, у липні 1918 р. А. Малінов доручив І. Шишманову якнайшвидше розпочати в Києві тісну торгово-економічну співпрацю з Українською Державою, насамперед, з питань закупки Болгарією всього необхідного продовольства і сировини для потреб армії. Болгарський посол провів зустріч з міністром торгівлі і промисловості Української Держави С. Гутником. На запитання І. Шишманова, чи Україна може, в обхід Німеччини та Австро-Угорщини, заключати торгівельні угоди з іншими державами С. Гутник відповів: «...теоретично — да, фактично — ні». Така відповідь українського міністра проницької орієнтації фактично унеможливила подальші переговори щодо підписання між Україною і Болгарією угоди про торгово-економічне співробітництво.

О. Шульгин категорично не погоджувався з такою деструктивною позицією міністра торгівлі і промисловості Української Держави, про що особисто писав Д. Дорошенку: *«Вважаю своїм обов'язком звернути увагу п. Міністра на таку шкідливу для інтересів України одмову п. Гутника... слід було б попитатися переконати п. Шишманова, що справа з поневоленням нас німцями не так стоїть, як те здається п. Гутникові і, що скласти і проводити безпосередні торговельні зносини України з Болгарією цілком можливо і для обох народів, переслідуючи мету незалежності і свободи, дуже корисно»*. Тому, у своєму листі О. Шульгин наголошував на тому, що *«з свого боку, українське посольство в Болгарії буде уперто проводити таку ідею перед болгарським урядом і в пресі»*¹⁹, що розкриває ще одну позитивну рису першого українського посла в Софії — впевненість, послідовність та готовність просувати інтереси своєї країни і в торгово-економічній сфері. В його баченні, для України того часу з'являвся шанс відкрити нові ринки для реалізації, насамперед, сільськогосподарської продукції, деревини, хімічних виробів, металів та корисних копалин: *«ми можемо давати Болгарії цукор, деякі хімічні вироби, вироблену шкіру — верхню й нижню, і, згодом транзитом*

великоросійські товари, як мануфактура, ліс і інше»²⁰. Отже, український посол вперше привернув увагу київського керівництва і до транзитного потенціалу України стосовно перевезення до Балкан товарів російського походження.

Проникнутий професійною відповідальністю, добре знаючи кадрові та фінансові проблеми міністерства закордонних справ Української Держави, О. Шульгин не наполягав на призначення до штатного розпису посольства окремого економічного радника, зазначаючи у цьому контексті, що *«...я гадав би, що до якого часу призначення до Болгарії торговельного агента не є необхідне, тим паче, що радник... п. Шульга цими справами цікавиться і має в них досвід»*²¹.

Третій, найактуальніший на той час напрям роботи посольства Української Держави в Болгарії на чолі з О. Шульгиним стало вирішення долі 15 тисяч українських військовополонених, які на той час у різних статусах перебували на території Болгарії і на Балканах в цілому. Завдання повернути їх на Батьківщину було одним із головних пріоритетів діяльності українського посла в цій країні. У цій важливій справі він спирався на успішній роботі військового аташе посольства генерала Б. Бобровського, призначеного на цій посаді після отримання згоди болгарської сторони 10 серпня 1918 р., згідно із гетьманським законом «Про встановлення посад Військових Агентів»²². Відповідно до таємної «Інструкції військовим дипломатам Української Держави», військовий аташе мав *«...прикладати усі міри, способи і прийоми для постійного і різностороннього догляду за усіма справами життя края і армії...»*, щомісяця надсилати відповідну конфіденційну інформацію до відділу закордонного зв'язку оборонного відомства, вичерпні дані щодо збройних сил країни перебування, військового потенціалу, системи військової підготовки тощо²³. Він також мав збирати відомості про українських військовополонених, які перебували на території Болгарії.

Станом на серпень 1918 р. у таборах для військовополонених безпосередньо на території Болгарського Царства перебували 5 тисяч українських вояків²⁴. О. Шульгин та Б. Бобровський стали відвідувати табори для військовополонених українців, починаючи із серпня 1918 р. Результатом таких візитів стало звернення у середині вересня 1918 р. посольства Української Держави в Софії до Військового міністерства Болгарії у формі ноти, в якій увага болгарської сторони предметно приверталась до незадовільного забезпечення військовополонених одягом і харчами, до важких умов їх праці, антисанітарного стану бараків тощо²⁵.

Справа, пов'язана з українськими військовополоненими в Болгарії ускладнювалася тим, що у 1918 р. м. Варна було перевалочним портом для відправлення до Одеси і Миколаєва ще понад 5 тисяч вояків-

українців, які раніше були інтерновані у таборах на території Королівства сербів, хорватів і словенців²⁶. Для вирішення проблем, пов'язаних з репатріацією усіх військовополонених в Україну, на початку вересня 1918 р. була сформована робоча комісія до складу якої від українського посольства увійшли О. Шульгин, Ф. Шульга, В. Драгомирецький та П. Сікора, а з болгарської сторони — представник Військового міністерства капітан Балтов, начальник Софійської інспекції у справах військовополонених Іванов і секретар Бюро у справах військовополонених при болгарській армії. На початку жовтня 1918 р. з Одеси до Варни прибула спеціальна комісія Військового міністерства Української Держави у складі полковника Андрусенка, сотника Янкіна та лікаря Григоренка, за яку в Болгарії відповідав добре обізнаний у справах військовополонених старший урядовець посольства П. Сікора. Приїзд такої комісії з Києва посилив і до того ефективні заходи українського посольства в Болгарії щодо евакуації військовополонених-українців й вже на початку листопада 1918 р. 15 тисяч осіб успішно повернулися на Батьківщину. Українська Держава на допомогу військовополоненим в Болгарії витратила 24 тисячі 824 карбованців²⁷.

Четвертий напрям — культурно-просвітницька робота посольства та підтримка української громади. Молодший урядовець посольства Ю. Налисник у своїх спогадах про початковий період роботи української дипустанови в Софії пише про офіційну і громадську діяльність, підкреслюючи важливість останньої: *«Важнішою, на мою думку, — зазначав Ю. Налисник, — була та неофіційна наша робота в Болгарії, а саме над освідмлюванням болгар, дотеперішніх завзятих русофілів, про наші змагання до самостійності та про наше право до життя, як самостійної нації. На мою думку та друга робота залишила в Болгарії чималі сліди в порівнянні з тим, що ми там застали»*²⁸.

Слід зазначити, що інформаційно-просвітницька робота посольства із самого початку зіткнулась із двома негативними чинниками — насамперед, з відвертою проросійською позицією значної частини болгарської інтелігенції та місцевої преси, яка, навіть відмовлялась оприлюднювати комюніке, матеріали та інформації української дипустанови, а з іншого боку — незадовільний зв'язок з Україною та відсутність оперативної інформації про поточну ситуацію на самій Батьківщині.

Проте особистий авторитет і дружба О. Шульгина із сином болгарського посла в Києві Д. Шишмановим незабаром дали свої плідні результати — були встановлені контакти із проукраїнськи налаштованими громадськими та літературно-науковими діячами, зокрема із публіцистом та видавцем Ніколовим, професором Младеновим, поетом Челінгіроном, академіком-митцем Баджовим тощо. Щодо цього напряму діяльності,

пізніше у своїх спогадах писав О. Лотоцький, який після О. Шульгина став послом Української Народної Республіки в Болгарії за сумісництвом, а згодом — директором Українського інституту у Варшаві: *«Досить широко розвинуло Посольство взаємини з колами громадськими та літературними. Засобами його видавано два органи в болгарській мові — тижденьник “Українсько-Български Преглідъ” та місячник “Украинското Слово”. Перший, що служив для політичної інформації, провадив П. Сікора... “Украинското Слово”, проваджене Д. Шелудьком, — мало літературно-науковий характер. Через се видавництво Посольство зв’язувалось з науковим та літературним світом Болгарії. Постійним співробітником був публіцист та видавець Ніколов. Містив свої статті проф. Младенов. Поет Челінгіров давав переклади українських поезій, переважно Шевченка...»*²⁹. За безпосередньої участі зазначених літературних і наукових діячів та митців у 1918 р. в Софії було засновано «Культурне українсько-болгарське товариство». Серед засновників товариства найбільш відомою в Болгарії була Лідія Шишманова-Драгоманова — донька широковідомого українського вченого-славіста, соціолога і політолога, громадського діяча і публіциста М. Драгоманова та дружина І. Шишманова — саме завдяки своїй громадській і публіцистичній (у галузі театральної-музичної критики) діяльності. Не менш важливу роль належить їх синові Дімітру — відомого свого часу болгарського літератора, громадського і політичного діяча. О. Шульгин підтримував зв’язки з ними, а також з українським скульптором М. Парашуком, який з 1921 р. жив у Софії, і тривалий час після своєї відставки з посади посла, зокрема зустрічався з ними під час приїздів з Парижа до Софії у 1932 та 1934 рр.

П’ятий, здійснений особисто О. Шульгиним як вчений-історик, напрям роботи було ініціювання наукових досліджень з історії українсько-болгарських відносин. При всій зайнятості класичною дипломатичною роботою, О. Шульгин знаходив час і для роздумів зі спільних питань історії України та Болгарії. До цього його спонукали, як писав у своїх мемуарах Ю. Налисник, неодноразові виїзди на *«...околицю Софії задля ознайомлення з місцевою людністю»*³⁰. Під час бесід з представниками різних прошарок болгарського суспільства, зокрема з викладачами-істориками, український посол переконувався в тому, що болгари пам’ятають не лише про визволення країни від турецького ярма у 1878 році, але й про більш давні сторінки історії, пов’язанні з Україною. Такими виявилися події про перебування у 1714, 1722 та у 1734 рр. у Болгарії видатного українського гетьмана та політичного діяча, неперевершеного дипломата свого часу і блискучого борця за незалежність Української держави П. Орлика. Відвідини Салоників восени 1918 р. для проведення пере-

говорів з військовим командуванням та дипломатичними агентами Антанти у Салоніках додатково привернуло увагу О. Шульгина до перебування у цьому місті П. Орлика впродовж 1722–1734 рр.

Безперечно, дипломату-історику, керівнику українського посольства у той гарячий і нестабільний час, яким видався короткий період його роботи в Болгарії, написати праці про перебування П. Орлика у цій країні виявилось неможливим. Проте отримані в Болгарії відомості, пов'язані з життям і діяльністю видатного гетьмана України, стали в нагоді пізніше, коли у 1926 р. О. Шульгин став міністром закордонних справ УНР в екзилі, головою Головної Еміграційної Ради (1929–1939 рр.), редактором ревію «Прометей» та співредактором тижневика «Тризуб», де друкувалося чимало наукових статей про невідомі сторінки з історії України. Автор численних розвідок з історії України, опублікованих у наукових збірниках, журналах, особливо а паризькому «Тризубі» та «Promethee», а також як голова Еміграційної Ради, на початку 30-х років XX-го століття О. Шульгин розпорядився дослідити періоди життя і діяльності в еміграції як гетьмана України П. Орлика, так і І. Мазепи. На його заклик відгукнулися дослідники-історики в еміграції М. Галин, В. Поперешний та В. Трепке. Внаслідок блискучої координації зусиль керівництва української політичної та військової еміграції в Парижі, впродовж 1929–1932 рр. слідами П. Орлика та І. Мазепи вирушили ряд українських дослідників, які ретельно вивчили ситуацію щодо їх болгарського та румунського сліду і, на основі зібраних даних, вони оприлюднили на сторінках тижневиків «Тризуб» низку важливих публікацій з цих питань. У 1936 р. у Варшаві вперше був опублікований Діярій (Щоденник) гетьмана П. Орлика, в якому детально зафіксовано його переїзд територією Болгарії восени 1722 р. до Салоників, де він провів 12 років свого життя³¹.

Таким чином, завдяки науковим розвідкам, ініційованих та скоординованих О. Шульгиним, з'ясовано нові аспекти, пов'язані з болгарським періодом життя видатного українського гетьмана та ролі П. Орлика як символу свободи для нової хвилі українського національного визвольного руху 20–30-х рр. минулого століття.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 581, оп. 1, спр. 26, арк. 23.

² *Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) : документи і матеріали* / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010, с. 164.

³ Гай-Нижник, П.П. Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й // *Гілея*, 2017, Вип. 125 (10), с. 52.

⁴ Манасиева, И. Посолството Украинската Народна Република и Украинската Държава в България (1918–1920) // *Европа* 2001, 2017, 3–4, с. 24.

⁵ Якімова, А. Посольство Української Народної Республіки в Болгарії // *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Випуск XVIII. К., 2017, с. 160.

⁶ Скоропадський, П. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918*. Київ–Філадельфія, 1995, с. 266.

⁷ Газета «День», 28–29, 16 лютого 2018.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3766, оп. 3, спр. 1, арк. 55 зв.

⁹ Дорошенко, Д. Спогади. (Із твору «Мої спомини про недавнє минуле») // *Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників: у 2 томах*. К.: Укр. письменник, 2008, 1, с. 287–288.

¹⁰ Цит. за: *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)*, с. 205.

¹¹ *Історія української дипломатії...*, с. 209.

¹² Там само, с. 207.

¹³ Там само, с. 207.

¹⁴ Манасиева, И. Посолството Украинската Народна Република и Украинската Държава в България (1918–1920), с. 24.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 5 зв.

¹⁶ Гай-Нижник, П.П. Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й, с. 55.

¹⁷ Цит за: Табачник, Д. *Історія української дипломатії в особах*. К.: «Либідь», 2004, с. 33.

¹⁸ Дорошенко, Д. *Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання*. В 2-х т. Т. 1: Доба Центральної Ради / Упорядн., авт. передм. та комент. К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002, с. 96.

¹⁹ *Історія української дипломатії...*, с. 209–210.

²⁰ Там само, с. 210.

²¹ Там само.

²² *Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр. Збірник документів і матеріалів*. К.: Ін-т підготовки кадрів СБ України, 1995, с. 17.

²³ *Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.*, с. 18.

²⁴ Панайотов, П. *Българо-съветски отношения и връзки 1917–1923*. София, 1982, с. 102.

²⁵ Власенко, В. Перша хвиля міжвоєнної української політичної еміграції до Болгарії // *Българска украинистика*, 3, С., 2013, с. 181–182.

²⁶ Йованович, М. *Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940*. Москва: Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2005, с. 85.

²⁷ Павленко, В.В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920 рр.) // *Український історичний журнал*, 12, 1992, с. 24–25.

²⁸ *Історія української дипломатії...*, с. 213.

²⁹ Лотоцький, О. *Сторінки минулого. В Царгороді*. Видання УПЦ в США, 1966, 4, с. 122.

³⁰ *Історія української дипломатії...*, с. 208.

³¹ Рендюк, Т.Г. *Гетьман України Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи*. Двомовне видання — українською та румунською мовами — з ілюстраціями та

додатками. Галаць: «Sinteze», 2016, с. 308; Рендюк Т.Г. *Гетьман Іван Мазепа — відомий і невідомий...* Київ]: АДЕФ-Україна, 2010, с. 82.

Teofil Rendiuk

Doctor of Historical Sciences

rendiuk55@ukr.net

Director of the Institute of Good Neighborliness, Kyiv

OLEKSANDR SHULGHIN IN BULGARIA AS A DIPLOMAT AND SCIENTIST

Abstract: The establishment and the development of Ukrainian-Bulgarian relations during 1918 are analyzed. It is stressed the point that this period also coincided with the political regime of the Ukrainian State.

The main focus is on the outstanding role of Olexander Shulghin, who was appointed as Plenipotentiary Minister and the first Extraordinary Ambassador of the Ukrainian State to the Kingdom of Bulgaria on the 27th of June 2018, and his contribution to the development of bilateral relations and the resolution of pressing problems of that time.

Among the most remarkable diplomatic and military successes achieved by Olexander Shulghin and his mission was the return to Ukraine in autumn of 1918 of 15 thousands of prisoners of war, who happened to be on the territory of Bulgaria as a result of hostilities during the First World War between the states of the Triple Alliance, which included The Kingdom of Bulgaria, and the Entente, whose troops included more than one million of Ukrainians.

It was emphasized that, along with active diplomatic activity, Olexander Shulghin initiated the first scientific researches in Bulgaria, which concerned important aspects of the history of Ukrainian-Bulgarian relations. In particular, the first Ambassador of Ukraine in Bulgaria collected the first information about the period of stay in 1714, 1722 and in 1734 in this country of the prominent Ukrainian Hetman and politician, the unsurpassed diplomat of his time and a brilliant fighter for the independence of the Ukrainian state — Pylyp Orlyk.

Both the achievements of the Ukrainian diplomacy in Bulgaria and the miscalculations, which eventually had far-reaching negative consequences, were summarized.

Key words: Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, Kingdom of Bulgaria, diplomatic relations, Extraordinary Diplomatic Mission, Ukrainian community in Bulgaria.

М и х а й л о С т а н ч е в
(Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна)

ХРИСТИЯН РАКОВСЬКИЙ ЯК ДИПЛОМАТ (1918–1927 рр.)

Відтворення об'єктивної картини історичного минулого передбачає повернення з «історіографічного небуття» багатьох і багатьох непересічних постатей, вагома громадсько-політична діяльність котрих або ж тотально замовчувалася офіційною наукою, або нещадно перекручувалася й фальсифікувалася з усіма відповідними ідеологічними висновками щодо самих цих постатей. Одна з таких постатей — Християн Георгійович Раковський, визначний діяч соціалістичного руху Болгарії, Румунії, країн Західної Європи кінця XIX — початку XX ст., а згодом, високопосадовий радянський державний і партійний діяч, безпосередньо дотичний до сфери міжнародної політики. У 1919–1923 р. голова Раднаркому Радянської України, у 1923–1925 р. — Повноважний представник СРСР у Великобританії, наступні два роки — у Франції, один із активних опонентів Сталіна в часи його сходження на вершини одноосібної влади, представник «старої більшовицької гвардії», знищений репресивною машиною сталінського режиму у 1941 р.

З урахуванням актуальності, рівня наукової розробки теми, джерел, що маємо у своєму розпорядженні та літератури, автор поставив перед собою мету здійснити комплексне дослідження дипломатичної діяльності Х.Г. Раковського у 20–30 рр. XX ст. Наскільки це можливо в рамках однієї статті, автор намагатиметься проаналізувати внесок Х.Г. Раковського у формування радянської дипломатії на її початковому етапі, зокрема, у розв'язанні російсько-румунського конфлікту, дати оцінку діяльності Х.Г. Раковського як наркома зовнішніх справ Української РСР, його внесок у радянську зовнішню політику на посту повпреда СРСР у Лондоні і Парижі в контексті міжнародних та внутрішньополітичних реалій 20-х років.

* * *

Перша «проба пера» на ниві радянської дипломатії була участь Раковського у розв'язанні російсько-румунського конфлікту (січень–травень 1918 р.). Арешт румунського посла Діаманді в Петрограді, відмова румунської сторони вести переговори з Радянською Росією на Брест-Литовських переговорах, введення румунських військ у Бесарабію

призвели до розриву радянсько-румунських відносин 15 (28) січня 1918 р. Цього ж дня на засіданні РНК РСФРР було вирішено утворити Верховну (автономну) колегію з російсько-румунських справ на чолі з Раковським, головним завданням якої було визначено організацію боротьби «проти румунської контрреволюції» за визволення Бессарабії.

1 (14) лютого 1918 р. в Одесу прибули для переговорів з радянською стороною представники генерального штабу Румунії полковник Радалеску та капітан Кадери. Було домовлено про перемир'я, однак невдовзі з'ясувалося, що румуни не мали ніяких офіційних повноважень. Переговори було припинено, а наступного дня за підписом Раковського було надіслано ультиматум румунському урядові з вимогами: негайно вивести з території Бессарабії румунські війська і російські контрреволюційні загони на чолі з генералом Щербачовим; негайно повернути захоплене румунськими військами у Бессарабії російське майно; безперешкодно пропустити на батьківщину російські війська з території Румунії та Бессарабії; видати генерала Щербачова, якого оголошено РНК РСФРР поза законом і т. п.¹ Не діставши, звісно, ніякої відповіді, колегія повідомила про відновлення воєнних дій, а в наступні дні розпочала заходи з формування румунських революційних батальйонів, захопила на севастопольському рейді п'ять румунських крейсерів, заарештувала як заручників кількох румунських підданих, що перебували в Одесі².

Зміни, що виникли у загальній міжнародній ситуації і у російсько-німецьких відносинах у зв'язку з припиненням переговорів у Брест-Литовську і німецьким наступом на території Росії та України, дипломатичний тиск з боку Антанти, примусили обидві сторони зайняти більш обережні позиції, адже вони обидві знаходилися у стані війни з Німеччиною. 20 лютого (5 березня) Раковський дав згоду на переговори і заявив про відновлення миру між Росією та Румунією. Румунський уряд в особі Голови Ради міністрів генерала А. Авереску заявив, що вважає конфлікт улагодженим. Радянська сторона при цьому від попередніх умов відмовилась.

Згодом відбулися особисті переговори Раковського і Авереску в Одесі, у результаті яких 24 лютого (7 березня) був підписаний «протокол улагодження російсько-румунського конфлікту», що містив також положення про обмін полоненими³. За настійною вимогою консулів Італії, Греції, США, Франції та Великобританії в Одесі були також визволені заарештовані румунські піддані. 5 (18) березня Раковський і Авереску підписали договір, згідно з яким румунські війська до 18 травня повинні були покинути Бессарабію, надавши місцевому населенню право на самовизначення. Здавалося, що конфлікт і справді врегульовано. Пізніше Х.Г. Раковський писав, що всі його пропозиції були прийняті, «евакуація Бессарабії була вирішена підписом генерала Авереску»⁴.

Договір було підписано всього лише за п'ять днів до зайняття Одеси австро-німецькими військами. Створена під безпосереднім тиском румунського уряду бессарабська «Сфатул церий» («Рада країни») висловила не за державну незалежність Бессарабії (чи тим паче за її перебування у складі Росії, від якої вона була тепер відрізана територією у сотні кілометрів), а за приєднання до Румунії на засадах автономії. У відповідь, за розпорядженням радянського уряду, знову було заарештовано, а згодом вислано посла Румунії в Петрограді Діаманді, конфісковано румунський золотий запас, відправлений до Росії на збереження під час світової війни⁵. Щодо владних структур Румунії, то пізніше вони неодноразово піддавали гострій критиці генерала А. Авереску за договір від 5 березня 1918 р., який визнали недійсним.

Цілком ймовірно, що Раковському довелося б займатися румунськими справами і надалі, проте доля розпорядилася інакше. Радянська Росія опинилася у вогнищі громадянської війни. Особливо складне становище склалося в Україні, де Центральна Рада, до складу якої увійшли представники українських партій різної політичної орієнтації і яка проголосила незалежність України, встановила владу на більшій частині її території. Виникла необхідність заключити з нею мирну угоду. Навесні 1918 р., зберігаючи надії на відновлення радянської влади та приєднання України до Росії, уряд РРФСР водночас був змушений, не без тиску з боку Німеччини, розпочати переговори з урядом УНР. Ситуація, що склалася, вимагала зміни шовіністичного курсу щодо України, який завзято проводився за часів «п'ятаковщини», коли тимчасово на значній частині території України було встановлено радянську владу (лютий–березень 1918 р.). Оскільки ця тема була висвітлена в моїй статті щодо участі Х. Раковського в російсько-українських переговорах у 1918 р.⁶, в цій статті ми не будемо торкатись цієї проблеми.

Після повернення з Києва до Москви Раковського очікувало нове призначення — повноважним представником РСФРР у Австро-Угорщині. Втім, дістатися до місця роботи він так і не зміг: прибувши до Берліну, він незабаром разом з радянським послом у Німеччині А.А. Йоффе і М.І. Бухаріним, що знаходився там, був висланий із Німеччини. По дорозі, у Борисові, вислані довідалися про початок німецької революції. Незабаром ВЦВК відправив Х.Г. Раковського у складі офіційної делегації РСФРР на I загальнонімецький з'їзд Рад. Однак делегація була затримана у Ковні німецькими властями, повернута до Мінська, а звідти до Москви. Повернувшись до столиці, Раковський продовжив свою роботу у Наркоматі закордонних справ⁷.

Після припинення російсько-українських переговорів гетьманська Україна існувала дуже недовго. Коли восени 1918 р. стало ясно, що цент-

ральні держави програють війну, Скоропадський намагався маневрувати, але його спроба залучити до кабінету відомих українських діячів, зокрема С.В. Петлюру, у листопаді визволеного із в'язниці, успіху не мала. У середині листопада гетьман утворив новий уряд, в основному із російських монархістів. Був проголошений Акт федерації — зобов'язання об'єднати Україну з майбутньою незалежною російською державою. Але в цей же день опозиція утворила альтернативний уряд — Директорію — на чолі з В.К. Винниченком і С.В. Петлюрою. Рівно через місяць, 14 грудня, коли німці залишили Київ, у столиці України була встановлена влада Директорії, яка проголосила відновлення УНР. Втім, ця влада була ще більш короткочасною. На початку 1919 р. більшовикам вдалося поширити свій режим на всю лівобережну і більшу частину правобережної України.

Як відомо, з 1919 по 1923 рр. Х. Раковський очолював уряд Радянської України і одночасно Наркомат закордонних справ УРСР. Як голова уряду України Х.Г. Раковський брав участь у Генуезькій європейській економічній конференції у 1922 р. разом з Г.В. Чичеріним, М.М. Литвиновим, Л.В. Красіним, О.О. Йоффе та ін. Х.Г. Раковський показав на конференції високу працездатність, вів блискучу, аргументовану полеміку, вніс конкретні пропозиції, що ґрунтувалися на визнанні довоєнних і відмови від визнання боргів часів світової війни, заперечував проти двоєдумства з цієї проблеми⁸. Дипломатичне вміння Х.Г. Раковського відіграло свою роль у підготовці і підписанні договору в Раппало між Німеччиною і Радянською Росією. Німеччина, побачивши, що Англія і США, на яких так розраховував Ратенау, намагаються відтіснити її, почала шукати контактів з російською делегацією. За дорученням Ратенау Мальцан зустрівся з Йоффе і Раковським і обговорив можливість підписання договору тут, у Генуї, що й було зроблено 16 квітня⁹. Х.Г. Раковський намагався домогтися після Генуезької конференції підписання українсько-німецького договору, який би не просто розповсюдив на республіку положення Раппальського акту, але й був би самостійним документом, що враховував державні інтереси України. У зв'язку з цим виникло одне з перших зіткнень Х. Раковського з М. Литвиновим, який негайно повідомив у Москву про «змову» з боку глави українського уряду.

Х.Г. Раковський висунув вимогу, щоб Німеччина виплатила Україні суму (дослідники називають різні суми — 400, 700 млн. нім. марок — М.С.) за окупацію і реквізиції в Україні у 1918 р. (і це не дивлячись на положення Раппальського договору про анулювання взаємних претензій з цього боку). Але Г. Чичерін і М. Литвинов дезавуювали Х. Раковського, про що німецька газета «Локаль анцігер» негайно повідомила на своїх

сторінках: *«Представник України одержав категоричне попередження з боку Росії, згідно з яким ніщо не надає йому права заключати сепаративний договір з Німеччиною, а справжнім повноважним представником є російський делегат»*¹⁰. У зв'язку з цим Х.Г. Раковському довелося вести переговори з Німеччиною лише про розповсюдження дії Раппальського договору на Україну. При цьому українська сторона домогалася поліпшення положень, пов'язаних з правовим статусом громадян України у Німеччині. 5 листопада 1922 р. з цього питання був підписаний відповідний документ¹¹.

Дипломатичні здібності Раковського були очевидними, і радянський уряд через кілька місяців відрядив його на Лозаннську конференцію з близькосхідних питань. У конференції взяли участь Англія, Франція, Італія, Японія, Греція, Румунія, Югославія і Турція. США були представлені як спостерігачі. Росію запросили лише на ті засідання, де обговорювалося питання про чорноморські протоки. Радянська делегація (Г.В. Чичерін, Х.Г. Раковський, В.В. Воровський, П.Г. Мдівані) наполягала на підтримці національних прагнень Туреччини, закритті проток для військових кораблів та повній свободі торгового мореплавання. Англійський проект, що його виклав міністр закордонних справ лорд Керзон, передбачав право вільного проходу через протоки військових кораблів будь-якої країни у мирний і воєнний часи, демілітаризацію узбережжя проток і передачу контролю над ними міжнародній комісії. Г.В. Чичерін і Х.Г. Раковський виступили проти проекту лорда Керзона і висунули свій контрпроект, що передбачав, зокрема, право Туреччини у виняткових випадках дозволяти прохід через протоки легких військових кораблів у мирних цілях¹². Але згода Туреччини на англійський проект визначила долю радянського — його не було прийнято. Західні держави, намагаючись позбутися «незручного учасника» конференції, оголосили перерву в її роботі, а після відновлення засідань не запросили делегацію РРФСР під виглядом того, що питання про протоки більше обговорюватися на буде. Участь у дипломатичній діяльності до 1923 р. була свого роду прелюдією до роботи у наступні роки, коли Х.Г. Раковський став заступником наркому закордонних справ СРСР і Повноважним представником (повпредом) СРСР у найбільших західноєвропейських державах.

Важливим етапом в дипломатичній діяльності Х.Г. Раковського стало його призначення Повноважним представником СРСР в Великобританії. Рішення про призначення Раковського повпредом у Лондон було прийняте Політбюро ЦК РКП(б) 21 червня 1923 р., а 13 липня 1923 р. Президія ВУЦК дала згоду на призначення Раковського Повноважним і торговим представником СРСР у Лондоні, *«беручи до уваги надзвичайну важливість авторитетного захисту політичних і економічних інтересів СРСР*

у Англії» і звільнив його від обов'язків Голови Раднаркому УРСР¹³. 14 липня було оприлюднено постанову ЦВК СРСР з цього приводу. Так офіційно тлумачилось зміщення Раковського з посади Голови Раднаркому України та його нове призначення. Дійсні причини були пов'язані з політичними розбіжностями між Раковським та Сталіним з приводу основ створення СРСР.

Англійська сторона вважала Х. Раковського *«найбільш пристойною і найбільш доступною для спілкування людиною»*, хоча його поглядам і був притаманний «політичний екстремізм», але з ним можна було обговорювати будь-які питання¹⁴. Форін офіс офіційно повідомив радянську сторону, що британська сторона не заперечує відносно кандидатури Раковського на посаду повпреда у Лондоні, а «Дейлі Геральд» ще й надрукували його портрет, і тим самим заспокоїли громадську думку. «Манчестер гардіан», «Обсервер» та «Таймс» надрукували матеріали, пов'язані з призначенням Раковського, де крім загальних доказів на користь його прийняття, йшлося і про особистість радянського дипломата як досить відому у Європі людину, одного з видатних лідерів нової Росії, який спілкується з іноземцями з жвавістю та переконливістю, що опираються на його власний досвід¹⁵. Х.Г. Раковському було дозволено прибути в Англію і наприкінці серпня 1923 р. НКЗС СРСР було офіційно попереджено про готовність англійського уряду прийняти Раковського як спеціального агента радянського уряду у Лондоні.

З перших днів перебування у Лондоні Х.Г. Раковський докладно інформував радянське керівництво про свої контакти, зустрічі, інтерв'ю, відсилаючи також обширні витяги зі свого щоденника. Велику увагу Раковський приділяв контактам з дипломатичним корпусом, знайомлячись, перш за все, з представниками тих держав, які підтримували з СРСР торговельні відносини. Але, зрозуміло, найбільша увага приділялася переговорам з економічних питань і спробі встановити дипломатичні контакти. Поступово настрої британських фінансових кіл змінювався на користь надання СРСР високих кредитів, звичайно, за умови вирішення питання про борги та інші зобов'язання дореволюційної Росії, про що повідомляв Х.Г. Раковський у своїх листах до Москви¹⁶.

У січні 1924 р. в Англії до влади прийшли лейбористи на чолі з Рамзеєм Макдональдом, якого Раковський знав ще під час роботи у II Інтернаціоналі. Якщо лорд Керзон навіть не відрекомендував нового радянського представника королю, то Макдональд невдовзі влаштував офіційний прийом Х.Г. Раковського у Букінгемському палаці. Утворення 29 січня 1924 р. внаслідок парламентських виборів першого лейбористського уряду Великобританії на чолі з Р. Макдональдом, який також зайняв посаду міністра закордонних справ, поставило питання про офі-

ційне визнання радянської Росії безпосередньо на порядок денний. Після нетривалої підготовки уряд Макдональда 1 лютого 1924 р. передав Х.Г. Раковському ноту про те, що він визнає радянський уряд *«як уряд де-юре на тих територіях Російської імперії, які визнають Радянську владу»*. Відзначалася необхідність укласти низку договорів для створення нормальних дружніх відносин та широкого комерційного обміну; висловлювалася думка, що визнання автоматично відновлює всі договори, що уклалися між обома країнами до революції; відзначалася важливість урегулювання претензій урядів та приватних груп, відновлення кредиту для Росії. Передбачалося прислати в Лондон повноважну делегацію для переговорів з питань, що були спірними¹⁷. Наступного дня Х. Раковський послав телеграму Г.В. Чичеріну і М.М. Литвинову, з копією для Сталіна, у якій привітав радянський уряд з офіційним визнанням з боку Англії. У відповідь він одержав телеграму від Г.В. Чичеріна з подякою за подороження і за його діяльність у Лондоні¹⁸.

Встановлення дипломатичних стосунків сприяло значному розширенню сфери неофіційних та напівофіційних зв'язків Х.Г. Раковського з відомими представниками британської громадськості різних політичних уподобань, до яких він ставився без ідеологічних штампів, уважно прислухався до їхньої думки та враховував її у контактах з урядом. Вирішивши нагальні справи після дипломатичного визнання, домовившись про майбутні переговори з англійським урядом, Християн Георгійович виїхав до Москви з метою формування радянської делегації і визначення інструкцій для неї. 27 березня було затверджено політичну програму переговорів, а 29 березня — з економічних питань. Основні її положення були такими: вимагати беззастережного анулювання військових боргів; погодитися, за умови одержання кредитів, на задоволення частини дрібних кредиторів та власників цінних паперів, що були куплені після революції; відсунути питання про відшкодування великих власників на кінець переговорів «під приводом ділового характеру»; встановити відношення кредитів до претензій, що визнаються, як 2:1 для того, щоб термін повернення боргу за кредити складав не менше, як 20 років, а відсоток — не вище, ніж 8%¹⁹.

Х.Г. Раковський підготував для комісії доповідну записку, яка стала основою для роботи. Він пропонував вже на початку переговорів поставити вимогу про з'ясування долі російського майна, що знаходиться в Англії, а також про визначення боргів британського уряду, приватних фірм та осіб російській скарбниці, приватним російським фірмам та закладам, правонаступником яких є уряд СРСР. Він вважав, що головною проблемою під час переговорів буде задоволення претензій кредиторів. Передбачалося дати згоду на задоволення претензій дрібних кредиторів

шляхом надання їм облігацій радянського займу. Проте Х.Г. Раковський не був послідовним, пропонуючи, з іншого боку, залишатися на позиціях відмови від грошової компенсації за націоналізовану власність, погоджуватися лише на концесійне використання підприємств колишніми власниками. Записку було вивчено радянським керівництвом і взагалі схвалено. Відбулася низка засідань комісії, які розглядали лише питання, що пов'язані з підготовкою радянсько-англійських переговорів. 31 березня — 2 квітня 1924 р. Х.Г. Раковський взяв участь у Пленумі ЦК РКП(б), що розглядав це питання, де він виступив з докладною доповіддю. На пленумі Раковський вступив у полеміку з надмірно революційним настроєм, що панував тоді у правлячих колах РКП(б), закликав учасників пленуму відмовитися від думки «звалити» некомуністичний уряд Макдональда, який користується підтримкою англійських робітників, знову й знову підкреслював необхідність компромісу²⁰. Було сформовано делегацію у складі: Х.Г. Раковський (голова); М.М. Литвинов, М.М. Шверник, М.П. Томський, Б.С. Стомоняков, Є.О. Преображенський, О.Ф. Радченко, О.Л. Шейнман, Я.Д. Янсон, І.І. Кутузов, І. Хідир-Алієв, І.А. Житков, Ф.А. Ротштейн, а також експерти та секретарі²¹.

Переговори (чи, як вони офіційно звалися, англо-радянська конференція — *М.С.*) розпочалися 14 квітня. Англійську делегацію очолив заступник міністра закордонних справ Артур Понсонбі. На першому пленарному засіданні, у якому взяв участь і прем'єр-міністр Р. Макдональд, Х. Раковський виступив з промовою французькою мовою, підкресливши повноважність та авторитетність делегації, яка мала право приймати рішення, висловив готовність СРСР вирішити спірні питання, що перешкождали радянсько-англійському співробітництву (проблеми довоєнних боргів, надання кредитів тощо). Англійська сторона відповідно з «Меморандумом банкірів», що з'явився напередодні, поставила вимогу перед СРСР визнати всі борги, задовольнити претензії британських власників російських цінних паперів і колишніх власників майна іноземців, що було націоналізоване радянською владою; відновити дореволюційні договори між Англією і Росією та інше.

У наступні дні розпочалися ділові переговори, що проводилися на пленарних засіданнях, засіданнях чотирьох комісій, які було створено для розгляду спірних питань, а також під час особистих зустрічей Раковського з британськими державними діячами, передусім, з А. Понсонбі. Всього відбулося 11 засідань і безліч засідань комісій. Переговори велися з великою фізичною та нервовою напругою. Х.Г. Раковський підкреслював, що радянський уряд може частково відшкодувати борги попередніх урядів лише за умови надання позик, більша частина яких піде на розширення радянсько-англійської торгівлі. Англійці продовжували напо-

лягати на своїх вимогах. Х.Г. Раковський накреслював різні шляхи, тактичні кроки, проводив консультації з НКЗС з тих урядових директив, які потребували уточнень²².

Стенограми пленарних засідань, що збереглися у Російському державному архіві економіки, свідчать про те, наскільки вміло, аргументовано, іноді з гумором, повадився Раковський з найдосвідченішими дипломатами, у деяких випадках просто притискаючи їх до стіни. Це дозволило йому досягти доброзичливої атмосфери на конференції, передусім з боку А. Понсонбі, а відтак — взаємоприйнятних результатів²³.

8 серпня 1924 р. Великобританія і СРСР підписали два договори: загальний і торговий. Загальний договір передбачав, що СРСР частково задовольнить британських власників довоєнних царських боргових зобов'язань і розпочне з ними переговори про порядок компенсації їхніх обґрунтованих претензій, що повинно було стати предметом нового договору. Після його підписання англійський уряд зобов'язувався зробити необхідні кроки до надання своїх гарантій для позики радянського уряду у Великобританії. Питання ж про воєнні борги і контрпретензії СРСР про відшкодування збитків, що спричинилися Англією під час інтервенції 1918–1920 рр., залишалися для обговорення на майбутнє. Торговий договір визнав державну монополію зовнішньої торгівлі в СРСР, визначивши правове становище радянського торгпредства і його функції. Договір було побудовано на основі принципу найбільшого сприяння²⁴.

Обидва договори отримали в цілому сприятливу оцінку у світовій пресі, але праві англійські кола не могли примиритися з рішучим кроком лейбористського уряду назустріч Москві і вчинили атаку проти цих актів. Серед осіб, що найбільш різко виступали проти договорів, були консерватори О. Чемберлен і С. Болдуїн. Не маючи підтримки навіть серед частини лібералів, Макдональд змушений був розпустити парламент і призначити нові вибори. У передвиборній боротьбі широко було використано сенсаційного «листа Зінов'єва», в якому нібито давалися вказівки англійським комуністам організувати повстання у робітничих кварталах, вести антимілітаристську пропаганду в армії, вербувати воєнспеців та інше. Зрозуміло, що в колах англійської громадськості виникла буря невдоволення і протесту проти втручання СРСР у внутрішні справи своєї країни²⁵.

«Лист Зінов'єва» зіграв свою роль, і консерватори на чолі з С. Болдуїном одержали перемогу на виборах. Новий прем'єр заявив Х.Г. Раковському, що його уряд не може подати договори на розгляд парламенту чи запропонувати їх королю для ратифікації²⁶. Відмова ратифікувати радянсько-англійські документи не зірвала дипломатичних відносин між СРСР та Англією, але залишила неврегульованими спірні питання.

Радянсько-британські стосунки з осені 1925 р. фактично припинилися, а в 1927 р. відбувся і формальний розрив дипломатичних відносин, про що Х.Г. Раковський щиро жалкував.

Ще перебуваючи повпредом у Великобританії, Х.Г. Раковський за рекомендацією керівництва з Москви розпочав підготовку до налагодження радянсько-французьких відносин. Перемога на парламентських виборах «лівого» блоку на чолі з лідером радикально-соціалістичної партії Едуардом Ерріо навесні 1924 р. створила сприятливі умови для нормалізації радянсько-французьких відносин. Він призначив спеціальну комісію під головуванням відомого адвоката сенатора Анатолія де Монзі (про що повідомив Чичерина) для розгляду питання про визнання Францією СРСР, яка порекомендувала спірні питання, які існували між обома державами, вирішувати після встановлення дипломатичних відносин, а не до того²⁷.

28 жовтня 1924 р. Е. Ерріо надіслав телеграму на ім'я голови РНК СРСР О.І. Рикова і наркома закордонних справ Г.В. Чичеріна, в якій говорилося, що з цього дня (28 жовтня) Франція визнає СРСР «де-юре»²⁸. На початку листопада відбувся візит Х.Г. Раковського до Парижа. Повпреда СРСР у Лондоні прийняв глава французького уряду, під час якої радянський повпред повідомив французьку сторону про згоду на призначення послом в СРСР редактора газети «Тан» Жана Ербетта. У свою чергу Ерріо підкреслив, що не заперечує проти призначення послом у Францію Л.Б. Красіна. Місія Раковського у Парижі була також пов'язана з обладнанням приміщення радянського повпредства на вулиці Гренель (колишнє посольство царської Росії) яке офіційно перейшло у власність СРСР. А 7 листопада де Монзі влаштував прийом на честь Х.Г. Раковського, під час якого сторони запевнили одна одну у щирому бажанні розвивати взаємовигідні відносини між СРСР і Францією²⁹.

Враховуючи досвід роботи Раковського під час переговорного процесу між РСРС і Англією, та відсутність перспектив радянсько-англійських відносин, його міцні зв'язки з французькою політичною елітою, було вирішено поміняти місцями послів в Лондоні і Парижі. Ще до оголошення офіційного рішення, його зміст та необхідність були очевидними і французькій стороні. 23 жовтня 1925 р. посол Французької Республіки у Москві Жан Ербетт написав міністру закордонних справ Франції Арістиду Бріану: *«СССР явно відчуває необхідність перегляду своєї зовнішньої політики. ... Заміна Красіна Раковським повинна полегшити цей перегляд. ... тим більше, що Раковський знає Францію, і у Франції його знають»*³⁰. 30 жовтня 1925 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову про призначення Х. Раковського повпредом у Франції, а Л. Красіна — в Англії. 14 листопада 1925 року Х.Г. Раковський прибув з

Лондона до Парижа на нове місце роботи, а вже 18 листопада 1925 р. Раковський звернувся з нотою до міністра закордонних справ Франції А. Бріана, офіційно інформувавши його про своє призначення, а 10 грудня вручив у Єлисейському палаці вірчу грамоту президентові Французької республіки Г. Думергу³¹.

На відміну від офіційної акредитації у Великобританії, що пройшла непоміченою, цього разу Раковському було виявлено всі протокольні почесті: йому подали президентський екіпаж з почесною вартою, його зустрічав комендант палацу, повністю було витримано «сценарій» проведів. Це була демонстрація найсерйозніших намірів уряду лівого блоку розвивати всебічні відносини з СРСР. Після вручення Вірчих грамот президенту Франції Гастону Демургу Х.Г. Раковський заявив представникам преси, що питання про борги не є суто фінансовими. Через представників газети «Пті паризьєн» («Petit Parisien»), «Тан» («Le Temps»), «Волонте» («La Volonte»), «Евр» («Evre»), «Юманіте» («L'Humanite») він дав зрозуміти офіційним колам, що війна, революція, іноземна інтервенція перетворили це питання на політичне. Х.Г. Раковський в одному з інтерв'ю наголосив, що СРСР розглядає питання про борги у взаємозв'язку з наданням йому кредитів з боку Франції³². Не дивлячись на це, газети підкреслювали, що франко-російські відносини набувають сприятливого обороту.

Неформально й доброзичливо пройшов прийом у радянському повпредстві, який влаштував Х.Г. Раковський 12 грудня з нагоди своєї акредитації. На прийомі були присутні більш ніж 600 чоловік, серед яких голова палати депутатів Е. Еррію, А. де Монзі, генеральний секретар МЗС Філіп Бертло, відомі вчені, дипломати. Офіційне значення прийому було підсилене тим, що у ньому одночасно брали участь два радянських наркоми — Г.В. Чичерін і А.В. Луначарський³³. У Франції Раковський почував себе вільніше й упевненіше, ніж в Англії. Бездоганне знання мови країни, у якій минули його студентські роки і де він захистив дисертацію, зв'язки, що збереглися зі старими соціалістами, діячами культури, дозволили йому налагодити добрі й плідні стосунки з особами, близькими до уряду, письменниками та іншими громадськими діячами. У будинку Раковського на вулиці Гренель часто бували політичні діячі, письменники, журналісти Жак Садуль, Поль Вайян-Кутюр'є, Анрі Барбюс, Марсель Кашен, Луї Арагон, Ельза Тріоле, Еміль Бюре, румунський письменник Панаїт Істраті та ін.³⁴

Поточна робота у повпредстві у Франції, попри всю зацікавленість Раковського цією країною, все ж була значно буденнішою і менш цікавою, ніж робота в Англії. Дипломатичний склад представництва, до якого входили досвідчені радники і секретарі, був досить кваліфікованим. Так,

торговим представником у Франції був П.Г. (Буду) Мдівані, старий грузинський революціонер, один з найзатятіших, як і Раковський, опонентів Сталіна з питання про створення СРСР. Можна припустити, що Мдівані був єдиною довіреною особою Раковського в усій радянській колонії у Парижі. Щоправда, близькими до повпреда людьми був також його особистий секретар Роберт Бредіс, чудовий організатор, знавець мов і друг його молодості болгарин Георгій Бакалов.

З усього загалу проблем, що їх доводилося вирішувати Раковському, основну увагу він приділяв майбутнім переговорам. Переговори очікувалися складні, бо французька сторона прагнула, перш за все, домогтися повного задоволення вимог власників націоналізованого в СРСР майна і власників облігацій позик царського уряду. Питання ж торгівлі та інших економічних зв'язків не дуже цікавили французьких урядовців. Протягом кількох місяців обидві сторони готувалися до проведення франко-радянської конференції з боргів та кредитів, які відкрилися 25 лютого 1926 року. Переговорам передувала інтенсивна підготовка, у якій разом з Раковським брав участь і Г.В. Чичерін (наприкінці листопада і у середині грудня 1925 р. нарком відпочивав на півдні Франції).

17 грудня 1925 р. Х.Г. Раковський разом з Г.В. Чичеріним виїхав до Москви і, пробувши у столиці майже півтора місяці, повернувся до Парижа 6 лютого 1926 р. Відсвяткувавши у столиці новий 1926 рік, Раковський протягом січня брав участь у п'яти засіданнях політбюро ЦК РКП(б), на яких обговорювалися зовнішньополітичні питання, зокрема, питання про взаємовідносини з Францією, програма переговорів та склад делегації. 26 січня 1926 р. Х.Г. Раковського було офіційно призначено головою делегації СРСР на переговорах з Францією. Склад делегації був досить представницьким. До неї увійшли керівні діячі ВРНГ А.Н. Долгов і Г.Л. П'ятаков, торгпред у Франції П.Г. Мдівані, члени колегії Наркомфіну Є.О. Преображенський та І.І. Рейнгольц, заступник наркома фінансів А.Л. Шейнман, член колегії Наркомторгу Б.С. Стомоняков, голова ВЦРПС М.П. Томський³⁵, який став заступником глави делегації, але ніяк себе не виявив. З французької, особи, що брали участь у попередніх переговорах — міністр закордонних справ А. Бріан, генеральний секретар МЗС Бертло, голова палати депутатів Е. Ерріо, Пенлеве, Даладьє, де Монзі (голова делегації)³⁶.

Саме він і відкрив вступною промовою франко-радянську конференцію 25 лютого 1928 року. Конференцію привітав міністр закордонних справ Франції А. Бріан. Раковський виступив з великою промовою-відповіддю, що була витримана у примирливих тонах, звернувши, однак, увагу на складність очікуваних переговорів, висловивши готовність радянської делегації знайти таке рішення, яке б задовольнило дрібних

власників російських цінностей. Раковський особливо наголошував на тому, що зовнішня політика СРСР спрямована на повагу до свободи самовизначення інших народів і не містить загрози жодній країні. Як Раковський, так і його партнери на переговорах, добре розуміли формальний характер заяв про зовнішньо-політичну орієнтацію СРСР, двоїстість та лицемірство державно-партійного зовнішньополітичного дуалізму, що проголошував співробітництво з капіталістичними країнами по лінії державних органів і передбачав підливні дії проти них по лінії ВКП(б) і Комінтерну. Промову Раковського було опубліковано в усіх центральних газетах Франції з доброзичливими коментарями і фотографіями респектабельного радянського дипломата у краватці «метелику», що зовсім не здавався їм представником червоних терористів.

Уже на перших засіданнях в роботі конференції було досягнуто домовленості, що СРСР «як виняток» погодиться задовольнити вимоги французьких громадян, зробить усе необхідне для надання Радянському Союзу кредитів, які полегшать виконання його зобов'язань перед французькими власниками облігацій російських позик та інших російських цінних паперів. На наш погляд це був великий прорив, у якому неабияку роль зіграло дипломатична майстерність Раковського. На конференції почали працювати політична, фінансова, економічна і юридична комісії, очолювані членами делегації. 24 березня Раковський передав де Монзі тези з питання про борги і кредити, у яких пропонувалося визначити розміри довоєнних боргів з *«урахуванням сучасних кордонів території СРСР»*, зменшені відповідно скороченню ресурсів Росії внаслідок Громадянської війни, її участі у першій світовій війні, а також у зв'язку з необхідністю відбудови народного господарства і виплати відсотків по відбудовчим позикам, відмови СРСР від репарацій. Об'єктом спеціального розгляду повинні були стати терміни виплат. Кредити ж (довгострокові, понад п'ять років — *М.С.*), які намічалось використати у промисловості, сільському господарстві і на транспорті, склалися з товарної і грошової частин. Їхня форма, цілі, терміни реалізації, розподіл повинні були стати предметом спеціального розгляду. Через декілька днів, 29 березня, Раковський вручив французькій стороні детальний меморандум про важкі наслідки світової і громадянської війн, іноземної інтервенції для Росії³⁷.

Усе це призначалося для того, щоб створити сприятливий ґрунт для конкретних пропозицій радянської сторони з проблем кредитів, внесених 14 квітня на розгляд учасників конференції. СРСР погоджувався протягом 62 років сплачувати по 40 млн. франків золотом, обміняти старі облігації та інші цінні папери на нові. Угода повинна була вступити у силу після ратифікації договору відповідними органами влади обох країн

і за умови надання СРСР кредитів. Французьку сторону не задовольняли терміни виплати, і у відповіді, яку представив де Монзі, пропонувалося підписати угоду на 2 роки, протягом яких СРСР повинен був би сплатити 25 млн. долларів, що складало приблизно 30% всього боргу і доведення виплат до 50%. Протягом двох місяців йшли напружені переговори, що супроводжувалися лише незначними поступками з обох сторін. Раковський постійно консультувався не лише з НКЗС, що було природно, але й з Політбюро ВКП(б) на якому 23 квітня, наприклад, спеціально на політбюро розглядалося питання щодо позиції радянської делегації стосовно французького грошового кредиту СРСР і було вирішено прийняти його (Раковського — М.С.) пропозицію: вимагати надання такого у три строки протягом трьох років³⁸.

До червня позиції сторін дещо зблизилися. Важливим результатом стала згода сторін знизити загальну суму виплат на 25%, вважаючи залишок боргом інших спадкоємців Російської імперії. 7 червня Х.Г. Раковський представив пропозиції про французькі кредити разом з таблицею радянських замовлень у Франції. Загальна сума кредитів протягом найближчих трьох років визначалася у 225 млн. доларів, з яких 150 млн. — товарні і 75 млн. — валютні. Порядок і строки погашення повинні були бути встановлені окремо для товарних і грошових кредитів і розпочатися через п'ять років після їх надходження у розпорядження СРСР. До таблиці замовлень входили вироби металургійної, електротехнічної, гірничої, текстильної, паперової, харчової, хімічної промисловості, обладнання місцевого транспорту, будівництво електростанцій і електрифікація залізниць. Був розроблений протокол, що фіксував позиції делегацій: вирішено деякі принципи питання, зокрема, про виплату боргів золотом, про прогресивне зростання річних виплат, про визнання товарного і грошового характеру кредиту, про участь французького уряду у наданні кредиту у вигляді гарантій для залучення французьких капіталів, хоча збереглися серйозні розбіжності відносно суми річних виплат³⁹.

Протоколи пленарних засідань від 7, 15 червня і 6 липня, що збереглися в архіві зовнішньої політики Російської федерації, свідчать про копітку і інтенсивну роботу делегації і зокрема Раковського, на конференції. Він уміло опонував французам, переконував відмовитися від вимог, близьких до спроби ввести режим капітуляцій для СРСР, заявляючи, що «... *Ми цього не сприймаємо і хочемо заключити договір, що полегшує торговельний обмін*». Очевидно, все це дало підставу секретарю делегації на переговорах С.В. Членову заявити, що «*Х.Г. Раковському як голові делегації і повпреду СРСР, вдалося пробити китайську стіну недовіри та ворожості, якою ми були оточені ще у минулому році*»⁴⁰. Щоправда влітку 1926 р. ще зберігалися принципові розбіжності, які

важко було обминути, зокрема через невизначеність принципу монополії зовнішньої торгівлі в СРСР, оскільки французи хотіли безпосередньо здійснювати комерційні операції на радянській території. Також серйозна розбіжність, яка не давала рухатись переговорам вперед заключалась у тому, що Москва прагнула спочатку узгодити питання щодо отримання кредитів, і лише потім переходити до вирішення схеми погашення боргів. Париж в свою чергу наполягав на протилежному підході. Так, у жовтні 1926 р. А. Бріан, підбиваючи деякі підсумки щодо франко-радянської конференції, прямо повідомив Х. Раковському: *«стан переговорів щодо предмету боргів ще не дозволив якісно провести роботу з урегулювання питання кредитів»*⁴¹. Переговори просувалися важко, але, нарешті, була досягнута домовленість і створилися умови для підписання договору. Однак у зв'язку з парламентськими вакаціями, де Монзі запропонував зробити перерву у роботі конференції з 10 липня до середини вересня. Погодившись із цим, Раковський 19 липня виїхав на два тижні до Москви для узгодження позицій радянської делегації на переговорах після їх відновлення, а потім, повернувшись до Франції, провів другу половину серпня і початок вересня у відпустці.

Х.Г. Раковський брав участь у засіданні Політбюро 29 липня і виступив з інформацією про переговори з Францією. Обидва пункти рішень свідчили про те, що вищий ешелон радянської партократії вів справу аж ніяк не до компромісних рішень: *«а) На цій стадії не фіксувати переговори офіційним підписанням попереднього протоколу; б) Переговори продовжити, але ні в якому разі не відступаючи від директив Політбюро стосовно кредитів, що надаються урядові СРСР»*⁴². Доки Х.Г. Раковський перебував у Москві, у Франції відбулися серйозні зміни у політичному житті. Лівий блок утратив свої позиції у парламенті, і спроба лідера радикалів Е. Ерріо сформувати кабінет «республіканського об'єднання» закінчилася безрезультатно. Уряд лівих сил пішов у відставку.

23 липня 1926 р. у Франції було утворено уряд «національного об'єднання» у складі правих партій на чолі з Раймоном Пуанкаре. Це віщувало ускладнення у ході франко-радянських переговорів. Але той факт, що А. Бріан і А. де Монзі залишились на своїх місцях, давав певні надії. Р. Пуанкаре відразу ж зажадав від СРСР виконання всіх зобов'язань, взятих його попередниками, і виступив проти надання кредитів. Переговори опинилися на межі зриву. Офіційні переговори з листопада 1926 р. по березень 1927 р. не проводились, причому переважна частина провини за це покладалася на радянську сторону, яка, за словами Раковського, *«розпустила делегацію»* і мала *«твердий намір не домовлятися»*⁴³.

Протягом наступних місяців проходили напівофіційні бесіди, які не привели до суттєвих результатів. Таке «мовчання» викликало незадоволення серед французьких політиків, які сподівались що *«Раковський матиме офіційне схвалення» від Москви стосовно попередніх домовленостей*⁴⁴. Переговори відновилися лише навесні, але пленарне засідання радянсько-французької конференції, що відбулося 19 березня, виявилось останнім і безплідним, хоча сам факт його скликання можна вважати позитивним. А. де Монзі поставив радянську делегацію перед альтернативою: середня сума щорічної виплати боргу повинна складати або 60 млн. франків без зменшення у перші роки, або 75 млн. зі скороченням виплати у перші роки⁴⁵. Однак Х.Г. Раковський заявив про неможливість прийняття такого плану у зв'язку з фінансовим становищем країни.

Через декілька днів, 25 березня, Х.Г. Раковський за згодою Москви надав де Монзі свій меморандум, який було оцінено експертами як значний крок у досягненні компромісу. Головною у ньому була пропозиція про 62 радянські прогресивні виплати у середньому по 60 млн. золотих франків⁴⁶. Хоча де Монзі і наполягав на середній сумі щорічного внеску по 75 млн. золотих франків, він заявив, що новий план його тішить⁴⁷. 20 травня він передав Х. Раковському свої пропозиції, що були суттєвим кроком назустріч радянським. Французи погоджувалися з загальним обсягом радянських зобов'язань: 62 річних внески і 60 млн. франків на рік, але наполягали на виплаті однакових щорічних сум з першого ж року, відкидаючи радянський принцип прогресивного зростання річних внесків. Але й ці пропозиції Р. Пуанкаре не затвердив, вони не стали офіційними.

Наступного тижня переговори продовжувалися без особливого успіху, хоча Х. Раковський не відкидав можливості досягнення компромісу. У другій половині травня у Париж прибув нарком Г.В. Чичерін, який разом з Х.Г. Раковським провів низку зустрічей з офіційними особами Франції, які не змінили ситуацію на переговорах. 30 червня Х. Раковський запропонував де Монзі відновити роботу конференції, що була перервана з ініціативи французів, але останні продовжували вагатися. 27 травня 1927 р. уряд Великобританії розірвав дипломатичні відносини з Москвою і, хоча французький уряд не наслідував *«приклад» англійців, запевнивши Совети, що зв'язки будуть продовжуватися*⁴⁸, все ж не поспішав з вирішенням спірних питань. Нові французькі пропозиції про борги і кредити, що були передані Х. Раковському 23 липня, не ситуацію реально не вплинули. З радянського боку готовність до компромісу була тепер досить високою, і запеклим прихильником її був Х.Г. Раковський. Де Монзі заявив, що під час літньої канікулярної пори неможливо вирішити питання про борги, а тим більше виробити спільну угоду.

Х.Г. Раковський використав цей час для відрядження до Москви і одержання відповідних інструкцій.

У вересні 1927 р. радянське керівництво доручило Х.Г. Раковському зробити ще один крок назустріч французькій стороні у вигляді відкритого листа до де Монзі, у якому були викладені нові радянські пропозиції. За згодою де Монзі лист був опублікований. Якщо врахувати, що до цього переговори проходили таємно, а в пресу проникали лише найзагальніші відомості, то стає зрозумілим, що публікація листа, у якому йшлося про готовність радянської сторони внести до французького банку у 6-місячний термін 30 млн. франків золотом як забезпечення першої виплати власникам «російських паперів» викликала бурхливу реакцію. Французький уряд звинуватив Х. Раковського, а потім і заступника наркома закордонних справ Л. Литвинова у розголошенні таємниці переговорів і у спробі підбурити дрібних власників проти владних структур і т.ін. Висловлюється думка, що публікація листа, адресованого де Монзі, була провокацією, задуманою у кремлівському кабінеті і спрямованою проти Х.Г. Раковського, якого на цей час Сталін і його прибічники вирішили усунути з арени активної політичної діяльності. При цьому, щоправда, залишається незрозумілою причина згоди на публікацію з боку де Монзі. Якщо це була провокація, то лягла вона на сприятливий для неї ґрунт. У 1927 р. ситуація у Європі складалася несприятливо для СРСР. Як ми вже відзначали, відбувся розрив дипломатичних відносин з Великобританією, у Варшаві було вбито радянського повпреда П.Л. Войкова. Проти Х.Г. Раковського у Франції розгорнулася енергійна кампанія, пов'язана з його політичною діяльністю у складі опозиції в ВКП(б), внаслідок якої його звільнили з дипломатичної посади.

* * *

Аналіз дипломатичної діяльності показав, що не тільки «сталіністом», але й послідовним «леніністом» Х. Раковський так ніколи й не став, що характер його діяльності залишався амбівалентним. У дипломатичній діяльності Х.Г. Раковського переважало прагнення до медіації, пошуку середнього, примирливого, компромісного варіанту взаємовідносин, не притаманного більшовицьким схемам і практиці. Треба підкреслити, що ця тенденція переважала, але не була всеохоплюючою, бо сам Раковський перебував під впливом більшовицьких догм і повинен був діяти у певних рамках і межах, що продиктовані «вищими міркуваннями» партійної і державної ієрархії СРСР.

У думках і практичній діяльності Х. Раковського-дипломата химерно поєднувалися впливи комуністичної доктрини з реалістичними життєвими підходами у вирішенні суперечливих питань, причому у більшості випадків конструктивність та тверезість, пошук, знаходження медіацій-

ного рішення, толерантність по відношенню до західних «буржуазних» партнерів переважали. Аналіз матеріалів і документів, пов'язаних з дипломатичною діяльністю Х.Г. Раковського дозволяє підтвердити висновки про притаманну радянській зовнішній політиці двоїстість: з одного боку, прагнення до збереження чи встановлення нормальних дипломатичних і торговельних взаємовідносин з іншими країнами, а з другого, дестабілізацію і підлив партнерів за будь-яку ціну.

Складається враження, що Раковського сприймали як такого діяча, який міг створити видимість добропорядності більшовицького керівництва перед поміркованими прогресивними західноєвропейськими лідерами. Пов'язано це було насамперед з тим, що на Заході за ним зберігся його колишній «імідж» соціаліста-центриста. Використання на дипломатичній ниві таких діячів, як Х.Г. Раковський, дозволяло більшовицькій верхівці створювати інколи видимість «еволюції» в бік курсу на цивілізацію. Слід підкреслити, що з поглядів сучасного прагнення незалежної України увійти до європейського співтовариства, досвід дипломатичної діяльності Х.Г. Раковського по встановленню у 20-х роках нормальних політичних і економічних стосунків з двома провідними європейськими державами — Англією і Францією, має безперечно важливе наукове і практичне значення.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 5.

² Бобейко, В. Христиан Раковский и борьба против румынской контрреволюции (январь–май 1918 г.) // *Коммунист Молдавии*, 1988, № 7, с. 86.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4, оп. 2, спр. 10, арк. 7–13.

⁴ Раковский, Х. *Румыния и Бессарабия. К семилетию аннексии Бессарабии*. Москва, 1925, с. 40–41.

⁵ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГА РФ), ф. 130, оп. 23, спр. 5, арк. 1; спр. 6, арк. 107.

⁶ Див. докладніше: Станчев М. Участь Християна Раковського в українсько-російських переговорах 1918 року // *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Київ, 2017, с. 694–706.

⁷ Чернявский, Г.И., Станчев, М.Г. *В борьбе против самовластия: Х.Г. Раковский в 1927–1941*. Харьков, 1993, с. 31.

⁸ Материалы Генуэзской конференции: Полный стенографический отчет. Москва, 1922, с. 21.

⁹ *Советско-германские отношения: От переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора*. Сб. докум. Москва, 1971, т. 2, с. 479–480.

¹⁰ Конт, Ф. *Революция и дипломатия. Х. Раковский*, Москва: Международные отношения, 1991, с. 73.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 448, арк. 26.

¹² История внешней политики СССР. М., 1976. Т. 1, с. 182–183.

¹³ Российский государственный архив социально-политической истории (далі — РГАСПИ), ф. 17, оп. 2, спр. 364, арк. 11; Российский государственный архив экономики (далі — РГАЭ), ф. 413, оп. 2, спр. 1649, арк. 228.

¹⁴ Internal Affairs 73. Secret Report #1183. F.O. 371/9356, № 6036/550/38. Доповідь британської розвідки — Sekret Intelligence Servise (далі — SIS) щодо таємних зустрічей Сурида та інш. з індійськими революціонерами в Берліні // SIS. Report # 1053, F.O.371/9333, № 1017/44/38; Scotland Yard Report 28.3.23. F.O.371/93334, № 2735/44/38; Very Sekret memorandum from Colonial office. F.O. 371/9355, № 2691/550/38.

¹⁵ Manchester Guardian, 1923, aug. 8, 9; The Observer, 1923, aug. 22; The Times, 1923, aug. 14.

¹⁶ РГАЭ, ф. 413, оп. 2, спр. 1656, арк. 514.

¹⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 2, спр. 409, арк. 1.

¹⁸ Архив внешней политики Российской Федерации (далі — АВП РФ), ф. 69, оп. 12, спр. 4, п. 32, арк. 67.

¹⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 2, спр. 424, арк. 1.

²⁰ РГАСПИ... спр. 430, арк. 1–2; спр. 128, арк. 5.

²¹ АВП РФ, ф. 51, оп. 1, спр. 7935, арк. 2.

²² Головкин В.А. Станчев М.Г., Чернявский Г.И. *Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х.Г. Раковского*. Харьков: Око, 1994, с. 183–184.

²³ РГАЭ, ф. 413, оп. 2, спр. 1816, арк. 167.

²⁴ Научный архив Института истории Российской академии наук (далі — НА ИИ РАН), ф. 22, д. 10, № 8; Документы внешней политики СССР... Т. 7, с. 609–635; Никонова С.В. *Антисоветская внешняя политика английских консерваторов. 1924–1927*. Москва, 1963, с. 25.

²⁵ Раковский, Х. *Факторы международной политики, капиталистические государства и Советский Союз*. Харьков, 1925, с. 42.

²⁶ Майский И.М. *Воспоминания советского дипломата. 1925–1945 гг.* Ташкент, 1980, с. 20–21.

²⁷ РГАЭ, ф. 413, оп. 2, спр. 1816, арк. 221.

²⁸ РГАЭ... спр. 1775, арк. 98.

²⁹ РГАЭ... спр. 2001, арк. 161.

³⁰ Archives Diplomatiques, Correspondance Politique et Commerciale, Série U.R.S.S. (1918–1929), Vol. 358, P17578, Feuille 178. Известия, 1925, 31 жовтня.

³¹ РГАЭ, ф. 413, оп. 2, спр. 2001, арк. 191.

³² НА ИИ РАН, ф. 22, спр. 9.

³³ Парижский вестник, 1925, 13 грудня.

³⁴ Гевренова, Л. *Спомени за моя вуйчо*. София, 1989, с. 50, 64.

³⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 2, спр. 537, арк. 1–2; спр. 540, арк. 1; спр. 541, арк. 1–3; 6; спр. 543, арк. 1; спр. 544, арк. 1–4.

³⁶ АВП РФ, ф. 197, оп. 4, спр. 8, п. 12, арк. 12.

³⁷ Документы внешней политики СССР... т. 9, с. 171–173; Борисов Ю.В. *Советско-французские отношения 1924–1945 гг.* Москва, 1964, с. 67–68.

³⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 12, спр. 557, арк. 1.

³⁹ Документы внешней политики СССР... Т. 9, с. 302–303, 371–372.

⁴⁰ АВП РФ, ф. 516, оп. 1, спр. 7935, арк. 4–5.

⁴¹ Archives Diplomatiques, Correspondance Politique et Commerciale, Série U.R.S.S. (1918–1929), Carton 488, Feuille 135.

⁴² РГАСПИ, ф. 17, оп. 2, спр. 238, арк. 1, 69–70, 73, 74.

⁴³ РГАСПИ... спр. 317, арк. 99.

⁴⁴ FNSP (Fondation nationale des sciences politiques), CHSP (Centre d'histoire de Sciences Po), Archives d'histoire contemporaine, fonds Anatole de Monzie, dossier 3.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ ПГАСПІ... с. 317, арк. 99.

⁴⁷ FNSP (Fondation nationale des sciences politiques), CHSP (Centre d'histoire de Sciences Po), Archives d'histoire contemporaine, fonds Anatole de Monzie, dossier 3.

⁴⁸ Archives Diplomatiques, Correspondance Politique et Commerciale, Série U.R.S.S. (1918–1929), Carton 488, Feuille 135.

Michail Stanchev

Doctor of science (History), Full Professor
stanchev.m@gmail.com

V.N. Karazin Kharkov National University,
School of History (Kharkov, Ukraine)

CRISTIAN RAKOVSKY AS A DIPLOMAT (1918–1927)

Abstract: In the article, a diplomatic activity of a well-known leader of the international social democracy, a member of the Bolshevik government, the Chairman of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR (1919–1923), and a diplomatic representative of the Soviet Union in London (1923–1925) and Paris (1925–1927) Christian Georgovich Rakovsky (1873–1941) is analyzed on the basis of a wide range of archival documents. The author emphasizes that the character of his work remained ambivalent. In a diplomatic activity of Christian Rakovsky a desire for mediation, a search for a medium, conciliatory, compromise variant of a relationship, which was not inherent in the Bolshevik schemes and practices, prevailed. Analysis of materials and documents related to a diplomatic activity of Christian Rakovsky allows us to confirm the conclusions inherent a duality of the Soviet foreign policy: on the one hand, the desire to maintain or establish a normal diplomatic and trade relations with other countries, and, on the other, to destabilize and undermining partners at all costs.

The author believes that, as the Chairman of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR Christian Rakovsky obeyed the instructions of the Bolsheviks, although he tried to pursue a relatively independent foreign policy that provoked Moscow's irritation and a prohibition on any independent foreign policy initiatives. Throughout an entire period of a diplomatic activity from 1923 to 1927, Christian Rakovsky faithfully served as the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the USSR to the Great Britain and France, specific tasks and instructions that stemmed from the nature of this activity. At the same time, he was not only a «responsible officer», disciplined «servant». His work on a diplomatic field, concrete external and internal initiatives stemmed from the general Bolshevik paradigm, supportive of which he was.

Key words: Christian Rakovsky, a diplomat, Russian-Romanian and Ukrainian-Russian negotiations, the Genoa Conference, the Conference of Lausanne, the People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR, Moscow, London, Paris, Soviet-British and Soviet-French negotiations.

О л е г П а в л и ш и н
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

ДІЯЛЬНІСТЬ У БОЛГАРІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ГОЛОВНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ

Розгортання Першої світової війни й усвідомлення факту, що між-імперський конфлікт дає народам Східної Європи шанс на реалізацію національних прагнень, інспірувало консолідацію українського національного руху й потребу продемонструвати свої національно-державницькі проекти світовому співтовариству.

На початку війни на території Австро-Угорщини були створені дві українські представницькі організації, які підтримали у військовому конфлікті імперію Габсбургів. Головної Української Ради (ГУР), яка представляла українців Галичини та Буковини та Союзу Визволення України (СВУ), утворений українцями-емігрантами з Наддніпрянщини.

Керівництво українського національного руху вважало за необхідне донести до відома Болгарії та Туреччини стремління українців звільнитися від домінування Росії, інформувати державне керівництво та публічні сфери цих держав про специфіку боротьби українського народу, нав'язати особисті контакти і в такий спосіб забезпечити позитивне ставлення до українців, як під час війни, так і тоді, коли на підставі результатів воєнного конфлікту міжнародна дипломатія повинна буде вирішувати питання про нове співвідношення політичних сил та кордонів в Європі¹.

25 серпня 1914 р. СВУ опублікував відозву до болгарського народу: «*Въ звание на Союза за Освобождение на Украина къмъ Българские народъ*». Відозва акцентувала мету СВУ в момент військового конфлікту двох імперій і підкреслювала співпадіння інтересів українського та болгарського народів. Звернення закінчувалося словами: «*Болгари! У цьому великому поході проти російського деспотизму, маємо стояти поряд з німецьким народом*»². У подібному тоні СВУ опублікували звернення до румунського, турецького та шведського народів³.

На початку жовтня 1914 р. до Болгарії вирушили представники СВУ д-р права Лев Ганкевич, адвокат з містечка Городок біля Львова та наддніпрянський емігрант Маріян Меленевський.

Л. Ганкевич замешкав тривалий час у Софії⁴, де познайомився з провідними болгарськими політиками та журналістами, намагаючись пере-

конати їх у важливості та специфіці українського питання. Завдяки йому, в болгарських газетах з'явилися публікації про Україну та про прагнення її народу. М. Меленевський, незабаром після прибуття до Софії, виїхав з подібною місією до Туреччини, але підтримував з Л. Ганкевичем постійний контакт⁵.

Після перших кроків ознайомчого характеру, які здійснили українські посланці, вслід за ними до болгарської столиці вирушили представники ГУР: депутат австрійського парламенту Лонгин Цегельський та секретар представницької інституції Степан Баран. Обидва були адвокатами й разом з тим блискучими публіцистами⁶. Слід також зауважити, що Л. Цегельський після захисту докторської дисертації у Віденському університеті, відбув рік практики у посольстві Австрії в Стокгольмі. Діяч був широко відомий в українському русі зі своєї культової брошури «*Русь Україна а Московщина-Росія*».

Можна припустити, що Л. Ганкевич перед приїздом Л. Цегельського до Софії сприяв перекладу болгарською мовою брошури останнього «*Не освободительница, а потисница на народитъ (Какъ Русия «освобождява» Украина)*». Софія, 1914»⁷.

До видання була включена карта України; відозва СВУ до громадської думки Європи; спеціальна відозва до болгарського народу та Платформа СВУ. Брошура вийшла друком в Софії восени 1914 р. Тоді ж побачило світ й інше інформативне видання — коротка історія Укрвіни авторства Михайла Грушевського⁸.

Посольство Австро-Угорщини представило прибулих з Галичини українських делегатів урядові Болгарії й здійснило заходи задля їх контактів з державними діячами, міністрами, депутатами та редакторами газет.

2 листопада 1914 р. С. Барана та Л. Цегельського прийняв на аудієнції прем'єр Василь Радославов. Під час зустрічі він жваво цікавився державно-політичними прагненнями українців та їх ставленням до Росії в триваючій війні. Українське питання його зацікавило, й прагнення українців він визнав як обґрунтовані, а народ — природніми союзниками болгар. Про аудієнцію українців у В. Радославова повідомило Болгарське Телеграфне Агенство і цей факт став відомим за кордоном у т.ч. в Росії та в Австрії.

Користуючись тією нагодою, що під час перебування української делегації в Софії, відбувалися пленарні засідання болгарського Собранія, обидва делегати попрямували в законодавчий орган, щоб особисто познайомитися з болгарськими депутатами. Делегатів у своїх кабінетах прийняли голова Собранія д-р Константин Вачев, а також його заступник — д-р Іван Момчилов⁹.

3 листопада 1914 р. українські представники розмовляли у стінах парламенту з такими політиками: Манілов (лідер Демократичної партії),

Дробієв (Селянська партія), Гешов (Партія народників), Генадієв (провідник народних лібералів). Усім болгарським політикам українці подавали брошуру Степана Рудницького «Україна та Українці» німецькою мовою, та названу вище брошуру Л. Цегельського — болгарською¹⁰.

Дехто з болгарських діячів запросили українських посланців до себе до дому. Спеціально С. Баран і Л. Цегельський побували в гостях у д-ра Івана Шишманова, зятя Михайла Драгоманова, де познайомились із зібранням документів видатного українця¹¹. Згодом І. Шишманов публікував своє бачення розв'язання українського питання на сторінках німецькомовного видання СВУ «*Ukrainische Nachrichten*»¹².

Найбільше розуміння українського питання делегати зустріли в представників преси, за виключенням москвофільської. Головний редактор газети «Камбана» (Дзвін) Станчев та його співробітник Костов опублікували ряд статей з українського питання, й, зокрема, помістили на сторінках свого видання в номері від 23 ст.ст. жовтня 1914 р. карту України під заголовком «Нова слов'янська держава»¹³.

Так само позитивно представили українську тематику газета «Народни Права», орган молодих лібералів «Воля», орган соціалістів «Работнический Вѣстник» и «Народъ». Натомість русофільські видання «Прапорець» и «Миръ» розглядали українське питання у подібному тоні до публікацій передвоєнної галицької москвофільської преси¹⁴.

Слід відзначити, що галицькі делегати побували в гостях у голови Слов'янського товариства в Софії університетського професора Николая Бобчева, відомого москвофіла. Той ставився до українського питання з неприхованими проросійськими поглядами. Результатом дискусій з Н. Бобчевим а також з галичанином Ярославом Романчуком*, який підтримував москвофільську ідеологію, Л. Цегельський в 1915 р. «Українство — німецька інтрига? Відповідь русофілам Я. Романчуку та д-ру Н. Бобчеву»¹⁵.

Відразу після нетривалого візиту до Болгарії, С. Баран і Л. Цегельський здійснили подібну пропагандистську місію й до Туреччини¹⁶. За даними історика Івана Патера, в роки війни до Болгарії навідувався ще один представник СВУ — Андрій Жук¹⁷. Відомо також, що заснована у відні політична група «Українська соціал-демократія» (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко та П. Бензя) видавали в Софії у 1915 р. за кошти СВУ часопис «Робітничий Прапор»¹⁸.

* Ярослав Романчук — український вчений-філолог, москвофіл за переконаннями, родом з Галичини. Викладач французької мови в Софійському університеті. Племінник відомого галицько-українського діяча Юліана Романчука.

Підсумовуючи результати досить короткотермінового перебування українських делегатів у Софії, слід відзначити важливі обставини:

1) Українські делегати представили в Софії посольство Австро-Угорщини, що засвідчило зацікавленість зовнішньополітичного відомства імперії Габсбургів мати компетентних союзників у вирішенні українського питання.

2) Рівень контактів, які мали українські делегати в Софії, продемонстрував появу в болгарському політикумі розуміння нових національно-політичних реалій в міжімперському збройному конфлікті.

3) У болгарському партійному спектрі, незважаючи на війну з Росією, русофільські погляди продовжували впливати на політичне життя цієї країни

Наостанок ще один цікавий сюжет, пов'язаний зі сприйняттям Болгарії на західноукраїнських землях. Українські газети Галичини широко висвітлювали календарну реформу, тобто впровадження григоріанського календаря в літургичний цикл Болгарської православної Церкви¹⁹. Аналогічну реформу в Галицькій греко-католицькій митрополії, за відсутності інтернованого росіянами митрополита Андрея Шептицького, здійснив 1916 р. станіславівський єпископ Григорій Хомишин. Але якщо у першому випадку реформа була наслідком модернізації тенденцій, то у випадку Г. Хомишина — демонстрація лояльності до Габсбургів²⁰.

Відгомін революційного часу в українсько-болгарських стосунках виявився й у 1932 р. Олександра Сидоренко (Відень) передала Товариству НТШ у Львові оригінал Болгарської ратифікаційної грамоти мирового договору з УНР від 9 лютого 1918 р.²¹

¹ Дорошенко, В. Союз визволення України // *Український Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» з термінарком і Літературно-науковим збірником на звичайний рік 1917*, річник 40, Львів, 1917, с. 198; Його ж. *З історії української політичної думки за часів світової війни*. Прага, 1936, с. 42.

² Див.: Цехелски, Л. *Не освободительница, а потисница на народитѣ (Какъ Русия «освобождѣва» «Украина»)*. Софія, 1914, с. 39.

³ Дорошенко, В. Союз визволення України // *Український Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» з термінарком і Літературно-науковим збірником на звичайний рік 1917*, Львів, 1917, с. 198; Патер, І. Андрій Жук і Союз визволення України // *Молода нація. Альманах*, Київ, 2002, № 3, с. 62.

⁴ Дорошенко, В. *З історії української політичної думки за часів світової війни*, с. 82.

⁵ [Баран, С.]. Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині // *Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» з термінарком на переступний рік 1916*, річник XXXIX, Львів, 1916, с. 140.

⁶ Там же, с. 140.

⁷ Цехелски, Л. *Не освободительница, а потисница на народитѣ (Какъ Русия «освобождѣва» «Украина»)*. Софія, 1914.

⁸ Хрушевски, М. *Прѣгледъ на украинската история*, Софія, 1914.

⁹ [Баран, С.]. Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині, с. 140.

¹⁰ Іванович, С. [Баран, С.]. Українські прапори над Львовом. До історії створення З. У. Н. Р. в 1918 р. // *Календар Альманах на ювілейний 1948 рік (1648–1848–1918)*. Авгсбург; Мюнхен, 1948, с. 122.

¹¹ [Баран, С.]. *Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині*, с. 14.

¹² Дорошенко, В. *Союз визволення України*, с. 198.

¹³ [Баран, С.]. *Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині*, с. 140; Іванович, С. *Українські прапори над Львовом...*, с. 122.

¹⁴ [Баран, С.]. *Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині*, с. 140.

¹⁵ Цехелски, Л. *Украинството нѣмска интрига ли е? Отговоръ на русофилитѣ: Я. Романчукъ и д-ръ Н. Бобчевъ?* Софія, 1915.

¹⁶ Іванович, С. [Баран, С.]. *Українські прапори над Львовом...*, с. 122.

¹⁷ Патер, І. Андрій Жук і Союз визволення України // *Молода нація. Альманах*, Київ, 2002, № 3, с. 68.

¹⁸ Дорошенко, В. *З історії української політичної думки за часів світової війни*, с. 55–56 (прим.).

¹⁹ Див.: Павлишин, О. З історії впровадження григоріанського календаря у церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // *Україна модерна*, Київ; Львів: Критика, 2002, ч. 7, с. 42.

²⁰ Там же, с. 57.

²¹ *Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1.X.1932–31.XII.1934*. Львів, 1935, ч. 72, с. 39.

Oleh Pavlyshyn

PhD, Associate Professor

pavlyshynoleh@yahoo.com

Lviv National University (Lviv Ukraine)

ACTIVITIES IN THE BULGARIA OF REPRESENTATIVES OF THE UNION OF OF LIBERATION OF UKRAINE AND THE MAIN UKRAINIAN COUNCIL

Abstract: The figures of the Ukrainian national movement at the beginning of the First World War realized that the military conflict between the two empires gave the peoples of Eastern Europe the chance to realize their national-state ideals. So they felt the need to demonstrate their self-styled aspirations to the world community.

On the territory of Austria-Hungary, two Ukrainian representative organizations were set up to support the Habsburg Empire in the military conflict: the Main Ukrainian Council (HUR), representing the Ukrainians of Galicia and Bukovina and the Union of Liberation of Ukraine (SVU), which formed political emigrants from the Russian Ukraine.

The leadership of the Ukrainian national movement considered it necessary to bring to the attention of Bulgaria and Turkey the aspirations of Ukrainians to free themselves from the domination of Russia, to inform the state leadership and public spheres of these states about the specificity of the struggle of the Ukrainian people, to

impose personal contacts and thereby ensure a positive attitude towards Ukrainians. It was about the period of the war and the prospect after its end, when, on the basis of the results of the military conflict, international diplomacy had to decide on the new relationship of political forces and borders in Europe.

The Union of Liberation of Ukraine in autumn 1914 was delegated to Sophia by the Galician lawyer Lev Hankevych and the Ukrainian emigrant Marian Melenievsky, who first imposed contacts with the Bulgarians. The Main Council of Ukraine soon directed to its citizens, Longin Cegelsky and Stepan Baran, to Bulgaria. Ukrainian delegates met with leading Bulgarian state officials, politicians and journalists on the recommendation of the Austro-Hungarian Embassy in Sofia. The result was the coverage of the Ukrainian issue in the Bulgarian press and the familiarization of the broad public with the relevant publications.

Key words: First World War, Ukraine, Bulgarie, the Union of the Liberation for Ukraine, the Main Ukrainian Council, Stepan Baran, Lev Hankevych, Longin Cegelsky.

Луиза Ревякина
(Институт за исторически изследвания, БАН)

УКРАИНСКАТА ЕМИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ. 1920-те ГОДИНИ НА ХХ в. — НАЧАЛОТО НА ХХІ в.

Историята на емиграцията, пристигнала от териториите на бившата Руска империя след Октомврийската революция и гражданската война, отдавна привлича вниманието на историците, преди всичко от европейските страни. Кое е естествено, тъй като предимно Европа през 20-те години на миналия век приютава според последни данни 1,5–2 млн. бежанци от Русия. В европейските страни емигрира цветът на интелигенцията от Руската империя, несъгласна с болшевишката власт. Белите армии на ген. Деникин и ген. Врангел след разгрома организирано напускат родината и настаняват военните си щабове в европейските столици. Заедно с тях напускат родината си остатъците от различни военни или полувоенни формирования от Русия и Украйна, както и граждански лица, изоставяйки родните си места по политически, икономически и други причини, сливайки се в единна тъй нар. белогвардейска вълна от бежанци.

До последните десетилетия бялата емиграция се разглеждаше като едно цяло. На националния състав на емиграцията, на различните емигрантски групи в рамките на самата емигрантска среда, на вътрешния живот на оформилите се диаспори се гледаше като на въпрос от второстепенна важност и не му се отдаваше особено значение. Съществуваше мнение, че нейното разделяне по национален признак само ще попречи на изучаването и създаването на обща картина на *«руското зарубезжие»*. За подобно мнение допринасяше и отношението към бялата емиграция в страните реципиенти. Те гледат на пристигналите емигранти като на част от многонационалната Руска империя и въпреки че отчитат, че в състава на емигрантите освен руснаци има и украинци, белоруси и други народи и нации, дори и при преброяването на населението не ги водят като самостоятелни национални малцинства. Ето как е представен съставът на емигрантска колония във Варна за периода 1919–1922 г. За разлика от руснаците, евреите, поляците, арменците, българите, германците и караимите¹, — *«останалите (украинците, беларусите, галичаните, чехите, словаците, гърците, литовците, татарите и др.)»*, се водят в една обща графа и наброяват 32 души или 1,23% от колонията. Руснаците — 95,2% (2293 души), евреите — 1,07% (22 д.), поляците — 0,9% (14 д.) и т. н.² Но и тези цифри едва ли са реални: при преброяването

обикновено се представят лични документи, в които се посочва дата и място на раждането на притежателя. Имайки предвид възрастта на присигналите в България емигранти, местораждането им може само едно — едно или друго населено място, а държава — Руската империя. Наистина, през март 1917 г. (малко след Февруарската революция) Украйна обявява своята независимост, на 22 ноември 1917 г. заявява за създаването на автономна Украинска република в рамките на Съветска Русия, на 22 януари 1918 г. парламентът — Централна рада обявява създаването на независима Украинска народна република (УНР). В отговор на това решение в страната влиза Червената армия, която ген. П. Скоропадски с подкрепата на намиращите тогава в страната германски войски успява да отблъсне. Но в условия на царящия от 1919 г. в страната хаос и гражданска война (за установяване на контрол в страната се борят украинските армии, болшевиките, армията на генералите Деникин и Врангел, Антантата, Полша, анархистки групи от рода на Нестор Махно), едва ли някой си мисли за промяна в личните си документи на страната на раждането. Особено след като в резултат на Рижкия договор (март 1921 г.), сложил край на полско-съветската война, Галиция и голяма част от Волиния са присъединени към Полша, а на останалата част от страната е създадена УССР, включена в състава на СССР. В резултат много от емигрантите, пристигнали от територията на Украйна, се водят от българските административни органи като руски граждани.

И днес някои учени или лица, интересувашите се от числеността на украинската диаспора в България, се опитват да решат въпроса, използвайки данни за месторождението на емигранта. Този подход е използван и в изданието в София през 2000 г. документален каталог *«Украинската емиграция в България след Първата световна война»*³, подготвен от сътрудника на Украинското посолство в България к. ф. н. Виталий Москаленко и сътрудника на Централния държавен архив на Република България Емине Хакова, излязъл *«под шапката»* на Главното управление на архивите в България, Централния държавен архив на Република България и на Посолството на Украйна в България. Този начин на идентификация на украинската емиграция в България обаче едва ли може да гарантира сигурен резултат. Например, към каква националност трябва да принадлежат тачените в България Петър Михайлович Бицили и Михаил Георгиевич (Михайло Георгиевич) Попруженко. В Уикипедия на български език за П. М. Бицили се посочва, че той *«е руски и български историк и литературовед. Роден в Одеса в 1879 г. (т. е. в сегашната Украйна, тогава Руска империя — бел. на авт.), в дворянско семейство»*. Завършва Новоросийския университет, където преподаването се води на руски език. През 1920 г. емигрира в Сърбия, а през 1924 от Сърбия се

премества в България. От 1924 г. в продължение на 33 години е завеждащ катедрата по нова и най-нова история в Софийския университет. Член е на Руския академичен съюз (на неговото поделение в България) до разпускането му след 9.IX.1944 г. Цялата му научна продукция е на руски език. М.Г. Попруженко е роден през 1866 г. също в Одеса. И той завършва Новоросийския университет, след това работи в същия университет. През 1920 г. емигрира в България. До края на живота си работи в Софийския университет като професор по история на руската литература, чете лекции по история на славянските народи и тяхната литература, по църковнославянски език. По-големият дял на неговата научна продукция съставляват трудовете по българистика. Всички научни трудове и на Попруженко са написани на руски език. Бицили и Попруженко четат лекции на руски език. В Уикипедия, в биографичната статия за Попруженко на български език пише, че той *«е руски филолог-славист, палеограф и литературовед от украински произход, дългогодишен преподавател в Софийския университет. От 1941 г. е редовен член на БАН»*. Като какви да ги водиме: руснаци или украинци, руски, украински или български учени? В посочения по-горе документален каталог *«Украинската емиграция в България след Първата световна война»* те се водят за украинци. В украински издания има и варианти от рода на българо-украински учен или българо-руски учен. Подобно *«политизиране»* в научноизследователска дейност е пагубно за самата наука. Това са имена на учени-слависти не само с европейско, а и със световно значение по стечение на обстоятелствата работили в България.

След разпадането на СССР и образуването на независими държави — Украйна, Беларус, Армения и т.н., се появяват доста публикации, в които се изследват теоретическите и конкретно-историческите проблеми за историята на образуването и дейността на диаспорите на бежанците и емигрантите от Русия и СССР в чужбина. Това се отнася преди всичко за Украйна и Беларус. В научни институти се създават специални научни звена или центрове за изучаване на украински, белоруски национални въпроси в Русия и в СССР, за националните диаспори в Русия и в чужбина през XIX и XX векове. В България тази работа е подхваната от учени от Института за исторически изследвания при БАН, от Софийския университет *«Св. Климент Охридски»* и др. научни институции. Адмирация в това отношение заслужава и Украинското посолство в България (открито в София през 1993 г.). По неговата инициатива през 2000 г. е подготвен и издаден споменатият каталог *«Украинската емиграция в България след Първата световна война»*. През 2007 г. В. Москаленко и Е. Хакова издават монографичен труд *«Проф. Михайло Иванович Парашчук. Украински скулптор и обществено политически деец (1878–1963)»*,

а през 2016 г. същите автори под същото название издават сборник с документи, снимки и публикации на Парашчук.

Според руската историография, украинската диаспора в България се създава в продължение на повече от един век. Началото е положено от около 1000 украински казаци от руските военни части, набирани в украинските земи, участвали в Освободителната война от 1877–1878 г. и останали в България след нейното завършване. Към тях могат да се добавят и останалите в България след края на Първата световна война военнопленници от украински произход, пленени от германците и австрийците. В украинската историография официално е прието, че първата украинска емиграционна вълна идва в България в края на XIX в. и е представена от незначителна група украински интелектуалци, поради което е характеризирана като индивидуална и разнородна. Най-ярък представител на тази група е известния украински учен (историк, фолклорист, философ, езиковед) и обществен деец Михайло Драгоманов (1841–1895). С него украинската историография свързва появата на украинската общност в България. Той пристига в София през 1889 г. по покана на българския министър на образованието и преподава най-нова история във Висшата школа (сега Софийски университет «Св. Климент Охридски») в течение на 6 години (1889–1895). За постоянно се установява в България и дъщерята му Лидия (1866–1937), която се омъжва за Ив. Шишманов (1862–1928) — ученик на Драгоманов, професор, първия български славист и украинист.

По-многобройна вълна от украинци пристига в България след революционните събития в Русия и гражданската война, обхванала и украинските земи, и разгрома на армиите на Деникин и на Врангел. В България пристигат близо 20 хил. емигранти, предимно руснаци. По непроверени данни 2000 от пристигналите са украинци. Въпреки различния характер на отделните миграционни вълни, нито една от тях не е моноетнична: пристигат представители от различни национални и етнически общности, различни социални слоеве, с различна политическа ориентация.

Две неща различават тази емигрантската вълна, известна като бело-емигрантска, от предишните. Мигрира в значителна степен елита на обществото и предимно по политически причини. В отличие от трудовата миграция, която е социално явление, тя има по-изострено чувство и по-емоционално отношение към загубата на родината (и имотите). Оттук идва и спецификата както на руската, така и на украинската диаспора в годините между двете световни войни — хипертрофирана политизация.

Друга специфична черта на емигрантска вълна от през 20-те години това е голямата маса на военни бежанци (офицери, войници, матроси,

казаці), запазили системата на воински звания и чинове, своята идеология и военнополитически доктрини, военно-административни структури. За военния контингент е характерен стремежът към компактност при местоживеенето, заетостта, предпочитане на колективни форми на труд: казаците — в селското стопанство, офицерите — като работници в предприятия. Това им позволява да запазят *«своето пространство»*, в това число и езиково.

Обща характерна черта за цялата военна диаспора, напуснала територията на бившата Руска империя, е обвързаността с идеята за ликвидация на режима на болшевиките, изкореняването му, а сред украинската диаспора и идеята за възстановяване на независимостта на Украйна, за създаване на независима Украинска народна република.

Специфика на военната диаспора през 1920–1939 г. е нейната еволюция към висока степен на военно-политическа активност, на реваншистки настроения. През 1939–1944 г. украинската, както и руската, военна диаспора се въвлича във военните конфликти в света с намерение да реализира своята реставраторска военнополитическа програма. В средата на украинската (и руската) емиграция присъстват прохитлеристки настроения. Част от тях предлагат своите услуги на германските служби в България — Абвера и Гестапо. Това започва да се проявява особено през втората половина на 30-те години. Военни и казаці, запазили своите организации, изразяват готовност да участват в бойни действия против СССР. Украински националисти и от двете групи на ОУН — на Бандера и Мелник⁴ със своите привърженици участват в сформирани от германски военни служби отряди и действат на територията на Украйна от първите дни на войната⁵. Германците използват представители на украинската емиграция предимно на окупираната украинска територия като полицаи и преводачи.

Военнополитическото и идеологическо поражение, което претърпява в годините на Втората световна война *«политически активизъм»* на украинските, както и на руските емигранти, и влизането на Червената армия в България на 8 септември 1944 г. води през 1944–1945 г. до рязко съкращаване на военната диаспора и до ликвидация на организационните структури на военните емигранти в България.

Като цяло пристигналата в България украинска емиграция е изпълнена с патриотизъм, свидетелство за което са създадените от тях през 20-те години в България организации, центрове, дружества. През 1921 г. се оформя украинското движение *«Громада»*, известно в България и като *«Украинска громада»* (ръководител полк. В. Филонович, от 1929 г. председател е Георгий Крупицкий, секретар — Михайло Парашчук). Възникват дружествата *«Украинска общност»* с клонове в Пловдив, Варна,

Видин, Русе, Севлиево, Ловеч; украинското гимнастическо дружество «Сич», младежките дружества «Юнак», «Украински сокол», казашкото дружество «Союз вилних казакив-националистив», Украинското дружество на запорожките казаки «Хетман Сагайдачний», организацията «Хетман Иван Мазепа», кръжокът «Свободно казачество», украинският кръжок «Михайло Драгоманов» и др. Някои от тях имат библиотеки, читални. «Громада» през 1933 г. организира конгрес, който цели обединяването на всички дружества в Съюз на украинските организации в България. В резултат «Громада» създава стройна структура на организацията с центрове в Пловдив, Видин, Бургас, Сливен, Варна. «Громада» поддържа контакти и със сродни организации в Европа. Съществуват организации от местен характер: «Украинското културно-благотворително братство» в Русе, «Украински гурток» («Украински кръжок») в Хасково и др. През 1932 г. се регистрира украинско-българско дружество с председател Михаил Арнаудов и подпредседател Михайло Парашчук.

През 20-те години в България се създава «Украинска културна организация» (УКО) (точната дата не е известна, но вероятно 1929 г.), която официално заявява, че се занимава с културно-просветна дейност. В Западна Европа УКО е известна под името «Организация на украинските националисти» (ОУН) с ръководен център «Провид». През 1929 г. на базата на украински войскови политически групи в емиграция, обединили се през 1924 г. е създадена Украинска войскова организация (УВО) с цел — борба за възстановяване на суверенитета и териториалната цялост на Украйна. Начело на организацията застава полк. Е. Коновалец. За местопребиваване на ръководството на ОУН е бил избран Берлин. Коновалец установява тесни връзки със спецслужбите на Ваймарската република. Получава и материална помощ за организиране на подривна дейност и на разузнаване. В Европа ОУН има общо 22 поделения.

Украинските емигрантски организации в България работят активно до 1939 г. Началото на Втората световна война, неочакваните и резки промени в политиката на европейските страни, където се намират центровете на украинската емиграция в Европа (Берлин, Париж, Прага) се отразяват и на поведението на украинските емигрантски организации вътре в страната — те стават пасивни⁶. Засилва се и полицейското наблюдение над емигрантите. От всички украински организации най-дълго продължава своята дейност ОУН.

През 20-те и 30-те години в България излизат шест украински печатни издания: списание «Украинско-български преглед» (излиза от 15 октомври 1919 г. до 21 юни 1920 г., два пъти месечно); «Украинско слово» (1919); «Да се сплотяваме» («Гуртуймося») — военноисторическо списание на украинските емигранти-сепаратисти, отстояващо идеята за възстановя-

ване на единна, суверенна УНР. Редактори са полк. В. Филонович и П. Романюк. Излиза (вероятно) от 1935 г. в Чехия, след това в България до 1937 г. с периодичност веднъж на 3–4 месеца. Вестници: *«На сторожи»* (*«На пост»*) — обществен и информационен орган; *«Незалежност»* (*«Независимост»*) — двуседмичник; *«Украинско-български преглед»* и *«Украинско слово»*. Последните два вестника се списват на български език, вероятно за да запознаят българите с украинските проблеми. През март 1935 г. излиза само една книжка на *«Украино-български вестник»*.

Сред украинските учени съществува мнение, че в междувоенния период украинската емиграция се държи резервирано по отношение на руската емиграция. Но това едва ли е вярно. Резервираност има между ръководствата на РОВС и ОУН, между казашките украински и руски организации, между издателите на украинска и руска преса., но не и между обикновените, едва свързващи двата края хора. Докладите на българската полиция свидетелстват, че украинската емиграция, която *«представлява едно меншенство... живее с интересите и живота на руската имиграция»* и *«не се различава коренно от нейните прояви. На много места в провинцията, както и в София, украинската имиграция се ползва от училищата, черквите, благотворителността, а даже и пресата на руската имиграция и води нейния културен и икономически живот»*⁷.

След 9.IX.1944 г. всички украински (както и руски) емигрантски организации са ликвидирани в резултат от изпълнението на т. 7 от Съглашението за примирие, подписаното от България със СССР, Великобритания и САЩ на 28 октомври 1944 г. която гласи: *«Българското правителство се задължава да разтури веднага всички намиращи се на българска територия прохитлеристки или други фашистки политически, военни, военизирани, а така също други организации, които водят враждебна на обединените народи пропаганда и да не допуска занаяпред съществуването на такъв род организации»*.

През февруари 1945 г. в Ялта Сталин получава подкрепата на Рузвелт и Чърчил да извърши принудително пълно репатриране в СССР на всички лица, емигрирали в страните — бивши съюзници на Германия във Втората световна война, както и от окупирани от Германия западноевропейски страни.

Както в България, така и в другите страни, окупирани от Червената армия, с белоемиграцията се занимава съветското военно командване. Не е задължително обаче това да е СМЕРШ, както се посочва в някои украински издания. Подобно на другите окупирани страни, българските спецслужби предоставят на съветското военно командване данни за

търсените лица в България. В българската полиция е имало достатъчно сведения за украинските емигранти. Някои от тях служат като агенти в българската полиция. Тя ги използва (като знаещи руски език) за наблюдение над сътрудници от съветската легация в София. Техните имена (а често и лица) са известни и на съветските служители в България още преди и по време на войната. Според доклада на българската полиция *«Дейността на съветската легация в България през 1934–1941 год»* обект на разузнаване на сътрудници на съветската легация са *«руските и украински емигрантски организации и особено Руския общовоискови съюз и Организацията на украинските националисти»*. Те се интересуват от всички влизащи и излизащи от България руснаци и украинци; *«по въпроса за изпращане на белогвардейци-терористи в СССР»*; интересуват се *«от връзките на емигранти с германците»*. Те *«дават задачи по разложение на организациите»*. Интересуват се и от връзките на емигранти с германците. В приложената към доклада схема за връзки, които поддържат хора от съветската легация с *«подозрителни руснаци»* (схема № 3), се посочва и името на М. Парашчук⁸. Именно подобни документи на Министерството на вътрешните работи на България са били изнесени в края на 1944 г. от съветските спецслужби в Съветския съюз. СМЕРШ в България повече се занимава с издирването на укриващите се в страната германци, унгарци, италианци, а от украинските емигранти търси тези, които са били активни членове на ОУН, агенти на Абвера (Бюрото на Д-р Делиус) и на Гестапо в България. Значителна част от репатриантите, принудително върнати в СССР през 1945–1947 г. се изпращат на промишлени обекти, в шахти, на северни строежи, в трудови лагери, както и германски военнопленници.

След 1947 г. от украинските емигранти в България остават не повече от 1%. Пристигането на нови емигранти започва в края на 40-те — 50-те години, когато се разширяват връзките между СССР (съответно УССР) и контактите между хората, сключват се смесени бракове. Последната вълна и попълването на украинската диаспора идва в началото на 90-те години — след разпадането на СССР и е характеризирана като трудова и индивидуална. Диаспората от белоемигрантската вълна — по-точно това, което се е запазило от нея, се разтваря в средата на новата емиграция. Според преброяването на населението в България през 2001 г. числеността и делът на украинците съответно е 2489 и 0,03%. Преброяването на населението в България през 2011 г. сочи, че броят им е намалял съответно до 1789 и 0,02%.

Сегашната украинска емиграция, водена от желанието да съхрани националните си традиции и духовност, създава свои дружества. Днес в България са регистрирани шест украински сдружения: в София (*«Мати-*

Україна»), в Бургас («Україна-Дияспора»), във Варна («Черноморіе»), в Добрич («Добруджа-Україна»), в Силистра («Український дім») и в Пловдив. Фондация «Мати-Україна» (създадена през 2000 г.) е българо-українска организация, която чрез самофинансиране се опитва да обедини украинците в страната, да подпомага икономическия, културния и научен обмен между България и Украйна, да разпространява културните ценности на украинската общност и да приобщава украинците към културните ценности на българския народ. Освен това тя поддържа и международни контакти със Световния украински форум, с Европейския конгрес на украинците и др. организации на украинската дияспора по света. През 2002 г. към «Мати-Україна» започва да работи Украинското неделно училище в София, където деца учат украински език и предмет «Роден край». През 2004 г. неделно училище започва да работи и към Консулството във Варна. В последно време е създадено Младежко обединение на украинската общност — БУКИ. То се стреми да популяризира сред младите хора украинската история, култура, подпомага осъществяването на социални контакти и практикуване на родния език.

Днес, както и през миналия век, отново се спекулира с въпроса за отношенията между украинската и руската емиграция, особено в пресата. Както и в миналото, дистанцирането ако го има — то е между политическите представители и официалните кръгове на двете държави, но не и сред обикновените хора от двете дияспори. Политиците, политолозите и историците не би следвало да прехвърлят съществуващите в дадения момент сложни междудържавни отношения между Украйна и Руската федерация върху отношенията между двете дияспори в България — украинската (близо 2000 души) и руската (близо 15000 души). Това противоречи и на интересите на България.

ПРИЛОЖЕНИЕ:

№ 1

Дирекция на полицията
Отдел политическа полиция
IV секция

Доклад за украинската имиграция в България.

[без дата]⁹

Появяването на украинската имиграция в България става в същото време и по същите причини, както и на руската такава.

Историческите бележки, дадени за руската имиграция в доклада важат също и за украинската имиграция.

Украинската имиграция брой в България около 1200 души, пръснати по градове и села. Поради голямото племенно сходство между руснаци и украинци няма точни данни за техния брой в отделните населени пунктове в България. При общото преброяване през 1926 г. украинските имигранти, живеещи в България, са преброени заедно с руските такива. Въпреки това украинската имиграция, организирана в свои организации, се счита за съвършено отделна като даже води борба с известни руски националистически организации, които поддържат, че Украйна не съществува и че не може да има украинска имиграция. («Украинска громада» е в лоши отношения с военната организация РОВС и води непрекъснато борба с нея.).

ЦЕНТЪР НА ИМИГРАЦИЯТА. Украинската имиграция в България има свой център в София. В София се намират и централните управления на всички техни организации.

Макар и малка, украинската имиграция е организирана в три организации, различавайки се коренно в провеждане на своята политика. Те са следните организации:

1. Украинското национално казачество.
2. Украинска громада.
3. Украинско културно обединение и
4. Украинското гимнастическо д-во «Сич» (Секция на украинската громада).

УКРАИНСКОТО НАЦИОНАЛНО КАЗАЧЕСТВО

Украинското национално казачество съществува от 1917 г. По това време Украйна е имала повече от 100.000 члена. Впоследствие, след като Украйна попада под властта на болшевиките, една част от тях емигрира, а друга остава в Съветска Украйна, като украинското национално казачество загубва голяма част от своите членове.

Украинското национално казачество се управлява като военна организация от своя вожд, главния атаман Жеребко, който понастоящем се намира в Германия и генералния съвет при него. Украинското национално казачество предвижда демократично републиканско управление начело с избран хетман. Групата е безрезервно враждебна към акцията на Полша и УНР. Предполага се, че Украинското казачество може да има успех, защото 9% от украинския народ е със старо-казашки традиции, към които се придържа и самата група.

Политическа ориентация и причини за това на Украинското национално казачество:

Упадъка на Украйна като самостоятелна държава започва към 18 столетие. По това време също почва и разрастването на руската империя за

сметка на Украйна, Белорусия, Полша и Кавказ. Русия тогава заема цялото пространство на Източна Европа от Бяло до Черно морета. След това започва политиката на Русия, която целеше да унищожи Украйна и да премахне нейното съществуване като самостоятелна единица. Но през 1917 г. украинските казаки вдигнаха въстание, с което искаха да покажат на света, че Украйна е самостоятелна държава. Обаче след революцията в Русия Украйна попада под властта на болшевиките и отново загубва своята национална самостоятелност.

Когато Русия унищожаваше своите противници или ги изолираше, тя засягаше и границите на великите държави като същевременно ги и заплашваше. Непосредственото спиране на всевъзможните изненади от страна на Москва стана през световната война¹⁰. Срещу Русия бяха Австрия, Унгария, България, Турция и Германия. Като се има пред вид, че зад тези действия стои и е стояла Франция, която се стреми да затвърди всичките неправди придобити от нея по пътя на Версайския и Ньойския договори, то този въпрос става извънредно спешен в неговото разрешение. Ако разгледаме мисията на Украйна като самостоятелна държава, ще видиме, че тя лежи в охраната на Западна Европа от нашествието на комунизма и панславинизма. В последно време, преди 1914 г., идеята за възстановяване на Украинската държава е била предмет на оживени разисквания от страна на всички дипломати. Сега Франция пак се занимава с украинския въпрос, но не му придава противоруски и противоположки характер (Франция и сега продължава да поддържа украинска организация «Украинска грамада»).

Сега разрешението на украинския въпрос придобива голямо значение, защото Украйна ще бъде основа на европейското политическо равновесие не само против руския болшевизъм, но също така и против френския, полския, румънския и югославянския империализми, които имат една обща политика, защото до това ги довеждат техните интереси в настоящия момент.

По тези причини украинското национално казачество прие, следвайки УКРАИНСКАТА ДЪРЖАВНА ИДЕЯ, [да] се бори не само против болшевишка Русия, а също така и против хегемонията на Франция и нейните спътници, мислейки, че в най-скоро време Украйна ще стане един от най-необходимите членове на Черноморо-Балкано-Средиземноморския блок (Кавказ, Украйна, Турция, България, Италия и отчасти Австрия, Унгария и България). Украинското национално казачество смята, че този блок е единствената възможна комбинация, която може да охранява Европа против катастрофалните изненади, както от страна на Русия, така също и от страна на Франция и нейните съюзници.

Освен това Украинското национално казачество се придържа към политиката на ревизионизма, от където имат и името си Ревизионисти.

Членове на Украинското национално казачество има доста много в България, които поддържат връзка със своите съмишленици пръснати по цял свят. Те също така, както в България, така и в другите държави, са напълно аполитични и лоялни към държавата. Провеждайки тази политика, Украинското казачество е спечелило симпатиите на Германия и Япония, които напълно им съчувствуват и поддържат материално.

Управителният съвет на Украинското национално казачество се състои от следните лица:

1. Главен атаман (вожд) Жеребко — местопребиваване Германия, Мюнхен.
2. Началник на политическия отдел на националното казачество — Вл. Золоторенко, пребиваване Германия — Мюнхен.

Управа на Националния културен комитет:

1. Председател — Жеребко (избран за 3 години).
2. Подпредседател — Иван Орлов
3. Съветник — Гулай
4. Ковчежник — Никитюков
5. Генерал секретар — Теодоси Полтавцев

Генерален Казашки съвет на Украинското национално казачество:

1. Председател — Орлов
2. Генерален секретар — Теодоси Полтавцев

Членове: Гулай, Жеребко, Мащенко, Тахтай, Йосипов, Усов, Никитюков и Петренко.

ПОЛИТИЧЕСКО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО

Германия — Мюнхен. Главния атаман Жеребко и политическия секретар и н[ационалното] к[азачество] на политическия отдел — Золоторенко.

Австрия — Виена. Д-р Маценко.

България — София. Теодоси Полтавцев.

Япония — Токио. Представителя сменен и нов не назначен още.

В Полша до преди 5 месеца е бил за политически представител на Украинското национално казачество Волошин, но под натиска на политическото положение той е бил принуден да напусне Полша и да замине за Германия, където се намира понастоящем.

Напоследък вътрешното положение на украинското нац[ионално] казачество не е добре стабилизирано поради недоразуменията между

главния атаман Жеребко и политическия представител Золоторенко, породени от различните техни разбираня по отношение на бъдещата политическа дейност от страна на казачеството.

УКРАИНСКА ГРОМАДА

Украинската организация «Украинска громада» е образувана през 1928 г. от група хора, които признават за свой политически център групата на УНР (Украинска Национална република) с водач Андрей Левицки (Варшава). Между членовете на тази организация има много хора бивши членове на съществуващата по-рано в София украинска организация «Имени М. Драгоманова», разтурена през 1925 год. от властта за комунистически тенденции.

«Украинска громада» в София се сношава, получава инструкции и се поддържа материално и политически от своя център УНР — Варшава чрез полската делегация или направо от Полша. Секретар Стотцки. Център на УНР получава издръжка и необходимите инструкции от Полша, която на свой ред води постоянна политика, необходима както за нея, така и за своята покровителка и съюзница Франция. В това отношение УНР-Украинска громада са напълно подчинени на Полша.

Централното управление на УНР се намира в Париж. Глава на УНР и претендент за председател на бъдещета Украинска република е Андрей Левицки.

М-р председател — Прокопович

М-р на вътр[ешните] работи — Токарджевски

М-р на външните работи и представител в Женева по украинските въпроси (поставен от Франция и Полша — заинтересувани в случая държави) — Шулгин.

Военен министър генерал Салски.

Главен секретар на министерския съвет — професор от Варшавския университет Смал-Стотски.

Връзка между централата в Париж и клонът във Варшава е Филанович — Прага (Чехия).

Групата на А. Левицки (УНР) се състои предимно от емигранти от Велика Украйна. Те има следния девиз: «Самостоятелна Украйна, но не единна». Те имат и провеждат политиката на Франция — Полша, като в замяна на това се финансират от горните държави. Групата е доста многобройна и активна. Благодарение умението на водачите ѝ тя се ползва с доста симпатии сред емиграцията. В самата Украйна тя има връзки както всички други украински политически групировки. Доскоро тя се е ползвала и в самата Украйна с големи симпатии, но в последно време се е създало едно враждебно спрямо нея настроение, което се обяснява така:

Както е известно Украйна бе доста дълго време поробена от Полша и е водила ожесточени борби за своята свобода. Тези епични борби са оставили след себе си трайни спомени за безбройните жертви, дадени от украинския народ, а също така една неизкоренима вражда против Полша.

Групата на А. Левицки — УНР попада в едно положение, което не ѝ дава друг изход и подписва още през 1920 г. един договор с Полша, според който Полша завинаги остава владетел на Галиция. От Украйна Полша получава още Волин, Подолие и част от Киевския окръг. А също, според добавките към същия договор, свободен излаз на Черно море. УНР придобива една територия от останалата Украйна, където трябва да организира «самостоятелна Украйна» под протектората на Полша.

Франция от своя страна подкрепя Полша и УНР в тяхната политика, понеже иска да има един свой силен съюзник в лицето на Полша. Когато Полша сполучи да затвърди сегашните си граници и придобие от Украйна земи, предвидени в гореспоменатия договор, Франция ще бъде спокойна защото се създава една силна държава и големия съюзник на Франция против Германия.

В този план, подкрепян от Франция и Полша, вземат участие още Румъния, която си осигурява Добруджа, Буковина и Бесарабия; Чехия, която си осигурява Подкарпатска Украйна, и Югославия, която запазва своето сегашно положение.

Ето защо групата на А. Левицки — УНР е против ревизията на мирните договори. Те, подкрепяни от Франция и Полша, които имат най-малък интерес да се ревизират мирните договори, всячески се стараят и работят в това направление, като даже и «Украинска громада» в България открито проповядва запазване на сегашното положение.

Управителен съвет на «Украинската Громада»

Председател — д-р Николай Корнелиев

Подпредседател — Димитър Маестренко

Секретар — Яков Малиновски (политически представител на УНР за България).

Касиер — Гавраил Огиенко

Съветник — професор Михаил Парашчук.

90% от членовете на «Украинската громада» са прости хора и са напълно под влиянието на водачите на групата. Посочения по-горе Управителния съвет фактически се командва от Михаил Иванович Парашчук, който е и душата на цялата организация. Същия е професор-скулптор, но никак не упражнява професията си. Той е главния представител и проводник на идеите, диктувани му чрез УНР от Франция и Полша.

Същевременно той е и шпионин на горните държави, като си служи със своите съмишленици и членове на организацията «Украинска громада». Благодарение на натрапчивостта си той си е създал много връзки сред българското общество и чужденците. По нареждане на Полша той дава изчерпателни сведения за руската емиграция в България, нейните организации и техния живот, като най-много се интересува от РОВСа. За тази си работа той получава от Полша големи суми пари, от които и живее. Въобще човек много съмнителен, с тъмно минало и даже опасен за българската държава.

«Украинска громада» има клуб-читалня на ул. 11 август, № 13. Има клонове в следните градове в България: Варна, Пловдив, Русе, Шумен, Бургас, с. Кочериново и др.

УКРАИНСКО КУЛТУРНО ОБЕДИНЕНИЕ

«Украинско културно обединение» е организация и съществува като клон на ПРОУН (Провод на украинските националисти), които имат централата си в Прага. От Чехия ПРОУН изпраща свои хора — терористи, членове на тяхната секция УВО (Украинска военна организация), на които се дължат всички атентати, извършени в последно време в Полша.

ПРОУН, в частност «Украинското културно обединение» провежда политиката в Чехия, която се стреми да откъсне Украйна от влиянието на Полша и Франция, като се надява да запази своята придобвка — Подкарпатска Украйна и увеличи територията си с нови земи. За провеждане на тая своя политика Чехия поддържа финансово ПРОУН и всички негови поделения.

«Украинското културно обединение» има свой клуб на ул. Цар Симеон, № 67. Начело на тази организация стои Владимир Иванович Колисниченко, обаче фактически тя се ръководи от Иван Владимирович Мицкеевич, който е и политически представител на ПРОУН в България. Същия не работи абсолютно нищо и се издържа от парите, изпратени му от Чехия.

Украинското културно обединение поддържа връзки с ПРОУН и УВО, от където освен редовно получаваните суми получава и ред книги, от които е образувана библиотеката им, намиращата се на ул. Ц[ар] Симеон, № 67.

Тази организация е най-малочислена и не играе почти никаква роля в живота на Украинската имиграция в България.

УКРАИНСКО ГИМНАСТИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО «СИЧ»

Украинско гимнастическо дружество «Сич» е секция на «Украинската громада». Под формата на гимнастическо д-во хората от «Украинската громада» са искали да основат военна организация, което обаче не им се отдава поради липса на хора. За сега членуват в «Сич» само около 20 души, които са също членове и на «Украинска громада». Идеен организатор на дружеството е Парашчук.

Председател — Гр. Крупицки

Подпредседател — Иван Саливон и

Касиер — Павел Педашенко.

Д[ружест]вото не проявява абсолютно никакъв живот и фактически не съществува.

По-рано единствените прояви на живот от страна на «Сич» са били ежемесечните доклади и реферати, правени от негови членове по военни въпроси.

Украинската имиграция в България пред вид на това, че представлява от себе си едно меншенство и че живее с интересите и живота на руската имиграция, не се различава коренно от нейните прояви.

На много места в провинцията, както и в София, украинската имиграция се ползва от училищата, черквите, благотворителността, а даже и пресата на руската имиграция и води нейния културен и икономически живот.

ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 1171, л. 6–13.

№ 2

МВРНЗ

Дирекция на полицията

Отдел Държавна сигурност

Отделение Б

Първа група

Из доклада за проявите на руската, украинската и казашката емиграция в България през 1939 г.

[...] ¹¹

Украинската имиграция

Украинските организации в България се намират в този момент не само в упадък, но и в пълна разпокъсаност по отношение на своята политическа ориентировка. Причини за това са: новата европейска война,

разгрома на Полша, германо-съветския пакт за ненападение, [сложност за] непосредствено свързване с центрове на украинските имигранти в Полша и Германия, организационна и материално зависимост от тях.

ОБЕДИНЕНИ УКРАИНСКИ НАЦИОНАЛИСТИ — ОУН. В началото на н[ова] г[одина] се старае да прояви колкото се може повече дейности, разчитайки на близкия удар върху Русия от страна на Германия, искайки да приобщи всички украинци към себе си. За тая цел те започнаха да отправят яростни нападки по адрес на другите украински формации и по-специално «Украинска Громада» и «Сич».

Водача на ОУН в България — Николай Мицкеевич е поддържал връзки с германците чрез своя съмишленик Митрофан Зарицки. Същия Зарицки през м. януари е бил в България и чрез дейността си, която е правел тук, е сполучил да разедини до известна степен украинската имиграция у нас.

След като Прикарпатската Украйна беше заета от Унгария¹², ОУН и Мицкеевич започнаха усилена кампания против немците и критикуваха силно тяхната дейност. След сключването на германо-съветския пакт¹³ смущението в редовете на ОУН още повече се увеличи. При все това обаче службата има сведение, че напоследък, в края на отчетната година, ОУН е направила опит и е успяла до известна степен да подобри отношенията си с Германия.

«ГЕТМАНЦИ», начело на които стои в България Иван Орлов, който е един от малкото културни и солидни украинци. Неговата организация брои много малко хора, а в провинцията има само единични съмишленици. Според сведения от самия Орлов, в края на м. юни при него са се явили трима германци, които са му предложили пълен контакт с германската разузнавателна служба и той, по всяка вероятност, е приел предложението. Същия е разчитал много на японската легация в София, с която искал да установи връзка и да получава финансова подкрепа. И действително той е успял да се свърже с японския дипломат Тасао Макао, без обаче да постигне каквито и да било резултати.

«СИЧ» — тази организация е искала да играе ролята на военна такава, скрита под маската на гимнастическо дружество, обаче това не ѝ се отдаде. Като се изключи м. януари на отчетната година — време на разцвета на украинските надежди, организацията не е проявила никаква дейност и сега се намира в пълно объркване.

УКРАИНСКОТО НАЦИОНАЛНО КАЗАЧЕСТВО — УНАКОТО, чийто шеф понастоящем е Диомад Гулай, през м. май е направил опит, безрезултатен, с японския агент, дошел в София от Букурещ. Други прояви същата организация няма. Както изброените по-горе украински организации, така и останалите, не проявили никаква дейност за

отчетната година, са в почти пълен застой. Това е защото те чакат инструкции от сродните украински организации в големите европейски държави, които напоследък претърпяха коренни промени по отношение на своята идеология и връзките си с воюващите държави. В Париж в настоящия момент има голямо раздвижване в украинските среди. В последния брой на своето списание «Прометей» те нападат Германия и я обвиняват в лицемерие по отношение на украинската кауза. Трябва да отбележи, че упоменатото списание за пръв път напада Германия. В същата статия се пише, че Третия Райх в настоящия момент гледал на Украйна като на разменна монета. В Париж се е образувал също така «Украински комитет», начело на който стои Александър Шулгин¹⁴. Този комитет е във връзка с Полското правителство в Париж, чрез лицето Михаил Славински. Поддържа връзка също така с френското правителство и комитета «Франс Ориента». В последния брой на списанието «Прометей» е поместен следния позив, отправен към всички украинци:

«Ние вярваме, че всичките тактически разногласия, които до сега деляха украинците, сега ще отпаднат пред лицето на нашата нова национална катастрофа. Ние трябва да прокламираме проблемата на «Велика Украйна» пред държавите, които с таково благородство се надигнаха против тиранина. Ние не сме сами. Заедно с нас са приятелските народи на Кавказ, Туркестан и казаци.

Александър Шулгин сега е в Холандия, където се опита да организира специална украинска част, която да се бие на страната на Финландия против СССР¹⁵.

Като се има пред вид изложената по-горе ориентировка на украинците във Франция, както и влиянието, което те имат върху своите събратя в България, ще се разбере новата насока, която ще получат украинските организации у нас. По такъв начин тези организации, които до скоро служеха на своите собствени украински интереси, ще започнат да служат и на чужди такива и ще станат вредни за държавната сигурност. Службата има вече известни сведения в тази насока.

[...] ¹⁶

¹ Караими (караити, караи) е малочислена етническа и религиозна общност, изповядваща авраамическа религия. Населяват Крим, Западна Украйна и Литва. Говорят караитски език — група на тюркски езици.

² Йованович, М. *Русская эмиграция на Балканах: социальная и национальная структура и проблемы адаптации* // В: Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв. М., 2001, с. 59.

³ *Українската еміграція в България след Първата световна война. Документален каталог.* С., 2000, с. 151.

⁴ След ликвидацията през май 1938 г. в резултат на спецоперацията на НКВД на ръководителя на ОУН полковник Е. Коновалец за ръководител на организацията е избран А. Мелник. В началото на 1940 г. ОУН се разцепва на две части: едната — начело с А. Мелник (от по-стари кадри) и другата — начело със Ст. Бандера, наречена «ОУН революционна».

⁵ Шкаренков, Л.К. *Агония белой эмиграции.* М. 1986, с. 218–219; *Голос Родины*, 39 (636), 1962.

⁶ Вж. по-подробно в приложения към статията документ «Доклад за украинската имиграция в България».

⁷ Вж. приложения към статията документ «Доклад за украинската имиграция в България».

⁸ ЦДА, ф. 370 оп. 6, а. е. 432, л. 140, 143.

⁹ Според текста на документа и разположението му в а. е., той е бил подготвен в края на 30-те години на XX в.

¹⁰ Има се предвид Първата световна война.

¹¹ Изпуснат е текст за Руски общовойсков съюз (РОВС).

¹² Унгария окупира цялата територия на Карпатска Украйна на 18 март 1939 г.

¹³ Съветско-германския пакт за дружба и сътрудничество е подписан е на 28 септември 1939 г.

¹⁴ Шулгин, А.Я. (1889–1960) е украински политически деец, историк, социолог. Генерален секретар на международни работи в правителството на УНР (юли 1917 — януари 1918); през 1926–1936, 1939–1940, 1945–1946 — министър на външните работи, а през 1939–1940 г. е глава на правителството на УНР в емиграция.

¹⁵ Става дума за съветско-финската война (ноември 1939 г. — март 1940 г.).

¹⁶ Изпуснат е текст за руските казашки организации.

Luiza Revyakina

DSc, Prof.

lrevyakina@mail.bg

Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE UKRAINIAN EMIGRATION IN BULGARIA. THE 20-es OF THE XXth CENTURY — THE BEGINNING OF THE XXIst CENTURY

Abstract: The article addresses key issues of the history of the Ukrainian emigration in Bulgaria over the last century: its formation from the end of the 19th century until the beginning of the 21st century. The article reviews in more detail the period beginning in the 20-es until the end of the Second World War when, after the defeat of the Ukrainian Army and the white armies of Denikin and Vranghel by the Red Army, followed by the establishment of Soviet rule in Ukraine, 20 000 emigrants arrived in Bulgaria, who became known in history as Belogvardeytsi (White Guards), among them also people of Ukrainian origin. Compelled to abandon the independence of Ukraine proclaimed in January 1918, they did not give up their struggle for an

independent and united Ukraine. The article reviews the ways of continuing this struggle by establishing organizations that unite Ukrainians in Bulgaria as well as in other European countries; by publications in press, proclamations, by seeking help from the western countries — France, the Czech Republic, Germany and Poland. The victory of the USSR, Britain and the United States in the Second World War and the occupation of Bulgaria by the Red Army led to the liquidation of the organizations of the Ukrainian emigration and its almost complete expulsion from Bulgaria. The new wave of emigration from Ukraine comes to Bulgaria in the early 50s of the XXth century, when relations and contacts between the People's Republic of Bulgaria and the Ukrainian SSR were expanding, and then from the early 1990s, when the USSR collapsed. The opening in 1993 of the Ukrainian Embassy in Sofia has created a different atmosphere for the Ukrainian emigration. In different cities of Bulgaria Ukrainian organizations unifying the Ukrainian diaspora have been established, Sunday schools for children have been opened, and work on study of the history of Ukrainian emigration in Bulgaria has been initiated.

Key words: Bulgaria, Ukrainian emigration, political and social life.

Юлія Грищенко
(Інститут історії України НАН України)

ВТРАЧЕНІ НАДІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ БОЛГАР УРСР ДОБИ КОРЕНІЗАЦІЇ

Невід'ємною складовою частиною етнонаціонального минулого України є історія болгарського етносу. Причини та обставини його появи і розселення, формування культурної специфіки та взаємини з представниками українського й інших етносів в цілому корелювалися з загальнонаціональними тенденціями. Латентна проблема самоідентифікації болгар в іноетнічному середовищі актуалізувалася у переломні моменти історії — добу війн і революцій, глибинних соціальних та економічних трансформацій, зміни політичних систем і світоглядних орієнтирів. 20–30-і рр. XX ст. стали періодом масштабних експериментів більшовиків, які на виконання доктрини ВКП(б) докорінним чином змінили принципи господарського устрою українського села (колективізація), адміністративно-територіальну карту (адміністративно-територіальна реформа), моделювали ідеологічні та інституційні засади нового ладу («радянська»), процеси культуротворення (т. зв. «культурна революція») та сферу міжнаціональних відносин (політика коренізації). У процесі осмислення цих проблем дослідники виокремлюють ряд аспектів, які мають принципове значення для аналізу та оцінок диктаторської природи радянського ладу (загальне та особливе у вивченні питань українізації та коренізації, голоду та Голодомору, діяльності репресивної машини та самих репресій, стосунків влади і суспільства, спрямування національних процесів у царській Росії та СРСР тощо). Не менш важливим напрямом дослідження є необхідність комплексного підходу до розуміння логіки формування більшовицькими лідерами ідеологічних моделей і конструктів та спроб їх практичної реалізації. Адже ці принципи, закладені ще у 20–30-х рр. XX ст. у різних модифікаціях проіснували, по суті, до розпаду СРСР.

Автор погоджується з існуючою в історіографії систематизацією, згідно з якою у дослідженні проблематики історії етнічних меншин УСРР часів реалізації політики коренізації виділяються п'ять періодів, які істотно різняться засадничими принципами організації наукової роботи та інтерпретаційною парадигмою¹. Водночас, стосовно задекларованої нами проблеми доцільно поєднати перший і другий історіографічні періоди, враховуючи специфіку й водночас обмеженість літератури з історії болгарської громади УСРР у 20–30-х рр. XX ст.

Відповідно до нашої класифікації *перший період* охоплює 1920–1930-і рр. Примітним для 1920-х рр. є наявність фрагментарних досліджень статистичного, демографічного та етнографічного характеру, які заклали підвалини вивчення болгар УСРР. Однак, у наступному історіографічному десятилітті встановлюється наджорсткий ідеологічний контроль над усіма сферами радянського суспільства та відбувається згортання наукових досліджень з національної проблематики.

У 1938 р. сталінський «*Краткий курс истории ВКП(б)*» закріпив підпорядкування наукового знання, передусім гуманітарних наук, ідеологічно-пропагандистським завданням партії, тим самим відмежувавши перший історіографічний період від *другого*, який хронологічно охоплює 1940-і — початок 1980-х рр. Характерною ознакою періоду виступає епізодичність публікацій з проблем історії болгар України при цілковитому табуванні історії політики коренізації загалом, та болгаризації зокрема.

Часи «перебудови», на які припадає *третій період*, позначені актуалізацією національної тематики та появою численних наукових розвідок, в яких порушувалися питання вироблення критичних підходів до оцінювання, а, відповідно, й перегляду низки важливих аспектів політики більшовицької влади стосовно етнічних меншин, їхнього існування в суспільно-політичних та культурних детермінантах доби формування тоталітарної системи.

Останній *четвертий період* розпочався з моменту проголошення незалежності України. Новітні часи позначені появою великої кількості наукових праць з історії етнічних меншин радянської України, формуванням кола фахівців та спеціалізованих науково-дослідних осередків, які досліджують дотичну проблематику.

Перші спроби осмислення досвіду національно-культурного будівництва в УСРР були зроблені у 1920-і рр. Водночас, цьому періоду притаманна майже повна відсутність властиво наукових досліджень, присвячених проблемам історії національних меншин. З середини 1920-х рр. почали виходити перші науково-популярні розвідки етнографічного характеру. Їх автори — В. Баранніков та А. Глинський², з одного боку, були причетними до роботи з національними меншинами, виявляли обізнаність з особливостями їх життя та побуту, а з іншого — глорифікували партійну концепцію коренізації, підганяючи реальні процеси під пануючі ідеологічні схеми.

За умов коренізації нового імпульсу отримала краєзнавча робота серед етнічних меншин, яку в 1920-х рр. здійснювала Етнографічна комісія при Всеукраїнській академії наук. Наприклад, С. Цветко досліджував фольклорні традиції болгарського населення³. Незважаючи на про-

пагандистський та популяризаторський характер, зазначені праці заслуговують на нашу увагу, оскільки їх фактичне наповнення дає уявлення про рівень культурного розвитку болгарського населення.

Загальною характерною рисою проаналізованих праць є відсутність більш-менш розгорнутих відомостей щодо болгарського етносу. Переважна більшість з них містять лише окремі вкраплення фактів, що стосуються тих чи інших аспектів життя українських болгар. Упродовж 1920-х рр. історія болгарської громади України залишалася майже суцільною «білою плямою». Не випадково «серед 600 назв книг болгарською мовою, які у 1930 р. перебували в бібліотеках УСРР не було жодної з історії меншини»⁴.

1930-і рр. у дослідженні проблеми позначилися посиленням ідеологічного партійного тиску, що не могло не відбитися, зокрема, на змісті науково-дослідницької праці та публікаціях науковців. Докорінні зміни, які відбулися у соціально-економічній системі держави, позначилися і на теоретичних дискусіях навколо проблем «комуністичного будівництва» та перспектив національного будівництва в СРСР.

Історична наука цього періоду була поставлена під жорсткий ідеологічний контроль, що, по суті, перетворило її на рупор офіційної пропаганди. Ліквідація ЦКНМ при ВУЦВК — центрального осередку, відповідального за впровадження етнонаціональної політики країни, спрямування діяльності істориків на «освячення» зміненого курсу національної політики, репресії проти представників інтелігенції обумовлювали збочення наукових досліджень, вимушений відхід істориків з позицій науковості, об'єктивності та історизму, згортання низки наукових напрямів, зокрема й історії болгарської громади України.

Протягом другого періоду деякі аспекти історії етнічних меншин розглядалися в загальному контексті історії УРСР, а фактичні відомості щодо існування в їх середовищі певних локальних проблем використовувалися лише для демонстрації правильності внутрішньополітичного курсу партії. Як предмет дослідження етнічні меншини зникають з кола інтересів науковців наприкінці 1930-х рр., що пояснюється втратою нацменшинами правових гарантій свого існування, депортаціями до і повоєнних часів та утвердженням міфологем про «єдиний радянський народ». По суті, поза увагою вчених залишилися теми наслідків колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій 30-х рр. XX ст., що, без сумніву, стало виявом та симптомом глибоких деформацій наукового середовища.

Започаткування наукового співробітництва Радянського Союзу з країнами народної демократії позитивно вплинуло на появу спільних науково-дослідних проєктів. Серед них вигідно виділялися дослідження

М. Дихана⁵ та П. Соханя⁶ про участь болгарських політемігрантів у реалізації комуністичних перетворень в УРСР.

Розгляд проблематики міжетнічних зв'язків у міжвоєнний період, аналіз досвіду реалізації національної політики СРСР характерні для праць В. Наулка⁷. Зокрема, автор аналізує відомості щодо етнічного складу населення України, зміни його чисельності, географічної локалізації народів з кінця XIX ст. до 60-х рр. XX ст., ґрунтовно висвітлює процес формування його національного складу. Використавши матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., він подає короткий огляд соціальної структури населення України та його кількісні показники. Хоча В. Наулко не ставив за мету дослідження саме болгарської етнічної групи, у його праці «Развитие межэтнических связей на Украине» містяться цінні етнографічні відомості з цього питання.

Чергова зміна політичної ситуації в СРСР вплинула на дослідження проблеми історії етнічних меншин УРСР, яке відбулося наприкінці названого історіографічного періоду. Воно пов'язане з появою дисертаційних досліджень В. Вовка⁸ та Б. Чирка⁹, які, по суті, реанімували термін «етнічна меншина». Ці праці, однак, досить стримані в оцінках характеру та змісту більшовицької концепції соціально-економічного і культурного розвитку етнічних меншин.

Актуалізація проблематики, пов'язаної з історією етнічних меншин, відбулася під час наступного, третього періоду розвитку історіографії проблеми. Цьому сприяла зміна суспільно-політичної атмосфери в СРСР, започаткована від середини 80-х рр. XX ст. Саме у цей період відбувся перехід до об'єктивних оцінок історичного минулого та повернення з забуття джерельних фондів архівів та бібліотек. У свою чергу, це дозволило відновити комплексний аналіз фактичного матеріалу з історії етнічних меншин України. Демократизація викликала посилений інтерес до історичних досліджень, присвячених аналізу національної політики в СРСР загалом, та УРСР зокрема. Так, продовжив вивчати проблему Б. Чирко. Його праці цього часу містять інформативні відомості щодо загального розвитку етнічних меншин УСРР у 20–30-і рр. XX ст. та аналіз діяльності партійних організацій у процесі впровадження політики коренізації.

Якісно новий етап у дослідженні становища етнічних меншин міжвоєнної України розпочався в 90-і рр. XX ст. Розпад Радянського Союзу, утворення і розбудова нових незалежних держав, з одного боку, з іншого — поява низки конфліктів, що в своїй основі мали національне підґрунтя, призвели до необхідності з нових позицій, використовуючи сучасні методики та інструментарій досліджень, звернутися до витоків радянської національної політики. Розсекречення масивів архівних документів не

тільки сприяло підвищенню інтересу до даної проблеми, а й надало можливість ґрунтовно висвітлити тогочасні події, підійти об'єктивно, відмовившись від ідеологічного маркера, до оцінки історичних подій.

Відповіддю на виклики часу стала колективна монографія В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького «*Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки*»¹⁰, яка відрізняється нетрадиційними підходами висвітлення основ нової економічної політики, тактики та стратегії більшовицької модернізації.

Перше комплексне дослідження з історії етнічних меншин 20–30-х рр. ХХ ст. «*Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття)*» належить Б. Чирку¹¹. У монографії міститься інформація, яка вказує на локалізацію болгарської етнічної групи на початку 20-х рр., наводяться відомості про її чисельність за «*Реєстром селищ національних меншостей на Україні*» (1925 р.) та Всесоюзним переписом населення 1926 р. Автор торкається питань адміністративного оформлення болгарських національних районів, проведення виборчих кампаній, створення мережі судових камер, запровадження політики колективізації.

Загалом, у 1990-х рр. вивчення історії окремих етнічних меншин України стало одним з важливих напрямів вітчизняної історіографії. Аналізу міждержавних та громадських відносин між Україною та Болгарією присвячене дослідження В. Павленко «*Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.*»¹², у якому автор торкається проблеми української та болгарської еміграцій, висвітлює питання соціально-економічного становища та культурно-освітньої політики радянської влади по відношенню до болгарської етнічної меншини.

Своєрідним підсумком вивчення проблематики, пов'язаної з історією національних меншин України стала колективна монографія «*Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*»¹³, в якій представлені трансформації політичних доктрин у розв'язанні національного питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України.

Окрему групу історичних праць становлять статті, дисертаційні дослідження та монографії, присвячені появі, розвитку та локалізації окремих етнічних меншин. При цьому слід зазначити, що історія нечисельних етнічних груп (зокрема, болгарської) мала значно менший дослідницький резонанс. Різним аспектам історико-етнографічних досліджень болгарської етнічної меншини присвячені дисертаційні роботи Н. Мельник¹⁴, В. Павленко¹⁵, В. Міхеевої¹⁶, Т. Іванової¹⁷, Ю. Іріюглу¹⁸ та Я. Комар¹⁹.

Історії функціонування болгарських національних районів, які організовувалися у місцях компактного проживання болгарської етнічної

групи, визначенню передумов та розкриттю процесу утворення національних адміністративних одиниць у 20-х рр. ХХ ст. присвячене дослідження М. Дихана²⁰.

К. Мануїлова у монографії *«Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.)»* дослідила ставлення радянської влади до етнічних меншин (зокрема, болгарської), а також проаналізувала трансформації їх політичних, культурних і мовних орієнтирів, спричинені проведенням коренізації²¹.

Вивчення кола проблем, визначених нами, неможливе без розгляду передумов, особливостей, причин та етапів появи болгарських поселенців на теренах південних українських губерній. Цей аспект минушини болгар України має чималий історіографічний доробок. Зокрема, у монографії В. Мільчева *«Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр.»*²² реконструйовані історичні умови, в яких відбувалося переселення болгар у Південну Україну протягом ХVIII ст. Також у ній проаналізовано військову, соціальну, економічну історію та напрями етнічного розвитку болгарської громади.

Етапи колонізації болгарськими поселенцями території Приазов'я, а також їх побут, економічне та соціальне становище висвітлено у монографічному дослідженні Л. Жавжарова²³. Проблеми переселення болгар до Північного Приазов'я вивчалися у праці В. Міткова *«Болгары Таврии: 150 лет истории»*²⁴. Зокрема, автором систематизована добірка матеріалів описового характеру, присвячених історії та культурі болгарських сіл регіону, які були зібрані під час проведення експедиційних робіт та опитувань місцевого населення. Йому ж належить розвідка *«Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е–1940-е гг.)»*²⁵, у якій автор, зокрема, досліджує «болгарську лінію» масових репресій радянської влади. Насичена великою кількістю архівних матеріалів, вона дає можливість вивчення т.зв. «контрреволюційних антирадянських організаційних осередків», які нібито існували на території Коларівського району, їх кількісного складу, форм та виявів репресій щодо болгарського населення Північного Приазов'я.

Монографія Ю. Грищенко *«Болгары в Украине 1920-х — 1930-х гг.: между национальными проектами власти и реалиями жизни»*²⁶, яка побачила світ 2018 р., стала першим в українській історіографії комплексним дослідженням історії болгарської етнічної меншини УРСР у 20–30-і рр. ХХ ст. В ній на основі широкого кола історичних джерел й наукової літератури розкриті основні тенденції політичного, економічного та культурного розвитку болгарської громади окресленого хронологічного періоду. У роботі розглядаються етапи реалізації політики болгаризації, розбудови мережі болгарських адміністративно-територіальних одиниць,

формування органів влади, міліції та суду в місцях компактного розселення болгар. Значне місце у ній відведено висвітленню історії системи культурно-освітніх закладів, болгаромовної преси. В контексті згортання політики коренізації аналізуються процеси ліквідації національних районів та системи болгарських закладів освіти; характеризуються репресії проти представників етнічної меншини в ході «болгарської національної операції» доби Великого терору.

Щодо сучасної російської історіографії, то досліджувана нами тема спеціально не вивчалася вченими цієї країни. Натомість окремі аспекти проблеми були розглянуті на сторінках монографії О. Белової²⁷. Дослідниця висвітлила процес переселення болгар на територію Півдня Російської імперії у більш ранній час — 50-і рр. XVIII ст. — 60-і рр. XIX ст., еміграційну політику російського уряду в Бессарабії та охарактеризувала основні етапи військового та економічного освоєння регіону. Політика радянської влади по відношенню до західних етнічних меншин СРСР (німців, поляків, латишів, литовців, естонців, фінів та греків) стала об'єктом комплексного дослідження В. Дьоннінгхауса²⁸. На основі численних архівних джерел автор здійснив ґрунтовний аналіз основних ліній політики керівних партійних та радянських органів, механізми прийняття рішень та їх практичну реалізацію по відношенню до етнічних меншин Заходу, передусім німців.

Слід констатувати, що історія болгарської етнічної групи на території України періоду 20–30-х рр. XX ст. залишається малодослідженою і в сучасній болгарській історіографії. Можна говорити лише про появу розвідок В. Калоянова та М. Парзулової. Так, В. Калоянов висвітлив становлення системи культурно-освітніх закладів у середовищі болгар УСРР доби коренізації²⁹. Об'єктом дослідження М. Парзулової стала історія болгарської етнічної спільноти Криму, а саме їх переселення, сучасний стан поселень та діалектно-лінгвістичні особливості мовлення³⁰. Існує також кілька наукових праць С. Дойнова з історії переселення болгар на територію Півдня Російської імперії³¹.

Загалом фахову літературу за часом її появи і сутнісними ознаками умовно віднесено до чотирьох історіографічних періодів, які істотно різняться засадничими принципами організації наукової роботи та інтерпретаційною парадигмою. Зокрема, історіографічний аналіз засвідчує достатньо високий рівень розробки проблеми місця етнічних меншин в історії України. Вченими створено десятки спеціальних праць, в яких вивчено виникнення етнічних анклавів у різних регіонах, висвітлено засади національної політики (імперської та радянської), внутрішній устрій громад та стосунки з сусідами на різних етапах історії тощо. На змісті та інформативності праць істотно позначився час, коли вони

з'явилися. Історіографічний процес розвивався від відвертої заідеологізованості радянського періоду до критичного переосмислення у період перебудови та до широкої об'єктивності, методологічної і наукової поліфонічності у роки незалежної України. Лише після визволення з-під комуністичного ідеологічного диктату стали можливими об'єктивний та неупереджений підхід до вивчення проблеми, поява нових тематичних напрямів, використання раніше недоступної архівної бази тощо. У подальшому перспективними напрямками досліджень проблематики вважаємо розглядання питань, що стосуються історії повсякденності, Голодомору та репресій першої половини XX століття та українсько-болгарських взаємин.

¹ Якубова, Л.Д. *Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження*. Київ, 2006, с. 84–86.

² Баранніков, В.І. *Українські цигани*. Збірник нацменознавства. Київ, 1921. Вип. 2. С. 14–21; Глинський, А.Б. *Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей*. Харків, 1931, 78 с.

³ Цветко, С.І. Весільні звичаї і пісні болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині). *Вісник Одеської комісії краєзнавства*. Ч. II. Одеса, 1925, с. 217–238; Його ж. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928, 6, с. 1–15; Його ж. Юнацькі та хайдутські пісні у болгар. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927, 3, с. 27–40.

⁴ Якубова, Л.Д. *Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст.* ... С. 14.

⁵ Дихан, М.Д. *Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр.* Київ, 1973. 159 с.

⁶ Сохань, П.С. *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Киев 1976. 290 с.

⁷ Наулко, В.И. *Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк*. Киев, 1975. 276 с.

⁸ Вовк, В.П. *Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925)*: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Одесса, 1977. 20 с.

⁹ Чирко, Б.В. *Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927)*: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. К., 1983. 24 с.

¹⁰ Даниленко, В.М., Касьянов, Г.В., Кульчицький С.В. *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки*. Київ, 1991. 344 с.

¹¹ Чирко, Б.В. *Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.)*. Київ, 1995. 215 с.

¹² Павленко, В.В. *Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.* Київ, 1995. 224 с.

¹³ *Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси / [Аркуша, О.Г., Верстюк, В.Ф., Віднянський, С.В. та ін.]; під ред. В.А. Смолія*. Київ, 2012. 592 с.

¹⁴ Мельник, Н.І. *Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х рр. XX ст.*: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996. 195 с.

- ¹⁵ Павленко, В.В. *Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр.*: дисер. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996. 416 с.
- ¹⁶ Міхеєва, В.В. *Болгари Півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст.*: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1997. 199 с.
- ¹⁷ Іванова, Т.Ю. *Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20–30-ті рр. XX ст.)*: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2009. 218 с.
- ¹⁸ Іріюглу, Ю.О. *Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я XX ст.*: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2009. 261 с.
- ¹⁹ Комар, Я.В. *Дисперсні групи болгар Приазов'я за доби радянської державності*: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Горлівка, 2011. 261 с.
- ²⁰ Дихан, М.Д. *Болгарські національні райони в Україні у 20–30-х роках: короткий історичний нарис*. Одеса, 2004. 144 с.
- ²¹ Мануїлова, К.В. *Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.)*. Одеса, 2013. 150 с.
- ²² Мільчев, В.І. *Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр.* Київ–Запоріжжя, 2001. 198 с.
- ²³ Жавжаров, Л.В. *Из истории болгар Приазовья*. Мелитополь, 2008. 107 с.
- ²⁴ Митков, В.В. *Болгары Таврии: 150 лет истории*. Запорожье, 2012. 99 с.
- ²⁵ Его же. *Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е–1940-е гг.)*. Запорожье, 2009. 244 с.
- ²⁶ Грищенко, Ю.В. *Болгари в Україні 1920-х — 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя*. Київ, 2018. 250 с.
- ²⁷ Белова, Е.В. *Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.)*. Москва, 2004. 230 с.
- ²⁸ Дёниннхгаус, В.А. *В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР 1917–1938 гг.* Москва, 2011. 727 с.
- ²⁹ Калоянов, В.В. *Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век*. София, 2005. 160 с.
- ³⁰ Парзулова, М.Х. *Кримските българи. Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика. Просопографию*. Одеса, 2007. 274 с.
- ³¹ Дойнов, С.К. *Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878)*. София, 2005. 362 с.

Yulia Grischenko

PhD

gonzzales@ukr.net

Institute of History of Ukraine of the National Academy
of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

DEFENSE OF HONOR: HISTORIOGRAPHY OF PROBLEMS BULGAR OF UKRAINE CORRECTION

Abstract: The proposed material demonstrates the degree and depth of scientific study of the issues raised. In general, professional literature in the time of its appearance and essential features is conditionally attributed to four historiographical periods, which differ significantly in the fundamental principles of organization of

scientific work and interpretation of the paradigm. In particular, historiographical analysis confirms the high level of development of the problem of the place of ethnic minorities in the history of Ukraine. The scientists created dozens of special works, in which the study of the emergence of ethnic enclaves in different regions, the principles of national politics (imperial and Soviet), the internal structure of communities and relations with neighbors at different stages of history, etc., were highlighted. On the content and informativeness of works significantly affected the time when they appeared. The historiographical process evolved from the frank ideology of the Soviet period to a critical rethink during the period of perestroika and to a broad objectivity, methodological and scientific polyphony in the years of independent Ukraine. Only after liberation from the communist ideological dictation became possible an objective and impartial approach to the study of the problem, the emergence of new thematic areas, the use of previously inaccessible archival base, etc.

Key words: historiographical process, Bulgarian ethnic minority, UkrSSR, era of coronatation.

Софія Каменєва
(Державний архів Київської області)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ КОЛОНІЇ БОЛГАР В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Одним із завдань джерелознавства на сучасному етапі є виявлення та залучення до сучасних досліджень нових комплексів джерел, завдяки яким можливий аналіз проблем взаємодії влади й суспільства. У зв'язку зі зростанням інтересу до питань соціальної історії, історії національних меншин та їх громадських організацій, актуальним стає залучення різноманітних за характером, походженням документів та їх інформаційним потенціалом, великий масив яких зберігається в архівних установах. В цих документах висвітлені такі теми, як розвиток громадської ініціативи різних національних груп, політико-правовий статус громадських організацій національних меншин, особливості взаємодії партійних органів та добровільних товариств, регіональні особливості проживання, культурно-просвітницька робота.

Завдяки залученню документів національного культурно-просвітницького товариства «Колонія Болгар в Києві» (далі — Колонія Болгар), які зберігаються у фонд Р-1 «Київський губернський революційний комітет» Державного архіву Київської області, можна прослідкувати, як компартійний режим на початку 20-х рр. вибудовував систему громадських об'єднань, які мали стати продовженням державного механізму й мали підпорядковуватися законам більшовицького апарату влади та управління. Для управління системою громадських організацій в Українській СРР було створено державно-правовий режим регламентації діяльності громадських об'єднань і контроль за ними покладалося на різні органи державно-владної вертикалі. Відповідно до п. 5 Інструкції «Про внутрішній устрій колоній іноземців» та статті 2 Декрету Ради Народних комісарів УСРР «Про права та обов'язки іноземців» від 13 лютого 1919 р (далі — декрет) всім іноземцям було дозволено на загальних підставах створювати різного характеру товариства та організації, які не порушують закон¹. Колонія Болгар була створена 27 січня 1919 року на своїх перших загальних зборах і, керуючись декретом, надіслала до голови Київського губревкому 21 червня 1920 року на розгляд та затвердження Статут новоствореного товариства с проханням дозволити йому функціонувати².

Відповідно до затвердженого Статуту Колонія Болгар була аполітичним, національним культурно-просвітницьким товариством, і ставила

за мету «більш тісне об'єднання та ознайомлення між собою; надати можливість своїм членам слідкувати за подіями на їх батьківщині; приймати на себе ініціативу допомагати матеріальними засобами своїм членам в нещасних випадках, а також сприяти перед місцевою владою якщо це знадобиться»³.

Для досягнення мети, яка була задекларована в статуті, Колонія Болгар мала можливість проводити зібрання (звичайні й екстрені), літературні та наукові читання, а також сімейні вечори. На літературних читаннях дозволялося всім бажаючим прочитати реферат, предметом якого «можуть бути сюжети із болгарського життя та огляд духовно-просвітницького і економічного стану Болгарії»⁴.

Колонія Болгар була юридичною особою та мала печатку з надписом «КОЛОНИЯ НА БОЛГАРИТЕ-ГР.КИЕВ», в середині якої була зображена емблема просвітництва — відкрита книга.

Статутом чітко визначався склад членів товариства, які були поділені на діючих та почесних, а також членів — засновників, якими вважалися особи, що ввійшли до складу Колонії Болгар на перших загальних зборах 27 січня 1919 року. Діючим членом міг бути кожний, хто вважав себе болгариним незалежно від статі і віку (не молодше 18 років), та поділяв погляди і статут колонії. Статус почесного члена колонії надавався за майновим цензом (претендент повинен був надати товариству матеріальну підтримку у розмірі не менш 500 карбованців) та встановлювався за рішенням загальних зборів. Процедура вступу до складу членів товариства була дуже демократична — після надання заяви на ім'я голови Колонії Болгар, яке розглядалося президією товариства, на загальних зборах приймалося відповідне рішення.

Основними матеріальними засобами існування Колонії Болгар були членські внески, надходження від культурно-просвітницької діяльності — вистав, літературних читань, вечорів та добровільні пожертвування. Перший членський внесок при вступі в колонію складав 5 карбованців, щомісячний — у розмірі 2 карбованців.

Обіговий грошовий капітал товариства складався із основного та спеціального, право розпоряджатися яким було надано президії за погодженням загальних зборів його членів. Основний капітал, який вважався недоторканим, поповнювався за рахунок вступних внесків у розмірі 1000 карбованців та добровільних пожертвувань, переводився в державні грошові знаки та зберігався на поточному рахунку губернського фінансового відділу, отримання грошей з якого приймалося загальними зборами товариства. Статутом товариства також було передбачено утримання за рахунок основного капіталу незаможних студентів під час навчання у вищих учбових закладах м. Києва за умови надання свідоцтва про

середню освіту. Спеціальний капітал, основним джерелом надходження якого були членські внески, призначався на придбання книг, журналів, часописів, канцелярського приладдя та інших засобів необхідних для утримання Колонії болгар, а також на підтримку незаможних членів товариства.

Вищим органом управління товариства були загальні збори, компетенція яких була стандартною для громадських установ того часу: вибори президії Колонії Болгар, почесних членів, касира, бібліотекаря та ревізійної комісії; внесення змін або доповнень до Статуту; вирішення питання про припинення діяльності товариства; розгляд питань про створення основного та спеціального капіталу, затвердження річного звіту про фінансові результати і діяльність Колонії болгар за поданням ревізійної комісії та кошторису на наступний рік; затвердження інструкцій для президії, ревізійної комісії та окремих посадових осіб; розгляд скарг на дії Колонії болгар та її членів, а також вирішення всіх питань, які пропонуються на розгляд президією, ревізійною комісією або окремими її членами. У разі відсутності можливості провести загальні збори через відсутність половини членів колонії, вони скликалися повторно і відбувалися при будь якій кількості учасників. Рішення приймалися простою більшістю голосів учасників товариства, що брали участь у загальних зборах; за умови рівності голосів вирішальним був голос голови загальних зборів. Кожне засідання загальних зборів протоколювалося секретарем у книзі, яка була прошнурована та пронумерована, за підписом голови та секретаря. В статуті були передбачені випадки екстрених зборів, право на скликання яких мала президія або за заявою 1/3 всіх членів колонії.

Виконавчим та представницьким органом товариства була президія, члени якої — голова, товариш голови та секретар — вибиралися на загальних зборах колонії шляхом закритого голосування. Президія призначалася строком на один рік. До компетенції голови президії практично відносилися всі питання, що не відносилися до виключної компетенції загальних зборів членів товариства: «голова повинен слідкувати за виконанням цього статуту, а також за рішеннями колонії та її президії. Голова контролює секретаря, касира та бібліотекаря; скликає і керує зборами колонії та президії»⁵.

Для здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю президії загальними зборами учасників колонії обиралася ревізійна комісія: «для перевірки грошових сум, книг, кошторисів, документів та майна створюється ревізійна комісія у складі 3 членів»⁶. Ревізійна комісія на підставі перевірки річних звітів президії складала висновок, без якого загальні збори товариства не мали права затверджувати річний кошторис,

крім того ревізійна комісія мала право здійснювати перевірки з власної ініціативи, про підсумки яких доповідала на загальних зборах членів колонії.

До управління справами колонії залучалися касир, якій здійснював грошові операції, та бібліотекар, до компетенції якого належало керівництво бібліотекою, придбання та видача періодичних видань, книг.

В статуті колонії визначалася процедура внесення змін або доповнень до статуту — за поданням президії або 1/3 членів товариства це питання вирішувалося на засіданні загальних зборів за більшістю його голосів (3/4 членів колонії).

Колонія мала право існувати за умови наявності 15 членів, а у разі її ліквідації «все майно і капітал передається місцевому Болгарському генеральному консулу (або у разі його відсутності — голові місцевого славянського благодійного товариства, який зобов'язаний передати їх першому наступному за часом зібранню Болгарської колонії у разі її відкриття»⁷.

Офіційним святковим днем колонії вважався «19 лютого старого стилю (4 березня нового стилю) — день ОСВОБОЖДЕНИЯ БОЛГАРИИ»⁸.

Статут Колонії Болгар, який зберігається в Державному архіві Київської області, надрукований російською мовою, містить 50 параграфів і розміщується на 5 з половиною аркушах. Статут був підписаний головою товариства Дмитром Ратеєвим та секретарем Георгієм Христовим та 21 червня 1920 року надісланий до Київського губернського революційного комітету, який був одним із органів державно-владної вертикалі, що протягом 1920-х рр. регламентували діяльність громадських організацій національних меншин на регіональному рівні. Період легітимізації колонії був достатньо коротким — 5 днів, і вже 30 липня 1920 р. товариство отримало посвідчення відділу Київського губернського революційного комітету про затвердження Статуту колонії⁹. Таким чином, досліджуючи статут Колонії болгар, представлений у документах державного архіву Київської області, можна реконструювати історію та структуру його внутрішньої організації.

Виконуючи адміністративно-організаційний нагляд за громадськими організаціями національних меншин, контролерами Робітничо-селянської інспекції 20 серпня 1920 року було здійснено ревізійне обстеження Колонії Болгар, під час якого було встановлено, що «мета колонії культурно-просвітницького характеру, надавати можливість своїм членам слідкувати за подіями на їх батьківщині, а також допомагати нужденним членам колонії»¹⁰. У зв'язку із нетривалим терміном існування Колонії Болгар та відсутністю касових книг та діловодства, протоколом обстеження не зафіксовано порушень у фінансовій діяльності товариства.

Кількісний склад членів Колонії болгар на 20 серпня 1920 року був невеликий, поіменний список якого також зберігається в документах державного архіву, та нараховував всього 14 осіб: Г.Г. Тулевський, К. Николов, Л.С. Николова, А.С. Станковський, О.Г. Станковська, Є. Цветков, Д.М. Ратеев, С.А. Ратеева, Ц.Р. Кюжурієв, Г.Х. Христов, Д.Г. Попов, П. Найденов, Т.Т. Божинов, В.Д. Дмитров¹¹. Очолював Колонію Болгар Дмитро Миколайович Ратеев, про якого в документах державного архіву збереглася дуже стисла інформація, але вказується, що він був викладачем в залізничній гімназії та головою школи автомобільних механіків у м. Києві¹².

Через невеликим обсяг документів, що виявлені на сьогодні в державному архіві, неможливо оцінювати ефективність та результати діяльності Колонії Болгар, але безумовно, що компартійний режим для реалізації задекларованих ідей мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій та різного роду об'єднань, які мали стати продовженням державного механізму й мали підпорядковуватися законам побудови більшовицького апарату влади та управління.

В умовах зростання інтересу до проблем громадянського суспільства, історії національних меншин та їх громадських організацій залучення документів регіональних архівів, яким притаманний високий рівень репрезентативності, дає можливість дослідити специфіку болгарської етнічної меншини в Україні у 20–30-х роках ХХ століття.

¹ Державний архів Київської області, ф. Р-1, оп. 1, спр. 186, арк. 263.

² Там само, арк. 262.

³ Там само, арк. 264.

⁴ Там само, арк. 264.

⁵ Там само, арк. 266.

⁶ Там само, арк. 267.

⁷ Там само, арк. 268.

⁸ Там само, арк. 267.

⁹ Там само, арк. 261.

¹⁰ Державний архів Київської області, ф. Р-1, оп. 1, спр. 184, арк. 20.

¹¹ Там само, арк. 21.

¹² Там само, арк. 20.

Kamenieva Sofia

s.kameneva@ukr.net

Director of State Archives of Kiev region
(Kyiv, Ukraine),

DOCUMENTS FROM THE COLONY OF BULGARIANS STORY IN STATE ARCHIVES OF KYIV REGION

Abstract: In the article, on the basis of State Archives of Kyiv region the R-1 Fund ("Kyiv Provincial Revolutionary Committee") documents, the political and legal status, peculiarities of the interaction between party bodies and voluntary societies, their cultural and educational work through the activities of the Bulgarian ethnic minority social organization called "Colony of Bulgarians in Kyiv" being created in 27 January 1919, have been investigated. The Soviet regional level authorities archival documents with a high degree of representativeness were involved to the scientific circulation. Thanks to them it is possible to trace the state-legal regime of public associations activity regulation. Based on the Colony of Bulgarians regulations, its organizational and legal status as an apolitical, national cultural and educational society was set up. The society purpose was defined as to unite the Bulgarian ethnic minority through holding various meetings, literary and scientific readings, and providing material assistance to its members. The possibility for members of the society to follow the course of economic processes, spiritual and educational development in Bulgaria was also provided. The highest governing body of the society was established to have been the general meeting, the executive body — the presidium, controlling the financial and economic issues one — the audit commission. The regulations were clarified also to have provided for the poor Bulgarians — higher educational institutions of Kyiv students — maintenance deduction from the capital of the society. On the basis of documents study Soviet bodies of regional level were determined to have provided the non-governmental national minorities organizations administrative and organizational supervision. Among such Soviet bodies of regional level were Kyiv Provincial Revolutionary Committee, which carried out the process of the Colony of Bulgarians legitimizing, and also approved its regulations on 30 July 1920, and the Workers' and Peasants' Inspection, carried out society revision insight in August 1920. The article contains the society members' name list from the beginning of its activities led by D.M. Rateyev. Taking into consideration a little volume of detected documents and, therefore, the inability to sum up the society activities in the 1920s, the need for archival documents on this problem further identification and the implementation of their source analysis was identified.

Key words: Bulgarian ethnic minorities in Ukraine, Colony of Bulgarians in Kyiv, national cultural and educational societies, Kyiv Provincial Revolutionary Committee, State Archives of Kyiv Region.

Цветан Радулова
(Научен архив, БАН)

БЪЛГАРО-УКРАИНСКИТЕ ВРЪЗКИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА АРХИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ

Ролята на архивния документ като фактор в изследванията на историческите процеси е неотменима и от своя страна предизвиква необходимостта от сериозен анализ. Развитието на българо-украинските взаимоотношения не правят изключение и те могат да бъдат обект на изследвания от различен характер. Освен на историята и специалните исторически дисциплини като архивистиката архивните масиви могат да бъдат полезни и на редица други науки като литературознанието, езиковедството, изкуствознанието, особено с оглед нарастващото значение на мултидисциплинарните изследвания в съвременността. В настоящето изложение се обръща внимание на архивните документи, по които може да са проследи развитието и тенденциите на българо-украинските взаимоотношения. Основен акцент е представянето на различните типове сведения от археографски характер и тяхната класификация спрямо архивната методика¹. Неговата цел не е представи изцяло формирания се през годините архивен масив, а основните му аспекти. Вниманието основно е насочено към документите, съхранявани в Научния архив (НА) на БАН.

Наред с архивни институции като Централния държавен архив (ЦДА), опазващ изключително сериозен обем от дипломатически документи и Българския исторически архив към НБКМ, насочен към опазването на сведенията за културния и книжовен живот през Възраждането, Научният архив на БАН е важен източник на информация за българо-украинските връзки. Причината за това е неговата насоченост към архивите на редица български учени, които съхранява. Мнозина от изследователите играят и съществена роля в общественно-политическия живот на българската държава, особено в сферата на международните отношения. Най-богат в това отношение безспорно е личният архив на Иван Д. Шишманов, където се намира основната част от документите на Михаил Драгоманов и Лидия Драгоманова-Шишманова². Архивът на украинския учен предизвиква интерес още у съвременниците си заради многостранните му интереси и дейности в различни сфери на науката, културата и общественно-политическата дейност. Именно личният отпечатък на отношенията между Шишманов и Драгоманов оказва неимоверно влияние върху създаването на архивния масив и опазването му за поколенията. За това не учудващо,

че линията може да бъде проследена и към близкия до Шишманов и негов последовател в много отношения Михаил Арnaudов. Документи от различен характер се съдържат във фондовете на редица български учени, работещи в областта на литературата, история, езикознанието и др.

Съхраняваните документи за българо-украинските взаимоотношения са в широки времеви и географски граници. Периодът на тяхното създаване за момента е в рамките от средата на XIX в. до 80-те години на миналото столетие. С приемането на нови архивни материали той ще обхване и съвременността. Мястото на произход обхваща сериозен географски ареал, включващ освен България, Украйна, Русия и редица централно- и западноевропейски страни.

Трябва да бъдат разгледани и тематичните групи, които съставляват представяния в настоящата статия архивен масив. Обобщено, документите могат да се обособят в няколко основни направления — културни връзки и влияния през годините; българското население в Украйна; българите, учещи във висшите училища на Одеса, Николаев, Киев, Харков; украинската емиграция в България и света; дипломатически връзки; научни връзки между български и украински изследователи; взаимоотношенията на Българската академия на науките с украински научни институции и др. Част от споменатите проблеми са разработени от националните историографии на двете страни, но съществуват и недотам познати аспекти.

Както бе споменато и по-горе, основната призма на настоящата статия е архивната методология. Тя включва основно разделение на биографски, творчески, кореспондентски и илюстративни (фотографски) материали. Всеки един от тези типове документи представя определен детайл от взаимоотношения между българи и украинци. Те взаимно се допълват и пресъздават мозайката на дългогодишното обществено-политическо и научно-културно общуване.

Ценна информация за разглеждания проблем може да бъде открита в документите от биографичен характер — различните дневници, спомени, бележки, биографични и автобиографични трудове. Формирането им допринася както за създаването на богат информационен корпус от факти и сведения, така и за запазения личен отпечатък върху тях. Не бива да бъдат пренебрегвани и различните свидетелства за получени награди, дипломи и различни лични документи. Значение имат и имуществените документи, осветляващи всекидневието на представителите на украинската диаспора в България. Сред интересните източници трябва да бъде посочен дневникът на Михаил Драгоманов от пристигането в България и началото на неговия престой в нашата страна³. Не по-малко важни са автобиографичните сведения на Иван и Лидия Шишманови, Людмила

Драгоманова, които създават по-пълна картина за живота на украинците в България от края на XIX век⁴.

Документите за служебната и обществена дейност също са богат източник на сведения. Най-значими са материалите, свързани с посланичеството на Иван Шишманов в Украйна, но този тип сведения не се изчерпва само със споменатия епизод от българо-украинските взаимоотношения. Назначаването на българския интелектуалец за посланик в търсещата международно признание украинска държава спомага за създаването на ценен масив от свидетелства за развитието и степента на дипломатическите контакти в края и непосредствено след Първата световна война. Редица други документи от фондовете главно на Шишманов и Михаил Арнаудов⁵ представляват ролята на дружествата за българо-украинско общуване в различните им аспекти.

Своето значение имат и съхраняваните документи от творческата и научната дейност на българските изследователи, които работят върху теми от украинската история, литература, език и т. н. През годините се формира обширен документален масив, включващ разнообразие от изследвания, доклади и записки. Оставените бележки и библиографски фиши свидетелстват за задълбочената работа на българските учени върху изследвания за връзките между двете култури. Не бива да се пропускат и намиращите се в НА творчески материали на Михаил Драгоманов. Той оставя сериозно документално наследство с изследвания в различни области на историята, ентографията, литературата. Влиянието на украинската литература и фолклор върху българските възрожденски и следосвобожденски автори се заражда и благодарение на неговите усилия. Част от творчеството на Иван Шишманов също е свързано с украинската проблематика. Сред най-интересните документи изпъква ръкописът на Михаил Арнаудов *«Украйна и България. Значението на Венелин, Шевченко и Драгоманов за обновата на българския дух»*⁶. Изследването на Арнаудов проследява развитието на българо-украинските връзки от Възраждането до съвременното на самия автор.

Тук могат освен имената на Шишманов и Арнаудов, се нареждат видни учени като Боян Пенев, Стефан Младенов и др. Освен тясно научните си занимания Младенов засяга и обществено-политическата тематика в студията си *«Украйна, България и реалната политика»*⁷. Боян Пенев разработва тематиката за ролята на украинската поезия върху възрожденски автори като Петко Р. Славейков⁸. Подобни сведения се откриват във фонда на Евтим Спространов, като става дума за събрани и изпратени материали от д-р Владимир Руменов⁹. За влиянието, което творчеството на Тарас Шевченко. Езиковедските и славистичните насоки се запазват като водеща линия на българо-украинските взаимоотношения

в сферата на науката. На по-късен етап с подобни въпроси се занимава и литературоведът Георги Димов¹⁰. Така, чрез документите виждаме как се развиват изследването на проблема в продължение на няколко десетилетия.

Разбира се, сериозно внимание заслужава и архивът на слависта Михаил Попруженко, който също се съхранява в Научния архив на БАН¹¹. Още преди пристигането си в България през 1920 г. Попруженко създава солидни контакти с представители на българската интелигенция. Именно този фактор, както и засиленият му интерес към българската книжнина, обуславя идването му в България след Октомврийската революция. Видният славист скоро заема полагащото му се място в българската научна общност и допринася с изследванията си за нейното развитие. След дългогодишно преподаване в българските висши училища Михаил Попруженко е избран за редовен член на Българската академия на науките през 1941 г. Макар и по-малко на брой, в Научния архив са запазени сведения за дейността на Дмитрий Шелудко и Михаил Паращук — други видни представители на украинската емиграция.

Кореспонденцията има своето значимо място, когато става дума за разглежданата тема. Ролята на този тип документи допринася за допълване на информацията относно редица проблеми и др. Личната кореспонденция е сред най-значимите и ценни съставни части на фондовете на научните и обществените дейци от деветнадесетото и двадесетото столетие. Епистоларното наследство, съставено от значителен брой писма, телеграми, пощенски картички, разкрива редица акценти в общуването между българи и украинци. Освен това могат да бъдат извлечени важни сведения за датировката, хронологията и географската локализация на връзките между двата народа. Оставените свидетелства служат за изясняване на въпроси за личностните взаимоотношения между основните фигури и за попълване на информационни пропуски от гледна точка на хронологията и местоположението. Освен това кореспонденцията представя субективните виждания на участниците в историческите събития, техните гледни и дава допълнителни сведения за възприемането им от определени среди. Тук става дума за писма от различен характер, съдържащи сведения за лични, културни, социални и други връзки между двете общности. Българската диаспора в Украйна е представяна с писма във фондовете на Тодор Пеев¹², Марин Дринов¹³, Васил Друмев¹⁴, братята Христо и Евлогий Георгиеви¹⁵ и др. Освен това се съхраняват, най-вече във фонда на Иван Д. Шишманов, преписки от дипломатически характер, които показват взаимоотношенията в международен план. Става дума за документи от първата четвърт на XX век, най-вече от периода на неговия престой в Украйна¹⁶. Сведения за българо-украинските контакти

могат да се открийт в кореспонденцията на Васил Златарски¹⁷, Стефан Младенов и Карел Шкорпил¹⁸. Връзките се съхраняват през годините под различна форма, както проличава от кореспонденция между научни и културни дейци от България и Украинската ССР. Богати на подобни сведения са фондовете на писателя Людмил Стоянов¹⁹, на Тодор Павлов²⁰, Иван Снегаров²¹, Анастас Бешков²², Боню Ангелов²³, Илия Пашев²⁴.

Българското книжовно дружество, по-късно прераствало в БАН, поддържа връзки с образователни и научни институции като Киевския университет и Научното дружество *«Шевченко»* в Львов.

Ценни сведения предоставят фотографските материали в отделните фондове, макар и по-малко на брой. В Научния архив могат да се открийт както фотографии от края на XIX — началото на XX в., така и от втората половина на двадесетото столетие. Част от най-ценните изображения са свързани с Михаил Драгоманов, Лидия Шишманова и останалите членове на фамилия Драгоманови. Не бива обаче да се подминават и илюстративните изображения, правени през по-късните периоди. Фотографиите от по-новия период (след Втората световна война) разкриват продължаващото сътрудничество между научните институции на двете страни.

Не по-малко интересна част са съхраняваните печатни материали, произлизащи от средите на украинската емиграция — както на тази от царско време, така и белоемигрантската. Става дума за различни вестници, списания, брошури, бюлетени и изрезки от тях на украинските емигрантски общности не само в България, а и в други страни. Те са събирани главно от имащите интерес към украинския въпрос учени като Иван Шишманов и Михаил Арнаудов. Масивът и тук е значителен, като успява да обхване почти изцяло украинската периодика в България.

През 1947 г. украинският поет, преводач, публицист и литературен критик Павло Тичина е избран за чуждестранен член на Академията²⁵. Самият той поддържа тесни контакти с мнозина български учени и интелектуалци. Освен това е и висопоставен представител на Украинската академия на науките (АН УССР). Информация за ролята му в българо-украинските културни и научни дейности може да бъде почерпена от разнообразни материали, в това число кореспонденция, фотографии, бележки върху негови трудове и др. Тичина има съществен принос в общуването между културите на двата народа в началните десетилетия след Втората световна война.

Освен в личните фондове полезна информация се съдържа и в т.нар. институтски фондове. Основно става дума за фонда на Българското книжовно дружество/Българската академия на науките, който съдържа сведения за официалните взаимоотношения между БАН и украинските образователни научни институции, както от края на XIX и първата

половина на XX век²⁶, така и през периода 1945–1989 г.²⁷ Именно във фонда на Академията ще се съхраняват и документите от общуването между БАН с институции като Украинското посолство в България и Националната академия на науките (НАНУ)²⁸, университети, културни и научни организации след приемането им за постоянен срок на съхранение.

Българите от Одеса и Болград, свързани със сдружения като Одеското българско настоятелство, изиграват определена роля за създаването на Книжовното дружество през втората половина на XIX век. Впоследствие се установят контакти с Киевския и Харковския университети, както и с други научни организации в региона. В Харков работи и първият председател на Дружеството Марин Дринов, който допринася за популяризирането на българската история, както и за създаването на престиж по отношение на българската наука. По-късно се създават определени контакти с Научното дружество *«Шевченко»* в Лвов (тогава в пределите на Австро-Унгарската империя). Редица български учени от различни клонове на науката биват избрани за членове на споменатата научна организация. Българското книжовно дружество (от 1911 г. Академия на науките) още от създаването си е със засилен българистичен и славистичен профил, което официална е заложено в уставите му. Насочеността към изследвания от подобно естество сама по себе си предопределя общуването с представители на славянската научна общност от редица страни.

Отношенията между БАН и украинските академични структури намират своето отражение в полето на архивите. Редица документи, принадлежали най-вече на Михаил Драгоманов, са изпратени на Украинската академия на науките в знак на сътрудничество с решение на тогавашния председател Тодор Павлов. Те са свързани най-вече с имена като Иван Франко, Леся Украинка и т. н. Фотокопия на оригиналите са запазени в Научния архив на БАН и се съхраняват в сбирка *«Фотосбирка»*²⁹.

Благодарение на запазените документи се разкриват основните линии на създадената мрежа от връзки между българските и украинските научни и културни общности. От една страна ролята на украинската емиграция в България и ролята на българската диаспора в украинските земи на тогавашната Руска империя. Няколкото представители на украинската емиграция като Лидия Драгоманова-Шишманова и, разбира се, нейният баща Михаил Драгоманов спомагат за формирането на интереса към Украйна, културата и история в българския научен живот. Въпреки превратностите на двадесетото столетие контактите се задълбочават и разширяват през годините, като запазват едно стабилно ниво.

Архивните документи, съхранявани в Научния архив на БАН, представят два типа на формирани отношения — личностния и институ-

ціоналния. Значението на личността за двустранните отношения се вижда чрез съхранените документи на Драгоманов, Шишманов, Арнаудов и редица други родни учени. Във фонда на Академията се разкрива значението на научно-образователните и културни институции. Ролята на българската държава е засегната в по-малка степен, тъй като може да бъде пълноценно разкрита чрез фондовете на ЦДА.

През последните години все по-активно се търсят фондовете на Научния архив, съдържащи сведения за българо-украинските взаимотношения и нараства броят на читателите, които изследват теми от подобен характер. Това е показателно за значението на архива като документална съкровищница за свидетелства от различен характер. Въз основа на архивните документи от НА БАН, в началото на 2014 г. бе осъществена изложба, посветена на 200-годишнината от рождението на украинския поет Тарас Шевченко³⁰. Представената експозиция в рамките на 22 постера бе посветена на влиянието на Шевченко върху българската литература през Възраждането и във възстановената българска държава, както и научните изследвания на неговото творчество у нас през периода от края на XIX век до 70-те години на миналото столетие. Научният архив включи също така и материали за биографията и творчеството на Шевченко, предоставени му от Националния музей «Тарас Шевченко» в Киев. В изложбата бяха представени различни видове документи, някои от тях малко познати или дори неизвестни. По-късно същата година в Българската академия на науките бе представено билингвистичното издание на «Кобзар»³¹.

Българо-украинските взаимоотношения оставят трайни следи, които могат да бъдат разкрити при задълбочено проучване на родните и украинските, а по всяка вероятност и в други национални архиви. Съществуват редица изследвания по проблема, които се основат на архивните документи и допринасят за пълноценното представяне. Все още има и определени въпроси, които остават по-встрани от историческите и хуманитарните проучвания със съответните документи.

¹ Методически кодекс. Свитък II. Източници за комплектуване на държавните архиви, организации, експертиза и научно-техническа обработка на документите. С., 2013, с. 169–184.

² НА БАН, ф. 11К Иван Шишманов.

³ НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. е. 822.

⁴ Пак там, оп. 1, а. е. 79; оп. 5, а. е. 268, 935, 948.

⁵ НА БАН, а. 58К Михаил Арнаудов.

⁶ Пак там, а. е. 292, 422.

⁷ НА БАН, ф. 154К Стефан Младенов, а. е. 287.

⁸ НА БАН, ф. 37К Боян Пенев.

⁹ НА БАН, ф. 36К Евтим Спространов.

¹⁰ НА БАН, ф. 238 Георги Димов.

¹¹ НА БАН, ф. 61К Михаил Попруженко.

¹² НА БАН, ф. 22К Тодор Пеев.

¹³ НА БАН, ф. 104К Марин Дринов.

¹⁴ НА БАН, ф. 54К Васил Друмев.

¹⁵ НА БАН, ф. 34К братя Евлогий и Христо Георгиеви.

¹⁶ НА БАН, ф. 11К, оп. 1, а. е. 22, 32, оп. 5, а. е. 534–535.

¹⁷ НА БАН, ф. 9К Васил Златарски.

¹⁸ НА БАН, ф. 165К Карел Шкорпил.

¹⁹ НА БАН, ф. 118, Людмил Стоянов.

²⁰ НА БАН, ф. 42, Тодор Павлов.

²¹ НА БАН, ф. 84, Иван Снегаров.

²² НА БАН, ф. 46, Анастас Бешков.

²³ НА БАН, ф. 93, Боню Ангелов.

²⁴ НА БАН, ф. 75, Илия Пашев. Илия Пашев (1910–1970) е български микробиолог, член-кореспондент на БАН (1967).

²⁵ Павло Тичина (1891–1967 г.).

²⁶ Ф. 1К, Българско книжовно дружество / Българска академия на науките.

²⁷ Ф. 1, Българска академия на науките.

²⁸ Споразумение за сътрудничество подписаха БАН и Харковският национален университет «В. Н. Каразин». — URL: <http://www.bas.bg/%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D1%8A%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%BF/> (посетена на 15.01.2019).

Председателят на БАН акад. Юлиан Ревалски се среща с посланика на Украйна Н.Пр. Микола Балтажи. — URL: <http://old.bas.bg/%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/%D1%81%D1%8A%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F/12105-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8F%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BD-%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4-%D1%8E%D0%BB%D0%B8%D0%B0%D0%BD-%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D0%B5-%D1%81%D1%80%D0%B5%D1%89%D0%BD%D0%B0-%D1%81-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%BD-%D0%BF%D1%80-%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B8> (посетена на 15.01.2019).

²⁹ НА БАН, сбирка V.

³⁰ http://archiv.cl.bas.bg/izlozhbi/Shevchenko_otkrivane_2014.pdf (посетена на 15.01.2019).

³¹ Колева, Г., Цв. Радулов Професионалните предизвикателства пред архивиста по пътя на една международна изложба — *«Тарас Шевченко и България»* // В: *Университетски четения по архивистика*. Т. IV.

Tzvetan Radulov

PhD, senior archivist

zvetanjradow@gmail.com

Scientific archive of the Bulgarian Academy of Sciences

BULGARIAN-UKRAINIAN RELATIONS ACCORDING TO THE DOCUMENTS IN THE ARCHIVES

Abstract: The present study draws attention to the archival documents on which they may follow the development and trends of Bulgarian-Ukrainian relations in the 19th and 20th centuries. The main focus is the presentation of the different types of information of archival character and their classification according to the archival method. Its purpose is not to present the archive massif that has been formed over the years. Apart from history, archives can also be useful in a number of other sciences such as literary studies, linguistics, art, especially in view of the growing importance of multidisciplinary research in modern times. The development of relations in the 19th and 20th centuries can be traced through document analysis. The present publication basic moments of relationship between two nations. Presented is the issue of territorial and temporal boundaries of the documentary base. The role of correspondence is very important for the research of the problem presented in this publication. The focus is mainly on the documents pred in the Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences. Valuable information on Bulgarian-Ukrainian contacts is contained in the funds of Ivan Shishmanov, Mihail Arnaudov, Mikhail Popruzhenko, Boyan Penev and other Bulgarian scientists. Some of most important documents are related to the life and the of the famous Ukrainian scientist Mikhailo Dragomanov and his family. Bulgarian Academy of Sciences maintains contacts with Ukrainian scientific and educational organization and documents in the Scientific Archive are a testimony to this fact. In recent years, the number of researchers with interest in the topic has increased and new horizons are being discovered.

Key words: archival documents, Bulgarian-Ukrainian relations, Ivan Shishmanov, Mihail Arnaudov, Mikhail Popruzhenko, Boyan Penev, Mikhailo Dragomanov.

Лілія Білоусова
(Наукове товариство історії дипломатії
та міжнародних відносин)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БОЛГАР У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ОГЛЯД ФОНДІВ

Державний архів Одеської області є одним з найбільших регіональних архівів України, структурним підрозділом Одеської обласної державної адміністрації та науково-методичним центром для 7 міських, 26 районних і 33 трудових архівів. Архів також підпорядкований Державній архівній службі України і входить до мережі 2284 установ, яка складається з 9 центральних, 12 галузевих, 24 обласних архівів та інших науково-дослідних організацій, що зберігають загалом близько 58 млн одиниць Національного архівного фонду України. У цій системі Одеський архів займає особливе місце, як одне з найзначніших за обсягом архівосховищ, де накопичено понад 13,110 фондів (2,2 млн справ). Документи установ охоплюють період з кінця XVIII ст. століття до теперішнього часу; фонди особового походження починаються з 1572 року. Деякі документальні зібрання відображають історію не тільки Одеси і Одеської області, а й півдня України — колишнього Новоросійського краю (Причорноморського регіону). Значна їх частина належить до історії болгар і українсько-болгарських зв'язків. Метою статті є охарактеризувати комплекс документів першорядної важливості для дослідження проблемам болгаристики.

Формування фондів Держархіву почалося від заснування Одеського історичного архіву в березні 1920 року. Перші прийняті на зберігання фонди надійшли від адміністративних установ, які припинили свою діяльність після революції: генерал-губернаторський архів, фонди поліції і жандармерії, Одеського градоначальника, Піклувального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії, Одеської контори іноземних поселенців Півдня Росії, Комерційного суду, банків, Одеського порту, митниць, університету, гімназій і шкіл, культурних товариств, церков та ін. Документи про болгар були широко представлені в складі цих фондів. У 1930–1940-х роках Одеський архів активно поповнювався документацією дорадянського і радянського періодів — фондами особового походження, матеріалами місцевих органів влади і самоврядування — виконавчих комітетів рад, революційних комітетів (ревкомів), комітетів незаможних селян (КНС), земельних комісій, навчальних закладів, підприємств та ін. З початком Другої світової війни і окупації Одеської

області в жовтні 1941 року німецькими і румунськими військами, значна частина дореволюційних матеріалів була евакуйована в Сталінград, а потім в м. Уральськ Західно-Казахстанської області. В результаті переміщень і зберігання документів в складних умовах евакуації і окупації, понад 1 млн справ Держархівів Одеської області (50%) були втрачені. У квітні 1944 року архів повернувся з Уральська і відновив свою роботу в Одесі по комплектації новими фондами.

У 1954 році, в зв'язку з приєднанням Ізмаїльської області до Одеської області і реорганізацією Ізмаїльського обласного архіву, був прийнятий значний комплекс документації з історії Бессарабії за період з початку XIX ст. по 1954 р. (нині зберігається у комунальній установі «Ізмаїльський архів», м. Ізмаїл), у складі якого відклалися матеріали щодо болгарських поселень. Суттєвим поповненням стало приєднання в 1991 році архіву Одеського обкому Компартії України — понад 4 тис. фондів за 1900–1991 роки. В документах місцевих партосередків, районних, міських і обласних організацій комуністів і комсомольців, відображені всі етапи розвитку суспільства у радянський період, в т. ч. на території компактного поселення болгар. На сучасному етапі Держархів Одеської області активно поповнюється фондами установ і організацій періоду незалежності України, фотодокументами і тематичними колекціями, матеріалами особового походження. Документальні зібрання дорадянського періоду викликають у дослідників найбільшу зацікавленість.

Фонд *Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора* (ф. 1, 1797–1874 рр., 29624 справи) відноситься до категорії особливо цінних документальних зібрань. З 1803 року Одеса була адміністративним центром Новоросійського краю і резиденцією генерал-губернатора, який здійснював управління величезною територією Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабської області. У фонді губернатора сконцентрована інформація з історії болгар на Півдні України з найрізноманітніших аспектів. Широко представлені законодавчі акти, рішення органів влади і управління: імператорські укази, думки і рішення начальників губерній, інформації про їх виконання.

Інтерес становлять відомості про російсько-турецькі війни і умови мирних договорів, зокрема, укладення Адріанопольського договору з Туреччиною (1829) і вихід болгар з Оттоманської імперії на південь Російської імперії. Збереглися відомості про нагородження жителів Одеси за допомогу пораненим і поселення в Бессарабії волонтерів-учасників російсько-турецьких війн (1828–1829), про нагородження чиновників та інших осіб, які брали участь у переселенні в Новоросійський край болгар (1861, оп. 81), про відкриття в Нижніх Сарагосах домашньої школи для навчання дітей болгар, про дозвіл деяким колоністам і селянам Бес-

сарабської області переселитися в Таврійську губернію, про надані генуезьким судном послуги переселенцям-болгарам на Ренійському молі (1862, оп. 81), про поселення вихідців з Болгарії в Одесі, Акермані, Болграді, Ізмаїлі, Кишиневі й можливості випускати газету під назвою «Цариградски вестник», що видавалася в Константинополі на болгарській мові¹.

Є матеріали про болгарський національно-визвольний рух у 1840–1860-х роках, листування про видання літератури на болгарській мові, прийом болгарської молоді до навчальних закладів, відкриття болгарської гімназії в с. Комрат (1869), а також відомості про просвітницьку діяльність В. Априлова, М. і С. Палаузових, Н. Тошковича, П. Ганчева, І. Богорова, Г. Раковського, З. Княжеського, Л. Каравелова, П. Громадова та ін. (оп. 147, 152, 166, 192).

Низка документів відображає складний і поетапний процес болгарської колонізації. Це матеріали про межування земель для влаштування колоній, відомості про стан колоній, про болгар-хліборобів, статистичні дані, звіти чиновників Департаменту державного майна та ін. посадових осіб про розвиток сільського господарства і ремісничої справи, про кількість жителів і стан здоров'я населення, будівництво навчальних і медичних закладів, прохання колоністів з різних питань.

Більш яскраве висвітлення процесу болгарської колонізації причорноморського регіону знаходимо у фонді *Піклувального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії* (ф. 6, 1799–1873 рр., 14815 справ). В 9-ти описах матеріали щодо болгар не виділені в окремі комплекси і систематизовані за хронологією разом з документацією щодо інших іноземних колоній (німецьких, менонітських, єврейських, швейцарських, шведських, грецьких та ін.). Перші відомості відносяться до 1803 року — це заголовок втраченої справи в описі про приведення до присяги на вірність підданства Росії греко-болгар, що виходили з-за кордону в Одесу, і про надання присяжних листів Міністерству². Документація за наступні роки висвітлює міграційні рухи населення, виникнення і облаштування колоній.

З джерел першої третини XIX в. особливо цінними є іменні списки болгарських колоністів, матеріали про будівництво для них будинків в колоніях Тернівка та Інгульська підрядником — миколаївським купцем 3-ої гільдії Сенчищевим, про ремонт болгарами турецьких будинків (1804–1809)³, посімейний список болгарських мешканців к. Тернівка (91 сім'я, 392 осіб) із зазначенням прізвищ, імен, родинних відносин і віку (1804)⁴, рапорти старости сільського приказу к. Великий Буялик Стояна Ніко про засипку хліба в запасні магазини на випадок неврожаю та ін.⁵.

Про виникнення і розвиток болгарських і греко-болгарських колоній в Херсонській губернії (кк. Тернівка, Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржина, Інгульська (Інгулка), Паркани), в Таврійській губернії (кк. Балтачокрак, Старий Крим) і в Бессарабії (Болград, Кішлав, Комрат, Рені та ін.) свідчать рапорти доглядачів про добробут, стягнення податків, видачу позик, вибори посадових осіб, розвиток землеробства, садівництва й торгівлі, будівництво шкіл і церков, прохання болгар про переселення в новостворені колонії, про прилучення їх в колоністи та інші стани. Статистичні відомості про народонаселення в болгарських колоніях дають уявлення про демографічний розвиток регіону і доповнюються іменними списками.

Документи фонду *Канцелярії Одеського градоначальника* (ф. 2, 1802–1837, 1848–1854, 1856–1917 рр., 20890 справ) систематизовані по 16-ти описах, складених відповідно до структури канцелярії в хронологічному порядку. Матеріали з історії Болгарії не становлять єдиної колекції, й вміщені в усі структурні частини фонду.

Розпорядчий стіл (описи 1, 1а, 1б, 4 — ч. 2, 1796–1919 рр.) містить рішення градоначальника щодо функціонування торгових домів, підприємств, аптек і лікувальних закладів, навчальних закладів, про надання права торгівлі в Росії, дозволів на видання газет і журналів, заснування різних товариств, матеріали про благодійну діяльність.

Секретний стіл (опис 2, 1820–1912 рр.; оп. 13, 1874–1910 рр.) — це справи щодо розшуку та встановлення нагляду за особами, підозрюваними в скоєнні кримінальних і політичних злочинів, про видачу «свідомств благонадійності», списки політичних арештантів, матеріали щодо висилки їх на поселення в Сибір та інші губернії Російської імперії. Є відомості про болгар — учасників суспільно-політичних рухів в Одесі. Листування одеського градоначальника з попечителем Одеського навчального округу за 1901 р. повідомляє про виключення з Новоросійського університету студентів-болгар Георгія Христова, Олександра Вінкіча, Павла Караянова, Івана Славова, Аркадія Стоянова, Дмитра Кіранова, Василя Арнаутова за участь у протестах і поширенні прокламацій революційного характеру⁶. В документації за 1902 р. — відомості про висилку в Болгарію через Одесу колишніх студентів Московського університету Івана Жечкова и Теодора Бурнова⁷. У листуванні між градоначальником Одеси і Самарським губернатором є інформація про арешт в Самарі за поширення нелегальної літератури відомого болгарського революційного діяча Івана Загубанського і висилку його з Самари до Одеси для подальшого відправлення до Варни (Болгарія)⁸.

Господарський стіл (опис 3, 1830–1916 рр.) містить дозволи на відкриття промислових і торгових підприємств, відомості про стан фабрик і

заводів, торгових домів, прохання з питань підприємницької діяльності. Є справи про запит Болгарської міщанської громади м. Одеси щодо відведення земельних ділянок під забудову (1853), про надання дозволу купцю В. Болгарову влаштувати баню і завод для виробництва цегли (1882, 1884), про огляд його будинку для визначення податкової суми (1886), про земельну ділянку купця Шишманова (1865–1866) та ін.⁹.

Судовий стіл (опис 4, 1828–1914 рр.) концентрує матеріали про продаж нерухомого майна за борги, розгляд скарг і претензій, духовних заповітів і опік, стягнення мит, висилання іноземців за кордон за звинуваченням в кримінальних і політичних злочинах, виконання судових вироків — наприклад, про зняття заборони з маєтку одеського купця Н. Тошкова (1859)¹⁰.

Будівельний комітет (опис 5, 1812–1901 рр.) містить відомості про зведення громадських і приватних будівель, відведення міської землі, забудову району Молдаванки і формування Болгарської вулиці, діяльність міських архітекторів і службовців канцелярії, наприклад, про службу архіваріуса Мирона Шишманова (1816–1863)¹¹.

Паспортний стіл (опис 6, 1808–1912 рр.) включає такі види документів, як паспорти, квитки на в'їзд в Росію або виїзд за її межі за 1808–1898 рр., а також справи на окремих громадян щодо зарахування їх в одеські міщани або купці, дані щодо видачі паспортів і свідоцтв на російське підданство, закордонних паспортів. Збереглися списки іноземців, які прибули з-за кордону¹².

Стіл товариств і зібрань (опис 7, 1906–1914 рр.) містить дозволи на заснування громадських і професійних організацій, їх статuti та звіти про діяльність. Однією з форм суспільної організації по економічним інтересам стало Болгарське городницьке товариство «Прогрес» в Одесі (1908)¹³.

Перший Всеросійський перепис населення 1897 року (описи 8, 9, 10) є комплексом переписних листів за 3 тис. адресами по місту Одесі. В них зазначені наступні дані на кожного мешканця: прізвище, ім'я та по батькові особи, вік і місце народження, соціальний і сімейний стан, підданство, освіта, віросповідання, професія або джерело доходів. У 1897 р. населення Одеси становило 403 815 осіб, 600 з яких зазначили рідною мовою саме болгарську. З 19 422 іноземних підданих жителів міста (4,8%) болгарське підданство вказали 275 осіб, що склало 10-ту з 28 груп цієї категорії населення після підданих Туреччини (4511), Греції (4400), Австро-Угорщини (3435), Німеччини (2790), Італії (937), Франції (830), Румунії (668), Великобританії (429) і Швейцарії (302)¹⁴.

З найбільш цікавих документів *Тимчасового одеського генерал-губернатора* (ф. 5, 1879–1889 рр., 2071 справа) можна виділити листування про організацію торгових відносин з Болгарією, матеріали про повстання в

Болгарії та Східній Румелії (1885–1889), списки іноземців та встановлення за ними негласного нагляду.

Відомості про нелегальне провезення зброї болгарами в 1910–1912 роках є також в матеріалах *Одеської митниці* (ф. 41)¹⁵.

Установи міського і станового самоврядування дають широкий спектр інформації про життя південної столиці Російської імперії та її багатонаціонального населення.

Одеська міська дума (ф. 4, 1796–1920 рр.) і *Одеська міська управа* (Ф. 16, 1873–1920 рр.) відали міськими господарськими, фінансовими, будівельними і торговими справами. Описи справ укладені за хронологічним принципом і відповідно до структури установ. В документації загального діловодства, будівельного, благодійного і освітянського відділів, бухгалтерії є інформація з історії болгарської громади на тлі загальноміського життя. Значний інтерес представляють щорічні списки купців, що оголошували капітал, відомості про стягнення податків, матеріали про відкриття торгово-промислових підприємств, відведення ділянок міської землі під індивідуальне будівництво, участь громадян в міському самоврядуванні. Порівняльний аналіз даних дає уявлення про формування, зростання і рух приватного капіталу, розвиток купецьких торгових домів, економічний стан як болгарської громади в цілому, так і окремих її представників. Прикладом є справи про зарахування в одеські купці 3-ої гільдії «різних болгар» (1811), задунайського болгарина Івана Матінова (1816), про віднесення до стану одеських міщан Вуйко Савато і Георгія Сербулова (1816–1817), про прилучення до одеських громадян 26-ти греко-болгарських поселенців з їхніми сім'ями (1816) та ін.¹⁶

У фонді Управи зберігся «Журнал Почесних Громадян Одеси, в який з 1853 по 1898 роки було внесено 304 прізвища іменитих і найбільш авторитетних в одеському суспільстві громадян, серед яких є видатні представники болгарської громади — М. Палаузов, А. Палаузов, М. Тошков, С. Тошкович.

Микола Степанович Палаузов — відомий в Європі торговець і меценат, один із засновників Болгарського настоятельства в Одесі, зареєстрований як потомствений почесний громадянин 25 липня 1851 року за № 26 з приміткою — «помер у 1853 році». У посімейному списку є також: дружина Дарія (вона ж Феодора) Спиридонівна, 55 років, син Костянтин, 28 років, а також три дочки Костянтина — заміжні Анна і Каліопа, незаміжня Софія (народ. 20 лютого 1834 р.)¹⁷.

Андрій Палаузов внесений до реєстру потомствених почесних громадян у 1872 р. під № 74/14 на підставі постанови Одеської розпорядчої думи від 10 серпня 1872 р. Звання успадкували також його дружина Настасія (38 років), сини Микола (19) і Володимир (16), дочки Надія (15) і Анна (10)¹⁸.

Микола Тошков записаний в журналі під № 39 як купець 1-ї гільдії, з ніжинських греків, отримав звання радника комерції 20 жовтня 1867 р. Щодо почесного громадянства є запис, що Указом Херсонської казенної палати від 5 вересня 1863 р. № 14778 зарахований в почесні громадяни міста Ніжина Чернігівської губернії і знову зарахований в одеські потомствени почесні громадяни за приписом Херсонської казенної палати 6 березня 1864 р № 2514 (журнал Думи від 17 березня 1864 р). У список внесена і його дружина Єлена¹⁹.

Стефан Дмитрович Тошкович, з ніжинських почесних громадян, був долучений до одеських потомствених почесних громадян на підставі висновку Херсонської казенної палати від 26 січня 1866 року № 846. У посімейному списку під № 49 також зазначені його дружина Анна Христофорівна і четверо дітей — син Дмитро з дружиною Людмилою Тимофєєвою (37 років); син Георгій з дружиною Акилиною Стояною (40 років) та сином Петром з його дружиною Вірою Георгієвою (18 років); син Микола; заміжня дочка Марія²⁰.

Одеська міщанська управа (ф. 359, 1828–1919 рр., 200 справ) представлена посімейними списками одеських міщан, що укладалися відповідно до громад — Єврейської, Німецької, Болгарської, Першої, Другої, П'ятої, Розкидайлівської, Бугаївської, Гниляківської, Фонтанської, Нерубайської, Дальницької, Молдованської, Усатівської, Татарської і Матроської. Ці важливі генеалогічні джерела містять імена всіх членів сімей із зазначенням їх віку або дати народження, відношення до військової служби, адреси проживання на момент складання документа за підписом глави сім'ї.

Одеський міський магістрат (ф. 17, 1795–1839 рр., 162 справи), як перший орган самоврядування одеситів, видав адміністративними і судовими справами міщанства і купецтва. В діловодстві відклалися найважливіші й хронологічно найбільш ранні матеріали економічного характеру — відомості про видачу комерційних і оціночних свідоцтв, про затвердження купчих, запродажних, позикових листів, введення у володіння майном, розгляд торгових угод, банкрутств, скарг ; відомості, списки і листування про кількість купців і міщан, майно і капітали, приватні прохання про прилучення до станів, зокрема, від болгар, що поселилися в Одесі в числі перших етнічних груп. У липні 1795 року відбувся перший перепис (ревізія) податного населення Одеси, що репрезентував першу демографічну статистику міста зі становою і етнічною складовою: всього жителів — 2354, з них чоловіків — 1614, жінок — 740, з них: купців — 142, міщан — 313, селян — 1066, польських вихідців — 300, греків, албанців і болгар — 284, євреїв — 249.

Фонд *Канцелярії Одеського поліцеймейстера* (ф. 314, 1824–1917 рр., 437 справ) містить донесення, рапорти, листування посадових осіб поліції

про розшук і затримання осіб, підозрюваних і обвинувачених в кримінальних і політичних злочинах; списки громадян, які перебували під наглядом поліції, політичних в'язнів одеської тюрми, членів підпільних організацій, учасників революційного руху, засланих на каторжні роботи. Є відомості про участь болгар у революційному русі.

Документи установ релігійного культу є цінними джерелами для генеалогії, демографії, історії релігійних установ.

У фонді *Херсонської духовної консисторії* (ф. 37, 1776–1920 рр.) сконцентровані справи про організацію духовного життя православного населення Новоросійського краю і окремих населених пунктів, управлінська документація про служителів культу, будівництво і ремонт церков, справи духовного суду. Цікавим документальним комплексом джерел є метричні книги православних церков міста Одеси та повітів Херсонської губернії, в т. ч. болгарських і греко-болгарських поселень Великий Буялик, Малий Буялик, Катаржина та ін. З 53-х церков міста Одеси, документація яких збереглася, варті уваги дослідників метричні книги Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви, яка стала для одеських греків, болгар та представників інших національностей одним з перших духовних осередків. Актові записи про народження, шлюб, смерть за 1799–1920 рр. є цінним історичним і генеалогічним джерелом. Створення і публікація електронної бази даних на парафіян дозволяє досліджувати родинні історії у кількох поколіннях, зокрема, вдалося виявити маловідомі біографічні дані щодо представників відомих болгарських сімей — Априлових, Палаузових, Мутєвих.

Перші відомості про Априлових відносяться до 1 листопада 1809 року, коли в книзі було зроблено запис про смерть Христофора Априлова — іноземного купця 33-х років, який помер від сухот. Також є відомості про сім'ю одеського купця Никифора (за іншими записами — Миколи) Априлова — його дружину Єфросинію і дітей: Олену (народ. 29.08.1813, хресний батько — одеський купець Василь Априлов), Катерину (1814–26.08.1815) і Миколу (народ. 24.06.1817). Зберігся запис про Никифора Априлова, що помер «натуральною смертю» 12 квітня 1828 року в віці 50-річному віці. Микола Априлов згадується в 1830 році як поручитель шлюбу турецькопідданого С. Тоторова²¹.

Одеський купець Степан Мутєв (в документах також — Мут'єв, Мутіов, Мутов) і його дружина Наталія реєстрували в Грецькій церкві дітей — дочок Олександру (народ. 17.03.1817) та Єлизавету (1818–13.10.1819), синів Анастасія (1819–28.01.1820), Івана (народ. 15.01.1820), Мануїла (10.12.1820–15.08.1822)²². З актових записів проглядаються споріднені й дружні зв'язки з сім'ями Попандопуло, Сомлевими, Стоїло, Маргартовими, Саракіновим та ін.

У 1817 році, 6 травня, турецькопідданий Микола Степанович Палаузов одружився з Феодорою Співівною (Спиридонівною) Мориновою, поручителями шлюбу виступили одеські купці Іван Алмалі і Євгій Папудоглу. З 1818 по 1836 роки у метричних книгах було зареєстровано десятеро їхніх дітей: Спиридон (16.07.1818), Марія (10.03.1821), Татіяна (14.01.1823), Андрій (16.07.1824), Єлена (01.09.1827–30.11.1830), Єлисавета (18.01.1826), Єлена (14.01.1829), Костянтин (08.04.1830), Катерина (10.06.1831), Каліопа (19.01.1836). Записи свідчать, що в 1818 році М.С. Палаузов записаний як «іноземний грек», а з 1821 року значиться «ніжинським греком», одеським купцем 2-ї гільдії, турецькопідданим. Хрещеними батьками дітей були ніжинський грек і одеський купець Іван Алмалі, одеські купці Дмитро Інглезі, Георгій Папудоглу, дружини одеських купців Арета Карвуні, Єлена Купа, дружина підполковника Катерина Прокопеус²³.

Метричні книги церков Бессарабії, які перебували у віданні Кишинівської духовної консисторії, зберігаються як у Держархіві Одеської області, так і в Комунальному закладі «Ізмаїльський архів» у м. Ізмаїл.

Головний статистичний комітет Новоросійського краю (ф. 3, 1843–1863 рр., 73 справи) здійснював масштабну роботу по збиранню та науковій обробці матеріалів в межах Таврійської, Катеринославської, Херсонської губерній і Бессарабії. Комітет перебував у віданні новоросійського і бессарабського генерал-губернатора й підлягав відділу статистики при Міністерстві внутрішніх справ. Значну роль в його створенні й організації діяльності відіграв А. Скальковський, який став редактором з моменту заснування установи, а з 1856 р. — директором.

Фонд комітету містить відомості про стан колоній, в т. ч. болгарських, дані про народонаселення, зокрема, іноземців; про церкви і духовенство; про хід торгівлі, купецькі капітали, фабрики і заводи, розвиток сільського господарства. Відомості з історії болгар містяться в солідних наукових роботах, виданих комітетом: «Досвід статистичного описання Новоросійського краю» в 2-х томах, «Довговічність в Новоросійському краї», «Тваринництво, вівчарство та інші землеробські багатства нової Росії», «Корабель і пароплавство в Новоросійському краї», «Торгова промисловість в Новоросійському краї», «Хліборобство в Новоросійському краї», «Торгова статистика Новоросійського краю» та інших. Болгарській темі А. Скальковський присвятив окремі статистичні нариси — «Болгарські колонії в Бессарабії і Новоросійському краї» (1848) та «Болгаро-слов'янські колонії» (1867)²⁴.

Одеський міський статистичний комітет (ф. 274, 1863–1904 рр., 67 справ) перебував у віданні канцелярії Одеського градоначальника і займався спостереженнями й збиранням даних з різних питань міського

господарства. Комітетом зібрані цінні відомості про економічний розвиток Одеського градоначальства, що представляли наукове і суспільне значення — щодо чисельності робітників, продукції фабрик і заводів (1864–1877), врожайності й посівах зернових, тваринництва, виноробства, каботажного судноплавства по Бузькому та Дніпровському лиманам, про внутрішню торгівлю, імпорт та експорт російських і закордонних товарів через Одеський порт, народонаселення, народжуваність і смертність тощо. У фонді відклалися списки і статuti благодійних закладів, в т. ч. пов'язаних з болгарами — «Одеського слов'янського благодійного товариства імені св. Кирила і Мефодія», «Навчального розплідника слов'янських дівчат», а також звіти Одеського Болгарського настоятельства.

Одеський будівельний комітет (ф. 59, 1804–1869 рр., 5450 справ) був заснований за указом Сенату і займався будівельними та ремонтними роботами, видав розмежуванням земельних ділянок під забудову на території Одеського градоначальства. Документи фонду яскраво ілюструють процес забудови міста, створення неповторних архітектурних ансамблів, вулиць і площ, пов'язаних з болгарської Одесою: збереглися матеріали про заселення Болгарської вулиці на Молдаванці, будівництво купецьких будинків, дач. Особливу цінність становить колекція креслень і планів будинків та документація про затвердження фасадів будівель, видачу відкритих листів на нерухомість представникам різних станів. Прикладом можуть бути справи про будинки болгарських колоністів Петра Желяскова, Скарлато, Михайла Желечакі, Петра Господинова, купця Миколи Палаузова, міщанина Дорофея Болгарова та ін. Фонд доповнюється колекцією креслень і планів (ф. 895).

Фонди цензури важливі для дослідження видавничої діяльності та державної політики в цій сфері. *Окремий цензор по внутрішній цензурі в Одесі* (ф. 9, 1865–1905 рр., 499 справ) займався наглядом за засобами масової інформації та контролем за рухом нелегальної літератури, притягненням до відповідальності редакторів і видавців за порушення встановлених правил. У його фонді є матеріали про болгарське повстання 1876 р. У документації *Одеського комітету цензури іноземної* (ф. 11, 1868–1917 рр., 115 справ) відклалися донесення цензорів про перевірку творів українською, грецькою, молдавською, французькою, німецькою, болгарською, сербською, чеською та ін. мовами; списки книг на іноземних мовах, заборонених цензурою до продажу і повернутих за кордон; думки цензорів щодо перевірки книг на західних і східних мовах; листування з Петербурзької публічною бібліотекою про передачу їй книг українською, болгарською, польською, румунською, чеською, французькою, німецькою та англійською мовами та списки цих книг.

Фонди вищих навчальних закладів, загальноосвітніх гімназій, училищ та шкіл та органів їх управління (68 фондів) дозволяють досліджувати

такі питання, як формування інтелектуального прошарку в болгарському середовищі, рівень освіти болгар, їх внесок в соціально-культурне і наукове життя Одеси і регіону.

Так, в матеріалах *Рішельєвського ліцею* (ф. 44, 1817–1865 рр., 3262 справи) чимало цінної інформації про болгар, що навчалися в цьому першому в Одесі і краї вищому навчальному закладі — в майбутньому яскравих представників Болгарського Відродження. Наприклад, збереглися екзаменаційні листи, таблиця успішності, листування про видачу похвального листа студента фізико-математичного відділення Дмитра Стефановича Мутева, а також його атестат про закінчення ліцею (1840)²⁵; матеріали про студента камерального відділення Найдена Герова, зокрема, табель успішності, метрика про народження, квиток на проживання в Одесі, атестат про закінчення ліцею (1843–1845)²⁶. Є розпорядження про допущення задунайських болгар до відвідування класів гімназії (1849).

Створений на базі ліцею в 1865 р. *Новоросійський університет* (ф. 45, 1865–1920 рр., 44688 справ), єдиний на Півдні України, відіграв велику роль в становленні болгарської інтелігенції. Особові справи студентів — чудове історичне джерело, що дозволяє досліднику персоніфікувати епоху. Справа містить, як правило, прохання про прийом до навчального закладу і звільнення після його закінчення, копії метрики про народження, атестата зрілості, відомості про поведінку й успішність, фотографії студента. У Новоросійському університеті навчалося багато представників болгарської діаспори. Відомий просвітитель і «відродженець» Іван Недов Гюзелев, що був студентом фізико-математичного факультету в 1868–1871 роках, став одним з найвідоміших учених-математиків і державних діячів Болгарії²⁷. Є листування про відрядження викладачів і стипендіатів з науковою метою в Болгарію й участь у міжнародних симпозіумах.

У фонді *Одеської Маріїнської гімназії* (ф. 47, 1878–1920 рр., 5598 справ) є чимало відомостей про учениць-болгарок, зокрема особових справ (З. і М. Арнаутови, А.Н. Дейково-Христова, Є.В. і Н.В. Долобчеви, Н.В. і О.Н.П. Палаузови та ін.)²⁸.

Документи *Канцелярії попечителя Одеського навчального округу* (ф. 42, 1834–1920 рр., 16392 справи) містять дані про відкриття, реорганізації і закриття навчальних закладів в Новоросійському краї, їх викладацький склад, господарську та фінансову діяльність, організацію навчального та виховного процесів. У 1915 р. округ нараховував 9 978 закладів усіх типів з кількістю учнів 820 825 осіб, серед яких було чимало болгар. Цікавим є листування з Міністерством освіти про прийом болгар до вищих навчальних закладів²⁹. Є відомості про училища в болгарських,

німецьких та інших колоніях і листування про передачу їх від міністерства державного майна у відання міністерства народної освіти (1881–1885), про організацію народних шкіл в Болградському земському районі (1892), про фінансування нижчих навчальних закладів за рахунок доходів бессарабських маєтків (1912), про монастирські школи в Бессарабії (1913). Фонд містить значну кількість документів приватних гімназій початку XX ст. — в основному, особисті справи учнів, екзаменаційні листи, фотографії.

Однією з потужних громадських організацій Одеси, які здійснювали допомогу боротьбі за незалежність балканських слов'ян проти турецького панування, було *Одеське слов'янське благодійне товариство ім. Кирила і Мефодія*, фонд якого зберігається в Одеському архіві з 1928 року (ф. 273, 1873–1919 рр., 23 справи). В його статуті, затвердженому 1870 року, визначалися такі напрямки роботи, як матеріальна і моральна підтримка слов'янської молоді, нужденних учасників російсько-турецьких воєн, допомога розвитку науки, літератури, мистецтва, освіти. 21 листопада 1874 р. за сприяння товариства в Одесі було відкрито «Розплідник слов'янських дівчат» з метою підготовки до звання вчительок народних шкіл, середніх навчальних закладів. Майже півстолітній період діяльності товариства знайшов яскраве відображення в протоколах засідань правління (1910–1912), звітах (1874–1875; 1911), відомостях про витрати на утримання болгарських емігрантів (1893–1895), листуванні про надання допомоги слов'янським уродженцям в Росії в отриманні роботи та засобів існування, про видачу паспортів і свідоцтв, організацію благодійних вечорів, лекцій та бесід, навчання. Збереглися списки вихованок-слов'янок Одеської Маріїнської жіночої гімназії (1881–1906), відомості про навчання та поведінку вихованок «Розплідника слов'янських дівчат» (1913).

Фонд *Управління особливо уповноваженого по евакуації полонених і біженців Одеського району при головнокомандуючому Збройними Силами Півдня Росії* (ф. Р-65, 1919–1920 рр., 18 справ) містить листування і відомості про діяльність Болгарського Царського Консульства по відправці на батьківщину болгарських біженців і військовополонених, які перебували в Одесі в денікінський період.

У *фондах радянського періоду* — адміністративних органів управління 1920–1930-х років (рад, їх виконавчих комітетів і підвідомчих структур усіх рівнів) — відомості про націоналізацію майна у заможних громадян, розкуркулювання. Матеріали губернской та окружної інспектур народної освіти (фф. 150, 134, 1919–1930 рр., 2201 справ) розповідають про діяльність болгарських секцій, шкіл, бібліотек. Документи фондів громадських організацій, навчальних закладів та політичних партій відображають різні аспекти державної національної політики після-

революційного періоду по відношенню до болгарського населення — створення болгарських національних районів (Велико-Буялицького (Благоєвського) Одеського округу та Вільшанського Первомайського округу), колективних господарств і землеробських товариств, організацію системи національних навчальних закладів, культурних товариств та молодіжних об'єднань.

Одеський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-969, 1923–1930 рр.) мав у своїй структурі Комісію національних меншин (оп. 3), матеріали якої містять дані про болгар. Основні види документів — це протоколи засідань центральної, окружної і губерньської комісій національних меншин; матеріали 9-го окружного з'їзду Рад про роботу комісії у справах національних меншин (1925 р., спр. 461); списки національних сільських рад Одеської округу (спр. 515); відомості про національний склад Миколаївського, Херсонського і Первомайського округів; інформації про обстеження болгарських колгоспів і стан землеробства в Одеському окрузі; статистичні відомості про позбавлених виборчих прав (спр. 503); матеріали за підсумками посівних кампаній, колективізації³⁰.

У 2005 році Держархів поповнився надзвичайно цінним документальним зібранням, значна частина якого відноситься до «болгарської теми» — фондом *Управління служби безпеки України в Одеській області* (ф. Р-8065, 1928–2003). Це понад 13 тисяч справ, заведених на громадян Одеської області, репресованих в радянський період за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, справи яких припинені до провадження у зв'язку з повною реабілітацією. Також це понад 100 тис. фільтраційних справ (карток) громадян, примусово виселених в країни Західної Європи в період Другої Світової війни і репатрійованих у Радянський Союз в 1946–1956 рр. Типовими є групові справи за звинуваченням у шпигунстві й протидії радянській владі, наприклад, 2-томна справа, відкрита органами НКВС у 1940 році на групу так званих болгарських «контрреволюціонерів» з Бессарабії (Х.Х. Христофоров, Б.Ф. Камбуров, П.Н. Болгаров, А.Т. Гладков, П.В. Фрунзе, Х.С. Калєв, М.А. Тетрадов, І.Д. Желязков, Н.В. Княжевич, В.І. Агура, Г.І. Дімов, І.Н. Каракулаков), всі учасники якого були реабілітовані лише в 1960 році. Аналогічною є справа 1938-го року на групу в складі 6-ти чоловік (І.Н. Сербін, І.Ф. Аланджі, С.І. Койчев, Д.Н. Попов, І.Н. Войников, М.Д. Дораков), процес реабілітації яких закінчився тільки в 1990-х роках³¹.

Фонди установ періоду тимчасової німецько-румунської окупації 1941–1944 рр., створених німецько-румунською владою на тимчасово окупованій території Одеси та Одеської області (так зване Губернаторство Трансністрія і Губернаторство Бессарабія) містять матеріали органів влади і управління, дирекцій, претур, префектур, трудових громад, під-

приємств і установ, які є джерелом інформації про життя болгарської громади в період Другої світової війни на окупованій території.

Фонди особового походження займають особливе місце в колекції Держархіву, оскільки саме вони містять неофіційні, приватні, часто унікальні й раритетні матеріали відомих громадських діячів, вчених і пересічних громадян. Серед 170 таких зібрань особливо цінними є такі:

фонд *А.О. Скальковського* (ф.147, 1779–1891 рр., 36 справ), історика, археолога, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук, директора Статистичного комітету Новоросійського краю, містить рукописи його праць з історії та статистики краю, іноземних колоній, народонаселення, розвитку чорноморської торгівлі й флоту.

У фонді професора Новоросійського університету історика *І.А. Линниченка* (ф. 153, 1572–1919, 618 справ) відклалися тексти його лекцій з історії слов'янських народів (1889–1891), список дійсних членів Благодійного товариства південних слов'ян в Росії, фінансові звіти і листи скарбника «Розплідника слов'янських дівчат» при Одеській Маріїнській жіночій гімназії (1912–1913).

Фонд власника театру в Одесі *Д.В. Стамерова* (ф. 752, 1912–1919, 1 справа) містить договори, купчі та інші документи на купівлю і продаж земельних ділянок, нерухомого майна Д.В. Стамерова, відомості про його театр.

У фонді одеського підприємця *О.І. Мураневича* (ф. 152, 1869–1917 рр., 76 справ) є низка цікавих документів про економічні зв'язки Одеси балканськими країнами, в т. ч. відомості про поїздки Мураневича в Болгарію (1880–1884), зібрані ним газетні статті про підприємців в Болгарії, ділове листування щодо торговельних зносин з Балканськими країнами (1894–1891), матеріали статей зі слов'янського питання, листування з партнерами і друзями (І. Вончевим, Н. Топаловою і ін.), путівник від Москви до Софії (1884)³².

Біографія професора кафедри слов'янської філології Новоросійського університету *М.Г. Попруженка*, фонд якого зберігається в Одеському архіві (ф. 159, 1784–1921, 82 од. зб.), тісно пов'язана з Болгарією — після еміграції з радянської Одеси він став професором історії університету св. Климента Охридського (Софія, 1921–1941, членом-кореспондентом (1923) і академіком Болгарської академії Наук (1941).

Цікаві й різноманітні колекційні документи з історії Болгарії та українсько-болгарської дружби відклалися в фондах учасника Другої світової війни, члена клубу інтернаціональної дружби з містами і селами Болгарії *І.А. Боринського* (ф. Р-8046, 1937–1995, 129 справ); доктора історичних наук, професора *М.Д. Дихана* — викладача вищої навчальних закладів Одеси і Софії, академіка Балканської Академії Наук, учасника

Другої світової війни, одного з лідерів національного відродження болгарської діаспори в Україні (ф. Р-8237, 1925–2012, 144 справи); доктора філологічних наук професора *І.М. Дузя* — ініціатора і організатора зміцнення українсько-болгарських наукових і культурних зв'язків (ф. Р-8140, 1944–1993, 163 справи); професора кафедри історії України Одеського державного університету імені І.І. Мечникова *А.Д. Бачинського*, нагородженого урядом Болгарії орденом Кирила і Мефодія 1 ст. за науковий внесок в розробку теми українсько-болгарських відносин (ф. Р-8139, 1952–1995, 159 справ).

У бібліотечній колекції *періодичних видань* Держархіву збереглися рідкісні примірники газет, що видавалися в Софії в 1922 році на болгарській мові — «Младеж» (№№ 1, 49 (травень–червень) за 1922 рік, на 20 стор. Інв. № 263), «Служащ» (№ 20, червень 1922 р., 4 стор. Кооперативна друкарня «Франклін». Інв. № 378), «Вестник на жертвите от войните» (№ 2, квітень, 1922 р., 2 стор. Друкарня «Балкан». Інв. № 380), «Правда» (№ 47, квітень 1922 р. Тип. «Доброгеа», 2 стор. Інв. № 383), «Зора» (№№ 880, 882, 883, 885, 900, 903, 908, 912, травень — червень 1922 р., 22 стор. Інв. № 1105); «Победа» (№№ 81, 100, 104, 107, 108, травень–червень 1922 р 14 стор. Інв. № 1129).

У Держархіві зберігаються кіно-, фото-, фоно- і відеодокументи, які відображають політичне, економічне, соціальне, наукове і культурне життя м. Одеси та області, розвиток зарубіжних зв'язків, в т. ч. з Болгарією та містом Варною — побратимом Одеси.

Серед *кінодокументів* (1961–1992) найцікавішими є сюжети «Виставка болгарських друзів» (1967, № 908), «Болгарська делегація» (1970, №№ 1511, 1515), «Декада болгарської книги» (1971, № 1550), «Болгарська виставка» (1971, № 1563), «Прийом варненських артистів» (1971, № 1545), репортажі про місто Болград і Болградський район (1963–1967, №№ 242, 431, 446, 1901), «Міст дружби Одеса–Варна» (1977, № 2073), «Міцніє радянсько-болгарська дружба» (1980, № 2119), «Прес-конференція в Болгарському консульстві» (1982, № 2205; 1884, № 2288) та ін.

Фотоматеріали (1951–2018) яскраво ілюструють багаторічне болгарсько-українське співробітництво в економічній та культурній сферах: є фотознімки «В Одеському порту болгарське судно «Батьківщина» завантажуються автомобілями Мінського заводу» (1953, № Н-042, Н-040; 1956, № 61724; 1958 № 65105), «Суховантаж «Христо Смирненський» приймає на борт сільськогосподарські машини в Одеському порту» (1957, № 63180); «Учасники міжнародної зустрічі з волейболу між командами «Буревісник» (Одеса) та «Славія» (Болгарія)» (1959, № 71504); «Болгарські туристи з теплохода «Георгій Димитров» на Потьомкінських сходах (1858, № 70777); «Гості з Румунії та Болгарії святкують в Одесі 1 травня» (1858, № 70914) та ін.

На *фотографіях* радянського періоду відображені також прості люди і події трудових буднів: «Голова колгоспу ім. Г. Димитрова Татарбунарського району Я.Т. Гроздев і бригадир А.А. Велев на пшеничному полі» (1951, № 29905); «Комбайнер колгоспу ім. Г. Димитрова Болградського району Д.Г. Штрабулов» (1980 р № 2433), «Доярка колгоспу «Іскра» с. Старі Трояни Кілійського району Л.М. Димитрова» (1989, № 3025), «Водій колгоспу ім. Щербакова Роздільнянського району С.І. Болгаров (1985, №), «Новий болгарський будинок в м. Рені» (1989, №). Ці фотографії надавалися фондоутворювачами архіву, серед яких редакції газет «Дружба» (м. Болград), «Дунайська зоря» (м. Кілія), «Придунайська іскра» (м. Рені), радіотелеграфне агентство РАТАУ та ін.

Фономатеріали (1967–2003) представлені в основному звукозаписами Одеського обласного радіо і Студії Одеського Чорноморського пароплавства. Є плівки із записом концерту в Одесі хору м. Варна (Болгарія), диригент — М. Чонев, за роялем П. Вітанов (1964, од. зб. 467); болгарські народні мелодії «Пена» у виконанні вокально-хореографічного колективу Будинку культури с. Нові Трояни Болградського району (худ. кер. І. Серт, 1966, од. зб. 12); болгарська народна пісня «Ергендядо» в обробці Д. Христова і виконанні заслуженої хорової капели УРСР обласного будинку культури ім. Л. Українки м. Одеси (кер. Г. Ліознов, 1972, од. зб. 354); попури на болгарські теми і «Чингійське хоро» у виконанні інструментального ансамблю Болградського району (1970, од. зб. 358–361).

Значні комплекси документів по болгарській тематиці відклалися у відомчих архівах установ, що розвивають міжнародні зв'язки. Держархів Одеської області є яскравим прикладом багаторічного співробітництва з болгарськими установами, яке почалося в 1948 році й активно проводилося до 2000 року. З 2016 контакти активізувалися з ініціативи архіву — звернення в Науковий архів Болгарської Академії Наук (директор — Валері Кацунов) мало результатом два візити групи болгарських вчених в Одесу і встановлення тісних зв'язків з метою укладення договору про подальшу співпрацю в галузі науки і архівістики.

В читальному залі архіву з 1948 року працювали письменники, вчені, журналісти, викладачі, які представляли різні організації та проекти, а саме:

Рада Міністрів НРБ: Д. Осінін — письменник (1948 р., тема дослідження — «Христо Ботев»); *Болгарська Академія Наук*: М. Димитров (1948 р., «Христо Ботев»), Ж. Вижарова (1958 р., «Болгарські старожитності в роботах російських археологів і мандрівників»), М. Младенова (1973 р «Єлена Мутєва — перша болгарська поетеса»), В.В. Веліков (1960 р. «Іван Вазов в Одесі»), Є.В. Хаджиніколова (1977 р., «Болгарські переселенці в Росії»), І.Т. Ілієв (1977 р, «Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей з вивчення пам'яток болгарської літератури»), Н. Бичварова (1981 р., «Роль навчальних закладів м. Одеси і розвиток

наукових знань в Болгарії в ХІХ в.»), проф. Д. Леков (1989 р «Одеса і болгарське Відродження»); *Інститут історії БКП при ЦК БКП* — Н. Белоусов (1966 р «Болгарська політеміграція в СРСР, 1920–1944 рр.»), Т. Колева, Г. Радєв (1970 р., «Болгарські інтернаціоналісти в Жовтневій революції і громадянській війні 1917–1923 рр.»); І.Х. Конєв, А.Б. Райкова (1972 р., «Російсько-болгарські політичні та культурні зв'язки, 1800–1917 рр.»); *Головархів НРБ і Обласний архів Варни*: Т. Райкова (1989 р. «Російсько-болгарські і радянсько-болгарські зв'язки»), Л.А. Чакалова (1979 р., «Болгарські революційні зв'язки»), Б. Дряновські (1989–1991 рр., «Морські зв'язки Одеси і Варни»); *Вищий економічний інститут НРБ*: В.Д. Хаджініколов, проф. (1960 р., «Економічні зв'язки між Болгарією і Росією, ХІХ — початок ХХ ст.»); *Музей болгаро-радянської дружби Софії*: А. Веков (1957 р., «Історія болгаро-радянських відносин»), Д.К. Карастанєв (1960 р., «Історія болгаро-радянських відносин»); *Музей Д. Благоева*: Є.К. Богданова (1967 р., «Д. Благоев в Одесі»); *Військово-морський музей Варни*: М.М. Дімітрова (1989 р., «Болгарське мореплавання і військово-морський флот. 1912–1919 рр.»), В. Павлова (1989 р., «Болгарське мореплавання і військово-морський флот. 1912–1919 рр.»); *Софійський державний університет*: Є. Бужашко (1960 р., «Російсько-болгарські ідейні зв'язки в кін. ХІХ ст.»); Т. Бонєва (1999 р., «Історія та етнографія болгарського населення села Тернівки Миколаївської області»); *Шуменський державний університет*: С.М. Цанов (1998–2000 рр., «Відродження літератури в Болгарії в ХІХ ст.»); *Великотирновський університет*: І.І. Думініка (дослідник з Молдови, 2012 р., «Болгари в Бессарабії в 19 ст.»); *Софійська кіностудія*: В.К. Герінська (1970 р., «Слов'янські комітети в Росії»), Г. Янєв (1987 р., «Слов'янські комітети в Росії»); Телебачення НРБ: Т. Белотелев (1987 р., «Слов'янські комітети в Росії»); *Болгарське консульство в Одесі*: А. Георгієв (1969 р., «Історія консульства НРБ в Одесі»); Н.З. Тринков (1975 р. «Історія консульства НРБ в Одесі»); *Спілка наукових працівників Болгарії*: Ц.П. Цонєв, І.С. Врачев («Габрово під час болгарського Відродження і Одеса». Документи ДАОО, виявлені ними з 1975 по 1991 рр., знайшли відображення в монографіях і статтях, експозиції Національного музею Освіти в Габрово, в доповідях на міжнародних конференціях. Ц.П. Цонєв і І.С. Врачев пропонували створення в м. Одесі філії Габровського Центру Априлознавства); *Болградська гімназія ім. Раховські*: Ц.П. Кучева (2014, 2015 рр., «Болгарська інтелігенція в Одесі в середині 19 ст.: Дімітр Мутєв, Олена Мутєва, Нікола Палаузов, Найдєн Геров, Георгій Раковський»); *Науковий Архів Болгарської Академії Наук*: В. Кацунов (2016, 2018 рр., «Болгари в документах Одеського архіву ХІХ–ХХ ст.»); *Софійський університет Св. Климента Охридського*: проф. П. Мітєв (2018 р., «Діяльність Одеського болгарського настоятельства»); *Тракійський науковий*

інститут БАН: проф. В. Стоянова (2018 р., «Історія болгарської діаспори в Україні в ХІХ–ХХ ст.»; проф. Б. Бужашка-Данчева (2018 р., «Історія Тракійських болгар в ХІХ–ХХ ст.»).

Одеський архів проводить політику забезпечення найширшого доступу дослідників до архівних документів і науково-довідкового апарату архіву через мережу Інтернет. З 2003 по 2013 рік були скановані та оцифровані описи понад 13 тис. фондів, картотека народжених в Одесі в 1889–1920 рр., частина іменного і тематичного каталогів архіву, матеріали Першого Всеросійської перепису населення 1897 року (3 тис. справ). Доступ до цих матеріалів відкритий в читальному залі Держархіву. Описи всіх дореволюційних фондів (1572–1920, для Бессарабії — 1812–1940), радянських фондів (1920–1991) і фондів періоду незалежності України (1991–2019) розміщені на сайті архіву у відкритому доступі в розділі «Електронний архів». Також представлені повні списки фондів, що дозволяє дослідникам здійснювати пошук інформації і замовляти справи дистанційно. З жовтня 2015 року в інтернет викладаються цифрові копії метричних книг православних церков фонду Херсонської духовної консисторії: станом на 2019 рік викладено 882 справи фонду Херсонської духовної консисторії (ф. 37).

З 2000 року архів проводить активну *видавничу діяльність* — опубліковано понад 60-ти довідників, путівників, каталогів, анотованих описів фондів, буклетів тощо. Перелік публікацій та макети більшості видань розміщені на сайті в розділі «Публікації». Низка видань присвячена локальній історії, зокрема тих районів, де болгари проживають компактно вже понад двох століть.

Особлива увага громадськості на сучасному етапі привернута до фондів репресивних радянських органів, які відповідно до законодавства України підлягають розсекреченню, оцифруванню і оприлюдненню в мережі Інтернет для самого широкого доступу. Це величезний обсяг роботи, який вимагає значних фінансових вкладень. Значна частина цієї документації за 1930-ті роки вже розроблена, описана і оцифрована при підготовці Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. На порядку денному — створення електронних версій документів щодо радянських громадян, які зазнали репресій за безпідставними звинуваченнями у контрреволюції, шпигунстві, участі в антирадянських організаціях. Серед них чимало ще маловідомих нам матеріалів про болгар Одещини. Тему репресій активно розробляє в архіві група одеських вчених під керівництвом Л.В. Ковальчук: В. Петровський, О. Келер, В. Алексеева та ін. З кінця 1990-х рр. на матеріалах архіву опубліковано 4 томи видання «Одеський меморіал», оприлюднено сотні документів про загиблих і викинутих зі звичайного життя представників різних національностей, соціальних верств, професій.

Для поповнення фондів Архів відслідковує визначні події сучасного громадського життя, зокрема, діяльність Центру болгарської культури, візити гостей з Болгарії, встановлення меморіальних місць тощо. Так, 24 травня 2016 року, в день пам'яті святих рівноапостольних Мефодія і Кирила, представники громадських організацій українських болгар «Конгрес болгар України» і «Болгарське народне зібрання» урочисто відкрили в Одесі меморіальну дошку великому синові болгарського народу, уродженцю міста Габрово, Василю Євстахійовичу Априлову в будинку, де він проживав (вул. Буніна 29). Пам'ятну дошку освятив єпископ Арцизький Віктор. Ці та інші події знайдуть відображення у фондах майбутніх фондоутворювачів, з якими постійно проводиться робота по залученню до комплектування сучасними матеріалами.

В цілому фонди Державного архіву Одеської області мають значний науковий потенціал для вивчення історії болгар і українсько-болгарських відносин в різні історичні періоди і в різних аспектах.

¹ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 172 (1852 р.), спр. 77, арк. 1–25. Цит. по: Гребцова, И.С. Социально-экономическая и культурная жизнь болгарских переселенцев в освещении периодической печати Новороссийского края середины XIX столетия // Проблемы новистики и исторического славяноведения: памяти С.В. Павловского. Материалы международной научнопрактической конференции / Под редакцией Э.Г. Вартаньян, О.В. Матвеева, Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2010, с. 41.

² Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 115, арк. 333.

³ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 115, арк. 54.

⁴ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 10.

⁵ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 158, арк. 37.

⁶ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 3104-а, арк. 16–16 зв., 42, 138, 140; спр. 3106, арк. 68, 77.

⁷ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 3217, арк. 2–6.

⁸ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 3257, арк. 8–9.

⁹ Там само, ф. 2, оп. 3, спр. 112, арк. 4; спр. 967, арк. 9; спр. 1226, арк. 16; спр. 1462, арк. 14; спр. 389, арк. 5.

¹⁰ Там само, ф. 2, оп. 4 спр. 331, арк. 16.

¹¹ Там само, ф. 2, оп. 5, спр. 4, арк. 96.

¹² Там само, ф. 2, оп. 6, спр. 547, 548 за 1857 р., 1107 за 1861 р., 1108, 1109 за 1866 р.

¹³ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 242, арк. 17.

¹⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического комитета Министерства внутренних дел. Под ред. Н.А. Тройницкого. XLVII. г. Одесса, Одесса, 1904, с. 34–37, 152–153.

¹⁵ Там само, ф. 41, оп. 1, спр. 937, 939, 943–947.

¹⁶ Там само, ф. 4, оп. 1а, спр. 174, 278, 298, 304, 346.

¹⁷ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 35 (№ 26, Палаузов Н.С.).

¹⁸ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 54 зв. (№ 74/14, Палаузов А.).

¹⁹ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 47 (№ 39, Тошков Н.).

²⁰ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 49 (№ 46, Тошковиц С.Д.).

²¹ Там само, ф. 37, оп. 3, спр. 1 36, а/з № 17 (Христофор Априлов, смерть); оп. 3, спр. 162, а/з № 22 (Єлена Априлова, народж.; Василій Априлов — воспр.); оп. 3, спр. 174, № 12 (Катерина, смерть); ф. 37, оп. 4, спр. 36, а/з № 28 (Ніколай Априлов, народж.); оп. 3, спр. 330, а/з № 23 (Никифор Априлов, смерть); оп. 3, спр. 374, № а/з 40 (Ніколай Априлов, поручитель шлюбу).

²² Там само, ф. 37, оп. 4, спр. 253, а/з № 58 (Александра Мутіова, народж.); оп. 3, спр. 228, а/з № 29 (Єлисавета Мутьєва, народж.); оп. 3, спр. 226, а/з № 2 (Анастасій Мутьєв, смерть); оп. 3, спр. 226, а/з № 6 (Іван Мутьєв, народж.); оп. 3, спр. 226, а/з № 74 (Мануїл Мутьєв, народж.), спр. 253, а/з № 58 (Манолі Мутєв, смерть).

²³ Там само, ф. 37, оп. 4, спр. 36, а/з № 13 (шлюб Н.С. Палаузова и Ф.С. Моринової); оп. 3, спр. 218, а/з № 29 (Спиридон Палаузов, народж.); оп. 3, спр. 245, а/з № 16 (Марія Палаузова, народж.); оп. 3, спр. 267, а/з № 6 (Татіяна Палаузова, народж.); оп. 15, спр. 3, а/з № 90 (Андрей Палаузов, народж.); оп. 3, спр. 275, а/з № 95 (Єлена Палаузова, народж.); оп. 3, спр. 374, а/з № 45 (Єлена Палаузова, смерть); оп. 3, спр. 314, а/з № 12 (Єлисавета Палаузова, народж.); оп. 3, спр. 351, а/з № 14 (Єлена Палаузова, народж.); оп. 3, спр. 374, а/з № 52 (Костянтин Палаузов, народж.); оп. 3, спр. 374, а/з № 54 (Катерина Палаузова, народж.); оп. 3, спр. 488, а/з № 3 (Каліопіа Палаузова, народж.).

²⁴ Скальковский, Аполлон Александрович. Болгаро-славянские колонии // *Памятная книжка Таврической губернии* / Под ред. К.В. Ханацкого. Симферополь: Таврический губернский статистический комитет, 1867. — 228 с. Скальковский, Аполлон Александрович. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк*, Одесса: в Тип. Неймана и Ко, 1848, 156 с.

²⁵ Там само, ф. 44, оп. 2 (1840 р.), спр. 88, арк. 13, 38, 39, 42, 43, 46–49, 53–55 зв., 63, 67, 70 зв.–71, 79, 81.

²⁶ Там само, ф. 44, оп. 2 (1843 р.), спр. 110, арк. 59; оп. 2 (1844 р.), спр. 148, лл. 50, 60 об., 61, 67; оп. 2 (1844 р.), спр. 57, арк. 41 зв., 55 зв., 64 зв., 69 зв., 72, 73 зв., 78, 85 зв., 88, 90, 97; оп. 2 (1844 г.), спр. 69, ч. 1, арк. 11; оп. 2 (1845 г.), спр. 52, арк. 4, 6, 8, 9, 12, 26, 27, 30, 33, 35, 55–56, 70 зв., 73 об., 74 зв., 76 зв.–77, 98–98 зв., 131 зв.; оп. 2 (1845 р.), спр. 52-а, арк. 110, 111.

²⁷ Там само, ф. 45, оп. 4, спр. 2294, арк. 13, 22, 29, 32, 54; оп. 4, спр. 1831, арк. 296, 306; оп. 4, спр. 2382, арк. 39–40.

²⁸ Там само, ф. 47, оп. 1, спр. 603–604, 1780, 1874–1875, 3718–3720).

²⁹ Там само, ф. 42, оп. 35, спр. 224, арк. 14.

³⁰ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 461, 503, 515.

³¹ Там само, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 3584–3585, 4214.

³² Там само, ф. 152, оп. 1, спр. 6, арк. 1–26; спр. 8, арк. 1–18; спр. 13, арк. 1–13; спр. 8, арк. 1–14; спр. 21, арк. 1–4; спр. 23, лл. 1–9; спр. 38, арк. 1–21.

Liliia Bilousova

Candidate of Historical Sciences

gaoo@te.net.ua

The scientific society of history of diplomacy
and international relations, Odessa

DOCUMENTS ON THE HISTORY OF THE BULGARIANS IN THE STATE ARCHIVES OF ODESSA REGION: REVIEW OF FUNDS

Abstract: The article provides an overview of funds of the State Archives of Odessa Region in which information on the Bulgarians is available.

The Odessa Archives is one of the large-scale archives in the South of Ukraine, including 13,110 fonds (collections) holding 2.2 million files. Documents cover the period from the end of the eighteenth century to today. Some unique fonds reflect the history not only of Odessa and the Odessa Region but also of Southern Ukraine (former Novorossia, Black Sea Region). A large part of them refer to the history of Bulgarians. Direct fonds of Bulgarian history can be classified into regional and local fonds. The history of foreign colonization of the Black Sea Region is reflected in documentation of two main fonds of governmental organs: the General-Governor Administration for Novorossia and Bessarabia (1803–1874, F. 1) and the Guardian Committee for Foreign Settlers in Southern Russia (1799–1876, F. 6). The records help to analyze the economic and social development of the Bulgarian colonies of Bolshoj and Malyj Boyalik, Katarzhino, Ternovka, Ingulka, Kubanka, Parkany and others, review legislative acts and statistical materials about the Bulgarian population and its changes, understand agricultural practices.

Fonds of churches and religious institutions contain statistical, demographical and personal information about the Bulgarians. Metrical records on Odessa, Bolshoj and Malyj Boyalik, Katarzhino are important sources for national identification and genealogical research in a whole. Collection of books of the Odessa Greek Trinity Church for 1799–1920 contains unknown information concerning the famous Bulgarian families of Aprilovs, Palauzovs, Mutevs, Stamerovs and others.

The most informative funds on educational process and formation of Bulgarian intellectual stratum are the Guardian for the Odessa Educational District, Richelieu Lecee, Novorossiiskii University, Mariinski Gymnasium.

Substantial range of sources on the organization and activities of some Bulgarian societies, in particular, charters, reports, programs, minutes of meetings, correspondence, is contained in the funds of Odessa City Council, Odessa City Mayor Administration, St. St. Cyril and Methodius Slavic Charitable Society.

Materials, referred to the history of the Bulgarians, are in the private funds of famous people such as: statistic and historian A. Skalkovskii, professors of Novorossisky University I. Linnichenko, M. Popruzhenko, entrepreneur O. Muranevich, doctors of History A. Bachinsky, M. Dykhan, doctor of Philology I. Duz', participant of the Second World War I. Borinskii and others.

Odessa Archives preserves periodicals, documentaries, photo- and phonodocuments that contain information about life of modern Bulgarian community in Odessa Region, links between Ukraine and Bulgaria, Odessa and its twin-city Varna.

Key words: State Archives of Odessa Region, archival funds.

БОЛГАРИЯ І УКРАЇНА В ХХ–ХХІ СТ.

М а р и я Б и л г а

(Културно-просветно дружество за връзки
с бесарабските и таврийските българи «Родолюбец»)

ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ СПРЯМО БЪЛГАРИТЕ В УКРАИНА ПРЕЗ ХХІ ВЕК

Държавната политика на България спрямо българската диаспора в Украйна през 21 век следва линията на политиката, заложена през последното десетилетие на 20 век — когато се формират новите институции за работа с българите в чужбина и изгражда нормативната рамка¹, но с някои специфики, породени от новите реалности. През първото десетилетие на 21 век България става член на НАТО (29 март 2004 г.) и Европейския съюз (ЕС) (1 януари 2007 г.), което я прави по-силна в полето на международната дипломация, включително и при отстояване интересите на българите в Украйна.

По времето на социализма интересът на България е предимно към «външните българи» на запад. Българите в Съветския съюз са пренебрегвани в името на «братските» отношения между България и Съюза и поради обвързването със социалистическия интернационализъм. През 1989 г. в България настъпват демократичните промени и в условията на преход политиката на страната спрямо българите в бившия Съветски съюз е поставена в съвсем нова плоскост. Българската външна политика е освободена от наложеното в предходния период статукво на неангажираност по отношение на диаспората в Бесарабия, Таврия и Крим. На нея вече се гледа като на «естествена връзка», «мост» между България и държавите, в които се намира — Украйна, Молдова, Казахстан и др. В същото време се създава институционален вакуум вследствие ликвидирането на старите и създаването на качествено нови структури за работа с българите зад граница. През цялото последно десетилетие на 20 век в България се формират държавните институции за работа с българите в чужбина и се създават нормативните актове, въз основа на които се осъществява политиката на метрополията спрямо диаспората. Този процес продължава и през следващото десетилетие. Засилва се ролята на неправителствения сектор в подкрепа на официалната държавна

политика спрямо българската общност в Украйна и другите постсоциалистически републики. Когато държавните структури за работа с българите в чужбина са формирани и нормативните актове са в действие, неправителствените организации са по-малко активни, но остават коректив на официалната държавна политика.

До т.нар. *«перестройка»* българите в Съветски съюз са обект на политиката на съветската власт, изразяваща се в сливането на многото националности в Съюза в единен *«съветски народ»*. Асимилацията на българското население в Бесарабия, Таврия, Крим, Одеска област, Кировоградска област и други области в страната става неизбежен процес. След началото на *«перестройката»* (1985 г.) и още повече след обявяването на Украйна за независима държава (24.08.1991 г.) и разпадането на Съветския съюз (25.12.1991 г.) започва процес на етническо възраждане сред българската общност в Украйна. Това става в контекста на усложняващата се етнополитическа ситуация в страната. Украинизацията и последвалите реакции от рускоезичното население в Украйна водят до търсене на изход от задълбочаването на етническите противоречия в страната чрез прилагане на законодателни мерки и намиране на институционални решения. Тез процеси се следят с повишено внимание от международната общност. Оформилата се законодателна рамка по малцинствената политика, в основата на която са Декларацията за правата на националностите в Украйна (1.11.1992 г.), Законът за националните малцинства в Украйна (25.06.1992 г.) и централизираната институционална система функционират в условия на силно противопоставяне на украинизацията от страна на рускоезичното население.

Законовата рамка в Украйна е направена така, че да не дава колективни права на етническа и особено на териториална основа². В това отношение запазването на единствения в Украйна район с преобладаващо българско население — Болградски район от вливане в по-крупна териториална единица може с право да се счита за постигнат успех от страна на обществените и политическите организации на украинските българи. В тяхна подкрепа се произнася местната власт в гр. Болград, а запазването на района е една от нишките във водената от България политика спрямо българите в Украйна.

Двустранните отношения между България и Украйна се формират въз основа на Договора за приятелски отношения и сътрудничество (подписан на 5 октомври 1992 г. от президентите на двете страни, в сила от 2 март 1994 г.) и Декларацията за по-нататъшното развитие и задълбочаване на сътрудничеството между Република България и Украйна, също подписана от президентите през 1998 г. В договора е включена клауза (член 9) с която се гарантира *«запазване и развитие на етническата,*

езиковата, културната и релігійозна самобитність... осъществяване на правата на всички лица от българска националност, постоянно пребиваващи на територията на Украйна [...] в съответствие с международните стандарти в тази област»³. Освен облекчаване режима на консулското обслужване, украинската страна поема ангажимент, че ще съдейства за изучаването на български език, културата и традициите от българското малцинство в Украйна и че българите ще бъдат улеснени в рамките на украинското законодателство в учредяването и дейността на свои организации. След подписването на договора българите в Украйна официално са във фокуса на българската държава, установяват се постоянни контакти и сътрудничество между българските дипломатически представителства и сдруженията на българската общност.

* * *

На ниво изпълнителна власт в България Държавната агенция за българите в чужбина и Министерството на външните работи са институциите, които имат най-пряк ангажимент към българите зад граница, в това число и към българите в Украйна. **Държавната агенция за българите в чужбина (ДАБЧ)** е координиращ орган на правителството за осъществяване на държавната политика спрямо сънародниците по света. Основните функции и задачи на Агенцията за българите в чужбина още от нейното създаване през 1992 г. (през 2000 г. е преименувана в държавна агенция) е да осъществява връзки с българите в чужбина, да организира, финансира и координира изучаването на техните проблеми, да събира необходимата информация и изготвя анализи и прогнози, да предоставя помощи на българските общности и техните културно-просветни средища, да подготвя проекти за нормативни актове, да координира, подпомага и контролира съответната дейност на министерствата и ведомствата, да подкрепя образователните звена на българите в чужбина, да организира конкурси, да издава литература, да издава удостоверения за български произход на чужди граждани, кандидатстващи за придобиване на българско гражданство и за постоянно и продължително пребиваване в България и др. ДАБЧ участва със свой представител в Съвета по гражданство при Министерството на правосъдието, в Постоянната междуведомствена комисия по въпросите на образователната дейност сред българите в чужбина и в други комисии, формирани по въпроси, свързани с българите зад граница.

Главната цел при създаването на агенцията е запазване и развитие на националната, културната и духовната идентичност на българите извън границите на България. В следствие на динамичните миграционни процеси в страната една от приоритетните стратегически цели на ДАБЧ става

подобряване на демографското състояние на българската нация. Във връзка с това Агенцията изготвя Национална стратегия за българите и българските общности в чужбина, която обаче остава само проект. Подобряването на демографската картина в България, както и решаването на въпроса с недостига на квалифицирана работна ръка може да стане с привличане на българската емиграция обратно в родината. От една страна става дума за младите хора, получили образованието си на запад, а от друга — да се създадат условия (включително и нормативни) за установяване трайно в България на представители от историческите български общности в чужбина, в това число и от Украйна. Всъщност тази цел е стратегическа и приоритетна и за други министерства и ведомства в страната, тъй като въпросът за демографското състояние на българската нация е много актуален и широко обсъждан през последните години.

Държавната агенция за българите в чужбина е подчинена на Министерски съвет и се финансира от държавния бюджет. Финансирането обаче е силно ограничено предвид задачите, които ДАБЧ има. Агенцията не е осигурена достатъчно в кадрово отношение. Също негативно в работата на тази държавна структура се отразява честата смяна на нейните председатели. Това, което ДАБЧ обаче успява да направи е регистъра на организациите на българите в чужбина, който е публикуван на уеб сайта на агенцията⁴.

* * *

След подписването на Рамковата конвенция на Съвета на Европа за защита на националните малцинства от България (1997 г., в сила от 1999г.) и Украйна (1995 г., в сила от 1998) се засилва решителността на българската дипломация и конкретно на **Министерството на външните работи (МВнР)** да защитава интересите на българите в Украйна. По време на визитите на българските официални лица в Украйна те винаги обсъждат с украинските си колеги отношението на тамошните институции спрямо българската диаспора в контекста на политиката към малцинствата. Особено видими са усилията на българските дипломати за защита правата на българите в Украйна след влизането на България в НАТО и Европейския съюз.

Като цяло България се стреми да поддържа баланс между външно-политически си цели и приоритети и общата външна политика и политика за сигурност (ОВППС) на ЕС. Представители на МВнР вземат участия в заседания, сесии и форуми на експертно ниво в НАТО, Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ), Съвета *«Външни работи»* на ЕС и др. Основен приоритет на Външно министерство специално за Украйна винаги е бил отстояване интересите на българите и правата им

на малцинство там. България ясно демонстрира това по време на двете по-силни кризи, които времево се преплитат: конфликтът в Украйна (острата му фаза февруари — септември 2014 г.) и промените в закона *«За образованието»*, подготвяни от началото на 2014 г. и приети от украинския парламент — Върховната Рада през септември 2017 г.

Като страна членка на ЕС, един от приоритетите на Външното министерство на България в международен план е повишаване видимостта на съюза в страните от Източното партньорство (сред които е Украйна) и задълбочаване сътрудничеството с тях. Българският външен министър Кристиан Вигенин (29 май 2013 г. — 6 август 2014 г.) смята, че за България е важно Украйна да бъде в европейската орбита и да подпише Споразумение за асоцииране с ЕС, част от което е Споразумението за свободна търговска зона. *«Украйна да върви по пътя към ЕС, защото това ще даде повече възможности за сътрудничество, включително и от гледна точка на българското малцинство в страната»* — заявява Вигенин на посланика на Украйна в София Микола Балтажи⁵.

Именно затова на 8 и 9 ноември с. г., преди срещата на върха във Вилнюс по Източното партньорство (28–29 ноември 2013 г.), Вигенин посещава Киев и Одеса. В украинската столица той провежда срещи с украинския си колега Леонид Кожара и министър-председателя на Украйна Микола Азаров, по време на които изразява принципната си позиция, че политическото асоцииране и икономическата интеграция на Украйна с Европейския съюз ще създадат добра перспектива за по-нататъшно развитие и задълбочаване на сътрудничеството между България и Украйна в различни сфери. Двете страни обсъждат и въпроса за използване на възможностите за реализирането на съвместни българо-украински проекти на регионално ниво, за които да се търси финансиране по различни програми на ЕС. Пред българската общност в Одеса Вигенин заявява, че българската държава ще подкрепя нейните усилия за съхраняване на българското самосъзнание, език и традиции, както и за необходимостта тя да бъде част от активната подкрепа на България за европейската интеграция на Украйна⁶. На срещата със своите колеги на ноемврийския (18–19.11.2013) Съвет *«Външни работи»* в Брюксел дипломат номер едно на България подчертава, че очаква успешна среща на върха във Вилнюс, която да доведе до подписване на Споразумението за асоцииране на Украйна с ЕС. Всички усилия на българската дипломация до този момент обаче се оказват напразни поради отказа на Украйна няколко дни преди срещата във Вилнюс да сключи Споразумението.

След избухването на конфликта в Украйна през ноември 2013 г.⁷ подготовката за подписване на Споразумението за асоцииране на Украйна към ЕС (отказът от което породил конфликта) и дейността във

връзка с урегулиране на кризата в страната е в центъра на дейността на българското Външно министерство. Тези усилия, както и интензивната европейската дипломация са резултатни и на 21 март 2014 г. е подписана политическата част на Споразумението, а икономическата — на 27 юни 2014 г.

За съжаление, с подписването на тези два важни документа, конфронтацията между проправителствените сили и проруските поддръжници на искащите отделяне от Украйна Луганска Народна Република и Донецка Народна Република в Източна Украйна не стихва. Седмица преди референдума за отцепване на тези две републики, има опит за разширяване обхвата на преките сблъсъци между двете конфронтиращи се страни. На 2 май 2014 г. в южноукраинския град Одеса, център на областта в Украйна с най-голяма концентрация на българското население в страната, ескалира конфликт между проукраинските и проруските привърженици. Въпреки че няма пострадали българи, на 3 май в интервю за Българското национално радио Кр. Вигенин категорично казва, че *«властите в Украйна са напълно наясно колко чувствителна е България по отношение на случващо се в Одеса и областта, смята ги за отговорни за случващо се в Одеса, тъй като не се спазват поетите ангажменти за пълно разоръжаване на паравоенните групировки, и очаква от Киев “да се предприемат спешни действия безредиците и насилието...да не се разпространяват и в други градове в областта“, защото това би означавало да се дестабилизира региона и да се засегнат този път и районите, населени в най-голяма степен с българи»*⁸. Само след няколко дни, на 5–6 май 2014 г. във Виена се провежда 124-та сесия на Комитета на министрите на Съвета на Европа, по време на която българският първи дипломат призовава за пълно разследване на случващото се в Одеса. Той акцентира върху необходимостта от спешни мерки за деескалация на напрежението, за нуждата от конституционна реформа, засилване на демокрацията и утвърждаване на правовата държава, както и за необходимостта от включването на малцинствата в тези процеси. Позицията на Вигенин е подкрепена от Съвета *«Външни работи»* (12.05.2014), който призовава Украйна да извърши конституционни реформи и да гарантира правата и свободите на всички украински граждани, в това число и на малцинствата.

Българският външен министър Даниел Митов продължава линията на предшественика си Вигенин за търсене на мирен изход от военния конфликт и следене отблизо ситуацията в Украйна, особено в населената с българи Одеска област. По-малко от месец след встъпването си в длъжност (на 4 август 2014 г.) Митов казва на председателя на Асоциацията на българите в Украйна и депутат във Върховната Рада на Украйна

Антон Кисе, че *«България е наясно, че българската общност в Украйна е пряко засегната от продължаващата криза и го уверява, че Външно министерство с внимание следи развитието на събитията и очаква подобряване на положението на българите в Украйна и гарантиране на техните права, включително и за статута на българския език на регионално ниво»*. Същото Митов препотвърждава на Кисе по време на следващата им среща след половин година (13.02.2015) и акцентира, че *«положението на българите в Украйна е било винаги от особена важност за България и метрополията има готовност във всеки един момент да защити правата на диаспората»*. Като доказателство Митов посочва, че в приетите на извънредния Съвет *«Външни работи»* в края на януари 2015 г. заключения по предложение на българската страна е включен текст, който призовава Украйна да съблюдава правата на малцинствата. Своята позиция Даниел Митов повтаря и пред българската общност в Киев и Одеса, където е на посещение в началото на юли 2015 г.⁹

Пряката заинтересованост на България за урегулиране конфликта в Украйна я прави една от най-активните страни в стремежа за разрешаване на кризата в страната. В края на мандата си на председателстващ ОССЕ външният министър на Швейцария Дидие Буркхалтер през декември 2014 г. изразява благодарност за българския принос за специалната наблюдателна мисия на организацията за Украйна, за която България предоставя 9 наблюдатели и 50 хиляди евро финансова помощ¹⁰. Една част от тези средства са предвидени за българите в Донбас и Одеска област.

През 2017 г. дипломатията между България и Украйна отново е в пикова точка поради приемането на закона *«За образованието»* от Върховната Рада. Разпоредбите на закона предвиждат възможност за обучение на майчин език от малцинствата в Украйна до 5-ти клас, след което всички предмети ще се преподават само на украински език. Украйна е обвинена от държавите, които имат национално малцинство там, в опит за постигане на пълна украинизация в образователната сфера, докато управляващите в самата Украйна представят закона като гарант за нормален достъп до езиците на националните малцинства и възможност за развитието на националния език. По същество законът е насочен срещу малцинствени групи в Украйна, които имат национални училища и цели засилването на украинизация на населението в страната.

Украинският език, като маркер на идентичността, има определяща и основна роля в процеса на украинизация. Опит да се постави в русло този процес започва още през 1989 г. с приемането на Закона за езиците, който превръща украинския в официален език на държавата, където има

19 основни етнически групи и други по-малки. Тогава руското и рускоезичното население в Украйна се обявява срещу този процес, който трудно се налага поради вкоренеността на русификацията на голяма част от населението, включително и сред малцинствата. Също така Украйна е задължена да се съобразява с международните норми за защита правата на човека и през 1992 г. приема Закон за националните малцинства в Украйна, който гарантира на малцинствените групи, в т. ч. и на българската възможност за изучаване и обучение на майчин език, право на национално-културна автономия и други права.

В средата на 2012 г. (3 юли) в Украйна влиза в сила Закон за основите на държавната езикова политика, който дава статут на регионален език на всички езици на малцинствените общности в районите с над 10% население от конкретното малцинство. В някои райони в Одеска област българският език е обявен за регионален, което дава възможност използването му от българите в държавните институции и обществените места. На 23 февруари 2014 г. след смяната на властта¹¹ в Украйна Върховната Рада отменя Закона за основите на държавната езикова политика, с което демонстрира твърдите си намерения украинизацията на страната да се задълбочи.

Няколко дни след отмяната на закона за езикова политика българският външен министър провежда разговор с посланика на Украйна в България Микола Балтажи. На 4 и 5 март 2014 г. Кр. Вигенин за пореден път посещава Киев и Одеса с цел получаване на гаранции за правата на българското малцинство в Украйна от новите управляващи в страната. Преди да замине за Украйна Вигенин участва в извънредния Съвет *«Външни работи»* на ЕС в Брюксел и по негово предложение в заключенията на Съвета е залегнала формулировка за гарантиране пълната защита на малцинствата в съответствие с поетите от Украйна международни ангажменти, визирайки най-вече правото българският език да е с регионален статут. Вигенин акцентира пред медиите, че *«отношението към българите в Украйна е определящо за връзките на България с новите власти и това посещение е ясен знак за българската позиция»*¹². Пред българската общност в Одеса Вигенин отбелязва, че *«посещението му в страната е израз на вниманието и загрижеността на България за случващото се в Украйна и отражението върху българската общност»*¹³. След визитата на българския външен министър в Украйна става ясно, че той е получил гаранции от и.д. президента Олександър Турчинов, че правата на малцинствата ще бъдат спазвани, а самото посещение имало е окуражителен характер за българската диаспора в Украйна. Вигенин информира за това Комисията по външна политика в Народното събрание, като добавя, че при българите в Одеския район е спокойно предвид

ескалацията на напрежението между Україна и Русия във връзка с анексирането на Крим от Руска Федерация (18 март 2014 г.) и че към този момент няма предпоставки за бежанска вълна към България¹⁴.

Поставянето на въпроса за езиците на малцинствата от българския първи дипломат пред Съвета *«Външни работи»* на ЕС води до включването на текст за малцинствените езици в Резолюцията 2014/2627(RSP) на Европейския парламент (ЕП) от 13 март 2014 г. ЕП подчертава необходимостта *«да се гарантира, в тясно сътрудничество с ОССЕ и Съвета на Европа, пълна степен на защита и спазване правата на хората от националните малцинства в съответствие с международните стандарти и отправя призив за “нов, по-широкообхватен езиков режим, поддържащ всички малцинствени езици”»*¹⁵ (т. 19 на Резолюцията). ЕП приветства решението на изпълняващия длъжността президент Турчинов да упражни правото си на вето върху законопроекта за отмяна на Закона за основите на държавната езикова политика и призовава Върховната Рада най-накрая да реформира действащото законодателство, като спазва задълженията на Україна по Европейската харта за регионалните или малцинствените езици (т. 20 от Резолюцията).

Статутът на българския език на регионално ниво е темата на разговор и на срещата на министър Вигенин с Антон Кисе в София на 21 март 2014 г. — в деня на подписване на политическата част на Споразумението за асоцииране на Україна с ЕС. По време на срещата Кисе изказва благодарността на българите в Україна, че в условията на силно напрежение в страната те имат постоянна връзка с Външното министерство на България, а посещението на министър Кристиан Вигенин в Україна било *«важно и навременно»*. Двамата политици обсъждат възможността за подобряване положението на българите в Україна и гарантиране на техните права. Министър Вигенин уверява председателя на Асоциацията на българите в Україна, че *«българските държавни институции следят отблизо ситуацията и са готови да реагират в случай, че правата на българското малцинство в Україна бъдат застрашени»*¹⁶. Същият ден А. Кисе се среща и с вицепрезидента Маргарита Попова, пред която споделя позицията на българското малцинство, която е за запазването на либералния режим за използването на регионалните езици в страната¹⁷.

Въпреки всичките усилия и изявлението на и. д. президент на Україна Ол. Турчинов, че няма да приеме решението на парламента, законът остава нефункциониращ до 2018 г., когато е признат за неконституционен.

През февруари 2015 г. Върховната Рада одобрява, а президентът Петро Порошенко подписва закона *«За основите на държавната регионална политика»*. Законът определя няколко принципа на регионалната

политика, един от който е етнокултурно развитие, целящо възраждане на етническото самосъзнание, запазване на духовната и материална култура на етническите групи и насърчаване на тяхната етническа, културна, езикова и религиозна самобитност. Този закон е в унисон с поетите от Украйна ангажименти във връзка с асоциирането на Украйна към ЕС¹⁸. Това обаче не пречи на управляващите в Киев да приемат рестриктивния за малцинствата закон *«За образованието»* (одобрен от Върховната Рада на 5.09. 2017 г., в сила от 28.09. 2017 г.), който заменя едноименния закон от 1991 г.

* * *

Както стана ясно по-горе, разпоредбите на закона *«За образованието»* предвиждат възможност за обучение на майчин език от малцинствата в Украйна до 5-ти клас, след което всички предмети ще се преподават само на украински, родният език ще се изучава като отделна дисциплина, а някои предмети ще могат да се изучават на език от страните на ЕС. Така законът ощетява малцинствата, които след 4-ти клас няма да могат да упражняват правото си да се обучават на роден език, гарантирано им със Закона за националните малцинства от 1992 г. Това предизвиква реакция от страни, имащи малцинства в Украйна. Най-остро реагира Унгария, тя е подкрепена от Румъния, Гърция и България. Външните министри на тези страни изпращат общо писмо до украинските власти, в което изразяват загриженост и съжаление за приемането на новия закон за образованието в Украйна. Българското външно министерство извиква на разговор представител на украинското посолство в София, пред който е изразена загрижеността на България за последствията за българското малцинство в Украйна след приемането на закона. Украинският дипломат повтаря официалната позиция на Киев — че този закон *«няма да промени правата на българското малцинство да изучава майчиния си език»* и че *«целта на нормативния акт е да се “укрепи” употребата на украински език, който е държавен»*¹⁹. Това не успокоява политиците в България и в защита на интересите на българското малцинство там се изказват президентът Румен Радев, вицепрезидентът Илияна Йотова, министър-председателят Бойко Борисов, председателят на Народното събрание Димитър Главчев, външният министър Екатерина Захариева, която информира и външната комисия в парламента, но конкретни стъпки предприема **Министерството на образованието (МОН)** — другата институция на изпълнителната власт, ангажирана с българите зад граница.

В началото на ноември 2017 г. министърът на образованието и науката на България Красимир Вълчев се среща с украинския си колега

Лилия Гриневич в Одеса, по време на която договарят мерки за разширяване изучаването на българския език в украинските училища²⁰. Тези договорености влизат в подписаната от тях декларация на 26 април 2018 в София, с която се гарантира правото децата от българското малцинство в Украйна да изучават майчин език и да учат на майчин език. Вълчев получава уверения, че приетият в Украйна закон *«За образованието»* не ограничава, а създава условия за разширяване изучаването на родния език от българската общност. Логиката на закона е далеч от това твърдение, но случаят с българското малцинство в Украйна е по-особен.

За разлика от унгарците или румънците, например, българите в Украйна нямат училище, в което обучението да е на майчиния им език. Все още се запазва тенденцията от времето след прехода, българският език да се изучава средно по един-два часа седмично, което се дължи (особено в Одеска област) на липсата на интерес за по-задълбочено изучаване на родния език и на слабо развитото гражданско общество. Затова не е учудващо, че след като се изяснява този факт, почти всички изброени по-горе официални лица в България променят твърдата си позиция и представят въпроса в светлината на украинската формулировка, като се застраховат, че са получили уверения за това от украинските си колеги, в това число и от президента Петро Порошенко. За да се увери в това, че законът *«За образованието»* *«не ограничава, а създава условия за разширяване изучаването на майчиния език от българската общност»*, председателят на Народното събрание на България Димитър Главчев с парламентарна делегация посещава Украйна на 23–24 септември 2017 г. — ден преди подписването на закона от президента Порошенко. Той се среща с председателите на три български организации, които му казват, че по отношение на закона за образованието няма поводи за притеснение²¹. Нещо повече, някои виждат в този закон възможност в местата с компактно българско население, учебната програма да се преподава на български език до 5 клас (което би било напредък на фона на 1–2 часа седмично изучаване на майчиния език) или да се увеличат часовете за изучаване на български език.

Българо-украинските отношения в областта на образованието се осъществяват на базата на двустранни Протоколи за сътрудничество и обмен между министерствата на науката и образованието на двете страни, в изпълнение на Споразумението за сътрудничество между тези министерства.

Образователната дейност, реализирана от Министерството на образованието и науката, остава най-плодотворната сфера на българската политика по отношение на българите в чужбина. Постановление на Министерски съвет (ПМС) № 103 от 31.05.1993 г. регламентира тази дейност.

Този подзаконов нормативен акт се оказва изключително важен в периода на преход и устойчив във времето, въпреки че е приет преди да има закон за българите, живеещи извън България. ПМС № 103 има две основни направления: обучение на чужди граждани от български произход в български учебни заведения и български училища в чужбина.

С българска държавна стипендия в периода от 1990 до 2015 г. в кандидатстудентските кампании участват 3308 души от Украйна, от които за обучение са приети 2193 души. Тенденцията е за увеличаване броя на кандидат-студентите от Украйна, желаещи да учат в българските висши училища, както и за засилване интереса към изучаването на български език като цяло от българското малцинство в Украйна. Ако през 1990–1991 учебна година кандидат-студентите от Украйна с българска държавна стипендия са 62 (приети са 50), през учебната 1999–2000 г. те са 135 (приети са 57), а през 2015–2016 г. те са 213 (приети са 179)²². През 2016 г. Министерският съвет увеличава броя на българите от чужбина, които ще бъдат приети като студенти, докторанти и специализанти във вузовете в България от 400 на 1000 души, а през 2018 г. тази бройка достига вече 2000 души. През последната учебна 2017–2018 г. най-много сред приетите студенти от чужбина са именно от Украйна — 222.

През последните години МОН, чрез дирекция *«Висше образование»*, организира и провежда *«Информационни дни на българското висше образование»* във връзка с набиране на студенти в български висши училища по реда на ПМС № 103/1993 г.

Към края на 2017 г. в Украйна обучение на български език се осъществява в 42 държавни средни училища, като функционират и още 57 неделни училища²³ към българските обществени организации, в които допълнително се изучават българска история, фолклор и география. Само за 2017 г. неделните училища в Украйна са финансирани от МОН в размер на над 1,2 млн. лв.

Министерството на образованието стимулира изучаването на български език и литература, история и география от българите зад граница и провеждането на извънкласни дейности, които да съдействат за съхраняване на националното самосъзнание, бит и култура и чрез националната програма *«Роден език и култура зад граница»*. Програмата е създадена и започва да функционира през 2009–2010 г. и до момента по нея се кандидатства на проектен принцип²⁴.

Засиленият интерес сред българските общности зад граница към българския език и култура води до създаване на Дирекция *«Образование на българите зад граница и училищна мрежа»* в МОН в края на 2016 г. Основната функция на дирекцията е да отговаря за провеждането на държавната политика, свързана с обучението на българите, живеещи

извън България, както и за опазването и съхраняването на българското културно-историческо наследство. Дирекцията е наследник на създадения в края на 1997 г. отдел *«Българистика и български общности зад граница»*, който между 1992 г. и 1997 г. е едно малко звено в МОН. Окръпняването на тази административна единица в министерството, е обусловено от постоянно нарастващия брой на българите от чужбина, желаещи да получат висшето си образование в България, от многообразието и обема на дейностите, свързани с организацията и провеждането на учебния процес и извънкласните дейности. Също така постоянно се увеличава броят на неделните училища и броят на бенефициентите по националната програма *«Роден език и култура зад граница»*, за които МОН отпуска средства.

Министерството на образованието изпраща в Украйна учебна и учебно-помощна литература; командирова преподаватели по български език и литература, българска история, българска музика и български народни инструменти; организира курсове за квалификация на педагогически кадри и лингвистични практики за ученици и студенти, приема деца от българските исторически общности зад граница за летни лагери в страната.

До 2002 г. МОН организира и провежда съвместно с държавните висши училища едномесечни подготвителни курсове по български език за студенти, приети по реда на ПМС № 103, средствата за което се осигуряват от МОН. След 2002 г. средствата за стипендии и разходите за обучение на студентите, включително и за подготвителните курсове, се осигуряват от бюджетите на висшите училища. Поради децентрализираното финансиране и по ред други причини, курсовете по български език не се провеждат, което е в ущърб на бъдещите първокурсници.

От началото на 21 век стажът на командированите български учители в Украйна не се признава от България и това води до сериозен отлив на желаещи да преподават там и до незапълване на квотите на преподавателите, командировани от МОН. Парадоксът тук е в това, че МОН издава на всеки преподавател командировъчна заповед, но в нея изрично е записано, че Министерството не е работодател²⁵. Този въпрос е поставян многократно пред властите в България, но засега остава нерешен. Решение на казуса би могло да има след като бъдат подписани двустранни спогодби между социалните министерства на Украйна и Република България.

За решаване на въпросите, свързани с образованието на деца и младежи от българските общности зад граница с Решение № 456 на Министерски съвет от 23.06.2011 г. е създадена Постоянна междуведомствена комисия, която организира и координира образователната поли-

тика на българската държава по отношение на българите, живеещи извън Република България. Със създаването на тази комисия се решава един от сериозните проблеми от миналото, когато липсва координация между МОН и другите ведомства, занимаващи се в своята дейност с българите зад граница.

* * *

Президентската институция в България също има отношение към българите зад граница, предвид това, че президентът олицетворява единството на нацията. Българите в чужбина са в ресора на вицепрезидента, като на него са възложени и правомощията по даване на българско гражданство.

Украинското законодателство не позволява двойното гражданство. За България няма пречка да дава гражданство на хора, които имат друго гражданство, като за целта се прилагат разпоредбите на Закона за българското гражданство от 1998 г. с последващите му изменения. Към Вицепрезидента на Р. България е създадена постоянно действаща Комисия по българско гражданство, която е помощен орган със съветателни функции. За периода от януари 2002 г. до януари 2017 г. вицепрезидентът издава указ за придобиване на българско гражданство на 7899 души от Украйна.

Тъй като пряко отговарят за българите в чужбина, всички вицепрезиденти на България посещават българите в Одеска и Запорожка области на Украйна с изключение на първия вицепрезидент Атанас Семерджиев (01.08.1990–22.01.1992). Обикновено тези посещения са свързани с покани за чествания на годишнини, откриване на паметници или по случай национален празник на България. Отивайки при българите в Украйна, българските вицепрезиденти и президенти могат да усетят българския дух, запазил се през вековете на стотици километри от България, да видят на място как живеят сънародниците и да разберат какви са проблемите им. По време на срещите с диаспората нейните представители често чуват от българските политици вече клиширани изрази, че те са *«жив мост»* между България и Украйна, че България подкрепя усилията им за съхраняване на българското самосъзнание, език и традиции или че за тях не се прави достатъчно и е време това да се промени. Президентската институция обаче няма възможностите на изпълнителната власт за реализиране на конкретни обещания. Наблюдава се и известен скептицизъм сред сънародниците в Украйна, които присъстват на редица срещи с българските държавници и чуват едни и същи изрази и обещания.

Вицепрезидентите и президентите на България посрещат в Президентството представители на българската диаспора, като по време на тези

разговори са информирани за актуалните процеси, протичащи сред българското малцинство в Украйна, за проблемите им и за предизвикателствата, които стоят пред тях.

Президентите на България използват високата си трибуна, за да бъдат чути по важни въпроси в световен мащаб, които имат пряко отношение към българското малцинство в Украйна, както е случаят с разразилият се в края на 2013 г. конфликт в страната. Тогава президентът Росен Плевнелиев отлага планираното за месец май 2014 г. посещение в Украйна заради *«нарушенията на човешките права и политическата нестабилност в страната»*²⁶. По същия повод Плевнелиев се среща с посланика на Украйна Микола Балтажи през февруари 2014 г. като призовава да бъде спряно насилието в страната и намерено политическо решение на ситуацията. Българският президент заявява, че ще настоява пред европейските партньори да бъдат взети спешни мерки от страна на ЕС в подкрепа на икономическото възстановяване и стабилизиране на страната. Само няколко месеца по-късно ЕС ще отпусне близо 1 млрд. евро на Киев, за да бъдат преодолените дълбоките финансови проблеми в страната²⁷, а към март 2018 г. финансовата помощ, която ЕС оказва на Украйна, е 13 млрд. евро — най-големия пакет в историята на Съюза²⁸.

След анексията на Крим от Русия и в условията на силно напрежение в Украйна, вицепрезидентът Маргарита Попова се среща с посланика на Украйна Микола Балтажи на 21 март 2014 г. На срещата присъства и президентът на Асоциацията на българите в Украйна Антон Кисе. Пред своите събеседници Попова изразява загриженост за българската общност след референдума в Крим и уверява председателя на Асоциацията на българите в Украйна, че държавните институции ценят мнението на българските общности зад граница и ще продължат да търсят позицията на сънародниците в Украйна в това число и за изготвянето на Националната стратегия за българите в чужбина²⁹.

Във връзка със ситуацията в Украйна на 24 март 2014 г. президентът Росен Плевнелиев свиква Консултативен съвет по национална сигурност, който излиза с четири препоръки, една от които е *«българските институции да поддържат активен диалог с българските общности в Украйна и да им оказват необходимото съдействие»*³⁰.

След избирането на Петро Порошенко за президент на Украйна (7.06.2014 встъпва в длъжност) българският президент Плевнелиев го поздравява по телефона и не пропуска възможността да заяви на новоизбрания си колега, че вярва, че правата на националните малцинства в Украйна ще бъдат защитени в съответствие с европейските стандарти, като изтъква, че българската общност в Украйна е незаменим мост в двустранните отношения. Президентът приема поканата да посети Киев в

скоро време. Добър диалог има българският президент и с премиера на Украйна Арсений Яценюк, с когото се срещат в централата на ООН в Ню Йорк. Яценюк уверява Плевнелиев, че приемането на Закона за държавната регионална политика ще гарантира правата на малцинствата и езиковото разнообразие в страната. В същия дух са разговорите при посещението на Р. Плевнелиев в Киев на 6 и 7 юли 2015 г. В украинската столица българският президент се среща с представители на българското малцинство в Украйна, на които обещава да работи за привличане на средства в Украйна по европейски проекти. Като цяло акцентът при визитата на Плевнелиев е за засилването на икономическите връзки между България и Украйна. Както е договорено на срещата през юли 2015 г., до края на годината е открита въздушна линия София-Киев, започната е реконструкция на пътя Одеса-Болград-Рени, а това улеснява контактите на българската общност в Украйна с прародината. През декември 2017 г. е открита и въздушната линия София-Одеса.

През 2016 г. президентът Плевнелиев получава награда в Украйна *«Личност на годината»*, която оценява като знак за признание към *«над 250 хиляди етнически българи»* в страната. Три месеца след това, на 30 юни 2016 г. Петро Порошенко е на официално посещение в България — първият президент на Украйна, който посещава страната за период от 15 години. Този факт е много показателен за засилването на отношенията между двете държави. Добрият диалог между двамата президенти е още от избирането на Порошенко за президент. Петро Порошенко е родом от Болград, учил е в Болградската гимназия, чувства Болград като роден град, достоен за закриването на предизборната му кампания. Несъмнено двамата лидери имат общ поглед за посоката, в която да се развива Украйна — към общността на европейските държави и НАТО.

По време на официалната среща в София за пореден път президентът Плевнелиев казва на колегата си за нуждата от функциониращо балансирано законодателство за държавната езикова политика и езиките на малцинствата в Украйна. Р. Плевнелиев акцентира върху това, че *«България очаква административната реформа в Украйна да не доведе до разделянето на Болградски район»* — центърът на българското малцинство в Одеска област. П. Порошенко осъзнава важността на този въпрос за българската страна и обещава административните граници на района да не бъдат променяни.

Да се съхрани статута на Болградски район, като се отчита историческия му характер иска и новия български президент Румен Радев (22.01.2017 г. встъпва в длъжност). Той споделя и очакванията си новият закон за образованието и държавния език да не ошетят по никакъв начин обучението по български език от българското малцинство. През сеп-

тември 2017 г. президентите Радев и Порошенко обсъждат тези въпроси по време на срещата си в Ню Йорк. Украинският президент уверява българския си колега, че законът *«За образованието»* няма да ограничи правата на местната българска общност и възможностите тя да изучава родния си език, а също така, че няма да се стигне до административно разделяне на Болградски район.

Макар да няма правомощията на изпълнителната власт за реализирането на политики спрямо българите в Украйна, президентската институция в България има силата да влияе при вземането на политически решения, особено когато има поне две предпоставки: президентът и управляващите в страната да са от една политическа сила и да има активен диалог между България и официалната власт в Украйна.

* * *

Другите институции в България, ангажирани в дейността си с българите в чужбина, са **Министерството на правосъдието, Министерството на социалната политика, Министерството на културата, Министерството на финансите** и др. Всяка от тях има свои задачи по отношение на българите в Украйна. Министерство на правосъдието е оперативното звено в държавата по отношение на даване на българско гражданство. Към Министерски съвет има Съвет по гражданство с консултативен характер с председател заместник-министъра на правосъдието, а неговите членове са представители на министерства и ведомства, ангажирани в работата си с българите зад граница. Представителите на министерството на социалната политика, на културата, на финансите се включват в работа на комисии, създадени по конкретен казус или въпрос, например за изготвяне на национална стратегия за българите в чужбина, за актуализиране на нормативни актове и по други теми, свързани с диаспората. Въпроси, касаещи българите в чужбина, се дебатира и в Комисията за външна политика в Народното събрание.

* * *

Особено място в правенето на политики към българите зад граница има **неправителственият сектор**. След демократичните промени в България се създават много родолюбиви организации, чиито задачи и цели засягат историческите български общности зад граница. Една от тези организации е Дружеството за връзки с бесарабските и таврийските българи *«Родолюбец»*. След неговото създаване на 15 януари 1990 г. дружеството е изключително активно и има неоспорим принос за реализирането на идеи, стоящи в основата на бъдещата образователна политика към българите в историческите области Бесарабия, Таврия, Крим и т.н. Идеята за

обучение на български младежи от тези области в българските висши училища идва от дружество «Родолубец» и това *«става трамплин за по-нататъшната държавна политика в образователната сфера спрямо българите в Бесарабия»*³¹.

Една от целите на дружеството още от неговото създаване е да работи за популяризиране на съдбата, защита на правата и подкрепа на съхраняването на идентичността, езика и културата на българите, живеещи на територията на днешните Украйна, Молдова и други държави от постсъветското пространство. Дружество «Родолубец» провежда кръгли маси, на които се обсъждат актуални въпроси, свързани със за състоянието и перспективите на политиката на България спрямо българските общности зад граница. Може би най-резултатна от всички е последно проведената Девета кръгла маса в края на октомври 2017 г. Участниците във форума изпращат Обръщение до всички институции в България, ангажирани с българите в чужбина, в което повдигат важни въпроси за българското гражданство, образованието, науката и културата на сънародниците в Украйна, Молдова и други държави³². Трябва да се отбележи, че една част от предложенията в Обръщението идват от гражданските организации в Украйна. Докато на Обръщението от предишни кръгли маси отговорите са повече формални, на това Обръщение отговарят по същество четири институции: МВнР, ДАБЧ, Министерството на правосъдието, МОН. Насърчаващо е, че някои от поставените въпроси намират решение³³.

Дружество «Родолубец» издава едноименен алманах, който е сериозен източник на информация както в България, така и за сънародниците в Украйна и други страни, където се разпространява. По инициатива на «Родолубец» от 1998 г. на 29 октомври в България ежегодно се чества Денят на бесарабските българи³⁴.

* * *

Държавната политика спрямо българите в чужбина и по-конкретно в Украйна се осъществява на базата на следните основни вътрешноправни актове и стратегически документи:

- Закон за българите, живеещи извън Република България, Държавен вестник (ДВ), бр. 30/2000 г., изм. бр. 58/2016 г.;
- Закон за българското гражданство, ДВ, бр. 136/1998 г. посл. изм. и доп. бр. 103/2016 г.;
- Закон за чужденците в Република България, ДВ, бр. 153/1998 г., посл. изм. и доп. бр. 56/2018 г.;
- Закон за ратифициране на Европейската конвенция за гражданството, ДВ, бр. 102/2005 г.;

- Закон за насърчаване на заетостта — Глава осма, Раздел І, ДВ, бр. 112/2001 г., посл. изм. и доп. бр. 102/2016 г.;
- Закон за дипломатическата служба, ДВ, бр. 78/2007 г., посл. изм. бр. 30/2018 г.;
- Постановление № 103/1993 г. на Министерския съвет (МС) за осъществяване на образователна дейност сред българите в чужбина, посл. изм. бр. 19/2018 г.;
- Постановление № 334/2011 г. на МС за българските неделни училища в чужбина, отменено с ново Постановление № 90/2018 г. на МС за българските неделни училища в чужбина;
- Постановление № 19/2000 г. на МС за преобразуване на Агенцията за българите в чужбина в Държавна агенция за българите в чужбина;
- Решение № 465/2011 г. на МС за създаване на Постоянна междудомствена комисия по въпросите на образователната дейност сред българите в чужбина;
- Национална стратегия за българските граждани и историческите български общности по света. Решение № 30.41/2014 на МС;
- Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011–2020). Протокол № 8.17 на МС. Документът е валиден до края на 2015 г.
- Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015–2020 г. Решение на МС № 437 на МС.
- Програма на Правителството за периода 2017–2021 г.
- Устройствен правилник на Държавната агенция за българите в чужбина. Постановление № 243/2006 г. на МС;
- Подзаконовни нормативни актове — правилници за прилагане на действащи закони, наредби и инструкции.

* * *

Вече почти тридесет години изминаха от времето, когато българите в Бесарабия престанаха да бъдат тема-табу при правенето на политики към външните българи в България. След демократичните промени отначало плахо, а после все по-уверено държавата-майка започва да изгражда адекватна политика към историческите български общности в Украйна, Молдова и други бивши съветски републики. Тя се изразява в изграждане на институциите за работа с българите в чужбина и в изработване на законодателната рамка за реализиране на политиките към българските общности в чужбина. В началото на 21 век тези две направления се развиват върху базата, изградена през предходното десетилетие. Вече функционират трите основни закона: Закон за българското гражданство, Закон за чужденците в Република България и Закон за българите, живеещи

извън Република България. Институционалното покритие на политиката се осигурява от различни държавни институции, всяка със своите конкретни отговорности и области на практическа дейност. В различни периоди след 1989 г. политиката за българите и българските общности в чужбина е отговорност на заместник-министър-председател или министър без портфейл.

Още след промените през 90-те години на 20 век българското Министерство на образованието и науката се превръща в ключов фактор за осъществяване на държавната политика към българите в Бесарабия. И днес Министерството има водеща роля при разработването и имплементиране на образователната политика за българите и българските общности в чужбина. Стратегически въпрос е съхраняването на българския език сред най-младото и подрастващото поколение българи в чужбина. Финансов инструмент на държавната политика е Националната програма *«Роден език и култура зад граница»* на МОН, чрез която българската държава финансира държавните учебни заведения в Украйна с изучаване на български език. Благодарение на усилията на България значително се разширява мрежата от български неделни училища в чужбина. Като пряк резултат от провежданата от българската държава образователна дейност и вследствие на разширяване връзките между метрополия и диаспора в Бесарабия, Таврия и други области в Украйна, неговорещите на литературен български език сред българското малцинство в Украйна са значително по-малко, а неразбиращите езика са още по-малко. Получаването на българско гражданство от представители на българската общност в Украйна подпомага опазването и разпространението на българското културно-историческо наследство там.

През 21 век българската дипломация има увереността и силата на страна-членка на ЕС и НАТО за правене на политики във важен за нея геостратегически район, какъвто е Украйна, и за по-активни действия, свързани с българската общност там и отстояване на интересите им на малцинство. Макар военните действия по време на конфликта в Украйна, започнал в края на 2013 г., не засягат директно българското население в страната, българската държава отблизо следи ситуацията, работи активно на европейско ниво за подписване на Споразумение за асоцииране на Украйна с ЕС и е една от първите, ратифицирали Споразумението. Европейската перспектива на Украйна е свързана и с извършването на реформи, неотменна част от които засягат малцинствената политика в страната. С приемането на Закона за образованието Украйна дистанцира от себе си някои европейски страни, които биха могли да спрат нейното членство в ЕС. Специално този закон не засяга българското малцинство, но България нееднократно заявява, че пътят на Украйна към ЕС минава

през България и зачитането на правата на българите в тази страна. Украйна не може да стане член на ЕС, ако не се придържа към принципите на демокрацията, към зачитане основните свободи, правата на човека и правата на малцинствата и към гарантиране спазването на принципите на правовата държава. България нееднократно е заявявала, че ще помага на Украйна в нейния европейски път, защото това би било гаранция за просперитета на българите там и зачитане на техните национално-културни свободи.

¹ По-подробно за политиката на България спрямо бесарабските българи след 1991 г. вж. Билга, М. Бесарабските българи в политиката на България след 1991 г. // В: *Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност*. С., 2012, с. 97–128.

² За украинската етническа политика по отношение на малцинствата в страната вж. Нягулов, Бл. Малцинствата в етническата политика на България и Украйна: сравнителни аспекти // В: *Българите в Северното Причерноморие*, т. 9, Одеса, 2006, с. 237–256.

³ *Държавен вестник*, 25 (25.03), 1994. Гарантираните с този договор права на българското население в Украйна реципрочно се отнасят и за лицата от украинската националност, постоянно пребиваващи на територията на Република България. Украинците в България обаче не са толкова многобройни, колкото българите и не населяват компактно определена територия в България.

⁴ Държавна агенция за българите в чужбина — URL: <https://www.aba.government.bg> (посетена на 12.01. 2019).

⁵ По-подробно вж: Министър Кристиан Вигенин се среща с посланика на Украйна — URL: <https://mfa.bg/bg/news/5567> (посетена на 12.01. 2019).

⁶ България смята българската диаспора в Украйна за естествена връзка между нашите две страни — URL: <https://www.mfa.bg/bg/events/6/1/2352/index.html> (посетена на 12.01. 2019).

⁷ Конфликтът в Украйна се разгаря вследствие на ескалирането на напрежението между органите на реда и подкрепящите асоциирането на Украйна с ЕС, които протестират на Майдана поради отказа на президента Виктор Янукович да подпише това споразумение. Стига се до подписване на *«Съглашение за регулиране на политическата криза в Украйна»*, но то е нарушено часове след подписването му — Янукович изтегля органите на реда и напуска страната. Някои радикални националистически формирования — ударната сила на *«Евромайдана»*, настояват за украинизация на страната и ограничаване ползването на руски език. Населението в източните региони, предимно рускоговорящо, излиза на контра-митинги, отказва да признае новата власт и самопровъзгласява независимостта на Луганската Народна Република и Донецката Народна Република. Управляващите в Киев изпращат войска да потуши недоволството и се стига до острата фаза на конфликта, по време на която се използва тежко въоръжение. Крехкото споразумение за спиране на огъня, подписано на 5 септември 2014 г. често се нарушава от двете страни. *«Минските споразумения»* за бъдещо мирно разрешаване на конфликта все още не могат да бъдат приложени.

⁸ Кристиан Вигенин: Настояваме за пълно разследване на събитията в Одеса — URL: <https://mfa.bg/bg/news/6970> (посетена на 12.01. 2019).

⁹ По-подробно вж.: България е готова да реагира във всеки един момент в защита на правата на нашите сънародници в Украйна — URL: <https://mfa.bg/bg/news/7930> и <https://mfa.bg/bg/news/9194> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁰ България ще предостави хуманитарна помощ за Украйна — URL: <https://www.cross.bg/ukraina-pomosht-hymanitarna-1440376.html#.W7-7TWgzaUk> (посетена на 12.01. 2019).

¹¹ След като В. Янукович напуска поста президент на Украйна и страната (21 февруари 2014 г.), Върховната Рада гласува отстраняването му от поста президент на Украйна (22 февруари), а на следващия ден парламентът възлага на новоизбрания председател на Върховната Рада Александър Турчинов да оглави страната до избирането на нов президент на Украйна. На 27 февруари Върховната Рада утвърждава новото правителство с министър-председател Арсений Яценюк.

¹² Министър Кристиан Вигенин участва в извънредния Съвет «Външни работи» по Украйна — URL: <https://www.mfa.bg/bg/news/6504> (посетена на 12.01. 2019).

¹³ България подкрепя българите в Украйна — URL: <https://www.cross.bg/ukraina-obshnost-vigenin-1399484.html#.W7lAw2gzaUk> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁴ Вигенин: България реагира бързо и адекватно на случващото се в Украйна — URL: <https://bnr.bg/post/100339325/vigenin-balgaria-reagira-barzo-i-adekvatno-na-sluchvashtoto-se-v-ukraina> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁵ Резолюция на Европейския парламент от 13 март 2014 г. относно руското нашествие в Украйна — URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52014IP0248> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁶ Антон Киссе благодари за подкрепата на България за Украйна — URL: <https://fakti.bg/bulgaria/91326-anton-kisse-blagodari-za-podkrepat-na-balgaria-za-ukraina> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁷ Вицепрезидентът Маргарита Попова се среща с украинския посланик и с председателя на Асоциацията на българите в Украйна — URL: <https://www.president.bg/news1814/vitseprezidentat-margarita-popova-se-sreshtna-s-ukrainskiya-poslanik-i-s-predsedatelya-na-asotsiatsiyata-na-balgarite-v-ukrayna.html> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁸ Президент подписа Закон «Об основах государственной региональной политики» — URL: <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezident-pidpisav-zakon-quotprozasadi-derzhavnoyi-regional-34844> (посетена на 12.01. 2019).

¹⁹ България, Гърция, Румъния и Унгария призоваха Украйна да не въвежда ограничения за обучението на майчин език — URL: <https://mfa.bg/bg/news/15429> (посетена на 12.01. 2019).

²⁰ България и Украйна се договориха за разширяване на изучаването на български език в украинските училища — URL: <https://www.mon.bg/bg/news/2812> (посетена на 12.01. 2019).

²¹ Българска делегация посети Одеса — URL: <https://glasove.com/categories/na-fokus/news/bylgarska-delegaciya-e-na-poseshenie-v-odesa> (посетена на 12.01. 2019).

²² По-подробно за приемането на Постановление № 103 на МС, за трудностите, свързани с неговото изготвяне и за неговото значение, както и статистически данни за броя на кандидат-студентите и приетите студенти от чужбина в България вж. у: Миланов, Е. Двадесет години от приемането на постановлението за осъществяване на образователна дейност сред българите в чужбина № 103/31.05.1993 // В: *Алманах «Родолюбец»*, VIII, С., 2016, с. 277–284.

²³ Дейността на българските неделни училища в чужбина се регламентира с Постановление № 334 на МС от 2011 г., отменено с ново — Постановление № 90 на МС от 29 май 2018 г. Дейността на училищата, вписани в списъка на българските неделни

училища в чужбина, се подпомага със средства от държавния бюджет чрез бюджета на МОН. Средствата се използват за финансиране на разходите за персонал (възнаграждения и осигурителни плащания за сметка на работодател), присъща издръжка и придобиване на оборудване за помещенията.

²⁴ Повече за програмата вж.: Роден език и култура зад граница — URL: <https://www.mon.bg/bg/175> (посетена на 12.01. 2019)., както и интервюто на Наталия Михалевска, началник на Дирекция «Образование на българите зад граница и организация на училищната мрежа в страната», МОН пред агенция Фокус — URL: <https://m.focus-news.net/?action=opinion&id=42327> (посетена на 12.01. 2019).

²⁵ Р. Николова: Стажът на българските учители в Украйна не се признава в България — URL: <https://bnr.bg/post/100859812/r-nikolova-stajat-na-balgarskite-uchiteli-zad-granica-naznachen-i-s-konkurs-na-mon-ne-se-priznava-v-balgaria> (посетена на 12.01. 2019).

²⁶ Държавният глава отлага планираното си посещение в Украйна — URL: <https://www.president.bg/news1692>

²⁷ ЕС дава 1 млрд.евро на Киев, намалява митата за украински стоки — URL: <https://btvnovinite.bg/svetut/es-dava-1-mlrd-evro-na-kyev-namalyava-mitata-za-ukrainski-stoki.html> (посетена на 12.01. 2019).

²⁸ Speech by High Representative/Vice-President Federica Mogherini at the Taras Shevchenko University — URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/41259/speech-high-representativevice-president-federica-mogherini-taras-shevchenko-university_en (посетена на 12.01. 2019).

²⁹ Вицепрезидентът Маргарита Попова се среща с украинския посланик и с председателя на Асоциацията на българите в Украйна — URL: <https://www.president.bg/news1814/vitseprezidentat-margarita-popova-se-sreshtna-s-ukrainskiya-poslanik-i-s-predsdatelya-na-asotsiatsiyata-na-balgarite-v-ukrayna.html> (посетена на 12.01. 2019).

³⁰ Становище и предложения на Консултативния съвет за национална сигурност относно рисковете пред България, свързани с развитието на кризата в Украйна — URL: <https://www.president.bg/news1819/stanovishte-i-predlozheniya-na-konsultativniya-savet-za-natsionalna-sigurnost-otnosno-riskovete-pred-balgariya-svarzani-s-razvitiето-na-krizata-v-ukrayna.html> (посетена на 12.01. 2019).

³¹ Билга, М. Цит. съч., с. 124.

³² Личен архив.

³³ В Обръщението са засегнати широк кръг въпроси в областта на образованието, демографската криза, придобиването на българско гражданство и др. Някои предложения в Обръщението институциите в България приемат или мотивирано отхвърлят, други премълчават, а на някои посочват срокове за реализиране. Това, което се осъществява е: първокурсниците да получават от ДАБЧ Удостоверение за български произход в рамките на един ден (всички останали чакат с месеци да се запишат онлайн за подаване на документи за получаване на Удостоверение за произход); първокурсниците да получават виза за България в рамките на 15-20 дни (а не в рамките на месец). Продължават обаче да стоят на дневен ред такива важни въпроси като: неспазване на законоустановения срок от 12 месеца за излизане на предложение от министъра на правосъдието за издаване на указ за придобиване (или за отказ) на българско гражданство; своевременно обявяване на резултатите от кандидат-студентските изпити (закъснението води до отказ на кандидат-студенти да следват в българските вузове); подписване на специална спогодба с Украйна, в която да се регламентира 4-часово седмично изучаване на български език и литература и др.

³⁴ През 1938 г., сто години след освещаването на храма «Свето Преображение Господне» в гр. Болград, потомци на бесарабски българи се събират в София и решават

денят на освещаването на храма — 29 октомври (нов стил) да бъде честван като Ден на бесарабските българи. Втората световна война прекъсва честването на празника. Денят на бесарабските българи е ден за отдаване на дължимото им за развитието на България. През 2018 г. честването на празника съвпада с честването на 180 години на Болградската катедрала «Свето Преображение Господне» и 160 години от основаването на първото българско средно училище — Болградската гимназия.

Maria Bilga

PhD

Cultural and Educational Association for Relations with
the Bessarabian and Taurida Bulgarians «Rodolyubetz»
mzabunowa@abv.bg

POLICY OF BULGARIA TOWARDS BULGARIANS IN UKRAINE IN THE 21ST CENTURY

Abstract: The state policy of Bulgaria towards the Bulgarian diaspora in Ukraine in the 21st century follows the policy line set in the last decade of the 20th century when the new institutions for working with Bulgarians abroad are being formed and the legislative framework is being developed but with some specificities brought about by the new realities. In the first decade of the 21st century, Bulgaria became a member of NATO and the European Union, making it stronger in the field of international diplomacy, including in the defense of the interests and rights of Bulgarians in Ukraine. Bulgaria implements its policy towards the historic Bulgarian community in Ukraine in two main directions. The first — to hold active diplomacy, including at European level, to regulate the conflict in Ukraine from the end of 2013 and to integrate Ukraine to Europe by signing an Association Agreement (2014). These efforts lead to the stabilization of the region and to greater guarantees for the observance of the rights of Bulgarians in the implementation of the minority policy in Ukraine. The second direction — the educational activity, which develops in two directions: education of Ukrainian citizens of Bulgarian origin in the schools in Ukraine and in the Bulgarian universities. The study of Bulgarian language by the Bulgarians in Ukraine is reinforced with the program "Native language and culture abroad" and with the establishment of a network of Sunday schools. The result of the educational activity is that the non-speakers of Bulgarian literary language among the Bulgarian minority in Ukraine are significantly less and the non-comprehending language are even less.

Key words: Bulgarian diaspora in Ukraine, Bulgarians abroad, State policy of Bulgaria, minority policy in Ukraine.

С а ш а Л о з а н о в а
(Лесотехнически университет, София)
С т е л а Т а ш е в а
(Институт за изследване на изкуствата, БАН)

БЪЛГАРТИЯ И УКРАИНА: АРХИТЕКТУРНИ ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

1. Увод, методика на изследването

Спецификата на конференцията *«България и Украйна в историята на Европа»* ни насочи към сравнителен анализ на архитектурата в двете страни, създадена в междувоенния период. Архитектурни изследвания са водени във всяка от страните поотделно, но подобна съпоставка днес дава възможности за нови подходи и търсения в историята на изкуството и архитектурата на XX век.

Винаги и навсякъде архитектурата е тясно обвързана с климата и природните дадености, социалните и икономическите условия, политиката и идеологията. Тук обаче, ще засегнем тази много комплексна тематика само от гледна точка на истории на архитектурата и изкуството и в дадения вече проблематичен контекст. Логично, в сравняваните архитектурни обекти не може да има пълно съответствие или повтаряемост във времето, по отношение на елементите на стила или архитектурната типология.

Критерият на подбор за архитектурните образци в текста ни се основава на следните условия:

- да съществуват към днешна дата — реално (сгради) или в архивна форма (проекти);
- автентичният им вид да е съхранен в достатъчна степен, за да позволява анализ;
- да са характерни представители на отделни стилове и тенденции от епохата;
- да имат изявени обществени функции и висока публичност (затова в доклада жилищната архитектура е слабо представена);
- да са основа за съпоставителен анализ — да разкриват общи съществени белези в развитието на архитектурата на двете страни.

2. Хронология и систематизация на примерите

Първият пример, на който ще се спрем в детайл, е на Доходно здание (фиг. 1), дело на архитект Ю.С. Цауне (1862–1930) от 1912 г. Авторът е възпитаник на Санкт-Петербургската академия на изкуствата, активно

проектира, строи и преподава в Харков. Постройката е добър пример за европейска архитектура от началото на XX, в която се обединяват еkleктични елементи. Неокласическото решение на централната ѝ фасада се преплита с ризалити, оформени декоративно в духа на Арт Нуво. Скулптурите, увенчаващи атика, са с нео-ренсансов характер.

Фиг. 1 — ляво: Доходно здание, Харков. Източник: Городской дозор, Главная Темы Байки харьковских улиц. Одна из скульптур напротив памятника Шевченко в Харькове — вылитая жена Бекетова. 17.03.2015 06:52 <http://dozor.kharkov.ua/>; Фиг. 1 — дясно: Сграда за централата на Българската търговска банка, лична снимка.

В България също намираме принципното съчетание на различни стилове в (макар и по-късна) сградата на Георги Фингов (1874–1944), Димо Ничев (1876–1952) и Никола Юруков (1880–1923)¹ в София (фиг. 1 — дясно). Тя е проектирана за централа на Българската търговска банка (известна и като банката на А. Буров), разположена е на площад «Гарибaldi» и е завършена през 1925 г. Главният фасаден акцент (в ъгловото структура на сградата) има нео-бароков характер и съдържа елементи на Арт Деко, вплетени в покривното решение. Централната част на зданието е увенчана с нео-класически «храм».

В архитектурата на XX век, важно направление — както за Украйна, така и за България, е *модернизмът*. Това е движение, което обновява формите и конструкциите и отхвърля решенията на предишните стилове. Характерни за него са употребата на нови, съвременни материали — метал, стъкло, железобетон; геометризъм и асиметрия на планово и фасадно решение; липса на строга йерархия в силуета и външния облик; гладки плоскости и отказ от декорация; обновяване на връзката между утилитарното и формално-пластическото начало. Приема се, че модернизмът включва в себе си школата «Баухауз», Де-стил, конструктивизъм, функционализъм, рационализъм и т. н. Счита се, че движението е една от

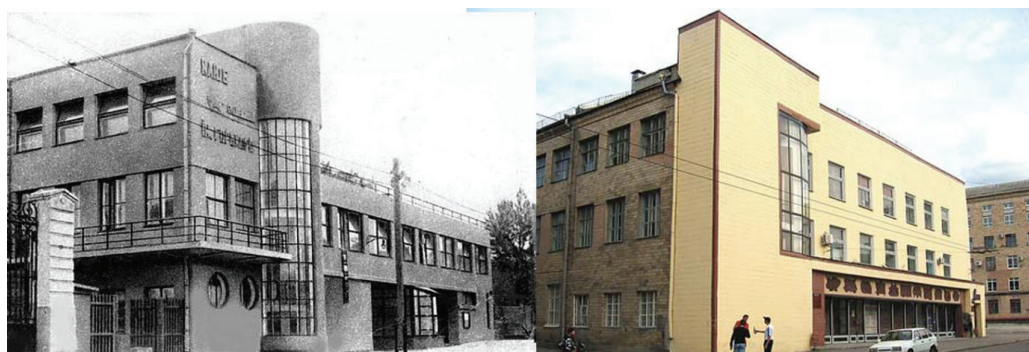
составките в архитектурата на Арт Деко и във времето (след Втората световна война) еволюира — прелива в интернационалния стил, в брутализма и пр.

Новаторските черти на модернизма се проявяват и в архитектурата на Украйна, и в българската. Пример за това е чудесното здание (предназначено за манифактурно производство), построено в Харков в периода 1910–1920 (фиг. 2). То е изпълнено по проект на арх. Ал. Ржепишевски (1879–1930). За времето си е технологична новост в града — с монолитен скелет и площно остъкляване на фасадите². Решението е в духа на модернизма на В. Гропиус и Фагус Фабрик (1914), а еkleктичното начало се разкрива в купола и в оформлението на полуколоните по фасадата, решени в духа на северния модерн³.

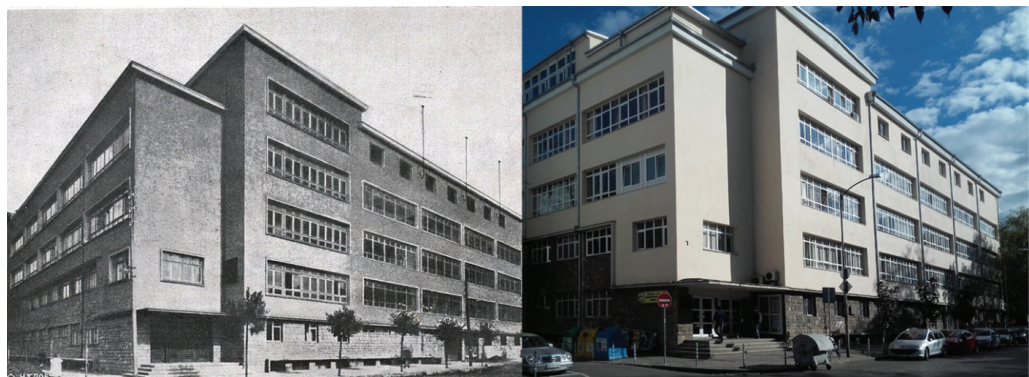
Фиг. 2. Манифактурна сграда Харков. Източник: *Kharkov Info, Abandoned vivid example of the constructive modernism of the «Chicago school» with an excellent view of the city.*
<http://www.kharkovinfo.com/abandoned-casino-building.html>

Образец, ясно открояващ чертите на модернизма, е построеният през 1930 г. Клуб на Строителя в Харков (фиг. 3) — дело на колектив, воден от архитект Я.А. Штейнберг (1896–1982). Той е възпитаник на Киевския Художествен Институт и автор на множество представителни обекти на територията на Украйна.

Фиг. 3 — ляво. Клуб на строителя в Харков началото на XX век и днес (Фиг. 3 — дясно).
Източник: Харьков: новое о знакомых местах. Харьковские клубы советского времен.
Дворцы и Дома культуры. Часть II. <http://the-past.inf.ua/list-3-3-4.html>

В София, за един от «чистите» примери на стилистиката на модернизма ще посочим сградата на Германското училище, днес Национална музикална академия «Проф. Панчо Владигеров» (фиг. 4). Зданието е изпълнено по проект на архитектите С. Белковски (1891–1962) и И. Данчов (1893–1972) в периода 1931–1932, завършено през 1934 г. Белковски завършва Политехниката в Берлин-Шарлотенбург и в последствие се изявява активно в няколко направления — проектиране и строителство, архитектурно обучение, академична дейност и кариера. Неговият състудент И. Данчов също е сред най-активните архитекти от епохата.

Фиг. 4 — ляво. Сградата на Германското училище, 1934 г. Проект на архитекти
Станчо Белковски и Иван Данчов (днес Държавна музикална академия), София.
Източник: Белковски Станчо. Станчо Белковски : Архитектурна дейност 1922–1942:
Жилища, общ. сгради, селища, С., Хр. Г. Данов, 1943, с. 34. Фиг. 4 — дясно ДМА сега,
лична снимка.

В междувоенния период, и в България, и в Украйна, модернизмът съществува редом с преобладаващото количество архитектурни образци, решени в духа на историзма. Факт е, че и примерите на други «чисти» стилкови образци (сецесион, модернизм, Арт Деко и пр.) са по-малко от архитектурните решения с еклектичен и идеализиращ миналото характер. Това обаче по никакъв начин не прави тази архитектура по-малко стойностна, изразителна и естетична.

Може би най-известният архитектурен обект от междувоенния период в Харков е т. нар. сграда на ГОСПРОМ/ДЕРЖПРОМ — Дом на държавната индустрия (фиг. 5), построен през 1926–1928. Негови автори са колективът от Санкт Петербург — С.С. Серафимов (1878–1939), С.М. Кравц (1891–1966) и М.Д. Фелгер (1881–1962). Сградата е предназначена да обслужва 22 предприятия и индустриални организации и обединява множество разнородни функции⁴. Тя продължава и традицията на еклектично смесване, но тук «миксът» от стиловете е с различен състав: модернизм, конструктивизъм, Арт Деко. Белезите на модернизма виждаме в едрото членение на обемите и комплексните пространствени решения. Остъкляването и пропорционирането на прозорците се свързва с естетиката на конструктивизма. Чертите на Арт Деко се разкриват в силуетите на «арките», в пирамидалното изграждане на ансамбъла и в обработката на детайлите.

Фиг. 5. Сградата на ГОСПРОМ/ДЕРЖПРОМ. Източник: Kharkiv National Medical University, Life in Kharkov, <https://ksmu.kharkov.ua/life-in-kharkov.html>

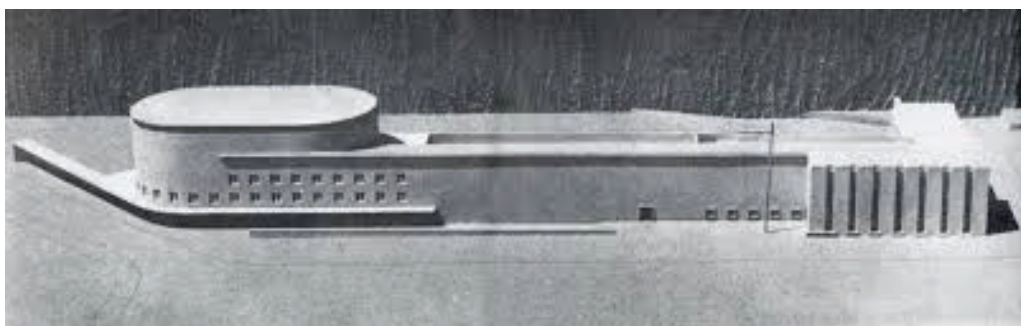
В сградата на Агрономическия факултет в София органично са съчетани модернизъм, Арт Деко и сецесион⁵. Тя е построена в периода 1927–1930 г. и е дело на големия български архитект Георги Овчаров (1889–1953). Овчаров е възпитаник на Техническия университет в Мюнхен⁶ и е създател на ключови за българската архитектурна история образци. Тук модернизмът се «чете» в лаконизма, простотата и композиционните решения на фасадите. Пирамидалната структура на обемите и формата на някои прозорци хвърля мост към решенията на Арт Деко. В общия облик (материал, изпълнение и моделиране на детайлите) виждаме умело използване на по-ранния стил (сецесион), интерпретиран в северно-европейска стилистика. Но при архитектите от мащаба и с дарованието на Овчаров, заемките — органично вплетени в цялото, могат да са много и разнообразни. Например, възможна асоциация с фасадното решение на централния обем на Агрономическия факултет е декоративното решение на портала на Буюк Джамия⁷ (XV век), една от малкото запазени мюсюлмански култови сгради в София.

Освен общи, архитектурното наследство от периода в Украйна и в България разкрива и специфични тенденции в проектите и реализациите им. Важен образец в това отношение е Дворецът на културата на ЖП работниците (1932 — фиг. 6). (Днес това е Централният дом на науката и техниката към Харковската дирекция железопътните превози на Южната ЖП линия. Автор на сградата е завършилият в Санкт Петербург архитект, инженер и изследовател А.И. Дмитриев⁸ (1878–1959). Тя носи черти на модернизма (в своя обем, остъкляване, фасадна композиция и геометризъм), на конструктивизма (чрез членения на прозорци и плътни полета, характерни съчетания на функционални и конструктивни елементи) и на Арт Деко (изразени във вертикализма на криволинейния обем и ретроспективни отпратки към известни обществени сгради).

И в България съществуват подобни решения — в проектен вид и/или осъществени. Проектът за концертна зала на Георги Овчаров (фиг. 7 — ляво) илюстрира сходна употреба на обемни форми, облик и съчетания. Изградената в София постройка на Втора хирургия (проект на Виктория Ангелова-Винарова (1902–1947) с Петър Харбов (1906–1975) и Борис Капитанов) и също показва комбинация на овални обеми с паралелепипеди, близко мащабиране на пространствените им отношения; баланс между вертикалните и хоризонталните елементи, оформящи фасадите.

Фиг. 6. Дворец на културата на ЖП работниците в Харков. Източник: *The Constructivist Project*, Дворец культуры железнодорожников, <http://theconstructivistproject.com/ru/object/1784/dvorec-kultury-zheleznodorozhnikov>

Фиг. 7. Проект за концертна зала, Варна, 193. Източник: Паскалев, Неделчо. Георги Овчаров, *Техника*. София, 1982

В архитектурно-художествено отношение, чудесен пример на съчетание на модернизъм и конструктивизъм е Дворецът на културата (фиг. 8 — ляво, «ДК Имени Ильича») в Днепър (бивш Днепропетровск), Украйна. Автор на проекта е дипломиралият се в Рижската политехника А.Л. Красноселски⁹ (1877–1944), създател на множество здания, като запазените днес в Днепър са паметници на културата.

За разлика от Украйна, в архитектурата на България от началото на XX век няма съхранени образци на «чист» конструктивизъм в неговата

цялостна и развита образност. Тук няма да се спираме на възможните причини за това. Все пак в отделни сгради, подобно на кооперацията на ул. се срещат елементи, отправящи към тази руска архитектурна школа (фиг. 8 — дясно). Дори в тези случаи обаче, влиянията върху стилистиката им могат да идват и от друга посока — например от чешкия кубизъм.

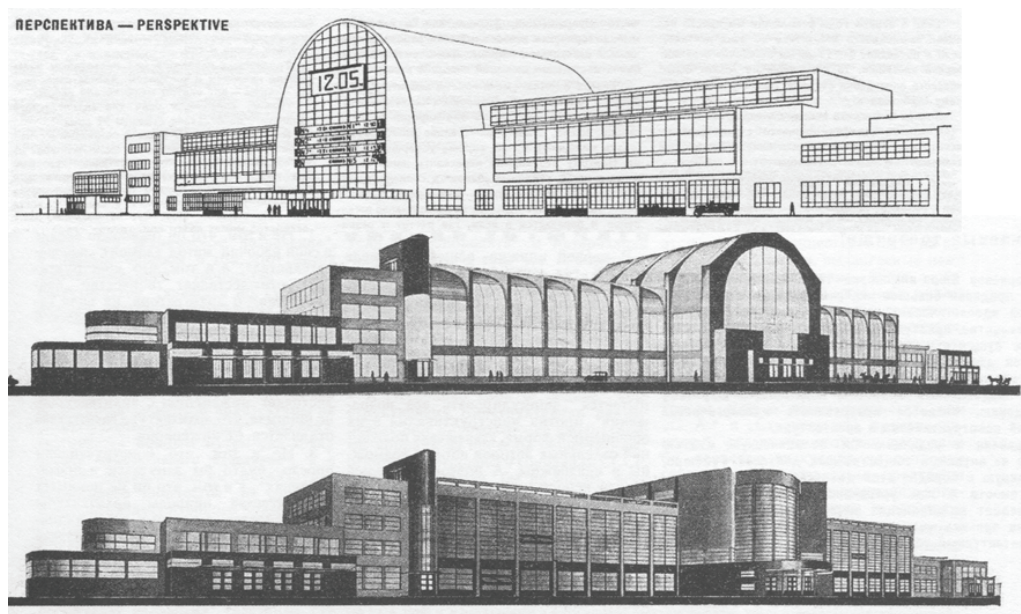

Фиг. 8 — ляво. Дворецът на културата ИЛИЧ, Днепър, 1932, Източник: Днепр Час. Дворец Ильича может превратиться в музей советской старины, 11.04.2017 <https://dpchas.com.ua/dnepropetrovskaya-solyanka/dvorec-ilicha-mozhet-prevratitsya-v-muзей-sovetskoj-stariny>; Фиг. 8 — дясно. Апартаментна сграда, бул. «Васил Левски», архитект неизвестен, около 1929г. Източник: BLD, снимка Васил Макринов, Българският архитектурен модернизъм и страстите български, 17.04.2018 <https://www.bld.bg/aktualno/gradski-tendencii/bylgarskijat-arhitekturen-modernizym-i-strastite-bylgarski/112>

Все пак виждаме, че при редица сгради в Украйна и България съответствия се откриват не само в принципното съчетаване на различни стилове (вкл. в конкретиката им), но и в обемно-пространственото решение. Но докато в украинските примери присъства силно конструктивизъм, в българските примери има смесване (предимно) на модернизъм и Арт Деко.

Характерни примери на сгради с обслужващи функции, са проектът на известните архитекти Веснини (братята Л.А., В.А. и А.А.) за гара в Киев и конкурентният им образец — на проектантите Ротерт, Штейнберг и Магуленко (фиг. 9 горе и долу). И трите проектни решения са изпълнени с размах и широкоплощни контури на застрояването. Обликът им разкрива богатата ерудиция и професионалната култура на авторите. В духа на периода, гарите заимстват плановата си организация и йерархичността на фасадите от дворцовата архитектура. Но в тях са налични и

белезите на модернизъм, конструктивизъм и еклектика. Последната включва в себе си както творческа интерпретация на по-стари архитектурно-художествени модели, така и по-нови образци на Арт Нуво, Арт Деко и др.

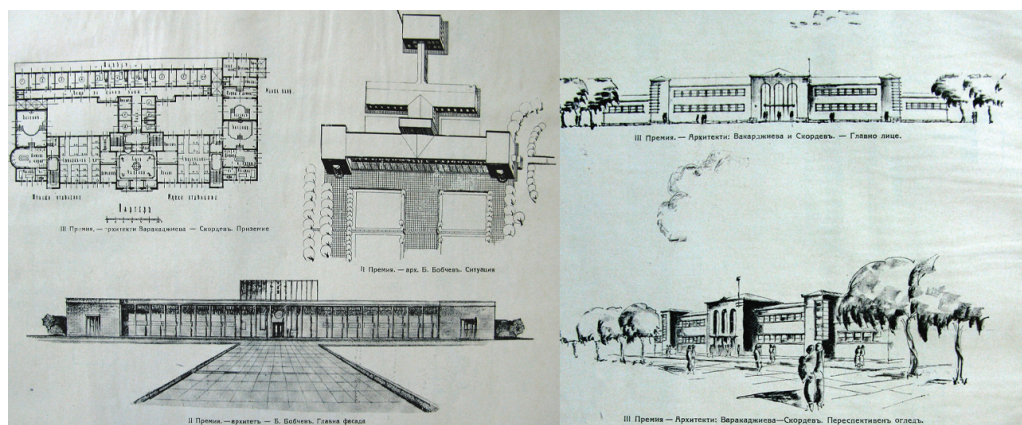

Фиг. 9 — горе. Л.А., В.А. и А.А. Веснины. Пассажирский вокзал в Киеве // Современная архитектура. 1928, № 3. — С. 84–85. Фиг. 9 — долу. Ротерт, Штейнберг и Магуленко (Киев). Вокзал в Киеве, два варианта // Современная архитектура. 1928, № 3, С. 91.

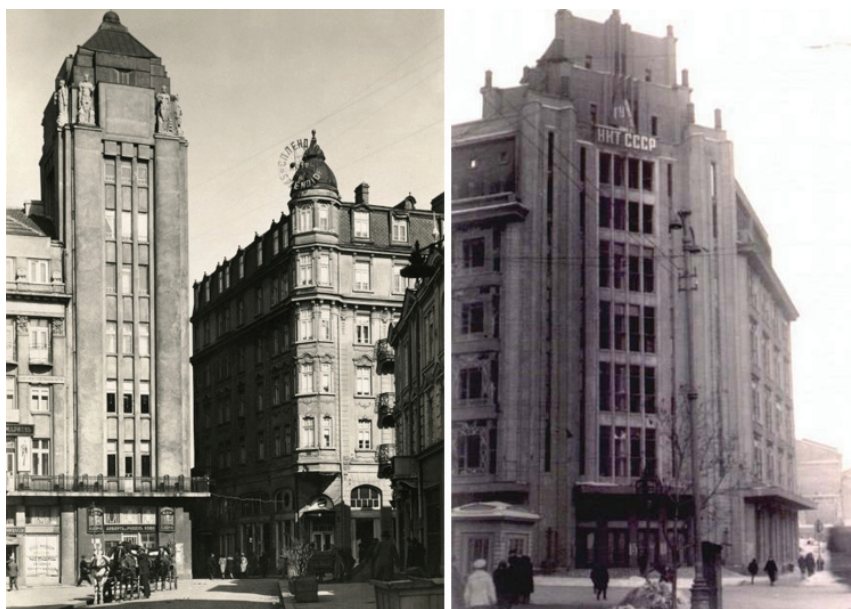
Източник на графиките: Архив СА. Идеология конструктивизма в современной архитектуре. 1928 <http://tehne.com/event/arhivsyachina/arhiv-sa-ideologiya-konstruktivizma-v-sovremennoy-arhitekture-1928>

Подобни български образци в периода, с близки обемно-пространствени, композиционни решения и образ, са проектите за градска баня (фиг. 10), отново представляващи в същността си дворцови схеми. Техни автори са Б. Бобчев и колективът на Ел. Варакаджиева и Г. Скордев. Въпреки различните функции на сградите, принципният «микс» от стилови съставки (и в гарите, и в градските бани) в случая е идентичен.

В последните предвоенни години и в двете страни намираме и отделни, ясно изразени примери на Арт Деко. Такава е кооперацията «Мусала» в София (ул. Сердика и Триадица). Примерът от Украйна е киевският Универмаг «НК Труд» (фиг. 11). Очевидна е приликата им в архитектурното решение на: съчетанието на хоризонтални и вертикални обеми, увенчаващите части, оформянето на плътни, ъглови и прозоречни ленти, в декорациите, скулптурите и пр.

Фиг. 10. Проект за градска баня — на Б. Бобчев (ляво) и на Ел. Варакаджиева и Г. Скордев (дясно) Източник: сп. Архитект, 1932(3), бр. 7–8, Илюстрации към конкурспостройка на банска сград, с. Баня, Карловско.

Фиг. 11 — ляво. Кооперация «Мусала», 30-те години, Източник: @starasofia, Стара София; Фиг. 11 — дясно. Универмаг «НК Труда», Киев, бул. «Довоенный Крецатик», 1940 г. Източник: Довоенный Крецатик, <http://oldkiev.ho.ua/kreshat/2/dov.html>

3. Заключение

Без да претендира за изчерпателност, настоящата статия разкрива характерни прилики в облика на представителната архитектура в двете страни от периода. Независимо от фрагментарността на архитектурно-историческата ни извадка, можем да обобщим следното:

• И тук, и там намираме интерпретации в духа на еkleктиката, модернизма и Арт Деко.

• И в двете страни еkleктиката в различните ѝ форми и стилови образци присъства постоянно. Но тя се развива динамично — в началото на XX век обединява по-стари стилове — неоренесанс, необарок, неокласика, Арт Нуво и др. В последствие включва в себе си главно неокласика, модернизъм, Арт Деко;

• Има различия и в подходите, и в авторските решения. Осеждаема е и разликата в набора от стилове, представени в отделните сгради;

• И в двете страни съществуват архитектурни образци с уникален характер, независимо от общите принципи на смесване на отделните стилове.

Сравнителният анализ в архитектурата на Украйна и България (в дадения исторически период) откроява процеси и явления, които често остават незабелязани, ако са разглеждани само в национален план. Имаме предвид:

- съизмеримостта им с общоевропейското наследство и развитие;
- спецификата в регионалните вариации в употребата на стилове;
- разликата в характера на локалните архитектурни решения, в пространствения мащаб и в социалната им поръчка.

Явна е разликата в присъствието на конструктивизма — в България то е по-слабо. Сред възможните причини са контрастните политически режими на двете страни, както и школите, формирали творците им. За Украйна архитектурното образование е: национално (местно), Русия, Полша, Германия. Преобладаващите в България автори са обучени в Германия, Австро-Унгария, Чехия.

Съпоставителният подход към архитектурата на Източна Европа разкрива високи художествени достижения, авторски приноси и стилистичен колорит. За съжаление, поради съществуващата до ден днешен европоцентристка гледна точка, езиковите бариери и пр., този материал е малко известен. Вярно е, че отделни архитектурни явления като руският конструктивизъм са известни в исторически контекст. Но регионалното наследство следва да се вкара много по-широко в арсенала на съвременната архитектурна наука. Считаме, че в него се откриват и модели за развитие на архитектурата за десетилетия напред. Един пример е хибридният комплекс на ГОСПРОМ (фиг. 5), чиито архитектурни, образно-пластически белези се тиражират многократно в проекти на постмодернизма.

Да се надяваме, че оттук нататък съществуващата диспропорция в популяризирането и оценката на архитектурата от региона ще бъде преодолявана с общите усилия на специалистите от отделните страни.

¹ Данни по биография в Архив на САБ, фонд «Константин Жеков», — архитект Георги Фингов, АЕ 11.

² «МедиаПорт». В Харькове обещают восстановить заброшенный памятник архитектуры, 14 июня 2017 — 13:43. — URL: <http://www.mediaport.ua/v-harkove-obeshchayut-vosstanovit-zabroshennyyu-pamyatnik-arhitektury> (посетена на 15.01.2019).

³ «Модерн» е рускоезичният термин, обичайно използван за сгради в дъха на Арт Нуво и Сецесион.

⁴ Този вид сгради днес наричаме хибридни. Останалите данни за постройката са по: Kharkiv National Medical University, Life in Kharkov. — URL: <https://ksmu.kharkov.ua/life-in-kharkov.html> (посетена на 15.01.2019).

⁵ Снимка на сградата виж тук: Vesti.bg По следите на Рокфелер в България. — URL: <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/po-sledite-na-rokfeler-v-bylgariia-video-6044117> (посетена на 15.01.2019).

⁶ По: Паскалев, Неделчо. Георги Овчаров, Техника София, 1982.

⁷ Виж: Джамиите на София през XIX век. — URL: <http://stara-sofia.com/sledosvjami.html> (посетена на 15.01.2019) за снимка на Джамията.

⁸ Виж: Филиал «Южная Железная Дорога» ПАО «Укрзалізниця» Центральный дом науки и техники. — URL: <http://www.pz.gov.ua/dept/101301?lid=1> (посетена на 15.01.2019).

⁹ Виж: Красивый Днепр, Заброшенный Дворец культуры имени Ильича, Днепр. Как выглядит ДК им. Ильича с высоты, 24.06.2018. — URL: <http://beautifuldnepr.com/zabroshennye-obekty/dvorec-kultury-imeni-ilicha-dnepr.html> (посетена на 15.01.2019)

Sasha Lozanova

PhD, Assoc. Prof.

University of Forestry Sofia

Stella Tasheva

PhD, Assoc. Prof.

stelabt@gmail.com

Institute of Art Studies, BAS

BULGARIA AND UKRAINE: ARCHITECTURAL PARALLELS IN THE INTERWAR PERIOD OF 20TH CENTURY

Abstract: The article is focused on comparative analysis of building samples in Ukraine and Bulgaria, which had been erected between the two world wars. Various architectural studies have been performed in each of the countries individually, but today a parallel research offers opportunities for new paths and forms of exploration in the history of art and architecture of the 20th century.

The authors, an architect (and theoretician) and an art-historian (and ethnologist), aim to highlight key features of the building samples of both countries through an interdisciplinary approach. The ambition is also to outline the common (global) and the regional (local) characteristics of the created public buildings.

The selection criterion for the edifices which were examined here was based on the following conditions:

- they exist today — in real or archival form;

- their authentic appearance has been preserved sufficiently to allow exploration;
- they are characteristic of unique individual styles or major trends of the era;
- they have prominent public functions (hence the housing architecture is poorly represented);
- they could serve as basis for a comparative analysis, being exemplar of essential features in the development of the architecture of both countries.

The study delves into principles of development and blending of styles in the European architecture including: eclecticism (historicism), secession (Art Nouveau), modernism, constructivism, Art Deco. Their specific instances (in the two countries) are also traced: the artistic schools, forming the authors' orientations; the scale of the deployment of the different perspectives; the nature of their interaction.

The research on parallels in the architecture of Eastern Europe reveals a rich range of applied styles, significant architectural contributions and high artistic achievements. Unfortunately, due to the popular Europocentric points of view, language barriers, etc., this material is not very well known.

Key words: architecture of 20th century, Eastern Europe, public architecture, style, comparative analysis.

Петя Димитрова
(Институт за исторически изследвания, БАН)

ИЗТОЧНА ЕВРОПА И ПАМЕТТА ЗА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА: ОТ «СТРАНА ОГРОМНАЯ» ДО «БЛЪДЛАНДС»

Видният френски философ Пол Рикьор описва промените в историческото познание през XX век с кратката, но изразителна формулировка: *«Историята на събитията е заменена от история на интерпретациите»*. А известният американски историк от немски произход Георг Игерс, специалист по историография и теория на историята, добавя: *«За мен историята не се състои само от научни знания, но и от различни форми на памет и историческа репрезентация»*. Както е добре известно, понятието *памет*, тясно преплитащо се с понятието *история*, но не идентично с него, се определя от Морис Халбвакс като социална конструкция, създавана през настоящето. Неслучайно Игерс твърди: *«Ние никога не можем да реконструираме истината такава, каквато е била; но можем да се приближим към нея»*¹.

Изхождайки от тези твърдения, ще се опитам да проследя някои от промените в разказа за Втората световна война след падането на Берлинската стена — как е организиран първоначалният наратив за войната, как той се изменя през годините, в каква посока се движат новите интерпретации. Целта на подобно навлизане в дебрите на историографията е да се проследи накъде се движи реконструкцията на тези събития от недалечното минало, както и успяваме ли и доколко да се доближим до *«истината, такава каквато е била»*.

* * *

В страните от Източна Европа съветската версия за войната (означена като *«страна огромная»* в заглавието) е добре известна. Нейните основни постулати се свеждат до следното: Съветският съюз винаги е настоявал за политика на колективна сигурност; пактът за ненападение с Хитлерова Германия от 23 август 1939 г. е единственото правилно решение в тогавашната ситуация, когато трябва да се забави въвличането на СССР във войната, за да може страната да се подготви за нея; Втората световна война започва на 1 септември 1939 г. с нахлуването на немските войски в Полша; но благодарение на сключения с Германия договор СССР успява да остане встрани от нея още почти две години, до 22 юни 1941 г., когато Хитлер вероломно и без да обяви война напада Съветския съюз. Така

започва Великата отечествена война на съветския народ, който се вдига на защита на своята Родина. След огромните загуби, понесени през първите месеци в резултат от внезапността на нападението и неподготовеността на Червената армия, съветското ръководство успява да вземе нещата в свои ръце, да мобилизира цялото население и да организира изключително мощна съпротива срещу врага както на фронта, така и в тила. Благодарение на това германските нашественици не само са прогонени от съветските земи, но и с победоносния си марш към Берлин Червената армия освобождава народите на Източна и Централна Европа от фашистко иго.

След 1989 г. ние, източноевропейците, се вторачихме в развенчаването на митовете, съдържащи се в тези постулати, конструирани от съветската пропаганда и залегнали в съветския наратив, налаган като норма за всички членове на Източния блок. И сякаш не искахме да забележим, че съществуват и други митове за случилото се през годините на войната, приемани и от другата страна на желязната завеса и легнали в основата на разказите за войната на страни и народи, които никога не са попадали под каквато и да е зависимост от Москва.

За разкриването на тези митове ще си послужи с една статия на британския историк Тони Джуд — професор по европейска история, създател и директор до смъртта си през 2010 г. на Института «Ерих Мария Ремарк» към Нюйоркския университет. Статията е писана през далечната вече 1992 г. и разказва за това с какви митове е отрупана официалната версия за войната, при това както на Изток, така и на Запад².

На първо място, Джуд обръща внимание на общите митове, върху които се крепи разказът за ВСВ, съградени в първите години след нейния край, т.е. в периода 1945-1948. Първият от тях е, че *«отговорността за войната, за нейните страдания и нейните престъпления лежи върху германците»*. При това решението да се стовари цялата вина върху Германия се радва на пълен консенсус и сред съюзниците, и вътре във всяка една от държавите. По този начин, твърди Джуд, наличието на концентрационни лагери в Полша, Чехословакия и дори Франция може да бъде бързо забравено или пък приписано на окупационните сили, като се отклони вниманието от факта, че много от тези лагери са управлявани от не-германци и (както е във френския случай) са създадени и започват да действат преди германската окупация³.

Следваща стъпка по пътя на идентифициране на виновниците е стесняването на кръга около нацистите, т.е. виновни са не просто германците, не германският народ като цяло, а онези негови представители, които са били заплени от нацистката идеология и в името на нейното стриктно следване са извършвали престъпления. Затова и пред Нюрнберг-

ските трибунали са изправени само и единствено членове на нацистката партия и един неголям кръг от висши ръководители на нацистка Германия (*«шепа нацисти»*) получава своите заслужени присъди. Но как да се постъпи с останалите нацисти от по-низшите етажи на държавната и партийна йерархия на Третия райх? С други думи, как да се осъществи на практика политиката на денацификация, на този комплекс от мерки по издирване и отстраняване от държавна служба и ръководни длъжности членовете на НСДАП, включващ *«преследване, наказване и лустрация на нацистите според степента им на участие в мракобесните дела на хитлеровия режим»*⁴. Западните съюзници добре разбират, че ако на всички бъде потърсена сурова отговорност за деянията, т. е. ако бъде предприето продължително и последователно прочистване на отговорните нацисти, това би довело до невъзможност *«Германия (а и Австрия)... да бъдат върнати към гражданска администрация и местно самоуправление, дори и под контрола на съюзниците»*. Защото това означава *«отчуждаване на германците и австрийците от Западния блок чрез прекомерно подчертаване на тяхното минало»*. За да се избегне подобен сценарий е предприета серия от амнистии, която води, според Джуд, *«до един вид незабавна амнезия, чрез която всички страни се съгласяват, че оттукнатък тези мъже и жени са не по-различни от останалите»*. По този начин *«идентификацията и наказанието на активните нацисти в немскоговоряща Европа по същество приключва през 1948 и в началото на 50-те години вече е забравен въпрос»*⁵.

Всъщност тези събития, на които обръща внимание Джуд, имат една важна отправна точка — създаването на две германски държави през 1949 г. и отредената на Западна Германия роля да бъде важна част от свободния, демократичен свят. Затова и със засилването на разрива между бившите съюзници мерките по денацификацията отстъпват на заден план, за да дадат път на амнистията и инфилтрирането във властовите структури на неотдавнашните членове на националсоциалистическата партия. Затова и *«нацисткото минало и участието на нацисти в следвоенното управление на ФРГ дълго време е оставяно в плен на удобната политическа амнезия»*⁶.

След като е показал *«обвързването на отговорността за войната с германците и на германците с нацизма»*, Джуд насочва вниманието си към негерманските нации, пред които се откриват широки възможности да решат окончателно въпроса с националностите в следвоенна Европа, т.е. с онези около 25 млн. европейци, които след Първата световна война не са успели да постигнат самоопределение и са останали да живеят *«в нечия чужда държава»*. От позициите на вижданията на късния XX век британският изследовател не се колебае да опише как европейските

държави възприемат и доразвиват нацисткото наследство — унищожаването на *«повечето евреи и някои от най-малките групи без собствени държави»*. Тук се включва и *«отърваването»* от самите германци: експулсирането им от немските територии, предадени на Полша според Потсдамските договорености, изгонването на судетските немци от земите, върнати на Чехословакия, прогонването на всички *фолксдойче* от Балканите, от Полша и СССР, от Унгария; но и прогонването например на стотици хиляди етнически унгарци от Словакия, извършено от либерала Бенеш *«още на следващия ден след като страната му е освободена»*.

Това, което особено ни интересува в случая, е наблюдението на Джуд за ясното и бързо направено разграничение между колективното насилие и наказание за германските военнопръстъпници, от една страна, и масовите, расово мотивирани чистки, каквито представляват на практика тези експулсирания, осъществени от свободно избрани или новоосвободени национални власти, от друга. Което, освен всичко друго, води до появата на два вида памети: за това, което германците са направили *«на нас»* по време на войната, и това, което ние сме направили на другите след войната (колкото и да е сходно с първото). Или *«два морални речника, два начина на мислене, два различни вида минало. При тези обстоятелства, неудобните и смуцаващи спомени за нещата, направени от нас на другите по време на войната (т.е. под германско покровителство) биват удобно забравени»*⁷.

Подобна постановка според мен важи и за България, която дълго време избягваше да говори за присъствието на български войски в съседните ней територии, населени в голямата си част предимно с българско население, но и не само, и особено за Украйна, чиято памет за войната днес е силно поляризирана между руската версия, опираща се на концепцията за Великата отечествена война и борбата на съветските партизани с германските окупатори и с колаборационистите, и западно-украинската версия за героичната борба на УПА и ОУН срещу съветската армия⁸.

Именно тази разделена памет е отправната точка за появата на още един широко разпространен мит — митът за *«съпротивата»*. Тук сработва *«желязната»* логика на противопоставянето: *«Ако германците са виновни, тогава «ние» сме невинни. Ако вината се състои в това да си германец или да си работил за германците и за техните интереси ... тогава невинността трябва да означава антигерманска позиция след 1945, но и преди това»*. От което следва, че невинен е този народ, който е оказвал съпротива, при това в огромното си мнозинство. Именно затова там, където *«историческите свидетелства се противопоставят на*

такова изкривяване — във Франция, в Италия, където антифашистката съпротива започва късно и е ограничена в северните ѝ части, в Холандия, където силно преувеличените повествования за героични фермери, спасяващи свалени британски летци, са се превърнали в част от следвоенната национална митология — националното внимание още от първите следвоенни месеци съзнателно бива отклонявано към примери и истории, които се повтарят и преувеличават до втръсване в романи, популярни истории, радио, вестници и особено в киното»⁹.

Много по-важни обаче са различията в конструирането на миналото в страните от Западна и от Източна Европа, които започват да се наблюдават след 1947/48 г. Без да се спирам подробно на процесите в Западна Европа, само ще отбележа, че западноевропейците изпадат в един около 25-годишен период на удобна *«колективна амнезия»*. Тяхното безпроблемно съжителство с недалечното минало се крепи на няколко основополагащи мита, като: *«нацизмът е бил стриктно германски феномен, Западна Германия е била ефективно денацифицирана и онези, които е трябвало да бъдат наказани, са били наказани»*. Националните наративи почиват върху твърдения например за Виши като промеждутъчен епизод във френската история, като сътрудничество на една незначителна част от френския елит с окупаторите, или за масовия характер на френската съпротива; или пък за Мусолини като *«глупав идиот, поставен на власт от брутална и непредставителна за мнозинството клика»*, докато нацията, след като успява да се *«прочисти от фашистките си нечистотии»*, взема *«активно и ентусиазирано участие в собственото си освобождение»*; или пък върху мита за *«първата жертва»* на нацизма — Австрия, мит, чиято цел е да изличи паметта за годините на ентусиазъм, с който представители на всички австрийски политически сили (включително и множество социалдемократи) приветстват идеята, ако не и реалността, на аншлуса¹⁰. Затова и героичната памет за Втората световна война през двете десетилетия след нейния край придобива добре познатия ни вид: *«епичната битка за Великобритания, съпротивата във Франция и Италия, доблестното спасение на датските евреи и моралната битка на Америка, получила историческа легитимност в Музея на Холокоста във Вашингтон. ... Тези героични спомени са от основно значение за националното възстановяване и за създаването и поддържането на национална идентичност след войната»*¹¹.

Що се отнася до това, което се случва в източната част на континента, за нас то е значително по-добре известно — налагане на съветската версия и за ВСВ, и за Великата отечествена война, която вече споменах в началото на изложението си. По отношение на участието на самите източноевропейски народи в събитията, разказът се съсредоточава около

твърдението, че те са били невинни жертви на германското нападение, че населението на дадената страна не е участвало по никакъв начин в своето падение или в престъпленията, извършени на негова територия, както и че е било пълноправен партньор в собственото си освобождение под ръководството на съветските войници отвън и партизаните комунисти отвътре. Тоест, и тук се наблюдава период на амнезия, на забравяне на неудобните епизоди, на нелицеприятните събития, доколкото съветската версия набляга на героичното като водещ елемент в разказа.

Средата на 80-те години бележи съществен поврат в разбиранията за случилото се по време на ВСВ. Смяната на поколенията, натрупаните въпроси относно недалечното минало, променената международна обстановка водят до съществени промени и в политиките на паметта. Първият значим сигнал за тези промени идва от Германия, където през 1985 г. избухва т.нар. спор на историците. Според неговите изследователи именно той поставя в центъра на вниманието два важни взаимосвързани въпроса, които оттук насетне ще определят разказите за ВСВ. Кои са те? Ернст Нолте и неговите единомишленици твърдят, че значението на масовите убийства на евреи не бива да бъде преувеличавано, тъй като на фона на гражданската война в Русия, колективизацията и червения терор престъпленията на нацистите губят своята уникалност. Тоест политиката на националсоциализма има своя пролог в лицето на болшеvizма. И сега е дошло времето *«да се „историзира” Холокоста, да се признае сравнимостта между нацизма и сталинизма»*. Това означава, първо, здраво обвързване на политиката на паметта с теорията за тоталитаризма и прокарване на паралели между националсоциализма и болшеvizма, между Германия на Хитлер и СССР на Сталин, но и, второ, това, че оттук насетне *«масовите убийства на евреи заемат централно място в оценката на нацистката диктатура и на Втората световна война»*¹².

Тези два тезиса намират различен отзвук в двете части на Европа. Западът се съсредоточава върху Холокоста, който постепенно заема централно място в паметта за ВСВ, измествайки всички други въпроси около завземането на властта от нацистите и въвличането на света във война. Неслучайно Т. Джуд отбелязва, че *«да отричаш или омаловажаваш Шoa — Холокоста — означава да се поставиш отвъд пределите на цивилизования обществен дискурс»*¹³. Защото, освен всичко друго, *«общоевропейската историческа политика в областта на увековечаването на паметта за Холокоста»* е насочена към превръщането ѝ в един вид *«обединяваща форма на културна памет»*¹⁴. Докато Изтокът, освободил се най-сетне от желязната прегръдка на Москва, започва все по-настойчиво да озвучава своето виждане и за самата война, и за резултатите от нея, настоявайки, че в Ялта Западът (в лицето на Чърчил и

Рузвелт) е предал Източна Европа в ръцете на Сталин, което означава не свобода, а замяна на германската окупация със съветска. Така годините на прехода остават белязани от два процеса с противоположно направление: Западът се опитва да наложи на източните си партньори своето виждане за Холокоста като централно събитие в паметта за Втората световна война. От своя страна Източна Европа настоява да се приеме за аксиома сходството между двата тоталитарни режима — националсоциалистическия и болшевишкия, и подема борба за осъждане на престъпленията на бившите комунистически тоталитарни режими, които да бъдат признати за престъпления срещу човечеството, подобно на Холокоста и другите престъпления на националсоциализма, което на практика означава и цялостно преразглеждане на възгледите за причините, движещите сили и резултатите от Втората световна война.

Разпадането на Съветския съюз води до нови драстични промени в паметта за войната. За народите от бившия СССР до 90-те години тя се явява общо минало, което означава, че всички митове, създадени в рамките на големия наратив за войната, изпълняват обединителна функция в изграждането на единната историческа общност, наречена *съветски народ*. В този смисъл паметта за войната е един от конституиращите и обединяващи митове в общата съветска идеологическа система. Когато в началото на 90-те години на миналия век започва разделянето на общото историческо пространство, всички нации се стремят да конструират такъв национален разказ, който да служи на тяхната легитимизация. Паметта за войната също трябва да бъде *«разпределена»* между новите държави, което води до ревизия на съветския мит и създаване на негово място на собствена митология на Втората световна война. Новите разкази, освен всичко друго, се сдобиват със своите нови герои — всички участници в различните национални организации, като ОУН с нейното въоръжено формирование УПА, като *«Омакайтсе»* и ред други, както и в създадени от нацистите структури като батальоните *«Нахтигал»*, *«Роланд»*, *«Ерна»* или *«Бергман»*, заклеени по-рано като колаборационисти, сега са обявени за борци за национална свобода.

Към това как се извършва раздялата със съветските митове в страните от бившия Източен блок насочва своето внимание германският историк Щефан Трьобст в навечерието на 60-годишнината от края на ВСВ¹⁵. Според него страните от Източна и Централна Европа могат да бъдат обособени в четири категории посткомунистически култури на паметта. Естония, Латвия и Литва влизат в първата категория, за която е характерен пълен консенсус в обществото, че комунистическото управление е нещо *«чуждо»*, наложено отвън. Украйна заедно с Полша и Унгария е включена във втората група, при която такъв консенсус липсва и в

обществото се водят ожесточени политически спорове относно тълкуването на тоталитарното минало. Към третата категория са причислени България, Румъния и другите балкански страни, т. е. общества, доминирани от апатична амбивалентност към комунистическото минало, а в четвъртата влизат държавите, в които има непрекъснатост на авторитарните структури и липсва ясно разграничаване от комунистическото управление — Руската федерация, Беларус, Молдова и другите републики от ОНД.

На други места вече съм обръщала внимание и на още едно твърдение на германския историк¹⁶ — че в общеевропейски план съществуват две двойки събития-символи, които разделят Европа на Западна и Източна. Първата е Холокост / ГУЛАГ, което означава, че паметта за Холокоста и за ГУЛАГ разделя Европа на Западна, съсредоточила вниманието си върху масовото изстребление на евреите, и Централно-Източна, в която се набляга на сходството между националсоциализма и комунизма. Виждаме отново ясно очертаната разделителна линия между паметите за Втората световна война в западната и източната част на нашия континент. И отново тя е резултат не толкова от военновременните, колкото от следвоенните преживявания на даден народ.

Чрез втората двойка събития, за които говори Трьобст, Ялта — Сталинград, се прокарва допълнителна разделителна линия на Изток. От едната ѝ страна стои Русия, за която Сталинград е крайъгълен камък по пътя към освобождението на Европа от фашизма, от другата са държавите от Централно-Източна Европа, за които в допълнение на ГУЛАГ като централно място на паметта стои Ялта, т.е. Ялтенското споразумение, с което западните демокрации *«предават»* Източна Европа, оставяйки я в ръцете на Сталин.

Една следваща интерпретация за историята на Втората световна война (но и не само!) беше предложена през 2010 г. от друг известен историк — професора от Йейлския университет Тимъти Снайдър¹⁷. Това са и *«кървавите земи»* (*блъдландс*) от заглавието (или *кървави поля*, както гласи българският превод¹⁸). Именно така се нарича внушителното — и като обем, и като събрана и предложена на читателя информация — изследване на американския учен, превърнало се в бестселър и в Америка, и в Европа. В него той предлага пространна картина на случилото се в един специален район на Европа — въпросните *«кървави земи»*, които обхващат териториите между двамата кръвожадни диктатора — Хитлер и Сталин. А те включват Полша, Прибалтика, Белорусия и Украйна — земите, които са най-засегнати от военните действия и които са окупирани от Третия райх. Тоест, както ни убеждава професорът от Парижкия институт за политически науки Жак Семлен, Снайдър *«пренебрегва*

държавните и националните граници, за да може да разгледа тези чудовищни събития в контекста на една по-голяма регионална рамка»¹⁹.

Що се отнася до хронологическия обхват, американският историк разполага своя разказ в един също доста широк времеви отрязък — от Гладомора та чак до смъртта на Сталин, че и след това. Подобен подход, от една страна, е съзвучен и с казаното от Джуд: за разлика от Западна Европа, в източната половина на континента *«паметта е прекалено много... Докато в Западна Европа дилемата е ограничена до един набор от злощастни спомени, свързани с годините на окупация 1940–44/45, то източноевропейците имат многобройни аналогични отправни точки: 1918–21, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945–48, 1956, 1968, а сега и 1989»*²⁰. От друга страна, колкото по-голям е хронологическият обхват, толкова по-голямо натрупване на трагични събития ще има и толкова повече ще бъдат жертвите.

Неслучайно когато става въпрос за жертвите, Снайдър борави с изобилие от цифри. 14-те млн. жертви на нацисткия и сталиновия режим, убити в *«кървавите земи»* в периода 1933–1945 г., са много скрупулъзно разбити *«по пера»* — *«повече от половината умират, защото са оставени без храна»*, като тук са включени жертвите както на *«Сталиновия дирижиран глад в началото на 30-те години»*, така и *«Хитлеровата политика да се морят с глад съветските военнопленници в началото на 40-те години»*, после идват разстреляните: близо 700 хил. съветски граждани по време на Големия терор (1937–1938); почти 200 хил. поляци, унищожени от двете държави по време на германо-съветската окупация на Полша; над 300 хил. белоруси и почти същия брой поляци екзекутирани в германските наказателни акции; накрая задушените с газ евреи: повече от 1 млн. в Освиенцим (убити с циановодород), приблизително 1,6 млн. в Треблинка, Хелмно, Белжец и Собибор (задушени с въглероден диоксид) и т. н.²¹

Между другото Снайдър обръща сериозно внимание не само на Холокоста, но и като цяло на съдбата на евреите, отразена достатъчно подробно на страниците на книгата. Дотолкова подробно, че надхвърляйки онзи хронологичен обхват, подсказан от подзаглавието на книгата — *«Европа между Хитлер и Сталин»* — той отрежда подобаващо място и на евреите след войната. Цяла една глава е посветена на Сталиновия антисемитизъм и в нея подробно е разказано за жертвите, които дава еврейското население на СССР през втората половина на 40-те и началото на 50-те години.

Очевидно е, че Снайдър неслучайно избира такъв подход, за да може да представи на читателя всички ужасни случки в контекста на една мащабна не само пространствена, но и времева рамка. В тази рамка са

сбрани толкова много трагедии и толкова много жертви, че за нормалното човешко възприятие те остават трудно обозрими. И макар че можем да срещнем твърдения като това: *«Някои украински националистически настроени партизани са сътрудничили и на германците, и на руснаците»*, не може да не ни направи впечатление, че докато жертвите са национално идентифицирани (както вече цитирах, толкова евреи, толкова украинци, толкова поляци и т.н.), това не се отнася до палачите, поне когато става въпрос за жертвите на болшевишкия режим. Те са или *«служители в съветските структури»*, или *«офицери от НКВД»*, дори се твърди, че *«в Треблинка, Собибор и Белжец е работил съветски персонал»*²², въпреки че националната принадлежност на този персонал е известна. Което не може да не наведе на мисълта за опити за определени манипулации и внушения.

Отнесен към паметта за ВСВ, подходът на Снайдър ни насочва директно към тоталитарната теория и към съпоставимостта между нацисткия и болшевишкия режим. Но, както твърди цитираният вече проф. Семлен, Снайдър *«не е затънал в идеологическите категории на Студената война, които доведоха до сравнението между нацизма и комунизма. Той има съвсем различна цел: да покаже взаимодействията между тези два тоталитарни режима, чиито империи се припокриват в регионите, които изследва. По този начин той допринася разпокъсаността на знанията на изследователите на Холокоста и славистите да бъде преодоляна: така той прави възможно установяването на връзка между работата по Шоа и работата по престъпленията на комунизма, като интегрира двете в един общ исторически и мемориален наратив»*²³.

Дали обаче наистина е успял? И какво означава това?

Опонентите на Снайдър, сред които личат имената на видни историци като Ричард Еванс, Довид Кац, Омер Бартов, Дан Динер, Анет Виевиорка, Дариуш Стола, Томас Кюне и ред други, не са убедени в успеха. Критиките са много и многопосочни — от упреците към неправилно избраната хронология и към произволното географско разграничение, през твърденията за липсата на анализ, заменен от страстна белетристика, и до обвиненията в непрецизна, дори погрешна методология. Едни скромно отбелязват, че книгата не е лишена от недостатъци, други, като например американският журналист Даниел Лазар и сънародникът му проф. Гровер Фър (Grover Furr), директно обвиняват Снайдър в откровени лъжи²⁴.

Действително, с целия си разказ професорът от Йейл се опитва настойчиво да внуши на читателя: нацисткят и съветският режим са се слели в една огромна машина за убиване. Какви са доказателствата? Както справедливо пита Д. Лазар, *«как се случило това сливане и как е*

работило? Снайджер никъде не говори за това». За сметка на това книгата е изпълнена с внушения, че щом дадени събития стават по едно и също време или едно след друго, това е достатъчно убедително доказателство за тяхната взаимосвързаност. Подобен подход «позволява да бъде избегнат въпроса за причинно-следствената връзка... И по този начин Снайджер може да твърди, че Хитлер и Сталин си сътрудничат в престъпленията си по времето, когато двамата са се хванали за гушите, без да се опитва да обясни как това би могло да е възможно. Целта е да се внуши, че двата режима са били морално идентични, като се избягва откритото ангажиране с по-неприятните изводи, свързани с концепцията за моралната еквивалентност, които се появяват по време на известния спор на историците през 80-те години на XX век»²⁵. На тази неправилна според тях гледна точка за морална еквивалентност между Хитлер и Сталин обръщат внимание и Д. Кац²⁶ и Е. Зуроф²⁷.

В същото време Снайджер се стреми всячески да омаловажи «заслугите» на самите народи, населяващи «кървавите земи», за огромния брой жертви. Както посочва О. Бартов, в книгата му няма да прочетем за Йедвабне, градът, известен от монографията на Ян Грос «Съседи»²⁸, в което през 1941 г. поляците избиват своите съседи евреи. Масовите кланета на евреите от техните украински съседи из цяла Източна Полша по онова време не се радват кой знае на какво внимание и набързо се свързват с предишни съветски престъпления²⁹. Опитите на Снайджер да обясни защо украинците са избивали жестоко еврейските си съседи, присъединявали са се към намиращата се под германски контрол полиция, записвали са се в СС или са ставали част от персонала в лагерите на смъртта, изглеждат доста незначителни с оглед на насието, което тези хора са извършвали³⁰.

С тези, а и с други свои внушения, като например за взаимодействието между двата тоталитарни режима, за взаимообусловеността на действията на нацисти и болшевики³¹, дори когато те, след 22 юни 1941 г., водят ожесточена битка помежду си, книгата на Снайджер ни насочва към един разказ за ВСВ, в който основни противници са сякаш не държавите от Антихитлеристката коалиция, от една страна, и силите на Оста, от друга, а борбата се води между двамата тирани Хитлер и Сталин, докато другите държави имат избора да се присъединят към единия от тях — към лошия или към по-лошия.

* * *

Разгледаните тук работи на водещи представители на съвременната историческа наука ни демонстрират промените в разказа за Втората световна война между двете опорни точки — «страна огромная», т. е.

съветската версия, господстваща в източноевропейския наратив до 1989 г., и «бльдландс», един западен разказ за трагичните преживявания на източноевропейците, населяващи онези територии от Източна Европа, които са разположени между Германия на Хитлер и Съветска Русия на Сталин. От едната страна е героичният разказ за всенародната борба, за масовия героизъм, за безпримерния подвиг на съветския войник, освободил Европа от фашизма, за решителния принос на Червената армия за победата на Съюзниците от Антихитлеристката коалиция, от другата — виктимизацията, разказът за масовите убийства, потресаващите ужаси на живот и смърт в желязната прегръдка на двама диктатори, гарнирани с една сменяща се окупация — съветска, германска, отново съветска.

Както е добре известно, историческото познание е динамичен процес; историците не спират да работят над преосмислянето на миналото, да задават все нови и нови въпроси, да търсят нови извори и документи, с чиято помощ по-добре да опознаят и разберат случилото се през близки или по-далечни епохи. Историята представлява непрекъснато самопознание и е свързана с нуждата на всяко едно поколение да осмисли миналото от гледна точка на своето настояще. Както точно отбелязва проф. Искра Баева, всяко поколение пренаписва историята си, защото тя е нашето огледало за обратно виждане³². В това огледало обаче при всички случаи присъства и нашето настояще. И ако погледнем на събитията в обратна перспектива — от исторически интерпретации към съвременност, не може да не ни направи впечатление, че процесът на европейски ревизионизъм, налаган в дневния ред на обединена Европа от източноевропейците, изисква не само осъждане на комунистическите престъпления срещу човечеството по подобен начин, както нацистките престъпления са осъдени от Нюрнбергския трибунал, но предполага и цялостно преразглеждане на възгледите за причините, движещите сили и резултатите от Втората световна война. И че този процес се движи по линия, плътно следваща действията на президента Путин по възстановяване на миналото величие на Русия³³ — величие, което минава през Победата над нацистка Германия, около която се гради руската държавност и се сплотява руското общество. И не е ясно дали няма да ни отведе до едно от основните твърдения на Гьобелсовата пропаганда за Втората световна война като борба на цяла Европа срещу «еврейския большевизъм».

¹ Иггерс, Георг // В: Доманска, Э. *Философия истории после постмодернизма*. М.: Канон+, 2010, с. 148, 156.

² Judt, T. The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe // *Daedalus*, Fall 1992, 121 (4), p. 83–119. С незначителни изменения тя е публикувана отново през

2000 г. като епilog в сборника *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Ed. by István Deák, Jan T. Gross, & Tony Judt. Princeton. New Jersey: Princeton University Press, 2000, p. 293–323.

³ Пак там, с. 87. В бележка под линия Джуд, базирайки се на изследване на Ани Гринберг (Grynberg, Anne. *Les camps de la honte: Les internés juifs des camps français, 1939–44*. Paris, 1991) и на мемоарите на известния унгарско-британски писател и журналист от еврейски произход Артур Кьостлер, прекарал няколко месеца след избухването на ВСВ в концентрационния лагер Ле Верне в Пиренеите (Koestler, Arthur. *The Scum of the Earth*. London, 1941), дава пояснение, че френските лагери, създадени на територията на Южна Франция през последните месеци от Третата република, за да се настаняват в тях републиканските бегълци от Испания, при Виши служат като лагери за евреи, бегълци и други нежелателни елементи, преди те да бъдат депортирани основно на изток.

⁴ Цеков, Б. Незавършената денацификация. — URL: <http://pogled.info/analitichen/nezavarshenata-denatsifikatsiya.54529> (посетена на 13.01. 2019).

⁵ Judt, T. Цит. съч., с. 87–88.

⁶ Цеков, Б. Цит. съч.

⁷ Judt, T. Цит. съч., с. 89.

⁸ Към тях, следвайки разказа на украинската изследователка Яна Примаченко, достъпен на сайта «Ликбез», би трябвало да бъдат добавени полската версия за ВСВ с характерния акцент върху борбата на Армия Крайова срещу чуждите окупатори и УПА, както и еврейската, съсредоточена върху организираните от нацистите и техните славянски поддръжници Холокост. — Примаченко, Я. Историческая справка: Украина и наследие Второй мировой войны. — URL: <http://likbez.org.ua/istoricheskaya-spravka-ukraina-i-nasledie-vtoroy-mirovoy-voyny.html> (посетена на 13.01. 2019).

⁹ Judt, T. Цит. съч., с. 90.

¹⁰ Пак там, с. 96.

¹¹ Confino, A. Remembering the Second World War, 1945–1965: Narratives of Victimhood and Genocide // *Cultural Analysis*, 4, 2005, p. 48.

¹² Herbert, U. Der «Historikerstreit» — Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte // In: Kronenberg, V. (Hrsg.) *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik. Der «Historikerstreit» — 20 Jahre danach*. Wiesbaden, 2008, s. 100.

¹³ Джуд, Т. След войната: История на Европа след Втората световна война. С.: Сиела, 2010, с. 876.

¹⁴ Касьянов, Г. Единый учебник истории ЕС и своя правда Восточной Европы. — URL: <https://carnegie.ru/commentary/75960> (посетена на 13.01. 2019).

¹⁵ Troebst, St. Jalta versus Stalingrad, GULag versus Holocaust. Konfligierende Erinnerungskulturen im größeren Europa // *Berliner Journal für Soziologie*, vol. 15, No. 3, 2005, s. 381–400.

¹⁶ Вж. Димитрова, П. Память о Второй мировой войне: между прошлым и настоящим // *Bulgarian Historical Review*, 1–2, 2015, p. 205–206; Червената армия — «армия-освободителка» или окупатор: поглед от XXI в. // *Исторически преглед*, 5–6, 2016, с. 149.

¹⁷ Snyder, T. *Bloodlands. Europa between Hitler and Stalin*. New York: Basic Book, 2010. 544 p.

¹⁸ Снайдер, Т. Кървави поля. Европа между Хитлер и Сталин. С.: Рива, [2015]. 488 с.

¹⁹ Sémelin, J. Timothy Snyder and his Critics // *Books and Ideas*, 14 February 2013. — URL: <https://booksandideas.net/Timothy-Snyder-and-his-Critics.html> (посетена на 13.01. 2019).

²⁰ Judt, T. Цит. съч., р. 99–100.

²¹ Снайдер, Т. Цит. съч., с. 16.

²² Снайдер, Т. Цит. съч., с. 321.

²³ Sémelin, J. Цит. съч.

²⁴ Lazare, D. Timothy Snyder's Lies // *Jacobin magazine*, 9.09.2014. — URL: <http://www.jacobinmag.com/2014/09/timothy-snyders-lies/> (посетена на 13.01. 2019); Furr, G. *Blood Lies: The Evidence that Every Accusation against Joseph Stalin and the Soviet Union in Timothy Snyder's Bloodlands Is False*. NY, 2014.

²⁵ Lazare, D. Цит съч.

²⁶ Katz, D. Detonation of the Holocaust in 1941: A Tale of Two Books // *East European Jewish Affairs*, vol. 41, No. 3 (December), 2011, p. 209–210.

²⁷ Zuroff, E. A dangerous Nazi-Soviet equivalence. Timothy Snyder's Emphasis on the Hitler–Stalin Pact as the Genesis of War Blurs the Moral Responsibility that Was Germany's // *The Guardian*, 29 September 2010. — URL: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/cifamerica/2010/sep/29/secondworldwar-holocaust/print> (посетена на 13.01. 2019).

²⁸ Gross, J.T. *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny, Fundacja Pogranicze, 2000. Веднага след това излизането и на полски език, тя е преведена и на английски: Gross, J.T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press, 2001). Снайдер нееднократно я цитира, което показва, че добре я познава.

²⁹ Логиката на Снайдер по този въпрос е «желязна»: «Започвайки да градят империята си източно от линията «Молотов–Рибентроп», германците се натъкват на пресни свидетелства за съветското държавно строителство. ... Масовите убийства, извършвани от съветските власти, дават на германците материал за пропаганда. Нацистите твърдят, че за страданията под съветска власт са виновни евреите, и това обвинение донякъде намира отзвук. Със или без германската пропаганда в Европа между двете войни мнозина отъждествяват евреите с комунизма. ... Още преди войната евреите са обвинявани за провалите на някои държави, след началото на войната, когато националните държави се сриват в резултат на съветска или германска инвазия, изкушението да се посочи изкупителна жертва, става още по-голямо». Така се стига до масовото насилие срещу евреите по цялата територия между Балтийско и Черно море от края на юни — началото на юли 1941 г. — вж. Снайдер, Т. Цит. съч., с. 190–191.

³⁰ Bartov, O. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. By Timothy Snyder. New York: Basic Books, 2010 // *Slavic Review*, Vol. 70, No. 2 (Summer), 2011, p. 426.

³¹ Като например нападките му срещу съветските партизани, които с действията си предизвиквали преди всичко унищожение на цивилното население от нацистите, или свързването на целенасоченото фокусиране върху «окончателното решение» на еврейския въпрос с краха на нацистките планове за масова колонизация на западните територии на СССР поради неочаквано яростната съветска съпротива.

³² Амбициозно е цялата история на България да се изучава в една година. — URL: <https://www.monitor.bg/bg/a/view/24557-Амбициозно-е-цялата-история-на-България-да-се-изучава-в-една-година> (посетена на 12.01. 2019).

³³ Както твърди на страниците на The Wall Street Journal Леон Арон от American Enterprise Institute, российский президент как будто взял на себя историческую миссию вернуть прежнюю мировую «расстановку сил» — цит. по: <http://www.inosmi.info/wall-street-journal-tsel-putina---vozvraschenie-velichiya-rossii.html> (посетена на 13.01. 2019).

Petya Dimitrova

PhD, Assoc. Prof.

Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
hfutur@abv.bg

EASTERN EUROPE AND THE PERCEPTION OF WORLD WAR II: FROM «VAST COUNTRY» TO «BLOODLANDS»

Abstract: The article is dedicated to the changes in the perceptions about World War II after the fall of the Berlin Wall. At the core of the research is the Soviet story (referred to as ‘vast country’), which was forced upon all the Eastern bloc countries and which was completely demythologized after 1989. The Eastern European countries created their own new stories, which included their own mythology, while denying the main points of the Soviet one — about the Great Patriotic War of the Soviet nation, about the powerful nationwide resistance against the enemy, both on the frontline and on the sides, about the Soviet army as Eastern Europe’s liberator from the fascism, about the deciding role of USSR in the Win etc.

The rethinking of World War II’s history led to a more and more often postulated idea about Hitler and Stalin’s shared role in the starting of the war, about the Soviet occupation of Eastern Europe after the end of the war, about the necessity for international condemnation of the Stalinism’s crimes in the same way that it was done for the Nazism in Nurnberg. T. Snyder is one of the most common advocates of such views with his concept of “Bloodlands». The American historian disregards the national and country borders and puts his story in chronological context, spread widely after the war years. In that way, he fills the exposition with so many tragic events, victims and slaughterers that they are very hard to imagine for the normal human perception. In that context the idea is presented that Hitler and Stalin interact and cooperate in the crimes even during the war, when they are supposedly «at each other’s necks» in a life or death matter. Putting the actions of the two dictators at the core of the events brings us to a very different picture of World War II, where the main opponents seem to not be the Anti-Hitler coalition countries and the Axis powers, but rather the fight is between Hitler and Stalin and everyone else has the choice to join one of them — the bad or the worse.

Key words: World War II, myths, Anti-Fascist Resistance Movements, denazification, Soviet occupation.

Володимир Левчук
(Інститут історії України НАН України)

СПОРІДНЕНІ МІСТА РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ПОЗИЦІЙ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Співробітництво між окремими територіями поступово стає функцією місцевого самоврядування. На початку 1990-х років з відновленням незалежності України новий імпульс отримали міжнародні зв'язки регіонів, міст із зарубіжними містами-побратимами і партнерами, що набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. У сучасній науковій літературі історичні, соціально-економічні, географічні, правові та інші аспекти розвитку побратимського співробітництва досліджено недостатньо. Проблема побратимського співробітництва регіонів, міст як чинника культурної дипломатії практично не розглядалася. В Радянському Союзі через наявність інформаційної завіси від решти світу, всебічного контролю та партійного диктату, міжнародне співробітництво міст-побратимів було заформалізованим. Проте проблеми існують і в сучасних умовах. Попри те, що міста України мають досить високий показник побратимських зв'язків (891 місто-побратим у 60 країнах світу), все ж відсутня чітка стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування щодо ефективного ведення та розвитку співпраці із містами-побратимами, участі у спільних проектах, діяльності міжнародних організацій¹. Аналіз публікацій останніх років показує, що основні тенденції розвитку партнерських та побратимських відносин між регіонами, містами України та інших держав світу стали активніше висвітлюватися у науковій та публіцистичній літературі. Актуальним питанням постає дослідження ключових проблем та можливостей для реалізації побратимських зв'язків на практиці міжрегіонального та муніципального співробітництва.

У статті розглядається процес становлення, розвитку, географія та сучасний стан партнерських зв'язків регіонів, міст Одеської області з містами-побратимами Болгарії. Аналізуються основні напрямки міжрегіональної, міжнародної діяльності й удосконалення муніципального партнерства як складової культурної дипломатії. Автор розкриває особливості взаємодії в контексті історичних змін.

Мета цього дослідження полягає в з'ясуванні суті поняття культурної дипломатії та міжрегіонального, муніципального партнерства з регіонами і містами Одеської області та Болгарії, розгляд практики реалізації участі

у міжнародному співробітництві. Крім того, воно спрямоване на визначення основних форм міжнародної співпраці між містами побратимами та дослідження напрямків і форм її розвитку. Сьогодні вже стало нормою ділитися монополією державної дипломатії і сприяти зростанню і розвитку культурної дипломатії. Культурна дипломатія або «м'яка сила» в сучасних умовах відіграє у державній політиці важливу роль з огляду на вплив у питаннях національної безпеки та міжнародного іміджу. Незалежна Україна увійшла у світову спільноту маючи певні стереотипні образи: «Чорнобиль», «Україна це Росія» з часом додалися «голодомор», «волинська різня», «фемени» і тільки Майдан, спротив, АТО на Сході, марші вишиванок по світу почали формувати нове сприйняття держави. Необхідність у такому інструменті взаємозв'язку, як культурна дипломатія стала особливо актуальною в умовах нагальної потреби інформаційної протидії агресивній пропагандистській політиці Російської Федерації.

В Україні більш поширеною думкою є розгляд культурної дипломатії як заснування або полегшення таких обмінів з метою вироблення переваг на довгий термін, або ж підтримка національних інтересів, побудови відносин або посилення соціокультурного розуміння². О.П. Розумна відокремлює два завдання культурної дипломатії: на зовнішньому напрямі — забезпечення іміджу держави й успішності її міжнародної політики; на внутрішньому — зміна парадигми культури і реформування культурної політики, від чого залежить зміст і якість культурного продукту³. При цьому система об'єктів культурної дипломатії включає кінематографію, музику, живопис, скульптуру, виставкову діяльність, наукові обміни, освітні програми, переклад літературних творів та інше. До суб'єктів культурної дипломатії, як правило, відносять органи державного управління, неурядові організації, громадські об'єднання, приватних осіб, зацікавлених у міжкультурних контактах.

Розглянемо місце та роль у культурній дипломатії регіонального і муніципального співробітництва на прикладах руху поріднених та партнерських міст Одеської області та Болгарії. У СРСР під жорстким контролем держави і компартії народна дипломатія була зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном, а з 1958 року Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Рух поріднених міст був однією зі складових їх діяльності, а Одеса стояла біля витоків цього руху. У роки Другої Світової війни до захисників міста приходили листи від жителів багатьох країн зі словами подяки і захоплення героїзмом одеситів. Так, у вересні 1941 року надійшли листи від громадян Брістоля (Велика Британія), та гарнізону фортеці Тобрук (Лівія). У серпні 1944 року прийшов лист з

Ванкувера (Канада). Рік від року зростала кількість міст, з якими Одеса встановлювала контакти, але тільки у другій половині 1950-х років ці контакти стали переростати у постійні зв'язки. У 1956 році відбувся обмін делегаціями між Одесою і Оулу (Фінляндія), а у серпні наступного року було укладено угоду про співпрацю та споріднення двох міст⁴. У цей же рік відбувся обмін делегаціями між місцевою владою міст Констанца (Румунія) та Одеси⁵. З 1958 року встановились постійні зв'язки з Ліверпулем (Великобританія), Варною (НРБ), Сегедом (УНР), Тріполі (Ліван), Олександрією (Арабська республіка Єгипет)⁶. У 1959 році почалося налагодження контактів з муніципальною владою міст Марселя (Франція) та Генуї (Італія). Згідно з постановою ЦК Компартії України м. Одеса однією з десяти радянських міст стає у 1962 році членом Всесвітньої Федерації поріднених міст⁷.

Основними формами співпраці міст-побратимів у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років було листування між міською владою, обмін делегаціями міських і муніципальних властей, групами лекторів та фахівцями міського господарства. У 1960-ті роки починають практикуватися такі форми як обмін літературою, виставками, кінофільмами, записами радіопередач і статтями в газетах. Змінювалися не тільки форми співпраці, збільшувалося число делегацій, обсяг і масштаби проведених заходів. Так, з 1957 року по 1963 було направлено і прийнято 22 делегації, а у період 1964–1970 рр. їх кількість перевищила 70. Причому більше 30% припадає на Болгарію. Одеса до кінця 1960-х років встановила побратимські відносини з 10 містами.

Для 1970–1980-х років характерно не тільки збільшення числа міст, з якими поріднилася Одеса, але й пошук нових форм співпраці і їх поглиблення. Поряд з використанням традиційних (листування, обмін літературою, виставками, делегаціями), поширення набувають більш складні форми: проведення Днів і Тижнів дружби. Ці великі комплексні заходи включали в себе поїздки делегацій, артистів, спортсменів, організацію різних виставок, показ кінофільмів, виступи лекторів, журналістів та інше. Тільки у другій половині 1970-х років в Одесі були проведені Дні Оулу, Генуї, Марселя, Тиждень Генуї. Головна мета їх проведення — ознайомлення широкої громадськості з життям, культурою та економікою країн, обмін досвідом. Одночасно були організовані Дні Одеси в Оулу, Балтіморі, Варні, Тиждень Одеси в Генуї і Сегеді.

Серед форм міжнародного співробітництва важливу роль відігравав туризм. Так у 1969 році Одесу відвідало 10–12 тисяч осіб⁸, за кордон по лінії профспілок виїхало — 3861 чоловік, при цьому 78% були членами КПРС та ВЛКСМ. З них у Варну — 974 людини, Сегед — 71, Оулу — 31 чоловік⁹. У 1975 році Одесу вже відвідало 60 тисяч туристів¹⁰.

Дружба між містами поступово стала переростати у зв'язки цілих областей, округів і повітів. У 1962 р був укладений договір про дружбу між Одеською областю та Варненський округом¹¹. У 1965 році дружба Одеси та Сегеда переросли у дружбу Одеської області з Чонградською¹². Констанцький повіт поріднився з Одеською областю у 1974 році¹³.

Відмінною рисою економічного співробітництва по лінії поріднених міст соціалістичного табору було те, що в ньому брали участь споріднені підприємства, установи, а також численні трудові колективи. Основною формою співпраці стало укладення договорів про соціалістичне змагання між колективами та окремими працівниками підприємств, установ, колгоспів, радгоспів поріднених областей, округів, повітів і міст. Одним з перших такий договір був укладений в 1956 році між Русенським та Ізмайльським судноремонтним заводами¹⁴. Стало традицією ставати на спільну трудову вахту на честь знаменних дат. Так у 1976 році у Варні був підписаний договір між Чорноморським морським пароплавством і пароплавством «Болгарський морський флот» про соціалістичне змагання під девізом: «Два з'їзди — одна мета!»¹⁵. Болгарські докери перейняли досвід укрупнених бригад А.А. Барановського і через рік по його методу працювало 6 комплексних бригад, продуктивність праці підвищилася на 80%¹⁶. Прикладом співпраці двох міст стало будівництво паромної переправи Варна–Іллічівськ. У Варні трудівники 80 заводів, фабрик, підприємств стали учасниками вахти¹⁷.

Розвивалося співробітництво між областями у сільськогосподарському виробництві. Особливо тісні зв'язки склалися між 60 колгоспами і радгоспами Одеської області з трудовими кооперативно-землеробськими господарствами і радгоспами Варненського округу¹⁸. В Ізмайльському районі такі зв'язки мали колгоспи «Шлях Леніна», «Рассвет», імени Октябрьської революції, «Заря коммунизма», імени Ленина, «Прогресс»¹⁹. До початку 1980-х років договори про соціалістичне змагання та обмін досвідом уклали понад 40 одеських підприємств з підприємствами Варни, близько 30 — з підприємствами Сегеда; 5 — Спліта. Листування, обмін делегаціями між місцевою владою, трудовими колективами, молодіжними групами та фахівцями господарства складали основу співробітництва. Як і раніше основною формою зв'язків між містами-побратимами був обмін делегаціями, але з 70-х років їх склад суттєво змінився. Характерним стало включення до них фахівців народного господарства, працівників охорони здоров'я, освіти, науки, культури. Це сприяло встановленню одночасно дружніх, виробничих і культурних зв'язків. Так за період 1976–1980 років кількість делегацій, якими обмінялася Одеса з містами-побратимами досягла 110.

Важливу роль у зближенні міст, поглибленні взаєморозуміння став грати обмін творчими колективами. Все більше людей з міст-побратимів

брали участь у традиційних конкурсах «Фотомарина» і «Кіномарина». Відбувався обмін смугами газет з Варною, Сегедом, Сплітом. У 1977 двадцятип'ятитисячним накладом російською та болгарською мовами видається «Одеса–Варна. Фотокнига»²⁰. Театральні колективи Одеси стають постійними учасниками Міжнародного фестивалю лялькового мистецтва «Золотий дельфін», фольклорного і театрального фестивалів, які проходять у Варні.

У ці роки розвивалося співробітництво між науковими центрами, навчальними закладами споріднених міст. П'ять одеських вузів уклали угоди про співробітництво з навчальними закладами м. Сегеда та Варни. Форми співпраці найрізноманітніші. Найбільш характерними були — взаємний обмін вченими та фахівцями для читання лекцій, проведення наукових досліджень, наукового стажування, проведення наукових конференцій, симпозіумів та нарад, видання спільних наукових збірників, обмін методичною та науковою літературою, розробка вченими комплексних наукових тем.

Поява на політичній мапі Європи незалежної України кардинально змінила розвиток і підходи до міжрегіонального і муніципального співробітництва. Ліквідація державної монополії на культурну діяльність, децентралізація міжнародного культурного простору, поява значної кількості громадських організацій, приватних кампаній, які діють у площині культури та науки, інших факторів дала можливість на якісно новому рівні розвивати міжнародне муніципальне співробітництво. В роки незалежності воно доповнилось таким новим напрямком як розвиток партнерських відносин — угоди про співпрацю або про наміри співпраці між містами.

Сьогоднішня тенденція інтеграційних процесів у Європі показує зростання впливу регіонів на ефективність функціонування національних економічних систем й активізацію міждержавних і міжрегіональних зв'язків. Співробітництво між окремими територіями поступово переходить на рівень місцевого управління, що раніше було пріоритетом внутрішньої політики держави. Розширення міжрегіональних і транскордонних зв'язків дало інтенсивний поштовх для розвитку й розширення різних форм співпраці між окремими суб'єктами сучасної дипломатії — регіонами, спілками й об'єднаннями низових адміністративних одиниць, містами, окремими населеними пунктами тощо. Необхідно зауважити, що сучасний етап міжрегіонального співробітництва можна визначити як період становлення або початковий — це період пошуку контактів, констатації намірів і тому укладені угоди не завжди переростають у конкретні спільні проекти і справи, але сприяють накопиченню досвіду. Євроінтеграційні процеси слід також розглядати в контексті історії заселення та розвитку Одеського регіону. В кінці XVIII — на початку

XIX століть в результаті декількох переселенських хвиль тут сформувались поселення болгар, молдаван, гагаузів, німців, греків, албанців, сербів, росіян, швейцарців. На території сучасної Одеської області виникають близько 200 таких поселень болгар, молдаван, 100 німців-колоністів, десятки грецьких та гагаузьких. Переселенці-колоністи принесли сюди свою національну культуру, ментальність, побут і мову та зумовили самобутність етнокультурного розвитку краю. Сьогодні на території регіону діють біля 50 всеукраїнських, обласних національно-культурних товариств, об'єднань, серед яких найбільш потужним є Асоціація болгарських національно-культурних організацій України (діє з 1993 року). Зумовлено це також тим, що на території Одеської області згідно Всеукраїнського перепису населення за 2001 рік проживає 150,7 тис. болгар (третя національна община після українців і росіян). В Болградському (60,8% населення), Ренійському (49%), Арцизькому (39%) та Тарутинському (37,5%) районах області болгари посідають перше місце.

Міжрегіональне і муніципальне партнерство відбуваються в трьох основних напрямках: членство та участь в роботі міжнародних організацій, участь в міжнародних проектах та двосторонні побратимські зв'язки між регіонами та містами.

Одеська область є дійсним членом декількох європейських організацій: Асамблеї європейських регіонів (з 1992 року), Робочої співдружності придунайських країн (з 1994 року), Асоціації європейських прикордонних регіонів (з 2001 року), Конференції приморських регіонів Європи (з 2004 року), Асамблеї європейських виноробних регіонів (з 2004 року)²¹. Активно працює в міжнародних організаціях місто Одеса. У 1992 році Одеська мерія виступила одним з ініціаторів створення нової регіональної організації Міжнародного Чорноморського Клубу, а у 2000 році вступила в Міжнародну Асамблею столиць і великих міст (MAM), стала членом клубу європейських мегаполісів «Євроміста» (2006 рік, EUROCITIES). 2008 рік став особливим у міжнародній діяльності: місто стало членом ініційованої їм організації «Чорноморський Єврорегіон», міжнародної організації «Ліга історичних міст», приєдналась до ініціативи організації «Мери за мир» по забороні ядерної зброї. У 2009 році міська рада прийняла рішення про вступ до Європейської коаліції міст проти расизму, а наступного року оформила членство у туристичній асоціації «Дунайський центр компетентності»²². В усіх організаціях, де оформлено членство міст Республіки Болгарії і України — делегації діють спільно.

Двостороннє співробітництво між регіонами і містами було доповнене участю у постійних міжнародних проектах. Одеська область приймає участь в 5 європейських програмах у тому числі спільно з болгарською стороною «Чорне море» і програмі розвитку ООН ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (з 2011 року)²³. Найбільш

активно працює в рамках міжнародних проектів місто Одеса. З 2005 року в місті проводиться День Європи. В рамках програми відбулось відкриття Європейського Клубу на базі Одеського національного університету (2007 рік), книжкові виставки, конкурси дитячих ілюстрацій та творчих робіт серед школярів «Проектуємо Європу майбутнього», презентації мов країн-членів ЄС, шкільних євро клубів та євро студій та інше. Проведення Дня Європи в травні кожного року стало традиційним і для Одеської області. В 2007 році було вперше проведено День Сусідства (підтримали ініціативу міст Парижу, Брюсселя, Женеви, Риму). Багаторічні традиції сусідства, сформовані атмосферою одеських подвір'їв, знайшли своє продовження і розвиток. Традиційними стали Дні міст побратимів. Особливе місце займає проведення Дня міста Одеси. Кожного року це свято з одеситами розділяють делегації з багатьох країн, міст побратимів. За 2006–2010 роки у святкуваннях взяло участь 57 делегацій з міст побратимів, 326 делегацій, які представляли міжнародні організації, де є членом Одеса, громадські об'єднання, фонди, представники посольств, одеської діаспори.

В роки незалежності розвиток побратимських і партнерських відносин став надбанням не тільки міста Одеси (має 23 побратима і 16 партнерів з 29 країн). В Одеській області три райони, 16 міст і містечок підписали договори про побратимство або партнерство з 48 містами 15 країн світу. Одеська обласна державна адміністрація підписала Угоди про співробітництво з Варненською (24.05.2003) та Русенською (02.06.2006) областями Республіки Болгарії та ще з 20 регіонами 11 країн²⁴. Одеська обласна рада уклала Угоди про співробітництво з 16 регіонами 10 країн, у тому числі з Варненською областю (08.10.2011)²⁵. Перше місце по кількості побратимів і партнерів займає Республіка Болгарія — у 10 міст і містечок 17 побратимів:

Розвиток побратимських і партнерських зв'язків регіонів, міст і населених пунктів Одеської області та Республіки Болгарія станом на 01 червня 2018 року

№ п/п	Назва району міста населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
Побратими/партнери районів, населених пунктів				
1	Болградський район с. Виноградне	м. Генерал Тошево. Республіка Болгарія община Калояново. Республіка Болгарія община Дибовік. Республіка Болгарія	08.11.2004 17.05.2006 24.06.2017	

№ п/п	Назва району міста населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
2	сmt Овідіополь	м. Левські. Республіка Болгарія	18.07.2015	
Міста Одеської області				
1	м. Арциз	район Младост общини Варна. Республіка Болгарія	24.03.2018	Наміри
2	м. Болград	м. Генерал Тошево. Республіка Болгарія м. Каспичан. Республіка Болгарія м. Тирговіште. Республіка Болгарія община Тунджа. Республіка Болгарія	08.11.2004 20.09.2014 2010 02.08.2009	
3	м. Ізмаїл	м. Добрич. Республіка Болгарія м. Кирджали. Республіка Болгарія	1996 1997	
4	м. Одеса	Варна. Республіка Болгарія	1958	
5	м. Рені	м. Провадня. Республіка Болгарія	07.09.2016	
6	м. Чорноморськ	м. Девня. Республіка Болгарія	17.02.2017	Партнерство
7	м. Южний	м. Бяла. Республіка Болгарія м. Димітровград. Республіка Болгарія м. Каварна. Республіка Болгарія	30.06.2011 16.06.2010 16.05.2016	

Основними формами співпраці міст-побратимів та регіонів є листування між обласною, міською владою, обмін делегаціями регіональних і муніципальних органів влади, молодіжними і професійними групами, творчими колективами та фахівцями міського господарства. Асоціація болгарських національно-культурних організацій України запровадила проведення з 1998 року етнографічних фестивалів Всеукраїнський болгарський собор. На останньому зьомому фестивалі (2016 рік) взяло участь близько десяти тисяч учасників, десятки етно-національних колективів з України, Болгарії та Молдови. Традиційно у травні масово проходять заходи, присвячені дню Святих братів Кирила та Мефодія. У 2018 році Одеса та Болград в рамках цих свят приєднались до міжнародної акції «Розите на България». У заходах, які пройшли на центральній площі Болграда, взяли участь понад 200 чоловік. До акції приєднались вихованці дванадцяти болгарських недільних шкіл з Болграда та сіл Кубей, Криничне, Оксамитне Болградського району міста Ізмаїл і сіл Каменка Ізмаїльського району, м. Татарбунари та с. Дельжилер (Дмитрівка) Татарбунарського району, міста Кілії і с. Новоселівка Кілійського району, а також м. Кропивницький. В Одесі у рамках акції було виконано танець

хоро. В останні роки починають розвиватися такі форми як проведення спільних бізнес-форумів, конференцій, обмін виставками і виставами, концертними програмами. Традиційно кожного року Болград збирає побратимів на Міжнародний фестиваль вина «Bolgrad Wine Fest» (з 2010 року). 20 квітня 2016 року в Болграді відбувся інвестиційний форум «Бесарабія інвест 2016». Новим стала спроба залучити фахівців-будівельників з Болграду і району на благо-устрій, будівельні роботи в місті-побратимі Тирговиште²⁶. В спільних планах будівництво нової поромної переправи Одеса-Варна та берегозахисні і протизсувні заходи на одеському узбережжі.

Однією з ознак побратимства стало закріплення назв у топоніміці міст, установлення пам'ятних знаків. В Одесі та Болграді це вулиця Варненська і низка вулиць, які носять імена відомих болгарських діячів; пам'ятники поету Христо Ботеву (Одеса, 2009 рік), болгарським ополченцям, які загинули в битвах російсько-турецької війни 1877–1878 років (Болград, 2012 рік), слов'янським просвітителям Кирилу і Мефодію (с. Кулевча Саратського району, 2017 рік). У 2005 році на Думській площі було відкрито пам'ятний знак містам побратимам і партнерам, а у 2015 році у Лунному (перейменовано у Грецький) парку була закладена алея символів міст-побратимів.

На жаль, співробітництво між регіонами, містами і містечками Одеської області і Республіки Болгарії при кількісному збільшенні учасників змінюється повільно по формам співпраці та масштабності.

* * *

Одеська область — це регіон, який увібрав у себе європейський дух, створив поліетнічний і полікультурний світ. Європейські традиції мають глибокі історичні корені і здатні впливати на діяльність та свідомість сучасних поколінь. Проведений аналіз показує, що Одеська область бере активну участь у євроінтеграційних процесах через міжрегіональне та муніципальне співробітництво з регіонами, містами побратимами і партнерами та участь у міжнародних організаціях і проектах. За радянських часів діяльність органів місцевого самоврядування в галузі міжнародного побратимства була заформалізованою та мала декларативний характер.

В роки незалежності України відбулись кардинальні зміни. Децентралізація міжнародного культурного співробітництва, поява значної кількості громадських організацій, волонтерський рух дали можливість вийти на якісно новий рівень. Міжнародна діяльність і побратимські зв'язки Одеської області розвиваються інтенсивно і в перспективі мають усі можливості для подальшого розширення. Громадські, приватні організації та

особи все частіше стають носіями ідей культурної дипломатії, розвивають культурно-освітній, екологічний і туристичні напрями співпраці з міжнародними організаціями, містами побратимами. Об'єднання зусиль всіх учасників міжнародного співробітництва дозволяє вирішувати основні цілі культурної дипломатії. В той же час ми стикаємось з проблемами початкового періоду та новизни цього напрямку діяльності, а саме відсутня стратегія у практичній площині як з боку держави так і органів місцевого самоврядування. Недостатня спроможність останніх, особливо в фінансовому забезпеченні, щодо здійснення великих проектів у галузі міжрегіонального, муніципального співробітництва, низький рівень розвитку соціальної та туристичної інфраструктури тощо стають гальмуючими чинниками. Практика міжрегіонального та муніципального партнерства потребує подальших наукових досліджень.

¹ Богородецька, О. Проблеми та перспективи формування побратимських зв'язків міст України та Польщі // *Науковий вісник Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія*. 2014, 1 (209), с. 74.

² *Одесса–Варна. Фотокнига*. Москва: Прогресс, 1977, с. 73.

³ *Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. О.П. Розумної, Т.В. Черненко, Київ: НІСД, 2016, с. 44 (Сер. Гуманітарний розвиток», вип. 5).*

⁴ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 1474, арк. 41.

⁵ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 88, арк. 259.

⁶ Там само, арк. 3–6.

⁷ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 534, арк. 35.

⁸ Вечерня Одесса, 1976, 20 лютого.

⁹ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 858, арк. 12.

¹⁰ *Интернациональные связи города Одессы с зарубежными городами-побратими*. Одесса: Знание, 1976, с. 16.

¹¹ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 2222, арк. 183.

¹² Знамя коммунизма, 1965. 12 лютого.

¹³ Чорноморська комуна, 1974, 23 лютого.

¹⁴ *Под солнцем дружбы и братства: экономическое и социальное развитие Советского Придунайского края. Документы и материалы (1954–1967)*. [сост.: А.Д. Бачинский, В.М. Жабокрицкий, Г.В. Зайцева и др., ред. коллегия А.Д. Бачинский и др.] Одесса, Маяк, 1979, с. 35.

¹⁵ Вечерня Одесса. 1976. 20 лютого.

¹⁶ Лукашевич, В. *Координаты содружества*. Одесса: Маяк, 1979, с. 175.

¹⁷ Вечерня Одесса, 1981, 26 лютого.

¹⁸ Знаменская, М.В. *Дружба миллионов*. Киев: Наукова думка, 1974, с. 85.

¹⁹ Под солнцем дружбы и братства..., с. 137.

²⁰ *Одесса–Варна. Фотокнига*. Москва: Прогресс, 1977, 343 с.

²¹ *Одеський регіон: передумови формування, структура та територіальна організація господарства* : навч. посіб. / О.Г. Топчієв, І.І.Кондратюк, В.В. Яворська; В.о. Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; За заг. ред. О.Г. Топчієв. Одеса: Астропринт, 2012, с. 236.

²² Офіційний сайт Одеської міської ради. URL: <http://omr.gov.ua/ua/council>.

²³ Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації. URL доступу: <http://oda.odessa.gov.ua>

²⁴ Зовнішньоекономічна діяльність // Одеська обласна державна адміністрація: департамент економічної політики та стратегічного планування, офіційний сайт. URL : <http://dair.odessa.gov.ua/zovnshnoekonomchna-dyalnst1/>

²⁵ Офіційний сайт Одеської обласної ради. URL : <http://oblrada.odessa.gov.ua>

²⁶ URL: <http://trassae95.com/shiryaevskij/map/2017/12/08/bolgarskij-gorod-pobratim-priglasil-na-rabotu-zhitelej-bolgradskogo-rajona-43159.html>

Volodymyr Levchuk

lev4uk@ukr.net

Institute of History of Ukraine of the National Academy
of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

TWIN- CITIES OF THE REPUBLIC OF BULGARIA AND ODESA REGION: FEATURES OF INTERACTION IN TERMS OF CULTURAL DIPLOMACY

Summary: The article is devoted to the process of formation, development, geography and the current state of partnership relations of the districts and cities of Odesa region with the twin cities of the Republic of Bulgaria. The main directions of interregional and international activity and improvement of the municipal partnership as a component of cultural diplomacy were described and analyzed. The author revealed the notion of cultural diplomacy as an exchange of ideas, information, art objects, and other aspects of culture in order to promote mutual understanding between nations and realize political and economic goals. The place and role of regional and municipal cooperation in the cultural diplomacy on the examples of the movement of the partnership cities of the Odesa region and the Republic of Bulgaria were considered. Interregional and municipal partnership takes place in three main directions: membership and participation in the work of international organizations, participation in international projects and bilateral twinning relations between regions and cities. The Odesa region is a member of several European organizations where actively cooperates with Bulgarian twin cities (in the organizations of the International Black Sea Club, the Black Sea Euroregion, the Assembly of European Wine Regions and others). The Republic of Bulgaria ranks first in terms of the number of partnership cities in the Odesa region. Odesa region cooperates with the Varna and Rusensk regions in Bulgaria — 10 cities and towns of the Odesa region have 17 counterparts in Bulgaria. The modern stage of interregional cooperation was defined by the author as a period of formation or as an initial one — this is a period of establishing contacts, statement of intentions, and therefore concluded agreements do not always goes further into concrete joint projects and cases, but contribute to the accumulation of experience. The role of the public is revealed on the example of the Association of

Bulgarian National and Cultural Organizations of Ukraine. The author defined the peculiarities of interaction in the context of historical changes: the liquidation of the state monopoly on cultural activity, the decentralization of the international cultural space, the emergence of a significant number of civic organizations, private campaigns operating in the sphere of culture and science, and other factors have made it possible to develop a qualitatively new level of international municipal cooperation during the years of independence. The last one worked its way from correspondence, exchanges of official delegations, exhibitions, articles in newspapers to the organization of large-scale events of Days and Weeks of Friendship, Europe Days and various festivals. It was concluded that ties with Bulgarian cities and regions for the Odesa region are traditional and of high priority, which is determined by significant and active Bulgarian diaspora in the region.

Key words: twin-cities, cultural diplomacy, partnership, cooperation, Odesa region, Bulgarian cities.

Інна Хоменська
(Дирекція»Дипсервіс», ДП «ГДП»)

ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ В УКРАЇНІ

Економічні, військові, культурні аспекти реалізації зовнішньої політики будь-якої держави об'єднані завданнями, визначеними у загальній стратегії розвитку. Останнім часом спостерігається тенденція зростання вагомості культури на міжнародній арені. Популяризація національної культури серед країн стає невід'ємною частиною політики провідних світових держав.

Є різні визначення застосування інструментів культури в межах державної політики. Зовнішня культурна політика є базисом, який об'єднує такі поняття, як: культурна, публічна, громадська, наукова, народна і спортивна дипломатії. Всі ці дефініції нерозривно пов'язані з концепцією м'якого впливу. Отже, зовнішня культурна дипломатія є допоміжним інструментом, за умов правильного використання якого окремі держави здатні впливати на різні процеси в світі, зокрема й економічні, соціальні чи політичні¹. На прикладі реалізації культурної дипломатії Республіки Болгарія в Україні цю думку можна довести.

Попри те, що терміни «м'яка сила» і «культурна дипломатія» увійшли до дипломатичного та наукового обігу в ХХ столітті, але власне ідея культурного обміну сягає становлення держав і пронизує всю історію людства.

Класичне визначення «м'якої сили» належить професору Гарвардського університету Джозефу Наю (Joseph Samuel Nye) і характеризує її як можливість конкретної країни бути привабливою для партнерів і домагатися від них бажаної поведінки, не вдаючись до насильства або підкупу². Отож держава, яка сформувала високий моральний авторитет і бездоганну репутацію, здатна набагато ефективніше та з найменшими витратами досягати необхідного результату у своїй зовнішньополітичній діяльності, аніж держава, яка поклала в основу виключно парадигму жорсткої сили, тобто військово-силові важелі або санкції.

З огляду на багатовікові відносини між народами Республіки Болгарія та України, спорідненість не лише слов'янським корінням, етнічною і мовною близькістю, але й спільністю історичної долі, багатовіковими відносинами в релігійному, культурному, господарському та суспільно-політичному житті — використання всього спектра інструментів культурної дипломатії Болгарією в Україні є не таким складним завданням,

оскільки не вимагає ментальної адаптації для правильного сприйняття і досягнення мети у середовищі застосування.

Представники Республіки Болгарія в Україні мають значну підтримку державних, та громадських організацій, зокрема об'єднань діаспори (Україна стала Батьківщиною для найбільшої в світі болгарської діаспори. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на її території проживає орієнтовно 204, 6 тис. осіб болгарського походження)³. Вплив м'якої сили спрямовано на підтримку позитивного іміджу Болгарії в Україні, такого її образу, як:

- надійного «партнера» (українсько-болгарські відносини визначає постійний активний політичний діалог на вищому рівні);
- гостинної, туристичної привабливої країни;
- відкритого, демократичного, європейського партнера Міжнародної підтримки (Україна і Болгарія активно співпрацюють і надають взаємну підтримку в межах регіональних та міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ, РЄ, ООН);
- надійного постачальника якісного продукту;
- величезного культурного спадку, який належить і українському народу, враховуючи історичну традицію;
- активної діаспори, яка не байдужа до процесів в Україні.

Саме ці позитивні конотації найчастіше виникають у свідомості українців під час зустрічі з концептом «Болгарія». Звичайно ж це пов'язано з історією відносин, але вагоме значення в етапах формування й закріплення таких концептуальних ознак відіграв позитивний вплив інструментів культурної дипломатії Болгарії, яка передбачає використання різних чинників культури, мистецтва і освіти для захисту та просування на міжнародній арені національних інтересів.

Відносини між Україною і Болгарією в культурно-гуманітарній сфері мають історичне коріння, що дозволяє й сьогодні налагоджувати співпрацю, базуючись на них. Було підписано угоди про співпрацю в культурній, спортивній, туристичній сферах, співпрацюють між собою кращі університети, школи двох країн.

Методи і прийоми культурної дипломатії Болгарії в Україні різноманітні. Спробуємо їх структурувати за напрямками.

Загальноприйнятим у дипломатичному світі є регулярне проведення *урочистих заходів*, присвячених державним та народним святам Болгарії та України, пам'ятних дат видатних українських і болгарських діячів культури, мистецтва, спорту, науки. Іноді такі святкування переходять в цілі фестивалі, як наприклад, святкування «Дня незалежності Болгарії в Україні». 2018 рік був символічним, тож з нагоди 100-літнього ювілею Надзвичайний і Повноважний Посол Болгарії в Україні Красімір Мінчев

провів урочистий дипломатичний прийом на честь Дня визволення Болгарії від османського ярма і сторіччя з дня відновлення дипломатичних відносин між Болгарією і Україною⁴.

Фестивалі культур як один з інструментів є популярним способом популяризації, роз'яснення культурних особливостей країни до великих груп населення. Тому Посольство Болгарії в Україні бере активну участь в різних фестивалях культур. Наприклад, Фестиваль культур народів світу, Фестиваль до дня Європи, «Fashion of the nation», присвячений історії національних костюмів світу⁵.

Позитив таких фестивалів у тому, що вони задіють одразу цілий культурний, традиційний пласт. Концертна програма, майстер-класи, можливість приготувати або спробувати різні болгарські страви. Дегустація та промоція вина, історії виноробства, кухні Болгарії, шоу-балети та вокалісти — усе це окремо й у взаємодії сприяє популяризації країни і безпосередньо впливає на економічні відносини.

Болгарські кухня і вино викликають інтерес в українських громадян, з огляду на попит, в Україні працюють болгарські ресторани. Зміцнюється авторитет кухні, вина не тільки на фестивалях, у ресторанах, але і в таких цікавих проявах, як наприклад, символічні акції: болгари Запорізької області святкували Трифон Зарезан — День виноградарів і виноробства. Захід провели на острові Хортиця, де в честь свята висадили лозу сорту «Болгарія».

Окремої уваги варті такі заходи, як покази костюмів з описом історичного контексту їх створення, роз'ясненням зображених символів, на таких заходах також часто використовують для підсилення враження музику й танців.

Презентація туристичних маршрутів, які є також і презентацією культури — саме той інструмент культурної дипломатії, використання якого безпосередньо впливає на економічні показники. «Болгарія — улюблене місце відпочинку багатьох українських громадян. Україна — це пріоритетний ринок для болгарського туризму, і ми щиро раді тому, що українські громадяни мають можливість здійснювати безвізові поїздки в нашу чудову країну», — зазначав Посол Болгарії в Україні Красімір Мінчев⁶.

Крім традиційної туристичної промоції, Посольства обох країн докладають чимало зусиль у політичній, економічній сфері, збільшуючи кількість авіарейсів з різних міст України в Болгарію. Також дуже впливовим методом популяризації туризму є організація зустрічей аудиторії з мандрівниками, блогерами, які діляться досвідом поїздок в Болгарію, розповідають про активний відпочинок і організацію походів. Такі неформальні заходи часто є навіть більш ефективними, аніж традиційні.

Інструменти, розраховані на менш масову, проте важливу інтелектуальну аудиторію, що дозволяє зміцнювати зв'язок між народами, це *література*.

Презентації перекладів книг у Львові, Дніпрі, Харкові, Києві та інших великих містах України проходять регулярно і щороку. Переклади болгарських книг завжди представлено на фестивалях, наприклад, «Книжковому Арсеналі», де значна кількість відвідувачів може з ними ознайомитися. Також у літературному середовищі посилюються зв'язки завдяки роботі над дослідженням взаємовпливу країн один на одного, наприклад, книга *«Видатні болгари в історії України»*. Активно працює болгарська секція, створена в межах Спілки письменників України. Налагоджено також видання болгарською мовою книг, підручників і періодичних видань.

Для популяризації болгарської літератури у Львівській центральній бібліотеці проведено літературний вечір, присвячений творчості Івана Вазова, в якому брали участь львівські літератори, які вивчають його творчість та займаються перекладами його творів українською.

За сприяння Почесного консула Республіки Болгарія в Україні Віктора Нотевського, в грудні 2016 року в Києві відкрито Науково-освітній центр Посольства Республіки Болгарія з бібліотекою та школою для вивчення болгарської мови, літератури й історії.

Вагомий вплив на формування іміджу та сприйняття країни світом мають, звісно ж, традиції. Тому важливою частиною культурної дипломатії країн є *маркування місць пам'яті*, а саме взаємне відкриття пам'ятників, меморіальних дошок.

У Києві в травні 2018 року за підтримки Посольства Болгарії відкрили сквер і пам'ятник імені Димитара Пешева — болгарського політика, якого шанують як «праведника світу». Урочисте відкриття парку відбулося за участю Прем'єр-міністрів Болгарії Бойко Борисова, України — Володимира Гройсмана, Київського міського голови Віталія Кличка, Надзвичайного і Повноважного Посла Болгарії в Україні Красіміра Мінчева, представників болгарської діаспори.

Є приклади встановлення пам'ятників, які мають символічне значення. Надзвичайні і Повноважні Посли Болгарії, Латвії та Молдови, а також представники посольств Литви та Ізраїлю представили на Михайлівській площі скульптури проекту *«Ангели націй»*. Так, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні Красімір Мінчев подарував киянам ангела Просвітництва, який було розміщено на Михайлівській площі. Він символізує спільність слов'янських культур двох народів: *«Київ — одне з найкрасивіших міст Європи, тому мені так сподобалася ця ідея і ми до неї долучилися із задоволенням. Мені дуже*

приємно, що наш ангел називається «ангел Просвітництва». Ви знаєте, як всі болгари пишаються тим, що Кирило і Мефодій — творці слов'янської абетки, були нашими земляками, і цей ангел є цьому великим символом».

Виставки також мають великий успіх. Наприклад, за підтримки посольства Болгарії в Україні в Національному історико-архітектурному музеї «Київська фортеця» було відкрито виставку «Світло літер», створену спеціально для вшанування річниці місії святих братів Кирила і Мефодія. В експозиції висвітлено цінні болгарські середньовічні рукописи періоду X–XVIII ст., які ілюструють діяльність святих братів та їхніх учнів в період Першого болгарського царства. Створення слов'янського алфавіту в середині IX століття має важливе значення для історії європейської культури.

Виставки картин, скульптур. Яскравим прикладом виставки, яка може об'єднувати народи і впливати на думку громадськості є експозиція «Болгарська весна». У її межах було представлено роботи відомих болгарських художників (Йордана Мажлекова, Івана Стоянова), українських митців, які мають болгарське походження (Лариси Пуханової, Володимира Філатова, Олександра Кари, Павла Баламаджі, Івана та Злати Шишман, Петра та Лариси Чакір, Ганни Харченко-Баламаджі), та художників, які неодноразово відвідували Болгарію та писали мальовничі болгарські краєвиди (Олексія Возіянова, Віктора Медведєва, Оксани Стратійчук, Віталія Призанта, Ганни Примакової, Олексія Бідношея, Оксани Картавцевої, Вадима Жуковського, Тетяни Діденко та Ольги Шишман). Загалом твори двадцяти трьох художників розповідають сагу про життя, боротьбу, народні традиції та уподобання болгарського народу. Пейзажі, натюрморти, сакральні пам'ятки, сотні яких побудовані ще до нової ери, розповідають про самобутній історичний розвиток болгарської культури з давнини до сьогодення. Твори сповнені національного характеру, внутрішньої сили тощо⁷.

Для реалізації цілей і завдань культурної дипломатії створюють спеціальні *інститути* з розгалуженою мережею представництв в різних державах, діяльність яких координується дипломатичним представництвом. До реалізації пріоритетів культурної дипломатії долучаються також і недержавні відомства, які відповідають за сфери мистецтва, науки, освіти, спорту, туризму, масової інформації.

Наприклад, активну позицію займають громадські об'єднання Київське товариство болгарської культури «Родолюбіє», Товариство болгарської культури ім. Івана Вазова, створене за підтримки Почесного консульства Болгарії у Львові. Також активно працює Почесне консульство Болгарії в Запоріжжі. Асоціація болгарських культурно-просвітницьких

товариств України відкрила свої представництва в Києві, Одесі, Миколаєві. Згадані та інші товариства, консульства сприяють відкриттю шкіл з вивчення болгарської мови, в якій всі українські громадяни, а не лише члени болгарської спільноти, можуть здобути знання з історії та культури Болгарії. Вони сприяють в забезпеченні болгарської літературою, підручниками, відеофільмами тощо⁸. Для ознайомлення з болгарської культурою створено фольклорні ансамблі, для яких надходить підтримка з Болгарії, зокрема національний одяг і костюми. Ці культурно-освітні центри використовують максимальний інструментарій культурної дипломатії.

З ініціативи Посольства і Почесного консульства встановлено співпрацю між *навчальними закладами*: між Пловдивським університетом ім. Паїсія Хілендарського (м. Пловдив) та Львівським національним університетом ім. Івана Франка, Університетом «Львівська політехніка» та Католицьким університетом. Розвивається співробітництво між кафедрою болгаристики Львівського університету і Кафедрою української мови Софійського університету ім. Св. Климента Охридського.

Також помітною є активна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на Кафедрі слов'янської філології, де з нагоди 140-ї річниці визволення Болгарії від Османського іґа відкрили центр вивчення болгарської мови, літератури, культури та історії.

Також на базі згаданих та інших вищих навчальних закладів проводять очні і онлайн *конференції*, що стосуються різних питань історії та сучасності.

Хочемо підсумувати, що сучасна атмосфера відносин, які склалися між Україною та Болгарією сьогодні, відкриває можливості для розвитку взаємовигідного і конструктивного двостороннього культурно-гуманітарного співробітництва.

Образ «улюбленої, цікавої, гостинної, історично багатой Болгарії» в свідомості більшості українців виникає як результат активної, постійної багаторічної роботи в сфері дипломатичних відносин в період незалежності наших держав. Всі найбільш впливові інструменти культурної дипломатії, перераховані у статті, сприяють реалізації класичних дипломатичних цілей, що дає можливість Республіці Болгарія в Україні за останні роки:

- підвищити ефективність зовнішньої політики;
- зміцнити авторитет успішної, реформованої держави;
- продемонструвати відкритість суспільства і його демократичні цінності;
- розширити багатополюсність системи культурного різноманіття;
- сформувати позитивний економічний клімат для інвестицій;

- посприяти розвитку туристичної індустрії;
- представити культуру як важливий складник формування державного бренду;
- позиціонувати політику держави, яка має високий науковий, інтелектуальний і культурний потенціал;
- подолати упередженість щодо країни, зменшити вплив негативних тенденцій або стереотипів політико-ідеологічного походження⁹.

Але також, на нашу думку, необхідно інтенсивніше взаємодіяти з інтелектуалами в рамках «круглих столів» і дискусій з важливих історичних та аналітичних питань. Такий підхід допоможе посилити інтерес іноземних держав до обох країн.

¹ Тимошенко, И.И. Американская модель культурной дипломатии на примере «soft power» // *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*, 2017, 37.

² «Soft Power» // *Foreign Policy*, No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), pp. 153–171, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1148580>

³ Всеукраїнський перепис населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

⁴ У Києві відбувся дипломатичний прийом на честь Національного свята Болгарії. URL: <http://uk.theoutlook.com.ua/article/7322/U-Kiv%D1%96-v%D1%96dbuvsyadiplo-matichnij-prijom-na-chest-Nats%D1%96onalnogo-svyata-Bolgar%D1%96j.html>

⁵ Ювілейну марку до 25-річчя дипломатичних відносин Україна-Болгарія випустять в Києві. URL: <http://uk.theoutlook.com.ua/article/7045/Yuv%D1%96lejnu-marku-do-25-r%D1%96chchya-diplo-matichnix-v%D1%96dnosin-Ukraina-Bolgar%D1%96ya-vipustyat-v-Kiv%D1%96.html>

⁶ Мінчев, Красімір: «Підтримка України з Болгарії — логічне вираження нашої дружби». URL: <http://diplomat.media/2017/08/17/krasimir-nedelchev-minchev-pidtrimka-ukra%D1%97ni-z-boku-bolgari%D1%97-logichne-virazhennya-nasho%D1%97-druzhbi/>

⁷ Болгарська весна–2018. URL: <https://familytimes.com.ua/mystectvo/bolgarska-vesna-2018>

⁸ При Почесному консульстві Болгарії відкрили мовну болгарську школу. URL: <http://consul-bulgaria.com.ua/novyny-ta-zahody/>

⁹ Культурна дипломатія // Макаренко, Є.А., Рижков, М.М., Кучмій, О.П., Фролова, О.М. *Міжнародна інформація: терміни і коментарі*. Навч. посібник. Київ: Центр вільної преси, 2014.

Inna Khomenska

PhD

deputy director of Dipservice Directorate, GDIP SE

ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ В УКРАЇНІ

Abstract: This article involves information about the strengthening of the instruments of cultural diplomacy influence in the process of achieving foreign policy goals.

Representatives of the Republic of Bulgaria in Ukraine involved the power of the state institutes and public organizations in the processes of foreign policy, as well as the association of Diasporas, took part in all cultural processes of Bulgaria in Ukraine. Mentioned collaboration gave the opportunity to form and maintain a high positive level of modern bilateral relations.

The methods and forms of cultural diplomacy, soft influence, opened up the new opportunities for the development of mutually beneficial and constructive humanitarian bilateral cooperation. In addition, the article describes how culture can affect positively on the economic indicators of bilateral interaction.

The current atmosphere of the relations that have developed between Ukraine and Bulgaria today opens opportunities for the development of beneficial and constructive bilateral cultural and humanitarian cooperation.

All the most influential instruments of the cultural diplomacy, listed in the article, contribute to the implementation of classical diplomatic goals of the Republic of Bulgaria in Ukraine in recent years.

Nevertheless, it is necessary to intensify interaction with intellectuals within the framework of the discussions on important historical and analytical issues. Such an approach will help to strengthen the interest of foreign countries in both countries.

Key words: cultural diplomacy, influence, image formation, Bulgarian-Ukrainian relations, Embassy, Ministry of Foreign Affairs.

Симона Самуилова
(Институт за исторически изследвания, БАН)

АМЕРИКАНСКИТЕ ПРОГРАМИ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ НА ИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК: СЛУЧАЙТЕ НА БЪЛГАРИЯ И УКРАИНА

Концепцията за «износ» на демокрацията по света по американски модел представлява елемент от външната политика на САЩ от началото на XX век. През 1917 г. президентът Удроу Уилсън (1913–1921) обявява война на Германската империя и влизането на Съединените щати в Първата световна война с идеята да се превърне «светът безопасен за демокрацията». През 20-те и 30-те години на XX век Вашингтон оправдава многобройните си военни интервенции в Карибите и Централна Америка с историческата мисия на САЩ за установяване на демокрация. През Втората световна война Съединените щати декларираят, че се борят срещу фашизма и националсоциализма в името на свободата. Американските стратегии от следвоенния период обявяват начеващата Студена война като битка за запазване на «свободния свят». В началото на 60-те години президентът Джон Кенеди (1961–1963) обявява създаването на мащабна програма за оказване на помощ на чужди държави. Една от целите ѝ е насочена към насърчаване на демокрацията в развиващите се страни чрез оказване на икономическа подкрепа.

Въпреки че концепцията за демокрацията има дълга история през XX век, до 80-те години на века тя не е сред приоритетите на американската външна политика. Нейното значение нараства успоредно с издигане на крайния антикомунистически курс на президентската администрация на Роналд Рейгън (1981–1989). Борбата срещу комунизма е наречена «кръстоносен поход за демокрация», който ангажира активно ресурсите на американската публична дипломация в подкрепа на разпространението на демократичните ценности. Насърчаването на демокрацията по света се осъществява както посредством двата доказали се във времето ефективни инструменти на американската «мека сила»¹ — информационните и образователните програми, така и чрез създаването през 1983 г. на изцяло нова структура, която обединява отделните инициативи в подкрепа на демокрацията в чужбина. Това е сформираният през 1983 г. *National Endowment for Democracy (NED)*². Основните ѝ цели включват: насърчаване на демократичните институции в чужбина с помощта на американския частен сектор, улесняване на обмена между неправителствените

американски институции и демократични политически групи в чужбина, насърчаване на участието на частния сектор на САЩ в програми за демократично обучение, укрепване на демократичните изборителни процеси в чужбина в сътрудничество с местни демократични сили, насърчаване на сътрудничеството между американския частен сектор и неправителствени чуждестранни организации; насърчаване на демократичното развитие в съответствие с интересите както на САЩ, така и на групите, които получават помощ³.

Малко след създаването на *NED* са сформирани четири ключови неправителствени институции, които трябва да влязат във връзка с чуждестранните демократични групи. Това са Центърът за международно частно предприемачество (*CIPE*), Националният демократически институт (*NDI*), Международният републикански институт (*IRI*) и Американският център за международна работническа солидарност⁴. *NED* служи като организацията — майка, която разпределя годишния си бюджет от около 30 млн. долара на четирите изброени институции за осъществяване на техните програми в чужбина⁵. Те са автономни организации, всяка от които действа в различна област. *CIPE* насърчава развитието на пазарната икономика, *The American Center for International Labor Solidarity* подкрепя създаването на независими чуждестранни профсъюзи. Двата института, свързани демократическата и републиканската партии работят за засилване на демократичните процеси в чужбина.

Драматичните събития в Източна Европа в края на 1989 г. провокират американските политици да натоварят законодателната и изпълнителната си власт със задачата за бърза ответна реакция на промените. Подкрепата за демократичното преобразуване на държавите от региона се превръща в задача от първостепенна важност за националните интереси на САЩ. В края на ноември 1989 г. Конгресът гласува «Закон за подпомагане на източноевропейските демокрации» («*Support for East European Democracy Act of 1989*», накратко *SEED*). Той предвижда програми за оказване на помощ и съдействие на страните от региона, предприели стъпки към «институционализиране на политическата демокрация и икономическия плурализъм»⁶. На практика законът упълномощава разширяване на програмите за демократизация на САЩ от развиващите се страни към Източна Европа. След приемането на «Закона за подпомагане на свободата» (*Freedom Support Act/FSA*) през октомври 1992 г., помощта обхваща и държавите от бившия Съветски съюз, наречени *New Independent States /NIS*⁷.

САЩ влагат широко съдържание в термина помощ: наблюдение на избори, образователна реформа, дейност на международните организации с американско участие, постоянно присъствие на организации като

Корпуса на мира, Корпуса на гражданите за демокрация и т. н. Американската помощ има дългосрочни цели: развитие на демократични институции и преход към пазарна икономика, подпомагане на държавите от бившия Източен блок да направят своя избор за развитие и да създадат своите нови системи като ръководството на този процес остава тяхно, а ресурсите за опериране на техните нови политически и икономически системи ще трябва да бъдат подпомогнати чрез външни инвестиции. С цел изработване на гъвкав механизъм, вместо договаряне с правителствата на страните-бенефициенти на помощ, дейностите по осъществяване на програмите на САЩ (според *SEED* и *FSA*) се ръководят от Агенцията за международно развитие (AMP), натрупала 30-годишен опит в управлението на проекти в развиващите се държави.

Американската помощ се оказва в три основни насоки, които следват дългосрочните цели на САЩ за региона: икономическа цел за развитие на пазарна икономика; политическа цел за демократизация на източноевропейските държави; хуманитарна цел — спомагане за спазване на човешките права. Вторият съществен дял на американската помощ е насочен към създаване на демократични институции. Той е от особено значение за американските политици, уверени, че преходът към демокрация служи на националните интереси на Съединените щати, тъй като ще направи отказът от комунизъм необратим.

Програмите за демократизация са насочени към няколко направления. Първото цели оказване на помощ на новите демократични правителства за установяване на закони и легални системи и за спазване на човешките права («*Rule of law*»). «Върховенство на закона» се отнася както за конституционните, така и за реалните гаранции за спазване на основните човешки права и принципи за равно третиране на всички хора⁸. Усилията на AMP са насочени към укрепване на правните системи в няколко основни области: установяване, обучение и администриране на независим съд и регулаторни институции, подобряване на правораздаването и увеличаване на броя на гражданите с достъп до правосъдие. През пролетта на 1991 г. ЮСИА получава финансиране за осъществяване на проект съвместно с Държавното бюро по човешките права към Държавния департамент (*State department Bureau of Human Rights and Humanitarian Affairs*). Като резултат Американската правна асоциация (*the American Bar Association/ABA*) създава *Central and East European Initiative (CEELI)* в подкрепа на дейностите, свързани с върховенството на законите в региона⁹.

Второто направление на програмите за демократизация е насочено към изграждане на гражданско общество. То е наречено «социален процес и културен плурализъм» и е определено като «връзката между

държавата и хората, която е отделена от държавата и се развива автономно от нея, създадена на доброволни начала с оглед защита и разширяване на своите интереси и ценности»¹⁰. Тази връзка обхваща голямо разнообразие от групи: за спазване на човешките права, правата на жените и малцинствените групи, профсъюзи и бизнес организации, медийни групи, коалиции от професионални организации, граждански сдружения, екологични организации и т. н.

Съществен елемент от направлението включва оказване на подкрепа за провеждане на образователна реформа. Помощта цели деполитизиране на учебните програми, подпомагане на създаването на студентски организации и вестници, разпространение на ключови книги за демокрацията, обучение на учители, подкрепа за създаване на независими медии и обучение на журналисти, развитие на гражданско образование¹¹. Снабдяване със западни текстове по политически науки и икономика, програма за превеждане на книги, развитие на издателски сектор. Подкрепа за разширяване на англоезиковото обучение чрез развитие на разбираеми програми за увеличаване на англоезиковите способности на населението. Продължаване на пълния кръг от образователни и културни обменни програми в региона на Източна Европа, които информационната агенция на САЩ (ЮСИА) администрира от 60-те години на века.

Друг съществен елемент от направлението е насочен към подпомагане на независимите медии. САЩ оказват подкрепа за установяване на независимо радио и телевизионни станции, вестници и обучение на журналисти. С грант на AMP *the National Endowment for Democracy* сформира Независим Медиен Фонд (*Independent Media Fund*), който работи за прогреса на тези програми в региона¹².

Третото направление включва подкрепа за т. нар. политически процес («*political process*») и представлява осигуряване на помощ през критичния период на преход от еднопартиен режим към демокрация. То се състои от два основни компонента. На първо място *помощ по отношение на провеждане на избори*, което обхваща наблюдение на избори, установяване на институции, свързани с изборния процес, налагане на периодични избори, осигуряване на обучение и материали, свързани непосредствено с изборния процес, подобряване на административния капацитет, образование на гражданите по отношение на различните етапи от политическия процес. На второ място *помощ за развитие на организации, свързани с политическия процес и прехода към демокрация* — като политически партии, независими профсъюзи и неправителствени организации — и тяхното изграждане като ефективни и стабилни демократични институции.

* * *

През периода на Студената война българо-американските отношения са скромни и обтегнати. За разлика от останалите източноевропейски държави, България не демонстрира автономия от СССР, нито показва знаци на политически или икономически реформи до 1989 г. Тя има малко връзки със САЩ, поради липсата на силна българска емигрантска общност отвъд океана. Стратегическото ѝ значение е ограничено в ера, в която основната линия на конфронтация преминава през Централна Европа. След политическата и икономическата либерализация на България в края на 80-те и началото на 90-те години взаимоотношенията между двете държави постепенно се увеличават. След ноември 1989 г. българите започват усилия за установяване едновременно на работеща демокрация по западен стил и на пазарна икономика. През 1991 г. страната е включена в американските програми за подпомагане на Източна Европа и е открит офис на АМР в София.

САЩ насочват усилията си за демократизиране на България, убедени, че *«докато не се установят демократичните ценности, ще бъде много по-трудно, ако не и невъзможно, да бъдат нашите програми ефективни в другите области»*¹³. Американските дейности за демократизация се ръководят от *«Демократическа комисия»*, оглавявана от посланика на Съединените щати в София¹⁴. Комисията координира отделните инициативи и насочва директно финансовата и техническата помощ от страна на Агенцията за международно развитие. Първата дейност на комисията е да подготви стратегията за развитие на демокрацията в България, която след това трябва да бъде одобрена във Вашингтон. В нея се набляга на три основни приоритета, които според американските политици ще спомогнат за полагане на силна основа на демокрацията, което от своя страна ще допринесе за икономическото развитие на страната. На първо място е посочено *застъпничеството за гражданите*. Тук подкрепата цели създаване и развитие на неправителствени организации, които да насърчават честните и свободните избори и да защитават демократичните ценности в политическия процес — като прозрачност на работата на парламента и правителствата, малцинствени и граждански права, опазване на околната среда, защита на потребителите. На второ място оказване на подкрепа за *Американския университет*, създаден през септември 1991 г. в град Благоевград (югозападна България)¹⁵. На трето място е заявена подкрепа за *програмата за осигуряване на малки грантове («democracy network grants»)*, ръководена от Демократическата комисия. Тя цели да допринесе за развитието на демократичните нагласи на населението и за засилване на ролята на гражданското общество. През 1995 г. е създадена *Democracy Network program*, която подпомага

засилване на капацитета на неправителствения сектор за укрепване на демократичните процеси в страната¹⁶.

Програмата за развитие на «*демократическия плурализъм*» на АМР в България работи за провеждане на свободни избори. Това включва наблюдение, подкрепа за изборни комисии и оборудване, развитие на свободни и независими демократични профсъюзи, пълен спектър от политически партии, създаване на мрежа от неправителствени организации («*citizen's network*») в подкрепа на гражданското общество. АМР подкрепя усилията на *NDI* за създаването на Българското сдружение за свободни и честни избори и граждански права (БАФЕ) през април 1990 г.¹⁷ Организацията е координатор на националната кампания за гражданско образование. Тя обяснява същността на демокрацията и ролята на гражданите в нея, наблюдава провеждането на първите многопартийни избори след рухването на еднопартийното управление в страната. БАФЕ се превръща в «*модел*» на организация за наблюдение на избори и за създаване на подобни на нея асоциации «*не само за региона [на Източна Европа], но и за целия свят*»¹⁸. След изборите през 1990 г. *IRI* спомага за организиране на коалицията на демократичните сили (СДС) и нейната подготовка за новата ѝ позиция в парламента¹⁹. Международният републикански институт снабдява партията с компютри и комуникационно оборудване, спонсорира създаването на видео-касети за гражданско образование, представени от президента Роналд Рейгън по Българската национална телевизия с идеята да спомогнат за окуражаване на демократичните процеси. По инициатива на Конгреса САЩ осигуряват техническа помощ и оборудване на Българското народно събрание, организират обучение на депутати, даряват периодика и книги на библиотеката на Народното събрание, офис оборудване и подкрепа за инфраструктурата на парламента. *IRI* в съвместно усилие с *Free Trade Union Institute (FTUI)*, клон на най-голямата американска федерация на профсъюзи в САЩ *AFL-CIO (The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations)*, спомага на независимата конфедерация «*Подкрепа*» да ръководи безплатна програма за гражданско образование²⁰.

Подпомагането в областта на върховенството на закона се осъществява чрез *Central and East European Initiative (CEELI)*. Конкретната подкрепа включва осигуряване на експертно мнение от страна на Американската правна асоциация. Дейността на организацията се концентрира върху няколко основни направления: конституционна реформа, реформа на съдопроизводството, наказателния кодекс и съдебните процедури, осъвременяване на законодателната основа, регулираща работата на местната власт. От американска страна се осигурява техническо оборудване и библиотечни колекции, провеждане на конференции, обучение и обмен

на магистрати. Централно- и източноевропейската инициатива спомага за създаване и развиване на първите независими неправителствени организации за обучение и подкрепа на юридическата професия в България²¹.

АМР спомага на местното законодателство за установяване на парламентарни процедури и развитие на информационни системи. През ноември 1991 г. български депутати участват в международна конференция заедно с унгарските и полските си колеги. През декември същата година се провежда втора конференция за членове на българския парламент в София. Тя засяга въпроси, свързани с пазарната икономика, социалната сигурност, безработицата и т.н. 160 български депутати участват в събитието, което събира 19 лектори от 4 страни²².

Помощта на АМР по отношение на образователната реформа в България включва подпомагане на развитието на социалните науки — социология, антропология, политология, икономика, деполитизиране на хуманитарните науки и ревизия на учебния материал, въвеждане в университетите на студентски съюзи и вестници. На български се превеждат и разпространяват ключови публикации за демокрацията, пазарната икономика и бизнеса. Спомага се за развитие на издателския сектор. Програмите в образователната сфера целят разширяване на англоезиковото обучение в страната, което включва създаване на разбираеми програми за увеличаване на англоезиковите способности на населението. Със задачата за преподаване на езика в региона се заема *«Корпусът на мира»*. През септември 1991 г. организацията изпраща първите си 26 доброволци за преподаване на английски език и бизнес образование в България²³. Информационната агенция също изпраща експерти за работа в различни български образователни институции.

Дейностите, свързани с направлението *«социален процес и културен плурализъм»*, водят до откриване на културно-информационен център на Съединените щати в София през 1993 г.²⁴, който разполага с богата библиотечна колекция. През 1992 е възстановен Американският колеж (*American College of Sofia*) — най-старото действащо американско училище извън територията на САЩ, затворило врати през 1942 г.²⁵ Дипломатите във Вашингтон полагат множество усилия за узаконяване на статута на новия Американски университет в Благоевград. Това е първият учебен институт на САЩ в региона, създаден след края на Студената война, който цели подготовка на новите поколения лидери от Източна Европа, ограничаване на *«изтичането на мозъци»* от държавите, които преживяват труден период на реформи. Университетът в Благоевград успява да се наложи като едно от най-добрите висши учебни заведения в Югоизточна Европа, в което обучението се води изцяло на английски език по американски модел.

ЮСИА поддържа образователни и културни обменни програми с България от 60-те години насетне, които продължава да развива и след 1989 г.²⁶ През 90-те години информационната агенция разпространява периодика и книжни колекции за библиотеките на различни институции. Агенцията организира обучение на служители от държавната администрация като програмата за дипломатически представители *«Млади дипломати»*²⁷. Тя включва поясняване на процеса на водене на преговори, работа със средствата за масова информация, провеждане на дискусии и проучвателна работа, обучение по консулски въпроси, протокол и изготвяне на дипломатически документи. Осъществяват се краткосрочни специализации в САЩ, чийто разноски се поемат от Държавния департамент. През 1993 г. се осъществява важна стъпка към разширяване на традиционните обменни програми между двете държави чрез учредяване на българо-американска комисия Фулбрайт²⁸. Това означава официално навлизане в България на една от най-престижните програми за академичен обмен в света.

Свободната преса играе ключова роля за демокрацията. В Централна и Източна Европа, където до края на 80-те години средствата за масова информация са контролирани от държавата, появилите се независими медии се превръщат в критични канали за разпространение на информация, важна за демократичния процес. Конкретната помощ в тази област е насочена към подпомагане на създаването на независими радио и телевизионни станции, вестници и списания, осигуряване на оборудване, тренинг, обмен и обучение за журналисти. Всички тези дейности се ръководят от *Independent Media Project* на АМР, който координира ресурсите на американския частен сектор в областта на медиите. Благодарение на него седмичното списание *«Геополитика»* получава издателско оборудване чрез Центъра за изследване на демокрацията — местен независим изследователски институт²⁹.

Усилията за налагане на демократичните ценности се превръщат в крайъгълен камък на американските програми за подпомагане на България след края на Студената война. Програмите за демократизация целят подготовка на новото поколение български политици и повишаване на политическата култура на населението. Оказването на финансова подкрепа за създаването и развитието на Американския университет в Благоевград може да се окаже като една от най-успешните инициативи на програмите за демократизация на САЩ в България. Към нея могат да се добавят още няколко постижения на американската *«мека сила»*, а именно: възстановяването на Американския колеж в София, откриването на културно-информационен център с богата библиотека, официалното навлизане на академичната програма Фулбрайт.

Анализът на американските програми за демократизация показва, че посочените успешни начинания са свързани не толкова с ефективността на програмите, колкото с историята на българо-американските отношения в образователната сфера. Американски образователни институции навлизат в българските земи още от втората половина на XIX век и действат до Втората световна война. Те включват почти пълен спектър от една образователна система и допринасят както за взаимното опознаване между българи и американци, така и за разпространението на американска култура в България до средата на 40-те години на XX век. Подновяването на двустранните научно-образователни контакти (в началото на 60-те години на XX век) и тяхното развитие до края на 80-те години поставят основата на българо-американското сътрудничество в сферата на науката и образованието и подготвят пътя не само за възстановяване на образователното присъствие на Съединените щати в България след половинвековна пауза, но и за неговия разцвет.

* * *

Разпадането на СССР и появата на *«Новите независими държави»* създава язцяло нова геополитическа ситуация не само в Източна Европа, но и на глобално ниво. САЩ печелят Студената война, изчезва световната заплаха от комунизма. За мнозина американци няма основания държавата им да продължава да се ангажира с бившия враг. За политиките във Вашингтон обаче промените в бившия Съветски съюз предоставят безпрецедентна възможност за увеличаване на американското влияние в региона.

Скоро след встъпването си в длъжност през 1993 г. президентът на САЩ Бил Клинтън (1993–2001) определя, че нуждите на държавите от бившия Съветски съюз са далеч по-големи, отколкото е предполагала предходната президентска администрация. По тази причина той предлага съществено увеличение на чуждестранната помощ за новите независими държави. Основните причини за превръщането на региона в приоритетен са политически и икономически. Сред политическите трябва да се отбележат възрождените опасения сред политиките във Вашингтон в средата на 90-те години от възможността за възраждане на усилията на Русия за оказване на влияние върху страните от бившия Съветски съюз и за противодействие на разпространението на американско влияние в региона. На второ място общата картина на икономически колапс с незначителни по същество нюанси в отделните държави, в съчетание със запаси от ядрено и конвенционално оръжие, което се намира под слаб политически контрол. На трето място икономическите перспективи на бившите съветски републики, които разполагат с огромни природни и

човешки ресурси и които постепенно се нагаждат към принципите на свободната търговия и икономическото сътрудничество със Запада, превръщайки се и в огромен потенциален пазар за американските стоки.

Геостратегическата роля на Украйна нараства изключително силно след обявяване на нейната независимост през 1991 г. в хода на дезинтеграцията на Съветския съюз. Значението ѝ произлиза както от географското ѝ местоположение на кръстопът между Европа и Азия, от статута ѝ на най-голяма по площ държава в Европа след Русия и от населението ѝ, което наброява около 50 млн. души, но и от ролята ѝ на ключова транзитна страна за износ на руски газ към Европа. Значението ѝ се увеличава още повече след поемането ѝ по пътя към демокрацията и интеграцията в европейските и евроатлантическите институции. През 1995 г. Украйна става член на Съвета на Европа — първата и най-стара европейска политическа организация (1949), която цели укрепване на демократичната стабилност в Европа³⁰.

През 1992 г. Украйна подписва двустранно споразумение с АМР за хуманитарно, икономическо и техническо сътрудничество с оглед развиване на икономическия, политическия и обществения си потенциал. Агенцията за международно развитие поставя три стратегически цели пред програмите си за подпомагане на Украйна: създаване на широко-машабна пазарна икономика, помощ за изграждане на демократическа система на управление; помощ за реформиране на социалния сектор с оглед облекчаване на трудностите при прехода. Всички суми, отделени от Конгреса по реализиране на програмите, се отправят към АМР и нейното местно представителство, открито в Киев през 1992 г. То направлява бюджетните средства към крайните бенефициенти чрез няколко неправителствени организации. Две от тях са добре познатите в източноевропейските държави международни институти на Демократическата и Републиканската партии (*NDI* и *IRI*). Освен тях в Украйна навлизат програмите на създадената през 1992 г. Фондация Евразия (*Eurasia Foundation*). Нейните дейности са насочени към засилване на гражданското общество, местните демократични институции и частното предприемачество. Трябва да се отбележи и присъствието на организацията «*Internews Network*» (1982 г.), която оказва подкрепа за развитие на независими медии.

През 1996 г. Украйна заема първо място по обем средства, отделени от Съединените щати за развитие на демокрацията в региона³¹. Както навсякъде в Източна Европа, така и тук програмите за налагане на демократичните ценности целят реформиране на законите за избори, създаване и подкрепа за политически партии, помощ за развиване на неправителствени организации, гражданско общество и независими

медии. По отношение на направлението *«върховенство на закона»*, Агенцията подпомага развитието на независима съдебна система чрез програми за обучение на представители на украинските висши, арбитражни и конституционни съдилища. АМР създава програма за отпускане на безвъзмездна помощ за юридически застъпници на неправителствени организации и независими медии. Подкрепата се фокусира върху обучение на съдии и юристи, запознаването им с американската съдебна система чрез краткосрочни и дългосрочни специализации и обучителни програми в САЩ. На украинското правителство се оказва помощ за изготвяне на гражданско-процесуалния кодекс, за реформиране на административното право, за изпълнение на инициативата на президента Леонид Кучма (1994–2005) *«Чисти ръце»* за борба с корупцията, за реформиране на местната власт³².

Участието на АМР в процеса по съставяне и приемане на новата украинска конституция се превръща в една от главните задачи на програмите за демократизация между 1993–1996 г. Агенцията организира срещи, конституционен форум за украински адвокати, предоставя информационни материали за конституционните системи по света. Тя подкрепя създадената през 1992 г. *«Асоциация на украинските градове»*, която по искане на президента Кучма подготвя проекта на бъдещата конституция³³. АМР организира семинари и конференции за украинските политици, които трябва да одобрят бъдещата конституция. Основният закон, приет на 28 юни 1996 г., се базира на спазването на демократичните ценности. Той дава важна роля на местната власт и на принципа на разделение на властите, определя равенство на всички граждани, независимо от възраст, религия, раса или пол, фиксира основните човешки права и свободи, отменя смъртното наказание³⁴.

През втората половина на 90-те години АМР започва да провежда обучение на правителствени лица и политици — по около 700 души годишно³⁵. Експерти на агенцията участват в създаването на новите закони в търговската сфера и частното предприемачество. Само през 1996 г. общо 845 членове и служители на Върховната рада участват в програмите за демократизация на АМР чрез конференции, семинари и курсове за обучение³⁶. В подкрепа на *«политическия процес»* в Украйна АМР разработва програма, която цели създаване на нови партии и обучение на партийни лидери. От средата на 90-те години двата международни института на Демократическата и Републиканската партия провеждат множество семинари за представители на местната власт. През 1994 г. е създадена организацията *«Комитет на украинските избиратели»* (*Committee of Voters of Ukraine/CVU*), която работи за окуражаване на гражданското участие в политическите процеси на Украйна³⁷. Комитетът

обучава хиляди наблюдатели на избори, насърчава развитието на демокрацията на местно ниво, ръководи националната кампания за гражданско образование и т.н. По време на изборите за Върховна Рада през 1995 г. АМР мобилизира повече от 4000 доброволци за осъществяване на мониторинг, а през 1998 г. се договаря с Централната изборителна комисия за провеждане на обучение на 15 хиляди наблюдатели³⁸ с оглед повишаване на професионалната им квалификация.

През 1995–1996 г. АМР създава програмата за демократизацията на Украйна, наречена «*Democracy and Governance*»³⁹. Тя е насочена към развиване на гражданско общество, независими медии и неправителствени организации чрез провеждане на тренинги, семинари, кръгли маси за наблюдатели, представители на частния сектор, медии, политически партии и депутати. Агенцията финансира издаването на информационни брошури, листовки, различни мероприятия за привличане на млади активисти. През 1996 г. е поставено началото на *Democracy Small Grants Program*⁴⁰. Програмата осигурява малки грантове (до 50 хил. долара максимум), които подпомагат осъществяване на образователна реформа и изграждане на гражданско общество. Между 1996 и 1998 г. около 40 проекта на местни неправителствени институции и независими медии получават финансиране по програмата⁴¹.

Подкрепата за създаване на независими медии заема важно място в американските усилия за налагане на демократичните ценности в Украйна. АМР създава Международен медиен център (*International Media Center*) в Киев, който осигурява разширено обучение на украински журналисти, осигурява оборудване на независимите местни телевизионни станции, подкрепя създаването на независими документални филми⁴². В центъра работи специална група, която продуцира 4 новинарски емисии за украинската национална телевизия.

Обменните дейности на ЮСИА заемат съществена част от усилията на САЩ за налагане на демократичните ценности в Украйна. От 1993 г. нататък федералното правителство спонсорира програми, които до края на десетилетието водят над 11 хиляди украински граждани на дългосрочно или краткосрочно обучение в САЩ⁴³. Отделно от тях информационната агенция финансира академични и образователни обменни програми за студенти, журналисти, учители, представители на неправителствени организации, експерти от екологичния сектор, учени и др., предназначени да стимулират връзките между украинците и американците. Високопоставени правителствени лидери, представители на независими медии и др. пътуват до Съединените щати на краткосрочни посещения. Над 1000 украински предприемачи, представители на местната власт, юристи, лидери на неправителствени организации участват в

програмата на ЮСИА *Community Connections Program* от нейното установяване през 1997 г. до края на десетилетието. През 1996 г. по програми за обмен пътуват до САЩ 700 украинци — представители на местната власт от 12 региона. Между 1992–1998 г. повече от 7000 украинци участват в обменните дейности на информационната агенция⁴⁴. В резултат на това нараства количеството украинци на лидерски позиции, обучавани по икономика, бизнес, демокрация и гражданско общество, здравеопазване, опазване на околната среда и селското стопанство.

Разпространението на английски език сред младите хора се оказва една от главните задачи на програмите на САЩ за налагане на демократичните ценности. И тук с подкрепата в тази област са натоварени доброволците от Корпуса на мира. Програмата за преподаване на английски език на корпуса в Украйна е разработена в тясно сътрудничество с Министерство на образованието с оглед да отговоря на конкретните нужди, посочени от украинските преподаватели на всички нива. От януари 1996 г. в програмата участват 74 доброволци, които преподават в 27 средни училища и 14 педагогически института в общо 34 града⁴⁵. В допълнение към преподаването на английски език доброволците спомагат на местните си колеги да подобрят нивото си на владене на английски език, както и да получат представа за учебните методи на преподаване по западен стил. От януари 1996 г. над 3000 украински гимназисти и 900 бъдещи учители са обучавани от Корпуса на мира. Доброволческата организация спомага на украинските учители да преодолеят острия недостиг на учебни материали в страната. Между 1993–1999 г. украински библиотеки, училища и ресурсни центрове получават около 500 хиляди книги по проект на организацията, наречен *Peace Corps' Teaching English as a Foreign Language (TEFL)*⁴⁶.

* * *

Рухването на «Желязната завеса» предоставя на САЩ историческата възможност за засилване на американското влияние в държавите от бившия Източен блок. Тяхната демократизация се превръща в основен приоритет за американската външна политика в края на 80-те и през 90-те години на XX век. Вашингтон решава да използва програмите на публичната си дипломатия като инструмент за оказване на влияние върху политическото и икономическото развитие на държавите от региона. АМР е натоварена със задачата за осъществяване на проектите за демократизация, насочени към подготовка на новото поколение политици, повишаване на политическата култура на населението, подпомагане на създаването и развитието на гражданско общество чрез изграждане на независими медии и неправителствени организации. През 90-те години

програмите се развиват трудно. В Украйна те спомагат за създаване на група от лоялни политици, експерти и активисти, които изменят основния закон на страната и сформират легална база за провеждане на избори на многопартийна основа. В България постиженията им са основно в образователната сфера. Последните се изразяват в подновяване на американското образователно присъствие в страната след половинвековна пауза.

¹ Според създателя на термина — Джоузеф Най — успешните държави се нуждаят едновременно от твърда (hard power) и мека сила (soft power). Под първата се разбира съвкупността от политическа, икономическа и финансова мощ, а под мека — способността за принуждаване на другите, както и способността за оформяне на техните дългосрочни нагласи и предпочитания. За повече информация: Nye, Joseph. The Decline of America's Soft Power // *Foreign Affairs*, 83, № 3, 2004.

² National Endowment for Democracy supporting freedom around the world, at: <https://www.ned.org/about/history/> (accessed 29.09.2018).

³ Пак там.

⁴ Carothers, T. *Aiding Democracy Abroad: The Learning Curve*. Carnegie Endowment for International Peace, 1999, p. 32.

⁵ Пак там.

⁶ АМВНР, оп. 47-4, а. е. 34, л. 10–11.

⁷ The American Presidency Project, George Bush: Statement on signing the FSA Act, October 24, 1992, at: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=21658> (accessed 29.09.2018).

⁸ АМВНР, оп. 50-2, а. е. 57, л. 2.

⁹ Пак там.

¹⁰ McMahon, E. Assessing USAID's Assistance for Democratic Development: Is it Quantity versus Quality? // In: *Sage Publications*. London, Thousand Oaks and New Delhi, Vol. 7 (4), pp. 453–467.

¹¹ SEED Act Implementation Report January 1995. United States Department of State, Washington, D.C. 20520. January 31, 1995, p. 142.

¹² АМВНР, оп. 48-37, а. е. 19, л. 49.

¹³ Пак там, оп. 51-2, а. е. 71, л. 4.

¹⁴ United States SEED Act Assistance Strategy Update for Bulgaria 1994–1996. Submitted by American Embassy Sofia Approved July 26, 1994, p. 10.

¹⁵ Повече информация за Американския университет в Благоевград: 20 Years American University Bulgaria AUBG Today, available at: <https://www.aubg.edu/documents/555> (accessed 29.09.2018).

¹⁶ United States SEED Act Assistance Strategy Update for Bulgaria 1994–1996. Submitted by American Embassy Sofia Approved July 26, 1994, p. 10.

¹⁷ АМВНР, оп. 50-2, а. е. 74.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

²¹ Introduction US Department of State: <https://1997-2001.state.gov/regions/eur/1996seed.pdf> (accessed 29.09.2018).

²² АМВНР, оп. 50-2, а. е. 74.

²³ Пак там, оп. 48-37, а. е. 19, л. 49.

²⁴ Пак там.

²⁵ За повече информация относно Американския колеж: Петков, П. Американският колеж в София в оценките на своите ученици // В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX — първата половина на XX век.* С., 2004; Бляк, Ф. *Американският колеж в София*, С., 1992.

²⁶ Повече информация за българо-американския научно-образователен обмен от началото на 60-те до края на 80-те години на XX век: Самуилова, С. *Пробиви в Студената война: Образователните обменни програми на САЩ във ФРГ и НРБ.* С., Изд-во на БАН «Проф. Марин Дринов», 2017.

²⁷ АМВНР, оп. 49-2, а. е. 48, л. 36.

²⁸ Пак там, л. 71.

²⁹ Building Bridges to Freedom and Prosperity U.S. Assistance to Central and Eastern Europe. В: АМВНР, оп. 50-2, а. е. 74.

³⁰ Съвет на Европа: Структура и дейности на <http://www.coe.int/DefaultFR.asp> (accessed 29.09.2018).

³¹ Cumulative Funds Budgeted (FY 1992 to Date) for Major NIS Assistance Programs by Country As of September 20, 2000. Available at: www.state.gov/documents/organization/2378.pdf (accessed 29.09.2018).

³² U.S. Government Assistance to and Cooperative Activities with the New Independent States of the Former Soviet Union, FY 1997 Annual Report. Prepared by the Office of the Coordinator of U.S. assistance to the NIS. Submitted Pursuant to Section 104 of the FREEDOM Support Act. January 1998, available at: https://www.fpa.org/usr_doc/37334.pdf (accessed 29.09.2018).

³³ Пак там, с. 53.

³⁴ Целият текст на конституцията на: https://www.constituteproject.org/constitution/Ukraine_2004.pdf (accessed 29.09.2018).

³⁵ Цветкова, Н. Ярыгин, Г. Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития. Взаимодействие культур народов и дипломатия государств // *Вестник Санкт-Петербургского университета.* Сер. 6, вып. 4, 2015, с. 68–82.

³⁶ U.S. Government Assistance ..., p. 53.

³⁷ Committee of Voters of Ukraine General Purposes, available at: <https://www.mott.org/grants/committee-of-voters-of-ukraine-general-purposes-200000143-04/> (accessed 29.09.2018).

³⁸ U.S. Government Assistance ... op. cit., p. 54.

³⁹ Цветкова, Н. Ярыгин, Г. Политические проблемы международных отношений ..., с. 73.

⁴⁰ U.S. Embassy in Ukraine. Available at: <https://ua.usembassy.gov/education-culture/democracy-grants/> (accessed 29.09.2018).

⁴¹ Пак там.

⁴² U.S. Government Assistance ... op. cit., p. 58.

⁴³ U.S. Government Assistance, FY 1999 Annual Report, p. 77.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Пак там, л. 78.

Simona Samuilova

PhD, Assist. Prof.,

s_samuilova@yahoo.com

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

THE U.S. DEMOCRACY PROGRAMS IN EASTERN EUROPE DURING THE 90s: THE CASES OF BULGARIA AND UKRAINE

Abstract: The revolutions of 1989 bring freedom to the nations of Central and Eastern Europe. The fall of their communist governments and the disintegration of the Soviet Union provide the US with the historic opportunity to strengthen its influence over former Soviet satellites. Washington decides to use its public diplomacy programs as a tool to influence the political and economic development of the countries of the region. Their democratization became a major priority for US foreign policy in the late 1980s and 1990s. The USAID is entrusted with the task of democratization aimed at preparation of new generation of politicians, enhancement of the political culture of the population, support of the creation and development of civil society through the establishment of independent media and non-governmental organizations, strengthen electoral systems, grass roots political organizations, public administration, national legislatures, legal/judicial systems. Emphasis is placed on: support for free elections including monitoring at the local, regional and national levels, support for election commissions and equipment; development, training and material support of free independent democratic labor unions and non-governmental organizations including full range of political parties committed to the democratic process; local government reform and public administration; help in drafting constitutions and laws, creation of "citizens' network" of non-partisan organizations to support a civil society and expand the base of political participation; educational reform including social science, curriculum revision, and introduction of student newspapers through which the lessons of an open democratic society can be learned; and books for Democracy which provides materials relating to the principles of democracy, and business management.

Key words: Democracy, USA, USAID, Bulgaria, Ukraine.

О л е г М а ш е в с ь к и й,
Г а л и н а М і н г а з у т д і н о в а
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ (1991–2018 рр.)

Пріоритетність двосторонніх відносин визначається вдалим геополітичним розташуванням Болгарії та її членством в Європейському Союзі, а також спорідненістю інтересів України та Болгарії на Чорному морі та в Придунайському регіоні, які відкривають можливості для співробітництва в економіці, енергетиці та туризмі. Суттєвий вплив на підтримку та розвиток двосторонніх відносин справляє етнічна, мовна та релігійна близькість українського та болгарського народів. Серед кроків, що їх здійснила Болгарія в напрямку підтримки європейського вибору України, можна відзначити підтримку Болгарією завершення до кінця 2011 р. переговорів стосовно підписання Угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС в рамках саміту Україна — ЄС, що проходив у Києві 19 грудня 2011 р. Можна виокремити новітній вид співпраці Болгарії та України в умовах російської агресії проти України — гуманітарна співпраця та реабілітація військових та жителів тимчасово окупованих територій. Водночас відбувається формування такого виду зовнішньої загрози українсько-болгарським відносинам, як спекуляція правами національних меншин на території України, серед яких вельми вразливою для подібних маніпуляцій є болгарська діаспора на території Одещини. Соціокультурне та економічне співробітництво України та Болгарії є найбільш продуктивним складником сучасних українсько-болгарських відносин.

* * *

Відносини між Україною та Болгарією складають досить глибокий пласт українських міжнародних взаємин. Перші дипломатичні відносини між двома країнами розгорнулися ще на початок ХХ ст., а саме — на Брестській мирній конференції, в межах якої делегація Української Народної Республіки підписала мирний договір з країнами Четвертного союзу, зокрема Болгарією. 12 лютого 1918 р. УНР та Болгарія також підписали окрему двосторонню угоду стосовно «унормування встановлення публічних та приватно-правових відносин»¹. У червні 1998 р. розпочалися дипломатичні зносини між Українською Державою П. Скоро-

падського та Болгарським царством, а в 1919–1920 рр. відновлена УНР знову продовжила співробітництво з Болгарією на дипломатичному рівні².

Сучасна історія українсько-болгарських двосторонніх відносин почалася з проголошенням незалежності України та її становленням в якості самостійного міжнародного суб'єкта. 1 грудня 1991 р. відбувся республіканський референдум на підтримку становлення України як незалежної держави, а 5 грудня 1991 р. Болгарія одна з перших визнала українську незалежність. 13 грудня того ж року міністри закордонних справ України та Болгарії підписали Протокол про встановлення дипломатичних відносин³. У 1992 р. Україна та Болгарія уклали договір про дружбу та співпрацю⁴, що поклав початок договірно-правовій базі для співробітництва двох країн. Загалом за період 1991–2018 рр. між Україною та Болгарією було укладено 100 угод (міждержавних, міжурядових, міжвідомчих) про співробітництво в різних галузях⁵.

Відносини між Україною та Болгарією від часів розпаду біполярної системи міжнародних відносин до сьогодні досить предметно висвітлені в науковій літературі. Болгарські науковці К. Славева⁶ та М. Хітова розглянули економічну складову двосторонніх відносин та економічний потенціал двох країн в межах сучасного світового порядку⁷. Х. Глушков проаналізував культурну взаємодію Болгарії та України. Зокрема, привертає увагу його праця про науковий внесок В. Чорного в українську болгаристику⁸. Суспільні відносини розкривають праці О. Каковкіної⁹, О. Ганчева¹⁰, Н. Нікон¹¹, А. Васильєвої¹², Є. Іванова¹³. Становлення України та Болгарії на міжнародній арені як самостійних міжнародних акторів, а також їхній взаємодії в цій якості торкаються І. Грібкова¹⁴, П. Черник¹⁵, Ю. Тимошенко¹⁶. Проблему транзитного потенціалу болгарських енергоресурсів через Україну та гуманітарних відносин зачіпає В. Павленко¹⁷.

У сучасній зовнішній політиці України Болгарія посідає важливе місце в якості важливого міжнародного партнера в Чорноморському регіоні, Східній Європі в загалом та на Балканах зокрема. Значною мірою така пріоритетність визначається вдалим геополітичним розташуванням Болгарії та її членством в Європейському Союзі, а також спорідненістю інтересів України та Болгарії на Чорному морі та в Придунайському регіоні, які відкривають можливості для співпраці в економіці, енергетиці та туризмі¹⁸. Помітний вплив на підтримку та розвиток двосторонніх відносин справляє етнічна, мовна та релігійна близькість українського та болгарського народів, а також фактор наявності на території України численної болгарської діаспори. Спільною рисою України та Болгарії на міжнародній арені можна вважати й те, що протягом ХХ ст. обидві країни знаходилися в сфері впливу Москви — Україна як соціалістична республіка в складі СРСР та Болгарія як країна-член соціалістичного блоку.

Розглядаючи окремі складові двосторонніх відносин між Болгарією та Україною, можна виділити наступні рівні двостороннього співробітництва:

- * політичні відносини (співробітництво на вищому рівні, міжпарламентські зносини, питання європейської інтеграції);

- * економічні відносини (експорт та імпорт товарів і послуг, захист та залучення інвестицій);

- * суспільні відносини (міжрегіональні відносини, гуманітарне співробітництво, болгарська діаспора в Україні та українська діаспора в Болгарії).

Поглибленню політичних відносин України та Болгарії сприяє співробітництво на рівнях глав держав, голів парламентів, глав урядів, міністрів закордонних справ. Безумовно, важливим складником встановлення дипломатичних відносин між країнами в цьому відношенні став візит болгарського президента Ж. Желева в Україну в 1994 р.; перший офіційний візит президента Л. Кучми до Болгарії відбувся лише у 1998 р. Слід, однак, зазначити, що певним чином візити на рівні глав держав відзначаються певною нестабільністю: без урахування зустрічей президентів України та Болгарії в рамках міжнародних самітів, неформальних зустрічей та заходів, обмін офіційними візитами глав держав після 1998 р. відбувався в 2001 та 2003 (за президентства Л. Кучми), а потім вже в 2015–2016 рр. (за президентства П. Порошенка). Зустрічі голів парламентів також мають суттєвий часовий розрив: офіційними візитами представники парламентів двох держав обмінювалися спочатку в 1995, а потім у 2003–2004 рр. та в 2010 й 2015 рр. Найбільш стабільною та тривкою формою взаємодії України та Болгарії в рамках політичних відносин можна вважати зустрічі на рівні міністерств закордонних справ, динаміка яких протягом 1995–2015 рр. була доволі позитивною¹⁹.

Співробітництво України та Болгарії включає в себе двосторонню взаємодію на рівні міжнародних організацій. Так, у 2011 р. уряд Болгарії підтримав головування України в Комітеті Міністрів Ради Європи. Крім того, у рамках ОЧЕС було здійснено ряд кроків в напрямку взаємної представницької підтримки (зокрема, під час головування Болгарії в ОЧЕС протягом листопада 2009 — травня 2010 рр.): на засіданні 37-ї сесії Генеральної асамблеї ПАЧЕС (Київ, 30 червня — 2 липня 2011 р.) представники України підтримали обрання Світлена Крайчева на посаду заступника Генерального секретаря ПАЧЕС, а представники Болгарії — Кирила Третьака на посаду Генерального секретаря організації²⁰.

На думку болгарських вископосадовців, позитивним є те, що між Україною та Болгарією немає відкритих політичних питань, що лише сприятиме подальшому розвитку двосторонніх зносин між країнами, а

особливо важливим є той факт, що протягом останніх кількох років зносини на найвищому рівні між Софією та Києвом стали більш активними. Що ж стосується позиції Софії щодо анексії Криму та захоплення окремих територій Луганщини та Донеччини російськими окупантами, ставлення до порушення суверенітету та територіальної цілісності України було сформульовано президентом Болгарії Р. Плевленієвим наступним чином: «Крим — це Україна, а Україна — це Європа»²¹, «Анексія Криму Росією порушує міжнародне право, Конституцію України... Болгарія ніколи не визнає цей незаконний акт»²². Так само болгарська влада ставиться й до «референдумів» на Донбасі. Також Болгарія приєдналася до санкцій ЄС проти Росії.

Перспективним напрямом співробітництва між Україною та Болгарією виступає взаємодія двох країн на рівнях профільних комітетів та комісій ВР України та Національних зборів Болгарії, яке охоплює широке коло питань: двостороннє співробітництво в економічній та політичній сферах, наукових та культурних зв'язках, зовнішньої політики, оборони та безпеки, співпраця на міжпарламентському рівні України та Болгарії в міжнародних організаціях (ОБСЄ, РЄ, ЄС, НАТО, Європарламент тощо)²³. У рамках даного виду співробітництва Україна та Болгарія здійснюють обмін думками стосовно широкого кола питань політичної, законодавчої, економічної, гуманітарної сфер взаємодії.

Стосовно європейського напрямку міжнародних відносин України можна виділити два базові елементи: перший з них — інтеграція в східноєвропейський простір за рахунок двосторонніх відносин з Польщею; другий — чорноморський, де Болгарія разом з Туреччиною становить собою важливий стратегічний напрямок регіонального співробітництва²⁴. Болгарія сприймає Україну як європейського партнера, наділеного суттєвим економічним та науково-технічним потенціалом, та підтримує євроінтеграційний шлях України, підкреслюючи важливість дотримання нашою державою демократичних цінностей, що їх проголошує Європейський Союз²⁵. Зокрема, серед кроків, що їх здійснила Болгарія в напрямку підтримки європейського вибору України, можна відзначити підтримку Болгарією завершення до кінця 2011 р. переговорів стосовно підписання Угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС в рамках саміту Україна — ЄС, що проходив у Києві 19 грудня 2011 р.²⁶

На Балканському півострові Болгарія становить собою основного зовнішньоекономічного партнера України²⁷; з цією країною Україну пов'язує цілий ряд торгівельно-економічних договорів: крім відповідних положень, закріплених в Договорі про дружбу та співробітництво, економічна співпраця Києва та Софії керується такими документами, як

міжурядова Угода про економічне співробітництво²⁸, Угода про взаємне сприяння та захист інвестицій²⁹, регулювання взаємних автоперевезень, залізничного та повітряного сполучення. Про важливість торгівельних зв'язків між Україною та Болгарією свідчить зростання взаємного товарообігу протягом 1991–2014 рр. Почавши з суми близько 100 млн. дол. США в 1991–1992 рр., у 2008 р. Україна та Болгарія отримали загальну суму товарообігу майже в 1, 425 млрд. дол. США, а український експорт товарів та послуг до Болгарії сягнув позначки 1 млрд. 153 млн. дол. США³⁰. Відчувши, однак, на собі вплив світової фінансової кризи 2008 р., товарний обіг між Україною та Болгарією почав відновлюватися та нарощуватися в 2010 р. Станом на 2015 р. українські товари становили 0,8% експорту та 1,8% імпорту в загальному обсязі торгівлі Болгарії, а в 2016 р. — 0,3% та 1,6% відповідно³¹. У 2017 р. експорт українських товарів та послуг до Болгарії становив близько 430 млн. дол. США, болгарський імпорт в Україну — 189, 925 млн. дол. США³². Серед товарів, що складають загальну картину експорту до України, традиційними є наступні найменування: нафтові мастила, медикаменти, мило, пластмаси, чорні метали, папір і картон, тютюнова сировина та харчові продукти. З України в Болгарію постачають чорні метали та вироби з них, добрива, вугілля та механічне обладнання³³.

Характерним для усвідомлення рівня торгівельно-економічної взаємодії між Болгарією та Україною також є рівень взаємних інвестицій: станом на 2011 р. з боку Болгарії в українську економіку було вкладено близько 18,8 млн. дол. США, а в болгарську економіку з України — 17,1 млн. дол. США³⁴. У подальшому, на думку болгарських політиків, українсько-болгарські економічні стосунки можуть отримати новий імпульс за рахунок тіснішої економічної співпраці в рамках Угоди про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі та розкрити весь торгівельно-економічний потенціал зносин Болгарії та України.

У розвитку суспільної, торгівельної, наукової та культурної взаємодії між двома країнами важливу роль відіграє міжрегіональне співробітництво. Протягом 1995–2016 рр. між областями, містами та громадами двох держав було укладено 12 угод, покликаних зміцнювати двосторонні зносини в сферах науки, освіти, культури, туризму та місцевого самоврядування. За цей час, зокрема, було підписано Договір про дружбу та співробітництво між міськими адміністраціями Києва та Софії та Угоду про розвиток партнерських відносин між Полтавською ОДА та Адміністрацією Велико Тирнова (обидва документи — в 1995 р.), Угоду про співробітництво між Запорізькою ОДА та Бургасом (1998). Також протягом 2001–2016 рр. підписано відповідно угоди щодо співробітництва в різних галузях між адміністраціями областей та общин: Харківської та Пловдив-

ської (2001 р.), Луганської та Хасковської (2002 р.), Одеською та Варненською (2003 р.), Миколаївською та Плевенською (2005 р.), Одеською та Русенською (2006 р.), Радою міністрів АРК та Бургаською ОДА (2010 р. — дія призупинена), Угоду про торгівельне, науково-технічне та культурне співробітництво між Полтавською ОДА та Адміністрацією Велико Тирнова (2013 р.), а також між містами Біла Церква й Старою Загорою та між Львовом і Пловдивом (обидва документи — 2016 р.). Крім того, майже 30 міст України та Болгарії мають побратимські відносини (включаючи тимчасово призупинені побратимські відносини з містами, тимчасово окупованими російськими військами)³⁵.

В Україні мешкає найбільша болгарська діаспора за кордоном, що сягає позначки приблизно в 200 000 чоловік та переважно проживає на території Одещини³⁶. За своєю кількістю болгарська спільнота в Україні посідає шосте місце після власне українців, росіян, білорусів, молдаван та кримських татар³⁷. Зі здобуттям незалежності України нерозривно пов'язаним є фактор інтенсифікації становлення болгарської самосвідомості. У перші роки української незалежності серед представників болгарської діаспори сформувалися ідеї національного руху та з'явилися лідери болгарської спільноти: так, серед останніх можна виділити А. Кіссе (Болгарські культурно-просвітні організації України), І. Абажер (Кримське республіканське товариство болгар імені П. Хілендарського), П. Пинті (Одеське товариство болгар), В. Мітков (Запорізька обласна організація болгар) тощо³⁸. Також в Одесі діє Всеукраїнський культурний центр, заснований Президентом України та болгарським урядом. Чільне місце в реалізації болгарської самосвідомості, підтримці культури та дотримання інтересів національних меншин є Обласний центр болгарської культури в м. Болград на Одещині, що функціонує з 1997 р. Сучасна діяльність діаспорських груп включає в себе регулярні з'їзди та собори, відзначення пам'ятних дат та ін. У вересні 2014 р. у Львові було відкрите Почесне консульство Республіки Болгарія, чия діяльність охоплює, серед іншого, і широкий спектр роботи щодо підтримки та популяризації болгарської культури серед українців та підтримки традицій серед членів болгарської спільноти України.

Досить активною є й українська діаспора на території Болгарії, що складає приблизно 2489 чоловік станом на 2001 р. згідно з останнім переписом населення³⁹. У Болгарії існує кілька українських громад у Варні («Чорноморіє» та «Мати-Україна»), Бургасі («Українська діаспора») та Сілістрі («Український дім»). Оскільки більшу частину XX ст. суспільні відносини між українцями та болгарями будувалися в рамках соціалістичного блоку та через радянську призму, сучасна українська діаспора в Болгарії, зі свого боку, має перспективу стати важливим складником

двосторонніх суспільних відносин Болгарії та України й фактором очищення болгарського суспільства від звичного для обивателів сприйняття українців як «мешканців СРСР»⁴⁰.

Внаслідок анексії Криму та захоплення Донбасу суспільні відносини України та Болгарії поповнилися таким елементом співпраці, як гуманітарні проекти допомоги постраждалим від військових дій на тимчасово окупованих територіях України — вимушеним переселенцям та військовим. Зокрема, даний вид співпраці передбачає заходи з реабілітації, лікування, протезування та реінтеграцію військових в суспільство. Протягом 2015–2016 рр. було реалізовано ряд спільних проектів за участю урядовців, депутатів, бізнесменів та представників болгарської діаспори в Україні: так, у 2015 р. з ініціативи Міністерства соціальної України, Посольства України в Болгарії, Верховної Ради України, Комітету в справах вимушених переселенців з України та мерій болгарських міст Смолян та Кітен було втілено оздоровчу програму для дітей вимушених переселенців та військових-учасників АТО на території Болгарії у Родопях⁴¹. Станом на 2016 р. в Болгарії на відпочинку та реабілітації вже побували близько 400 дітей з тимчасово окупованих територій та майже 40 поранених військових. До гуманітарної допомоги дітям та військовим долучився волонтерський рух «Народний тил» (Україна), що діяв у співпраці з болгарською діаспорою в Україні та Посольством України в Болгарії; фінансову підтримку таким гуманітарним заходам надають і консули міст Бургас, Пловдив та Русе⁴².

Хоча болгарський політикум підкреслює повну відсутність відкритих політичних питань між Україною та Болгарією, проте не слід забувати про фактор зовнішньої дестабілізації внутрішнього становища України силами РФ. У даному випадку йдеться про використання проблематики національних меншин, що проживають на території України, серед яких вельми вразливою для подібних маніпуляцій є болгарська діаспора на території Одещини. Адже відносно помірковане ставлення з боку українських болгар до Росії, а поміж деяких мешканці — і симпатію до Москви, можна використовувати для створення внутрішньої напруженості та підживлення сепаратистських тенденцій. З початком російської агресії проти України неодноразово здійснювалися спроби розхитати безпекову ситуацію, використовуючи радикальні націоналістичні засоби впливу: у квітні 2015 р. СБУ викрила спроби створити т.зв. «Бессарабську народну республіку» під проводом Народної Ради Бессарабії⁴³. За два роки, знову ж таки на Одещині, СБУ розкрила задум про проведення «мітингу» нібито болгарських громадян проти «утисків за національною ознакою»⁴⁴. Небезпека в даному випадку криється не в реальному потенціалі чергових «іграшкових республік», які українські спецслужби

успішно й швидко викривають, а у сприйнятті подібних маршів, мітингів та заяв ззовні: адже якщо українці вже звикли до систематичних спроб залякувань та намагань дестабілізувати ситуацію в державі з боку Росії, в самій Болгарії, де симпатії до Росії продовжують суттєво впливати на суспільне буття та навіть формування зовнішньополітичного курсу, створення подібної хибної картинки може бути сприйняте як правдиві свідчення щодо становища болгарської спільноти в Україні. Таким чином, Україна наразі має відкрите питання у своїх відносинах з Болгарією, і питання це — інформаційна гігієна та подальша необхідність запобігання інформаційній війні та її впливу на двосторонні відносини. «Привид «руського світу» кидає тінь на стабільні двосторонні відносини між Україною та Болгарією.

Отже, сучасні українсько-болгарські відносини становлять собою досить багатогранну картину співробітництва в різних галузях: регіонального співробітництва, економічних відносин, соціокультурної взаємодії тощо. Стратегічна важливість двосторонніх відносин України та Болгарії на сучасному етапі передусім зумовлена спільними інтересами та сусідством в Придунайському та Чорноморському регіонах. Провідним напрямом співпраці між двома країнами наразі можна вважати соціальне співробітництво та культурну взаємодію, зокрема, на рівні діаспор України та Болгарії. Проте, варто зауважити, що саме такий вид співіснування водночас містить й фактор дестабілізації в умовах російсько-українського конфлікту.

¹ Петренко, І.Є. Політико-дипломатична діяльність урядів УНР на Балканах на прикладі відносин з Болгарським царством (1918–1920 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXXIX, 2014, с. 113.

² Гай-Нижник, П.П. Українсько-болгарські міждержавні відносини: рік 1918-й // *Гілея. Науковий вісник*, вип. 125 (№10), 2017, с. 55–56.

³ Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Болгарія // *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100_006 (дата звернення: 07.05.2018).

⁴ Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарія // *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/100_003 (дата звернення: 07.05.2018).

⁵ Договірно-правова база між Україною та Болгарією // *База даних «Міністерство Закордонних Справ України» / Посольство України в Республіці Болгарія*. URL: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/legal-acts> (дата звернення: 08.05.2018).

⁶ Славева, К. Товарная структура внешней торговли с Украиной как фактор формирования отрицательного торгового сальдо // *Вісник економічної науки України*, 2011, № 2, с. 177–182.

⁷ Хитов, М.М. Украина по стопам Болгарии — социально-экономический анализ и прогноз // *Економічний вісник університету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний*

педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Збірник наукових праць, 2016, № 31/1, с. 114–120.

⁸ Глушков, Х. Володимир Чорнії — изявен българист и автор на компетентно изследване «История Болгарии» на украинский язык // *Списание «Епохи». Рецензии и отзиви*, 2008, т. 16, бр. 1, с. 175–180.

⁹ Каковкіна, О. Українська діаспора в розвитку українсько-болгарських відносин // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, вип. 15, 2010, с. 110–120.

¹⁰ Ганчев, А. Бессарабские болгары, обучающиеся в Болгарии в поисках идентичности // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, т. 9, 2006, с. 265–274; Ганчев, О.І. Між Україною та Болгарією: навчальні настрої та студентські міграції болгарської молоді Південної Бессарабії // *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. 2013, т. 18, вип. 2, ч. І, с. 201–210.

¹¹ Нікон, Н.Н. *Адаптивно-інтегративні механізми функціонування болгарського етносу на півдні України*: дис. канд. соціол. наук. Спеціальність: 22.00.04. Одеса, 2012. 244 с.

¹² Васильєва, А. До питання про чисельність болгар в Україні (за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр.) // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, т. 10. Одеса–Велико Търново, 2009, с. 249–253.

¹³ Иванов, С. Болгарська діаспора півдня України в контексті болгарсько-українських відносин // *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, т. 10, Одеса–Велико Търново, 2009, с. 239–247.

¹⁴ Грибкова, И.К. Украина — Болгария: стратегическое партнерство или региональное сотрудничество? // *Списание «Епохи». Докторантски изследвания*. 2008, т. 16, бр. 1, с. 139–148.

¹⁵ Черник, П., Лозинський, П. Особливості сучасних українсько-болгарських двосторонніх відносин // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія»*, 2009, вип. 13, с. 244–248.

¹⁶ Тимошенко, Ю.О. *Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеню канд. іст. наук. Спеціальність: 07.00.02, Київ, 2004, 31 с.

¹⁷ Павленко, В., Бочарніков, В., Свєшніков, С. Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Болгарії // *Наука і оборона*, 2014, вип. 4, с. 11–19.

¹⁸ Балтажи, М. Українсько-болгарські відносини: погляд у майбутнє // *Зовнішні справи*, 2012/1, № 4, с. 9–13.

¹⁹ Політичні відносини між Україною та Болгарією. Історія двосторонніх відносин // *База даних «Міністерство Закордонних Справ України»/Посольство України в Республіці Болгарія*. URL: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/diplomacy> (дата звернення: 07.05.2018).

²⁰ Інформація про проведення в Україні 37-ї Генеральної асамблеї ПАЧЕС (30 червня — 2 липня 2011 р., м. Київ) // *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1325_37-th_PABSEC_Assembly_\(report\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1325_37-th_PABSEC_Assembly_(report).htm) (дата звернення: 08.05.2018).

²¹ Мінчев, Красімір Недлечев: «Підтримка України з боку Болгарії» — логічне вираження нашої дружби // *База даних «Diplomat. International Media Group»*. URL: <http://diplomat.media/2017/08/17/krasimir-nedelchev-minchev-pidtrimka-ukra%D1%97ni-z-boku-Bolhari%D1%97-logichne-virazhennya-nasho%D1%97-druzhibi/> (дата звернення: 07.05.2018).

²² Болгария никогда не признает аннексию Крыма и «референдумы» на Донбассе — Плевнелиев // База даних «Крым. Реалии» URL: <https://ru.krymr.com/a/news/27114371.html> (дата звернення: 8 травня 2018 р.).

²³ Офіційний портал Верховної Ради України. Всі публікації за січень 2004 року // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://rada.gov.ua/archive/2004/01?sort=asc&page_count=50 (дата звернення: 08.05.2018).

²⁴ Грибокова, И.К. Украина — Болгария: стратегическое партнерство или региональное сотрудничество? // Списание «Епохи». Докторантски изследования. 2008, т. 16, бр. 1, с. 141.

²⁵ Балтажи, М. Зазнач. твір.

²⁶ Посольство України в Республіці Болгарія. Саміт Україна — ЄС, Київ, 19 грудня 2011 р. Спільна заява для преси // База даних «Міністерство Закордонних Справ України» / Посольство України в Республіці Болгарія. URL: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/3474> (дата звернення: 08.05.2018).

²⁷ Ігор Прасолов зустрівся із послом Республіки Болгарія // База даних «Міністерство економічного розвитку і торгівлі України». URL: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=31382c46-6b8f-41ee-b8fa-41b30112eadc&title=IgorPrasolovZustrivsiaIzPoslomRespublikiBolhariia&isSpecial=true> (дата звернення: 08.05.2018).

²⁸ Угода про економічне співробітництво між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Болгарія // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_082 (дата звернення: 08.05.2018).

²⁹ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія про взаємне сприяння та захист інвестицій // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/100_622 (дата звернення: 08.05.2018).

³⁰ Торговельно-економічне співробітництво України та Республіки Болгарія (2000 — 1-й квартал 2009 р.) // База даних «Міністерство економічного розвитку і торгівлі України». URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_z_ukr/bul/1892.html (дата звернення: 08.05.2018).

³¹ Мінчев, Красімір Недлечев. Зазнач. твір.

³² В Одессе бизнесмены Украины и Болгарии собрались на бизнес-форум // База даних «Интернет-газета Топор». URL: <http://topor.od.ua/v-odesse-biznesmen-ukrain-i-Bolharii-sobralisy-na-biznes-forum/> (дата звернення: 07.05.2018).

³³ Товарообіг між Україною та Болгарією (2014 — 12 міс.) // База даних «Міністерство економічного розвитку і торгівлі України». URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_z_ukr/ukr/7459.html (дата звернення: 07.05.2018).

³⁴ Балтажи, М. Зазнач. твір.

³⁵ Міжрегіональне співробітництво між Україною та Болгарією // База даних «Міністерство Закордонних Справ України» / Посольство України в Республіці Болгарія. URL: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/regions> (дата звернення: 07.05.2018).

³⁶ Мінчев, Красімір Недлечев. Зазнач. твір.

³⁷ Васильєва, А. До питання про чисельність болгар в Україні (за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр.) // *Българите в Северното Причерноморие. Изследованя и материали*, т. 10, Одеса—Велико Търново, 2009, с. 250.

³⁸ Иванов, С. Болгарська діаспора півдня України в контексті болгарсько-українських відносин // *Българите в Северното Причерноморие. Изследованя и материали*. т. 10, Одеса—Велико Търново, 2009, с. 242.

³⁹ Політичні відносини між Україною та Болгарією. Історія двосторонніх відносин // База даних «Міністерство Закордонних Справ України» / Посольство України в Республіці Болгарія. URL: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/diplomacy> (дата звернення: 07.05.2018).

⁴⁰ Каковкіна, О. Українська діаспора в розвитку українсько-болгарських відносин // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, вип. 15, 2010, с. 117.

⁴¹ В Болгарію прибула група українських дітей вимушених переселенців та військовослужбовців-учасників АТО [Електронний ресурс] // База даних «Міністерство Закордонних Справ України»/Посольство України в Республіці Болгарія. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/39132-v-Bolhariju-pribula-grupa-ukrajinskykh-ditej-vimushenih-pereselenciv-ta-viyskovosluzhbovciv-uchasnikiv-ato>. (дата звернення: 07.05.2018).

⁴² На відпочинку та лікуванні у Болгарії побували вже близько 400 українських дітей і майже 40 поранених військових // *База даних «Ukraine crises. Media center»* URL: <http://uacrisis.org/ua/49266-49266> (дата звернення: 07.05.2018).

⁴³ СБУ запобігла спробі поширення на Одещині «Народної Ради Бессарабії»: вилучено «конституцію» та «маніфест» // *База даних «Unian»* URL: <https://www.unian.ua/society/1090339-sbu-zapobigla-sprobi-poshirennya-na-odeschini-narodnoji-radi-bessarabiji-vilucheno-konstitutsiyu-ta-manifest-foto.html> (дата звернення: 07.05.2018).

⁴⁴ Филипенко, А. Трансформація Причорномор'я. Кто делает из Болгарии врага Украины // *База даних «Деловая столица»* URL: <http://www.dsnews.ua/world/transformatsiya-prichernomorya-3-bolgariya-slaboe-zveno--21082017220000> (дата звернення: 7 травня 2018 р.)

Oleg Mashevskyi

Dr. of Science (History), Professor

olegmashev@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine),

Galyna Mingazutdinova

PhD in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine),

darthzepesh@i.ua

CONTEMPORARY UKRAINIAN-BULGARIAN RELATIONS (1991–2018)

Abstract: The year 2018 marks the 100th anniversary of the Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations' establishment. The independent shape of bilateral relations between the two countries founded back in 1918 and fruitfully developed both under the rule of the People's Republic of Ukraine and Pavlo Skoropadskiy's Ukrainian State has been dramatically interrupted by the Russian Soviet takeover of Ukraine. The present article touches upon the various aspects of contemporary Ukrainian-Bulgarian relations in the following spheres: that of politics and international relations, that of economic cooperation and that of social and cultural coexistence. The article as well outlines the following newly emerged elements of cooperation between Bulgaria and Ukraine under conditions of the Russian aggression against the latter: humanitarian collaboration, social reintegration and rehabilitation of the Ukrainian

military and those living in the temporarily occupied territories. The article also accentuates of the external menace to the Ukrainian-Bulgarian relations, i.e. the national minorities' harassment and the attempts at the quote unquote «People's Republics» formation. It is concluded that the most fruitful and comprehensive sphere of collaboration between Ukraine and Bulgaria in 1991–2018 has been concentrated in the domains of economy (investments, trading goods and services) and of the social and cultural life. On the other hand, it is the national and cultural identity issues of Bulgarians in Ukraine that might bring about the internal unrest in Ukraine should the Russian Federation decide to “rock the boat» and make a point of the «self-determination of Bessarabia».

Key words: Ukraine, Bulgaria, international relations, economic cooperation, social relations, political dialogue.

В о л о д и м и р Б о й к о
(Сіверський центр післядипломної освіти)

ВИКЛИКИ СУЧАСНОМУ МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННЮ — ВІДПОВІДІ УКРАЇНИ ТА БОЛГАРІЇ

Постановка питання. У квітні 2015 р. Болгарію відвідали переможці конкурсу «Кращі практики місцевого самоврядування». Організований програмою Ради Європи «Посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування» — у співпраці Мінрегіоном України та з Національною асоціацією муніципалітетів Болгарії — візит мав на меті ознайомлення з системою місцевого самоврядування в Болгарії, його кращими практиками, роллю Асоціації¹. Але такі контактами і є скоріше поодиноким явищем. Як не прикро констатувати, але варто погодитися з думкою, висловленою у книзі «Сестра моя, Софія...» (серія бібліотеки газети «День», 2016 р.): рівень взаємної взаємна уваги України та Болгарії не відповідає фактичним взаємовпливам². Між тим, обидві країни шукають відповіді на низку доленосних викликів, що відображають загальноєвропейські тенденції та вимагають від обох країн власних відповідей.

Мета статті — зробити порівняльний аналіз реформ місцевого самоврядування в Болгарії та Україні, виявити спільні та відмінні риси, що може бути використано для налагодження міжнародного міжмуніципального співробітництва між громадами та громадами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій — досі не було спроб порівняльного окремого аналізу реформ місцевого самоврядування в Болгарії та Україні. Існуючі матеріали — це дослідження болгарських фахівців болгарської системи адміністративно-територіального устрою, його побудови на всіх рівнях та проблем що виникають. В Україні використовувалися окремі елементи для аналізу загальноєвропейських тенденцій — разом з іншими країнами ЄС, але не в цілому.

Одним із найбільших викликів для сучасного суспільства була і залишається урбанізація. На просторах Європи вона сприяє концентрації мешканців у, насамперед, великих містах. Чисельність населення у сільській місцевості зменшується, а географічні простори залишаються незмінними, як і створена під інші потреби інфраструктура. Зрештою, малі територіальні громади неспроможні її утримувати, але ж люди в таких місцевостях живуть й надалі. Отже, для них необхідно забезпечити перелік та якість звичних послуг та запроваджувати нові. Постає питання: хто це здатен зробити.

Інший виклик — це різні темпи економічного розвитку на рівні регіонів, субрегіонів та населених пунктів, на що суттєво впливають процеси європейської інтеграції — в сенсі посилення значення територіальної, а не національної складової. Так само, як і в бізнесі, йдеться про конкуренцію за ресурси — хтось виграє й розвиватиметься успішніше, а хтось програє. Але ж суб'єкти дуже особливі — самоврядні територіальні спільноти. Аби зменшити ризики, забезпечити якість життя запроваджується перерозподіл ресурсів. Зрештою, це питання формування кола питань, які бажано розв'язувати на базовому рівні, та, зрештою, спроможності відповідних структур виконувати визначені законодавством повноваження.

Йдеться про їх раціональну побудову, адекватну стану справ що змінюється. Чисельна перевага малих муніципалітетів із великим переліком функцій робить сумнівним їхнє виконання, посилює диспропорції в розвитку. Спосіб подолання — концентрація фінансово-майнового та людського потенціалу з одночасним перерозподілом завдань щодо надання послуг на користь муніципалітетів. Ці процеси отримали назву децентралізації. Воно зводиться до укрупнення базових адміністративно-територіальних структур, як правило, з одночасним збільшенням їх повноважень. Скажімо, в Україні нові громади набувають повноважень старих сільських, селищних та міських рад, районних рад та райдержадміністрацій разом узятих. Їхня сума досі дорівнювала повноваженням міст обласного значення. При цьому унітарний характер держави зберігається, загроз регіонального сепаратизму не виникає.

Щоправда, насправді одночасно відбуваються різноспрямовані за своєю сутністю процеси. З точки зору старих рад йдеться про централізацію та обмеження повноважень, а з точки зору держави — про децентралізацію та посилення повноважень нових рад. Протягом короткого в історичному вимірі часу низка країн провели або проводять нині відповідні реформи організації свого управління на місцях. Мета очевидна — за допомогою кращої, адекватної сьогоденню організації добитися більшої ефективності та прискорення соціально-економічного розвитку.

Певною мірою можемо говорити про подібність болгарського та українського способу вирішення порушеної проблеми на базовому рівні. Болгарський закон про місцеве самоврядування ухвалений в 1991 р. й після цього багато разів змінювався³. Спирається він на главу 7 «*Міське самоврядування та місцева адміністрація*» Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р.⁴.

Закон України «*Про місцеве самоврядування в Україні*» ухвалено в 1997 р.⁵ Він спирається на гл. XI Конституції України 1996 р. в редакції

2004 р. — «Місцеве самоврядування»⁶. Як і болгарський відповідник, він так само зазнав численних змін, які тривають. Справа в тому, що в Україні реформа місцевого самоврядування здійснюється за планом «Б». План «А» передбачав ухвалення нової редакції Конституції в частині місцевого самоврядування та територіальної організації влади в цілому, а потім — низки нових законів. Але не так сталося. Згадані зміни до Конституції прив'язали до виконання одного з напрямів Мінських угод, що фактично закрило можливість такого варіанту. Натомість Україна пішла шляхом докнаних кроків, намагаючись реалізувати новий зміст і формально зберігаючи старі форми⁷. Це вимушений крок, що створює багато незручностей, але цілком реальний. Він нагадує болгарський шлях реформи.

У чинних українській та болгарській конституціях простежуються однакові підходи до закріплення системи адміністративно-територіальних одиниць. Вони визначають основні адміністративно-територіальні одиниці, але можуть бути інші, що встановлюється спеціальним законом. Ймовірно, що саме через таку гнучкість в обох країнах досі використовують закони, що виникли безпосередньо після ухвалення нових конституцій. Також схожі підходи до регулювання адміністративно-територіального устрою — в обох випадках йдеться про закріплення окремих вимог загального характеру. Більше того — з точки зору Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» всі сільські, селищні, міські ради мають однакових обсяг повноважень та відповідальності. Але Бюджетний кодекс України те саме питання трактує інакше — є міста обласного значення та міста районного значення, села, селища. У них різний спосіб бюджетування, інакше формується доходна та видаткова частина, головне — лише міста обласного значення мають прямі міжбюджетні взаємини з державним бюджетом, а інші — через фінансові підрозділи райдержадміністрацій. Тобто, аби здійснити реформу в Україні принципово важливо було урівняти з точки зору формування та розподілу бюджету всі існуючі базові органи місцевого самоврядування. Тому, фактично, в Україні реформа розпочалася дуже оригінально — з внесення змін до Бюджетного кодексу, який передбачив появу нової базової структури — об'єднаної територіальної громади, ідентичної за своїм бюджетуванням містам обласного значення. Це бюджетна децентралізація. Зміни набули чинності 1 січня 2015 р.⁸ — тобто до ухвалення Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»⁹. Проміжний результат в Україні є такий — за підсумками поточного року частка місцевих бюджетів із трансфертами у зведеному бюджеті України складає 51,5%. При цьому очікується, що частка місцевих податків та зборів у власних доходах місцевих бюджетів становитиме 30%¹⁰.

Особливості української реформи цим не починаються та не завершуються. Комплексного спеціального закону, який би визначав модель реформи, її завдання, заходи, критерії, процедурно-процесуальні аспекти, порядок прийняття рішень, визначення компетенції суб'єктів реформи, заходи державного стимулювання на початку не було. Уряд регулював зазначені ключові питання своїми розпорядженнями та постановами. А проекти законів розроблялися та ухвалювалися з великим запізненням. Тобто виникла парадоксальна ситуація, коли адміністративна практика випереджала законодавчу. Як зазначив один із українських експертів це так, якби майстри ремонтували машину, не встигали, тож вирішили запустити мотор й штовхнути, або вона набрала швидкість. А системи гальмування, трансмісії, керування продовжили ремонтувати на ходу.

Як би там не було, а в підсумку Україна має перетвориться на країну самоврядних громад. В історичному контексті йдеться про відтворення, але за нових умов засад магдебурзького права.

Болгарія вже є країною громад або ж общин — її нинішнє законодавство передбачає те, до чого в Україні лише прагнуть — повсюдності місцевого самоврядування. Тобто ми на різних відрізках шляху, але мета — та сама. Й способи її досягнення так само подібні. Привертає увагу схожість параметрів чисельності населення базових одиниць, общин: 265 (зі столичною) в Болгарії на 7,1 мільйонів населення¹¹ та 1,5 тис. що плануються в Україні на близько 40 млн. Тобто, фактично, це те саме. Згідно вище згаданих нормативно-правових актів в Болгарії головною посадовою особою є виборний кмет, а в Україні — виборний голова. Трактуються обох випадках вони однаково — як орган місцевого самоврядування. Кмет та голова формують виконавчі структури. Представницький орган — рада общини в Болгарії та сільська, селищна, міська рада в Україні.

При цьому в Болгарії існує (хоча й з обмеженими правами — без власних повноважень та бюджету) самоуправління на субмуніципальному рівні — підради. В Україні є старостинські округи, але ніяких підрад разом зі старостою немає. Щоправда, в дискусіях пропонується посилити роль старости: через неформалізовані органи самоорганізації населення або ж формалізувати їх у вигляді консультативно-дорадчих органів. А також за допомогою виділення бюджетного фонду староств¹². На нашу думку, до такого рішення штовхають перманентні конфлікти та з'ясування відносин між головами громад та старост, що мають інституційний характер, а також поширена недовіра серед сільського населення щодо справедливості розподілів коштів між адміністративним центром та старостатами. Зрозуміло, що подолати її можна за рахунок публічності та більшого залучення мешканців всіх населених пунктів до життя громади,

її інтеграції. Тому варто уважніше придивитися до успіхів та проблем Болгарії на цьому напрямі.

В цілому, Болгарія належить до країн ЄС, територіальна система яких є високо консолідованою — так само, як і Польща. Це означає, що в Болгарії немає жодної територіальної громади, чисельність населення якою менше однієї тисячі чоловік, дуже мало таких, де менше двох тисяч чоловік. Великі територіальні громади (понад 10 тис. мешканців) у Болгарії складають дві третини від їхньої загальної чисельності. Нині найменша територіальна громада в Україні, Макіївська (Чернігівська область), нараховує 1,7 тис. мешканців. Це чи не єдиний приклад, коли чисельність нової адміністративно-територіальної становить менше двох тисяч населення. Щоправда, доволі поширеним є громади від 2,5 до 5 тис. людності. Мінрегіон України ввів окремий показник — громади до 5 тис. чоловік¹³. Він не має директивного характеру, суто інформаційний, але вочевидь йдеться про певну межу з точки зору реформаторів.

Стосовно показників. В Болгарії нові общини можуть утворюватися як за ініціативою уряду, так і самих мешканців, якщо чисельність населення перевищує шість тисяч чоловік, максимальна відстань від адміністративного центру до її населеного пункту складає не більше 40 км, а власні надходження становитимуть не менше половини бюджету нової одиниці. Втім, виключення можливі — за наявності належної мотивації¹⁴.

В Україні спроби встановити визначені числові параметри зіткнулися з обґрунтованою критикою неврахування регіональних особливостей. В результаті всі діючі показники мають дуже гнучкий характер. Це дозволяє створювати нові громади фактично, відповідно до співвідношення сил що складається на місцях. Головне — відповідати загальним принципам методики, що затверджена Кабінетом Міністрів України. Показники, що застосовувалися в Болгарії, так само мали розрахунковий характер. На їх запровадження впливали результати консультацій, які є в Болгарії обов'язкові.

В принципі, формування базових адміністративно-територіальних одиниць, як і всієї адміністративної системи, це є функція держави. В Болгарії пішли саме цим шляхом. Тут були проведені попередні консультації з зацікавленими громадами та їхнім населенням, а потім адміністративним шляхом проведено їх об'єднання. Тобто це шлях, подібний до польського (щоправда, там такого роду перетворення відбувалися ще до приходу до влади першого реформаторського уряду). Водночас спроби запровадження місцевого самоврядування в Болгарії на субрегіональному та регіональному рівнях в 1998 р. зіткнулася зі значними політичними проблемами, в основі яких — бажання контролювати розподіл ресурсів зверху, що призвело до втрати обіцяної допомоги ЄС¹⁵. Це хороше та

правильне попередження для України, яка ще не підійшла до змін на регіональному рівні й лише дебатує яким має бути контроль держави над діяльністю місцевого самоврядування.

У деяких випадках, з огляду на супутні обставини, держава воліє за краще розпочати процедуру добровільного укрупнення. Такий шлях обрала Україна. При цьому втрачається час, якість рішень та додаткової ресурси, але формується на різних рівнях коло зацікавлених осіб, реформа відбувається не лише згори, а швидко набуває певної соціальної підтримки — як правило, це не більшість, але активна меншість. Для України то був вимушений крок, за допомогою якого вдалося зрушити справу реформи й подолати спротив незацікавлених груп інтересів як в центральній владі, так і місцевій. Наголосимо: лише питання бути чи не бути, що постало перед обличчям російської агресії, змусило українські правлячі кола наважитися на революційні зміни. Спроба вдалася. Мається на увазі, що індикатором успішності змін є їх незворотність. Так от — тепер колишні противники реформи поспішають зайняти місце в новій системі відносин.

Зазначене досягнення містить у собі загрозу, адже переносити старий досвід на нові реалії небезпечно. Це може призвести до гальмування розвитку громад що діють подібним чином. Втім то вже буде боротьба за принципово інших, ніж до реформи, рамок відносин. Як правило, таке явище спостерігається в громадах, адміністративний центр який — районний центр. В разі перемоги на виборах голови районної ради чи райдержадміністрації вони привносять свій адміністративний досвід та відповідно до нього формують апарат управління, а ситуація змінилася. Позитивом є те, що в такому разі проблем із залученням галузевих фахівців (архітектори, земельщики, юристи) як правило не виникає.

Інша справа, коли громада утворюється навколо населеного пункту, де райдержадміністрації не існувало. В такому разі питанням виживання стає подолання кадрового голоду. Зрештою, дуже часто доводиться запрошувати з інших населених пунктів, а також ризикувати, залучаючи молодь та відразу навантажувати її великою відповідальністю. Безумовним позитивом такої ситуації є висока мобільність, швидкість та креативність рішень що ухвалюються. Щоправда, при цьому кількість помилок багаторазово зростає.

До честі української держави нині вона дотримується своєї обіцянки фінансово та консультативно підтримувати реформовані громади. Кожного року нові громади отримують кошти державної інфраструктурної субвенції на проекти, що вимагають капітальних видатків. Також нові громади отримали державну освітню субвенцію та на охорону здоров'я (остання діє до 1 липня 2018 р., потім — інший порядок фінансування).

А головне — змінилася податкова база нових громад, насамперед, за рахунок появи серед доходів 60% податку на доходи фізичних осіб. В результаті надходження до бюджетів перших ОТГ зросли порівняно з сумою надходжень попередніх рад у сім разів¹⁶. Це ще один дуже серйозний виклик, адже в багатьох випадках такі суми є небаченими для органів місцевого самоврядування, відповідно вони ще мають навчитися ними управляти. Вочевидь, що питання збільшення ресурсів, які знаходяться в управлінні громад, існує й в Болгарії. Отже, для українців цікавить болгарський варіант відповіді.

Реформа що реалізується в Україні, актуалізувала багато проблем, що накопичувалися роками. Часом від наших голів територіальних громад можна почути: «Таке враження, що держава роками нічого не робила. А тепер вирішила всі непопулярні рішення перекласти на нові громади. Для цього й ініціювала їхнє створення». Частково це відповідає дійсності, втім насправді ключовою є вміння залучати ресурси для розвитку території — у вигляді прямих інвестицій чи проектів регіонального та місцевого розвитку. В Україні діє положення Угоди про асоціацію з ЄС. Це означає, що у нас запроваджуються підходи, що притаманні його країнам. Болгарія, що вже понад десять років живе в умовах, які Україна лише запроваджує, є надзвичайно цікавою як з точки зору організацію роботи із залучення зовнішніх джерел, так і проектних ідей, а особливо — можливості реалізації трьохсторонніх проектів: болгарська сторона — українська сторона — ЄС. Тобто йдеться про міжмуніципальне співробітництво, але на міжнародному рівні. Тим більше, що мовний бар'єр легко усувається.

У повсякденні більшість громадян схильні бачити кінцевий результат, не надто розуміючи як до нього прийшли. З цієї точки зору болгарські практики місцевого самоврядування ближче до українських реалій як в часовому просторі, так і обсягів зробленого. А раз так, то мають сприйматися краще, ніж більш просунуті німецькі, скандинавські чи навіть польські. Їхні підходи в основних рисах співпадають, але варто подивитися на деталі. Водночас і Україну, і Болгарію ще чекають ухвалення нових законів про місцеве самоврядування. Це впливовий мотиваційний чинник, що спонукає їх до прискіпливого погляду на практику реалізації реформи місцевого самоврядування в обох країнах.

¹⁶ Українці у Болгарії ознайомилися з кращими практиками місцевого самоврядування. URL: <https://decentralization.unian.ua/1072756-ukrajintsi-u-bolgariji-oznayomilisya-z-kraschimi-praktikami-mistsevogo-samovryaduvannya.html>.

² *Сестра моя, Софія...* / упоряд. І. Сюдюков, Р. Гринівський; заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Укр. прес-група: газ. «День», 2016, 481 с.

³ Закон за местното самоуправление и местната администрация (в сила от 17.09.1991 г.). URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2132580865>.

⁴ Народно събрание на Република България. Парламентарни комисии. URL: <http://www.parliament.bg/bg/const>.

⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

⁶ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁷ Юсов, А. *Децентралізація — швидкісний потяг, який не варто зупиняти*. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/yusov/5698d56979d6a/view_print/.

⁸ Реформа децентралізації. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/reforma-decentralizaciyi>

⁹ Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

¹⁰ Нині більшість державних грошей знаходяться саме у місцевих бюджетах — Президент про зростання фінансових можливостей об'єднаних громад. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/nini-bilshist-derzhavnih-groshej-znahodyatsya-same-u-miscevi-48218>

¹¹ Общини в България. URL: <http://www.wiki-zero.co/index.php?q=aHR0cHM6Ly9iZy53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kv0J7QsdGJ0LjQvdCwXyjqKdGK0LvQs9Cw0YDQuNGPKQ>

¹² Попова, Ольга. Староста у селі: один не воїн. *Дзеркало тижня*. 2018. 27 квітня. URL: https://dt.ua/economics_of_regions/starosta-u-seli-odin-ne-voyn-276488_.html.

¹³ Мінрегіон оприлюднив рейтинг областей за формуванням спроможних територіальних громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/5989>.

¹⁴ Леви, Роман. Реформата в местното самоуправление — най кьсия път към съживяване на малкия град и на българското село. URL: <http://hermesbg.org/tr/nova-biblioteka/book-32/1086-reformata-v-mestnoto-samoupravlenie--nay-kasiya-pat-kam-sazhivyavane-na-malkiya-grad-i-na-balgarskoto-selo.html>

¹⁵ Стратегия за регионална и местна реформа. URL: <http://www.imrr.eu/?q=local>.

¹⁶ Казюк, Яніна. Фінансова децентралізація і бюджети перших 159 об'єднаних громад в деталях. URL: <https://old.decentralization.gov.ua/news/item/id/5244>.

Volodimir Boyko

Ph.D in History,

volodimir.boyko@gmail.com

Director of the Siverian Centre of Postgraduate Study
(Chernihiv, Ukraine)

CHALLENGES FOR THE MODERN LOCAL SELF-GOVERNMENT — ANSWERS OF UKRAINE AND BULGARIA

Abstract. In the article the author attempts to do the comparative analysis of reforms the local self-government in Bulgaria and Ukraine. According to the author's observation, this topic has not yet been the subject of a separate study. He argues that

we have many similarities — from the way and content of the formulation of the principles of local self-government in the legislation of both countries. Also, the same approaches can be traced in the creation of the system of administrative-territorial units, in the definition of the powers of the territorial self-government community (obschyny and hromady), the chairman (kmet and holova). But in Bulgaria there is self-management at the submunicipal level (absent in Ukraine). The ultimate goal is to create a country of self-governing territorial communities in both countries. At the same time, the methods of implementing the reform in Bulgaria and Ukraine are different, respectively, their algorithm is different too. According to the author's opinion, for us is interesting not only the positive, but also the negative experience of reforms in Bulgaria — the EU's refusal to support changes at subregional and regional levels because the government violated the principles of local self-government. In general, he is concluded that Bulgarian practices are most closer to Ukrainian realities in time space and volumes done than the more advanced Polish, German, Scandinavian. Therefore, we are worth seeing to the Bulgarian version of decentralization in more detail for establishing inter-municipal cooperation.

Key words: Bulgaria, obschyna, gromada (territorial community), cmet, head (holova), local self-government.

Наукове видання

УКРАЇНА І БОЛГАРІЯ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

Комп'ютерна верстка Любов Зубець

Підписано до друку 12.04.2019 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 45,5. Обл.-вид. арк. 43,92.
Наклад 300 прим. Зам. 04. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.